ئىمىن تۇرسۇن

تارىمدىن تامچە

مىللەتلەر نەشرىياتى

ئىمىن تۇرسۇن

تارىمدىن تامچە

«مىسقال ذەرە من الطاريم»

(جامع المقالات)

مىللەتلەر نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررىر: ياسىن ھاۋازى
مەسئۇل كوررېكتور: ئەخمەتجان ھوشۇر

ئىمىن تۇرسۇن

تارىمدىن تامچە

نەشر قىلغۇچى: مىللەتلەر نەشرىياتى
ۋە تارقاتقۇچى
ساتقۇچى: جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرى
باسقۇچى: مىللەتلەر باسما زاۋۇتى
1990 - يىل 6 - ئايدا 1 - قېتىم نەشر قىلىندى
1990 - يىل 6 - ئايدا بېيجىڭدا 1 - قېتىم بېسىلدى
باھاسى: 3.60 يۈەن

مۇندەرىجە

كىرىش سۆز ئورنىدا ..... (1)

§ تىل يايلىمىدىن تەرمىلەر §

ئۇلۇغ ئالىمىنىڭ نادىر ئەسىرى ..... (3)
ـ «تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ نەشىر قىلىنىشى مۇناسىۋىتى بىلەن
ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرى ۋە ئۇنىڭ ئۆلمەس ئەسىرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ..... (10)
1. ئۇيغۇر ۋە خاقانىيە ..... (11)
2. خاقانىيە مەملىكىتىدىكى ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي ھايات ..... (20)
3. مەھمۇت قەشقەرى ..... (36)
4. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ يېزىلغان ۋاقتى ..... (43)
5. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ مەزمۇنى ..... (48)
6. خاقانىيە تىلى ..... (62)
7. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تەتقىقاتى ..... (80)
«خاقانىيە تىلى» ۋە خوتەن شېۋىسى ..... (100)
مەھمۇت قەشقەرى ۋە ئارتۇچ ..... (126)
ھۇن ـ ئۇيغۇرلارنىڭ تىل ئۇغانچىلىقى ..... (141)
تىل ۋە تەرجىمە ..... (157)
1. گرامماتىكىلىق ئۆزگىرىش جەھەتتە ..... (160)

2. ئىپادىلەش ھەققىدە ..... (167)
تەرجىمە توغرىسىدا چۈشەنچە ..... (171)
1. تەرجىمىنىڭ ئەھمىيىتى ۋە رولى ..... (172)
2. تەرجىمىنىڭ تەبىرى ۋە تارىخى ..... (173)
3. تەرجىمە بىلەن تىلىنىڭ مۇناسىۋىتى ..... (177)
4. سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ تەرجىمىدىكى رولى ..... (180)
5. تەرجىمىنىڭ پرىنسىپلىرى..... (192)

§ ئەدەبىيات گۈللۈكىدىن تىزمىلار §

ئەدەبىي مىراس ھەم ۋەسىقلىرىمىز (لېكسىيە تېزىسى) ..... (203)
شېئىرىيەتتە بەدىئىيلىك توغرىسىدا ..... (259)
ـ شېئىر ھەۋەسكارلىرى بىلەن سۆھبەت
1. شېئىرنىڭ شەكلى ..... (262)
2. شېئىرنىڭ تۈرلىرى ..... (310)
بېكەچ ئارسلان تېگىن (داستاندىن پارچىلار) ..... (361)
1. ئەسلى تېكىست ..... (363)
2. مەنىسى ..... (371)
3. چۈشىنىكلەر ..... (384)
خەلق ئىجادىيىتىنى كەڭرەك تەتقىق قىلايلى ..... (388)
«تارىم» تېخىمۇ ئۇلغايسۇن ..... (397)
ئەدەبىي تەرجىمە تارىخىمىزدىن بىر باب..... (404)

§ تارىخ ئوچىقىدىن تېپىندىلار §

تارىم مەدەنىيىتى ھەققىدە دەسلەپكى مۇلاھىزە ..... (423)
ئۇيغۇرلارنىڭ تېگى ـ تەكتى توغرىسىدا (تېزىسلار) ..... (498)

1. «ئۇيغۇر» توغرىسىدا رىۋايەت ۋە ئاساتىرلەر ..... (499)
2. ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىبلىرى ..... (513)
توققا ئالپ ئەر ..... (560)
1. مەھمۇت قەشقەرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە..... (561)
2. يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك»تە..... (571)
3. ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى «شاھنامە»دە ..... (576)
4. باشقا تارىخىي مەنبەلەردە ..... (585)

كىرىش سۆز ئورنىدا

ئەسسالام، مۆھتەرەم كىتابخان!

مىللىي مەدەنىيىتىمىزنى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئۆتمۈشى بىلەن ھازىرىنى بىلىش كېرەك دېگەن ھەقىقەتنى ئانچە-مۇنچە چۈشىنىشكە باشلىدىم ۋە شۇ تەمەننا بىلەن ئىزدىنىپ، بەزى ماقالىلەرنى يېزىپ باققانىدىم. شۇلاردىن تاللاپ، بۇ توپلامغا جەملەپ ھۆزۈرىڭىزغا سۇندۇم.

ئۇتتۇرا ئاسىيادا، بولۇپمۇ ھىنگان-قۇتىتاغ بىلەن قاراقۇرۇم-ئالتۇن تاغ ئارىلىقىدا ئۆچمەس ئىز قالدۇرغان خەلقىمىزنىڭ تىلى، ئەدەبىياتى، تارىخى، ئۇنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتلىرى دۇنيادا ھەم ئېلىمىزدە كۆپلىگەن تەتقىقاتچىلارنى جەلپ قىلىپ كەلدى. بۇنىڭ تارىخىي-زامانىۋى جەھەتلەردىن ئالاھىدە ئەھمىيىتى بولسا كېرەك. دۇنيادا ئىلمىي تەتقىقاتچىلىق ئەمەلىيىتى مۇنداق بىر ئەقەللىي شەرتنى ھەممىگە ئايان قىلماقتىكى، تەتقىقاتچى ئۆزى تەتقىق قىلىدىغان خەلقنى ھەر تەرەپلىمە چۈشىنىشى ئۈچۈن، ئۇنىڭ تىلىنى بىلىشى كېرەك ئىكەن.

ھەرقانداق مىللەتتە، بالىنىڭ "ئانا" دەپ تىلى چىقىدىغانلىقى ھەممىگە ئايان. شۇڭا، ھەممە خەلقلەر ئۆز مىللىي تىلىنى "ئانا تىل" دەپ ۋە بۇ "ئانا تىلى"نى ئۆزى ياشىغان يۇرت-ماكانىنىڭ مەنىۋى تىمسالى دەپ قارايدىكەن. تىل تارىخىنى ۋاراقلىساق، ھەرەر مىللەت-

مىراس ـ مەنئويەتلىرىدىن ئۇزۇقلىنىدۇ. ھەركىم ئۆزىنىڭ "يەتتە پۇشتى"نى بىلىشى كېرەكقۇ! ھەتتا "يەتتە پۇشتى" دېگەن ئىبارىمۇ "بارغۇ؟! بىز "توققۇز ئۇيغۇر" دەپ بىكار ئاتالمىغان. قەدىمدە توققۇز"دىن ئۇلۇغ ۋە كۆپ سان يوق ئىدى. دەرۋەقە، ساناق ئىلمىدە "ئون"دىن كېيىنكى سانمۇ يەنىلا شۇ توققۇز سان ئىچىدىكى سانلارنىڭ قايتىلىنىشىغۇ! تارىخنى ئەينى قىياپىتى بىلەن يېزىقتا ئەكس ئەتتۇرۇش مۇشكۇل ئىش. ئادەتتە، ئالغا كەتكەنلەر كەينىدە قالغانلارنى تەتقىق قىلغاندا، ھامان ئۆزلىرىنىڭ قېلىپلاشقان كۆزقاراشلىرى بويىچە، خالىغان شەكىلدە ئۇنىڭ ھەيكىلىنى قاتۇرۇپ چىقىرىدىكەن. ھەتتا، بەزى ئىنسانپسز چەت ئەل تارىخچىلىرى "تارىخ قانچە ئۇزاقلاشقانسېرى شۇنچە يالغان ئېيتىشقا بولىدۇ" دېيىشتىنمۇ تەپ تارتمىغان، چىن تارىخ چىن يېزىلىشى كېرەك. چىن يېزىلغان تارىخ كىشىگە چىنلىق تەربىيىسىنى بېرىدۇ. باشقا خەلقلەرنىڭ ئەنە شۇنداق يېزىلغان تارىخىنى ئوقۇساق، ئۇلارغا بولغان ھۆرمىتىمىز ئاشىدۇ. باشقىلارنىڭ تارىخىنى كەمسىتىدىغان تارىخچى ئالدى بىلەن ئۆزىنى، ئۆز خەلقىنىڭ تارىخىنىمۇ كەمسىتىدۇ.

پۈتۈن مەملىكىتىمىزدە ئىجتىمائىي ئادالەت تىكلىنىۋاتقان ئىسلاھات دەۋرىدە، ئۆزىمىزنىڭ مىللىي مەۋجۇتلۇقىمىزنى، قەدر ـ قىممىتىمىزنى بىلىش ـــ ھاياتىي بۇرچىمىز؛ ئۇنى ئىنكار قىلىش جامائەتچىلىكىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرايدۇ. ئىسلاھات شاراپىتى بىلەن، كۆپچىلىك تەتقىقاتچىلاردا ئۆزلىرىنىڭ قەدر ـ قىممىتىنى خەلقنىڭ قەدر ـ قىممىتى ئىچىدە دەپ بىلىش شەكىللىنىپ كۆچەيمەكتە.

ھەممىگە ئايان يەنە بىر مەسىلە بار: خەلق ھاياتىنىڭ قان تومۇرى ياشلاردۇر، ھەرقانداق مىللەت ياشلار ھېسابىغا

نىڭ بېشىدىن كەچۈرگەن ۋە كەچۈرۈۋاتقان بارلىق تارىخىي ھادىسىلىرى ئۆزىنىڭ ئانا تىلىدا ئىپادىسىنى تېپىپ، جەملىنىپ بارىدۇ. ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ تۈرلۈك ساھەلىرى بويىچە تەتقىقات ئېلىپ بارىدىغان ئالىم بىرەر مىللەتنى چۈشىنىشتە، ئۇنىڭ تارىخىي مەۋجۇتلۇقىنىڭ يىلتىزىنى شۇ مىللەتنىڭ ئېتنىك قاتلاملىرى ۋە تىل مەنبەلىرى (تېگى ـ تەكتى)دىن سۈرۈشتۈرىدۇ. ھەقىقىي تەتقىقاتچى ئانا تىلىنىڭ ئۆتمۈشى بىلەن ھازىرىنى باغلاشقا، خەلقىنىڭ سۆز ۋە پىكىر بايلىقىنى يۈكسەلدۈرۈشكە ئىنتىلىدۇ. ھەقىقىي تەتقىقاتچى ئۆز ئىستېداتىنى خەلقىغە، يۇرتىغا پەرزەنتلەرچە بېغىشلايدۇ، دۇنيا تارىخىدا، مەملىكەتلەر تارىخىدا، مىللەتلەر تارىخىدا مۇنداق تەتقىقاتچىلار كۆپلەپ تېپىلىدۇ. ئۇنىڭ ئەكسىچە، تارىخقا نېگىلىستىك (ئىنكارچىلىق) كۆز بىلەن قارايدىغان تەتقىقاتچىلار "ئۆزىدە يوق، ئالەمدە يوق" دېگەن ماقالغا قاتتىق ئەمەل قىلىپ، "مەندە بولمىغىنى سەندىمۇ بولمايدۇ" دەپ، خەلقنىڭ ئۆتمۈشىنى يوققا چىقىرىدۇ. بىراق، تارىخ ئۇنتۇلۇپ قالمايدىكەن. ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ ئۇدۇملىرى، بېشىدىن ئۆتكەن ھادىسىلىرى ئۇ ياكى بۇ يول بىلەن داۋام قىلىۋېرىدىكەن، ھەتتا بىرقانچە ئەسىر ۋە مىڭلاپ يىللار ئۆتكەندىن كېيىنمۇ خەلقنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ھاياتىدا ھەر خىل يوسۇندا تەكرارلىنىۋېرىدىكەن.

بىر مىللەتنىڭ تەرجىمىھالى ئۆزى مەنسۇپ بولغان دەۋر بىلەنلا كۇپايىلەنمەيدۇ. ئەگەر مىللەتنىڭ ھاياتىغا بىر دەرەخنى تىمسال قىلساق، دەرەخنىڭ غول ـ شاخلىرى مىللەتنىڭ ھازىرىنى، كۆزگە كۆرۈنمەيدىغان يىلتىزلىرى ئۇنىڭ ئۆتمۈشىنى كۆرسىتىدۇ؛ ئاشۇ يىلتىزلاردىن دەرەخ ئوزۇقلانغىنىدەك، خەلقمۇ ئۆز ئەجدادلىرىنىڭ

تەسىر كۆرسەتكەن. شۇڭا، خەلقىمىز بىر دەۋر تۇرغۇنلۇق ھالىتىدە قېپقالغان. ھازىر ئىسلاھات-بىزدىن قەدەمنى چوڭ-چوڭ بېسىشنى تەلەپ قىلماقتا، ئۆتمۈشنى بىلىپ، ھازىرنى كۆرۈپ، كەلگۈسىگە نەزەر تاشلاش، قەدىمكىلىرىنى ھازىرقى زامان ئۇچۇن خىزمەت قىلدۇرۇش، كونىلىرى ئاساسىدا يېڭىلىرىنى مەيدانغا چىقىرىش دېگەن يۆنىلىش ئىجرا قىلىنماقتا.

تەتقىقات ساھەسىدە، مەنمۇ باشقا ئۇستازلار ۋە ھەمكەسپىلەرنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ، بەزىلىرىنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئۆرنەك ۋە خەلقىمىزنىڭ ئۆزىدە ساقلانغان ماتېرىياللارنى (يەر ئۇستى ماتېرىيال-لىرى — تىل، ئېغىز ۋە يازما ئەدەبىيات، پىسخىك ھالەت، ئۆرپ-ئادەتلىرىنى؛ يەرئاستى ماتېرىياللىرى — ئاساسەن تىقىلىرى، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى) دەستەك قىلىپ، خەلقىمىزنىڭ ئۆتمۈشى ۋە ھازىرى توغرىسىدا ئۇنىڭ يان-يانلىرىدىن ئىزدىنىشكە تىرىشىپ باقتىم. ئەمما كۆپ جەھەتتىن چەكلەندىم. تىل-ئەدەبىياتىمىز توغرىسىدىكى ماتېرىياللارنىڭ كۆپلىكى ھەم مۇرەككەپلىكى، مەزمۇندار ھەم رەڭدارلىقى ئالدىدا ئۇنى بىلىشكە ۋە باشقىلارغا بىلدۈرۈشكە ئەقلىي كۈچۈم يەتمىدى. مەڭ يىللاردىن بېرى، ئەدەبىي ئالىملىرىمىز ئىجادىيەت ۋە تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئاجايىپ نەتىجىلەرنى ياراتتى. بىز بولساق، شۇ نەتىجىلەرنى ئۆگىنىپ-بىلىپ، ھەقلىق ئېگىسى بولغان خەلقىمىزغە يەتكۈزۈپ بېرەلمەيۋاتىمىز. بۇ ھەقتە ئارمانىم بولسىمۇ، دەرمانىم بولمىغنى ئۈچۈن، كىتابخانىلار ئالدىدا خىجالەتمەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بەندىنىڭ سەۋەنلىك-خاتالىقتىن خالىي بولمىقى تەس ئەكەن. شۇڭا، كىتابخان ۋە كەسىپداش-

ردىۋ، ياشلارنىڭ ئوبدان پائالىيەتلىرى بىلەن خەلقنىڭ ھاياتى يېڭىلىنىپ باردىۋ، ياشلارنىڭ ئۆز ئانا تىلىغا، ئانا تىلىنىڭ ئىستىقبالىغا دىققەت ئېتىبارىنى بېرىشى، مىللىي مەدەنىيەتنى گۈللەندۈرۈشكە ئىنتىلىشى ياشلارنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان ئىشىدۇر. چۈنكى، مىللىي مەدەنىيەتنىڭ، ئانا تىلىنىڭ بۈگۈنى ۋە ئىستىقبالى شۇ مەدەنىيەت ۋە شۇ تىل ئىگىلىرىنىڭ ئۆزلىرى يارىتقان مىڭلاپ يىللىق خەزىنىلىرىدىن بەھرىمەن بولۇشىغا باغلىق. بەختىمزگە يارىشا، مەدەنىي مىراسلىرىمىزنىڭ ساقلىنىپ قالغان قىسىملىرى بارا-بارا نەشىر قىلىنىپ، ئۆز ئېگىسىگە قايتۇرۇلماقتا. لېكىن ياشلىرىمىزنىڭ تولىسى مىللىي-ئەدەبىي مىراسلىرىمىزنىڭ سۆز-ئىبارە جەھەتتىكى جەلپكارلىقى، ئاھاڭدارلىقى، پەلسەپىۋى پىكىر بايلىقىدىن ئەتراپلىق بەھرىمەن بولالمايدۇ، بۇ بىزنىڭ يېتىشەلمەيۋاتقان تەرىپىمىز. ياشلىرىمىز ئۆز خەلقىغە، مىللىي مەدەنىيىتىگە، ئانا تىلىغا مېھىر-مۇھەببەت بىلەن قارايدىغان بولسا، بىز بىلەن بىللە ياكى قوشنا ياشاۋاتقان باشقا خەلقلەرمۇ ئۇلارغا، ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتىگە، تىلىغا ھۆرمەت بىلەن قارايدۇ.

ئىسلاھات بىزنى تەربىيىلىمەكتە، دۇنياغا ھوشيارلىق بىلەن نەزەر سېلىشقا ئۇندىمەكتە، ئۆزىمىزنى ھەم ئۆزگىنى بىلىشكە دەۋەت قىلماقتا. ئۆتمۈشتە، ئاسىيانىڭ كىندىكىنى ئېچىپ، شانلىق مەدەنىيەت ياراتقان ئىجادكار خەلقنى زۇلمەتلىك ئىجتىمائىي تۈزۈم ۋە ئىستىبدادلىق سىياسەت پۈت-قولىدىن بوغۇشلاپ، خۇراپات-جاھالەت روھىنى بۇلغاپ، نەچچە ئەسىر كەينىگە ئىرغىتىۋەتكەنىدى. تارىختا، ئىقتىسادىي تەڭسىزلىك ۋە بۇنىڭ كاساپىتىدىن تۇغۇلغان مەنىۋى چېكىنىش خەلقنىڭ تەقدىرىگە ۋە باشقا ساھەلىرىگە سەلبىي

§ تىل يايلىقىدىن تەرمىلەر §

(تىل ۋە تەرجىمىگە دائىر ماقالىلەر)

لارنىڭ ئەمگىكىمگە ئەپۇ نەزەرى بىلەن قاراشلىرىدىن ئۈمىدۋارمەن.
ماقالىلىرىمگە كۆز يۈگۈرتكەنلىكىڭىز ئۈچۈن رەھمەت!

ئېھتىرام بىلەن

مۇئەللىپ

1989 ـ يىل مارت، ئۈرۈمچى.

ئۇلۇغ ئالىمنىڭ نادىر ئەسىرى

ــ «تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ نەشر قىلىنىشى مۇناسىۋىتى بىلەن

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىپتىخارى ــ ئۇلۇغ تىلشۇناس مەھمۇت قەشقەرى بۇنىڭدىن 905 يىل ئىلگىرى يازغان «تۈركىي تىللار دىۋانى» ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا تۇنجى قېتىم نەشىر قىلىندى. دۇنيا تۈركولوگىيە ساھەسىدىكى بۇ بېگانە گۆھەر ئۆزىنىڭ ھەقلىق ۋارىسلىرى بىلەن ئەمدى يۈز كۆرۈشتى.

ئەمگەكچان ۋە ئىجادچان ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ ئۇزۇن يىللىق تارىخى داۋامىدا ئىنسانىيەتنىڭ، جۈملىدىن ئۇلۇغ ۋەتەنىمىزنىڭ پەن ــ مەدەنىيەت خەزىنىسىگە ئۇنتۇلماس ھەسسىلەرنى قوشۇپ كەلدى. ئەنە شۇ ھەسسىلەردىن بىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دۇر.

«دىۋان»نىڭ ئاپتورى مەھمۇتنىڭ بۇ ئىسى مۇھەممەت بارسىغانلىق بولۇپ، خانزادىلار ئائىلىسىدىن ئىدى. بارسغان ــ قاراخانىلارنىڭ يازلىق پايتەختى بالاساغۇننىڭ يېنىدىكى شەھەر بولۇپ، قاراخانىلارنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي شىمالىي رايونىدىكى سودا مەركىزى ئىدى. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ رىۋايەت قىلىشچە، بارسغان ــ ئەفراسىياپ ئوغلىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان شەھەر.

ئاتسىدۇر. مەرىپەتپەرۋەر ئالىمدا ئۆزىنىڭ ئانا تىلىنى تەپسىلىي تەكشۈرۈش ۋە تەتقىق قىلىش، ئۇنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى ئېنىقلاش، تىل بايلىقىنى ھەر جەھەتتىن قېزىپ كۆرۈش، گرامماتىكىلىق قورۇلۇشىنى ئىلمىي يول بىلەن ئىزاھلاش، شۇ ئارقىلىق تۈركي تىلىنىڭ شۇ زامانداكى كەڭ قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان ئەرەب تىلى بىلەن "بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتقا ئوخشاش تەڭ چېپىپ كېتىۋاتقان" باي ۋە ئىلىم ـ مەدەنىيەت تىلى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش ئارزۇسى تۇغۇلىدۇ. بۇ ئارزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ئېسلزادىلىق، پاراغەتلىك تۇرمۇشتىن ۋاز كېچىپ، تۈركي خەلقىنى ئارىلاپ چىقىدۇ. تۇرلۇك مۇشەققەتلەرگە قارىماي، 10 يىللاپ قېتىرقىنىپ ئەمەلىيەتنى تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە، تۈركي خەلقنىڭ تىل بايلىقلىرىنى توپلايدۇ. تۈركي تىل ۋە ئۇنىڭ شېۋىلىرىنىڭ فونېتىكىلىق، گراماتىكىلىق ۋە لېكسىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى ئېنىقلايدۇ. ئەنە شۇ خۇسۇسىيەتلەر بويىچە تۈركي تىلىنى ئىككى چوڭ قولىغا ئايرىيدۇ. بىرىگە «تۈرك تىلى»، يەنە بىرىگە «ئوغۇز تىلى» دەپ نام بېرىدۇ. دىئالېكتولوگىيە جەھەتتىن فونېتىكىلىق، گراماتىكىلىق ۋە لېكسىكىلىق پرىنسىپ بويىچە، پۈتكۈل تۈركي خەلقلەر ئۇچۇن ئومۇمىي ئەدەبىي تىلنىڭ يېتەكچى دىئالېكتى «خاقانىيە تىلى» ئىكەنلىكىنى مۇقەررەلاشتۇرىدۇ. «خاقانىيە تىلى» بولسا 9 ـ 13 ـ ئەسىرلەردە ياشىغان قاراخانىلارنىڭ مەركىزي ئۆلكىسىدە (ئىسسىق كۆلدىن كۈچارغىچە بولغان ۋە قەشقەرنى مەركەز قىلغان رايونىدا) ياشىغۇچى ئاھالىنىڭ تىلى ئىدى. بۇ ئاھالىنىڭ كۆپچىلىك قىسمى «توققۇز ئۇيغۇر» ئىدى. «خاقانىيە تىلى» ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ 11 ـ ئەسىردىكى ئاتىلىشىدۇر.

مەھمۇتنىڭ ئاتىسى ھۈسەيىن بارسغانلىق ئىدى. مەھمۇت قەشقەرنىڭ تۇغۇلغان يۇرتى ۋە ياشىغان زامانى توغرىسىدا «دىۋان»دىكى بەزى يىپ ئۇچلىرى بويىچە مۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، مەھمۇتنىڭ تۇغۇلغان ۋە ئۆمرىنىڭ ئاخىرىنى ئۆتكۈزگەن كەنتلىرى "ئازىخ"، "ئوپال"دۇر. بوۋىسى مۇھەممەت بىلەن قېرىنداش بولغان ناسىر ئەھمەت ئىبنى ئەلى ئىلىك خانىنىڭ بۇخارانى ئالغان ۋە ۋاپات بولغان ۋاقتىغا: 11 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىدا ئوردۇكەنتتە يۇز بەرگەن ھاكىمىيەت ماجىرالىرىدىن چەتئەللىكنىڭ مەھمۇت قەشقەرنىڭ تەخمىنەن ئوتتۇرا ياش چاغلىرى ئىكەنلىكىگە؛ شۇنىڭدەك ھىجرانىلىق ۋە مۇساپىرلىقتا يۇرۇپ، ئىلىم ـ مەرىپەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، خېلى ياشىنىپ قالغىندا ئانا يۇرتىغا قايتقىنىغا ئاساسلانغاندا، ئۇلۇغ ئالىم 11 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا تۇغۇلۇپ، ئاخىرلىرىدا ۋاپات بولغان، دەپ پەرەز قىلىش مۇمكىن.

ئۇلۇغ تىلشۇناس ئۆز زامانىسىدىكى مەشھۇر شەخسلەر ئۈچۈن رەسمىيەت بولۇپ قالغان ئادەت بويىچە، ئۆزىگە "ئەزىزانە قەشقەر" نى قەلەم ئىسمى قىلىپ قوللانغان. قەشقەر قاراخانىلارنىڭ سىياسىي، مەمۇرى يۇرىكى بولغاندىن تاشقىرى، شەرق بىلەن غەربنىڭ ئىقتىسادىي ئالاقە مەركىزى ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش تۈگۈنى ئىدى. قەشقەر ئۆزىنىڭ 2500 يىللىق تارىخى داۋامىدا، نۇرغۇن ئالىم، ئەدىب، رەسسام، سازەندە، شۇنىڭدەك پەن ـ مەدەنىيەت ئەربابلىرىنى ياراتقان. مەھمۇت قەشقەرى ئەنە شۇنداق زاتلارنىڭ ئارىسىدا تۆردىن ئورۇن تۇتىدۇ.

مەھمۇت قەشقەرى تىلشۇناسلىق ساھەسىدە ئەملىي تەكشۈرۈپ، پىرىنچى قول ماتېرىيال توپلاش ئارقىلىق لۇغەت تۈزگۈچىلەرنىڭ

ئىلگىرى ـ ئاخىرلىق تەرتىپى نەزەردە تۇتۇلغان، بۇ لۇغەتشۇناسلىقتىكى ناھايىتى ئىنچىكە مەسىلىلەردۇر. لۇغەتكە ئەڭ ئومۇمىي ۋە كۆپ قوللىنىلىدىغان تۈپ ۋە ياسالما سۆزلەر كىرگۈزۈلگەن. خۇددى ئالىم ئۆزى دېگەندەك: «بۇ كىتابنى ھېكمەتلىك سۆزلەر، سەجئىلەر، نەسرىي پارچىلار بىلەن بېزىگەن»؛ تۈركىي سۆز ۋە ئىبارىلەر ئەڭ ئەدەبىي تىلى بىلەن ناھايىتى ئىخچام، چۈشىنىشلىك قىلىپ چۈشەندۈرۈلگەن. ھەتتا ئەڭ بىلەرنىڭ ئوڭاي ئۆزلەشتۈرۈۋېلىشى ئۈچۈن، تۈركىي سۆزلەردىكى بەزى فونېتىكىلىق ھادىسىلەر ئەڭ تىلىدىكى شۇنداق ھادىسىلەر بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرسىتىلگەن.

مەھمۇت قەشقەرى تۈركۈلوگىيە ساھەسىدە سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاتىسىدۇر. ياۋروپا تىلشۇناسلىرى ئارىسىدا سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق سانسكرىت تىلى (قەدىمكى ھىند يېزىق تىلى)نى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق 18 ـ ئەسىردە باشلانغان بولسا، مەھمۇت قەشقەرى 11 ـ ئەسىردە تۈركىي تىللارنى ئۆزئارا ۋە ئەڭ تىلى بىلەن سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلغان.

«دىۋان»غا كىرگۈزۈلگەن سۆزلەر مەزمۇن جەھەتتىن تۆۋەندىكىچە ساھەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: تۈركىي خەلقلەرنىڭ قەبىلە ـ ئايماقلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئورۇنلاشقان ماكانلىرى، تارىخىي ـ ئېتنىكىلىق مەلۇماتلار، مەشھۇر يەر نامىلىرى (قەشقەر رايونىنىڭ، ھەتتا يېزىلىرىنىڭمۇ نامىلىرى)، سىياسىي، ھەربىي ئاتالغۇلار، تۈركىي خەلقلەردە كۆپ قوللىنىلىدىغان مىللىي ئىسىملار، ئاستىرونومىيە ۋە كالېندارچىلىققا دائىر مەلۇماتلار، تىبابەتچىلىك ۋە دورىگەرلىككە دائىر سۆزلەر، تۈركىي خەلقلەرنىڭ

مەھمۇت قەشقەری لۇغەتنی قانداق تۈزۈش توغرىسىدا قاتتىق ئىزلىنىدۇ. ھىجرىيە 464 ـ يىلى جامادىيەلئەۋۋەلنىڭ باشلىرىدا (مىلادى 1072 ـ يىلى 5 ـ ئايدا) ئالىمنىڭ ئۆز سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، ئۆزىدىن «بۇرۇن ھېچكىم ئىشلىمىگەن ۋە ھېچكىمگە مەلۇم بولمىغان ئالاھىدە بىر تەرتىپ بىلەن تۈزۈشكە» كىرىشىدۇ. تۈزۈش جەريانىدا تۆت قېتىم تۈزىتىپ، تەھرىرلەپ، ھىجرىيە 466 ـ يىلى جامادىيەلئاخىرىنىڭ 10 ـ كۈنى دۈشەنبە (مىلادى 1074 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى) تۈركىي مۆچەل ھېسابى بويىچە يىلان يىلىدا تاماملايدۇ. ئاپتور ئۇنى ئەرەب ئىسلام ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى باغداتتا، ھىجرىيە 467 ـ يىلى (مىلادى 1075 ـ يىلى) مەلىكۇل مەشرىق ۋە سىن (شەرق ۋە چىننىڭ پادىشاھى) تاۋغاچ بۇغراخان ـ ئەبۇ ئەلى ئىبنى سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ يېڭى خەلىپىنى مۇبارەكلەپ ئەۋەتكەن ۋەكىللەر ئۆمىكى بىلەن بىللە ئاببا سىلارنىڭ 27 ـ خەلىپىسى ئوبۇلقاسىم مۇقتەدى بىئەمرۇللاغا ئۆز قولى بىلەن ئارمىغان قىلىدۇ.

بۇ كىتاب ئىككى تىلنىڭ، يەنى تۈركىي تىل بىلەن ئەرەب تىلىنىڭ ئاددىيلا سېلىشتۇرما لۇغىتى ئەمەس، شۇنداقلا ئەرەبلەرنىڭ تۈركىي تىلىنى ئۆگىنىشى ئۈچۈن تۈزۈپ قويۇلغان ئاددىي سۆزلۈكمۇ ئەمەس، بەلكى، ئېنسىكلوپېدىك لۇغەتتۇر، لۇغەت ئۈچ جىلد (ئۈچ توم) ۋە 10 بۆلۈمدىن ئىبارەت. ھەربىر بۆلۈمى ئۆز نۆۋىتىدە بىرقانچە باب ھەم قوشۇمچە چاتاققا بۆلۈنگەن. لۇغەتكە كىرگۈزۈلگەن 7500 دىن ئارتۇق سۆزلەم (سۆز ۋە ئىبارىلەر) مەخسۇس ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تۈزۈلگەن. سۆزلەرنىڭ تەركىپىدىكى ھەرەكىلەر (توغرا ئوقۇش بەلگىلىرى) ۋە ھەرپلەرنىڭمۇ

دىگلاشتى، شۇنىڭ ئۈچۈن، «دىۋان»نى نادىر ئەسەر دەيمىز.

«دىۋان»نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا نەشر قىلىش مەملىكىتىمىزدە «دىۋانشۇناسلىق»نىڭ رەسمىي باشلىنىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ جەھەتتە يەنە نۇرغۇن ئىشلار بىزنىڭ ئىشلىشىمىزنى كۈتۈپ تۇرماقتا.

1981 ـ يىل ئۆكتەبر.

ئۆرپ ـ ئادەتنى ۋە يېمەك ـ ئىچمەكلىرىگە دائىر مەلۇماتلار، جۈملىدىن فولكلور ماتېرىياللىرى ۋە باشقىلار. بولۇپمۇ تۈركۈلوگىيىنى نۇرغۇن مەزمۇندار قىلغىنى «دىۋان»دىكى فولكلور بايلىقىدۇر. «دىۋان»غا تۈرلۈك تېمىلاردا 242 كۆپلەپت (1 ـ جىلدتا 117، 2 ـ جىلدتا 48، 3 ـ جىلدتا 77) ئەدەبىي پارچە ۋە 200 دىن ئارتۇق ھېكمەتلىك سۆز، ماقال ـ تەمسىل تۈركي فولكلورنىڭ بايلىقىدىن نەمۇنە قىلىپ كىرگۈزۈلگەن. ئەدەبىي پارچىلار بولسا مەزمۇن جەھەتتىن تۆت چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ: 1 ـ داستانلاردىن پارچىلار؛ 2 ـ مەرسىيىلەر؛ 3 ـ قوشاقلار (مۇھەببەت، ئەمگەك ۋە تەبىئەت توغرىسىدىكى لىرىكىلىق قوشاقلار)؛ 4 ـ ساقىنامە ۋە ئوۋچىلىق قوشاق ـ نەزمىلىرى. ئەدەبىي پارچىلاردىن بەزىلىرى ئىنتايىن يىراق ئۆتمۈشنى تەسۋىرلەيدىغان تارىخىي ماتېرىياللاردۇر. «دىۋان»نىڭ ئىككىنچى بىر قىممىتى شۇنىڭدىكى، مەھمۇت قەشقەرى ئەڭ زۆرۈر بولغان گرامماتىكىلىق قائىدىلەرنى ئاددىي قىلىپ چۈشەندۈرگەن، توغرا تەلەپپۇز ۋە ئىبارە يوسۇنلىرىنى كۆرسەتكەن.

«دىۋان» ئوتتۇرا شەرقتە تىلشۇناسلىق ساھەسىدە خېلى ئۇزاققىچە ئۆز نامىنى يوقاتمىغان، لېكىن كەڭ تارقىلالمىغان. پەقەت 20 ـ ئەسىرنىڭ 10 ـ يىللىرىدىن تارتىپ، دۇنيادا ئىسلام ـ پەن جامائەتچىلىكى «دىۋان»دىن بىرقەدەر كەڭ دائىرىدە خەۋەر تېپىشقا باشلىدى، تۈركۈلوگىيە ساھاسىدە «دىۋانشۇناسلىق» شەكىللەندى. ئورخۇن ـ يەنسەي ئابىدىلىرىدىن كېيىن «دىۋان»نىڭ ئىزھار بولۇشى نەتىجىسىدە، تۈركي تىللارنىڭ مىڭ يىللار بۇرۇنقى ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشتا مۇجمەل بولۇپ كەلگەن مەسىلىلەر ئايـ

ئۇيغۇر خانلىقلىرىدىن بىرى 9 ــ 12 ـ ئەسىرلەردىكى «خاقانىيە» (ئادەتتە ئومۇملاشقان نام بىلەن «قاراخانىلار» دېيىلىدۇ)نىڭ گۈللەنگەن ئىقتىسادىي، يۇكسەك مەدەنىي ھاياتىنىڭ مەھسۇلىدۇر.

1. ئۇيغۇر ۋە خاقانىيە

9 ــ 13 ـ ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ۋە شەرقىي ئاسىيادا سىياسىي خەرىتە مۇنداق ئىدى①:

يىراق شەرقتە: ھازىرقى جۇڭگو زېمىنىنىڭ ئوتتۇرا ۋە شەرقىي جەنۇبىي رايونلىرىدا، بىۋاسىتە يەنى كەيىنكىسى مەركەز قىلغان شىمالىي سۇڭ (960 ــ 1279)؛ شەرقىي شىمال ۋە شىمالدا ساخالىنىدىن ئالتايغىچە، شاڭخىنى مەركەز قىلغان قىتانلار (لياۋ) خانلىقى (850 ــ 1210) بار ئىدى؛ قىتانلارنىڭ شىمالدا بايقال كۆلى ئەتراپىدا قىرغىزلارنىڭ ئاساسىي قىسمى ياشايتتى؛ ھازىرقى نىڭشيادا ۋە گەنسۇنىڭ شەرقىدە شىڭخىنغۇ (يەنى يىڭچۈەن)نى مەركەز قىلغان غەربىي شىيا (تاڭغۇتلار 1032 ــ 1227)؛ غەربىي جەنۇبتا لھوسا (لخاسا)نى مەركەز قىلغان تۇبۇتلەر؛ غەربىي شىمالدا دۇنخۇاڭدىن كۇچاغىچە بولغان رايوندا قوچۇنى مەركەز قىلغان «ئۇلۇغ قۇتلۇق ئۇيغۇر ئېلى» (850 ــ 1210)؛ كۇچادىن تاكى جەيھۇن (ئامۇ) دەرياسىغىچە بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا زېمىنىدا قەشقەر ۋە بالاساغۇننى قوش پايتەخت قىلغان «خاقانىيە»②.

«خاقانىيە» دۆلىتىنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشى توغرىسىدا سۆز ئېچىشتىن ئىلگىرى، «ئۇيغۇر قاغانلىقى» ھەققىدە قىسقىچە توختالمىساق، مەسىلە ئايدىڭلاشمايدۇ.

ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرى ۋە ئۇنىڭ ئۆلمەس ئەسىرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»

جۇڭخۇا مىللەتلىرى كىشىلىك جەمئىيىتىنىڭ ھەرقايسى تەرەققىيات باسقۇچلىرىدا، تۈرلۈك-تۈمەن ماددىي ۋە مەنىۋى بايلىقلارنى يارىتىپ، ئۆزلىرىگە خاس پارلاق مەدەنىيەت خەزىنىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. جۇملىدىن پەن-تېخنىكا، ھۈنەر-سەنئەت ساھەلىرىدە ياراتقان ئاجايىپ كەشپىياتلىرى بىلەن ئىنسانىيەت تارىخىدا جاھان مەدەنىيىتىنىڭ يۈكسىلىشىگە چوڭ ھەسسىلەر قوشتى.

جۇڭخۇا مىللەتلىرىدىن بىرى بولغان ئەمگەكچان ۋە ئىجادچان ئۇيغۇر خەلقىمۇ ۋەتىنىمىزنىڭ رەڭگارەڭ ۋە ئەلۋەك مەدەنىيەت خەزىنىسىنى يارىتىشتا ھەم ئاسىيا مەدەنىيىتىنى يۈكسەلدۈرۈشتە ئۆزىگە مۇناسىپ تۆھپىلەرنى قوشتى. ماددىي مەدەنىيەت ساھەسىدىكى كارىزچىلىق، كېۋەزچىلىك، مەنىۋى مەدەنىيەت جەھەتتىكى مىخ مەتبەئەچىلىك، ئاشۇ تۆھپىلەرنىڭ جۇملىسىگە كىرىدۇ. جۇملىدىن ئۇيغۇر خەلقى ئىلمىي ۋە بەدىئىي ئەدەبىيات ساھەسىدىكى ئۆچمەس نەتىجىلىرى بىلەنمۇ جۇڭگو ۋە دۇنيادىكى قەدىمكى مەدەنىيەتلىك مىللەتلەرنىڭ ئالدىنقى قاتارىدىن ئورۇن ئالالايدۇ. مەزكۇر ئۆچمەس نەتىجىلىرىدىن بىرى — مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئۆلمەس ئەسىرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تۇر. بۇ ئەسەر تارىختا ئۆتكەن

تۇتۇقلۇق توققۇز ئۇلۇس ئىدى... باسمىللارنى يېڭىپ ئۆزىگە بىر ئۇلۇس قىلىپ قوشتى، قارلۇقلارنى بېسىپ، بىر ئۇلۇس قىلىپ قوشتى: ھەر بىرىگە بىردىن تۇتۇق قويدى، شۇنىڭ بىلەن 11 ئۇلۇس بولدى."③ شۇنىڭدەك تاش پۈتۈكلەردىمۇ: "ئۈچ قارلۇق يامانلىق سېغىنىپ تېزىپ (قېچىپ) كەتتى، غەربتىكى ئون ئوقنا كىردى..."؛ «بۇلچۇ دەريا سىدا ئۈچ قارلۇقنى تارمار قىلدىم، قارلۇقلارنىڭ تىرىكلىرىنىڭ ھەممىسى تۇركەشكە كەلدى... شۇندىن تارتىپ، قارلۇق، باسمىللار يوقىتىلدى"④ دەپ ئويغۇرلىغان. بۇ ئەھۋالنى «يېڭى تاڭنامە»نىڭ «قارلۇق تەزكىرىسى»دىكى بايانمۇ تەستىقلايدۇ.⑤

744ـيىلى، كۈل بويىلا ئۆزىنى رەسمىي قاغان دەپ ئېلان قىلىپ، «قۇتلۇغ بىلگە كۈل قاغان» ئۇنۋانى بىلەن مەشھۇر بولدۇ. ئۇيغۇر قاغانلىقى كۈچەيگەن مەزگىلدە، ئۇنىڭ زېمىن دائىرىسى شەرقتە ھېڭگان تاغلىرى (شەرقىي چېگرىسى ماڭجور، قىتان، شەرقىي شىمالىي چېگرىسى تۇنغۇزلار)، غەربتە ئون ئوقلار ياشايدىغان ئىنچۇ دەريا بويىدىكى ئوتراز شەھرىگىچە («تەرخىن پىتىك تېشى»دا بېزىلىشچە «فۇرۇم» يەنى ۋىزانتىيە چېگرىسىغچە)، شىمالى يۇقىرى ئانغارا دەريا سى (بايقالنىڭ شىمالى) ۋە كۆكمەن تاغلىرى يەنى سايان تاغلىرى، جەنۇبى لەنجۇ ـ كۆكنۇر، قاراڭغۇ تاغقىچە (پىتىك تاشلاردا يېزىلىشچە قوردان يەنى خوتەنگىچە) سوزۇلغانىدى. بۇنداق كەڭرى زېمىنىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرى بولغان قوشۇچەيدام، قوچۇ، يەتتەسۇ، تارىم ـ قەشقەرىيە ۋە شەرقىي پەرغانە رايونلىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي ئۇلۇس ـ ئايماقلىرى ياشايتتى. ئۇيغۇر قاغانلىقى تەۋە-

ئۇيغۇرلارنىڭ 6 ـ ئەسىردىن كېيىنكى پائالىيەتلىرى جۇڭگو ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. ئۇيغۇرلار تۈرك قاغانلىقى (كۆك تۈركلەر) زامانىدا، قاغانلىقنىڭ ئاساسىي ئۇلۇسلىرىدىن بولۇپ، كەڭ تارقالغانىدى، ھەتتا گاھى قەبىلىلىرى «ئون ئوقلار» تەركىبىگىمۇ كىرگەنىدى. (مەسىلەن، «بەش تۆلۆس» ئىتتىپاقىدا ياغلاقارنىڭ بىر قىسمى، تۆرەبۆر؛ «بەش تارـدۇش» ئىتتىپاقىدا سىگەر ــ توغرا، يابىتقار قەبىلىلىرى بار ئىدى.) ئۇيغۇرلارنىڭ بەزى قەبىلىلىرى تۈرك قاغانلىقنىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ھاياتىدا مەلۇم رول ئوينىغانىدى. ھەتتا ۋىزانتىيىلىكلەر ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتىغور قەبىلىسى بىلەن ئالاقە قىلاتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇلۇس ـ ئايماق باشلىقلىرى ئۆزلىرىدىن بولغانىدىن باشقا، تۈرك قاغانلىقىنىڭ مەركىزىي ھاكىمىيەت تەشكىلاتىدىمۇ ئۇيغۇرلاردىن ۋەزىر ۋە شاھ بولغانلار بار ئىدى.

7 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا (تەخمىنەن 620 ـ يىللىرى) قۇتلۇق ئىلتەبەر تۇمۇد باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇرلار بايۇن (تولىمش قاغان) باشچىلىقىدىكى سىر ـ تاردۇشلارنى يېڭىپ، قايتا مەركەزلىشىشكە باشلايدۇ. 7 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدا (656 ـ يىللىرى) چېبى خېلى باشچىلىقىدىكى «ئوڭ قانات» ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسى قوشۇنى بىلەن بىرلىشىپ، غەربىي تۈركىلەرنىڭ ئىسبارا قاغان باشچىلىقىدىكى ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرىدۇ. 8 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئۇيغۇرلاردىن كۇل بويىلاخان قارلۇقلار بىلەن بىرلىشىپ، ئاۋۋال باسمىللارنى بويسۇندۇرىدۇ، كېيىن قارلۇقلارنى بويسۇندۇرىدۇ. خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە ئېيتىلىشىچە: "كەيىۋەن زامانىسىدا (713 ــ 740 ـ يىللار) ئۇيغۇرلار كۈچەيدى... 11

تىلگەن تەمىم ئىبنى بەھرەل مۇتەۋەسسىە ۋە ئۇنىڭغا زامانداش جۇغراپىيونلار ئۆز ئەسەرلىرىدە بۇ قاغانلارنىڭ باي ۋە چوڭ تىجارەت مەركىزى بولغان پايتەختلىرىنى، ئۇلارنىڭ ھەشەمەتلىك ئوردا ـ قەسىرلىرى ۋە ئالتۇن چېدىرلىرىنى، سەلتەنەتلىرىنىڭ ھەيۋىتى ۋە قانۇن ـ نىزامىنى يېزىپ قالدۇرغان.⑧

تۇرلۇك ئىجتىمائىي ـ سىياسىي ۋەقەلەر ۋە تەبىئىي ئاپەتلەر تۈپەيلىدىن ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ قوشۇچە يىدامىدىكى سىياسىي مەركىزى يىمىرىلگەندىن كېيىن، قاغان جەمەتلىرى ئۇلۇس ـ ئايماقلىرىنى باشلاپ، تەرەپ ـ تەرەپكە كۆچتى. بىر قىسمى ئۆز يېرىدە قېپقالدى؛ يەنە بىر قىسمى ئورمۇزتېكىن، بۆگۈتېكىن ۋە ناخشا چۇرلار باشچىلىقىدا تىەنىدى شەھرىگە كەلدى. ئورمۇزتېكىن توققۇز ئۇيغۇرنىڭ «ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالپ كۈلۈگ بىلگە قاغان» دەپ ئاتالدى. بىر قىسمى ئۇيغۇرتېكىن (كېيىن «قاغان») باشچىلىقىدا ئوردوسنىڭ شىمالىي رايونلىرىغا تارقالدى. قاغانلىقنىڭ جەنۇبى زېمىنىغا كۆچكەن ئۇيغۇر ئۇلۇسىنىڭ باشچىسى ئۇيغۇرتېكىنىڭ قېرىندىشى ئۆنىيە يەفى «مەڭلى قاغان» قوچۇغا كەلدى. بۇنىڭ رەسمىي ئۇنۋانى «ئۇلۇغ تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالپ كۈلۈگ بىلگە قاغان» بولدى. كېيىن «قاغان» ئورنىغا «ئىدىقۇت» ئۇنۋانى بىلەن ئاتالدى ۋە قاغانلىقنىڭ نامىنى ھەم پايتەختىنمۇ ئادەتتە «ئىدىقۇت» دەپ ئاتايدىغان بولدى؛ رەسمىي ھۆججەتلەردە بولسا خانلىقنىڭ نامى «ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئىلى» بولدى.⑨

قاغانلىقنىڭ غەربىي زېمىنىگە يۇغرۇش (ۋەزىر) سارچىقنىڭ ھىمايىسىدە، پان تېكىن ۋە قېرىنداشلىرى ئىنەل چۇر، ئىپىن تېكىن قاتارلىق بەش كىشى باشچىلىقىدا ئون بەش قەۋم كەلدى. بۇلار ـ

سده، شەرقتىن غەربكە (شىمالدىن جەنۇبقا) سانسغانسدا، ئوتتۇز تاتار، تۆلۆس، قىتان، ئۇنغۇت؛ كۆربكەن، توققۇز تاتار، تانغۇتـ نىڭ بىر قىسمى، سالۇر؛ چىسك، قىرغىز، سىر ـ تاردۇش، ساتو، باسمىل، چۇمۇل؛ كەمەك، قارلۇق، تۇركەش، ياغما؛ ئون ئوق (ئىنچۇ ئۆكۈز يەنى سىر دەريانىڭ شەرقىدە)، چىگىل (پەرغانىنىڭ شەرقىدە) قەبىلىلىرىمۇ ئارىلاش ياشايتتى. بۇلار ئۇلۇس ـ ئايماق سۈپىتىدە مەۋجۇت بولغىنى ھالدا، بىر مەركەزگە ـ ئۇيغۇر قاغانىغا بويسۇناتتى. بۇ قەبىلىلەر ئۇيغۇر قاغانى تەيىنلىگەن تۇدۇن، يابغۇ قاتارلىق ئەمەلدارلار تەرىپىدىن باشقۇرۇلاتتى.⑥ قاغانلار «ئوق ئۇيغۇر»نىڭ ياغلاقار جەمەتىدىن بولاتتى.⑦ بۇ ياغلاقار جەمەتى «ئۇيغۇر قاغانلىقى» پارچىلىنىپ، كېيىن قۇرۇلغان خانـ لىقلار («گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى» «قوچۇ ئۇيغۇرلىرى»، «كۆكئارت ئۇيغۇرلىرى»)دىمۇ ھاكىمىيەت بېشىدا تۇردى.

«ئۇيغۇر قاغانلىقى» دەۋرىدە، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت كۆپ تەرەققىي قىلدى. ئاۋات شەھەرلەر تەمىر قىلىندى، مەسىلەن، «بايانچۇر مەڭگۈ تېشى»دا: «سوغداق ۋە تاغاچلارغا سېلىنىگا دەر ياسدا باي بالىقنى سالدۇردۇم» دەپ ئۇيۇلغان. بۇ شەھەر قاغانـ لىقنىڭ سىياسىي مەركىزى جايلاشقان قوشۇچەيدام رايونىدا ھەشـ مەتلىك قۇدبالىق (يەنى ئوردۇبالىق، موڭغۇللار زامانىسدا «قارا ـ بالغاسۇن» دەپ ئاتالغان شەھەردۇر)، ئىسىق كۆل بويىدا «قۇز ـ بالىق» (بالاساغۇن) ئاۋات بولغان؛ ئىلگىرىكى مەدەنىي شەھەر ـ لەر تېخىمۇ گۈللەندى.

ئەرەب ئەمەۋى خەلىپىلىكىنىڭ ئاخىرقى ۋە ئابباسى خەلىپىلىكـ نىڭ دەسلەپكى زامانىسدا، ئۇيغۇر قاغانلىقىغا ئەلچى قىلىپ ئەۋە ـ

ئۇرۇش قىلغان.[11] كېيىن، ئۇغۇلچاق بىلگە كۆل قادىرخانغا ئورنىغا نەۋرىسى ساتۇق بۇغرا ئولتۇرغان.

ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنى تەتقىق قىلغان برېشنېيدېر (Bretchneider) تارىخىي مەنبەلەرنى كەڭ تەكشۈرۈپ، مۇنداق دەپ يازىدۇ: «قاراخانىلارنىڭ ئەڭ داڭلىق پادىشاھى بۇغراخان ئىدى. ئۇنىڭ ئىمپېرىيەسىنىڭ چېگرىسى، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، چىنغىچە ئىدى. بالاساغۇن ئۇنىڭ دائىم تۇرىدىغان يېرى ئىدى. قەشقەر — تۇركىستانىنىڭ پايتەختى، يەنە بىر نامى ئوردۇكەنت. خوتەن، قاراقورۇم، تالاس ۋە فاراب (ئوترار) ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئىدى. ئۇ ئامۇ دەريا ۋادىسى (ماۋەرائۇننەھر)گە يۇرۇش قىلىپ، بۇخارانى ئالدى.» دەرۋەقە، ساتۇق بۇغراخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى بايتاش موسا، ئەبۇلھەسەن ئەلى ئەھمەد، يۈسۈف بۇغراخانلار زامانلىرىدا «خاقانىيە» زېمىنى ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادا كەڭ دائىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. بۇ خانلىقنىڭ 1006 ـ يىلىدىكى چېگرىلىرى: شەرقىتە ھازىرقى كۇچانىڭ لايىسۇ دەرياسىغىچە (شەرقىي شىمالدا قوبۇقسارغىچە، شەرقىي جەنۇبتا چارقىلىقنىڭ ۋاش شەھرىگىچە)، غەربتە خەزەر (كاسپى) دېڭىزىنىڭ شەرقىغىچە (تەركەن ياكى تارخان ئاتا ئەڭ غەربىي چېتىدىكى شەھەر ئىدى؛ غەربىي شىمالىدا قېپچاق ئېلى، غەربىي جەنۇبى ئامۇ دەريا بويىدىكى بايكەنت، تىرمىزغىچە)، شىمالدا تارباغاتاي تاغلىرى ۋە تاللىق كۆل (بالقاش)دىن باشلىنىپ، جەنۇبى كەشمىر پىشاۋۇرغىچە ئىدى (ۋايىخىت، جالالئاباد شەھەرلىرى جەنۇبى چېگرىسىدىكى شەھەرلەر ھېسابلىناتتى). يەنى خاقانىيە دۆلتى شەرقىي شىمالدا قىتانلار، شەرقتە ئۇلۇغ قوتلۇق ئۇيغۇر ئېلى ئارقىلىق تاڭغۇتلار

دىن ئىنەل چۇر كېيىن «خاقانىيە» يەنى «قاراخانىلار»نىڭ بوۋىسى سۈپىتىدە زىكرى قىلىنغان «بىلگەچۇر»دۇر. بىلگەچۇر يەتتە سۇ ۋە قەشقەرىيەدە خانلىقنى قايتىدىن تەشكىللەپ، «بىلگە كۆل قادىر-خان» دەپ ئاتالدى، جامال قارىشىنىڭ مەلۇماتى بويىچە، 11-ئەسىردە يأشىغان كاشغەرلىق تارىخچى ئەبۇل فۇتۇھ ئابدۇلغەفۇر «تارىخى كاشغەر» دېگەن كىتابىدا خانلىقنىڭ دەسلەپكى ئاتىسى بىلگە كۆل قىدىرخان دەپ يازغان. دەسلەپتە «قۇزبالىق» (بالا-ساغۇن) ياكى سۈيابنى پايتەخت قىلدى. بۇنىڭدىن كېيىن ئوغۇلچاق قەشقەرنى مەركەز قىلدى. بۇ خان باشقا خانلارىدىن «تافغاچ» لەقمىنى قوللاندى. مەھمۇت قەشقەرى ئۆز ئەسىرىنىڭ I-جىلدىدە «بىلگە» سۆزىنى «ئاقىل، دانا» دەپ ئىزاھلاپ، «ئۇيغۇر خانى كۆل بىلگە خان دەپ ئاتىلاتتى» دەپ ئېنىق يازغان. شۇنىڭدەك، بۇ خانلار «ئۇلۇغ»، «كەك» مەنىسىدىكى «قارا» سۆزىنىمۇ لەقەب ئورنىدا قوشۇپ ئىشلەتكەن. بۇ ھەقتە مەھمۇت قەشقەرى «خاقانىيە خانلىرى "قارا" دېگەن نام بىلەن ئاتىلىدۇ» دەپ يازغان. يەنە مەھمۇت قەشقەرى «تافغاچ»قا بەرگەن تەبرىدە مۇنداق دەيدۇ: «تافغاچ ــ ئۇيغۇر، ئۇتات... ھەرقانداق قەدىمكى ۋە چوڭ نەرسە "تافغاچ ئىدى" دېيىلىدۇ... شاھلارنىڭ تافغاچ خان دېيىلىشىمۇ شۇنىڭدىن، بۇ ــ يەرلىك، قەدىمكى چوڭ خان، دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.»[10] شۇنىڭدەك، مەھمۇت قەشقەرى: «قادىر ــ قەيسەر، كەسكىن» دېگەنلىك بولىدۇ دەپ ئىزاھلاپ؛ «خاقانىيە خانلىرىنى قادىرخان دېيىش شۇنىڭدىن كەلگەن» دەيدۇ.

«تافغاچ قاغان» زېمىن دائىرىسىنىڭ غەربىي قىسمىدىن بىرمۇنچە يەرنى ئىگىلەپ ئالغان سامانىلارغا قارشى مىلادى 893-يىلى

قاراخانىلار دەۋرىدە چوڭ شەھەرلەر ــ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرى راۋاجلاندى: ئىسسىق كۆلىنىڭ شەرقىدە بارسىغان ۋە غەربىدە بالاساغۇن. ھازىرقى ئاستىن ئاتۇشنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا قەشقەر، ھازىرقى مارالبېشىنىڭ شەرقىدە بارچۇق، ھازىرقى ئالمۇتىنىڭ شەرقىي شىمالىدا ئىكى ـ ئۆگۈز (ئالتىن ئىمىل)؛ بۇلار ـ دىن باشقا، تالاس (ھازىرقى جامبۇل رايونىدا)، ئوتىرار (قاراچۇق ياكى فاراپ)، ئاقسۇ (چىمكەنىت)، شاش (تەركەن، ھازىرقى تاشكەنت)، ئاقشىقات (نەمەنگان)، پەرغانە (مەرغىنان)، خوجەنت (لېنىن ئابات)، ئۇشتۇھان، سەمەرقەنىت، بۇخارا، نەخشەپ (قارشى)، كەش، تىرمىز، قەرىپ.

قەشقەر ــ «ئوردۇ ــ ئوردا، خان شەھىرى. شۇنىڭ ئۈچۈن قەشقەر ئوردۇكەنىت دېيىلىدۇ، يەنى خانلار ئوردىسىغان شەھەر دېمەكتۇر»، «ئوردۇكەنىت» يەنى «خان ئوردىسىغان شەھەر، بۇ شەھەرنىڭ ھاۋاسى ئوبدان بولغىنى ئۈچۈن، ئەفراسىياپ شۇ يەردە ئوراتتى؛ ئۇ تۆۋەن چىندۇر.⑭ قەشقەر ــ ناھايىتى قەدىمكى شەھەر. غەربىي خەن زامانىسىدىلا (مىلادىدىن ئىلگىرى 206 ـ يىلـ دىن مىلادى 8 ـ يىلغىچە) «سۇلي دۆلىتى» دەپ نامى بار ئىدى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى شەھەرنىڭ سىپىلى بەش چاقىرىم بولۇپ، ناھايىتى ئېگىز ۋە مۇستەھكەم ئىدى. مىلادى 171 ـ يىلى غەربىي ئەل سەرداری جاڭ يەن ئاگىنى (يەنجى)، كۇچا قوشۇنلىرى بىلەن قەشقەرغە ھۇجۇم قىلىپ، 40 كۈنگىچە قامال قىلىپمۇ شەھەرنى ئالالمىغان. شۇ زامانلاردىلا پادىشاھى ئالتۇن شىر (ئارسلان) ئوتۇغاتىلىق تاج كىيەتتى؛ زىمىنىدىن شال، تېرىق، كەندىر، بۇغداي، مىس، تۆمۈر، قەلەي، رەۋەن چىقاتتى.⑮ قاراخانىلار

بىلەن، شىمالدا قىپچاق ـ قىرغىزلار، جەنۇبتا تۇبۇت ۋە غەز-نەۋىلەر بىلەن، غەربتە سالچۇقلار بىلەن چېگرىداش ئىدى.⑫

قاراخانىلار مەمۇرىي جەھەتتىن ئۇچ قىسمغا بۆلۈنگەن. مەركىزىي قىسمى «خاقانىيە ئۆلكىسى» دەپ ئاتالغانىدى. بۇ قەشقەرنى مەركەز قىلغان هالدا، ئىسىق كۆل بويىدىكى بالاساغۇندىن تار-تىپ كۇچاغىچە بولغان شەرقىي رايون ۋە ئىلى ۋادىسىدىن ئىبارەت شەرقىي شىمال رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. يەنە بىر قىسمى غەربىي قىسىم، ئىسىق كۆلنىڭ غەربىدىن خارەزىم كۆلىگىچە بولۇپ تالاسنى مەركەز قىلغانىدى، بۇ قىسمىدىكى يەرلىك هاكىمىيەتنى يېقىنقى تارىخ تەتقىقاتچىلىرى «ئىلەك خانلار» دەپ ئاتاشتى. (قەدىمكى تۈركىي تىلدا "ئىل" ئۆلكە، "ئىلەگ" ئۆلكە ئىگىسى-ئۆلكىلىگ دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى.) ئۇچىنچى قىسمى شەرقىي جەنۇبىي قىسىم بولۇپ، ياركەنتتىن تارتىپ چۇرچان (چەرچەن) غىچە بولغان خوتەن رايونى ئىدى. خوتەن 11 ـ ئەسىر كىرىشى بىلەنلا قاراخانىلارنىڭ قارمىقىغا رەسمىي ئۆتكەن. چۈنكى مىلادى 1009 ـ يىلى قاراخانىلارنىڭ خوتەندىكى ئىلەك خانى يۈسۈف قادىرخان كەيفىيگا (شىمالىي سۇڭ پايتەختى) رازبان دېگەن ئۇيغۇرنىڭ باشچىلىقىدا ئەلچىلەر ئۆمىكىنى سۇڭغا ـ سالامىلار بىلەن ئەۋەتكەنىدى.⑬ بۇلاردىن باشقا، ئىسىق كۆلنىڭ شەرقىي شىمالىدا قۇياس ۋىلايىتى، شاش بىلەن مەرغىنان ئارىلىقىدا ئىغراق ۋىلايىتى، ئامۇ دەريا-سىنىڭ شىمالىدا قوتال، سومان ۋىلايەتلىرى بار ئىدى. بۇ مەمۇ-رىي بىرلىكلەردىن ماۋەرائۇننەھىر بىلەن خوتەن ئۆلكىلىرى «ئىلەك خانلىق» دەپ ئاتالغان، بۇ ئەمەلىيەتتە، هەربىي فېئودالىلىق-سۇيۇرغاللىق تۈزۈمى ئىدى.

تەرىقسىدە تەقسىم قىلىپ بېرىش يولى بىلەن ئىدارە قىلاتتى. لېكىن قاراخانىلار مۇنداق «ئۇلۇش» سىستېمىسىنى ئىسلاھ قىلىپ، مەملىكەتنى بىر خىل مەركەزچىلىك ئاساسىدىكى «ئىلىك خانلىق»قا ئايرىپ، «نەسەب» ۋە «ئەزل» قىلىنىدىغان (تەيىنلىنىدىغان ۋە ئېلىپ تاشلىنىدىغان) ۋالىيلار، يەنى بۇيرۇقلار، تۇدۇن ۋە يابغۇلار ئارقىلىق ئىدارە قىلاتتى. بۇ ئۇسۇل قەبىلە باشلىقلىرى ئارقىلىق ئىدارە قىلغانغا قارىغاندا بىرقەدەر ئىلگىرىلىگەنلىك ھەم مەنپەئەتلىك ئىدى. «قاراخانىلار دۆلىتىدە، ھەممە كۆچمەنچىلەر ئىمپېرىيىلىرىدە بولغان ئائىلىۋى مۈلۈك ئۇقۇمى (the conception of patrimonial property) خۇسۇسىي قانۇنىدىن ئۆزگىرىپ دۆلەت قانۇنى دائىرىسىگە كىرگەن، دۆلەت خانىنىڭ پۇتۇن جەمەتىنىڭ مۈلكى ھېسابلىنىپ، بىرقانچە "ئۇلۇش"كە، چوڭ ئۇلۇشلەر ئۆز نۆۋىتىدە يەنە بىرقانچە كىچىك ئۇلۇشلارغا بۆلۈنگەن».[20] لېكىن بۇ ئۇلۇشلەر، خاقان تەرىپىدىن تەقسىم قىلىنغىنى ئۈچۈن، دۆلەتنىڭ ھېسابلىناتتى. ئۇلۇش سىستېمىسى بويىچە يەرگە ئىگە بولغۇچىلار يەرنى سېتىش ھەم ۋەقفى قىلىشتىن مەھرۇم ئىدى. يېڭى ئىگىلەنگەن يەرلەر خاقانىنىڭ مۈلكى سانىلىپ، بۇ يەرلەرنى خان ئۆز ئوغۇللىرىغا ۋە سۇلالىنىڭ باشقا ئەزالىرىغا تەقسىم قىلاتتى. بۇنداق يەرلەر «ئىنجۇ» دەپىلەتتى. بىراق، ئىنجۇ ئىگىسى بولغان ھۆكۈمدارنىڭ ئوغۇل ـ قىزلىرى، خوتۇنى باج ئىشلىرىغا ئارىلاشماس ئىدى. باج ئىشلىرىنى توغرىدىن توغرا «ئىنجۇ بېگى»گە قاراشلىق مەمۇرلەر باشقۇراتتى. يەردىن «قالان»، چارۋا مالدىن «قوپچۇر»، ئۆزۈمچىلىكتىن «سالىغ»، ئائىلىلەردىن (شەھەر ئاھالىسىدىن) «تۇتۇن» باجلىرى ئېلىناتتى. (ئىدىقۇت ئېلىدە، مەڭگۈلى خان زاما-

دەۋرىدە بۇ شەھەر تېخىمۇ ئاۋاتلاشتى. پۈتكۈل قاراخانىلارنىڭ سىياسىي مەركىزىلا ئەمەس، شەرق بىلەن غەربنىڭ ئىقتىسادىي ئالاقە تۈگۈنى، شۇنىڭدەك تۈركىي خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ قالغانىدى. خاقان ۋە خانزادىلار چىن پادىشاھلىرىدەك ۋە ئەرەب خەلىپىلىرىدەك ھەشەمەتلىك سارايدا تۇراتتى. ئوردىسىدا چىن، ھىندىستان ۋە ئەرەب مەملىكەتلىرىدىن كەلتۈرۈلگەن ئاجايىپ نەرسىلەر بار ئىدى. ھەتتا ئۇسسۇلچى پىلىلىرىمۇ بولغانىدى. مەسىلەن، خوتەن پادىشاھى قالقال چاقال ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشىغا قارشى چىقىپ، تەخمىنەن مىلادى 971 ـ يىلى قەشقەرغە ھۇجۇم قىلغاندا، قەشقەردىن ئولجا ئالغان ئۇسسۇلچى پىلنى شىمالىي سۇئىغا سوۋغا قىلغانلىقى مەلۇم. ⑯

بالاساغۇن ھەققىدە، 10 ـ ئەسىردىكى جۇغراپىيە ئالىملىرىدىن مەزھەر بىننى تاھىر ـــ مەقدىسى «خەلقى كۆپ، چوڭ ۋە باي شەھەر» دەپ مەلۇمات بەرگەن. بۇ شەھەر قاراخانىلارنىڭ يازلىق پايتەختى ئىدى، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ تەبرىسچە: «ئوردۇ ـــ بالاساغۇنغا يېقىن بىر شەھەر؛ بالاساغۇن شەھىرىمۇ قوز اوردو (قوز ئوردۇ)مۇ دېيىلىدۇ.» ⑰ شۇنىڭدەك، بالاساغۇن شەھىرىنى تارىخچى جۇۋەينىمۇ «بۆگۈخان ياساتقان» دەيدۇ. ⑱

2. خاقانىيە مەملىكىتىدىكى ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي ھايات

قاراخانىلار فېئودالىلىق دۆلەت ئىدى. قاراخانىلاردا دۆلەت تۈزۈمى ھوقۇق مەركەزلەشتۈرۈلگەن نەسەپدارلىقتىن ئىبارەت ئىدى. ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيادا ئۆتكەن باشقا كۆچمەنچىلەر خانلىقلىرى مەملىكەتنىڭ ئاساسىنى قەبىلە باشلىقلىرىغا مىراس

تەشكىللىك ئىدى. ئەرزەك ۋە ئىسىم دەپتىرى بولغىنىدەك، ھەربىي يۇرۇش تەرتىپلىرى، چەرىك-سەپ تارتىش نىزاملىرى، قوشۇننىڭ «ئاقىنچى، ئارقا، قاچۇت، بۈسۈغ، يەزەك، يالىمان، يۇرتۇغ، ياتاق، قوروغچى، تۇتىغاق» دېگەندەك مەخسۇس قىسىملىرى بولاتتى. شۇنىڭدەك «ئۇكەك، تۇزۇغ، تۇرا، قارغۇي، توي» دېگەندەك چۇشكۇن ۋە جېسەكچىلىك ھەربىي ئىشائاتلىرى بار ئىدى. «ئىم، تىل، ئىچكىن، يورچى» دېگەندەك خاس ھەربىي رازۋىتچىكلىك تۈزۈمى، جەڭلەردە ئۇز قىسىملىرىنى پەرق ئېتىش ئۇچۇن «باتراق، بەچكەم»لىرىمۇ بولاتتى.

مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان»دا «توغ» سۆزىنى ئىزاھلاپ كېلىپ: «تەڭۇز توغلىغ خان يەنى توققۇز توغلۇغ خان ياكى خاقان، خاننىڭ قول ئاستىدىكى ۋىلايەت ھەرقانچە كۆپىيىپ، مەرتىۋىسى يۇقىرى كۆتۈرۈلسىمۇ، توغلىرى توققۇزدىن ئاشمايدۇ. چۇنكى توققۇز سانى خاسىيەتلىك ھېسابلىنىدۇ. خاننىڭ بۇ توغلىرى كاككۇك ئاغزى رەڭلىك يېپەك رەختتىن ياسىلىدۇ، بۇمۇ خاسىيەتلىك ھېسابلىنىدۇ» دەيدۇ.[21] شۇڭا، قاراخانىلارنىڭ دۆلەت بايرىقى "ئال" رەڭلىك يېپەك رەختتىن ئىشلىنىپ، ئوتتۇرىسىغا توققۇز شاخلىق توغ چۇشۇرۇلگەن.

ئىدىقۇتلارنىڭ تارىخىنى يېزىپ قالدۇرغان ۋە ياكى تەتقىق قىلغان ئالىملارنىڭ پىكىرلىرىگە ئاساسلانغاندا، قاراخانىلار ياكى ئىدىقۇتلار بولسۇن، ئۇلار دۆلەت خىراجىتىنى مەغلۇب قىلىنغان ياكى تەۋە بولغان ئۆلكىلەردىن ئېلىنىدىغان باج-خىراج ۋە سوۋغىلار، خەلقتىن ئېلىنىدىغان باج-سېلىقلار بىلەن تەمىنلەيتتى.

پۇل-مالىيە سىستېمىسى شەكىللىنىپ، «يارماق»، «بەنەك» دېيىلىدىغان ئۇششاق مىس پۇللار ۋە «كۈمۈش» (تەڭگە)، «بۇرتا»،

نىدا ئاھالىدىن ئېلىنىدىغان نوپۇس بېجى «قوپچۇر» دېيىلگەن.) باجلار «بۇيۇك دەپتەر»گە كىرگۈزۈلۈپ، مەخسۇس «ئاغىچى» (خەزىنىچى) تەرىپىدىن باشقۇرۇلاتتى.

خانلىقنىڭ مەركىزىي ھاكىمىيىتىدە، ئىلىك خانلاردا بولسۇن، مەلۇم تۈزۈملەشكەن ئىدارە سىستېمىسى ۋە مەخسۇس مەنسەپدارلىق قۇرۇلمىسى بار ئىدى. دەرىجە-رۇتبىلەر ناھايىتى ئېنىق پەرقلەندۈرۈلەتتى. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ كۆرسەتكەنلىرى بويىچە: خان، خاتۇن، قاتۇن، قونچوي، تېگىن، تارىم، بەگ، بەكچ ــ بۇلار خان ئائىلىسىگە خاس رۇتبە ناملىرى ئىدى؛ يۇغرۇش، تاياڭۇ (تايانغۇ)، يافغۇ، تۈكسىن، تىركىن، ساغان، ئىسنانچ، ئونغۇن، توغرۇل، بىرۇق (بۇيرۇق) مۇردۇ باشى، سۇباشى، تەركەن، يالاۋەر (ئەلچى)، ئىلىمغا (تۈرىي يېزىق بىلەن يازىدىغان خان كاتىپى)، يارغۇ (سودچى) ــ بۇلار مەركىزىي ۋە يەرلىك ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىدا ئىشلەيدىغان مەنسەپدارلار ئىدى. ئاندىن يەنە «ئاغىچى» (خەزىنەدار)، ئىمغا (سېلىق يىغىدىغان ئەمەلدار)، تۇدۇن (يېزا باشلىقى)، چوبان (يېزا باشلىقىنىڭ يارەمچىسى)، تۇربى (يارەمچى)، قولداش (چوڭلارنىڭ خادىملىرى) دەپ ئاتالغان يېزا-مەھەللە ئەمەلدارلىرى بولاتتى. بۇلاردىن باشقا، ئۆگە (تېگىنىدىن بىر دەرىجە تۆۋەن)، ئىنال، ئاتلىغ، سۆكمەن، بۆگۈ (ئالىم، دانىشمەن) قاتارلىق پەخرىي ئۇنۋانلار، ھەمدە «تەرچى»، كۆك»، «قىرناق» دېگەندەك تۆۋەن تەبەقىغە خاس نامالارمۇ بار ئىدى.

قاراخانىلار ئۆزلىرىنى «ئەفراسىياپ» (توڭا ئالىپ ئەر)نىڭ ئەۋلادى ھېسابلايتتى. قاراخانىلارنىڭ ئوردۇسى (قوشۇنى) قەبىلە-ئۇرۇغلار بويىچە بۆلۈكلەردىن تەشكىل تاپقاي، بەلكى مۇنتىزىم

ھۈنەرگە قاراپ، «تورقۇ» دېگەن ئومۇمىي ئاتىلىشىدىن باشقا، «بارچىن»، «مىندەتۇ»، «يۇرۇن»، «چەكىن» دەپ پەرقلەندۈرۈلەتتى. يېپەكچىلىكنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن، «ئۇجمە» قوۋزىقىدىن قەغەز ئىشلەشمۇ كەڭ راۋاجلانغان. ئىدىقۇت ۋە خاقانىيە ئۇيغۇرلىرى يېپەكچىلىك ۋە قەغەزچىلىك ھۈنەر-سەنئىتىنىڭ غەربكە تارقىلىشىغا ۋاستىچىلىك رولىنى ئويناغان.

بۇنىڭدىن باشقا، فېئودالىزمنىڭ خېلى يۇقىرى باسقۇچىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئىش تەقسىماتى بويىچە ھۈنەر-كەسىپ بىرقەدەر مەخسۇسلاشقان، ھەتتا شەھەرلەردە مال سويۇش ئۇچۇن مەخسۇس «ئەگدى» (قۇشخانا، گوداك) لار قۇرۇلغان.

قاراخانىلارنىڭ ئالاھىدە تارىخىي شەكىلدە راۋاجلانغان ئۇقتىسادىي ۋە يۈكسەك دەرىجىدىكى ئىش تەقسىماتىنىڭ نەتىجىلىرىدىن بىرى گۈللەنگەن قەدىمكى ئوتتۇرا ئەسىر مەدەنىيىتىدۇر. قاراخانىلار تارىخىتا ئۆزلىرى جايلاشقان جۇغراپىيىلىك شارائىت سەۋەبىدىن، يېڭى مەدەنىيەتتە يېڭى ۋەزىيەت يارىتقانىدى. ئۇيغۇرلار (مەيلى قوچۇ ئۇيغۇرلىرى ياكى كۆكئارت ئۇيغۇرلىرى بولسۇن) «غەربىي ئەل مەدەنىيىتىنىڭ بوزلۇقىدا ھەر خىل مەدەنىيەت ئۇرۇغلىرىنى چاچتى. بۇ ئۇرۇغلار ئۇنۈپ كۆكلەپ، بىرك-باراقسان بولۇپ، مول-كۆل مېۋىلىدى.»[2]

قاراخانىلار غەربكە قاراپ تەرەققىي قىلىش نەتىجىسىدە، ئۆز زامانىسىدىكى ئۇقتىسادىي ئالاقە ۋە شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىدا چوڭ رول ئويناندى. جۈملىدىن پۈتكۈل دۇنيا مەدەنىيەت تارىخىنىڭ تەرەققىياتىدىمۇ تۈرتكە بولۇش رولىنى ئويناندى. قاراخانىلارنىڭ مەركىزىي قىسمى شەرق بىلەن غەربنىڭ

«ئۇرۇغلۇغ»، «سۇن ئالتۇن»، «بالىش» دېيىلىدىغان تىللا پۇللاردىن باشقا چەك ـ ۋېكسېل تۈسىنى ئالغان «قامىدۇ» (پۇل ئورنىدا ئىشلىتىلىدىغان تامغىلانغان رەخت) ۋۇجۇتقا كەلگەن. پۇل مۇئامىلىسىدە «ئۆتۈنچ» (قەرز، ئۆتنە)، «ئۇرۇنچاق» (ئامانەت) ئىشلىرى خېلى كېڭەيگەن.

ئىدىقۇت ۋە خاقانىيە مەملىكەتلىرىدە ئومۇملاشقان «رەخت پۇل» (ۋېكسېل) نىڭ تەسىرى بىلەن، سالچۇقلار زامانىدا غەربىي ئاسىيادىمۇ «قىرتاش» دېيىلىدىغان بىر خىل پۇل ۋۇجۇتقا كەلگەن. سودا ـ سانائەت ساھەسىدە «ئورتاق»، «ئۇدماق» «تەكشۈت» شەكىللەنگەن، بۇلار شىركەتلەر تۈسىنى ئالغان.

قاراخانىلار مەملىكىتىدە ئۆلچەم بىرلىكلىرى مەلۇم سىستېمىغا سېلىنغانىدى. سودىدا رەخت ـ خەرىتىلەرنى ئۆلچەش ئۈچۈن بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن «چىغ» (گەز)، «قەرى» (چى)، سۇيۇقلۇق ئۆلچەملىرى ئۈچۈن «ساغۇ»، «قىرقىلۇم»، «كەفىچى» دېيىلىدىغان كەمچەنلەر ئىشلىتىلەتتى.

يول ـ ئالاقە، چەپەرچىلىك (پوچتا) ئىشلىرىمۇ راۋاجلانغان ۋە مەلۇم تەرتىپكە سېلىنغان. يول مۇساپە ئارىلىقلىرىدا ئۆتەك ـ راباتلار ياسىلىپ، ئۇلاردا خەت ـ ئالاقە توشۇشقا ئاسان بولۇش ئۈچۈن «چۇفىغا»، «ئۇلاغ» لار قويۇلغانىدى. ئالدىن خەۋەر يەتكۈزىدىغان «يۇگۇرگەن»لەر بولاتتى.

ئىدىقۇت ئېلىدىكىدەك، قاراخانىلار مەملىكىتىدىمۇ يىپەكچىلىك، قەغەزچىلىك سانائىتى كەڭ تەرەققىي قىلغان ۋە مەملىكەتنىڭ سودا مۇئامىلىسىدە خېلى سالماقلىق ئورۇن تاتقان. يىپەك رەختلەرنىڭ تۈرلىرىدىمۇ كۆپەيگەن ۋە توقۇلۇش ئۇسۇلى، ماتېرىيالى ۋە ئىشلىنىش

يوق دېيەرلىك ئىدى؛ شۇنداقلا باغدات، دەمەشق ۋە كونستانتۇ-پولىلارمۇ ئۇيغۇر سودىگەرلىرى ئۆچۈن ئەڭ تونۇش شەھەرلەر ئىدى.㉔ مۇنداق قويۇق ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەر نەتىجىسىدە، شەرقنىڭ ھۆنەر-سەنئەتلىرىمۇ غەربىي ئاسىياغا تارقالغان. سالچۇقلار زامانىسىدا ئىراندا كاشان چىنە فابرىكىلىرى قۇرۇلۇپ، جۇڭگو فار فۇرچىلىقى ئۇسۇلىدا چىنە بۇيۇملار ئىشلەپچىقىرىلغان. بۇ ھۆنەر-سەنئەتنى غەربىي ئاسىياغا ئېلىپ كەلگۈچىلەر ئىدىقۇت ۋە خاقانىيە ئۇستىكارلىرى ئىكەنلىكىنى كاشاندا ئىشلەنگەن چىنە قاچىلاردىكى نەقىشلەر (قوچۇ تىپىدىكى ئۇيغۇر رەسىملىرى) ئىسپاتلايدۇ.㉕

قاراخانىلار 10-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئىسلام دىنىنى رەسمىي قوبۇل قىلىپ، دۆلەت دىنىغا ئايلاندۇردى. «ئىبنۇل ئەسىر يېزىپ قالدۇرغان بىر رىۋايەتتە، شۇنىڭدەك جامال قارشىنىڭ ئەسىرىدە ساقلاپ قېلىنغان ئەڭ قەدىمكى بىر ھېكايىدە ئېيتىلىشىچە، بىرىنچى قېتىم ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ئادەم ساتۇق بۇغراخان ئابدۇ-كېرىم. بۇ ئادەم ھىجرى 344-(مىلادى 955—956-) يىللىرىدا ۋاپات بولغان.㉖

قاراخانىلار ئىسلام دىنىنى رەسمىي دۆلەت دىنى قىلغانغا قەدەر، ئاھالە بۇددا، مانى، نىستورىيان ۋە قىسمەن زارو ئاستىرىزملىغا (مەجۇسى دىنىغا) ئېتىقاد قىلاتتى، ئاھالە ئارىسىدا شامان دىنىنىڭ تەسىرىمۇ بار ئىدى. لېكىن ئىسلام دىنى قەشقەردىلا توختاپ قالماستىن، ھەتتا ئۇنىڭ تەسىرى كۇچادىن ھالقىپ تۇرپان ئويمانلىقىغىمۇ بارغانىدى. ئىدىقۇت ھۆكۈمرانلىرى مانى دىنىنىڭ ئېتىقادچىلىرى، بۇددا دىنىنىڭ ھىمايىچىلىرى ۋە نىستورىيان

قاتناش لىنىيىسىدە باش نۇگۇننى ئىگىلىگەنىدى. بۇ زونا ــ مىلادىدىن 200 يىل بۇرۇنلا ئوتتۇرا شەرق ۋە ياۋروپا بىلەن شەرقىي ئاسىيا ئوتتۇرىسىدىكى قۇرۇقلۇق يولىنىڭ بوغۇزى بولۇپ قالغانىدى. قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ ئوتتۇرا لىنىيىسى قوچۇ (تۇرپان)، ئاگنى (يەنجى)، كۇچا بىلەن قەشقەرغە كېلەتتى ـ دە، كۆكئارتتىن (پامىردىن) ئۆتۈپ، پەرغانە ۋە خۇراسان تەرەپ بىلەن پارىس (ئىران) غا بارغاندا، غەربىي دېڭىزغا چىقىپ كېتەتتى. يىپەك يولىنىڭ شىمالىي لىنىيىسى بالاساغۇن ۋە بارىغاننى تۈگۈن قىلغانىدى. بۇ يول شەرقتە لياۋ (قىتان) پايتەختى شاڭجىڭغىچە، ھەتتا شىمالىي سۇڭ پايتەختى بيەنجىڭ (كەيفېڭ) غىچە سوزۇلغانىدى. شەرقتە، لياۋ خانلىقى بىلەن بولغان سودىدا، دورا ـ دەرمەك، خۇشبۇيلۇق، بېزەك بۇيۇملىرى ۋە قورال ـ ياراقلاردىن باشقا ئىنچىكە ـ سىپتا يۇڭ توقۇلمىلار، پاختا ۋە يىپەك ـ كەندىر توقۇلمىلار، كۆن ـ بۇلغار، موي ـ تېرە قاتارلىق چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى، شۇنىڭدەك ئات تىجارىتىمۇ مۇھىم ئورۇن تۇتقانىدى. ㉓ ئىقتىسادىي ئالاقىنىڭ قويۇقلىشىشى بىلەن، ئىدىقۇت ۋە خاقانىيە ئۇيغۇرلىرى قىتانلارغا زىرائەتچىلىك ھۈنىرى (ئاساسەن كېۋەزچىلىك)، جۈملىدىن باغۋەنچىلىك (قوغۇن ـ تاۋۇز تېرىش) ھۈنىرىنى تارقاتتى.

لياۋ، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ۋە قاراخانىلارنىڭ غەربتىكى ئىران، ھىندىستان، ئەرەب ۋە شەرقىي روما بىلەن بولغان ئىقتىسادىي، مەدەنىي ئالاقىسىمۇ ناھايىتى قويۇقلاشتى. غەربىنىڭ تاۋار ماللىرىنى يۆتكەشتە ئاساسىي رول ئوينىغان ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ قىتانلار ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە قەدىمى يەتمىگەن يەرلىرى

ئۆتكەندىن كېيىن، ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى ئىشلەپچىقىلىدى. بۇ يېزىق قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن بىر قاتاردا قوللىنىلىدى. مەسىلەن، قاراخانىلارنىڭ 1067 - يىلىدىن باشلاپ چىقىرىلغان يارماق - تەڭگە پۇللىرىدا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن بىللە ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېزىقىمۇ ئىشلىتىلگەن.

قاراخانىلار دەۋرىدە بولسا، ئىگىلىك ۋە مەدەنىي ھاياتنىڭ گۈللىنىشى بىلەن، ئىلمىي ئەدەبىيات بۇرۇنقى توقۇز ئوغۇز ياكى توققۇز ئۇيغۇر ئەنئەنىسى بويىچە تېخىمۇ راۋاجلاندى.

شەرقتە — ئىدىقۇت خانلىقىدىكى ئۇيغۇرلار قوچۇ ۋە بەشبالىقتا «توخار» ۋە سانسكرىت تىللىرىدىن مەشھۇر بۇددا نوملىرى ۋە ئەدەبىي ئەسەرلىرىنى، خەنزۇچىدىن پەلسەپىۋى ئىدىيە ۋە ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش دەستۇرلىرىنى تەرجىمە قىلىپ، ئۆزلىرىگە خاس دىنىي ۋە دۇنياۋى ئەدەبىياتنى راۋاجلاندۇرغان؛ قەشقەر ۋە بالاساغۇنىدا خاقانىيە ئۇيغۇرلىرى ئەرەب خەلىپىلىرى توپلىغان دۇنيا ئىلىم - پەن جەۋھەرلىرىنى تەتقىق قىلىش بىلەن شۇغۇللانغان؛ دىنىي جەھەتتىكى كەسكىن ئايرىمىلىق بولۇشىغا قارىماي، شەرقىي ۋە غەربىي ئۇيغۇرلار ئوخشاشلا قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلدى. ئوتتۇرا ئاسيادا بولسا، ئىسلام دىنى مۇناسىۋىتى بىلەن كۈندىن - كۈنگە خەلقنىڭ تۇرمۇشىغا تەسىر كۆرسىتىۋاتقان ئەرەب - ئىسلام مەدەنىيىتى بىلەن بىر قاتاردا قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى بار ئىدى، قاراخانىلار قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى جارى قىلدۇرۇپ، تۈركىي خەلقلەرنىڭ ھامىسى سۈپىتىدە، ئەرەب ئىمپېرىيىسىگىمۇ تەسىر كۆرسەتتى.

مەزھەبنىڭ قوللىغۇچىلىرى ئىدى. ئىبادەتخانا، مونا‌ستىرلىرى كۆپ ئىدى، بۇلار راھىبلار بىلەن تولغانىدى. ئۇلار ئىسلام دىنىغا نىسبەتەن ئېتىرازلىق پوزىتسىيە تۇتۇپ، شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىدا ئىسلام دىنىنىڭ كەڭ تارقىلىشىغا ئانچە يول قويمايتتى. قەشقەرىيىدە ئىسلام دىنىنىڭ ھاكىمىيەت دائىرىسىدە قوبۇل قىلىنىشىدا چوڭ رول ئويناغان ئەبۇنەسىر ساماننىڭ ئوغلى خوجا ئەبۇلفەتتاھ قوچۇدا ئىسلام دىنى تەرغىباتى بىلەن شۇغۇللانغانىدى. شۇڭا ئىسلام دىنىمۇ قوچۇ تەۋەسىدە مەلۇم تەسىر پەيدا قىلغانىدى. قوچۇ-بەشبالىق رايونىدا مانى ۋە نىستورىيان، بۇددا دىنلىرىنىڭ پەلسەپىۋى ئىدىيىلىرىدىن باشقا، ئىچكى ئۆلكىلەردىكى فېئودالىلىق ئىدىيە سىستېمىسىدىن كەلگەن نەرسىلەرمۇ بار ئىدى. مەسىلەن، «تەڭرى بىلەن ئىنسان بىر-بىرىنى تەقەززا قىلىدۇ» ۋە «ئىجابەت» ئىدىيىسى، شۇنىڭدەك «ئاتا-ئانىغا ۋاپادارلىق»، «دوستلۇق» ۋە «جاپاغا ۋاپا» دېگەندەك ئەخلاقىي كۆزقاراشلار ئاھالە ئارىسىدا خېلى يىلتىز تارتقانىدى.

دىنىنىڭ تارقىلىشى ھۆكۈمران سىنىپلار بىلەن ناھايىتى يېقىن مۇناسىۋەتلىك بولسىمۇ، لېكىن ئۇ پۈتكۈل قەدىمكى مەدەنىيەتكە تەسىر قىلمايمۇ قالمىدى. قاراخانىلار دەسلەپتە ئىسلام دىنىنىڭ چوڭ قائىدىلىرىنىلا قوبۇل قىلدى. قاراخانىلار تەۋەسىدە (بولۇپمۇ خاقانىيە ۋە خوتەن ئۆلكىلىرىدە)، ئاشۇ مەزگىلدە، ئاھالىنىڭ ئۇقۇمۇشلۇق قاتلىمى پەلسەپىۋى ئىدىيە جەھەتتىن بىرقەدەر ئوچۇق پىكىرلىك ئىدى؛ بۇلار دۇنياغا، ھاياتقا قاراشتا بىرقەدەر ئىلغار ئىدى.

قاراخانىلار ئىسلامنى قوبۇل قىلىپ، بىرەر ئەسىر ۋاقىت

ئۆمەييە ۋە ئابباسي خەلىپىلىرى ئىشغال قىلغان كەڭ زېمىنىدا، بويسۇندۇرۇلغان خەلقلەر ئەرەبلەردىن ھەرقانچە مەدەنىيەتلىك بولسىمۇ، ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىشى، ئەرەب تىلىنى «مۇقەددەس تىل» دەپ ئۆگىنىشى ۋە ئىشلىتىشى مەجبۇرىي ئىدى. ئەرەب يېزىقى ئەرەب ـ ئىسلام ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەڭ ئومۇملاشقان قانۇنىي يېزىقى ھېسابلىناتتى؛ دىن، سىياسەت، ئەدەبىيات، تىلشۇناسلىققا دائىر ئەسەرلەر مۇتلەق ئەرەب تىلىدا يېزىلىشى كېرەك ئىدى. ئىسلامىيەت مەركەزلەشكەن ئەرەب تىلى ئالىي ھاكىمىيەت تىلى بولغاندىن باشقا، ئىلىم ـ پەن تىلمۇ قىلىنغانىدى. شۇڭا تۈركىي خەلقلەردىن چىققان نۇرغۇن ئالىملار ۋە ئەدىبلەر ئۆز ئەسەرلىرىنى ئەرەب تىلىدا يازدى. 10 ـ ئەسىرنىڭ مەشھۇر پەيلاسوپى، ئىلمىنىڭ ھەممە ساھەلىرىدە يېتىلگەن ئالىم ــ قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئەبۇناسىر فارابى (مىلادى 950 ـ يىلى ۋاپات بولغان) ئۆزىنىڭ 126 پارچە ئىلمىي ئەسىرىنى ئەرەبچە يازغان، خۇددى فارابى بىلەن يۈرتداش بولغان لۇغەتشۇناس ــ ئەدىب ئىسمائىل ئىبنى ھىمادىل جەۋھەرىمۇ (مىلادى 1002 ـ يىلى ۋاپات بولغان) «سۇ ھاھ» دېگەن مەشھۇر كىتابىنى ئەرەب تىلىدا يازغان؛ لۇغەتشۇناسلىق ۋە ئەدەبىيات ساھەسىدە يەنە ئىبراھىم سۇلى (مىلادى 857 ـ يىلى ۋاپات بولغان)، شەرەفۇزمان مەرۋەزى (مىلادى 1046 ـ يىلى ۋاپات بولغان)، ئەبۇ بەكر قەففال شاشى؛ تارىخ ساھەسىدە مەھمۇد بىننى ئارسلان خارەزمى (11 ـ ئەسىر)، ئۇيغۇر تارىخچىسى («تارىخىي كاشغەر» نىڭ ئاپتورى، مىلادى 1096 ـ يىلى ۋاپات بولغان) ئابدۇلغەفۇر بىننى ئەل ھۇسەيىن ئەل ئەلمائى، ماتېماتىكا ۋە تەبىئەت ئىلىملىرىدە ئەبۇرەيھان مۇھەممەد بىننى ئەھمەد ــ بىرۇنى (973 ــ 1051) ئۆز

بۇ دەۋردە ئەرەب ئىمپېرىيىسىدە ئەھۋال مۇنداق ئىدى:

ئەرەب ئىمپېرىيىسى ئىشغال قىلغان كەڭ زېمىنىدا، ئەرەبلەر دەسلەپتە سىياسىي، ھەربىي جەھەتتىكى مۇھىم مەنسەپلەرنى ئۆز قوللىرىدا تۇتۇپ، ئىسلام ـ ھۆنەر ئىشلىرىغا ئەرەب بولمىغان كىشىلەرنى سالدى. ئابباسىيلارنىڭ ئىككىنچى خەلىپىسى مەنسۇر ھىجرى 145 ـ (مىلادى 762 ـ) يىلى باغدانىنى تەئىمىر قىلىپ، ئىمپېرىيىنىڭ پايتەختىنى دەمەشقتىن باغدانتقا كۆچۈرۈپ كەلدى. ناھايىتى قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىدە گۈللەنگەن بۇ شەھەر دۇنياىنىڭ ئەڭ مەشھۇر جۇغراپىيونلىرىنى، ئاسترونوملىرىنى، مۇنەججىملىرىنى، كىمىياگەرلىرىنى، فىزىكا، ماتېماتىكا، تىبابەت، ئاسارئەتىقەشۇناسلىق ساھەلىرىدىكى ئالىملارنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى. ئابباسىلار خەلىپىلىكى گۈللىنىۋاتقان زامانلاردا، باغدانتتا كۇتۇپخانىلار، ئىلمىي مۇئەسسەسىلەر قۇرۇلغانىدى. غەربنىڭ، بولۇپمۇ يۇنانىنىڭ پەلسەپە، ماتېماتىكا، لوگىكا ئەسەرلىرى، تىبابەت ئىلمىگە دائىر مەشھۇر كىتابلار ئەرەبچىگە تەرجىمە قىلدۇرۇلدى. دەسلەپتە بۇنداق ئىشلار بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار گرېكلار بىلەن پارسىلار بولغانلىقى ئۈچۈن، بارا ـ بارا شۇلارنىڭ تەسىرى كۈچەيگەنىدى. سىياسىي ۋە مەدەنىي تۈرمۇشنىڭ ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن جەمئىيەت بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتلىك بولغان مەسىلىلەرنى، مەسىلەن، تىلشۇناسلىقنى، شېئىرىيەتنى، قانۇنشۇناسلىقنى تەتقىق قىلىش قانات يايدۇرۇلدى. ئىسلام قانۇنىنى شەرھىلەش، جۇمىلىدىن يۇنانىنىڭ داڭلىق پەيلاسوپلىرىنىڭ ئىدىيە سىستېمىسىنى شەرھىلەش ئىشى كۆپ ئالىملارنى جەلپ قىلدى. مۇنداق ئىزاھلىغۇچىلارنىڭ تولىسى ئەرەب بولمىغان خەلقلەردىن چىققان ئالىملار ئىدى.

باشلىدى. بارا-بارا ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ دىۋان ۋەزىرلىرى ۋە ئەمىر-سەركەردىلىرى ئوغۇز تۈركمەنلىرىدىن بولۇپ، خەلىپىلىكنىڭ ئەمەلىي ھوقۇقى شۇلارغا ئۆتتى. ئەرەبلەردىن بولغان خەلىپە بولسا دىنىي جەھەتتىكى داھىلىق ئورنىنلا ساقلاپ قالدى.

ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ ئاساسىي ھوقۇقىنى قولىدا تۇتقان مەلىكشاھنىڭ دەۋرى (ھىجرى 465 — 480-يەنى مىلادى 1072 — 1087-يىللار) سالجۇقلارنىڭ ئەڭ شانلىق دەۋرى ھىسابلىناتتى. مەسىلەن، خەلىپە قائىم بىئەمرۇللا ھىجرى 467-(مىلادى 1074-) يىلى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ نەۋرىسى مۇقتەدى بىللانى مەلىكشاھ خەلىپىلىككە ئولتۇرغۇزدى ۋە ئۆزىگە كۈيۈغۇل قىلدى؛ ھەتتا خەلىپە مۇقتەدى بىللا ئۆزىگە ئەرەب خاتۇنلىدىن تۇغۇلغان ئوغلى مۇستەھزەرنى ۋەلىئەھد قىلماقچى بولغىنىدا، مەلىكشاھ رەت قىلىپ، ئۆزىنىڭ قىزىدىن بولغان نەۋرىسى جەئىپەرنى ۋەلىئەھد تەيىنلەشكە مەجبۇر قىلغان.

خەلىپىلىكنىڭ غەربتىكى ئىقتىسادىي ئالاقىسى سالجۇقلار ئارقىلىق، شەرقتىكى سودا مۇناسىۋىتى قاراخانىلار ۋاستىسى بىلەن بولاتتى. بولۇپمۇ خەلىپىلىكنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ماۋەرائۇننەھر خەلقلىرى (ئاساسەن تۈركىي خەلقلەر) مۇھىم يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى بىلەن تەمىنلەيتتى. شۇنداق قىلىپ، خەلىپىلىكنىڭ ئىقتىسادىي جان تومۇرىمۇ ئاساسەن تۈركىي خەلقلەرنىڭ قولىدا ئىدى. بۇ ھال، مۇتەناسىپ رەۋىشتە، سىياسىي ۋە مەدەنىي تۈرمۇشقىمۇ تەسىر قىلماي قالمىدى. ئەرەب ئىمپېرىيىسىدە تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئورنى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ نەقىل كەلتۈرگەن «ئۇلۇغ تەڭرى ئېيتىدۇ: مېنىڭ بىر تائىپە ئەسكىرىم

ئەسەرلىرىنى ئەرەب تىلىدا يازغان.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىدە ۋە خۇراسانىدا، دەسلەپتە تارىخىي سەۋەبلەر نەتىجىسىدە، پارىس تىلى ئەدەبىي تىل ئىدى. 10-ئەسىرنىڭ 30-يىللىرىدا جۇغراپىيە ئەسەر يازغان ئىستەھرى بۇخارادا سوغدى تىلى بىلەن بىر قاتاردا «دارى تىلى»مۇ بار ئىدى، دەپ ئەسلەتكەن. ئەنە شۇ «دارى تىلى» سامانىلار دەۋرىنىڭ ئەدەبىي تىلى ئىدى. بۇ جايلاردا ئەرەب ئېلىپبەسى قوبۇل قىلىنىشى بىلەن، بۇ تىل (پارس تىلى) خۇراسانىدىن ئىرانىنىڭ باشقا جايلىرىغىمۇ تارقىلىشقا باشلىدى. ھەتتا ئىرانىدا، تۈركىي قەبىلىلەر تەشكىل قىلغان خانلىقلارمۇ پارس تىلىنى رەسمىي ۋە ئەدەبىي تىل قىلىپ قوللاندى.

ئەرەب ئىسلام ئىمپېرىيىسىدە، پەن-مەدەنىيەت راسا گۈللەپ يوقىرى پەللىگە يەتكەنىدە، ئىمپېرىيە زېمىنىدىكە يۈزلەنىدى. كېيىنكى خەلىپىلەر شجائەتلىك مىللەتلەرگە تايىنىپ، ئۆز سەلتە-نەتلىرىنى ساقلاپ ئىسلام ئىمپېرىيىسىنىڭ داغدۇغىسىنى قوغداپ قالماقچى بولدى. خەلىپىلىك دەسلەپتە خۇراسانلىقلاردىن، كېيىنچە مەرۋىلىكلەردىن (تۈركىي خەلقلەردىن) ئۆزىگە قوشۇن تەشكىل قىلدى.[27] شۇ مۇناسىۋەت بىلەن، ئوغۇز-تۈركمەنلەر ئىراق ۋە شام تەرەپلىرىگە، كىچىك ئاسىياغا تۈركۈملەپ كۆچۈپ، ئۇلارنىڭ يۈرۈش يوللىرى ئۇستىدىكى ئەزەربەيجان ۋە ئەرزىرۇم تەرەپلىرى ئوغۇز-تۈركمەنلەر بىلەن تولدى. ئىمپېرىيىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ئاھالىنىڭ ئېتنىك قاتلىمىمۇ ئۆزگىرىشكە باشلىدى. ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ غەربىي قىسمىدا ئوغۇز-تۈركمەنلەر قۇرغان سالجۇقلار خانلىقى ئىمپېرىيىنىڭ سىياسىي ھاياتىغا چوڭ تەسىر كۆرسەتىشكە

مەلۇم. 11 ـ ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئەڭ يۈكسەك نەمۇنىسى بولغان «قۇتادغۇ بىلىگ»نىڭ ئاپتورى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىمۇ شۇ مەدرىسىدە ئوقىغان دەپ قىياس قىلىشقا بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ، شەرقتىن تۈركىي خەلقلەرنىڭ ھامىسى سۈپىتىدە كۈچىيىپ بېرىۋاتقان قاراخانىلار ئۇيغۇر تىلى ۋە مەدەنىيىتى ئۈيۈتقا بولغان تۈركىي تىل ۋە تۈركىي مەدەنىيەتنى تەشەببۇس قىلىۋاتاتتى. قاراخانىلار جارى قىلدۇرغان ئۇيغۇر تىل-ئەدەبىياتى ۋە مەدەنىيىتى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئومۇمىي تىل-ئەدەبىياتىغا ۋە مەدەنىيىتىگە ئۇلىگە بولۇش رولىنى ئويناندى. «شەرق تۈركچىسى»نىڭ ئەدەبىي تىل بولۇشىغا ئىجتىمائىي-تارىخىي ئاساسلار بار ئىدى. 11 ـ ئەسىر شائىتىدا گەرچە سالچۇقلار خەلىپىلىكتە زور تەسىرگە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن قاراخانىلارنىڭ تۈزۈمى سامانىلار ۋە سالچۇقلارنىكىدىن ئىلغارراق ئىدى. مەشھۇر شەرقشۇناس بارتولد مۇنداق دەيدۇ: «...قاراخانىلار، دەرۋەقە، سالچۇقلاردىن ئىلغار ئىدى. چۈنكى تۈركىستاندا، ھېچبولمىغاندا، ئۇلار ئۇيغۇرلار ئارقىلىق چىن مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىدە ياشىغانىدى.»[28] نەتىجىدە، «خاقانىيە تىلى»نى يېتەكچى دىنىي لېكىت قىلغان تۈركىي ئەدەبىي تىل شەرقىي شىمالىي ئاسىيادىن تاكى كىچىك ئاسىياغىچە كەڭ قوللىنىلىدىغان تىل بولۇپ قالدى، سىياسىي ئېھتىياج، ئىقتىسادىي شارائىت ۋە دىنىي مۇھىت ئەرەب ھۆكۈمران دائىرىلىرىنى، سىياسىي-مەدەنىيەت ئەربابلىرىنى، ھەتتا ئاھالىنىڭ بەزى قاتلاملىرىنىمۇ تۈركىي تىلنى ئۆگىنىشكە ھاجەتمەن قىلدى. «ئۆز دەردىنى ئېيتىش ۋە تۈركىلەرگە يېقىش ئۈچۈن، ئۇلارغا تۈركىي تىلدا سۆزلىشىشتىن ياخشىراق يول يوق»؛

بار، ئۇلارنى تىۋرك دەپ ئاتاپ، كۆنچىقىشقا ئورۇنلاشتۇردۇم، بىرەر خەلقتىن غەزەبلەنسەم، تۇركلەرنى شۇنىڭغا قارشى بۇيرۇيمەن» دېگەن ھەدىسنىڭ خەلق ئارىسىدا تارقىلىشىمۇ ئورۇنسىز ئەمەس ئىدى.

سالچۇقىلاردىن ئالپ ئارسلان ھەم ئۇنىڭ ئوغلى مەلىكشاھنىڭمۇ باش ۋەزىرى بولغان نىزامۇلمۇلك ئالىملارنى ۋە ئەدىبلەرنى قەدىرلەيدىغان مەرىپەتپەرۋەر زات بولۇپ، ئۇنىڭ ئەتراپىغا نۇرغۇن ئالىملار، ئەدىبلەر ۋە ئۇستىكارلار توپلانغان. سالچۇقلارنىڭ سەلتەنەتىدە، چوڭ نوپۇزغا ئىگە بولغان تەركەن خاتۇن (قاراخانىلار جەمەتىدىن) مۇناسىۋىتى بىلەن، قەشقەر، بالاساغۇندىن باغداتقا نۇرغۇن ئۇيغۇر زىيالىيلىرى بارغان ۋە خاقانىيە مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىمۇ كېڭەيگەنىدى. نىزامۇلمۇلك باغدات ۋە ئەسپىھانلاردا مەدرەسە ـ كۇتۇبخانىلارنى تەشكىل قىلدى. بەزى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، باغداتتا نىزامۇلمۇلك «مەدرەسە نىزامىيە»نى تەشكىل قىلغاندا، قەشقەردە بارچۇق تاۋغاچ خان زامانىسىدىلا «مەدرەسە ساجىيە» تەسىس قىلىنغانىدى. «مەدرەسە نىزامىيە» غەربىتە ـ ئەرەب ئىسلام مەركىزى بولغان باغداتتا، ئالىي ئوقۇش يۇرتى بولغىنىدەك، «مەدرەسە ساجىيە» شەرقتە ـ قاراخانىلارنىڭ پايتەختى بولغان قەشقەردە تۈركىي خەلقلەرنىڭ يۇقىرى بىلىم مەركىزى بولدى. بۇنىڭدا نۇرغۇن ئالىملار، ئەدىبلەر تەربىيىلىنىپ چىققان. مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان»دا ئۆزىنىڭ ئۇستازى سۈپىتىدە ھۆرمەت بىلەن «الشىيخ الامام الزاھد» دەپ ئاتىغان ھۈسەيىن ئىبنى خەلەپتەك ئالىملار مۇدەررىسلىك قىلغان. شۇنىڭدەك ئابدۇلغەفۇردەك مەشھۇر تارىخچىلارمۇ شۇ مەدرىسىدىن يېتىشىپ چىققانلىقى

شەرقشۇناس بارتولد مۇنداق دەيدۇ: «شەرقىي ۋە غەربىي تۈركستان ئوتتۇرىسىدىكى سودا ئالاقىسىنىڭ مەركىزى سۈپىتىدە بۇ شەھەرنىڭ مۇھىم ئەھمىيتى بار ئىدى. تۈركىلەرنىڭ شەجەرىسى ھەققىدىكى رىۋايەتتە، تۈركنىڭ ئوغۇللىرى ئىچىدە بىرىنىڭ ئىسمى بارسغان ئىدى».[31]

تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا، بارسغان ــ قاراخانىلارنىڭ چوڭ شەھەرلىرىدىن بىرى، بۇ شەھەر ئىسسىق كۆلنىڭ شەرقىي جەنۇبىي بويىغا يېقىن جايلاشقان بولۇپ، خاقانلىقنىڭ ئىلى ـ يەتتەسۇ ئۆلكىسىنىڭ ئىقتىسادىي مەركىزى ئىدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى، «توققۇز تېلى (توقىقۇز ئۇيغۇر)لار كاسپىغچە يېيىلىپ يۇرگەن چاغلاردا، شۇلار ياشىغان ماكان ئىكەنلىكىنى ھېسابقا ئالمىغاندىمۇ، مىلادى 808 ــ 821 ـ يىللىرىدىلا ئىسسىق كۆل بويىلىرى ۋە ئىلى ـ يەتتەسۇ ۋادىسى ئۇيغۇر قاغانلىقىدىن "ئاي تەكرىدە قۇت بولمىش ئالپ بىلگە خان"نىڭ تەۋەسىدىكى مەمۇرىي رايون ئىدى. شۇڭا، مەھمۇت قەشقەرى خەلق ئارىسىدا «ئۇيغۇر خانىسىنىڭ يىلقىسىنى باشقۇرغۇچى تۇرغان ۋە شۇنىڭ نامى قويۇلغان» دەپ تارقالغان رىۋايەتنى ئالاھىدە قەيت قىلىپ قويغان. بۇ شەھەردىن مەشھۇر شەخسلەر يېتىشكەن، قوشۇن سەركەردىلىرى مەيدانغا كەلگەن، غەزنە ـ ۋىلەر خانلىقىنى قۇرغان مەھمۇت تېكىننىڭ ئاتىسى سۇبۇك تېكىنمۇ بارسغان شەھىرىدىن ئىدى.

ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيا ئاپتورلىرى ئۆز ئىسىملىرى ۋە ئاتا ـ بوۋا ئىسىملىرىنىڭ ئاخىرىغا ئۆز يۇرتلىرىنىڭ ناملىرىنى تەخەللۇس ئورنىدا قوللىنىش ئومۇمىي ئادەت ئىدى، مەھمۇتمۇ «كاشغەرى»نى ئۆزىگە تەخەللۇس قىلغانلىقىدىن ئۇنىڭ

«تۇركي تىل ئەرەب تىلى بىلەن بەيگىسگە چۈشكەن ئىكىسكى ئاتقا ئوخشاش تەك چېپىپ كېتىۋاتاتتى.»[29]

ئەنە شۇنداق شارائىتىنىڭ تەقەززاسى بىلەن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» مەيدانغا كەلگەن. «دىۋان» ئەنە شۇنداق تارىخىي دەۋرنىڭ مەھسۇلى؛ ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇتنىڭ يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىپتىخارىنىڭ مېۋىسى.

3. مەھمۇت قەشقەرى

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ تەرجىمھالى ھەققىدە پەقەت «دىۋان»دا ئۇچرايدىغان بىشارەتلەردىن بىرئاز مەلۇماتقا ئىگىمىز.

ئاپتور ئۆز ئەسىرىدە «بارسغان» شەھرى ھەققىدە تەبىر بەرگىنىدە مۇنداق قەيت قىلغان: «بارسغان ــ ئەفراسىياپ ئوغلىنىڭ ئىسمى، بارسغان شەھرىنى شۇ سالدۇرغان. مەھمۇتنىڭ ئاتىسى ئەنە شۇ شەھەردىن. بەزىلەر مۇنداق دەيدۇ: ئۇيغۇر خاقانىنىڭ بارسغان ئىسمىلىك بىر يىلقا باشقۇرغۇچىسى بار ئىكەن، بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغىنى ئۈچۈن، ئۇ شۇ يەردە يىلقا باقىدىكەن، كېيىن بارسغان دېگەن نام شۇنىڭ ئىسمىغا قويۇلۇپ قالغانىكەن.»[30]

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «بارسغان» ھەققىدىكى تەبىرىدىن ئىكىكى مەنا ئايدىڭلىشىدۇ: بىرى، بارسغان ــ مەھمۇتنىڭ ئاتا يۇرتى؛ يەنە بىرى، بارسغان ــ ئەفراسىياپنىڭ ئوغلىنىڭ ئىسمى، بارسغانىنى شۇ بىنا قىلدۇرغانىكەن، شۇنىڭدەك ئېيتىلىشىچە، ئۇيغۇر خاقانىنىڭ يىلقىسىنى باشقۇرغۇچى بۇ خۇش ھاۋالىق جايدا تۇرغانلىقى ئۈچۈن، بۇ جايغا شۇنىڭ نامى قويۇلغانىكەن.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ قاچان تۇغۇلغانلىقى ۋە قانچىلىك ئۆمۈر كۆرگەنلىكى ھەققىدىمۇ ئېنىق مەلۇمات يوق. مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان»نىڭ كىرىشمىسىدە، ئۆز ئەسرىنى ھىجرى 467 ــ 468 ـ (مىلادى 1076 ــ 1077 ـ) يىللىرى قايتا تولۇقلاپ، خەلىپە مۇقتەدى بىللاغا ئارمىغان قىلغانلىقىنى يازغان. شۇنىڭدەك ، «دىۋان»نىڭ III جىلدىدە «بۇ كىتاب ئۆمرۇمنى ئاخىرىغا يەتكۈزدى» دېگەن. بۇ بېشارەتلەرگە قارىغاندا، مەھمۇت قەشقەرى ھىجرى 5ـ (مىلادى 11ـ) ئەسرىنىڭ بىرىنچى چارىكىدە تۇغۇلۇپ، يەنە شۇ ئەسرىنىڭ ئاخىرقى چارىكىدە ۋاپات بولغان، دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.

ئەمدى، ئالىمنىڭ ئائىلە ـ نەسەبى توغرىسىدا مۇلاھىزە قىلايلى.

مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان»دا «ئۇيغۇر» دېگەن نامغا بەرگەن ئۇزۇن تەبىرىدە مۇنداق دەيدۇ: «مۇشۇ كىتابنى يازغان مەھمۇت ئېيىتىدۇكى، بىزنىڭ بوۋىلىرىمىز بولغان ئەمىرلەرنىڭ "خمير" دېيىلىشى ئەنە شۇنىڭدىن كەلگەن. چۈنكى، ئوغۇزلار "امير" دېيەلمەي، "ا"نى "خ"غا ئالماشتۇرۇپ "خمير" دەيدۇ. شۇڭا، تۈرك ئەللىرىنى سامانى ئوغۇللىرىدىن ئالغان بوۋىمىزنى "بخركين" دەپ ئاتايدۇ.» بۇ ئىبارىلەردىن شۇ نەرسە ئېنىقكى، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ بوۋىلىرى ئەسىرلەر يەنى خانزادىلەردۇر؛ «تۈرك ئەللىرىنى سامانى ئوغۇللىرىدىن ئالغان» كىشى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ بوۋىسىدۇر.

شەرقشۇناس بارتولىد مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئائىلىۋى نەسەب جەھەتتىن، ئۇنىڭ «دىۋان»دا نىزامىدىن ئىسراپىل توغان تېكىن ئىبنى مۇھەممەد چاقىر تۇنكاخان ئۆز ئاتىسىنىڭ ئاغزىدىن نەقىل كەلتۈرىدۇ، دېگەن جۈملىسىنى تەھلىل قىلىپ، «توغان تېكىن»گە

يۇرتى قەشقەر ئىكەنلىكى مۇنازىرە تەلەپ قىلمىسا كېرەك. ئەمدى، قەشقەرنىڭ قايسى يېزىسىدا تۇغۇلغانلىقى ھەققىدە تۆۋەندىكى پاكىتلارغا نەزەر سالايلى.

مەھمۇت قەشقەرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»كە نۇرغۇن جايلار-نىڭ (شەھەر-يېزا، تاغ-داۋان، يايلاق-چۆل، دەريا-كۆل) نامىلرىنى كىرگۈزگەن، بۇنداق يەر نامىلىرىدىن قەشقەر ئەتراپىدىكى يەر نامىلىرىنى كۆپرەك ۋە تەپسىلىيرەك ئىزاھلىغان. ھەمىدىن ئەھمىيەتلىكى شۇكى، قەشقەر شەھەر ئەتراپىدىكى يېزىلاردىن «ئالۇش، ئازىنغ، ئوپال، قىزىل ئوز، ئارتۇچ، ئالغۇق، ئازغىش، قىپچاق، توقۇرقا، مانكەند، قاسى» دېگەن يېزىلارنىڭ نامىلىرىنى ئىزاھلىغاندا، پەقەت ئۇچ يەرنىڭ نامىغا "لىنا" يەنى "بىزنىڭ" دېگەن ئىگىلىك ئالماشىنى قوشقان. مەسىلەن، «ابىل» (Opal) سۆزىگە "اسم قريه لنا" ("بىزنىڭ يېزىنىڭ نامى" ياكى "يېزىمىزنىڭ نامى")، «اذغ (ažīoq)» سۆزىگىمۇ «اسم قريه لنا» (يېزىمىزنىڭ نامى)[32] ۋە «قىسى (kasī) سۆزىگە «اسم موضع لنا» (بىزدىكى بىر يەرنىڭ نامى)[33] دەپ تەبىر بەرگەن. باشقىلارغا بولسا "لنا" دېگەن ئىنىقلىغۇچى سۆزنى قوشمىغان، مەسىلەن، «الش» (Alax) «الغق» (Aloquk) لارغا «اسم قريه لكاشغر» (كاشقەردىكى يېزا نامى)[34] دەپ تەبىر بەرگەن. «ئوپال» قەشقەر شەھىرىدىن 45 كىلومېتر غەربىي جەنۇبتىكى رايون؛ «ئازىغ» — ئوپال رايونىنىڭ غەربىدىكى يېزا، «قاسى»مۇ ئوپال رايونىدىكى كىچىك كەنت. دېمەك، مەزكۇر يېزا-كەنتلەرگە "بىزنىڭ" دەپ ئالاھىدە ئىزاھ بەرگىنىگە قاراپ، مەھمۇت قەشقەرى ئوپالدا تۇغۇلغان دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈش مۇمكىن.

قەشقەرنیە تەرەپكە یۇرۇش باشلاپ، ھەسەن بۇغراخان ۋاقتىدا (مىلادى 976 ـ يىلى) قەشقەرنى بېسۋالىدۇ. بۇ مەزگىلدە قاراخانـ لارنىڭ غەربكە يۇرۇشلىرى توختايدۇ. خوتەن ھۆكۈمدارلىرى بىلەن بولغان جەڭ ـ جېدەللەر ئاياغلىشىشقا يۈزلەنگەندە، ئەلى ئارسلان خانـ نىڭ ئوغۇللىرى ئەھمەد توغان خان ۋە ئوبۇل ھەسەن ناسىر ئارسلان خانلار غەربكە يۇرۇشنى باشلايدۇ. ئاخىر ناسىر بىننى ئەلى مىلادى 999 ـ يىلى بۇخارانى سامانىلاردىن ئالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن سامانىلار ئىنقىرازغا يۈزلىنىدۇ. «تۈرك ئەللىرىنى سامانى ئوغۇللىرىدىن ئالغان» كىشى ناسىر بىننى ئەلى ـــ مەھمۇت قەشقەرنىڭ بوۋىسى ئىكەنلىكى مەزكۇر پاكىتلاردىن ئايان بولسا كېرەك. ئوبۇلھەسەن ناسىرنىڭ ئاتىسى ئەلى ئارسلان خان (مىلادى 998 ـ يىلى ئۆلگەن) مۇسا بايتاش بۇغراخان (مىلادى 960 ـ يىلى ئۆلگەن)نىڭ ئوغلىدۇر، بايتاش بولسا ساتۇق بۇغراخاننىڭ ئوغۇللىرىدىن بىرى. بەزى تەتقىقاتچىلار مەھمۇت قەشقەرنى ئائىلىۋى نەسەب جەھەتىدىن يۈسۇف قىدىرخانغا باغلايدۇ. يەنى مەھمۇتنىڭ چوڭ دادىسى مۇھەممەد بۇغراخاننىڭ باش خاقان بولۇشتىن ئىلگىرىكى شاھزادىلىك ئىسمى ياغان تېكىن بولۇپ، (تارىخچى بەيھەقى ۋە ئىبنۇل ئەسىرنىڭ يازغانلىرى بويىچە ئۇ بالدۇر تالاس، ئىسپىجابقىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان) يۈسۇف قىدىرخانىڭ ئىككىنچى ئوغلى (سۇلايمان بۇغرا تېكىن ـــ چوڭ ئوغلى) ئىدى دەيدۇ.㉟ خوپ، شۇنداق دېگەن تەقدىردىمۇ يۈسۇف قىدىرخانمۇ ساتۇق بۇغراخاننىڭ نەۋرىسىدۇر. «نەسەبنامەئى سۇلتان ساتۇق بۇغراخان غازى»دە㊱ يېزىلىشىچە، يۈسۇف قىدىرـ خان ۋە ھەدىيە تۇركەن خاتۇن سۇلتان ساتۇق بۇغراخانىنىڭ چوڭ ئوغلى ھەسەن بۇغراخاننىڭ پەرزەنىدلىرىدۇر؛ يۈسۇف قىدىرخان

باغلايدۇ؛ شۇنىڭدەك، بارتولد يەنە مەھمۇت ئۆزىنى «قۇمۇق» دېگەن بىر بەگ ئۇرۇغىدىن دەپ ئىشارەت بەرگەن دەيدۇ. لېكىن مەھمۇت «دىۋان»دا: «قۇمۇق ــ بەگلەردىن بىر كىشىنىڭ ئىسمى. بىر چاغدا مەن ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشكەن» دەپ قەيت قىلغان.

ئۇيغۇر قاغانلىقى زەئىپلىنىپ پارچىلىنىشقا يۈزلەنگەندە، سامانىلاردىن نۇھ شەرقىقە قاراپ كېڭىيىپ، 870-يىلى بىلىگە نوچۇر (قاسارتېكىن) دىن ئىسپېجابنى تارتىۋالغانىدى. قاراخانىلار دۆلىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بىر مەزگىل «تافغاچ خان» ئىلگىرىكى زېمىننىڭ سامانى ئوغۇللىرىدىن ياندۇرۇۋېلىش ئۈچۈن جەڭ قىلغان؛ لېكىن سامانىلاردىن ئىسمائىل ئىبنى ئەھمەد تالاسنى ئۆزاق مۇھاسىرە قىلغاندىن كېيىن 893-يىلى 3-ئايدا ئىشغال قىلىۋالغان. جامال قارشى ئۆز ئەسىرىدە سامانىلار بىلەن قايتا جەڭ قىلغان خاننى «ئوغۇلچاق قىدىرخان» ۋە قاراخانىلارنىڭ باشقا ئۇلۇغ خانلىرىدەك «تافغاچ» لەقىمىنى قوللانغان دەپ يازىدۇ. ئەمما «تافغاچ خان» پايتەختىنى قەشقەرگە كۆچۈرۈپ، سامانىلار ھاكىمىيىتى بېسىۋالغان يەرلەرنى ياندۇرۇۋېلىش يولىدا يۈرۈش قىلىشنى توختاتمايدۇ. ئۇنىڭ نەۋرىسى ساتۇق بۇغراخان تەختكە چىققاندىن كېيىن، سامانىلار سەلتەنەتىنى قولغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن تەبەرىستاندا ئىسيان كۆتۈرگەن قوماندان لەيلابىنىنى نوئمانىنى مەرۋە ئەتراپىدا مەغلۇپ قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن قاراخانىلارنىڭ ماۋەرائۇننەھرگە بولغان بېسىمى كۈچىيىدۇ. سۇلتان ساتۇق بۇغراخان (ئابدۇلكېرىم) مىلادى 956-يىلى ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ غەربكە يۈرۈش ئىشلىرىنى ئوغۇللىرى داۋام قىلدۇرىدۇ. لېكىن ئۇزاق ئۆتمەي، خوتەن ھۆكۈمدارلىرىدىن قالقانىڭ قوماندانلىرى بوكتارۇشتا، توكتارۇشتلار

هىجرى 439 ـ يەنى مىلادى 1047 ـ يىلى ئۆلگەن دەپ يازىدۇ؛ بەيھەقى بولسا مەزكۇر بۇغراخانىنى هىجرى 449 ـ يەنى مىلادى 1057 ـ يىلى ئۆلگەن دەپ قەيت قىلىدۇ). ئىبراهىم خانمۇ ئۇزاق ئۆتمەي، هىجرى 450 ـ (مىلادى 1059 ـ) يىلى بارسغان هۆكۈمدارى ئىنال تېگىن بىلەن بولغان جەڭدە ئۆلىدۇ.

ئوردىدىكى مۇشۇنداق ئۆزئارا قىرغىنچىلىقتا ئۆز ئاتىسى ۋە قېرىنداشلىرىدىن ئايرىلغان مەھمۇت تۇغۇلغان يۇرتىنى تاشلاپ، مۇساپىرلىق يولىغا كىرىشكە مەجبۇر بولغان. لېكىن بۇ مۇساپىرلىق ئۇنىڭ تۇركىي قەۋملەر ياشايدىغان هەممە يەرلەرنى دېگۈدەك 15 يىلچە كېزىپ، تىلشۇناسلىق جەھەتتە چوڭ ئىلمىي تەكشۈرۈشىگە بائىس بولغان.

دېمەك، مەھمۇت قەشقەرى ئەزىزانە قەشقەرنىڭ ئوپال رايونىدىكى ئازىغ يېزىسىدا تۇغۇلغان؛ ئۇ قاغان ئەۋلادىدىن بولۇپ سۇلتان ساتۇق بۇغراخاننىڭ كۆكۈ نەۋرىسىدۇر، ساتۇق بۇغراخان بىلگە كۇل قىدىرخاننىڭ نەۋرىسىدۇر؛ ئۇرۇغ ـ نەسەب جەھەتىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ نەچچە ئەسىرلەر هاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان ياغلاقار قەبىلىسىدىندۇر. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ: "مەن شۇ تۇركىلەرنىڭ ئەڭ ئاساسلىق قەبىلىسىگە مەنسۇپ" دېگەن سۆزىمۇ شۇنى ئىسپاتلايدۇ.

4. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ يېزىلغان ۋاقتى

دۇنيا تارىخىدا يۇز بەرگەن چوڭ هەربىي يۇرۇشلەر ئۇيغۇن نىشان بولغان ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كەڭرى زېمىنىدىكى شجائەتلىك تۇركىي خەلقلەرنىڭ تىلى هەققىدە، ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرى

مەككە تاۋاپبغا كەتكەندە ئورنىغا قىلىچ بۇغراخان (يۈسۈف قىدىر-خانىنىڭ ئىنىسى) ئولتۇرۇپ تۇرغان. دېمەك، يۈسۈف قىدىرخان، ئەلى ئارسلان خان ئىككىلىسى سۇلتان ساتۇق بۇغراخانىنىڭ نەۋرىلىرىدۇر. مۇسا بايتاش خانىنىڭ نەۋرىسى ئوبۇلھەسەن ناسىر ھىجرى 402 ـ (مىلادى 1019 ـ) يىلى ئۆلگەندىن كېيىن، ئاۋۋال ئۇنىڭ قېرىنداشلىرىدىن مەنسۇر ئۇلۇغ خان بولىدۇ. ئوبۇلھەسەن ناسىرنىڭ ئىككى ئوغلى بولۇپ، بىرى مۇھەممەد ياغان تېكىن (ئەبۇلفەتھ مۇھەممەدخان ئەل غازى)، يەنە بىرى بۆرە تېكىن ئىدى. مەنسۇرخان ۋاقتىدا مۇھەممەد بارسغان ـ تالاس ئۆلكىسىدە ئەمىر ئىدى. مۇھەممەدخانىنىڭ ئىككى ئوغلى بولۇپ، چوڭ ئوغلى ھۈسەين، ئىككىنچى ئوغلى ئىبراھىم (بۇ ئوغلى ئىككىنچى كۆچمىسى يەنى سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋىنىڭ ھەمشىرىسى زەينەبدىن تۇغۇلغان) ئىدى. مۇھەممەد بىننى ناسىر 1036 ـ يىلى ئۆز كەنتىنى مەركەز قىلىپ ئورنىنى مۇستەھكەملەيدۇ ۋە ئاخىر مۇھەممەدخان ئۆزىنىڭ ئاتا جەمەتلىرىدىن بىرى ـــ سۇلايمان ئارسلان خان بىلەن بولغان مۇجادىلىدىن كېيىن، 1055 ـ يىلى ئۇلۇغ خاقان بولىدۇ. 15 ئايدىن كېيىن (ھىجرى 448 ـ يەنى مىلادى 1057 ـ يىلى) خاقانلىقنى چوڭ ئوغلى ھۈسەين چاغرى تېگىنگە ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. لېكىن مۇھەممەد-خانىنىڭ ئىككىنچى كۆچمىسى زەينەب ئۆز ئوغلى ئىبراھىمنى تەختكە چىقارماق بولۇپ، ئوردا پىتنىسى ئۈيۈشتۈرىدۇ ۋە ئېرى مۇھەممەد خانغا قەست قىلىدۇ ھەمدە ئېرىغا داخىل ئائىلە ئەزالىرىنى قىرغىن قىلىدۇ. بۇ توغرىدا مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان»دا: «سىغۇن سامۇر ـــ بۇغراخانغا زەھەر بېرىلگەن يەرنىڭ نامى»[37] دېگەن تەبىرىدە ئىشارەت بەرگەن. (ئىبنۇل ئەسىر مەزكۇر بۇغراخانىنى

يېتۈك مۇتەخەسسىس بولغاندىن تاشقىرى، ئەرەب ـ پارس تىللىرى ـ نىمۇ خۇددى ئۆز ئانا تىلىنى بىلگەنىدەك ئوبدان ئۆزلەشتۈرگەن؛ ئەسەرنى تەلىپ قىلىشقا كىرىشىشتىن ئىلگىرى، تۈركىي تىلدا ۋە ئەرەب ـ پارس تىللىرىدا يېزىلغان تىلشۇناسلىققا دائىر ھەر خىل كىتابلارنى كۆپ ئوقۇغان. جۈملىدىن ئەرەبچە تارىخنى، بولۇپمۇ ئىسلام تارىخنى، ئىسلام پەلسەپىسىنى، «قۇرئان» ۋە ھەدىسلەرنى ناھايىتى ئىنچىكە تەھلىل قىلىش يولى بىلەن ئۆگەنگەن.

مەھمۇت قەشقەرى توپىلىغان ماتېرىياللىرى ئاساسىدا كىتابنى قايسى ئۇسۇل بىلەن يېزىش ئۈستىدە كۆپ ئىزلەنگەن. نەتىجىدە ئۆز زامانىسىدىكى ئەڭ يېڭى ئۇسۇل، يەنى زامانىسىغىچە تېخى قوللىنىلمىغان ئۇسۇل بىلەن يېزىشقا كىرىشكەن. بۇ توغرىدا ئالىم مۇنداق دەيدۇ: «مەن ئىشنى يېنىكلىتىش ۋە كىتابنى ئىخچام قىلىش ئۈچۈن، بۇ ئەسەرنى مەندىن بۇرۇن ھېچكىم ئىشلەتمىگەن ۋە ھېچكىمگە مەلۇم بولمىغان ئالاھىدە بىر تەرتىپتە تۈزۈپ چىقتىم». ئاپتور يەنە شۇنداق دەيدۇ: «مەن بۇ كىتابنى ھېكمەتلىك سۆزلەر، سەجىئىلەر، ماقال ـ تەمسىللەر، بەيىت ـ قوشاقلار، رەجەزلەر ۋە نەسرىي پارچىلار بىلەن يېزىپ، مەخسۇس ئېلىپبە تەرتىپىدە تۈزۈپ چىقتىم. ئۆگەنگۈچى ۋە قىزىققۇچىلارنىڭ كېرەكلىك سۆزلەرنى ئاسان تېپىشى ئۈچۈن، بىرنەچچە يىل مۇشەققەت چېكىپ، سۆزلەرنى جاي ـ جايىغا قويدۇم؛ تۈتۈقلۇقلارنى ئاچتىم، چىگىشلەرنى يەشتىم». شۇنىڭدەك ئاپتور كىتابقا كىرگۈزگەن ئىبارىنى كونكرېت، جانلىق مىسالىلار ئارقىلىق ئەرەبلەرنىڭ ئەدەبىي تىلىدىكى ئىنچىكە ـ نازۇك ئىبارىلەر بىلەن ناھايىتى چۈشىنەرلىك قىلىپ ئىزاھلاپ بەرگەن. ئاپتور ئۆزى يازغان مۇقەددىمىسىدە

تارىختا بىرىنچى بولۇپ ئىلمىي تەكشۈرۈش ـ تەتقىقات ئېلىپ بارغان. ئۇلۇغ تىلشۇناس ئۆزىنىڭ دۇنياۋى ئەھمىيەتلىك بۇ ئۇلۇغ ئىلمىي خىزمىتىنى ئاۋۋال ئەمەلىي تەكشۈرۈشتىن باشلىغان. ئۇلۇغ ئالىمنىڭ، تۈركىي تىللار ئۈستىدە تەكشۈرۈش ـ تەتقىقات ئېلىپ بېرىشتا، تۈركىي خەلقلەرنىڭ «شەھەر ۋە سەھرالىرىنى باشتىن ئاياق كېزىپ چىقتىم» دېگىنىگە قارىغاندا، ئەڭ يىراق جايلارغىچە ئېرىنمەي بارغانلىقى مەلۇم. بۇنى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ مۇنۇ سۆزلىرى تېخىمۇ تولۇق ئىسپاتلايدۇ. مەسىلەن، «يالما» سۆزىگە تەبىر بەرگەندە: «مەن بۇ سۆزىنى ئەڭ يىراق چېگرىدا ياشىغۇچى قاراتۈركلەردىنمۇ ئاڭلىغانىدىم، ئۇلارنىڭ يۇرتىدا قار ـ يامغۇر كۆپ ياغقاچقا، ئۇلار باشقىلارغا قارىغاندىمۇ يامغۇر يېپىنچىلىرىغا موھتاج» ، دەپ يازغان. ئۇلۇغ ئالىم ئومۇمىي تۈركىي خەلقلەرگە ئورتاق بولغان ئەدەبىي تىلنى ھەممە جەھەتتىن تەكشۈرگەندىن تاشقىرى، ئوغۇز، قىپچاق، ئارغۇ ۋە باشقا خەلقلەرنىڭ شىۋە لېكسىكىلىرىنى ئاددىيلا تىل ماتېرىياللىرى سۈپىتىدە خاتىرىلىۋېلىپ، تىزىپ قويۇش يولى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى ۋە مورفولوگىيىلىك ھالەتلىرىنى ئىلمىي تەھلىل قىلىش يولى بىلەن تەكشۈرگەن؛ شۇڭا ئۇنىڭ: «تۈرك، تۈركمەن، ئوغۇز، چىڭىل، ياغما، قىرغىزلارنىڭ سۆزلىرىنى ۋە قاپىيىلىرىنى ئېنىقلاپ چىقىپ، ئۇلاردىن پايدىلاندىم. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ھەر بىرىنىڭ تىلى دىلىمغا ناھايىتى ياخشى ئورناشتى»[39] دېگىنى شۇنى بىلدۈرىدۇكى، مەھمۇت قەشقەرى ئەمەلىي تەكشۈرۈش ئارقىلىق توپلىغان تىل پاكىتلىرى ئۈستىدە ئۆز زامانىسىنىڭ ئەڭ ئىلمىي ئۇسۇلى بىلەن تەتقىقات ئېلىپ بارغان. ئاپتور ئۆز ئانا تىلىنىڭ ئەڭ

(مىلادى 1077 ـ)يىلى دېگەن خۇلاسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. «دىۋان» تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغان پروفېسسور فۇئات ـ كۆپرۈلۈ ھەم ئەخمەت جەفەر ئوغلىمۇ زەكى ۋەلىدىنىڭ بۇ پىكرىنى توغرا تاپقان.[41]

مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان»نىڭ كىرىشمىسىدە مۇنداق قەيت قىلىدۇ: «بۇ كىتابنى پەيغەمبىرىمىزنىڭ مۇقەددەس ئورنىدا تۇرۇپ تۇرغان ھاشىم ئۇرۇغىدىن ۋە ئابباسىلار سۇلالىسىدىن يولباشچى بولغان... مۆمىنلەرنىڭ ئەمىرى ۋە تەڭرى تەيىنلىگەن خەلىپە مۇھەممەد ئوغلى ئوبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىئەمرۇللا ھەزرەتلىرىگە ئارمىغان قىلدىم». بۇ سۆزلەرگە قارىغاندا ئاپتور كىتابنى مۇقتەدى بىللانىڭ بوۋىسى ئەبۇ جەئفەر مۇھەممەد ئابدۇللا بىننى قادىر قائىم بىئەمرۇللا خەلىپىلىكىنىڭ ئاخىرقى ۋاقىتلىرىدا يېزىشقا كىرىشكەن؛ قائىم بىئەمرۇللا ھىجرى 467 ـ (مىلادى 1075 ـ) يىلى ۋاپات بولغانىدىن كېيىن، ئۇنىڭ نەۋرىسى ئوبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىللا خەلىپە بولغان، بۇنىڭ خەلىپىلىك ۋاقتى ھىجرى 467 ــ 487 ـ (مىلادى 1075 ــ 1093 ـ) يىللارغىچە 19 يىل بەش ئاي داۋام قىلغان.

دېمەك، مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان»نىڭ بىرىنچى نۇسخىسىنى ھىجرى 464 ــ 466 ـ (مىلادى 1072 ــ 1074 ـ)يىللىرىدا يېزىپ بولۇپ، ھىجرى 467 ــ 468 ـ (مىلادى 1076 ــ 1077 ـ)يىللىرىدا قايتا تولۇقلاپ چىققان. ئاندىن ئابباسىي خەلىپىلىرىنىڭ 27 ـ سى بولغان ۋە جالالىدىن سالجۇقنىڭ كۈچ چىقىرىشى بىلەن تەختىكە ئولتۇرغان ئوبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىللاغا تەقدىم قىلغان. بۇ زامانداء خاقانىيىدە ھەسەن بۇغراخان (مىلادى 1060 ـ يىلى) تەختكە چىققان ۋە

شۇنداق دەيدۇ: "ئەبەددىي يادىكارلىق ۋە پۈتمەس-تۈگمەس بىر بايلىق بولۇپ قالسۇن دەپ... ئۇلۇغ تەڭرىگە سېغىنىپ، بۇ كىتابنى تۈزۈپ چىقتىم ۋە ئۇنىڭغا «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»دەپ ئات قويدۇم"[40]

«دىۋان»نى يېزىشقا قايسى يىلى كىرىشكەنلىكى ھەققىدە كېسىپ ئېيتىش تەس، ئاپتور «دىۋان»نىڭ I جىلدىدا تۈرك مۆچەل يىللىرى ھەققىدە ئىزاھلىغىنىدا: "بۇ كىتابنى يازغان يىلىمىز تۆت يۈز ئاتمىش ئالتىنچى يىلىنىڭ مۇھەررەم ئېيىدا يىلان يىلى كىرگەنىدى..." دەپ يازغان. بۇ سۆزگە قارىغاندا، مەھمۇت قەشقەرى بۇ كىتابنى ھىجرى 466-يىلىدىن بۇرۇنراق يېزىشقا باشلىغان بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى «دىۋان»نى ئاپتورنىڭ ئۆز قولىيازمىسىدىن كۆچۈردۇم دېگەن كاتىپ مۇھەممەت ئىبنى ئەبى بەكرى كۆچۈرگەن نۇسخىسىنىڭ ئاخىرىغا مۇنداق دەپ يېزىپ قويغان: "مەھمۇت قەشقەرى ئۆز قولى بىلەن يازغان نۇسخىنىڭ ئاخىرقى جۈملىسىنى بۇ يەردە ئۆز پېتى كۆچۈرۈپ ئۆتىمەن: كىتابنى 464-يىلى جامادىيەلئەۋۋەلنىڭ باشلىرىدا (مىلادى 1072-يىلى يانۋار) يېزىشقا كىرىشكەنىدىم، تۆت قېتىم قايتا يېزىپ، تۈزىتىپ ۋە تەھرىرلەپ، 466-يىلى جامادىيەلئاخىرنىڭ 10-كۈنى دۈشەنبە (مىلادى 1074-يىلى 10-فېۋرال)تۈگەتتىم."

«دىۋان»نى تەتقىق قىلغۇچىلاردىن پروفېسسور ھارتمان (Hartman) بىلەن بروككېلمان (Brockelmann)لار مۇ كىتابنىڭ ئاخىرىدا قەيت قىلىنغان ۋاقىتنى ئاساس قىلغان. تۈركىيىدە ئەسلى قولىيازما نۇسخا ئۈستىدە تەتقىقات يۈرگۈزگەن پروفېسسور زەكى ۋەلىدى تۇغان «دىۋان»نىڭ تەلىپ قىلىنغان ۋاقتى ھىجرى 470-

مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان»دا، خەلق تىلى، قەدىمكى تىل ۋە باشقا تىل ئاملىلىرىنى بىر مەنبە سۈپىتىدە يۇغۇرۇپ بەرگەن. يەنى بۇ كىتاب سۆزلەرنىڭ سېلىشتۇرمىسىدىن ئىبارەت بولغان ئاددىي لۇغەت كىتابى ئەمەس.

«دىۋان»غا كىرگۈزۈلگەن تەخمىنەن 7500 دىن ئارتۇق سۆزلەم (سۆز ۋە ئىبارە) مەزمۇن جەھەتتىن ناھايىتى كەڭدۇر. بۇ سۆزلەر «سەككىز بۆلۈمگە يىغىنچاقلانغان»ۋە «ھەر بىر بۆلۈم ئىسىملار ۋە پېئىللار شەكلىدە ئىككىگە ئايرىلغان»، «بۆلۈم ۋە بابلاردا ئەرەبچە ئاتالغۇلارنى ئىشلەتكەن.» سۆزلەرنىڭ ئوقۇلۇشىدا، ئەرەب تىرانسكرىپسىيىسىگە تولۇق رىئايە قىلىپ، ساكىن، ھەرەكە، مەدۋە تەشدىدىلەرنى جانلىق ئىشلەتكەن، ئەرەب ئېلىپبەسىدە بولمىغان ۋە تۈركىي تىلغا خاس بولغان تاۋۇشلارنى ئالاھىدە ھەرپ ۋە بەلگىلەر ياساپ ئىپادىلىگەن. بۇ جەھەتتىن ئاپتور پۈتۈنلەي ئەرەب ئىملا قائىدىسىگە بېقىنىپ كېتەلمىگەن، بەلكى تۈركىي سۆزلەرگە مەخسۇس ئىملا سىستېمىسىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن. ئەمما شۇ نەرسە ئېنىقكى، مەھمۇت قەشقەرى كىشىلەرگە (ئەرەبلەر ۋە ئەرەب تىلىنى بىلگۈچىلەرگە ــ ماقالە ئاپتورى) تونۇش بولغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۆز ئانا تىلىنى ئەرەب گرامماتىكا قائىدىلىرى بىلەن چۈشەندۈرۈشكە ۋە ھەتتا تۈركىيە تىلشۇناسى ئەخمەد جەۋدەت ئوغلى ئېيتقانىدەك: «ئەرەب گراممانتىكا قائىدىلىرىنىڭ ئىچىگە سىغدۇرۇشقا مەجبۇر بولغان. بۇ جەھەتتىن ئەرەب گراممانتىكىسىدىن ۋاقىپ بولماستىن، «دىۋان»دىن پايدىلانماق مۇشكۈلدۇر.»[42] سۆزلەرنىڭ ئىستېمال مەنىلىرىنى تولۇق بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئىخچام جۈملىلەرنى تۈزگەن؛ بىر سۆزلەمگە تەئەللۇق

«قۇتادغۇ بىلىك» (مىلادى 1069 ـ يىلى) يېزىلغاندى. بىر رىۋايەتتە، ئەبۇ ئەلى ھەسەن ناسرۇل ھەق ۋەددىن مەلىكۇل مەشرىق (ھەق ۋە دىنىنىڭ نۇسرەت تاپقۇزغۇچىسى، شەرقنىڭ پادىشاھى) تافغاچ قارا بۇغراخان ئىبنى سۇلايمان ئارسلان خانىنىڭ ۋەكىللەر ئۆمىكى يېڭى خەلپىنى تەبرىكلەش ئۈچۈن باغداتقا بارغاندا، مەھمۇت قەشقەرى مەزكۇر ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ باشلىقى بولغان تاغىسى بىلەن بىللە خەلپە ھوزۇرىغا كىرىپ، ئۆزىنىڭ بۇ ئەسىرىنى خەلپىگە تۇتقانلىكەن.

5. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ مەزمۇنى

مەھمۇت قەشقەرى تۈركي تىلنىڭ ئۇزاق تارىخلىق باي تىل ئىكەنلىكىنى، بۇ تىل ئىگىلىرىنىڭ ماددىي مەدەنىيەتتە زامانىسىدا يۇقىرى سەۋىيىگە يېتىش بىلەن بىللە مەنىۋى قۇرۇلۇش جەھەتتىمۇ ئېسىل پەزىلەتلەرگە ئىگە ئىكەنلىكىنى نامايان قىلىش ئۈچۈن، ۋەتەنپەرۋەرلىك ئېپتىخارى بىلەن «دىۋان»نى تۈزۈپ چىققان. شۇڭا، «دىۋان»ئەرەبلەرگە پەقەت تۈركي تىلنى ئۆگىنىش ئۈچۈنلا تۈزۈلگەن ئاددىي لۇغەت كىتابى ئەمەس، بەلكى ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلى ۋە قاراخانىلار ھامى بولغان پۈتۈن تۈركي خەلقلەرنىڭ ئىقتىسادىي، مەدەنىي ھاياتىنى، جۈملىدىن ئىلىم ـ پەن، سەنئەت ساھەلىرىدىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى، ھاكىمىيەت ـ سىياسەت تەدبىرلىرىنى، پەلسەپە ـ ئەخلاقىي چۈشەنچىلىرىنى، ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى باي تىل ماتېرىيالىلىرى ئارقىلىق تونۇشتۇرىدىغان مۇكەممەل قامۇستۇر.

بالىلىرىغا بېرىلگەن ئاتلار ۋە خاقان ئاتلىرىغا ئوخشاش ئانتروپونىمـ لارنىمۇ بەرگەن. شۇڭا، «دىۋان»نى تىل-يېزىق قورالىلا ئەمەس، تارىخ كىتابى دېيىشكىمۇ بولىدۇ.

2. تۈركىي قەبىلىلەر ياشىغان جايلار، بولۇپمۇ قاراخانىلارنىڭ شۇ زامانىدىكى تېررىتورىيىسى، شۇنىڭدەك تۈركىي قەبىلىلەر بىلەن قوشنا ئەللەرگە دائىر جۇغراپىيە ناملارنىڭ مەشھۇرلىرىنى بەرگەن. بۇلاردىن بەزىلىرىنى ئەسەرنىڭ ئىچىدە بېرىش بىلەن بىللە، «دىۋان»غا ئىلاۋە قىلىنغان خەرىتىدىمۇ كۆرسەتكەن. بۇ ناملارنى پەقەت ئادەتتىكى نام سۈپىتىدىلا ئەمەس، ھەتتا بەزىلىرىنى بىرەر مۇھىم ۋەقەگە بېغىشلاپ تونۇشتۇرغان. بۇ ھەقتە شەرقشۇناس بارتولد مۇنداق دەيدۇ: «ئومۇمەن مەھمۇتنىڭ تۈرلۈك شەھەرلەرگە دائىر بەرگەن قىسقا مەلۇماتىدىن ھازىر بىزنىڭ ئىلكىمىزدە بولمىغان بىرمۇنچە تارىخىي ئەسەرلەر بۇ زاتنىڭ قولىدا بارلىقى ئۇقۇلىدۇ؛ بۇ ئەسەرلەر بولغان بولسا، بىز ئۇچۇن ناھايىتى ئەھمىيەتلىك بولاتتى. مەسىلەن، "المقنح"(مۇقەننا) دېگەن ئادەم ئەتراپىغا ئۇيۇشقانلار تۈرىدىغان "ئىنجۇ كەنت" شەھىرىنى بايان قىلىدۇ. بەلكى بۇ شەھەر ئەشۇ قەۋمىنىڭ تەۋەسىگە ئەرەب ئەسكەرلىرى باستۇرۇپ كىرىشى بىلەن خاراب بولغان. مۇقەننانىڭ قەۋمى ۋە بۇنىڭ تۈركلەر بىلەن ئىتتىپاقلىقىدىن ھەم ئەرەب خەلىپىلىكى ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشقانلىقىدىن بايان قىلىنغان ماتېرىياللاردا مۇنداق بىر جۇغراپىيە نام زىكىر قىلىنمايدۇ.»[43] دەرۋەقە، مىلادى 776 — 784-يىللىرىدا ئۇتتۇرا ئاسىيادا، قارشى دەريا ۋادىسىدا ئەرەب ئىشغالىيەتچىلىكىگە قارشى مۇقەننا رەھبەرلىكىدە خەلق ھەرىكىتى بولغانىدى.

هېكمەتلىك سۆز، قاپىيىلىك نەسىر (سەجئە)؛ تەمسىل، قوشاق- بېيىت، شېئىر (رەجەز)گە ئوخشاش ئىپادە ۋاستىلىرىدىن كەلگە پايدىلانغان.

ئەمدى، «دىۋان»نىڭ مەزمۇنىنى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت دەپ پەرەز قىلىمىز:

1. تۈركىي قەبىلىلەر تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلغان ۋە بۇ قەبىلىلەر- نىڭ تارىخىغا دائىر رىۋايەت تەرىقىسىدە مەلۇمات بەرگەن. شۇ زامانلاردا، تارىخقا ئىسلام پەلسەپىسى بىلەن قاراش ئاساسىي مۇرۇندا تۈرغىنىغا قارىماي، تۈركىي خەلقىلەرگە دائىر بىرمۇنچە قەدىمكى رىۋايەتلەرنى يېزىپ قالدۇرغان، بۇ رىۋايەتلەر ئەرەب- ئەجەم سەييياھلىرىنىڭ يېزىپ قالدۇرغان خاتىرىلىرىگە ۋە خەنزۇچە يىلنامىلەردە قەيت قىلىنغان بەزى ۋەقەلەرگە توغرا كېلىدۇ. بەلكى بۇلارنىڭ مۇجمەل بولغان جايلىرىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشقا ياردەم بېرىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇرلار توغرىسىدىكى رىۋايەت مىلادىدىن تۆت ئەسىر ئىلگىرى ئۇلارنىڭ ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن بىلەن تۇتۇشقانلىقىدىن، شۇنىڭدەك «ئۆگە» توغرىسىدىكى رىۋايەتتىمۇ تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ ئىسكەندەر بىلەن ئۇرۇشقانلىقىدىن خەۋەر بېرىدۇ. بۇ بايانلار تارىخىي پاكىتلارغا ئۇيغۇن كېلىدۇ. مەھمۇت قەشقەرى ئەرەبچە ئەسەر يازغان ئاپتورلار ئىچىدە، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى توغرىسىدىكى مەلۇماتنى پەقەت كىتابلاردىنلا ئالماي، خەلق ئارىسىدىكى جانلىق پاكىتلار، رىۋايەتلەر ئاساسىدا يازغىچ بەرگەن ئاپتور، مەھمۇت قەشقەرى ئۆز كىتابىدا ئۇرۇغ- ئايماق، بوي، سوي، قەبىلە، ئۇلۇس ناملىرىنىڭ قويۇلۇش مەنبەلىرىنى بېرىش بىلەن بىللە، ئەر- خوتۇن، باتۇر، بەگ، قۇل- چۆرە، خان

شارىنى شۇنىڭغا قاراپ قەيسەن تاپقۇزغان.»[45] دەرۋەقە، ئاپتور «دائىرە» دەپ ئاتىغان بۇ خەرىتە ئاسىيانىڭ شۇ كەمگىچە يېتىپ كەلگەن ئەڭ تولۇق ۋە قەدىمكى خەرىتىسىدۇر. بۇنىڭدا تاغلار، دېڭىز ـ كۆل ۋە دەريالار ئاددىي ۋە گېئومېترىك شەكىلدە ئىپادە-لەنگەن؛ ئوردۇكەنت (كاشغەر» ۋە قۇزئوردا (بالاساغۇن)شەھەرلە-رىدىن باشقا مۇھىم شەھەرلەر ھەم قەبىلە ـ ئۇلۇسلارنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرى كۆرسىتىلگەن.

3. «دىۋان»دا نۇرغۇنلىغان سۆزلەرنىڭ ئىستېمال مەنىسىنى جاۋ-لىق ئىپادىلەش ئۈچۈن، ئەدەبىي پارچىلارنى بەرگەن. بۇ پارچىلار بىز ئۈچۈن تۈركىي خەلقلەرنىڭ قەدىمكى باي ئەدەبىي مىراسلىرىنىڭ نەمۇنىلىرى سانىلىدۇ. تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا ئوغۇز ۋە ئەفراسـ-ياپقا ئوخشاش قەھرىمانلار توغرىسىدىكى ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا كۆچۈپ يۈرگەن مەرسىيە ۋە مەدھىيىلەردىن مەھمۇت قەشقەرى بىزگە ناھايىتى ئاز بولسىمۇ، ئىنتايىن قىممەتلىك پارچىلارنى يەتكۈزۈپ بەردى. «دىۋان»دا بېرىلگەن ھېكمەتلىك سۆزلەر، يەنى ماقال ـ تەمسىللەر 290 دىن ئاشىدۇ.[46] بۇنداق ھېكمەتلىك سۆزلەر دۇنياغا ۋە مەئىشەتكە قانداق قاراشنى بىلدۈرىدىغان، يىراق ئۆتمۈشتىكى ئىجتىمائىي ئەخلاق نورمىلىرىنى ئىپادىلەيدىغان پەلسەپىۋى مەزمۇن-لۇق ئىپادىلەردۇر.

«دىۋان»غا تۈرلۈك تېمىدا جەمئىي 242 كۆپلەت ئەدەبىي پارچە كىرگۈزۈلگەن (I جىلدىدا 117، II جىلدىدا 48، III جىلدىدا 77 كۆپلەت). بۇ ئەدەبىي پارچىلار مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن تۆت چوڭ تۈركۈمگە بۆلۈنىدۇ: بىر بۆلۈكى مەرسىيە، يەنى ئالپ ئەرتونگا ۋە باشقا قەھرىمانلار توغرىسىدىكى مەرسىيەلەردىن

مەھمۇت قەشقەرى شۇ زامانلاردا ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭ شەھەرلىرىنى بىر-بىرلەپ ئاتاپ ئۆتىدۇ. بولۇپمۇ «خاقانىيە ئۇلۇكسى» ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى چوڭ شەھەرلەرنىلا ئەمەس، ھەتتا مۇھىم يېزىلارنى ۋە قاتناش تۈگۈنلىرىنى، تاغ-سۇلارنى تولۇق يازغان. مەھمۇت قەشقەرى ئىسلام ئەللىرىگە دائىر مەلۇماتلارنى (ئەپسانىۋى قىسىملارنى)ئەرەب-ئىسلام ماتېرىيالىلىرىدىن پايدىلانغان بولۇشى مۇمكىن؛ لېكىن تۈركىي خەلقلەر ياشايدىغان، بولۇپمۇ قاراخانىلار جۇغراپىيىسىگە دائىر بېرىلگەن مەلۇماتنى، شۇبھىسىز، ئۆزى تەكشۈرۈپ توپلىغان. «مەھمۇت قەشقەرىنىڭ جۇغراپىيە ساھەسىدە بەرگەن مەلۇماتى ئەملىيەتكە ئۇيغۇن كېلىدۇ، بۇ مەلۇماتنىڭ بىر قىسمى ئارخېئولوگىيىلىك قېدىرىشلاردا ئېنىقلانماقتا.⑫

مەھمۇت قەشقەرى تۈركىي خەلقلەرنىڭ توپونومىسىك نامىلىرى ۋە ئېتنولوگىك، ئانتروپونىمىك تۈرق-ھالەتلىرىگە دائىر سۆزلەرنى مۇمكىنقەدەر ئىپادىلەپ بېرىشكە تىرىشقان. تىلنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى بولغان توپونومىستىكانى ئالاھىدە دىققەت نەزىرىدە تۇتقىنىغا قاراپ، مەھمۇت قەشقەرىنى تۈركىي توپونومىستىكا تەتقىقاتچىلىقىنىڭ ئاتىسى دېيىشكە مۇناسىپتۇر. بۇ ساھەدە، مەھمۇت قەشقەرى بىرىنچى بولۇپ تۈركىي خەلقلەر ياشىغان رايونلارنىڭ خەرىتىسىنى خاقانىيىسىنى مەركەز قىلغان ھالدا سىزىپ بەرگەن. بۇ جەھەتتىن تۈركىيە تىلشۇناسلىرىدىن ئەخمەد جەۋدەر ئوغلىنىڭ مۇنۇ پىكرى كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىدۇ: «XI ئەسىر تۈركىي تىللار فىلولوگى مەھمۇت قەشقەرى سىزغان دۇنيا خەرىتىسىگە ئۆز خاقانى تۈرغان شەھەرنى دۇنيانىڭ ئوقىي دەپ قىياس قىلغان ۋە يەر

ئولۇشتۇرۇلغان.

5. «دىۋان»غا كىرگۈزۈلگەن ھۈنەر-سەنئەتكە دائىر سۆزلەردىن 10 — 11-ئەسىرلەردە قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ ئىنتايىن تەرەققىي ئەتكەنلىكىنى، قول سانائەتتە ئىش تەقسىماتىنىڭ ئىنتايىن ئىنچىگە بولغانلىقىنى، ھۈنەرۋەنلىك سەنئىتىنىڭ خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەنلىكىنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. بۇنداق سۆزلەر ئىچىدە قورال-ياراغ، مەدەنىچىلىك (كانچىلىق) ئاتالغۇلىرى ئالاھىدە دىققەتكە سازاۋەردۇر.

ئۇيغۇر ۋە بەزى تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ خېلى بۇرۇنلا شەھەر-قورغان سېلىپ ئولتۇراقلاشقانلىقى توغرىسىدىمۇ بەزى مەلۇماتلارنى بەرگەن.

6. «دىۋان»دا كالېندارچىلىق ۋە ئاستىرونومىيىگە دائىر مەلۇ-ماتلار بېرىلگەن؛ يىللارنى مۆچەل بىلەن ھېسابلاش ئۇسۇلىنىڭ ناھايىتى قەدىمدە پەيدا بولغانلىقى توغرىسىدىكى رىۋايەتنى بىزگە يېزىپ قالدۇرغان ۋە مۆچەل يىلنىڭ ئىشلىتىلىش يولىنى كۆرسەتكەن. بۇ چاغقىچە، تۈركىي خەلقلەرنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلغۇچى بەزى ئاپتورلار مۆچەل يىل ھېسابىنى تۈركىي خەلقلەر باشقىلاردىن ئۆگەنگەن، دېگەن بىر تەرەپلىمە پىكىرنى ئالغا سۈرۈپ كېلىشكەنىدى. بۇ پىكىرلەر «دىۋان» تېخى كىشىلەرگە مەلۇم بولمىغان ۋاقتىتىكى قاراشلارنىڭ ئىپادىسى ئىدى. شۇنىڭدەك، مەھمۇت قەشقەرى كۆچمەنچى تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ ئاي ۋە ھەپتە-كۈنلەرگە نام قويۇشىنى چەتتىن (سوغدىلاردىن) ئۆگەنگەنلىكىنىمۇ ئەسلىتىپ ئۆتكەن.

11-ئەسىرگىچە تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە خېلى مەدەنىيەتلىك

پارچىلار؛ ئىككىنچى بۆلۈكى، داستانلار، يەنى تاڭغۇتلار بىلەن بولغان جەڭ، قەبىلىلەر ئارا توقۇنۇشلار، دىنىي مۇناسىۋەت تۈپەيلىدىن مۇسۇلمان بولغان «تۈركلەر»نىڭ ئۇيغۇر «تات»لارغا قارشى قىلغان يۈرۈشلىرى، تۈركەشلەر ۋە ياباقۇلار بىلەن بولغان ئۇرۇش، جۈملىدىن توققۇز ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدىكى چوڭ قەبىلىلەرنىڭ ئۆزئارا قىلىشقان جەڭ-جېدەللىرى ھەققىدىكى داستانلار-دىن پارچىلار؛ ئۇچىنچى بۆلۈكى، مۇھەببەت ۋە ئەمگەك قوشاقلىرى، تەبىئەت تەسۋىرلىرى، تۇغۇلغان ئەل-يۇرتنىڭ مەنزىرىلىرى؛ تۆتىنچى بۆلۈكى، پەندنامە، ساقىنامە ۋە ئوۋچىلىق توغرىسىدىكى قوشاقلار (مۇنداق قوشاقلارنىڭ بەزىلىرى ناھايىتى يىراق ئۆتمۈشنى، ھەتتا ئانىلىق جەمئىيەت مەنزىرىسىنى ئەسلىتىدۇ).[47]

XI ئەسىردە ئەرەب تىلىنىڭ بەلاغەتى ۋە پارىس تىلىنىڭ نۇكتەپەردازلىقى ئالدىدا، تۈركىي تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە قۇدرەتىنى ناماياں قىلغان (مۇقەددىمىسىدە ئېيتىلغاندەك: «بۇغراخان تىلىدا تۈركىي سۆز بىلەن» قەشقەردە يېزىلغان) «قۇتادغۇبىلىك»، شۇنىڭدەك قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەدەبىي يادىكارلىقلار بىلەن بىللە «دىۋان»دىكى ئەدەبىي پارچىلار ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەدەبىي مەھسۇلاتلىرىدىن قالغان مىراستۇر؛ ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى شېئىرىيەتنىڭ مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىكى مىسلىسىز نەمۇنىلىرىدۇر.

4. يېزا ئىگىلىكىگە دائىر سۆزلەر (زىرائەتلەر، ھەر جايدا ئۆسىدىغان گىياھ-دەرەخلەر)، چارۋا مال ۋە مال دوختۇرلۇقىغا دائىر سۆزلەر، ھەر خىل ھايۋانات، ئۇچار قاناتلار ۋە ھاشارەتلەردىن كۆپ ئۇچرايدىغانلىرىنىڭ نامىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى

نىمۇ ئالاھىدە تونۇشتۇرغان.

بۇلاردىن باشقا، تۈركىي قەبىلىلەر ئارىسىدا كەڭ قوللىنىلىدىغان ئەرلەر ئىسىملىرىنىمۇ تونۇشتۇرغان. چۈنكى ئاپتور ياشاۋاتقان مەزگىلدە، ئىسلام دىنى مۇناسىۋىتى بىلەن ئەرەبچە ئىسىم قويۇش ئادەتكە ئايلىنىۋاتقانىدى. شۇڭا مەنبەلىك تۈركىي ئىسىملارنىمۇ ئەرەبلەرگە تونۇشتۇرغان.

تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرگۈچە بولغان دىنىي ئېتىقادلىرىغا دائىر مەلۇماتلارنى بىلدۈرىدىغان سۆز ۋە ئىزاھلار بېرىلگەن.

8. «دىۋان»دا تىبابەتچىلىككە دائىر مەلۇماتلارمۇ بار؛ ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۆسۈملۈك ۋە مېنېرال دورىلىرىنى كەڭ ئىشلىتىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان ئاتالغۇلار كىرگۈزۈلگەن. شۇنىڭدەك ئادەتتىكى ۋە كەڭ تارقىلىدىغان كېسەللەر توغرىسىدىمۇ چۈشىنىكلەر بېرىلگەن، مەسىلەن، «سىغۇن ئوت» (خەنزۇچە رېنشېن، پارسچە سەترەنگ)دىن پايدىلىنىشمۇ خېلى بۇرۇنلا تەتقىق قىلىنغانلىقى مەلۇم.

9. «دىۋان»دا ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشىغا دائىر قەدىمكى ۋە ئۆز زامانىسىدىكى ئاتالغۇلار، شۇنىڭدەك ھاكىمىيەت دەرىجىلىرى، ھۆكۈمرانلارنىڭ تەبىقىلىرى ۋە ئۇنۋانلىرى خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. جۈملىدىن ھەربىي تۈزۈم، جەڭ ۋە تاكتىكا توغرىسىدىكى سۆزلەرمۇ بار. ھەربىي قوشۇنىغا دائىر («سۇبىستىك» ــ قوشۇننىڭ ئايلىق دەپتىرى دېگەنىدەك) ئاتالغۇلار شۇنى بىلدۈرىدۇكى، بۇ زاماندا، قەدىمكى چارۋىچىلىق ــ كۆچمەنچىلىك دەۋرىدىكىدەك ھەربىي يۈرۈش زۆرۈرىيىتى بىلەن پۈتۈن قەبىلە ئەسكەر بولماستىن، بەلكى مۇنتىزىم قوشۇن بارلىققا كەلگەن؛ ھەربىي تاكتىكىنى تەتقىق

هېسابلانغان ئۇيغۇرلار ئاسترونومىيە ھەققىدە خېلى تەتقىقات ئېلىپ بارغان؛ پەلەك بۇرچلىرى ۋە سەييارىلەرنى تەتقىق قىلغانلىقىنىڭ ئىسپاتىدىن سۆپىتىدە ناھايىتى نۇرغۇن يۇلتۇزلارغا ئىسىم قويغانىدى.

ئاللىقاچان ئولتۇراقلىشىپ بولغان شەرقىي ئۇيغۇرلار، شۇنىڭدەك «خاقانىيە» خەلقى، ئورخۇن ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئابىدىلەر ۋە تۈركىي خەلقلەردىن يېتىشىپ چىققان مەشھۇر ئالىم ئەبۇ رەيھان بىرۇنى (مىلادى 972 — 1049 - يىللار)دىن بۇيان مەلۇم بولغان تۈركىي كالېندارنى قوللىنىپ كەلگەنىدى. بولۇپمۇ 12 ھايۋانلىق كالېندارى يەنى «مۆچەل يىلى»نى غەربىي تۈركىي قەبىلىلەر توققۇز ئۇيغۇرلاردىن ئۆگەنگەنلىكىنى مەھمۇت قەشقەرى تۈرك خاقانى ئوۋغا چىقىپ پۇتۇن ھايۋانلارنى ئىلى دەرياسىغا ھەيدەتكەن، دېگەن مەزمۇندىكى رىۋايەت بىلەن ئىشارەت قىلىپ بەرگەن.

7. ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ مەدەنىي ھاياتىغا، ماددىي تۇرمۇشىغا دائىر خېلى ئەھمىيەتلىك مەلۇماتلار بېرىلگەن. مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان»دا ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر ياخشى كۆرىدىغان ئايرىم غىزالارنى ئېتىش يوللىرى، مەي ئېچىتىش ئۇسۇللىرى، مۇزىكا ۋە چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ ناملىرى، نەققاشلىق - ئويمىكارلىق ئاتالغۇلىرى، كىيىم - كېچەكلەر، زىننەت بۇيۇملىرى، كىشىلەرنىڭ ئولتۇرۇش - قوپۇشلىرىغا دائىر ئەدەبلەرنى سۆزلەم تەرىقىسىدىلا بېرىپ قالماي، بەلكى چۈشەندۈرۈپ يازغان. ھەتتا مەدەنىي ھاياتنىڭ يۇقىرى سەۋىيىدە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدىغان بەزى ئاددىي پاكىتلارنىمۇ بەرگەن. مەسىلەن، ئايالىلارنىڭ بېغىرداق تاقايدىغانلىقى، كىيىم - كېچەكلەرگە دەزمال سالىدىغانلىقى،

قسمى خەنزۇچىدىن پەلسەپىۋى، دىنىي، سىياسىي ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلىش ئېھتىياجى بىلەن، سېلىشتۇرما لۇغەتلەر تۈزۈشكە باشلىغانىدى. يېقىندا، تۈرپاندا تېپىلغان خەنزۇچە-ئۇيغۇرچە لۇغەت پارچىلىرى (تەخمىنەن 7-ئەسىرگە تەئەللۇق) 8-ئەسىردىكى «كۇل تېكىن»، «تۇن يوقۇق» ئابىدىلىرىنىڭ تۈركچە بىلەن خەنزۇچە ئىككى تىلدا پۈتۈلگەنلىكى شۇنى ئىسپاتلايدۇ. 11-ئەسىردە بولسا ئۇلۇغ تىلشۇناس مەھمۇت قەشقەرى بۇ پەننى يېڭى باسقۇچقا كۆتۈرگەنىدى. چۈنكى مەھمۇت قەشقەرى بۇ ئۆلىمەس ئەسىرنىڭ تۈركىي تىللار بىلەن ئەرەب تىلىنى سېلىشتۇرغاندىن باشقا تۈركىي تىللارنىمۇ ئۆز ئارا سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلغان. بۇ ئىلمىي پائالىيەتكە كېيىنمۇ داۋام قىلدى. 15-ئەسىردە ملك خاندانلىقى زامانىدا ئۇيغۇر ۋە باشقا قېرىنداش مىللەتلەر تىللىرى بىلەن خەنزۇ تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ قىسقىچە سېلىشتۇرما لۇغىتى ئىشلەنىدى. 18-ئەسىردە، چىن سۇلالىسىدىن چىيەنلۇڭ خانىنىڭ تەھرىرلىكىدە «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» تۈزۈلدى.

ھالبۇكى، غەربتە بولسا (پەقەت ئەرەبلەرنىڭ گرامماتىكا مەسىللىرى ۋە يۇنانلارنىڭ ستىلىستىكا-لوگىكا جەھەتتىكى ئىلمىي پائالىيەتلىرىنى مۇستەسنا قىلغاندا)، سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ تارىخىغا ئانچە ئۇزۇن بولمىدى. تۈركولوگىيە ساھەسىدىكى سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق بولسا تېخىمۇ يېقىنقى زامانىدا باشلانغان خىزمەتتۇر.

قىسقىسى، مەھمۇت قەشقەرى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر، بولۇپمۇ قاراخانىلار جەمئىيىتىنىڭ رېئال تارىخىي قىياپىتىنى لۇغەتشۇناسلىق بىلەن تەسۋىرلەپ بەردى. شۇنىڭ ئۈچۈن، «دىۋان»نى

قىلغۇچى ۋە ھەربىي مەشىق ئۆگەتكۈچى مەخسۇس ئەمەلدارلار بولغان.

10. يۇقىرىدىكى ساھەلەرگە ئائىت تىل بايلىقلىرى گەۋدىلىك ۋە نۇقتىلىق كۆرسىتىلگەندىن باشقا، «دىۋان»نىڭ يەنە بىر ئەڭ ئەھمىيەتلىك يېرى شۇكى، مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ بۇ ئۇلۇغ ئەسىرىدە، (كىتابنىڭ بېشىدىن تارتىپ ئاخىرىغىچە زۆرۈر بولغان جايلارنىڭ ھەممىسىدە) «خاقانىيە تىلى»نىڭ فونېتىكىلىق ـ گراماتىكىلىق قانۇنىيەتلىرى ۋە لېكسىكولوگىيىسىنى ئاساس قىلغان ھالدا، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر تىللىرىنىڭ فونېتىكا ـ گراماتىكا قائىدىلىرىنى ناھايىتى ئىخچام ـ ئۇقۇشلۇق چۈشەندۈرگەن. ئۇرخۇن ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئابىدىلەر ۋە ئۇيغۇرچە تۇرپان تېكىستلىرى 19 ـ ئەسىر ئاخىرىدىن باشلاپ تېپىلىپ، ياۋروپادا تۈركىي تىللار بويىچە تەتقىقات كەڭ قانات يايغاندىن بۇيان مۈجمەل بولۇپ كەلگەن نۇرغۇن مەسىلىلەر «دىۋان»نىڭ تېپىلىشى بىلەن ئايدىڭلاشتى. شۇ چاغقىچە كۆز قاراشلىرى مۈجمەل بولغان مەشھۇر تۈركۈلوگلارمۇ چۈشەنچىلىرىنى «دىۋان» بىلەن روشەنلەشتۈرۈۋالدى. مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان»دا ئەڭ ئومۇمىي بولغان فونېتىكىلىق، گراماتىكىلىق قائىدىلەرنى بەرگەندىن باشقا يەنە «تۈركىي تىللار نەھۋىسىنىڭ جەۋھەرلىرى» دېگەن مەخسۇس كىتاب يازغانلىقىنى ئەسلىتىپ ئۆتكەن. ئەپسۇسكى، بۇ كىتاب تېخىچە يورۇقلۇققا چىقمىدى.

سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق ياۋروپادا 19 ـ ئەسىردە باشلانغان بولسا، شەرقتە خېلى بۇرۇنلا ۋۇجۇتقا كەلگەنىدى. مەملىكىتىمىزدە تاڭ سۇلالىسىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرىدىلا، ئۇيغۇرلارنىڭ شەرقىي

ئەسىرى بولغان «قۇتادغۇبىلىك» بىلەن «دىۋان» ئارىسىدا ئاساسىي بىر پەرق بار، دەپ قارايدۇ، بىرىنچىسىنى ساراي ئەدەبىياتى دائىرىسىگە، ئىككىنچىسىنى خەلق ئەدەبىياتى ئۆرنەكلىرىگە نىسبەت قىلىدۇ، ھارتمان بۇ قارىشىدا ئانچە ھەقلىق بولمىسا كېرەك». «قۇتادغۇبىلىك» — 11 ـ ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ بەدىئي ئىپادىسى؛ «دىۋان» بولسا ئەدەبىي ۋە جانلىق تىلنىڭ مۇجەسسىمى. ئۇلۇغ شائىر يۈسۈپمۇ ئۆزىنىڭ ئەسىرىدە خەلق تىلـ دىكى ھېكمەتلىك سۆزلەردىن، جانلىق ئىپادە ۋاستىلىرىدىن، خەلقـ نىڭ مۇبالىغە ۋە ئوخشىتىشلىرىدىن ناھايىتى كەڭ پايدىلانغان. شۇڭا، «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ تىلىمۇ خۇددى «دىۋان»دا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن تىلىنىڭ ئۆزىدۇر، شۇ زامانداشى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ سىياسىي ھاياتىنى بەدىئي ۋاستە بىلەن ئەكس ئەتتۈرگەن داھىيانە ئەسەردۇر.

تۈركىيىلىك ئا. جەفەر ئوغلى شۇنداق دەيدۇ: «دىۋانۇ لۇغاتت تۈرك»نىڭ پۈتكەن ۋاقتى «قۇتادغۇبىلىك»تىن تەخمىنەن سەككىز يىل كېيىندۇر. ھالبۇكى، مەھمۇتنىڭ تۈرك تىلىغا ئائىت مۇنداق چوڭ ئەسەر («قۇتادغۇبىلىك»)دىن خەۋەر تاپماسلىقى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ. مەھمۇت ئۆز ئەسىرىدە، بۇ تىل يادىكارلىقى توغرىسىدا ھېچنەرسە دېمەيدۇ. ئەگەر ئۇنى ئوقۇغان بولسا، چوقۇم بۇ ئەسەردىنمۇ مىساللار ئالغان بولاتتى.»

ھالبۇكى، مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىگە مەلۇم بولغان (ئۆزى تونۇغان ـ بىلگەن) تۈرك يۇرتلىرىدىن چىققان ئالىملارنى «دىۋان» دا ئەسلەپ ئۆتكەن. مەسىلەن، «تىركن (Tərkən) — «شاش»نىڭ ئىسمى دەپ كېلىپ، «ئەبۇ بەكرى قەففال — شاشى مۇشۇ شەھەردە

ئىنسكلوپېدىيە دېسىمۇ مۇبالىغە بولمايدۇ.

دۇنيادىكى ماددىلار تۈرلۈك ـ تۈمەن ۋە ماددىي بايلىقمۇ ناھايىتى نۇرغۇن بولىدۇ، لېكىن ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ ۋە خىلمۇخىل بولغىنى ـ روھىي بايلىقتۇر. «دىۋان» بىلەن «قۇتادغۇبىلىك» ئەنە شۇنداق مەڭگۈ دات باسمايدىغان، بارغانچە قىممىتى ئاشىدىغان ئېسىل گۆھەردۇر. بۇ ئىككى نادىر ئەسەر يالغۇز قاراخانىلار خەلقىدىن بىزگە قالغان مەدەنىي مىراس بولۇپ قالماستىن، بارلىق تۈركىي خەلقلەرنىڭ يېراق ئۆتمۈشىنى تىل ماتېرىياللىرى بىلەن يورۇتۇپ بەرگەن مەنىۋى بايلىقتۇر. بىزگە مەلۇم، ئىشلەپچىقىرىش كىشىلەرنىڭ ئەمەلىي ئىقتىدارىنىڭ نەتىجىسى سۈپىتىدە، كىشىلەرنىڭ تۇرغان شارائىتى تەرىپىدىن، ئىلگىرى ھاسىل قىلغان ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرىپىدىن، ئۇلار ئۆزلىرى ئىجاد قىلغاي بەلكى ئىلگىرىكى ئەجدادلىرى ئىجاد قىلىپ ئۆزلىرىگىچە يېتىپ كەلگەن تۇرمۇش شەكلى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. دېمەك، بۇ ھال، ماددىي ئىشلەپچىقىرىشقا قارىغاندا، مەدەنىيەت ـ سەنئەت جەھەتتە تېخىمۇ ئوچۇق گەۋدىلىنىدۇ. 11 ـ ئەسىرگىچە بولغان ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىنى، روھىي قىياپىتىنى، دۇنياغا قاراشلىرىنى، ئەخلاقىي پەزىلەتلىرىنى «قۇتادغۇبىلىك» تىلىنىڭ ئەدەبىيات ۋاستىسى بىلەن بىزگە ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن بولسا، «دىۋان» جانلىق تىل ماتېرىياللىرى ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرۈپ بەرگەن. «دىۋان» ۋە «قۇتادغۇبىلىك»نى تەتقىق قىلغۇچى بەزى ئالىملار بۇ ئىككى ئەسەرنى تىل جەھەتتە بىر ـ بىرىدىن پۈتۈنلەي باشقىچە بولغان ئىككى خىل ئەسەر، دەپ قاراپ كەلدى. بارتولد (Barthold) نىڭ دېيىشىچە: «ھارتمان (M·Hartman) بالاساغۇنلۇق يۈسۈپنىڭ

ئوك قانتى غەربىي تۈركچىدە، سول قانىتى شەرقىي تۈركچىدە سۆزلەشكۈچى قەبىلىلەر توپلىرى ئىدى. غەربىي قاناتتىكى قەبىلىلەر-نىڭ ئاساسىنى ئوغۇز تۈركمەنلىرى، قىپچاقلار تەشكىل قىلاتتى؛ شەرقىي قاناتتىكى قەبىلىلەر توپىنىڭ ئاساسىنى «توققۇز ئوغۇزلار» يەنى «توققۇز ئۇيغۇرلار» تەشكىل قىلاتتى، بۇلارنىڭ تىلى «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى» ئىدى.

10 ـ ئەسىردىن كېيىن مەھمۇت قەشقەرى دەۋرىدە، بۇ ئىككى گۇرۇپپا تىلدىن غەربىي تۈركچە «ئوغۇز تىلى» دەپ، شەرقىي تۈركچە «تۈرك تىلى» دەپ ئاتالدى. بۇ «تۈرك تىلى» قەدىمكى تۈرك (كۆك تۈرك) تىلى ۋە «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى» نىڭ داۋامى ۋە راۋاجى بولۇپ، قاراخانىلارنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسىدىكى چوڭ شېۋىنى ئاساس قىلغان ئورتاق ئەدەبىي تىل ئىدى. شۇڭا، مەھمۇت قەشقەرى قاراخانىلارنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسىدە ياشىغۇچى خەلقلەر-نىڭ تىلىنى ئومۇمىي ئەدەبىي تىلنىڭ ئاساسى سۈپىتىدە، ئۇنىڭغا «خاقانىيە تىلى» دەپ نام بەرگەن.

مەھمۇت قەشقەرى 9 ـ 10 ـ ئەسىرلەردىكى ئەرەب سەييياھلىرى «توققۇز ئوغۇز» تىلى دەپ ئاتىغان تىلنى يەنى يېقىنقى زامان تۈركۈ-لوگلىرى «ئۇيغۇر ـ قارلۇق تىلى گۇرۇپپىسى» دەپ ئاتىغان تىلنى پەقەت ئۆزىنىڭ ئانا تىلى شۇ «تىل گۇرۇپپىسى»غا مەنسۇپ بولغىنى ئۈچۈنلا «خاقانىيە» تىلى دېگەن نام بىلەن يېزىق ئەدەبىي تىلى دەپ كۆرسەتكىنى يوق، بەلكى ھەقىقىي تىل پاكىتلىرى بويىچە ئىلمىي تەتقىق قىلىپ، ناھايىتى پرىنسىپال سۈرەتتە توغرا خۇلاسە چىقارغان. مەھمۇت قەشقەرى دەيدۇ:

1. «ئەگەر ئوچۇق ۋە توغرا تىل پەقەت شۇ بىرلا تىلنى بىلىپ،

تۇغۇلۇپ ئۆسكەن» دەيدۇ: شۇنىڭدەك «دىۋان»دا، «چوچۇ» دېگەن بىر شائىرنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ، «بىر تۈرك شائىرىنىڭ ئىسمىدۇر» دەيدۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ھەققىدە ھېچنەرسە دېمەيدۇ.

6. خاقانىيە تىلى

مەھمۇت قەشقەرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نى تۈزۈشتە: پۈتۈن تۈركىي تىللارغا ئورتاق بولغان بىر ئەدەبىي تىل نورمىسى ئاساس قىلىنىشى شەرت ئىكەنلىكىنى ۋە ئەرەبلەرگە تۈركىي تىلىنى تونۇش-تۇرۇشتا، ئەلبەتتە ئەنە شۇنداق ۋەكىللىك خاراكتېرىدىكى تىلنى تونۇتۇش شەرت ئىكەنلىكىنى ئوبدان چۈشەنگەن! شۇڭا، ئۇلۇغ تىلشۇناس لۇغەت ئۇچۇن تىل ماتېرىياللىرى توپلاشقا كىرىشكەندىن تارتىپ، تاكى ئۇنى رەتلەپ، كىتاب شەكلىگە كەلتۈرگىچە، ھەر بىر سۆز ۋە ھەربىر تاۋۇش مەسىلىسىدە ئەدەبىي تىل نورمىسىغا قاتتىق رىئايە قىلغان.

11ـ ئەسىردە، بارلىق تۈركىي تىللارغا ئورتاق بولغان نورمال تىل يەنى يېزىق ئەدەبىي تىلى بار ئىدى. بۇ ئەدەبىي تىل «خاقانىيە تىلى» دەپ ئاتالغان ۋە 10ـ ئەسىردىن ئىلگىرى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئەنئەنىسىنى ساقلىغان ھالدا، يېڭى ئىجتىمائىي شارائىتتا شەكىللەنگەن ئەدەبىي تىل ئىدى.

تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۇچى خەلقىلەر زېمىن جەھەتتىن بىر-قەدەر تۇراقلاشقان دەۋردىن يەنى 5ـ ئەسىردىن تارتىپ، ئۇلار-نىڭ تىللىرى شەرقىي تۈركچە ۋە غەربىي تۈركچە دەپ ئىككى چوڭ قاناتقا بۆلۈنگەنىدى. ئىسىق كۆلنى مەركەز قىلغان «تېلېلەر»نىڭ

يللىردا «دىۋان» توغرۇلۇق ئەڭ بۇرۇن پىكىر يۈرگۈزگەن پروفېسسور فىترەتمۇ شۇنداق دەيدۇ: «مەھمۇت قەشقەرىغە بىنائەن، ھىجرى بەشىنچى ئەسىردە تۈرك تىلى ئانچە-مۇنچە قەبىلىۋى ئايرىملارغا قارىماي، ئاساسەن ئىككى مۇھىم قولغا ئايرىلغان: بىرىنچىسى ئوغۇز تۈركچىسى، ئىككىنچىسى يالغۇز تۈركچە ياكى خاقانىيە تۈركچىسىمۇ دېيىلدۇ. مەھمۇت قەشقەرى دىۋاندا مانا شۇ خاقانىيە تۈركچىسىنى ئاساس قىلىپ ئالغان-دە، جايىي كەلگەچ، ئوغۇزچە سۆزلەرنى كۆرسىتىپ، ئىزاھ قىلىپ بارغان. ئۇنىڭ بۇ تەسنىپى بۇگۈنكى كۈندىمۇ ئاساس قىلىپ ئېلىنىشى زۆرۈر».

«خاقانىيە تىلى» ھەقىقەتەن قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ ئاساسىي ئەدەبىي تىلى ئىدى. بۇنداق بولۇشىغا بىرقانچە ئاساسلار بار ئىدى:

بىرىنچىدىن، قاراخانىلارنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسى پۈتكۈل شەرق ۋە غەرب ئىقتىسادىي ئالاقىلىرىنىڭ ئالمىشىش نۇقتىسى بولغىنىدەك، پۈتكۈل تۈركىي خەلقلەر مەدەنىيىتىنىڭمۇ قوشۇلۇش تۈگۈنى ئىدى.

ئىككىنچىدىن، «خاقانىيە تىلى»دا، ناھايىتى باي ئەدەبىي مىراسلىق كلاسسىك ئۇيغۇر تىلىنىڭ يېتەكچىلىكى بولغانىدىن باشقا، غەربىي تۈركىي تىلىنىڭ ئوبدان ئامىللىرىمۇ بار ئىدى. شۇڭا، شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىي خەلقلىرىنىڭ ئورتاق ئالاقە قورالىلىق رولىنى ئوينىغان.

تۈركىي تىللارغا ئومۇمىي بولغان فونېتىكىلىق، مورفولوگىيىلىك ۋە لېكسىكىلىق خۇسۇسىيەتلەر يېتەكچى شېئىرىدە مەركەزلىك ئىپادىلەنگەن. بۇ خۇسۇسىيەتلەر ئارقىلىق ئەدەبىي تىلىنىڭ سۆزلىرى بىلەن شېئىرلەردىكى سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇز ۋە مەنە جەھەتتىكى

پارسلار بىلەن ئارىلاشمايدىغان ۋە چەت ئەللەر بىلەن بىرىش-كېلىش قىلمايدىغان كىشىلەرنىڭ تىلىدۇر. ئىككى تىل بىلىدىغان ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن ئارىلىشىپ قالغان كىشىلەرنىڭ تىلى بۇزۇق بولىدۇ. سوغداق، كەنچەك، ئارغۇ قەبىللىرى ئەنە شۇنداق ئىككى تىل بىلىدىغانلارغا كىرىدۇ». «ئىسپىجاب شەھىرىدىن تاكى بالاساغۇنغىچە بولغان پۈتۈن ئارغۇ شەھەرلىرى خەلقلىرىنىڭ تىللىرىدا نۇقسان بار»: «بالاساغۇنلۇقلار سۇغدچە ۋە تۈركچە سۆزلىشىدۇ. تىراز، بەيزا شەھەرلىرىنىڭ خەلقلىرىمۇ شۇنداق».

2. «تىللارنىڭ يېنىكى ئوغۇز تىلى، توغرىسى توخسى ۋە ياغما تىللىرى، شۇنىڭدەك ئىلى، ئىرتىش، يامار، ئەتىل ۋادىلىرىدىن ئۇيغۇر شەھەرلىرىگىچە بولغان جايلاردا ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ تىللىرىدۇر». «بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ پاساھەتلىك تىل خاقانىيەنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسىدىكى خەلقنىڭ تىلى ھېسابلىنىدۇ»، قەشقەر «... شەھەر ئىچى خەلقى خاقانىيە تۈركچىسى بىلەن سۆزلىشىدۇ».[48]

مەھمۇت قەشقەرنىڭ بۇ ھۆكمى بويىچە، شۇنداق خۇلاسىگە كېلىش مۇمكىن: «دىۋان»دا باشقا تۈركىي قەبىلىلەرگە نىسبەتەن ئېيتىلغان «تۈرك» — «خاقانىيە تۈركلىرى» (ئەرەبلەرنىڭ «ھەقىقىي تۈرك» دېگەنلىرى «خاقانىيە تۈركلىرى» دۇر — ئىدرىسى) [49] يەنى «توققۇز ئۇيغۇرلار»دۇر؛ باشقا تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ تىللىرىغا نىسبەتەن ئېيتىلغان «تۈركىي تىل» — ئومۇمىي نورمال ئەدەبىي تىل بولغان «خاقانىيە تىلى»نىڭ قىسقارتىلغان ئاتالغۇسىدۇر. بۇ تىل كېيىن «چاغاتاي تىلى» ۋە كېيىنچە «كاشغەر تۈركچىسى» دەپ ئاتالغان تىلدۇر.

ئوتتۇرا ئاسيادا ئۆزبېك ئەدىبىلىرىدىن 20 — ئەسىرنىڭ 20-

دىنغا كىرمىگەندىدى. «تات» سۆزىنى ئىزاھلىغاندا، «پۈتۈن تۈرك-لەرنىڭ نەزەرىدە، پارسچە سۆزلىشىدىغان كىشى... تات ـ توخسى. ياغمىلارنىڭ نەزەرىدە مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلار. مەن بۇنى ئۇلارنىڭ ئۆز يۇرتىلىرىدا ئاڭلىدىم، تات تاغىچ دەيدىكەن، بۇ ئۇيغۇر ۋە چىنلىق دېگەن بولىدۇ» دەپ، بىر قىسىم تۈركىي قەبىلىلەر مۇسۇلمان بولمىغان شەرقىي ئۇيغۇرلارنى «تات» دەيدىغانلىقىنى ئەسكەرتكەن. شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك شېۋىسىگە ئائىت سۆزلەرگە خۇددى «چىگىلچە»، «ئوغۇزچە» دېگەندەك، «ئۇيغۇرچە» دېگەن ئىزاھاتنى بەرگەن. ئەمما ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتى ۋە تىلى ھەققىدە سۆزلىگەندە، ئۇلارنى چوڭقۇر ھۆرمەت بىلەن مەدھىيىلىگەن. بۇنى «ئۇيغۇر» ۋە «ئۆگە» سۆزلىرىگە بەرگەن ئىزاھلىرىدىن بىلىۋېلىشقا بولىدۇ.

شۇنىڭدەك، «جمق qomuk» سۆزىگە ئىزاھ بېرىپ: «ئۇيغۇرلار ۋە مۇسۇلمان بولمىغان ھەممە خەلق مۇسۇلمانلارنى جمق ارى (Qomukəri) دەيدۇ» دەپ يازغان.

11 ـ ئەسىردىكى يېڭى تارىخىي شارائىتتا «خاقانىيە تىلى» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ فونېتىكا، گرامماتىكا ۋە لېكسىكا جەھەتلەردىكى ئۆزگىچىلىكلىرىنى تۆۋەندىكىچە كۆرسىتىش مۇمكىن.

فونېتىكىلىق ئۆزگىچىلىكلىرى:

سوزۇق تاۋۇشلار سىستېمىسىدا، بۇ ئەدەبىي تىلىنىڭ ئالاھىدە ئۆزگىچىلىكلىرىدىن بىرى بىر قىسىم تۈركىي تىللاردىكى "ئې ـــ e" تاۋۇشىنىڭ ئورنىغا "ئە ـــ ə" تاۋۇشىنىڭ قوللىنىلىشىدۇر. «خاقانىيە تىلى» بىلەن باشقا تۈركىي تىل شېۋىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى بۇ ئالاھىدىلىكنى مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان»دا تەلەپپۇزكۇس ئەكس

پەرقلىرىنى ھەم گراماتىكىلىق، مورفولوگىيىلىك تۈزۈلۈشتىكى ئايرىملىرىنى ئېنىق ئاجرىتىۋالغىلى بولاتتى؛ تارىخىي تەرەققىيات. نەتىجىسىدە، تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ تىللىرىدىكى سۆزلەردە، بارا-بارا ئۆزىگە خاس فونېتىكىلىق ۋە مورفولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكلەر ۋە سىمانتىكىلىق پەرقلەر كېلىپ چىققان؛ بۇ نۇقتىلارنى پەقەت «خاقانىيە تىلى»دىكى سۆزلەرگە سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ئېنىقلاش مۇمكىن.

ئۇچىنچىدىن، ئومۇمىي تۈركىي خەلقلەر ئۇچۇن ئورتاق يېزىق بار ئىدى؛ بۇ يېزىق تۈركولوگىيە ساھەسىدە «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى» دەپ ئاتىلىدۇ. مەھمۇت قەشقەرىمۇ بۇنى كىتابىنىڭ بېشىدىلا ئېنىق كۆرسەتكەن: «قەدىمدىن بېرى، قەشقەردىن يۇقىرى چىنغىچە بولغان ھەممە تۈرك يۇرتلىرىدا، بارچە خاقانلار ۋە سۇلتانلارنىڭ يارلىقلىرى ھەم خەت-ئالاقىلىرى ئەنە شۇ يېزىقتا يېزىلىپ كەلگەن.»[50] ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تۈزۈپ چىقىلغان ۋە ئۇزاق يىللار داۋامىدا ئىشلىتىلىپ، قېلىپلاشقان بۇ يېزىق ئومۇمىي تۈركىي تىللار ئۇچۇن خېلى مۇكەممەل يېزىق ئىدى. بۇ يېزىقتا ناھايىتى نۇرغۇن دىنىي ۋە دۇنياۋى ئەدەبىيات نەمۇنىلىرى ۋۇجۇتقا كەلگەن. قاراخانىلار دەۋرىدىمۇ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى دۆلەت يېزىقى ئىدى.

دېمەك، «قاراخانىلار دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋردىكى ئۇيغۇر تىلى... ئۇيغۇر، تۈركەش، ياغما، قارلۇق قەبىلىلىرى ئوتتۇرىسىدا شەكىللەنگەن»[51] ئەدەبىي تىل. مەھمۇت قەشقەرى «خاقانىيە تۈركچىسى» دەپ ئاتىغان ئەدەبىي تىل بىلەن «ساپ تۈركچە» بولغان ئۇيغۇر تىلى ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق پەرق يوق. مەھمۇت قەشقەرى زامانىسىدا شەرقىي ئۇيغۇرلار تېخى ئىسلام

كەپلە Kəpəli كەپلى

شەشۇك ـ يەشۇك Səxük سەشوك

10 ـ 11 ـ ئەسىرلەردە بولسا، تۈركىي تىلىنىڭ غەربىي چوڭ دىئالېكتى (ئوغۇز ـ قىپچاق، سوۋار شېۋىلىرى)دە، ئومۇمەن ئەدەبىي تىلدا "ə" بىلەن ئىپتىلىدىغان سۆزلەر "e" بىلەن تەلەپپۇز قىلىناتتى. دەرۋەقە، مەھمۇت قەشقەرى دەۋرىدە، ئەدەبىي تىلدا سۆزنىڭ يېپىق بوغۇمىدا كەلگەن "ə" تاۋۇشىنىڭ "ɔ" ۋاريانتىمۇ بولغان. سۆزنىڭ بىرىنچى ئوچۇق بوغۇمىدىكى "a" ياكى "ə" تاۋۇشلىرى ئۇرغۇنىڭ ئايالتىكى بوغۇملارغا يۆتكەلگەنلىكىدىن ئاجىزلىشىپ، "e" ياكى "i"غا ئالمىشىش ھادىسىلىرى 11 ـ ئەسىر-دىمۇ كۆرۈلۈشكە باشلىغان. مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان»دا ئايرىم سۆزلەردىكى "a" ياكى "ə" تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلىشىش ئەھۋالىنىمۇ كۆرسەتكەن. مەسىلەن: اقدى ـ avdi (ئالدىردى)، ايقك ـ əvək (ئالدىراڭغۇ)⊛: "سوۋ كمينى اكردى ـ suv kəmini əgirdi(سۇ كېمىنى چۆگۈلەتتى): كما ـ نى ـ كمينى kəmə-ni-kəmini،⊛ برون قندى ـ burunqanadi (بۇرۇن قانىدى) دېگەن جۈملىدىكى «قندى»نى «قانادى» شەكلىدىمۇ يازغان.⊛ بۇنداق ئوچۇق بوغۇمدا "a" "ə" نىڭ ئاجىزلىشىشى ئۇيغۇر تىلىغا خاس ھادىسە بولۇپ، بۇ ھادىسە كېيىنكى چاغلاردا كۆچىيىپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئالاھىدە بىر قانۇنىيەت بولۇپ شەكىللەندى.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىش ھادىسىسى، يەنى ئېگىز سوزۇقتىن تەركىب تاپقان سۆزگە ئېگىز سوزۇق تاۋۇش بىلەن تۈزۈلگەن سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە قوشۇلغاندا، تۈپ سۆزنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇشنىڭ

ئەتتۇرۇپ، ھەر بىر باب ۋە بۆلۈملەرنىڭ مۇۋاپىق جايلىرىدا بۇ تاۋۇشنىڭ تونۇغرا تەلەپپۇز قىلىنىشىنى ئۆگىتىپ ماڭغان.[22] تۇركۇ-لوگلار كلاسسىك ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق تۈزۈلۈشىنى تەپسىلىي تەتقىق قىلىش نەتىجىسىدە، خاراكتېرلىك بەلگىلەردىن بىرى دەپ "ə" تاۋۇشىنى ئالاھىدە كۆرسەتكەن. بۇ قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بىلەن شېۋىلەر ياكى قەبىلىلەر تىللىرى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى بىلىشنىڭ مۇھىم تىمسالىدۇر. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا قېلىن "a" تاۋۇشىنىڭ پاتاللىشىش ھادىسىلىرى (كۆپ ھاللاردا) سۆز ئورغۇلىرى، سوزۇق تاۋۇشلار سىڭارمونىزىمى ۋە شۇنىڭدەك فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر. ھازىرقى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى "e" تاۋۇشى يېقىنقى زامانىدىلا "a" ياكى "ə" تاۋۇشىنىڭ پاتاللىشىشىدىن كېلىپ چىققانلىقىنى ھازىر "e"لاشتۇرۇپ ئېيتىلىدىغان سۆزلەرنىڭ ئېتىمولوگىيىسىدىن كۆرۈش مۇمكىن. ھەتتا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەشقەر ۋە خوتەن دىئالېكتلىرىنىڭ بىرقانچە رايونلىرىدىكى ئاھالە "ə" تاۋۇ-شىنى پاتاللاشتۇرماي، خۇددى «دىۋان»دا تىرانسكرىپسىيىلەنگەن تەلەپپۇز بىلەن ئېيتىدۇ. مەسىلەن:

«دىۋان»دا		ئۇلچى ياكى يېڭسارىدا:
كلن	Kəlin	كەلىن
كرك	Kərək	كەرەك
ترك	tərək	تەرەك
كبز	Kəpəz	كەپەز
كرلكان	Kərilgən	كەرىلگەن — كەرىلدى

نىڭ تىللىرىدا "y" قىلىپ سۆزلىنىدۇ؛ رۇمغىچە بولغان قېپچاق ۋە ئۇلارغا يېقىن جايلاشقان قەبىلىلەردە بۇ تاۋۇش "z"غا ئالمىشىدۇ. ھالبۇكى، شەرق ئۇيغۇرلىرى بولسا، خۇددى «خاقانىيە تىلى» دىكىگە ئوخشاش "z" ھالىتىدە سۆزلەيتتى. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بولسا، بۇ تاۋۇش تۆرلۈك فونېتىكىلىق سەۋەبلەردىن، كۆپىنچە "y" ۋە بەزىدە "z"، "g" (j) q، (t) d" ھەم "n"لار بىلەن ئالمىشىپ كەتكەن. مەسىلەن:

اذق	ażaq	ئاياق (ayaq) – ي y
اذنادى	ażnadī	ئاينىدى (aynidi) – ي y
اذكو	əżgū	ئەزگۈ (əzgū) – ز z
تذغون	tażoqun	تازغۇن (tazoqun) – ز z
اذت	ażut	ئوچ (oq–) – چ q
(اذتلاماق	ażutlamaq	ئوچۇملىماق (oqumlimak
اذرق	ażriq	ئېجرىق (ejriq) – ج j
اذز	əżiz	ئېگىز (egiz) – گ g
اذى	iżi	ئىگە (ige) – گ g
قذوغ	qużuoq	قۇدۇغ (quduoq) – د d
بذج	bəżiq	بېدىش (bedix) – د d
كذكل	kūzgil	كۈتكىل (kütkil) – ت t

بۇ ئۇزاق زامانلىق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئايرىم سۆزلىرىدە يۈز بەرگەن فونېتىكىلىق ھادىسە ئۇيغۇر تىلىدا شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىي تىللارنىڭ مۇناسىۋىتىنى خۇسۇسىيىتى تولۇق ئىپادىلەنگەن.

«خاقانىيە تىلى»نىڭ يېتەكچى شېئىرىسىدە كىچىك تىل جارائىلىق

چۇشۇپ قېلىش ھادىسىسى «خاقانىيە تىلى»دىمۇ بار. مەسـ
لەن، يـغـر (yuoqur) — يغـرم (yuoqrum) — بىر يـغـرم اون
(bir yuoqrum un)؛ يكـر (yügür) — يكـرم (yügrüm) ياكـى
يكرك (yügrük)[8].

مەھمۇت قەشقەرى ئۇزۇك تاۋۇشلار سىستېمىسى بويىچە ئەدەبىي
تىل بىلەن شېۋىلەرنى پەرق ئېتىشتە، تۈپ سۆزلەرنى ئاساس قىلىپ،
سۆزلەردىكى تاۋۇشلارنىڭ ئالمىشىپ كېلىش ھادىسىلىرىنى نەزەردە
تۇتقان. ئەدەبىي تىلدا، سۆزنىڭ بېشىدا كەلگەن "y" تاۋۇشىنى
ئوغۇز، قىپچاق شېۋىلىرىدە ئېگىز سوزۇق "i"نىڭ ئالدىدا كەلگەندە
ئومۇمەن چۈشۈروپ قويىاتىتى ياكى "j-ج"غا ئالماشتۇراتتى.
«خاقانىيە تىلى»دا، ئېگىز سوزۇقلار ئالدىدا كېلىدىغان "y"
تاۋۇشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ مۇتلەق كۆپ شېۋىلىرىدە
ئەينەن ساقلانغان. پەقەت قەشقەر شېۋىسىدە "y"غا يېقىن تاۋۇش
"z-ژ" بىلەن ئالماشقان. ئەدەبىي تىلدا سۆزنىڭ ئاخىرىدا كەلگەن
"y"نى بولسا، ئارغۇلار "n"غا ئالماشتۇرۇپ سۆزلەيدۇ. ئەدەبىي
تىلدا سۆزنىڭ بېشىدا كەلگەن "m"نى ئوغۇز، قىپچاق ۋە سۇۋارلار
"b"غا ئالماشتۇرىدۇ. ئەدەبىي تىلدا بەزى سۆزلەرنىڭ بېشىدا
كەلگەن "t"نى ئوغۇز ۋە ئۇلارغا قوشنا قەبىلىلەر "d"غا ئالماش-
تۇرۇپ سۆزلەيدۇ. ئەدەبىي تىلدا بەزى سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدا كەل-
گەن "oq" تاۋۇشى شىمالىي ۋە غەربىي شېۋىلەردە "w" بىلەن
ئالمىشىدۇ. ئەدەبىي تىلدا سۆزلەرنىڭ تەركىبىدە كەلگەن "ż-ذ"
تاۋۇشى توغرىسىدا مەھمۇت قەشقەرى خۇلاسىلاپ شۇنداق دەيدۇ:
ż-ذ تاۋۇشى ياغما، توخسى، ئوغۇز ۋە بەزى ئارغۇ تىللىرىدا
شۇنىڭدەك چىنغىچە سوزۇلغان. يەرلەردە ياشىغۇچى ھەممە قەبىلىلەر-

قىپچاق تىللىرىدا ئارىلاش قوللىنىلاتتى؛ يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسى gə/kə،oɟa/ka ۋە ئىككىنچى شەخس ئىگىلىك قوشۇمچىسىدىن كېيىن a (nga) ياكى ə (ngə).

ئىسىملار ۋە ھەرىكەتنامىلارنىڭ كونكرېت ۋە ئابستراكت بېقىندىلىق (ئىگىلىك) كاتېگورىيىسىدە، ئەدەبىي تىلدىكى ئورتاق قوشۇمچە līq/lig بولسا، غەربىي ۋە شىمالىي تۈركىي تىللاردا lī ياكى tī كېلەتتى.

بۇلاردىن باشقا، ۋاستە قوشۇمچىسى birlə دىن بەزى چاغلاردا "r" چۈشۈپ قېلىپ، bilə ھالىتىگە كەلگەن؛ بۇ ئەدەبىي تىلدىكى ئورتاق قوشۇمچە بولۇپ، شىمالىي ۋە غەربىي تۈركىي تىللاردا birgə ياكى minən شەكلىدە قوللىنىلاتتى.

ئىككىلىنىش ۋە گۇماننى بىلدۈرىدىغان ارکى (ərki) يارىدەمچى سۆزى ئەدەبىي تىلدا سوئال مەزمۇنىنى بىلدۈرىدۇ، لېكىن بۇ يېتەكچى شېئىگە خاس بولۇپ، باشقا شېئىلەردە كەم ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، "ال كەلرمو ارکى (ol kəlirmu ərki) — "ئۇ كېلەر-مىكىن".

مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان»دا ئومۇمىي شېئىرلەرگە ئورتاق بولغان تۆپ سۆزلەرنى، ياسالما سۆزلەرنى ئۆز تەرتىپى بويىچە ئىزاھلاپ بەرگەن ۋە ياسالما سۆزلەرنىڭ تۈزۈلۈش قائىدىلىرىنى كېڭى كەلگەندە چۈشەندۈرۈپ ماڭغان. بولۇپمۇ پېئىللارنىڭ دەرىجىلىرىنى ۋە رايلىرىنى ئەدەبىي تىلنىڭ نورمىسى بويىچە ئىنتايىن تەپسىلىي كۆرسەتكەن. تۈركىي تىللاردا، بولۇپمۇ «خاقانىيە تىلى» دا، پېئىل ئەڭ مۇرەككەپ سۆز تۈركۈمىدۇر.

مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان»دا، خۇسۇسەن II جىلدىدا كۆرسە-

ئۈزۈك تاۋۇشى "غ" ياكى "گ"لار سۆزنىڭ بېشىدا كەلمەي، كۆپىنچە كېيىنكى بوغۇم بېشىدا ۋە سۆز ئاخىرىدا سوزۇق تاۋۇش ئالدىدا ئىشلىتىلەتتى. بۇ پۈتۈن ئۇيغۇر-قارلۇق گۇرۇپپىسى (جۈملىدىن شەرقىي ئۇيغۇرلار) شېۋىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ تۇرىدىغان ئېنىق بەلگىلەردىن بىرى.

«خاقانىيە تىلى»دا "p" "t" "k" "k" تاۋۇشلىرى سوزۇق تاۋۇشلار ئارىلىقىدا كەلگەندە جاراڭلىقلاشماي ئۆز ھالىتىدە ساقلىناتتى. ھازىرقى زامان تۈركىي تىللارنىڭ ئىچىدە پەقەت ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەشقەر، خوتەن شېۋىلىرىدىلا بۇ خۇسۇسىيەت ساقلىنىپ كەلمەكتە. سۆز ياكى بوغۇم ئاخىرىدىكى "ɣ" "g" تاۋۇشلىرىنىڭ قوللىنىلىشىدا «دىۋان»دىكى تىل پاكىتلىرىدىن قارىغاندا، ئۇ زاماندىمۇ ھازىرقىدەك ئارىلاش ئەھۋال بارلىقى مەلۇم. بۇ ھالەت ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەشقەر-خوتەن شېۋىلىرىدە (بولۇپمۇ خوتەن شېۋىسىدە) ساقلانغان.

گراماتىكىلىق ئۆزگىچىلىكلىرى:

10 ـ 11 ـ ئەسىرلەردىكى «خاقانىيە تىلى»نىڭ مەھمۇت قەشقەرى يىغىنچاقلاپ بەرگەن مورفولوگىيىلىك خۇسۇسىيەتلىرىنى مۇنداق دەپ چۈشىنىش مۇمكىن.

ئەدەبىي تىلدا ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىسى lar/lər، ئوغۇز-قىپچاق تىللىرىدا dar/tar ياكى nar، كېلىش قوشۇمچىلىرىدىن چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى ئەدەبىي تىلدا din/tin، ئوغۇز-قىپچاق تىللىرىدا dan/tan ياكى nan؛ چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى iɣ/ig ۋە uɣ بىلەن ni ئەدەبىي تىلدا بۇرۇن ئارىلاش قوللىنىلىپ، بارا-بارا ni گە ئىخچاملاشقان، لېكىن ئوغۇز-

بۇيرۇق رايىغا "غۇلۇق / گۇلۇك" ياكى "قۇلۇق / كۇلۇك" قۇشۇمچىلىرى ئۇلىنىش بىلەن ياسىلىپ، مەھمۇت قەشقەرى چۈشەندۈرگەندەك مەنىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتداشلار ئىزچىل تۈردە ھازىرغىچە ئۇيغۇر تىلىدا، بولۇپمۇ ئۇنىڭ خوتەن شېۋىسىدە ناھايىتى كەڭ قوللىنىلىدۇ.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ دەللىلەر بويىچە خۇلاسىلىغان قانۇنىيىتىگە ئاساسلانغاندا، 10 — 11 ـ ئەسىرلەردىكى «تۈركىي» ئەدەبىي تىلدا، پېئىلنىڭ زامان كاتېگورىيىسى ئىككى زامان يەنى ئۆتكەن زامان ۋە كېلەر زامان بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. ئۆتكەن زامانىنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچە "دى ـ di"، كېلەر زامانىنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچە "دۇ ـ du"؛ «خاقانىيە تىلى»نىڭ داۋامى بولغان ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ خوتەن شېۋىسىدىمۇ پېئىلنىڭ زامانى ئىككى، يەنى ئۆتكەن زامان بىلەن كېلەر زاماندىن ئىبارەت.

مەھمۇت قەشقەرى ئەدەبىي تىلىنىڭ سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلىرىنى چۈشەندۈرگەندىن باشقا، سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلىرىنمۇ ئىخچام قىلىپ كۆرسەتكەن، شۇنىڭدەك بۇ مەسىلىدە ئەدەبىي تىل بىلەن شېۋىلەر ياكى بولمىسا، «خاقانىيە تىلى» بىلەن ئۇغۇز ـ قىپچاق تىللىرى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنى ئىنچىكىلەپ كۆرسەتكەن. مىسال تەرىقىسىدە ئىككى خىل ئەھۋالنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

ئىسىمدىن ياسالغان پېئىللاردىن قايتا يېڭى ئىسىم ياسايدىغان قوشۇمچىنىڭ ئەدەبىي تىلدىكى شەكلى "k/k" بولسا، ئۇغۇز ـ قىپچاق تىللىرىدا "ۈ ـ w"؛ جۈملىدىن ئەدەبىي تىلدىكى ig/ik قوشۇمچىسىنىڭ ئۇغۇز ـ قىپچاق تىللىرىدىكى شەكلى uw/üw.

سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردىن ئەدەبىي تىلدا liq/lig ياكى

تىشچە، ئەدەبىي تىلدا پېئىلنىڭ دەرىجىلىرى تۆت تۈرلۈك بولۇپ، جۈملىلەردە مەنىلەرنى ئىنچىكىلەپ پەرقلەندۈرۈشتە ئالاھىدە رول ئويناپدۇ. «دىۋان»دا بېرىلگەن پېئىل دەرىجىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ جۈملىلەردە قانداق مەنىلەرنى ئاڭلىتىدىغانلىقىنى بىلىدۈرۈش ئۈچۈن كەلتۈرۈلگەن مىساللاردىن قارىغاندا، سۆزلۈككە شۇنداق باي بولغان ۋە بىر سۆزنىڭ ئاللىقانچە تۈسلىرى بولغان ئەرەب تىلىمۇ «تۈركىي» تىلىدىكى يەنى «خاقانىيە تىلى»دىكى پېئىل دەرىجىلىرىنى ئىزاھلاشقا يېتىشمەي قالغان. ھەتتا مەھمۇت قەشقەرى بۇ ئالاھىدىلىكنى ئەرەب تىلىنىڭ گراماتىك ئاتالغۇلىرى بىلەن چۈشەندۈرۈشتە، ئەرەب تىلى گراماتىكىسىدا بولمىغان قائىدە ۋە نامىلارنى ياساشقا مەجبۇر بولغان.

گراماتىكىلىق ھادىسىلەردىن يەنە بىر ئالاھىدىلىك شۇكى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا بىرەر ئىش ـ ھەرىكەتنى ئىشلەش ئىشلىگۈچىنىڭ ھەققى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان كەلگۈسى زامان سۈپەتداش قوشۇمچىسى "غۇلۇق/گۈلۈك" «خاقانىيە تىلى»دا داۋاملىق ۋە كەڭ قوللىنىلغان. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «دىۋان»دىكى تەبىرى بويىچە، «خاقانىيە تىلى»دا بىرەر ئىش ـ ھەرىكەتنى ئورۇندىغۇچىنىڭ ئىشلىگۈچى ئىكەنلىكىنى ۋە ئىشلىگۈچىنىڭمۇ شۇ ئىش ـ ھەرىكەتنى ئورۇندىشقا قارار قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتداش پېئىلىنىڭ بۈيرۇق شەكلى ئاخىرىغا "غلق (غۇلۇق)" (قاتتىق ئېيتىلىدىغان سۆزلەرگە)، "كلىك ـ گۈلۈك" (يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەرگە) قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن، «ال بىر غلق اردى ـ ئول بارغۇلۇق ئەردى» دېگەن جۈملە «ئۇ بېرىشى كېرەك ئىدى ياكى ئۇ بارماقچى بولدى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.[37] مۇنداق پېئىلىنىڭ

كىسىنى ئاساس قىلغان ھالدا، ھەممە تۈركىي خەلقلەرنىڭ تىللىرى ئۇچۇن ئورتاق بولۇشىنى نەزەردە تۇتقان. نورمال ئەدەبىي تىلدىن ئۆزگىچە خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان ئۇغۇز-قىپچاق ياكى ئارغۇ «شېۋىلىرى»گە خاس سۆزلەرنى ئۆز جايىدا ئىزاھلىغان. ھەتتا ئايرىم مەھەللىۋى سۆزلەرنىمۇ (شۇ جاينىڭ ئىقتىسادىي ئالاقىسىكى رولىنى نەزەردە تۇتۇپ) كىرگۈزۈپ ئەسكەرتىش بەرگەن.

مەسىلەن: «كند (kənd) — ئوغۇزلار ۋە ئۇلارغا يېقىن يەردىكى خەلقلەر تىلىدا يېزا-كەنت دېگەن بولىدۇ. زور كۆپچىلىك تۈركىي خەلقلەر تىلىدا شەھەر دېگەن بولىدۇ.»[59] «اترن — (otran) — ئىشتان، بۇنى ياغما قەبىلىسىدىن ئاڭلىدىم.»[60] «انكك (iŋək) — ئىگەك، ئوغۇزلار تاشپاقىنىڭ چىشىسىنى ئىگەك دەيدۇ.»[61] «قرت kurt-قۇرت، تۈركىي خەلقلەرنىڭ كۆپچىلىكى شۇنداق دەيدۇ. ئوغۇزلارلا بۆرىنى قرت دەيدۇ.»[62] «دىۋان»غا كىرگۈزۈلگەن سۆزلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا (بولۇپمۇ ئۇنىڭ قەشقەر، خوتەن، قۇمۇل ۋە لوپنۇر شېۋىلىرىدە) تەلەپپۇزىمۇ كۆپ ئۆزگەرمىگەن ھالدا قوللىنىلماقتا. مەسىلەن:

«خاقانىيە تىلى»دا:		ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا:
ادش	adax	ئاداش
ارقار	arqar	ئارقار
ارقاغ	arqaoɣ	ئارقاغ — ئارقاق
ايبنك	aypaŋ	ئايپاك
اركز	ərgüz	ئەگۈز
اول	ul	ئۇل
الاغ	ulaoɣ	ئۇلاغ — ئۇلاق

luoɣ/lûg بولۇپ كېلىدىغان قوشۇمچىلار ئۇغۇز-قىپچاق تىللىرىدا dīoɣ/dig ياكى (w) ü بولۇپ كېلىدۇ. مەھمۇت قەشقەرى مۇنداق پەرقلەردە «خاقانىيە تىلى»نى نورمال تىل قىلىپ كۆرسەتكەن. ئاشۇرما سۈپەتلەرنىڭ ياسىلىشى توغرىسىدا مەھمۇت قەشقەرى شۇنداق دەيدۇ: «نەرسىلەرنىڭ رەڭگىنى كۆپتۈرۈپ سۆزلىمەكچى بولغانىدا، سۆزنىڭ باش ھەرپىنى ئېلىپ، ئۇنىڭغا "پ" ھەرپىنى قوشۇش پۈتۈن تۈركىي تىللاردا ئورتاق قائىدە. ئۇغۇزلار "پ" ئورنىغا "م" ھەرپىنى قوشىدۇ. قىنىق كۆك رەڭلىك نەرسىنى تۈركىلەر "كب كۆك ــ كۆپكۆك" دېسە، ئۇغۇزلار "كم كۆك ــ كۆمكۆك"[58] دەيدۇ.

سۈپەتداش قوشۇمچىسى ئەدەبىي تىلدا oɣusi/güsi بولسا، ئۇغۇز-قىپچاق تىللىرىدا asi/isi، ئەدەبىي تىلدا oɣan، ئۇغۇز-قىپچاق تىللىرىدا an ئىدى.

لېكسىكلىق ئۆزگىچىلىكلىرى:

مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىل» ۋە ئۇنىڭ «شېۋىلىرى»دىكى لېكسىكا بايلىقىنى توپلاش ئۈچۈن، تۈرمۇشنىڭ چوڭقۇر قاتلامىلىرىغىچە چۆكۈپ ئىنچىكىلەپ تەكشۈرگەن. خەلقنىڭ ماددىي ھاياتى ۋە مەنىۋى بايلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەرنى ئىلمىي تەتقىق قىلغان. نەتىجىدە مەھمۇت قەشقەرى ئەدەبىي تىلنىڭ ئورتاق سۆزلىرىنى ئۆلچەم قىلغان ھالدا، ئاپتورنىڭ ئۆز سۆزى، بويىچە ئېيتقانىدا، «ھەر بىر قەبىلىنىڭ تىلىدىن سۆز ياساشقا بولىدىغان تۈپ سۆزلەرنى ئالغان» ۋە سۆزلەرنىڭ ئېتىمولوگىيىسىگە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىپ، «تۈركىي تىللارغا كېيىن كىرگەن سۆزلەرنى يازمىغان». «دىۋان»غا كىرگۈزۈلگەن سۆز بايلىقلىرى جەھەتتە «خاقانىيە تىلى»نىڭ لېكسى-

مما mama موما (خامان ئوتتۇرىسىدىكى خادا)

يداغ yadaoɪ ياياغ

يتن yatan ياتاق (پاختا ئاتقۇچىنىڭ ياتىگى)

بۇنداق سۆزلەردىن بىرمۇنچىسى (مەسىلەن، ئارقار، ئاداش، ئۇل، تاغاي، سۆكسۆك ۋە باشقىلار) ھەتتا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى (مەڭگۈ تاش تىلى)دىمۇ ئۇچرايدۇ. لېكىسكا جەھەتتىن قارىغاندا، دىمۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ «خاقانىيە تىلى» ئارقىلىق «ئورخۇن تىلى»غا باغلىنىدىغانلىقى ئۆز-ئۆزىدىن مەلۇم.

لېكسىكىدا شۇنى ئالاھىدە ئەسكەرتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، قاراخانىلار تەۋەسىدە، بولۇپمۇ «خاقانىيە» ئۆلكىسىدە ئىسلام دىنى دۆلەت دىنىغا ئايلىنىپ يۇز يىلدىن كېيىپ يېزىلغان «دىۋان»غا ئەرەبچە-پارسچە سۆزلەر ئاساسەن كىرگۈزۈلمىگەن (ئۇغۇزلار تىلىدىكى ئايرىم سۆزلەرنىڭ ياكى «خاقانىيە تىلى»دىكى ئايرىم كىشى ناملىرىنىڭ ئەرەبچە ياكى پارسچىگە ئوخشايدىغانلىقى ھەققىدە ئىزاھ بەرگىنىنى ھېسابقا ئالمىغاندا)، لېكىن، ئۇزاق زامانلىق سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي ئالاقىلار نەتىجىسىدە ئۇيغۇر تىلىغا كىرىپ ئۆزلىشىپ كەتكەن خەنزۇچە سۆزلەر بولسا، «خاقانىيە تىلى»نىڭ سۆزلۈك تەركىبىدىكى ئۆز سۆزلىرىدىن قېلىپ كىرگۈزۈلگەن. مەسىلەن، «قونچۇي» (konquy) — «خاتۇندىن بىر دەرىجە تۆۋەن خانىم» يەنى «خان قىزى»، «ئايال خانىزادە». ئەسلى خەنزۇچە «gongzhu» سۆزىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى. مەدەنىيەت بۇيۇملىرىدىن «سىيا» مەنىسىدە ئىشلىتىلىدىغان «مۆككە» (məkkə) سۆزىمۇ خەنزۇچىدىكى (mo-mok) سۆزىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسىدۇر. ئاندىن، «دىۋان»دا خەنزۇچىدىن كىرگەن ئىقتىسادىي ئاتالغۇلارمۇ

انک	əŋ	ئۆڭ
بشکال	pəxkəl	پۆشکەل ـ پوشکال
بقلان	paqlan	پاقلان ـ پاخلان
بقاق	boqaq	پوقاق
بغش	baoqīx	بېغش
تغای	taoqay	تاغا
تغاقلق	tuoqaklik	تۇۋاقلق
ترا	tura	تۇرا
تنکرا	toŋra	توڭرا
تغلغۇ	tawīlku	تېۋىلغا
جغمر	qaoqmur	چامغۇر
جش	qəx	چەش
جنك	qünük	چۈلۈك
جبنك	qiŋ	چىڭ (لىق)
دنکال	daŋgal	داڭگال
دوا	dawa	داۋا (يۇلغۇن چېچكى)
سغو	soku	سوقا
سکسك	səksək	سۆكسۆك
قری	kəri	قەرى (ئۆلچەم بىرلىكى)
قشقاج	quxoqaq	قۇشقاچ
قنکراق	kīŋrak	قىڭراق
کرکی	kərki	كەكە
کلی	küli	گۈلى (گۈلە)
مغوی	miŋoquy	مۇلغۇي ـ مۇڭقۇي

كۆچۈرگەنسىكەن. كۆچۈرگۈچى: «...بۇ كىتابنى ئەسلى نۇسخىدىن يۆتكىگەن كۈن 664 ـ يىلى شەۋۋالنىڭ يىگىرمە يەتتىنچى كۈنى يەكشەنبە ئىدى» دەپ ئەسكەرتكەن. دېمەك بۇ نۇسخا «دىۋان» يېزىلىپ پۈتۈپ 190 يىلدىن كېيىن، يەنى مىلادى 1266 ـ يىلى 1 ـ ئاۋغۇستتا (بروكىلمانىڭ هېسابىچە 2 ـ ئاۋغۇستتا) كۆچۈرۈلگەن.

بۇنىڭدىن باشقا يەنە كۆپ نۇسخا كۆچۈرۈلگەنلىكى مەلۇم. تۈركىيىلىك م. ئۆلكۈتاشىر «بۇيۇك تۈرك تىلچىسى قەشقەرلىق مەھمۇت» دېگەن كىتابىدا، «دىۋان»نىڭ بىرقانچە خىل نۇسخىلىرى بولغانلىقىدىن مەلۇمات بېرىدۇ.

مىسر قازىسى، مەشھۇر تارىخشۇناس بەدرىددىن مەھمۇد ئىبنى ئەھمەت ئىبنى مۇسا ئەينى ــ ئەنتەبى (هىجرى 762 ـ يىلى يەنى مىلادى 1360 ـ يىلى ۋاپات قىلغان) «ئىكدۈلجۈمان فى تارىخى ئەھلىزىمان» («زامان ئەھلىنىڭ تارىخىدىن هەقىقىي ئۇنچىلەر») دېگەن كىتابىدا تۈركي خەلق توغرىسىدا بايان قىلىپ، ئۇغۇزلارنىڭ ۋە ئۇيغۇر يېزىقى، هەتتا تۈركمەن سۆزىنىڭ مەنىسى هەققىدە ئىخچام مەلۇمات بەرگەن ۋە بۇنى «مەھمۇت قەشقەرىنىڭ دىۋانىدا كۆردۈم» دېگەن. ئەينىنىڭ قېرىندىشى شاهابىددىن ئەھمەتمۇ «دىۋان»دىن پايدىلىنىپ ئۆزىنىڭ «تارىخىل بەدىرفى ئەۋسافى ئەهلىل ئەسىر» («زاماننداشلارنىڭ سۈپەتلىرىدىن هېسسىي تارىخ») دېگەن كىتابىدا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئېتنوگرافىيىسىگە ئائىت تولۇق مەلۇمات بەرگەن. يەنە مىسردا، «باي بارسىيە» خانىقاسىنىڭ شەيخلىرىدىن ئالىم ئىبنى مۇھەممەت قەشقەرى هىجرى 764 ـ (مىلادى 1363 ـ) يىلى تۈزگەن «تاجۇس سەئادەت ۋە ئىنۋانىس سىيادەت» («سائادەت تاجىلىرى ۋە هاكىمىيەت ئىنۋانلىرى»)

ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، «كز» (kəz)، «ئاي»، «شالاشۇ»، «زۇكۇم» دېگەندەك خەنزۇچىدىن قوبۇل قىلىنغان يېپەك توقۇلمىلارنىڭ نامـ لىرى بار. بۇلاردىن «كەز»نى ئالساق، خەنزۇچە «kesi»نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى، بۇنىڭغا مەھمۇت قەشقەرى «چىنىدە ئىشلەنگەن بىر خىل يېپەك رەخت» دەپ ئىزاھ بەرگەن. «كېسى» ــ جۇڭگونىڭ ئالاھىدە ھۇنەر تەلەپ قىلىدىغان يېپەك ماللىرىدىن بىرخىلى.

دېمەك، يۇقىرىدىكى پاكىتلاردىن شۇنداق خۇلاسىگە كېلىشكە بولىدۇكى، مەھمۇت قەشقەرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نى 11ـ ئەسىردە «خاقانىيە تىلى» دېگەن نام بىلەن ئاتالغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى ئاساس قىلغان ھالدا تۈزگەن.

7. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تەتقىقاتى

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ دۇنياغا كەلگەن تارقىلىشى ۋە دۇنـ يادا «دىۋانشۇناسلار»نىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشى تېخىمۇ يېقىنقى چاغـ لاردىكى ئىش.

«دىۋان» بىر مەزگىل باغداتتىكى ئەرەب خەلىپىسىگە خاس ئوردا كۈتۈيخانىسىدا ساقلانغاندىن كېيىن، قولدىن ـ قولغا ئۆتۈپ، كۆچۈـ رۈپ تارقىتىلغان. ھازىر تۈركىيىنىڭ ئىستانبۇل كۈتۈيخانىسىدا ساقلىنـ ۋاتقان بىر دىنبىر نۇسخا بولسا، ئەسلى ئىرانىنىڭ «ساۋە» دېگەن جايىدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ۋە كېيىن دەمەشقىتە ياشىغان مۇھەممەد ئىبنى ئەبى بەكرى ئىبنى ئەبىلفەتھى تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسـ دۇر. بۇ كاتىپنىڭ كىتاب ئاخىرىدا قەيت قىلىشىچە، بۇ قولىيازمىنى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئۆز قولىي بىلەن يازغان ئەسلى نۇسخىسىدىن

ئەسىرىدە مۇھەممەد ئىبنى قەيس دېگەن يەنە بىر تىلشۇناسنىڭ «شەرەفنامە» (ياكى «تىبيانۇ لۇغاتىت تۈركىي ئەلالىسان ئەل-قاڭلى») ناملىق ئەسىرى بارلىقىنى ۋە ئۆزى بۇ ئەسەردىنمۇ پايدىلانغانلىقىنى ئەسلەتكەن.

ھازىر ئىستانبۇل كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ بىردىنبىر نۇسخىسىنى ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ ۋەزىرلىرىدىن نازىپ بىينىڭ تۇل قالغان خوتۇنى ساقلىغان ۋە ئۇ تۇرمۇش ئېھتىياجى بىلەن كىتابپۇرۇش ئارقىلىق ھىجرى 1333-يىلى (مىلادى 1914-يىلى) دىياربەكرىلىك ئەلى ئەمىرگە ساتقان؛ ئاخىر مەتبۇئاتچىلاردىن كىلىسلىك رىفئەت ھىجرى 1333 — 1335-يىللىرى مىخ مەتبەئەدە تىزدۇرۇپ باستۇرغان. شۇنىڭ بىلەن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ مەتبەئە نۇسخىسى دۇنياغا تارقالغان.(63)

«دىۋان» تۈركىيىدە بېسىلىپ تارقىتىلىغانغا قەدەر، شەرققە يېقىندىلا مەلۇم بولغىنىدەك، ياۋروپا ئىلىم ساھەسىگىمۇ يېقىنراقتا مەلۇم بولغان. بۇ ھەقتە پروفېسسور فۇئات كۆپرۈلۈ «دىۋان» ھەق-قىدە يازغان ماقالىسىدە شۇنداق دەيدۇ: "1904-يىلىدا ۋېنگىرىيە ئاكادېمىيىسى تىل بىلىمى شۆبىسى تەرىپىدىن چىقىرىلغان تىل بىلىمى مەجمۇئەسىدە، مىلادى 11-ئەسىردىن 16-ئەسىرگىچە يېزىلغان تۈركىي تىلدىكى كىتابلار توغرىسىدا ئېلان قىلىنغان بىر ماقالىدە، ئەڭ كونا ئەرەبچە-تۈركچە تۈزۈلگەن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نامىدىكى بىر ئەسەر كۆرسىتىلىدۇ. لېكىن ئەسەرنىڭ بار-يوقلۇقى ھەققىدە ئېنىق بايان قىلىنمايدۇ...مېنىڭ بىلىشىمچە، ياۋروپا ئىلىم-پەن ساھەسىدە، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ مەۋ-جۇت ئىكەنلىكى توغرىسىدا ئەڭ بالدۇر يېزىلغان ماقالە شۇ. بۇ

دېگەن ئەسەردە «دىۋان»دىن بەزى ئۇزۇندىلەرنى نەقىل كەلـ تۇرگەن. ئەندەلسلىك ئەبۇ ھەييان ئۆزىنىڭ «كىتابۇل ئەدراك لى لىسانول ئەتراك» («تۇركىلەرنىڭ تىللىرىنى چۈشەندۈرىدىغان كىتاب») دېگەن كىتابىدىمۇ يۇقىرىدا ئىسمى زىكرى قىلىنغان ئاپتورـ لارنىڭ «دىۋان»نى كۆرگەنلىكىنى ئەسلەتكەن. بۇلاردىن باشقا تۇركىيىلىك ئالىملاردىن مۇستەفا ئىبنى ئابدۇللا «كاتىپ چەلەبى» (ھىجرى 1000ـ1067 ـ يەنى مىلادى 1591ـ1656 ـ يىللار) ئۆزىنىڭ مەشھۇر ئەسىرى «كەشفىز زۇنۇن» («گۇمانلارنى ئېچىش»)دا، «دىۋان»دىن پايدىلىنىپ مۇنداق يازغان: «مۇھەممەد ئوغلى ھۈسەيىن پەرزەندى مەھمۇتنىڭ دىۋانۇ لۇغاتىت تۈركى بىرجىلدـ دۇر. بېشى "ئەلھەمدۇلىللاھىزۇل ـ فەزلىل جەزىل" دۇر. مۇئەلـ لىپ (مەھمۇت قەشقەرى) ئۆز ئەسىرىنى ئەرەبچە ئىزاھلىغان ۋە تۈرك تىلى 18 ھەرپ بىلەن يېزىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن...ئەسـ رىنى مۇقىتەدى بىئەمرۇللا ئوغلى خەلىپە ئوبۇلقاسىم ئابدۇللاغا ئارمىغان قىلغان».

دېمەك، «دىۋان» خەلىپە ئوردىسىدا قېپقالماي، كېيىنكى ئەرەب ۋە تۈرك ئالىملىرىغا مەلۇم بولغان. مەھمۇت قەشقەرى باشلاپ بەرگەن بۇ سىلىشتۇرما تىلشۇناسلىق خىزمىتى ئۇزۇلۇپ قالمىغان. مەھمۇت قەشقەرىدىن 200 يىل كېيىن ياشىغان ئەرەب تىلشۇناسلىرىدىن جەمالىددىن ئىبنى مۇھەننا ئۆزىنى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ شاگىرتى ھېسابلاپ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدىن توپلىغان تىل ماتېرىياللىرى ئاساسىدا، تۈركۈلوگىيەگە دائىر «ھىلىيەتۇل ئىنسان ۋە ھەلىبەتۇل لىسان» («چىرايلىق ئىنسانلار ۋە گۈزەل تىللار») دېگەن كىتابىنى يازغان. يەنە ئىبنى مۇھەننا ئۆز

چىسىگە تەرجىمە قىلغان. بۇ تەرجىمىلەر نەشىر قىلىنمىغان. ئاخىر-
ىدا، بېسىم ئاتالاي ناھايىتى كۆپ ئىزلىنىش ۋە تەتقىق قىلىش
ئاساسىدا تۈركچىسىگە تەرجىمە قىلىشقا كىرىشكەن ۋە
1939 ـ يىلدىن 1941 ـ يىلغىچە ئۇچ جىلد ھەم بىر ئىندېكسنى نەشىر
قىلدۇرغاندىن باشقا، «دىۋان» قولىيازمىسىنىڭ فاكسىملىنى (فوتو-
باسما نۇسخىسىنى)مۇ نەشىر قىلدۇرغان. بېسىم ئاتالاي بۇ ئەسەرنى
تۈركچىسىگە توغرا ۋە مۇۋاپىق تەرجىمە قىلىشقا ئىجتىھات قىلىش
بىلەن بىللە قولىيازمىدىكى بەزى ئېنىقسىزلىقلارنى مۇمكىنقەدەر ئايدىڭ-
لاشتۇرۇپ، ھاشىيىدە تېگىشلىك ئىزاھلارنى بەرگەن. بېسىم ئاتالاي
تەرجىمىسى ھەقىقەتەن ئىلمىي تەرجىمىدۇر. جۈملىدىن ئۇ ئىشلەپ
چىققان ئىندېكستە، بىروككېلمانىنىڭ ئىندېكسىدە كەتكەن خاتالار
تۈزىتىلگەن؛ شۇنىڭدەك «دىۋان»دا ئۇچرايدىغان ئەھمىيەتلىك
شەخس ۋە يەر ناملىرىنى ئېلىپبە تەرتىپى بىلەن قوشۇمچە قىلىپ
قويغان ھەمدە 1 ـ 2 ـ 3 ـ جىلد تەرجىملىرىدە تۈركىيە تۈركچىسىدە
كەتكەن خاتالار ئىندېكستە تۈزىتىلگەن. بۇ ھەقتە بروككېلمان ئۆزىنىڭ
«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك تەرجىمىسى» دېگەن ماقالىسىدە، بېسىم
ئاتالاينىڭ بۇ تۈزىتىشلىرىنىڭ كۆپچىلىكىنى مۇۋاپىق تاپقانلىقىنى
بىلدۈرگەن؛ شۇنىڭدەك ئۇمۇ «دىۋان»نىڭ مەلۇم بولغان تەرجىمە
نۇسخىلىرى ئىچىدە بەزى پەرقلەر بارلىقىنى، بېسىم ئاتالاي تەرجە-
مىسىنىڭ مۇۋاپىق ئىكەنلىكىنى ئەسلەتكەن.

كونا، يېڭى تۈركىي تىللار ۋە ئەرەب تىلى بويىچە يۇقىرى بىلىم
ئىگىسى بولغان مۆھتەرەم ئالىم بېسىم ئاتالايىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت
تۈرك»نى مۇمكىنقەدەر يۇقىرى ئىلمىي سەۋىيىدە تەرجىمە
قىلىش ئۈچۈن سىكىدۈرگەن ھالال ئەمگىكىنى ۋە ئۇتۇقلىرىنى تولۇق

ماقالىنى يازغان ئاپتور بۇنداق ئەسەرنىڭ بارلىقىنى كاتتىپ چەلەبدىنىڭ «كەشفىز زۇنۇن» ئەسىرىدىن بىلگەن بولسا كېرەك.“(64)

ئەسلى «دىۋان» نەشىر قىلىنغاندىن كېيىن، ياۋروپا ئىلىم-پەن ئالىمىدە، بولۇپمۇ تۈركولوگىيە ساھەسىدە چوڭ بىر ۋەقە بولدى. ئۇنى تەتقىق قىلىش، تونۇشتۇرۇش ۋە تەرجىمە قىلىش ئىشى باشلىنىپ كەتتى. ياۋروپادا، بولۇپمۇ گېرمانىيىدە تىلشۇناس ۋە تۈركولوگ ئالىملار «دىۋان»نى تەتقىق قىلىشنى قولغا ئالدى. جۈملىدىن «دىۋان» توغرىسىدا نېمىسچە، ۋېنگرچە، رۇسچە، فرانسۇزچە ۋە ئىنگلىزچە كىتاب ۋە ماقالىلەر يېزىلدى. شەرقشۇناس مارتىن هارتمان (Martin Hartman) «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك'كە دائىر بىر قانچە مۇلاھىزە» دېگەن ماۋزۇدا ماقالە يېزىپ، «دىۋان»نىڭ I جىلدىنى تونۇشتۇردى. گېرمانىيىدە «دىۋان» بىلەن ئەڭ كۆپ شۇغۇللانغان ئالىم ــ سام تىللىرى مۇتەخەسسىسى كارل بروككېلمان بولدى. ئۇ 1919 ــ يىلدىن باشلاپ، نۇرغۇن ئىلمىي ماقالە يازدى؛ بولۇپمۇ 1928 ــ يىلى ئۇنىڭ «دىۋان»نى نېمىسچە ئىلىپبە تەرتىپى بىلەن ئىشلەپ چىققان ئىندېكسى ئەھمىيەتلىك بولدى. بروككېلمان بۇ كىتابىدا «دىۋان»دىكى سۆز-ئىبارىلەرنى توغرا ئوقۇشقا تىرىشقان ۋە بەزى ئىزاھلارنى بەرگەن. لېكىن بېسىم ئاتالايى ۋە م. شاكىر ئۇلۇكئاتاشىرلارنىڭ ئېيتىشىچە، بەزى سۆزلەرنى بروككېلمان خاتا چۈشىنىپ قالغان. قانداقلا بولمىسۇن، بۇ مەشھۇر تۈركولوگ ياۋروپا ئىلىم ساھەسىگە مەھسۇت قەشقەرى ۋە ئۇنىڭ ئەسىرىنى ناھايىتى ئوبدان تونۇشتۇرغان.

تۈركىيىدە «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نى ئەڭ ئاۋۋال كىلىسلىك رىفئەت بىلگە، ئاندىن تەۋپىق بى، خوجا ئاتىپلارمۇ تۈركىيە تۈرك-

ئستانبۇلدا ساقلىنىپ، بىز ئۇنىڭدىن پايدىلىنالمىغانلىقىمىز ئۈچۈن، شۇ باسما نۇسخىغا ئاساسلىنىشقا مەجبۇر بولدۇق. ئەسەرنىڭ باسما نۇسخىسىدا كۆپ خاتالارغا يول قويۇلغان...بىز ئۆز ئىشىمىزدا بۇ نۇقساندىن مەلۇم دەرىجىدە قۇتۇلۇش ئۈچۈن، ئىستانبۇلدا قولىيازما ئاساسىدا قىلىنغان تەرجىمە تېكىستىگە سىستېماتىك رەۋىشتە سېلىشتۇرۇپ ماڭدۇق»[65]. ھەققەتەن، س. مۇتەللىپوۋ ئۆز تەرجىمىسىدە ناھايىتى كۆچ چىقارغان ۋە ھەربىر جايىغا دېگۈدەك نۇرغۇن ئىزاھلارنى قىستۇرغان. «...سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇزى ۋە ئىملاسى نائېنىق» بولغانلىقىدىن، «بىردىنبىر ئاسان ۋە توغرا يول شۇ خىل سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇزىنى دىئالېكتلار ۋە كلاسسىك ئەدەبىياتلاردىكى مىسالارنى بېرىپ ئىزاھلاشتۇر»[66] دەپ مۇسابىلىغان. جۈملىدىن، س. مۇتەللىپوۋ مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئۆزىنى ئۆزبېك ۋە ئۇنىڭ ئەسىرىنى پەقەت ئۆزبېك تىلىنىڭ نەمۇنىسى دەپ «ئىسپاتلاش»قا، ئۆز ماقالىسىدە ۋە تەرجىمىسىگە بەرگەن ئىزاھلىرىدا نۇرغۇن ئەقلىي كۈچ سەرپ قىلغان. شۇنىڭدەك، س. مۇتەللىپوۋ ئۆز ماقالىسىدە، «دىۋان»نى بىرەر تىلغا نىسبەتەن بېرىش ئۈچۈن، ئۇنى مورفولوگىك، دىئالوگتولوگىك، لېكسىك، گرامماتىك تەرەپتىن قىياسىي تەكشۈرۈپ، پۈختا خۇلاسىلەر چىقىرىش كېرەك[67] دەيدۇ. لېكىن ئەنە شۇ جەھەتلەردىن «قىياسىي» ئەمەس، بەلكى ئەمەلىي تەكشۈرۈپ، «دىۋان»نى ئۇيغۇرچە دەپ ھۆكۈم چىقارغان بروككېلمانىنى ئەيىبلىگەن. ھەتتا «دىۋان»دا قەشقەرىدىكى «قىزىل» دەرياسىنى تەرىپلەپ قوشاق كەلتۈرگەنلىكى ئۈچۈن مەھمۇت قەشقەرىنىمۇ خاتا قىلغان دەپ، ھاشىيىدە ئىزاھ بەرگەن.[68] لېكىن س. مۇتەللىپوۋ «قەدىمكى تۈركىي ئىبارە»نى ياخشى چۈشەنمىگەنلىكى،

مۇئەييەنلەشتۇرۇش بىلەن بىللە، «دىۋان»نىڭ تۈركىيە تۈركچىسى تەرجىمىسىدە ساقلانغان بەزى نۇقسانلار ۋە خاھىشلارنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن، «خاقانىيە تىلى»نىڭ فونېتىكىلىق ئۆزگىچىلىكلىرىدىن بىرى "ە" تاۋۇشى ئىدى. لېكىن بىسىم ئاتالاي ئەپەندى «دىۋان»دا "ە" بىلەن يېزىلغان سۆزلەرنىڭ ھەممىسىنى ھازىرقى تۈركىيە تۈركلىرىنىڭ جانلىق تىلىغا بوي سۇندۇرۇپ "e" لاشتۇرۇۋەتكەن. شۇنىڭدەك ئۆزىگە تونۇش بولمىغان بەزى فونېتىكىلىق ھادىسىلەرنى ئىپادىلەشتە ئىزچىللىقنى ساقلىيالمىغان ۋە بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ تىرانسكرىپسىيىسىدە خاتالارغا يول قويغان. دەرۋەقە، بۇ نۇقسانلار بىسىم ئاتالاي تەرجىمىسىنىڭ ئومۇمىي ئىلمىي قىممىتىنى ھېچقاچان تۆۋەنلىتەلمەيدۇ.

تاشكەنتتە، 1960-يىلىدىن ئېتىبارەن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نىڭ سالىم مۇتەللىپوۋ تەرىپىدىن ئۆزبېك تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىسى نەشر قىلىنىشقا باشلىدى، بۇ تەرجىمان ئۆزبېك تىلىغا تەرجىمە قىلىشتا «دىۋان»نىڭ ھىجرى 1333 — 1335-يىللىرى ئىستانبۇلدا بېسىلغان باسما نۇسخىسىنى ئاساس قىلىغان ۋە بىسىم ئاتالاينىڭ تۈركچە تەرجىمە نۇسخىسىدىن تولۇق پايدىلانغان. ئۆزبېك تىلىدىكى بۇ تەرجىمە نۇسخىسىنىڭ I جىلد بېشىغا س. مۇتەللىپوۋ «XI ئەسىرنىڭ بۈيۈك فىلولوگلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئاياپ ئەسەرلىرى» دېگەن ماۋزۇدا ئۇزۇن ماقالە، II جىلد بېشىغا «سۆز بېشى ئورنىدا» دەپ كىرىش سۆز بەرگەنىدىن باشقا، ئاخىرلارغا يەر، قەبىلە، شەخس ناملىرى ھەققىدە بىر مۇنچە ئىزاھلارنى بەرگەن. س. مۇتەللىپوۋ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: «...بىراق بۇ قىممەتلىك يادىكارلىقنىڭ بىزگە يېتىپ كەلگەن يېگانە قولىيازما نۇسخىسى

ئاتالغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى ئاساس قىلىغان هالدا، پۈتكۈل تۈركىي قەبىلىلەر تىللىرىدىن ماتېرىيال ئېلىپ تۈزۈپ چىققان ۋە كىتابنى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» دەپ نام بەرگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن «دىۋان»نى تۈركىي تىللاردا سۆزلىشىدىغان هەممە خەلقلەر ئۈچۈن ئورتاق بايلىق، دەپ قارايمىز.

1955 ـ يىلى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىش ئىشى قولغا ئېلىنىغان ۋە قەشقەردە ئاكا ـ ئۇكا مۇهەممەت پەيزى بىلەن ئەخمەت زىيائى تەرىپىدىن بىرىنچى تەرجىمە (ئەرەبچىدىن بىۋاستە تەرجىمە) ئورىگىنالى قولدىن چىققانىدى. لېكىن بۇ تەرجىمە نۇسخىسىنى قايتا تەھرىرلەپ، نەشر قىلىشقا مۇۋەپپەق بولالمىدۇق. چۈنكى بۇنىڭغا خاتا لۇشيەن كاشىلا قىلدى. «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» جەريانىدا بىرىنچى تەرجىمىنىڭ ئورىگىنالى نابۇت بولدى. ئەمدى مانا 25 يىل ئۆتۈپ، جۇڭگو زېمىنىدا باهار قايتا كەلگەندىن كېيىنلا بۇ ئىشقا ئىمكانىيەت تۇغۇلدى. چەكلەنگەن كىتابلار يورۇقلۇققا چىقىشقا باشلىدى. مەملىكىتىمىزنىڭ 11 ـ ئەسىردىكى تىلشۇناسلىق ساهەسىدىكى ئىلمىي تەتقىقات نەتىجىسى ۋە سەۋىيىسىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدىغان «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ۋە خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلىش دۆلەتنىڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ساهەسىدىكى مۇهىم نۇقتىلىق ئىلمىي تەتقىقات پىلانىغا كىرگۈزۈلدى. بۇنىڭغا مۇناسىپ هالدا ئىلمىي كۈچلەر جەلپ قىلىندى. ناهايىتى قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىدە «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسىنى نەشرگە تەييارلىدۇق.

بىزنىڭ «دىۋان» توغرىسىدىكى كۆزقاراشلىرىمىز ۋە چۈشەن-

بەزى سۆزلەرنىڭ ئىزاھىنىمۇ ياخشى پەرق ئېتەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، بىرمۇنچە جايلاردا خاتالىققا يول قويغان.

شۇنداقتىمۇ بىز قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نى ھازىرقى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا تەرجىمە قىلىشتا، ئالدى بىلەن، بېسىم ئاتالايىنىڭ تۈركچە تەرجىمىسىنى ۋە ئاندىن سالمە مۇتەللىپوۋنىڭ ئۆزبېكچە تەرجىمىسىنى بىزدىن بۇ ساھەدە بىر قەدەم ئىلگىرى ماڭغان پېشقەدەملەرنىڭ ئەمگەكلىرى دەپ قاراپ، ئۇيغۇرچە تەرجىمە نۇسخىمىزدا ئۇلارنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىدىن پايدىلاندۇق. شۇڭا ئۇلاردىن مىننەتدارمىز. لېكىن شۇنى ئالاھىدە ئېيتىپ ئۆتىمىزكى، «دىۋان»نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى نۇسخىسىنى ئىشلەشتە، ئەسلى قولىيازمىنىڭ فاكسىملىنى ئاساس قىلدۇق. شۇنىڭدەك «دىۋان»غا كىرگۈزۈلگەن نۇرغۇن سۆز-ئىبارىلەر ئاساسەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا (ئايرىملىرى ئۇيغۇر تىلىنىڭ چوڭ شېۋىلىرىدە) ساقلانغانلىقى ۋە ئۆز پېتىچە قوللىنىلۋاتقانلىقى ئۈچۈن، بىزگە كۆپ ئوڭۇشلۇق تۇغدۇرۇپ بەردى. شۇڭا كلاسسىك ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىن پاكىتلارنى ئىزدەپ ئولتۇرمىدۇق ۋە ئارتۇقچە ئىزاھ بەرمىدۇق.

11 ـ ئەسىردە ئۆتكەن ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئىنسانلار مەدەنىيىتىگە قوشقان قىممەتلىك تۆھپىسى ـ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» بىزنىڭ مەدەنىي مىراسلىرىمىزدىن بىرىدۇر، بۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىش بىزنىڭ مۇناسىپ بۇرچىمىزدۇر. لېكىن ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇتنى قەشقەرلىك ئۇيغۇر ۋە ئۇنىڭ يېگانە ئەسىرىنى ئۇلۇغ جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ نادىر مەدەنىي مىراسى دېيىش بىلەن بىللە يەنە شۇنى تەكىتلەيمىزكى، مەھمۇت قەشقەرى «خاقانىيە تىلى» دەپ

«ئارامۇت ــ ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىن جايلاشقان بىر تۈرك قەبىلىسى.»
«ئالايىغاچ ــ چېگرىدىكى بىر جاينىڭ نامى.»
«ئىلى ۋادىسى بىلەن يەھىنچ ۋادىسى ئارىلىقىدا چېگرىغا جايلاشقان بىر شەھەرگىمۇ ئىككى ئۆگۈز دەپ نام بېرىلگەن.»
«كەنچەك سەگىز ــ تىرازغا يېقىن بىر شەھەرنىڭ نامى، بۇ يەر قىپچاق چېگرىسىدۇر.»
«ئاتىل ــ ئېدىل (ۋولگا) قىپچاق ئېلىدىكى بىر دەريانىڭ نامى.»
«كەشمىر ــ تۈرك ئەللىرىنىڭ چېتىگە جايلاشقان بىر شەھەر.» يەنە قارالسۇن II:

Dr. Hüseyin Dağtekin «Genel Tarih Atlasi», Inkilap kitabevi, Istanbul, (34–35 haritalar).

⑧ «كونا تاڭنامە» 195 ـ جىلد.

④ موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ شىنە ـ ئۇسۇ ۋە تالياتتى رايونلىرىدىن تېپىلغان مەڭگۈ تاشلاردا («بايانچۇر مەڭگۈ تېشى» I ۋە II) ۋە تەرخىن غولدا تېپىلغان مەڭگۈ تاش.

قارالسۇن: G.J.Ramstedt: «شىمالىي موڭغۇلىيەدىن تېپىلغان ئۇيغۇر ـ رونىك يېزىقىدىكى ئىككى مەڭگۈ تاش» JSFOU, XXX 3.1913

⑤ «يېڭى تاڭنامە»نىڭ «قارلۇقلار» تەزكىرىسىدە يېزىلىشىچە: «قارلۇق ئۇچ قەبىلە...ئۇچ قارلۇق شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىلەر ئارىلىقىدا ئىدى، (قاغانلىقىنىڭ) كۈچىيىشى يا كى زەئىپلىشىشىگە بېقىپ، بېقىنىپ يا كى ئىسيان كۆتۈرۈپ تۇراتتى. كېيىن جەنۇبقاراق سۈرۈلدى، ئۇچ يابغۇ ئاتالدى.»

⑥ «ھۇدۇدۇل ئالەم»دە: «قەدىمكى زاماندا، پۈتۈن تۈركىستانىدىكى پادىشاھلار توققۇز غۇزلاردىن بولاتتى» دەپ يازغان.

⑦ «بايانچۇر مەڭگۈ تېشى»دا يېزىلىشىچە: «تەگىرىدە بولمىش ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان... قاڭىم (ئاتام) كۈل بىلگە قاغان...» شۇنىڭدەك «سۇچى مەڭگۈ تېشى»دا يېزىلىشىچە: «ئۇيغۇر زېمىنىدا ياغلاقارخان ئاتا

چىلىرىمىز يۇقىرىقىلاردىن ئىبارەت.

نەشرىگە تەييارلىغۇچىلار نامىدىن: ئىمىن تۇرسۇن

1980 ـ يىل ئىيۇلدا يېزىلدى،
1988 ـ يىل ئۆكتەبىردە تولۇقلاندى.

ئىزاھلار:

① «جۇڭگو تارىخى ئاتلىسى» 6 ـ دەپتەر، جۇڭخۇا خەرىتەشۇناسلىق جەمئىيىتى نەشرى، 1974 ـ يىلى، بېيجىڭ.

② قارالغا I: م. قەشقەرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» (I ۋە III جىلدلار) تە، «خاقانىيە» چىگرىسىغا دائىر مۇنداق مەلۇماتلار بار:

«ئۇسمى تارىم ــ ئىسلام ئېلىدىن (خاقانىيەدىن ــ ئى.ت) ئۇيغۇر ئېلىگە ئېقىپ بارىدىغان چوڭ دەريا. ئۇ دەريا شۇ يەردە قۇمغا سىڭىپ كېتىدۇ.»

«تارىم ــ ئۇيغۇر چىگرىسىدىكى كۇچا دېگەن يەرنىڭ يېنىدىكى بىر جاي. بۇ يەر ئۇسمى تارىممۇ دېيىلىدۇ.»

«كۆسەن ــ كۇچا دەپ ئاتىلىدىغان شەھەرنىڭ يەنە بىر نامى. بۇ شەھەر ئۇيغۇر چىگرىسىغا جايلاشقان.»

«بۇگۇر ــ كۇچا شەھىرى بىلەن ئۇيغۇر ئېلى ئارىلىقىدىكى تاغ ئۇستىگە قۇرۇلغان قەلئە. بۇ يەر چىگرا.»

«چۇرچان ــ چەرچەن ــ مۇسۇلمانلار (خاقانىيە ــ ئى.ت) نىڭ چىن يولىدىكى چىگرىلىرىدىن بىرى.»

«كەمى تالاس ــ كىچىك تالاس، ئۇيغۇر چىگرىسىدىكى بىر ئۆتكەلنىڭ نامى.»

«كىگۈت ــ ئۇيغۇر چىگرىسىدىكى بىر شەھەرچىنىڭ نامى.»

«ئوغراق ــ چىگرىدىكى قارايىغاچ دەپ ئاتىلىدىغان جايدا ئولتۇراقلاشقان بىر تۈرك قەبىلىسى.»

⑫ «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمگى ئوتتۇرا ئەسىر تارىخى ھەققىدە»، (Mediaeval Researches From Easteru Asiatic Sources, E.Bretchneider, p – 253)

⑬ «سۇڭنامە» 490 – جىلد، «ئۇدۇن تەزكىرىسى».

⑭ مەھمۇت قەشقەرى: «دىۋان» فاكسىمل I جىلد 74 – ۋە 173 – بەت-لەر.

⑮ «خەنىنامە» ۋە «سۇيىنامە»لەرنىڭ «غەربىي ئەل تەزكىرىلىرى».

⑯ «سۇڭنامە» 490 – جىلد «ئۇدۇن تەزكىرىسى».

⑰ مەھمۇت قەشقەرى: «دىۋان» فاكسىمل I جىلد 74 – بەت.

⑱ ئەلا ئۇددىن ئەتامەلىك بىننى بەھا ئۇددىن مۇھەممەد ئەل – جۇۋەينى «تارىخ جەھانگۇشاي» 1 – پەسىل 7 – بابى «ئىدىقۇت ۋە ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ئەسلى»دە بايان قىلىشىچە: «بۆگۈ»خان «تۈركستان چېگرىسىغا بارغاندا، ئوت – سۇلىرى ئىنتايىن كۆپ بولغان گۈزەل تۈزلەڭلىكنى كۆر-گەن. (خان) ئۆزى شۇ يەردە تۇرۇپ قېلىپ، بالاساغۇن شەھرىنى ياساتـ-قان. ھازىر بۇ شەھەر قۇزبالىغ دەپ ئاتىلىدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە تەرەپ – تەرەپكە ئەسكەر ئەۋەتكەن. 12 يىل ئىچىدە ھەممە ئەل – زېمىننى بويسۇندۇرۇپ، بىرمۇ قارشى چىققۇچى ۋە بەيئەت قىلمىغۇچىنى قالدۇرمـ-غان... (ئەسكەرلىرى) ھەرقايسى مەملىكەتلەرنىڭ خان – پادىشاھ، ئەمىر – مەنسەپدارلىرىنى شۇ يەرگە (بالاساغۇنغا) ئېلىپ كېلىپ، بۆگۈخانغا تۇتـ-قان. بۆگۈخان ئۇلارنىڭ ئۆز دەرىجە – رۇتبىلىرىگە يارىشا مۇئامىلە قىلغان... ئۇ (خان) ئۇلارنى ئۆز زېمىنلىرىگە يانـدۇرۇپ، ئۇلاردىن خراج ئالغان. ئاندىن ئۇنىڭ يۇرۇشلىرىدىكى توسالغۇلار تازىلانغاچقا، ئۇ (خان) قۇزبالىغدىن، ئۆزىنىڭ ئىلگىرىكى تۇرالغۇسىغا يانغان.»

⑲ «جۇڭگو تارىخى ئاتلىسى» 6 – دەپتەر. جۇڭخۇا خەرىتەشۇناسلىق جەمئىيىتى نەشرى، 1974 – يىل، بېيجىڭ.

⑳ بارتولد: «موڭغۇللار ئىستىلاسىغىچە تۈركستان».

㉑ مەھمۇت قەشقەرى: «دىۋان» فاكسىمل III جىلد.

كەلـدى». يەنە «يېڭى تاڭنامە»نىڭ 217 ـ جىلد بىرىنـچى قىسمىدا: «ئۇيـغۇر قاغانلىرى ياغلاقار جەمەتىدىن ئىدى» دەپ يازغان.

⑧ تەمىم ئىبنى بەھرەل ـ مۇتەۋۇئە مىلادى 760 ـ يىلىدىن ئىلگىرى، يەنى بايانچۇر (ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان ـ 747 ـ 759 ـ يىللار) زامانىسىدا «ئوردۇ بالىق» (قۇدبالىق)غا زىيارەت قىلغان. سايا‌ھەتنامىسىدە يېزىپ قالدۇرۇشچە: «ئاھالە زىچ جايلاشقان رايوندا 20 كۈن يول مېڭىپ، توققۇز ئۇغۇزلار پايتەختىگە بارغان. ئۇلارنىڭ ئاھالىسى ئوتقا تېۋىنغۇچىلار ۋە مانىخىستلار ئىكەن. بۇ شەھەرنىڭ ھەشمەتلىك خـان ئوردىسى ۋە 12 قوۋۇقـى بار ئىكەن. ئوردۇبالىق ئاھالىسى نۇرغۇن ۋە زىچ، بازار ـ رەستىلىرى قاتمۇ ـ قات، ئاۋات، سودا ـ تىجارەت بەك گۈللەنگەن شەھەر ئىكەن. ئەتراپىدىكى رايون ـ لاردا يېزىلار بىر ـ بىرىگە تۇتىشىپ كەتكەن، تېرىلغۇ زوننىسى كەڭ ئىكەن. بۇ شەھەر چوڭ شەھەر».

شۇنىڭدەك ئەجدادى ئىرانلىق ئوبۇلقاسىم ئابدۇللاھ ئىبنى ئابدۇللاھ ئىبنى خۇرداد بە (مىلادى 912 ـ يىلى ئۆلگەن) «كىتابۇل مەسالىك ۋەل مەمالىك»، قۇدەما ئىبنى جەئـفەر (X ئەسىر) «كىتابۇل خەراج» دېگەن جۇغراپىيە كىتابلىرىدا بېرىلگەن مەلۇماتلارمۇ 840 ـ يىلىدىن ئىلگىرىكى زامانغا ئائىت بولۇپ، «توققـۇزغۇز» خاقانلىرىنىڭ پايتەختىنى ۋە شەھەرلىرىنى ھەم بۇ شەھەرلەردە ياشىغان ئاھالىنىڭ ھاياتىنى تولۇق بايان قىلىدۇ.

⑨ خۇاڭ ۋۇبىي: «تۇرپان ئارخېئولوگىيە خاتىرىلىرى» جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى نەشرى (خەنزۇچە) 1954 ـ يىلى، 87 ـ رەسىمدىكى تامغىدا «国鶻回大福大» دەپ ئويۇلغان.

⑩ مەھمۇت قەشقەرى: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» فاكسىمل I جىلد، 228 ـ بەت.

⑪ سامانىلار بىلەن دەسلەپ ئۇرۇش قىلغان خان ئەرەب ـ ئەجەم تارىخ ـ چىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە (تارىخ تەبەرى III جىلد، ئىبنۇل ئەسىر «ئەل كامىل» VIII جىلد، مەسئۇدى «مۇرەۋۋەجۇل زەھەب» VIII ۋە باشقىلاردا) «تافقاس» يەنى «تافغاچ» دەپ يېزىلغان.

كتابنى مۇمكىن بولسا سېتىۋالاي، بولمسا يېزىۋالاي دەپ بىرنەچچە زامان ئىزلىدىم. ئاخىر، كاشغەرنىڭ ماجيە (ساجىيە) دېگەن ئۇلۇغ سائادەتلىك مەدرىسەسىنىڭ كىتاب خەزىنىسىدىن سۇھاھنىڭ چوڭ تۆت تومىلۇق نۇسخىسىنى تاپتىم. بۇ كىتاب ھەقىقەتەن ئىسمىغا لايىق ناھايىتى مۇكەممەل، خاتاسىز كىتاب ئىكەن. لېكىن بەك چوڭ بولغاچقا، كۆتۈرۈپ يۈرۈشكە ئەپسىز ئىكەنلىكىنى ۋە تەلەپكارلارنىڭ جەددىي ئېھتىياجىنى نەزەردە تۇتۇپ، قىسقارتىپ چەتشىنى توغرا تاپتىم.» ئەمدى «سۇراھ»نىڭ ئاخىرىغا مۇنداق قەيت قىلغان: «كاشغەردە 681 ـ يىلى (مىلادى 1282 ـ يىلى) سەپەرنىڭ ئون ئالتىسى سەھشەنبە، كۈن ئىگلىگەندە باشلانىدى؛ (مىلادى 1300 ـ يىلى) زۇلقەئدىنىڭ يىگىرمە ئۈچى دۈشەنبە ئۇلۇغ ئاش ۋاقتىدا تامام بولدى.» دېمەك بۇ ئالىم 13 ـ ئەسىردە ياشىغان. بۇ كىتابنىڭ بىر نۇسخىسى ھىجرى 1328 ـ (مىلادى 1910 ـ) يىلى تېكاپوردا «مەجمىدى» مەتبەئەسىدە چاپى قىلىنغان.

㉗ ۋ ل. گوردلېۋسكىي «كىچىك ئاسىيادا سالچۇقلار دۆلىتى» (س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى نەشرى، 1946 ـ يىل) دە يېزىشچە: 8 ـ 10 ـ ئەسىرلەردىلا كىچىك ئاسىياغا تۈركىي قەبىلىلەر كۆپلەپ كۆچۈپ بارغان. ئەرەب خەلقلىرى تۈركىي قەبىلىلەردىن مەخسۇس قوشۇنلار تەشكىل قىلىپ، ۋىزانتىيە بىلەن بولغان ھەربىي چېگرىلىرىغا ئورۇنلاشتۇرغان. ئانتىئوخىيە ـ ماراش ۋە مالات كەبى چېگرىلار ھارۇن رەشىد زامانىسىدا مۇستەھكەملەنگەن. خۇراسانىدىنمۇ نۇرغۇن تۈركىي خەلقلەر تەرسۇس ۋە ئەرزرۇمغا كۆچكەن، كىچىك ئاسىيانىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمىغا جايلاشقان. بۇلار سالچۇقلارنىڭ كىچىك ئاسىيانى ئىگىلىشىگە زېمىن ھازىرلىغان.

㉘ ۋ. بارتولد: «موڭغۇللار ئىستىلاسىغىچە تۈركستان».
(W.Barthold «Turkestan Down to Mongol Invasion» P.305)

㉙ مەھمۇت قەشقەرى: «دىۋان» فاكسىمل I جىلد، مۇقەددىمە.

㉚ مەھمۇت قەشقەرى: «دىۋان» فاكسىمل III جىلد، 625 ـ بەت.

پەنە: بارسغان شەھرى ئىبنۇل ئەسىر، قۇدامە، ئىدرىسى ئەسەرلىرى

㉒ (ياپونىيە) يۈتەنخېك: «غەربىي دىيار مەدەنىيەت تارىخىغا دائىر ئوچېرك»، 1934 ـ يىل، شاڭخەي «تىجارەت» (خەنزۇچە) نەشرى.

㉓ «قىتان مەملىكىتىنىڭ ئەھۋالاتى» 21 ـ جىلد.

㉔ Marquart, Wehrot Und Arang, P.146 (زەكى ۋەلىدى توغان: «ئۇمۇمىي تۈرك تارىخى. كىرىش» 51 ـ بەت)

㉕ ئا.پوپپې A. Poppe «A Survey of Persian» Art, V. 651 — 709.

㉖ بارتولد: «يەتتە سۇ تارىخى توغرىسىدا ئوچېرك».

بار تولد يەنە بىر ئەسىرىدە (БарТолыд. Туркестан, чI, 128) ۋە پرىتساك قاراخانىلار توغرىسىدا يازغان ئەسىرىدە ـ Pritsak. karachani disch Stretfrgen, idem Die Karachaniden ئاتاپ ئۆتكەن ئىككى ئاپتور توغرىسىدا:

ئىبنۇل ئەسىر. تولۇق نامى: ئەبۇلھەسەن ئىززىددىن ئەلى ئىبنى ئەبىلكەرەم. ھىجرى 555 ـ (مىلادى 1160 ـ) يىلى سۇرىيەنىڭ شەرقىدىكى جەزىرەتى ئىبنى ئۇمەردە تۇغۇلغان. كېيىن موسۇلغا كېلىپ ئوقۇغان ۋە خىزمەت قىلغان. باغداد، شام ۋە قۇددۇسلاردا ساياھەت قىلغان. موسۇلغا قايتىپ، تەتقىقات ۋە تەھرىرات بىلەن شۇغۇللانغان. تارىخ ئىلمى ساھەسىدە «ئەل ـ كامىل» («الكامل فى التاريخ») دېگەن 12 جىلدلىق مەشھۇر ئەسەرنى يازغان. بۇ ئەسەردە ئالەم يارالغاندىن تارتىپ، ئۆزى ياشىغان زامانغىچە بولغان ئەھۋال ـ ۋەقەلەرنى رەتلىك بايان قىلغان. ھىجرى 603 ـ (مىلادى 1206 ـ) يىلى ۋاپات قىلغان.

جامال قارشى — تولۇق ئىسمى: ئەبۇل فەزلى مۇھەممەد ئىبنى ئۆمەر ئىبنى خالىد ـ ئەل قارشى، مەشھۇر ئەدىب، لۇغەتشۇناس. مەشھۇر ئالىم جەۋھەرى (ئىسمائىل ئىبنى ھىمادىل فارابى — جەۋھەرى) نىڭ «سۇھاھ» دېگەن مەشھۇر لۇغىتىنى «سۇراھ» («مۇلھىمكەتۇل سۇراھ» ياكى «سۇراھ مىنەل سۇھاھ») دېگەن نام بىلەن ئىخچاملاپ، پارسچىغا تەرجىمە قىلغان. جامال قارشى بۇ ئەسەرنىڭ مۇقەددىمىسىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «بۇ

㊴ یەنە شۇ كىتاب // // ، I جىلد 3 ـ بەت.

㊵ یەنە شۇ كىتاب // // ، I جىلد 3 ـ بەت.

㊶ پروف. در. ئەخمەت جەفەر ئوغلى «تۈرك دىلى تارىخى» (ئىستانبۇل، 1969 ـ يىل)غا ئاساسەن، C.Brockelmann Mahmud al-kaşgari über die Spra Chen der Türken. KSz. I.1, 1921.

Zeki-Velidi (Togan) Divanü Lugatit-Türkün telif senesi hakkinda, Atsiz Mecmua, II. 1939. Sayi.

F.Köprülü, Divanü Lugatit Türk, «Türk Dili ve Edebiyati hakkinda araş tirmalar» Istanbul, 1934. :يەنە

㊷ ئەخمەت جەفەر ئوغلۇ: «تۈرك دىلى تارىخى» (ئىستانبۇل 1969 ـ يىل) II، 19 ـ ۋە 27 ـ بەتلەر.

㊸ ۋ. بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك تارىخى».

㊹ رۇس تىلشۇناسلىرىدىن بىلىيىۋ: «تۈركمەن ۋە تۈركمەنستان تارىخىغا دائىر مەلۇماتلار» 1 توم، 31 ـ ۋە 32 ـ بەتلەر.

㊺ 42 ـ ئىزاھ بىلەن ئوخشاش.

㊻ «دىۋان»دىكى ماقال ـ تەمسىلەر كارل بروككېلمان تەرىپىدىن نېمىسچىغا تەرجىمە قىلىنىپ، 1920 ـ يىلى بېرلىندا ئىككى قېتىم نەشر قىلىنغان. (Carl Brockelmann, Alttürkestanische Volksweisheit «Ostasiatische Zeitschrit» 1920, VII. 49—48) نەشرىگە جەمئىي ئاسىم تەرىپىدىن ھىجرى 1338 ـ (مىلادى 1921 ـ) يىلى تۈركىيە تۈركچىسىگە تەرجىمە قىلىنىپ، «ئەدەبىيات فاكۇلتەسى مەجمۇئەسى»نىڭ 11 ـ ، 2 ـ ، 4 ـ ، 6 ـ سانلىرىدا «ئەسكى ساۋلار» دېگەن ماۋزۇدا ئېلان قىلىنغان ھەم 1922 ـ يىلى يەنە شۇ نام بىلەن ئايرىم كىتاب قىلىپ نەشر قىلىنغان.

㊼ «دىۋان»دىكى خەلق ئەدەبىياتى پارچىلىرىدىن بىرقانچە تىلدا تەرجىمە قىلىنىپ تونۇشتۇرۇلغان: كارل بروككېلمان. Carl Brockelman, Alttürkestanische Volks Poesie, I Asia (Probeband), Berlin,

ۇ باشقا ئەرەبچە مەنبەلەردە (نۇشەجان ۋە بارسجان شەكلىدە يېزىلىپ) بايان قىلىنغان. ئىران رىۋايەتلىرىدە (بەلئەمى ۋە تەبەرى ئەسەرلىرىدە كەلتۇرۇلگەن) بارسغانىنى ئەفراسىياپنىڭ قېرىندىشى ۋە كەيكاۋۇسنىڭ ئوغلى سىياۋۇشنىڭ قاتىلى دەپ زىكىر قىلىنغان.

㉛ ۋ. بارتولد: «يەتتە سۇ تارىخى توغرىسىدا ئوچېرك».

㉜ م. قەشقەرى: «دىۋان» فاكسىمل I جىلد 49 ـ ۋە 44 ـ بەتلەر.

㉝ «دىۋان» فاكسىمل III جىلد 544 ـ بەت.

㉞ «دىۋان» فاكسىمل I جىلد 43 ـ 63 ـ بەتلەر.

㉟ ۋ. بارتولد: «تۈركستاندا خرىستىيانلىق توغرىسىدا» 23 ـ بەت.

㊱ «نەسەبنامەئى سۇلتان ساتۇق بۇغراخان غازى» ئاپتورى خۇجا مۇھەممەد شەرىق ياركەندى، تەرجىمان (ياركەنت توقتۇز كەنت موكۇلىيا يېزىسىدىن) مۇھەممەد گەدا ئىبنى مۇھەممەد ئىبراھىم ـ خوجا گەدا. (ھىجرى 1182 ـ يەنى مىلادى 1786 ـ يىلى كۆچۈرۈلگەن نۇسخا) بۇ ئەسەرنىڭ يەنە بىر نۇسخىسى «تەزكىرەئى بۇغراخان» ھىجرى 1245 ـ (مىلادى 1829 ـ) يىلى كۆچۈرۈلگەن. «تەزكىرەئى بۇغراخان»دا مۇنداق يېزىلغان:

«بى بى رەھمەتۇللاھ ئەلەيھانى جەمئى قىزلارى بىرلە نەيەردە شەھىد بولۇپ ئەردىلەر شۇندا دەفن قىلدىلەر. ئەما سۇرەتى قەبر باغلامادىلەر. ئول ۋەقتىدە ھەزرەتى سۇلتان ئىبنى سۇلتان ۋە خاقان ئىبنى خاقان يەئنى ھەزرەتى يۈسۇف قادىرخان ئەلەيھىر رەھمەۋەر رىزۋان مەككەئى مۇئەززەمە تەۋاففدىن يانىپ كەلدىلەر، شەھىد ئۇستىخانلەرى جۇست جويدا بولدىلەر ئەرسە، شول زەمان بىبىنىڭ روھلەرى ھازىر بولۇپ ئەيدىلەر: ئەي ئەممە، تۇستىخانىم مۇنداۋۇر: ئول ئەردىكىم بى بىنىڭ سۆزلەرى بىرلە قەرار بەرگەن يەردە سۇلتان غازى قەبر باغلاپ ئىمارەت قىلدىلەر. تارىخدىن تۆرت (ئۇچ) يۈز توقسان تۆرت ئەردى. بۇ قىسسە كاشغەر... شەھەردە ۋاقىئ بولدى.»

㊲ م. قەشقەرى: «دىۋان» فاكسىمل I جىلد 207 ـ بەت.

㊳ يەنە شۇ كىتاب، III جىلد 459 ـ بەت.

بەتلەر.

⑭⑬ «كىتابۇدىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك». ئىستانبۇل. 1333 ـ ھىجرى (مۇسەھھىھى مۇئەللىم رىفئەت).

⑰⑯⑮ س. مۇتەلىلىپوۋ «سۆز بېشى ئورنىدا» ـ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» II توم، تاشكەنت، 1961 ـ يىل.

⑱ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» I توم، تاشكەنت، 1969 ـ يىل (ئۆزبېكچە) نەشرى، 375 ـ بەت.

بۇلار كۆپرۈلۈزاده. Asia Major I, 1. Berlin, 1924. 1923. P. 3 – 24. ئەخمەت جەمال تەرىپىدىن تۈركىيە تۈركچىسىگە تەرجىمە قىلىنىپ، «ئەسلى تۈركستان خەلق ئەدەبىياتى» نامى بىلەن 1923 – يىلى، «ئەدەبىيات فاكۇلتەسى مەجمۇئەسى»نىڭ III، 2 – ۋە 3 – سانلىرىدا ئېلان قىلىنغان. ئۆزبېك ئەدىبلىرىدىن فىترەت ئۆزبېكچىگە تەرجىمە قىلىپ، «ئەڭ ئەسكى تۈرك ئەدەبىياتى نەمۇنەلىرى» نامى بىلەن سەمەرقەندده 1927 – يىلى نەشىر قىلدۇرغان. ئەلىشۆۋە ئا. ئى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈركتەكى خەلق شېئىرلىرى»نامى بىلەن بۇرسا خەلقئەۋى مەجمۇئەسى بولغان «تۈركۈن»نىڭ 1936 – يىلى 6 – ، 7 – ، 8 – سانلىرىدا ۋە 1937 – يىلى 8 – ، 10 – ، 11 – سانلىرىدا ئېلان قىلغان. رۇس تەتقىقاتچىلىرىدىن ئى. ۋ. ستېبلىۋا "Развитие Тюркских поэтических" دېگەن نام بىلەن 1971 – يىلى موسكۋادا رۇسچە تەرجىمىسىنى ئېلان قىلغان.

㊽ مەھمۇت قەشقەرى: «دىۋان» ــ فاكسىمل I جىلد، 25 – بەت.

㊾ ئەبۇ ئابدۇللا مۇھەممەد بىننى مۇھەممەد ئىدرىسى (1099 ــ 1180) «نزھتەلمشتاق فى اختراق الافاق» دېگەن جۇغراپىيە كىتابىدا شۇنداق يازغان. «Türkili Tili» 54 – 3

㊿ «دىۋان» فاكسىمل I جىلد، 8 – بەت.

(51) ن. ئا. باسكاكوۋ: «تۈركىي تىللار»، موسكۋا، 1960 – يىلى.

(52) «دىۋان» فاكسىمل III جىلد، 504 – بەت.

(53) «دىۋان» فاكسىمل I جىلد، 93 ــ 51 – بەتلەر.

(54) «دىۋان» فاكسىمل I جىلد، 99 – بەت.

(55) «دىۋان» فاكسىمل III جىلد، 665 – بەت.

(56) «دىۋان» فاكسىمل II جىلد، 464 – بەت.

(57) «دىۋان» فاكسىمل II جىلد 295 – بەت.

(58) «دىۋان» فاكسىمل I جىلد، 165 – بەت.

(59)(60)(61)(62) «دىۋان» فاكسىمل I جىلد، 173 – ، 67 – ، 68 – ۋە 172 –

«خاقانیه» تىلىنىڭ مۇناسىۋىتى ئوغرىسىدىلا بەزى چۈشەنچىلىرىمىز مۇھاكىمىزلارغا سۇنىمەن.

«خاقانىيە تىلى» ــ قاراخانىلارنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسى (ئىسسىق كۆلدىن كۇچاغىچە قەشقەرنى مەركەز قىلغان رايون)نىڭ تىلى، يەنى 11ــ ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى.

تىل ئالىملىرى، ئادەتتە، «قەدىمكى خوتەن تىلى»نى ھىندى تىلى دەپىشىدۇ. مەسىلەن، 3ــ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا غەربىي شىمالىي ھىندىستاننىڭ قەدىمكى پراكرىت يەرلىك تىلىغا ئوخشاپ كېتىدىغان تىل خوتەن تەرەپلىرىدە ئومۇملىشىپ، كۇندىلىك مەمۇرىيەتتە ئىشلىتىلەتتى دەپىشىدۇ. بۇ كۆز قاراشلىرىغا خوتەن رايونىدىن تېپىلغان قارۇشتى يېزىقىدا ھىندىستانىنىڭ قارا تىلى (پراكرىت) بىلەن، مىلادى 2ــ ئەسىردىن ئىلگىرىرەك يېزىلغان نوم («داراماپادا»)نى ئاساس قىلىشىدۇ. لېكىن مەشھۇر نومشۇناس، سەييىاھ شۇەنزاڭ ئۆزىنىڭ ساياھەت خاتىرىسىدە: «بۇ ئەلنىڭ يېزىقى ھىندىلارنىڭكىگە ئاساسلانغان ۋە لېكىن ئانچە-مۇنچە ئۆزگەرتىلگەن، ئەمما تىلى بولسا بۇ ئەلدىكى ئاھالىنىڭ مىجەزى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، باشقا ئەللەرنىڭكىدىن پەرقلەنمەيدۇ؛ ھىندى تىلىمۇ ئەمەس، جۇڭگو تىلىنىڭ ئۆزگەرمىسىمۇ ئەمەس» دەپ يازىدۇ.

ئاۋرېل ستېننىڭ نىيە خارابىسىدىن تاپقان قارۇشتى يېزىقىدىكى خاتىرىلەرنىڭ تىلى ھەقىقەتەن ھىندى تىلىمۇ ئەمەس، ئىران تىلىمۇ ئەمەس، شۇنىڭدەك تۈركىي تىلمۇ ئەمەس. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 3ــ ئەسىردىن ئېتىبارەن، خوتەن رايونىغا بۇددا دىنى كىرگەندىن كېيىن، ھىندى تىلى (پراكرىت) بارا-بارا يەرلىك

«خاقانىيە تىلى» ۋە خوتەن شېۋىسى

خوتەن ــ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى يەتتە ناھىيىدىن تەركىب تاپقان بىر ۋىلايەت. بۇ ۋىلايەتنىڭ ئۆزىدە ھازىر بىر مىليون 200 مىڭ ئاھالە ياشايدۇ. بۇ ئاھالىنىڭ كۆپچىلىكى بىر خىل شېۋىدە سۆزلەيدۇ. دىئالېكتشۇناسلىق پرىنسىپلىرى بويىچە، بۇ ئاھالىنىڭ جانلىق تىلىنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالاھىدە بىر شېۋىسى دەپ ھېسابلاش مۇمكىن.

دۇنيا تىلشۇناسلىرى «قەدىمكى خوتەن تىلى»نى "ئۆلگەن تىل" دەپ ھېسابلايدۇ. راست شۇنداقمۇ؟ ئىسمى بىلەن جىسمى قوشۇلۇپ پۈتۈنلەي "ئۆلگەن" ۋە ئۇ تىلدىن ھېچقانداق ئەسەر ــ سارقىت قالمىغانمىدۇ؟ قەدىمكى خوتەن ئاھالىسىنىڭ مىللىي خاسلىقى ۋە تىل جەھەتتىكى خاسلىقى مەسىلىسىنى بۇ رايوندا تۇرلۇك تارىخىي دەۋرلەردە ياشىغان ئاھالىنىڭ ئېتنىك قاتلاملىرىنى ئارخېئولوگىيىلىك، ئېتنوگرافىيىلىك ۋە تىلشۇناسلىق ماتېرىيالىلىرى بىلەن ئىنچىكە تەكشۈرۈش ۋە بۇ يەردە ئۆزئارا ئۇچراشقان ھەر خىل تىللارنىڭ مەلۇم بولغان لېكسىكىلىرىنى سېلىشتۇرۇش يولى بىلەن، ئاھالىنىڭ ۋە ئۇلار قوللانغان تىلىنىڭ كېلىپ چىقىقان مەنبەسىگە ئاساس تېپىش مۇمكىن. شۇڭا، بۇ دەسلەپكى ئىزدىنىشىم بۇنداق چوڭ مەسىلە ھەقىقىدە مۇھاكىمە قىلىش يۈكىنى ئۆز ئۈستىگە ئالالمايدۇ، پەقەت ھازىرقى «خوتەن تىلى» بىلەن 11 ــ ئەسىردىكى

ئالتاي ـ تەڭرىتاغ تىللىرى ئىدى). بۇ جەريان ناھايىتى ئۇزاق داۋام قىلغان. ھەتتا 11 ـ ئەسىردىمۇ تۈركىچىلىشىش جەريانى تۈگەللىنىپ بولمىغان بولسا كېرەك. سىلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسچىسى مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان»نىڭ مۇقەددىمىسىدە: «خوتەنلىكلەرنىڭ بەزىلىرى ئىككى تىلدا سۆزلەيدۇ ۋە تۈركچىنى ياخشى بىلمەيدۇ» دەپ يازىدۇ. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ بۇ ئەسلەتمىسى تۈركچىلىشىش جەريانىنىڭ تۈگەللەنمىگەنلىكىنى تەستىقلايدۇ. «دىۋان» بولسا خوتەن 1006 ـ يىلى قاراخانىلار تەۋەسىگە ئۆتۈپ 70 يىلدىن كېيىن يېزىلغانىدى. بۇ چاغلاردا، قەدىمكى خوتەن تىلىنىڭ فونېتىكا ۋە لېكسىكا جەھەتتىكى تەسىرى ساقلانغانىدى. بۇ سۆزدىن خوتەن قاراخانىلار تەۋەسىگە ئۆتكەنىدىن كېيىن، تىلى تۈركچىلەشتى دېگەن مەنە چىقمايدۇ، ئەلۋەتتە، چۈنكى خوتەن رايونىنىڭ قوشنا رايونلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى قويۇق ئىدى. 10 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەت كۈچەيدى. 10 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئىسلامنى قوبۇل قىلغان قەشقەر تەرەپلەردىن سودىگەرلەر ۋە ئىسلامنى قوبۇل قىلىشتىن باش تارتقان كىشىلەر (كۆپىرەك زىيالىيلار) كۆچۈپ باردى. 11 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدىن ئېتىبارەن، ئاۋۋال قوشۇن، ھاكىمىيەت مەمۇرلىرى، كېيىنچە يەر ئۆزلەشتۈرۈش مۇناسىۋىتى بىلەن ھەر خىل قەبىلىلەر (مەسلەن، ياغما، قارلۇق، غۇز، چىگىل، قارچۇق، چارۇق، چۇمۇل، مەركىست ۋە باشقىلار) خوتەن رايونىغا كۆچۈپ كىردى. ئاپتورى نامەلۇم «ھۇدۇدۇل ئالەم»نىڭ 9 ـ بابىدا يېزىلىشىچە: "ئۇدۇن ئىككى دەريا ئارىلىقىغا جايلاشقان... ئاھالىسى ئىشلەپچىقىرىدىغان مەھسۇلاتنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى يىپەك.

ئاھالىنىڭ تۇرمۇشىغا سىڭىشكە باشلاپ، خوتەن ئاھالىسىنىڭ تىلىدىكى سۆزلەردە سانسكرىتچە ئامىللار پەيدا بولغان. كېيىن يۆچىلەر (كۆچچىلەر) يەنى كۇشان ئىمپېرىيىسى يەنە شەرققە قاراپ كېڭىيىپ (بۇلار ئەسلىدە شەرقتىن كۆچۈپ بارغان) قەشقەر ۋە خوتەن تەرەپلىرىنى بىرقانچە يۈز يىل كونترول قىلغانلىقى ئۈچۈن، يۆچى تىلىنىڭ تەسىرىمۇ ئۆتكەن. «خوتەن تىلى» ئەزەلدىنلا نوقۇل ھىندى ـ ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسىدىكى تىل ئەمەس. ئەگەر ئىران تىللىرى بىلەن تۈركىي تىللارنىڭ قوشۇلمىسىدىن ئىبارەت بىر خىل مۇرەككەپ تىل دېيىلىدىغان بولسا، بۇ گەپ تىلشۇناسلىق نەزەرىيىسىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. چۈنكى ئىككى خىل تىل سىستېمىسىدىن ئەبجەش ـ قېتىش بىر تىل ھاسىل بولمايدۇ، بەلكى ئۇلار بىر ـ بىرىنى چەتكە قاقىدۇ، يەنى بىرى ئاساس، يەنە بىرى يارەمچى بولىدۇ. ئادەتتە، تىللار ئارىلاشقاندا، «غالىپ تىل» لېكسىكا ۋە مورفولوگىيە جەھەتتىن ئۇستۇنلۇك قازىنىدۇ؛ «مەغلۇپ تىل» بولسا مەلۇم دەرىجىدە لېكسىكىلىق ۋە گرامماتىك ئىزىنى قالدۇرىدۇ. مۇشۇ قائىدە بويىچە بولغاندا، بۇددا مەدەنىيىتى مۇناسىۋىتى بىلەن كىرگەن «نوم تىلى» (پراكرىت) مىلادىدىن ئىلگىرى ۋە كېيىن لېكسىكا جەھەتتىن بىر مەزگىل ئۇستۇنلۇك قىلغان، لېكىن «خوتەن تىلى»نى ھەممە جەھەتتىن بويسۇندۇرالمىغان.

دەرۋەقە، مىلادىدىن ئىلگىرى ۋە كېيىن، دى (تىغار)، چياڭ (سىر)، ھۇن، يۆچى، ئاق ھۇن، تۈرك، تۇبۇت، توققۇز ئۇيغۇر-لارنىڭ تەسىرى ئۆتۈشكە باشلاپ، «خوتەن تىلى» تۈركىچىلىشىشكە يۈزلەنگەن (يۇقىرىدىكى ئىسمى ئاتالغان خەلقلەرنىڭ تىللىرى

هادىسسى ناھايىتى ئۇزاق جەريانداا يۈز بېرىدۇ. شۇڭا، ھەرقانداق تىل ئىگىسى ئۆزلىرىنىڭ تىل ئادىتىنى چەتتىن قوبۇل قىلغان تىلغا تەبىئىي يوسۇندا ئېلىپ كىرىدۇ. خوتەن شېۋىسىدىمۇ بۇنداق ھادىسىلەر يوق ئەمەس. لېكىن «خاقانىيە تىلى»دىكى سەككىز سوزۇق تاۋۇش (ئالدى ـ ئارقا، يۇقىرى ـ تۆۋەن تەلەپپۇز قىلىنىش جەھەتتىكى تۈسلىرىنى مۇستەسنا قىلغانىدا) خوتەن شېۋىسىدىمۇ ئاساسەن ئوخشاش.

ئالدى سوزۇق تاۋۇشلاردىن "ə" تاۋۇشى قەدىمكى زامانىدىلا ئەمەس، 11 ـ ئەسىردىمۇ ئۇيغۇر تىلىدا مۇستەقىل بىر فونېما ئىدى. بۇ تاۋۇش بەزى تىل تەتقىقاتچىلىرى ئېيتقانىدەك ھېچقاچان "a" تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلىشىش ياكى "e" تاۋۇشىنىڭ تاڭلاي سىڭگارمۇنىزىمى سەۋەبى بىلەن يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ تىل ئۈستىدە تەلەپپۇز قىلىنىشىدىنمۇ پەيدا بولغان تاۋۇش ئەمەس. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا "ə" تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلىشىشى ئالاھىدە بىر مۇستەقىل فونېتىكىلىق ھادىسە بولماستىن، بەلكى سۆز ئۇرغۇلىرى، سوزۇق تاۋۇشلار سىڭگارمۇنىزىمى ۋە شۇنىڭدەك فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر. 11 ـ ئەسىردىكى «خاقانىيە تىلى»دا "ə" تاۋۇشى ئاساسەن ئاجىزلاشمايتتى، خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ئىلچى، كېرىيە قاتارلىق ناھىيىلىرىدىكى چەتئەل ئېزىلاردا ئايرىم سۆزلەردىكى "ə" تاۋۇشى ئاجىزلاشماي تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

«دىۋان»دا:	خوتەن شېۋىسىدە:
kəlin	kəlin
kərək	kərək
kəpəz	kəpəz

ئۇدۇن پادىشاھى ئىنتايىن يۇقىرى ھۆرمەتكە ئىگە، ئۆزىنى تۈرك ھەم تۇبىۋت پادىشاھى (ئەزىم ئەل تۇرك ۋەل تۇبىبەت) دەپ ئاتايدۇ.... ئۇدۇن دەريالىرىدىن قاشتاش چىقىدۇ." شۇنىڭ بىلەن، خوتەن ئاھالىسىنىڭ ئېتىنىڭ تۇزۇلۇشى، ماددىي ۋە مەنىۋىي تۇرمۇشى، جۇملىدىن تىلىنىڭ ئۆزگىرىش جەريانى تېزلەشتى. «خوتەن تىلى» بارا-بارا شۇ ھالەتكە يېتتىكى، 10 — 13-ئەسىرلەردە «خاقانىيە تىلى» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ مۇھىم ئامىللىرىنى ساقلاپ قالغان «تىل» بولۇپ شەكىللەنىدى. بۇ «تىل»نى بىز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ خوتەن شىۋىسى دەپ ئاتايمىز. خوتەن تىلى 12-ئەسىردە «خاقانىيە تىلى»نىڭ، كېيىن 15 — 16-ئەسىرلەردە «چاغاتاي تىلى» ۋە يېقىنقى ئەسىرلەردە «قەشقەر تۇركچىسى» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ بىر شىۋىسى ئىكەنلىكىنى كۆپچىلىك تۇركۇلوگلار ئېتىراپ قىلىدۇ.

11-ئەسىردىكى «خاقانىيە تىلى»نىڭ فونېتىكا، لېكسىكا، مورفولوگىيە ۋە گراماتىكا جەھەتتىكى خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ 20-ئەسىردىكى خوتەن شىۋىسىدە تېپىلىشى تاسادىپىي ئەھۋال بولماس كېرەك. بۇ پىكرىمىزنى 1956-يىلدىكى ئۇمۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش داۋامىدا ۋە 1980-يىلدىكى نۆۋەتلىق تەكشۈرۈش داۋامىدا ھاسىل قىلىنغان بىرىنچى قول ماتېرىياللار دەسلەپكى قەدەمدە تەستىقلىدى.

فونېتىكا جەھەتتىن:

«خاقانىيە تىلى»نىڭ فونېما سىستېمىسى ھەممە تۇركىي تىللارنىڭ فونېمىلىرىغا ۋەكىللىك قىلالايتتى. فونېما سىستېمىسى تۇزۇلۇش جەھەتتە ئەڭ مۇستەھكەم بولىدۇ. ئادەتتە فونېما سىستېمىسىدا ئۆزگىرىش (يېڭى فونېمىلار قوشۇلۇش، بەزىلىرى چۈشۈپ قېلىش)

qiqək	qəqək
beoɣi(r)tak	baoɣīrtak
ketilix	katīlix
(katilix گۇمىدا)	
engiz	aŋīz
tizək	təzək
kilə(r)	kələr
ingək	əŋək

لېكىن خوتەن شېۋىسىدە "ə" تاۋۇشى ئاجىزلاشقاندا، ئەدەبىي تىلدېكسىدەك "ę"غا مايىل ئەمەس، كۆپىنچە "i"غا مايىل تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بۇنىڭدا قاتار كەلگەن تۆۋەن سوزۇقلارنىڭ "i"لىشىش قانۇنىيىتىدە بىرلىك ساقلانغان.

شەخس ۋە كېلىش قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندىمۇ شۇنداق بولىدۇ، مەسىلەن:

Paqak – am(ang) — Paqikam(ng)

Kulak – am(ang) — Kulikam(ng)

Yürək – am(əng) — Yürikəm(ng)

Kalək – əm(əng) — Kalikəm(ng)

شۇنىڭدەك، ئوچۇق بوغۇم بولۇپ قاتار كەلگەن بىر خىل ئۇچ سوزۇقنىڭ ئىككىنچىسى چوقۇم ئاجىزلىشىدۇ ياكى چۈشۈپ قالىدۇ.

bala – lar — balilar – balla (r)

kala – ɣa — kaliɣa

Kadı (r) la (r) – ɣa — kadi (r)liɣa

ھەتتا خوتەن شېۋىسىدە تۆۋەن سوزۇقلۇق بوغۇمىدىن كېيىنكى

kərilgən	kərilgən
xəxük~yəxük	səxük

(ئەسلەتمە، ئىسىم ھالىتىدە بولسا xəxük، پېئىل ھالىتىدە بولسا yexülüp kətti: لىشىدۇ)

"Zəynəphanning kəlini" (Ilqi, Langru)

"kəddimiz kətərildı" (Keriyə, qaluq)

"Ixikni qəgiwiting, oɣoli qəkkili unimaytu ixikni" (Keriyə, Sıyək)

"Yürikəmgə kol sa (l) sam,
Yürikəm ba (r) jigərim yoq.
Ya (r) din kəŋləm aoɣrisa,
Kitəxim ba (r) kilərim yoq.

(Ilqi, Popunar)

خوتەن شېۋىسىدىمۇ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكىگە ئوخشاش، قاتار كەلگەن بىر خىل تۆۋەن سوزۇق تاۋۇشلاردىن ئادەتتە ئىككىنچىسى ئاجىزلىشىدۇ؛ ياكى بولمىسا كېيىنكى بوغۇمدىكى ئارا سوزۇق (i)نىڭ ئەكس تەسىرى بىلەن بىرىنچى ئوچۇق بوغۇمدىكى تۆۋەن سوزۇق تاۋۇش ئاجىزلىشىدۇ، مەسىلەن:

«دىۋان»دا:	خوتەن شېۋىسىدە:
kələp	kiləp (ئۆسۈملۈك)
aoɣil	eoɣil
aʒioɣ	eyioɣ
alix	elix (ئىلىش ۋېشى)
qatīr	qeqi(r)

tüxük	sügət	sügəl
tümü(r)	ügəy	ütək

خوتەن شېۋىسىدە سىڭارمۇنىزىم ھالىتى ئانچە كۆچلۈك ئەمەس. بۇ جەھەتتىن «خاقانىيە تىلى»نىڭ خۇسۇسىيىتى ئاساسەن ساقلاپ قېلىنغان. خوتەن شېۋىسىدە يېپىق بوغۇملۇق سۆزلەرگە ئۇلىنىدىغان شەخس، ئىگىلىك ۋە رەۋىشداش قوشۇمچىلىرىنىڭ لەۋلەشكەن تۈرى ياكى ئارا سوزۇق تاۋۇشلۇق تۈرى يوق.

خوتەن شېۋىسىدە: am (ang) əm (əng)

(ئەدەبىي تىلدا: im/um–üm (ing/ung–üng)

kol–kolam/kolang

kəz — kəzəm/kəzəng

ütək–ütikəm/ütikəng

oltur–olturaptu

bol — bolaptu,

خوتەن شېۋىسىدە، كىچىك تىل تاۋۇشلىرىدىن "oɣ" ياكى "k" بىر سۆزدە تەڭلا قاتار كەلمەيدۇ. تەبىئىي يوسۇندا، بىرىنچى بوغۇمدا "k" بولسا، ئىككىنچى بوغۇمدا "oɣ" ياكى بولمىسا ئەكسىچە بولىدۇ. بۇ ھادىسە «خاقانىيە تىلى»دىكى ھادىسىگە ئاساسەن ئوخشايدۇ. ئەگەر بىر سۆزدە "k" قاتار كېلىپ قالسا، بىرىنچى بوغۇمدىكىسى — "h" تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

konaoɣ	takaoɣ	kondaoɣ
ooɣak	pohak	

بۇنداق سۆزلەرگە سۈپەت قوشۇمچىلىرى (luk/luoɣ) ئۇلاشتىمۇ ئاشۇ قانۇنىيەت ھەل قىلغۇچ رول ئويناىدۇ. يەنى "oɣ" بىلەن

بوغۇمدىلا يۇقىرى سوزۇقنىڭ ئەكس تەسىرى بىلەن ئالدىنقى بوغۇمدىكى (بىرىنچى بوغۇمدىكى) تۆۋەن سوزۇق ئاجىزلىشىپ "i"غا مايىل "e" تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ba (r) – idi — be (y)di

ba (r) – ip – idim — beribdim (beriwedim)

كۆپ ھاللاردا، "ə" بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق تۈپ پېئىل "p" بىلەن رەۋىشداشقا ئايلانغاندىن كېيىن، زامانىنى بىلدۈرىدىغان شەخس قوشۇمچىلىرى ئۇلانغاندىمۇ "ə" ئاجىزلاشمايدۇ.

də – p – tim — dəptim (dəpidim – diwidim)

kə (l) – p – ti — kəpti (kelip – idi – keliwidi – kewidi)

لېكىن "a" بىلەن تۈزۈلگەن بۇنداق سۆزلەردە "a" تاۋۇشى "i"غا ئاجىزلاشماي، "ə" تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

ka (l) – p – tu (ti) — kəptu (kəpti)

kelip – tu — keptu, kelip idi — keliwidi

بۇ ھادىسىلەر كېيىنكى تەرەققىيات جەريانىدا يۇز بەرگەن ھادىسىلەردۇر.

خوتەن شېۋىسىدە كەينى سوزۇق تاۋۇشلاردىن "o" تاۋۇشى تەلەپپۇز قىلىنغاندا، يۇمشاق تاۋۇشلاي بەك يۇقىرى كۆتۈرۈلمەي، تىلنىڭ ئىككى يېنى سەل پۈكۈلۈپ، "u"غا مايىلراق چىقىدۇ. دەرۋەقە، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى "o" تاۋۇشى باشقا تىللاردىكى (بولۇپمۇ ھىندى ـ ياۋروپا تىللىرىدىكى) "o"نىڭ تەلەپپۇزىدىن پەرقلىنىدۇ. شۇنىڭدەك "ə" تاۋۇشىمۇ خوتەن شېۋىسىدە، كۆپىنچە "ü"گە مايىل تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

uoqul kuoqun buoqum

جاراڭلىق تاۋۇش ھالىتىگە كۆچۈپ بولمىغان، «خاقانىيە تىلى» دىكىدەك خوتەن شېۋىسىدىمۇ "p" تاۋۇشى نەپەسلىك، ئىكىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، "b" تاۋۇشى نەپەسسىز تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. خوتەن شېۋىسىدە ئومۇمەن بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەن "p" تاۋۇشى ئۆزىدىن كېيىن كەلگەن سوزۇق ياكى جاراڭلىق تاۋۇشنىڭ ئەكس تەسىرى بىلەن جاراڭلىقلا مايىل تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

kob bə(r)di	(koyup bərdi)
unumabdi	(unimiwidi)
səbdük	(selip idük)
kebdük	(kelip idük)

«خاقانىيە تىلى»دا تىل ئۇستى تاۋۇشى "q" بىلەن "j" پۈتۈنلەي ئايرىلىپ كەتمىگەن، ئەگەر قەدىمكى تىلغا تارتىپ سۆزلەشكە توغرا كەلسە "q" ئىپادىلىنىدۇ. لېكىن «خاقانىيە تىلى»دا "j" تاۋۇشى شەكىللەنمىگەن دېيىشكىمۇ بولمايدۇ. چۈنكى «خاقانىيە تىلى»نىڭ تەركىبىگە كىرگەن باشقا شېۋىلەردە "ż"دىن ياكى "q"دىن "j" تاۋۇشى ئايرىلىپ چىقىشقا باشلىغان. خوتەن شېۋىسىدە بولسا، كۆپىنچە سۆزلەردە "q" ئەمەس، "j" تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

«دىۋان»دا:	خوتەن شېۋىسىدە:
qanqïk	kanjik
manqu	manju
monqaq	monjak
inqik	injig — injigi

لېكىن "q" تاۋۇشىمۇ بار، پەقەت تىل ئۇستى تاۋۇشنىڭ ئالدى ياكى كەينىدە جاراڭسىز تىل ئۇچى تاۋۇشى ياكى ئارقا سوزۇق

ئاياقلاشقان سۆزلەرگە lik/luk ئۇلىنىدۇ؛ "k" بىلەن ئاياقلاشقان سۆزلەرگە liɳ/luɳ ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

konaɳ – lik — konaɳlik — konaɳlikka su baɳ liduk.

a (r) tiɳ – lik — bexiɳa yaɳlikī a (r) tiɳlik.

yaka – liɳ – yakaliɳ — tal yakalīɳka qiktī.

issiɳ – lik — issīɳlik

uruɳ – luk — uruɳluk — uruɳlukni saklaytu.

خوتەن شېۋىسىدە «خاقانىيە تىلى»دىكىسىدەك ئاخىرى كىچىك تىل تاۋۇشى بىلەن كېلىدىغان ياسالما سۆز ئومۇمەن جارانگلىق تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن بولسا، "ɳ" بىلەن، جارانگسىز تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن بولسا، "k" بىلەن ئاياقلىشىدۇ. مەسىلەن:

«دىۋان»دا:	خوتەن شېۋىسىدە:
uluɳ	uluɳ — uluɳaydi
ulaɳ	uluɳ — ulandi
īlīɳ	iliɳ (ilman) — ilidi
aɳrīɳ	aɳriɳ — aɳridi
kattīɳ	kattik — katti

تۆپ سۆزلەردە بۇ ھال مەۋجۇت ئەمەس.

«دىۋان»دا:	خوتەن شېۋىسىدە:
ulak	ulak — at — ulak
ahsak	ahsak

ئۇزۇك تاۋۇشلار سىستېمىسىدا، «خاقانىيە تىلى»دا قوش كالپۇك تاۋۇشى "p"دىن "b" ئايرىلىپ چىققان. لېكىن "b" پۈتۈنلەي

ئومۇمىيۈزلۈك بىر خىل ھادىسە ئەمەس. قاغىلىقتىن لوپقىچە "r" بىلەن "y"نىڭ ئالمىشىپ كېلىش ھادىسىسى كۆچلۈكرەك (قاغىلىق ۋە گۈمىلاردا كۆپىنچە "y"، قاراقاش، ئىلىچى ۋە لوپىلاردا "y" بىلەن "r" ئارىلاش)، چىرىيىدىن چەرچەن ھەتتا چاقىلىقنىڭ غەربىگىچە بولغان جايلاردا "r" بىلەن "y" ئارىلاش؛ قاغىلىق تاغىلىردىن چاقىلىق تاغلىرىغىچە بولغان تاغىلىق رايونلاردا "r" تاۋۇشى ئاساسەن "y" بىلەن ئالماشماي، بەلكى تىل ئۇچى قاتتىق يۆگىلىش بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

خوتەن شېۋىسىدە «خاقانىيە تىلى»دىكىگە ئوخشاشلا، سۆز بېشىدىكى "y" تاۋۇشى چۈشۈپ قالماي تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

«دىۋان»دا:	خوتەن شېۋىسىدە:
yitik	yittig (yittik)
yilik	yilik (yilig)

لېكىن "y" بىلەن باشلانغان بوغۇمنىڭ ئاخىرى جاراڭسىز قوش كالىپۇك تاۋۇشى ياكى تىل تۈۋى تاۋۇشى بىلەن كەلسە، "y" تاۋۇشى "x"لىشىدۇ. مەسىلەن:

yip – xip	yik – xik
yupka – xupka	ki(r) – kixip (kirip)

خوتەن شېۋىسىدە، فونېتىكا جەھەتتىكى يەنە بىر ئالاھىدىلىك شۇكى، خۇددى «خاقانىيە تىلى»دىكىگە ئوخشاش "p، k، q" تاۋۇشلىرى سوزۇق تاۋۇشلار ئارىلىقىدا كەلگەندىمۇ جاراڭسىز ھالىتىدە ساقلىنىدۇ. مەسىلەن:

qonaq – koniki	bulaq – buliki

تاۋۇشى كەلسە "q" تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

qit — qitla،	qitwaq («دېۋان» دىمۇ "qit")
qikətkü	(«دېۋان»دا "qəkürgə")
qiqək	(«دېۋان»دا "qəqək")
hoqa	koqa
gaqa	aqa

خوتەن شېۋىسىنىڭ ئۇزۇك تاۋۇشلار سىستېمىسىدىكى يەنە بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇمۇمەن تىلىنىڭ ئوچى تۇرۇلۇپ ئالدىنقى تاكلايغا يېقىنلىشىپ سۇركىلىش پەيدا قىلىش بىلەن ھاسىل بولىدۇ. غان "r" تاۋۇشى خوتەن شېۋىسىدە كۆپىنچە تىل ئۇستى تاۋۇشى "y" بىلەن ئالمىشىپ كېتىدۇ. چۈنكى بۇ تاۋۇشلارنىڭ پەيدا بولۇش ئورنى ۋە ئۇسۇلى جەھەتتىن، تىل ئوچىنىڭ ھەرىكىتى، تاۋۇش پەردىسىنىڭ ھالىتى ۋە تىل ئۇستىنىڭ تاكلايغا يېقىنلىشىش دەرىجىسى خېلى يېقىن بولغاچقا "j"، "u" "a" سوزۇق تاۋۇشلىرىدىن ئىلگىرى كەلگەن "r" تاۋۇشى "y"غا ئالمىشىدۇ. دەرۋەقە، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىمۇ سۆز بېشىدا "r" تاۋۇشى كەلمەسلىكى ئەنئەنىسىمۇ بار. ئەمما، بۇ ھال ئېتىنكىلىق-فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش جەريانىغىمۇ باغلىق. چۈنكى مىلادىدىن ئىلگىرىكى ۋە كېيىنكى ئالتە ئەسىرلىك جەريانىدا شىمالىي ھىندىستاننىڭ پراكرىت تىلى ۋە بۇددا دىنى ۋاستىسى بىلەن تەركىبىدە سانسكرىت ئامىللىرى كۆپەيگەن توخار (كۆچچى) تىلى ھەم ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى ھۇن-تۈرك تىللىرىنىڭ تەسىرى بىلەن خوتەن شېۋىسىدە "r" تاۋۇشىنىڭ تەلەپپۇزىدا خاسلىق پەيدا بولغان. بۇ ھادىسە پۈتۈن خوتەن رايونىدا (ئىنچىكە تەھلىل قىلىنمىغان بولسا)

ئىھتىمال، بۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىياتىدىكى ئۇچىنچى باسقۇچ- «چاغاتاي تىلى»دىكى ئايرىم شېۋىلەرنىڭ خوتەن شېۋىسىنىڭ ئايرىم يەرلىك لەھجىلىرىدىكى ئىپادىسى بولسا كېرەك. مەسىلەن:

kəŋnək — meni kəŋnikəm (mening kəynigim)

ayak — meni ayiqim (mening ayioqim)

doppa — Rozihanni doppis (Rozihanning doppisi)

tüŋnük — əyni tüŋniki (əyning tüngnigi)

torus — əyni torisi (əyning torisi)

«خاقانىيە تىلى»دا ئىسىملاردىن ئىسىملار ياساشتا، ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا "lig" قوشۇمچىسى ئۇلانسا، بەزىدە ئورۇن ئىسمىنى، بەزىدە نەرسە قويۇلغان يەرنى بىلدۈرىدۇ؛ بەزىدە مەستەر بولۇپ كېلىدۇ. ئەگەر بۇ ئۇچ خىل ئەھۋالدىن بىرەرسىمۇ بولمايى، نەرسىنىڭ ئىگىسى دېگەن مەنىدە كەلسە، ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا «lig (lüg)» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن، «ئەگەتلىك» بولۇپ كەلسە، «كېلىنگە خىزمەت قىلىشقا بېرىلگەن دېدەك» مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ؛ ئەگەر "lig" قوشۇلۇپ "əgtlig" بولسا، «دېدەكنىڭ ئىگىسى بولغان كېلىن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. «ئەزەرلىك — əžərlik» بولسا، «ئۇستىگە ئىگەر قويۇلىدىغان ياغاچ»نى، ئەگەر «əžərlig» بولسا «ئىگەر ئىگىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. «əlikkixi» يەنى "سېمىز كىشى"، ئەگەر "əlig kixi" دېيىلسە، «گۆشكە ئىگە بولغان كىشى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. "lik/lig"نىڭ قاتتىق شەكلى "lik/lioq" دۇر. «aqioq lioq küp — ئىچىدە ئېچىتقۇ بولغان كۆپ»، «oqaklioq əy — ئوچاقلىغ ئۆي» يەنى «ئوچىقى بار ئۆي»، «uruoqluk buoqday — ئۇرۇغلۇق قىلىنىدىغان بۇغداي» دېگەندەك.

yürək – yüriki	ətək – ətiki
tələp – təlipi	hələp – həlipi

هەرىكەت نامى، ئىسىم، سۈپەتلەرنىڭ ئاخىرىدا كېلىدىغان تىل تۈۋى تاۋۇشى "k" ياكى "g" تەلەپپۇز قىلىش مەسىلىسىمۇ «خاقاتىيە تىلى»دا تۈپ سۆزلەردە (تولاراق تۈپ ئىسىملاردا، مەيلى ئۇ پېئىلدىن ياسالغان تەقدىردىمۇ، ئىسىم ھالىتىدە مۇقىملىشىپ كەتكەنلا بولسا) "k" تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. لېكىن ھەم ئىسىم، ھەم سۈپەت ھالىتىدە كېلىدىغان سۆزلەردە "g" تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان»نىڭ مۇقەددىمىسىدە ئەسكەرتىشىچە، «تىرىلدى» پېئىلدىن ياسالغان «تىرىك» سۆزىدە، «ئۆلدى» پېئىلدىن ياسالغان «ئۆلۈك» سۆزىدە "k" يۇمشاق ئوقۇلىدۇ، يەنى "g" تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بۇ خۇسۇسىيەت خوتەن شېۋىسىدە ئۆز پېتىچە ساقلانغان. مەسىلەن:

خوتەن شېۋىسىدە:	«دىۋان»دا:
itək	ətək
ütək	ətük
ətəg – iq ətüx	ətüg
ələg	ələg

بۇلاردىن باشقا، فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىمۇ بار.

مورفولوگىيىلىك ـ گراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى ئىسىم كاتېگورىيىسىدە ھازىر خوتەن شېۋىسىدە ئەدەبىي تىلدىكىگە ئوخشاش ئالتە كېلىش بار دەپ ھېسابلىنىدۇ. لېكىن تاغلىق رايونلار (مەسىلەن، پۇشا، قاراڭغۇ تاغ) ئاھالىسىنىڭ تىلىدا ئىگىلىك كېلىش بىلەن چۈشۈم كېلىش بىرلا "ni" قوشۇمچىسى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

كەلگۈسى زامان بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ، دېمەك، ھازىرقى زامان كاتېگورىيىسى ئېنىق ئەمەس. مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان»نىڭ «ھەمزىلىك پېئىللار بۆلۈمى»دە شۇنداق دەيدۇ؛ «شۇنى بىلگىنكى، ھەر بىر بۆلۈمدە پېئىللارغا توختالغاندا، ئۆتكەن زامان، كەلگۈسى زامان پېئىللىرىنى ۋە مەستەرلەرنى بېرىمەن. لېكىن ئۆتكەن زامان پېئىللىرىنىلا ئىزاھلايمەن، ئەسلىدە كەلگۈسى زامان پېئىللىرىنى ۋە مەستەرلەرنى بەرمىسىمۇ بولاتتى. ئەمما تەلەپپۇز قىلمىغۇنچە، ئۇلارنىڭ قانداق ياسىلىشىنى ۋە ھەرىكەتلىنىشىنى بىلگىلى بولىمىغانلىقتىن، ئۇلارنى بېرىشكە توغرا كەلدى». «خاقانىيە تىلى»دا ئۆتكەن زامان پېئىلىنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچە "di"، كەلگۈسى زامان پېئىلىنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچە "du". پېئىلنىڭ زامان كاتېگورىيىسىدىمۇ خوتەن شېۋىسىدە «خاقانىيە تىلى»نىڭ خۇسۇسىيىتى ساقلانغان. خوتەن شېۋىسىدە سۆزلەپ تۇرغانغا قەدەر ئۆتكەن زامان، سۆزلىگەندىن تارتىپ كېيىن ۋۇجۇتقا كېلىدىغىنى كەلگۈسى زامان بولىدۇ. ھازىرقى زاماننى بىلدۈرمەكچى بولسا، رەۋىشداشتىن كېيىن، كەلگۈسى زاماننى ئاڭلىتىدىغان ياردەمچى پېئىل قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، بىرەر ئىش-ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش جەريانىدا ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئەدەبىي تىلدا رەۋىشداشتىن كېيىن "yat" قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

kəl-ip-yat-adu — keliwatidu

شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ. خوتەن شېۋىسىدە بولسا، رەۋىشداشتىن كېيىن "tur/tuy" ياردەمچى پېئىلىنى قوشۇش بىلەن ئىپادىلەيدۇ.

ketip tuy (i) tu/kelip tur (i) tu

tirixip okup turtu (tuytu) .

بۇ خۇسۇسىيەتلەر خوتەن شېۋىسىدە ئەينەن ساقلانغان دېسەكمۇ بولىدۇ. مەسىلەن:

ətlig — "bizning sikritar bək ətlig"

"əzalimu ətlig bop kaldi"

بۇ يەردە "ئەتلىنىپ قالدى" دېگەن سۆز "ھال-ئوقەتى ياخشى بولۇپ قالدى" دېگەن مەنىدە قوللىنىلغان.

ئەدەبىي تىلدا سۈپەتنىڭ ئوخشىتىش قوشۇمچىسى "dək/tək" شەكلىدە كېلىدۇ، خوتەن شېۋىسىدە "dəy/təy" شەكلىدە كېلىدۇ (سۈپەت ۋە سۈپەتداشلارغا قوشۇلىدۇ).

"kəzingiz tam tüxügidəy".

"məttohtahun say kə (l) gəndəy kibdi".

پېئىل كاتېگورىيىسىدە خوتەن شېۋىسىنىڭ ئۆزگىچىلىكى ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىدۇ.

1. بۇيرۇق پېئىلنىڭ ئىستەك رايى ئەدەبىي تىلىدىكىدەك تۈپ پېئىلنىڭ ئاخىرى يېپىق بوغۇم بولسا، ئۇنىڭغا قاراتقۇچى بولىدىغان "y" تاۋۇشى ئارتتۇرۇلماستىن، بەلكى "li" ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

bar-a-li-barali-barili (bar-a-y-li)

kəl-ə-li-kələli-kilili (kəl-ə-y-li)

ئەگەر ئوچۇق بوغۇم بولسا، بۇ ئاستە "li" ئۇلانماستىن ئەدەبىي تىلدىكىدەك بىر "y" تاۋۇشى ئارتتۇرۇلىدۇ. مەسىلەن:

oku-y-li-okuyli

kara-y-li-karayli

2. «خاقانىيە تىلى»دىكىگە ئوخشاش، خوتەن شېۋىسىدىمۇ پېئىلنىڭ زامان كاتېگورىيىسى ئىككى زامان، يەنى ئۆتكەن زامان ۋە

"uni karangoqu saydin tutup kiliglik".

بۇيروق پېئىلغا "oqili/kili، gili/kili" قوشۇلۇش بىلەن ئىپادە-لىنىدىغان مەقسەت پېئىلى خوتەن شېۋىسىدىمۇ خۇددى «خاقانىيە تىلى»دىكىگە ئوخشاش ھەم ئۆتكەن زامانىنى، ھەم كەلگۈسى زامانىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

"Mən məslə(hə)xkili kə (l)gən"

"Uning pulisilini birip bo(l)oqili üq ay boldi"

"Ooqrilini Puxioqa، Metizoqa təkkili kopaptu dəbdi، mən: Tax-tohmak əb، aoqzini ətkili bayitmiz، didim".

"Baldiki zamanda، birənimə az bolap ka(l)sa، dooqila(r) u(r)oqili turitdi"

"Oynioqil bomaytu."

پېئىل دەرىجىلىرىنىڭ ئېنىقلىقى «خاقانىيە تىلى»نىڭ ئالاھىدە خۇسۇسىيەتلىرىدىن بىرىدۇر. بۇ خۇسۇسىيەتمۇ خوتەن شېۋىسىدە ئەينەن دېگۈدەك ساقلانغان. ئەدەبىي تىلدا بولسا ئۇزاق زامانلىق تەرەققىيات نەتىجىسىدە ئۆزلۈك دەرىجە بىلەن مەجبۇرىي دەرىجىنىڭ ئارىلاش كېلىشى ئەھۋالى پەيدا بولغان. خوتەن شېۋىسىدە بۇ ئىككى دەرىجە «خاقانىيە تىلى»دىكىدەك ئايرىم قوشۇمچىلىرى بىلەن بىر-بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. بىرەر ئىش-ھەرىكەتنى بىر كىشى ئۆزى قىلسا، "ip"، بىر كىشىگە قىلدۇرسا، "tip"، ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق كىشى بىللە قىلغان بولسا، "xip"، كىمىنىڭ قىلغانلىقى نامەلۇم بولسا، "lip" قوشۇلىدۇ. مەسىلەن، «دېۋان»دا "iqdi" (ئۆزى)، "iqtürdi" (بىرىكىمگە) — «ol maŋa su iqtürdi»،

خوتەن شېۋىسىدە كەلگۈسى زامان سۈپەتداش شەكلى "tkan قوشۇمچىسى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. بۇنىڭ "dioqan" دېگەن جاراڭلىق جۈپلۈك شەكلى يوق. بۇ «خاقانىيە تىلى»نىڭ كەلگۈسى زامان سۈپەتداشنى ئاڭلىتىش شەكلىگە ئاساسەن ئوخشايدۇ. مەسىلەن:

dəy – tkan — dəytkan

kil – tkan — kiltkan

barītkan yə(r) gə ba (r) sak,

turītkan yə(r)də tu(r)sak.

پېئىلنىڭ شەخسلىك زامان قوشۇمچىلىرىمۇ «خاقانىيە تىلى» دىكىدىن ئانچە پەرقلەنمەيدۇ. بىرىنچى شەخسنىڭ بىرلىكى dim/dum (تەكىتلەش ياكى تەئەددى قىلىش شەكلى "dam/dəm")، كۆپلۈكى "duk/dük" (تەكىتلەش ياكى تەئەددى قىلىش شەكلى "dak/dək").

"bu yə(r)gə əy seb olturubdim"

"ya(r) misini esip koydam".

"ixki ketim əkixibdük, bidə a(l)oqan hisap boldak".

"sulaoq, kīl didi, suni baoqlap koyap, buyan kiydük".

شۇنىڭدەك ئۆتكەن زامان سۈپەتداشنىڭ مۇكەممەل پۈتكەن تۈرى "oqilik/gilik" ("uoqluk/üglük, ioqlik/iklig") قوشۇمچىلىرى بىلەن بىلدۈرۈلىدۇ.

"əylirimizni yikiwitioqlik"

"maxina buzlup, bək hapa kilioqlik".

"k" كەلگەن ياكى قاتتىق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە "oquluk" قوشۇلىدۇ؛ يۇمشاق سۆزلەردە بۇ قوشۇمچىدىكى "oq" ھەرپىنىڭ ئورنىغا "g"، "k" ھەرپىنىڭ ئورنىغا "k" قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، "bar"دېگەن پېئىلدىن ئىشلەش ئىشلىگۈچىنىڭ ھەققى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرمەكچى بولساق، "ol baroquluk ərdi" — ئۇنىڭ بېرىشى كېرەك ئىدى ياكى ئۇ بارماقچى بولدى"دېگەن بولىدۇ ۋە باشقىلار.

بۇيرۇق پېئىلغا "oquluk/kuluk" ياكى "gülük/külük" قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىش بىلەن «دىۋان»دا ئېيتىلغانىدەك مەنىنى بىلدۈرىدىغان سۆپەتداشلار خوتەن شېۋىسىدە ئىزچىل سۆزەتتە كەڭ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

"Suni qingkab kob bəməy, yamritip kob bəgülük."

"kilitkan ixni kiloquluk".

"Uni yigülük əməsti."

"kiqkaoqandin-kin kəgülük" (kəlgülükidi)

"Biring digəndin-kin baoquluk."

بۇلاردىن باشقا يەنە دەرىجە سان، ئالماش، رەۋىشلەردىمۇ خوتەن شېۋىسىنىڭ ئۆزگىچىلىكلىرى بار، بۇلاردىن بەزىلىرىدە «خاقانىيە تىلى»نىڭ ئەنئەنىسى ساقلانغان.

ئەمدى، لېكسىكا توغرىسىدا قىسقىچە توختىلىمىز:

ئومۇمەن «خوتەن تىلى» ھەققىدە سۆز بولغاندا، "خوتەن تىلىدا ئىران-ھىندى ئاممىلىرى كۆپ" دېيىلىدۇ. بۇ بىر خىل پەرەز بولسا كېرەك. دەرۋەقە، خوتەن ۋىلايىتىدىكى بەزى چوڭراق يەر ناملىرىدا "ما-ما"، "يا" دېگەنىدەك بوغۇملار بىلەن ئاياغلاشقان ناملار (پىشانما-پىيالما-پىشەن، قۇستانا، كىرانا، نىريانا، چالمىچانا،

"iqixdi" شەكىللىرى بار (ئىش-ھەرىكەتنىڭ ئىككى ئىگە ئارى
بولغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل ئۆملۈك دەرىجە «aniŋ birlə
دېگەن سۆز بىلەن كەلسە، «بەسلىشىش» ئۇقۇمىنى، «ماڭا»دېگەن
بىلەن كەلسە، «يارەملىشىش» ئۇقۇمىنى بېرىدۇ). ئۆتكەن زا
پېئىلىغا "I" ھەرپى قوشۇلسا، بۇ پېئىل مەجھۇل پېئىلغا ئايلىنى
(«دېئۇان»). مەسىلەن: — "iqildi" (مەجھۇل)، "iqdi" — pdi
di، həpləttі — epütdi، həpləndi — epüldi، həpləxti
epüxdi. — خوتەن شېۋىسىدە "yikip" ،"yikti" (ئۆزى.)

"Üq ixiklik ey، ikki ixiklik eqil-samanlikni Dəlita—
un yikip əkixkətkən"

"yiturdi" (مەجبۇرى)

"Nahiyidin tüxkən kadi(r) üstidə karap turup،
yiktu(r) di."

"yikixti" (yikixip) (ئۆملۈك)

"Kəqməkqidük ،əzala(r) eyni yikixip bə(r) di."

"yikildi" ("يىقىلدى" مەجھۇل)

"Tudahunning eyi kaqan yikilip kəttiki?"

خوتەن شېۋىسىدە «خاقانىيە تىلى»دىكىدەك سۆيەتداشنىڭ ناما
يىتى كەڭ ئىشلىتىلىدىغان بىر تۈرى بار. مەھمۇت قەشقەرى «دېئۇان»د
مۇنداق ئىزاھلايدۇ: «خەۋەر قىلىنماقچى بولغان بىرەر ئىش-ھەرە
كەتنى ئىشلەش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغا
سۆيەتداش بولۇپ، بۇ سۆيەتداش ئىشلىگۈچىنىڭ شۇ ئىش-
ھەرىكەتنى قىلىش قارارىغا كەلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. بۇنداق
سۆيەتداش پېئىلنىڭ بۇيرۇق شەكلى ئاساسىدا ياسىلىدۇ...» تەركىبى

uq (oq) oj (azoɣanoɣa ohxaydioɣan əsümlük)

otaqi(tewip) otiqi(mal dohturi)

otaoɣ otaoɣ(baoɣ–otaoɣla bək bələn)

omay(əx, həmra) omay(kala-qoyning omiyi)

oluq olaq(mal suoɣurtqan oqu(r) dəy nə(r)sə)

uz:uz kixi(mahir kixi) uz(qiraylik)

ulas(üləs)kəz(humar kəz) üləs kəz (sümə tatiloɣan kəzdəy, qizlaning uz kəzi)

uq(bir nərsining ahiri) uq(kəntning a uqi)

uqruq(salma) oqu(r)oɣa(qotazni qaqidioɣan qaqqu)

ulduq(taqisiz at) uldaq(at uldap qaptu)

uoɣ uoɣ(aq əyning tüngnügini tirəp turitqan qowuoɣa yioɣaq)

əqəx(ol məniŋ birlə əqəxti) əqəx(mən bilən əqəxməng)

əzi(ikki taoɣ arisidiki yol) əzə

üžik(kəyük, ixq–həwəs) üdük (üdükləp qabtu)

ügi(ər buoɣdayni ügidi) ügü(ügi)(qonaqni sü(r)midə ügidük)

uruŋ (aq) urun(yuruŋ)

tuxaoɣ tuxaoɣ(atni tuxaytqan)

tütün tütün (mora tütün bolap

كرۇرانا، زامگۇيا، ھامگۇيا ۋ. ب) ناھايىتى قەدىمكى ناملارد
بۇنىڭدىن قارىغاندا، خوتەندە ھىندى ـ ئىران ئامىللىرىمۇ بار. لى
خوتەن رايونلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىك يەر ناملىرى، بولۇ
يېزا ـ تاغ رايونلىرىنىڭ ناملىرى خوتەن شېۋىسى بويىچە نو
«تۈركىي تىل» بىلەن ئاتالغان. شۇنداقلا، «خاقانىيە تىلى»ن
لېكسىكىسى ئەدەبىي تىلدىكىگە قارىغاندا، خوتەن شېۋىـ
كۆپرەك ئەينەن ياكى ئاساسەن ساقلانغان. بۇنىڭغا بەزى مىساللار
كەلتۈرەيلى:

«دىۋان»دا:	خوتەن شېۋىسىدە:
aran	aran(ئېغىل)
aoqmak(aoqdi, iqikti: ol taoqka aoqdi)	aoqmak (dawanoqa aoqduk, bulut aoqdi)
altin (astin)	altin (bosuoqining altinioqa kəməglik)
alaqu (alaquk, kəpə)	alqu
ayak (kaqa)	ayak(qinayak,yioqaqayak)
aviqoqa (keri)	obuxka
ərŋək (barmak kol)	ə-nək (bax ənək)
ərütti (yaoq eritti)	ərütti(yaoq ərüp koydi)
əvdi	əydi(ooqlamdin bək əydəm).
əgrim(su yioqiloqan yər, azgal)	əgrüm, (su əgüp, yioqilip akkan yər)
isrim – isrim kixi(kapioqi-türük kixi)	üxrüm (kapikini üxrüp turitkan kixi

küvük(pahal) küwük (pahalda saloqan katək)

maloqun (yuloqun tipidiki əsümlük) maloqun(yuloqunoqa ohxap ketittu)

يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن تىل پاكىتلىرىدىن قارىغاندا، 11 — 13 — ئەسىرلەردىكى «خاقانىيە تىلى»نىڭ نۇرغۇنلىغان ئۆزگىچىلىكلىرى خوتەننىڭ جانلىق تىلىدا ساقلىنىپ كەلگەن. بولۇپمۇ گراماتىكا ۋە لېكسىكا جەھەتتە، ھازىرقى خوتەن شېۋىسى ئارقىلىق «خاقانىيە تىلى»نىڭ جانلىق ئەمەلىيىتىنى تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇ.

گراماتىكا — تەگكۈچ تەسىرى ئەڭ ئېنىق ئىپادىلىنىدىغان ساھە. ياۋروپا تىلشۇناسلىرىدىن ئا. ھ. سەيىس: «گراماتىكا شەكلى خەلقنىڭ ئەقلىي تۇرمۇشى ۋە تارىخىنىڭ ئىپادىسى، شۇڭا، ئۇ ئاشۇ تارىخنىڭ ھەممە يەكۈننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ» دەيدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تارىخىي ئۆزگىرىش جەريانىنى تەتقىق قىلىشتا خوتەن شېۋىسى ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. بۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتنى قولغا ئېلىش تىلشۇناسلىقتا جىددىي ۋەزىپىلەردىن بىرى.

1980 — يىل ئۆكتەبر.

	kəbdu)
tartïoq(tartïoqqi)	ta(r) tioq (hə(r) yilda biy Niyiz hekim bəkkə tatïoq apritkan)
tavran(tarlanoqan yip)	ta–lan(talanoqan yip)
tum(sooquk)	tum–sooquk
qumoquk(kaoqa tipidiki ir kux)	qumoquk (a qumoqukni koriwitinga)
sooqut(ketik pixlioqi)	sooqat(ketikni pixip, yeoqini süzüwilip, ka(l)oqan ayranni kaynatsa sooqat buttu).
sibüt(əsümlük)	yumoqak süpüt
xabuk, xap(tez)	xap
kawuk	(مالىنگكىنى قوۋۇق دەيدۇ، ئادەمنىڭكىنى دوۋسۇن) kowuk
kuz(tərskəy)	kuz(taoqning kün qüxməytkan təripi)
kooqux	kooqux(tügmənning su tüxitkan nosi)
kəkən(kəgən)(seoqix wakitida mozay yaki ooqlakni baoqlaydioqan aoqamqa)	kəkən (biy kanqə koy–kozini biy yə(r) gə baoqlaytkan aoqamqi).
kəsik(yepinqa, pərdə)	küxük (yoxurnitkan jay, "küxükəməs-ya, axkara-ya")

لىرىمىزنىڭ روناق تېپىشى ئۇچۇن، مەھمۇت قەشقەرى ۋە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئالىم ـ مۇتەپەككۇرلىرىمىزنىڭ ئىلمىي تەتقىقاتچىلىق روھى مەدەت بەرمەكتە.

مەھمۇت قەشقەرى ـ قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادى راۋاجلانغان ۋە مەدەنىيىتى گۈللەنگەن زاماندا ئۆتكەن ئالىم. قاراخانىلار 9 ـ ئەسىردىن 12 ـ ئەسىرگىچە قەشقەر ۋە بالاساغۇننى قوش پايتەخت قىلغان خانلىق.

ئۇيغۇرلارنىڭ قۇدابالىق (قارا بالغاسۇن)نى سىياسىي مەركەز قىلغان قاغانلىقى مىلادى 840 ـ يىلى تۇرلۇك ئىجتىمائىي سەۋەبلەر ۋە تەبىئىي ئاپەتلەر تۈپەيلىدىن يىمىرىلىدى. ئىچكى توققۇز قەبىلە ۋە تاشقى توققۇز قەبىلىدىن تەركىب تاپقان ئۇيغۇر ئۇلۇسى تەرەپ ـ تەرەپكە پارچىلىنىپ كەتتى. شۇلارنىڭ چوڭ بىر بۆلىكى تۇرپان ئويمانلىقىدا ئىدىقۇت خانلىقىنى تەشكىل قىلدى. بۇنىڭ چېگرىسى شەرقتە دۇنخۇاڭدىن غەربتە كۇچاغىچە، شىمالدا قوبۇقساردىن جەنۇبتا چەرچەنگىچە سوزۇلغانىدى. يەنە بىر چوڭ بۆلىكى بالدۇرقى قاغانلىقنىڭ تېررىتورىيىسىنىڭ غەربىي قىسمىغا كۆچۈپ بېرىپ، قاراخانىلار دۆلىتىنى قۇردى. دەرۋەقە، بۇ خانلىقنىڭ ئاساسى دەسلەپتە ئۇيغۇرلارنىڭ تاشقى توققۇز قەبىلىلىرىدىن بولغان قارلۇق ۋە ياغمىلار يەنى قاغانلىقنىڭ غەربىي يابغۇلۇقى تەرىپىدىن قۇرۇلغانىدى. پان تېكىن ۋە يۇغرۇش (ۋەزىر)سارچىق باشچىلىقىدا يەتتە سۇ رايونىغا كەلگەن ئىچكى توققۇز ئۇيغۇرلار بۇ خانلىقنى قايتىدىن تەشكىللىدى. ئۆزلىرىنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىدىن قالغان ئەنئەنىۋى ئۇنۇۋان "بىلگە قادىرخان"نى ۋە "ئۇلۇغ"، "كەڭ"، "كۈنپېتىش تەرەپ" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان "قارا" سۆزىنى خانلىقنىڭ

مەھمۇت قەشقەرى ۋە ئارتۇچ

تۇران تۇزلەڭلىكىدە ۋە تارىم ئويمانلىقىدا ئۇزاق زامانلاردى
بۇيان ياشاپ، تارىختا ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت ياراتقان ۋە ئوتتۇ
ئەسىرلەردە ئاسىيادا خېلى چوڭ رول ئويناغان ئۇيغۇر خەلق
ئىچىدىن مەشھۇر زاتلار مەيدانغا كەلگەندى. خەلقىمىزنى
ئىپتىخارى بولغان ئاشۇنداق ئۇلۇغ زاتلارنىڭ بىرى — مەھمۇ
قەشقەرى.

ئۇلۇغ ئالىم ۋاپات بولۇپ، تەخمىنەن 900 يىلدىن كېيىن، ئۇنى
شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش تارىخىدا نادە
ھېسابلىنىدىغان ئۆلمەس ئەسىرىگە بىز — ھەقلىق ۋارىسلىرى ئەمدى
ئىگىدارچىلىق قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدۇق. بۇ ئىمكانىيەت
"تۆت كىشىلىك گۇروھ"نىڭ فاشىستلىق دىكتاتۇرىسى پاچاقلانغاندىن
كېيىن يارىتىلدى. پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ
3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان نىشان ـ سىياسەتلەر بويىچە
تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۈچۈن ئىلىم ـ پەن ساھەسىدە يۈكسىلىش
ۋەزىيىتى شەكىللەندى. ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان كۆمۈلۈپ
قالغان مەدەنىيەت ـ سەنئەت بايلىقلىرى ۋە ئەنئەنىلىرى يېڭىدىن
گۈللىنىشكە يۈزلەندى. جۈملىدىن جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئۇلۇغ
ئالىملىرىنىڭ تەڭ ھوقۇقلۇق ئەزاسى بولغان ئۇيغۇر خەلقىمۇ پەن
مەدەنىيەتتە يۈكسىلىشكە ئۈمىتۋلدى. ئىلىم ـ پەن ساھەسىدىكى كۆچ

960 ــ 961 ـ يىللىرى بالاساغۇنغا ئىسلام دىنى كىرىدۇ. مۇلايمان بۇغراخاندىن كېيىن ھارۇن ئېسەن بۇغراخانلار تاكى 992 ـ يىلى ۋاپات قىلغىنغا قەدەر ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ.

بۇددا دىنىنىڭ مۇھىم بازىسى ھېسابلانغان خوتەننىڭ ھۆكۈمدارى ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ ۋە تۇبۇت لامالىرىنىڭ يارىدىمى بىلەن ئىسلامغا قارشى جەڭ باشلايدۇ. تەزكىرىلەردە «قىرىق يىل داۋام قىلدى» دېيىلگەن بۇ دىنىي مۇجادىلە 969 ـ يىلىدىن باشلاپ 27 يىل داۋام قىلىپ، 996 ـ يىلى قاراخانىلاردىن يۈسۈپ قادىرخان ياركەنت ۋە خوتەننى ئىشغال قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىسلام دىنى شەرقىي جەنۇبتا جەرچەنگچە تارقىلىدۇ ۋە كۇچاغىچە يېتىپ بارىدۇ. ھەتتا تەسىرى تۇرپان تەرەپلەرگىمۇ ئۆتىدۇ.

يۈسۈپ قادىرخان (1032 ـ يىلى ۋاپات بولغان) خانلىقنىڭ غەربتە بۇخارادىن تارتىپ، شەرقتە بۇگۇرگىچە، شىمالدا قوبۇقساردىن تارتىپ جەنۇبتا ئاقساي ۋە غەربىي جەنۇبتا ئامۇ دەريا بويلىرىغىچە سوزۇلغان كەڭ تېررىتورىيىدىكى خەلقلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقى ۋە خانلىقنىڭ بىرلىكىنى قوغداش يولىدا كۆپ كۈچ چىقىرىدۇ.

1047 ـ يىلى خانلىق بىرقانچە ئىلىك خانلىقىغا بۆلۈنىدۇ. ئىلىك خانلىق ھەربىي فېئودال سۇيۇرغاللىق تۈزۈم ئىدى. مۇھەممەد ئارسلانخاننىڭ ئوغۇللىرى ئوتتۇرىسىدا ھاكىمىيەت تالىشى يۈز بېرىپ، ئوردىدا قىرغىنچىلىق بولىدۇ، ئاخىر 1056 ـ يىلىدىن كېيىن، ھەسەن ئىبنى ئارسلانخان (تولۇق نامى ۋە ئۇنۋانى: خاقان تاۋغاچ ئۇلۇغ بۇغرا قاراخان ئەبۇ ئەلى ھەسەن ئىبنى ئارسلانخان) تەختكە ئولتۇرۇپ، 1103 ـ يىلى ۋاپات بولىدۇ. ھەسەن بۇغراخان مەدەنىيەت ۋە سەنئەتنى ھىمايىمە قىلىدىغان،

قوشۇمچە نامى قىلىپ قوللاندى. بۇنىڭ كەينىدىن بازىر قاغان تەختكە ئولتۇردى.

قاراخانىلار تەۋەسىدە، ئۇ چاغلاردا ئىسلام دىنى رەسمىي دىن ئەمەس ئىدى. ئاھالىسىنىڭ كۆپ قىسمى بۇددا، مانى دىنلىرىغا ئېتىقاد قىلاتتى؛ شۇنىڭدەك ئاھالە ئارىسىدا ئىسلام دىنىمۇ يوشۇرۇن تارقىلىۋاتاتتى. قاراخانىلارنىڭ بۇ زامانىدىكى ھۆكۈمرانلىرىمۇ خۇددى ئىدىقۇت خانلىرىدەك، بۇددا دىنىنىڭ قەتئىي ھىمايىچىلىرى ئىدى. ئەرەب ئوممەۋى ۋە ئابباس خەلىپىلىكلىرىنىڭ كۈچلىرى ئۇ زامانلاردا پەرغانىدىن شەرققە ئۆتەلمىگەنىدى. پەرغانىنىڭ شەرقىدىكى تۈركسىي خەلقلەرنى قورال كۈچى بىلەن ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا «ياخشى سۆز تاشنى يارار» دېگەن ماقالدا ئېيتىلغاندەك، تەشۋىق-تەرغىپ رول ئوينىغان ئىدى. سامانىلار پادىشاھلىقىنىڭ ھاكىمىيەتتىن چەتلەشكەن شاھزادىسى ئەبۇ نەسىر سامانى پىدايى بولۇپ، قەشقەر رايونىدا، ئاۋۋال خان جەمەتى ئارىسىدا ئىسلام دىنىنى تەرغىپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن قاراخانىلارنىڭ خانزادىلىرىدىن (ۋەلى ئەھمد) ئابدۇلكېرىم ساتۇق بۇغراخان تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، مىلادى 932-يىلىدا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى ۋە خاقانىيىدە رەسمىي دۆلەت دىنى دەپ جاكارلىدى(ساتۇق بۇغراخان مىلادى 955-يىلى ۋاپات بولىدۇ). ئەبۇ نەسىر سامانى بىلەن ساتۇق بۇغراخانىنىڭ قەبرىلىرى ھازىرقى ئاتۇشنىڭ "مەشھەد" يېزىسىدا.

ساتۇق بۇغراخاندىن كېيىن تەختكە ئولتۇرغان مۇسا بايتاش ۋە سۇلايمان بۇغراخانلار زامانىسىدا ئىسلام دىنى «خاقانىيە» ئۆلكىسىنىڭ غەربىي شىمال رايونى بولغان يەتتە سۇ تەرەپكە قاراپ تارقىلىدۇ.

تەخت ۋارىسى سۈپىتىدە قەشقەرگە كۆچۈپ كەلگەن. مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان»دا «بارسغان» شەھرى ھەققىدە تەبىر بەرگىنىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «بارسغان ــ ئەفراسىياپ ئوغلىنىڭ ئىسمى، بارسغان شەھىرىنى شۇ سالدۇرغان. مەھمۇتنىڭ ئاتىسى شۇ شەھەردىن»①، دېمەك مەھمۇت قەشقەردە تۇغۇلغان.

قەشقەرنىڭ قايسى يۇرتىدا تۇغۇلغان؟ بۇ ھەقتە پەقەت ئالىمنىڭ ئۆز ئەسىرىدىن بەزى ئاساسلارنى تېپىش مۇمكىن. مەھمۇت قەشقەرى ئۈچ جىلدلىق قامۇس كىتابىغا پۈتۈن تۈركىي خەلقلەر دىيارىدىكى ئەڭ مەشھۇر يەر ــ سۇ ناملىرىدىن تەخمىنەن 166نى قەيت قىلغان. بۇنىڭ بەشتىن بىر قىسمى پەقەت قەشقەر رايونىدىكى مۇھىم يەر ــ سۇ ناملىرىدۇر، بۇ ناملاردىن بەزىلىرى تېخى مىسال ۋە ئەسلەتمىلەر تەرزىدە كۆپ جايدا تەكرارلانغان. مەسىلەن «كاشغەر» دېگەن نام 17 يەردە قەيت قىلىنغان. دېمەك مەھمۇتنىڭ قەشقەرنى بەش قولدەك بىلىدىغانلىقى ئۆز ــ ئۆزىدىن مەلۇم.

قەشقەر تەۋەسىدىكى ناملار ئارىسىدا، ئالغۇق، ئالۇش، ئارتۇچ، ئازىغ، باغرام قۇم، بارچۇق، بارخان، قاشقا بۇغرا، قىپچاق، قىزىل (دەريا)، قىزىل ئۆز (قىزىل ئۆي ئۇلۇغچاتتا)، كۆرۈك كۆل، مەنكەنت (مەكىت)، ئوپال، تازغۇن، سىغۇن سامۇر، سۇۋۇلاغ، تۇمەن (تۇمەن دەرياسى)، تورىغ ئارت تېز (تورغات)، تىزەك تىز (تىجەن)، يابا قاسۇۋى، ياركەنت ۋە باشقىلار ئۇچرايدۇ.

بۇ ناملارغا مەھمۇت قەشقەرىنىڭ بەرگەن ئىزاھلىرى ئالاھىدە

---

① «دىۋانۇ لۇغاتت تۈرك» (فاكسىمل) III جىلد 625 ــ بەت.

بىلىم ـ ھۇنەر ئەھلىنى قەدىرلەيدىغان، ئىلىم ـ مەرىپەتنى تەشەببۇس قىلىدىغان زات ئىدى. شۇڭا، ئۇ زاتنى تارىخچىلار تۈركىي خەلقلەر ـ نىڭ «ھارۇن رەشىدى»، «كارولوس ماگنوسى»دەپ تەرىپلەيدۇ. ئۇنىڭ زامانىسىدا قەشقەر قايتىدىن مەدەنىيەت مەركىزىگە ئايلىنىدۇ، بىلىم يۇرتلىرى راۋاج تاپىدۇ، مەسىلەن: مەدرىسە «ساجىيە»دەك يۇقىرى بىلىم ئورنى گۇللىنىدۇ. مەشھۇر ئالىملار، ئەدىبلەر يېتىشىپ چىقىدۇ، داڭلىق ئەسەرلەر يارىتىلىدۇ. مەسىلەن: ھىجرى 462 ـ (مىلادى 1069 ـ)يىلى يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنى يېزىپ چىقىپ، سۇلايمان ئارسلانخان ئوغلى خاقان تاۋغاچ بۇغرا قاراخان ئەبۇ ئەلى ھەسەنگە سۇنىدۇ، مەھمۇت ئىبنى ھۈسەيىن ئىبنى مۇھەممەتمۇ شۇ زامانىدا چوڭ ئىلمىي ئىش بىلەن شۇغۇللىنىپ، 1072 ـ 1074 ـ يىللىرى «دىۋانو لۇغاتت تۈرك» («تۈركىي تىللار دىۋانى»)نى تەسنىپ قىلىدۇ، ئىمام ئابدۇلفەتتاھ ئابدۇلغاپپار ئىبنى ھۈسەيىن ئەل ئەلمائى (1092 ـ يىلى ۋاپات بولغان) «تارىخىي كاشغەر»نى يېزىپ چىقىدۇ ۋە باشقىلار.

ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ ئەسەرى بىلەن قاراخانىلارنىڭ 11 ـ ئەسىردىكى ئىقتىساد ۋە مەدەنىيىتىنىڭ سىمۋولى بولۇپ قالدى.

ئۇلۇغ ئالىمنىڭ تەرجىمھالى ھەققىدە شۇ كەمگىنە ئىنىق مەلۇماتقا ئىگە بولالمىدۇق؛ پەقەت ئۇنىڭ نادىر ئەسىرى بولغان «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە ئۇچرىغان بەزى ئىبارىلەر بويىچە، ئالىمنىڭ يۇرتى ۋە ھاياتى ھەققىدە بەزى چۈشەنچىلەرنى ھاسىل قىلدۇق.

مەھمۇتنىڭ چوڭ بوۋىسى مۇھەممەت بارسغانلىقتۇر، دادىسى ھۈسەينمۇ بارسغانلىق بولۇپ، تەخمىنەن 11 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا

ياكى هوزۇرلۇق جاي»دېمەكتۇر.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ قاچان تۇغۇلغانلىقى ۋە قانچىلىك ئۆمۈر كۆرگەنلىكى ھەققىدىمۇ ئېنىق مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز، يەنىلا ئۆزىنىڭ كىتابىدىكى ئىشارەتلەرگە تايانماي بولمايدۇ، بۇنىڭغا مۇنداق ئىككى ئاساس بار:

بىرىنچى، «دىۋان»نىڭ III جىلدىدا، ياباقۇلارنىڭ پادىشاھى «بۇكەبۇد رەچ» بىلەن بولغان جەڭ ھەققىدە بايان قىلىنغىنىدا، ئارسلان تېگىن غازىنىڭ قىرىق مىڭ ئەسكەر بىلەن ياباقۇلارنىڭ يەتتە يۈز مىڭ ئەسكىرىگە قارشى چىققانلىقىنى، مەھمۇت قەشقەرى شۇ جەڭگە قاتناشقانلاردىن جەڭدە قانداق قىلىپ ئاز كۈچ بىلەنمۇ يېڭىپ چىققانلىقىنى سۆزلىگەنلىكى ئەسلىتىدۇ. بۇ يەردە ئېيتىلغان «ئارسلان تېگىن غازى»ئىھتىمال ھىجرى 408 ـ (مىلادى 1017 ـ)يىلى بۇرادىرى تۇغان خانىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن تەختكە ئولتۇرغان «ئەبۇل مۇزەپپەر شەرەفىد دولە» ئۇنۋانىدىكى ئارسلانخان بولسا كېرەك. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ يەنە ئۆز ئەسىرىدە "تۈرك يۇرتلىرىنى سامانى ئوغۇللىرىدىن قايتۇرۇپ ئالغان بوۋىمىز" دەپ قەيت قىلغىنى بويىچە، بۇ زات ـــ مەھمۇتنىڭ ئۆز بوۋىسى مۇھەممەتنىڭ قېرىندىشى، يەنى ئەبۇ نەسىر ئەھمەت ئىبنى ئەلى ئىلەك خان بولسا كېرەك. بۇ كىشى ھىجرى 383 ـ (مىلادى 992 ـ)يىلى ۋاپات بولغان بۇرادىرى ھارۇن بۇغراخاندىن كېيىن تەختكە ئولتۇرۇپ، ھىجرى 403 ـ (مىلادى 1012 ـ)يىلى ۋاپات بولغان.

ئىلەك ناسىر ئىبنى ئەلى 999 ـ يىلى بۇخارانى قولغا كەلتۈرگەن ۋە سامانى ئوغۇللىرىنىڭ سەلتەنەتىگە خاتىمە بەرگەن.

ئىككىنچى، مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان»نىڭ بىرىنچى نۇسخىسىنى

ئەھمىيەتكە ئىگە؛ بولۇپمۇ «ئازىغ» بىلەن «ئوپال» يېزىلىرىنى ئىزاھ - لىغاندا، باشقا جايلارنىڭ ناملىرىغا بەرگەن تەبىردىن پەرقلەندۇر - گەن. مەسىلەن: «ئازىغ ــ بىزنىڭ يېزىنىڭ نامى»، «ئوپال ــ بىزنىڭ يېزىنىڭ نامى» دەپ ئېنىق يازغان، لېكىن باشقا ناملاردا مۇنداق دېمىگەن. «ئالغۇق ــ قەشقەردە بىر يېزا نامى»، «باغرام قۇم ــ قەشقەر بىلەن ياركەنت ئارىسىدىكى قۇملۇقنىڭ نامى»، «قىغچاق ــ قەشقەر يېنىدىكى بىر يەر نامى»؛ «قىزىل ئۆز ــ قەشقەر رايونىدا بىر قىشلاق»، «مەنكەنت ــ قەشقەر يېنىدا بىر شەھەر»؛ «تۇمەن ــ قەشقەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئۆتىدىغان دەريا»؛ «توقۇرقا ــ قەشقەر يايلاقلىرىدىن بىرىنىڭ نامى».

دېمەك، «ئازىغ» بىلەن «ئوپال»نىڭ تەبىرىدە «بىزنىڭ» دېگەن ئىگىلىك كېلىش بىلەن «بىزنىڭ يېزا» دېگەن ئېنىقلىغۇچى ئىبارىنى ئىشلەتكەن. مەھمۇت قەشقەرنى ئوپالنىڭ «ئازىغ» كەنتىدە تۇغۇلغان، دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.

قەشقەر ئاھالىسى ھەر يىلى ئۇدۇم بويىچە تاۋاپ قىلىدىغان ئورۇنلار (ئوردىخان پاشايىم، ھەزرەت سۇلتان، ھەزرەت موللام مازارلىرى) دىن ئوپالدىكى ھەزرىتى موللام مازارىنى مەھمۇت قەشقەرنىڭ مازىرى دەپ قىياس قىلىش مۇمكىن. مەھمۇت قەشقەرى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىنى ئوپالدا ئۆتكۈزگەن دەپ تەخمىن قىلساق خاتا بولماس. ئۇ زامانلاردا، ئوپال ــ قەشقەرنىڭ گۈزەل يايلاقلىرىدىن بولۇپ، مۇھىم سەيلىگاھ ئىدى. تارىخچىلار ۋە ئارخېئولوگلارنىڭ مۇلاھىزىلىرى بويىچە، قارا خانىلارنىڭ ئوردىسى تۇمەننىڭ شەرقىدە، ھازىرقى «بەشكېرەم» بىلەن «مەشھەت» ئارىلىقىدىكى تۆ- پىلىككە جايلاشقان، «مەشھەت ــ شاھادەت تاپقانلار ياتقان جاي»،

ھەقىقەتەن، قەشقەردىكى قەزىل سۇيىنىڭ بويلىرى گۈل-گۈلستان، باغ-ۋاراندۇر.

900 يىلدىن كېيىنمۇ ئەمگەكچان ئۇيغۇر دېھقانلىرى «قەشقەرىيە»دىكى قەزىل ۋادىسىنى ئۆزلىرىنىڭ جاپالىق ئەمگىكى بىلەن خۇددى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئەسىرىدە كەلتۈرگەن قوشاقتا تەسۋىرلەنگىنىدەك گۈللىتىپ كەلمەكتە.

«ئارتۇچ» (ھازىرقى «ئاتۇش»)مۇ ئەنە شۇ «قەشقەرىيە»دە ئۆزىنىڭ مەشھۇر مازىرى ۋە ئەنجۇر بازىرى بىلەن تونۇلغان سايلىق يۇرتتۇر.

"ئاتۇشنىڭ يېرى تاشلىق،
تاشلىقتا بولار ئاشلىق."
... ...

ئاتۇش ئاھانىغا سېلىنغان بۇ خەلق قوشقى، راستتىنلا، ئاتۇشنىڭ ئومۇمىي يەر شارائىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

«تەنكە تاغ»دىن ئاغۇ(ئەسلى «ئارغۇ-يەنى ئىككى تاغ ئارىسى») ئارقىلىق كېلىدىغان سۇ (كونىلارنىڭ ئېيتىشىچە «قىران» سۈيى) بوغازدىن چىقىپ، ئۇچ ساي بولۇپ ئاقىدۇ. بۇ ئۇچ ساي «پاچاق ساي» (پاچاق — «پالچىق» ياكى «پارچۇق»)، ئازاق ساي، تەجەن ساي دەپ ئاتىلىدۇ.

«دىۋان»دا قەيت قىلىنغان قەشقەرنىڭ يەر ناملىرى ئارىسىدا «تىزەك تىز — بىر يايلاق نامى»① ئۇچرايدۇ. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن، تىلدىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر نەتىجىسىدە «تىزەك»

① «دىۋان» (فاكسىمىل) III جىلد، 416 - بەت.

هىجرى 464 ــ 466 ـ (مىلادى 1072 ــ 1074 ـ) يىللىرى يېزىپ تەھرىرلەپ بولۇپ، هىجرى 467 ـ (مىلادى 1075 ـ)يىلى قايتا تولۇقلاپ چىقىقان؛ هىجرى 467 ـ (مىلادى 1075 ـ)يىلى ۋاپات بولغان خەلىپە قائىم بىئەمرۇللانىڭ ئورنىغا خەلىپە بولغان (يەنى قائىم بىئەمرۇللانىڭ نەۋرىسى) ئوبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىللاغا ئارمىغان قىلغان. شۇنىڭدەك «دىۋان»نىڭ III جىلدىدا «بۇ كىتاب ئۆمرۇمنى ئاخىرىغا يەتكۈزدى» دېگەن جۈملىگە قارىغاندا، مەھمۇت قەشقەرى مىلادى 1075 ـ يىلى «دىۋان»نى پۈتكۈزۈپ، 27 ـ خەلىپىگە سۇنغان ۋاقتىدا، خېلىلا ياشىنىپ قالغان بولسا كېرەك.

يۇقىرىدىكى ئاساسلار بويىچە، مەھمۇت قەشقەرىنى 11 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا دۇنياغا كېلىپ، ئاخىرلىرىدا ۋاپات بولغان، دەپ تەخمىن قىلىشقا بولىدۇ.

مەھمۇت قەشقەرى ئۆز يۇرتى بولغان قەشقەرنى «قىزىل دەريا» دېگەن سۆزلەر مۇناسىۋىتى بىلەن ئالاھىدە بىر كۆپلىت شېئىر كەلتۈرۈپ مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

«قىزىل ساريغ ئارقاشىپ،
يىپكىن ياشىل يۈز كەشىپ،
بىر ـ بىر كەرۇ يورگەشىپ،
يالىڭۇق ئانى تاڭلاشۇر»

مەنىسى:

قىزىل ـ سېرىق (چېچەكلەر)بىر بىرىگە يۆلىنىپ،
يېشىل رەيھانلار (باش)كۆتۈرۈپ،
بىر ـ بىرىگە يۆرگۈشۈپ (تۇرماقتا)،
ئىنسان ئۇنىڭغا تاڭ قالىدۇ.

قاپلاندی).

دېمەك، بۇ يۇرتنىڭ نامى دەرەخنىڭ ئىسمىدىن ئېلىنغانلىقىنى؛ ئاندىن، مەھمۇت قەشقەرى زامانىسىدىمۇ «ئارتۇچ ناملىق ئىككى يۇرت بار» بولۇپ، ھازىرمۇ ئەينى بويىچە «ئاستىن ئارتۇچ»، «ئۈستۈن ئارتۇچ» دەپ ئاتىلىۋاتقان ئىككى يۇرت بار.

«ئارتۇچ» سۆزىگە مەھمۇت قەشقەرى ئەرەبچە «عر عر» (ئەر-ئەر) دەپ ئىزاھ بەرگەن. «ئەر-ئەر» پارىسچىدا «سروكوھى (تاغ سەرۋىسى)» دېيىلىدىكەن ۋە «ابھل (ئەبھەل)» دەپمۇ ئاتىلىدىكەن. بۇ دەرەخ «يۇمۇلاق ئارچا» (ئىلمىي نامى sabinchinensis) ئائىلىسىگە كىرىدىغان قوچۇرلاردىن بىر خىلدۇر. بۇ دەرەخنىڭ كۆرۈنۈشى چىرايلىق، دەرەخ تاجسى كونۇس شەكلىدە، يوپۇرماقلىرى بېلىق تەڭگىسىدەك ياكى يېڭنىسىمان بولىدۇ، ئانچە تۈپراق تاللىمايدۇ؛ تىكىلگەن جىرىمى تېز كۆكلەيدۇ، بىرقانچە يۈز يىل ياشايدۇ، ياغىچى مەزمۇت بولىدۇ.

نازىنىنلەرنىڭ قامىتىنى سەرۋىگە ياكى تالغا، چاچلىرىنى سۈمبۈلغا ياكى مەجنۇن تالغا ئوخشىتىش ئوتتۇرا ئەسىر ۋە يېقىنقى زامان شائىرلىرى ئۈچۈن تەسۋىرىي ۋاستە بولۇپ قالغان. قەدىمكى چاغلاردىمۇ شائىرلار ۋە خەلق قوشاقچىلىرى «قەشقەرىيە»دە، مەھبۇبلارنىڭ سىياقىنى ۋە چاچلىرىنى «ئارتۇچ» دەرىخىگە ئوخشىتىش ئەڭ چىرايلىق تەسۋىر ھېسابلانغان.

مەھمۇت قەشقەرى ئۆز ئەسىرىدە، «ئارتۇچ» دەرىخى تىمسال قىلىنغان شېئىر-بېيىتلاردىن بىرقانچە يەردە ئۈرنەك كەلتۈرگەن. مەسىلەن:

«كىم ئايىپ ئىشتۇر قولاق،

بارا ـ بارا «تىجەن» بولۇپ كەتكەن. «تىز» ئېگىزلىك دېمەكتۇر.

ئەنە شۇنداق سايلاقتا جايلاشقان بۇ يۇرتنى ئاۋات قىلىش ئۈچۈن، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمىي ئاتا ـ بوۋىلىرى ئونلاپ ئەسىرلەر ـ دىن بۇيان نۇرغۇن تەر تۆككەن؛ ئەمگەكچان، ئىجادچان خەلقىمىز ـ نىڭ تۆككەن ھەر بىر تامچە تېرى بىلەن ھەر دانە تاش تۇۋىدىن يۇز دانلاپ ئاشلىق ۋە ئون دانلاپ ئەنجۇر ھاسىل بولغان دېيىمۇ بالىغە قىلغان بولماسمىز.

ئاتۇشنىڭ خاس تارىخى توغرىسىدا، خاھى يازما تارىخ ياكى تەزكىرە ـ بايانلاردا بولسۇن، تېخىچە ئېنىق مەلۇمات تېپىلمىدى. لېكىن قەشقەرنىڭ 2500 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە شەھەر ئىكەنلىكىنى تارىخىي يازما دەلىللەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك پاكىتلار ئىسپاتلىماقتا. قەشقەرنىڭ قاراخانىلار دەۋرىدىكى پايتەخت بولغان تارىخىنىڭ مىڭ يىلدىن ئاشقانلىقى بويىچە ھېسابلىغاندىمۇ، ئاتۇشنىڭ ئاۋات بولۇش تارىخى مىڭ يىلدىن ئاشىدۇ.

«ئاتۇش» دېگەن نام توغرىسىدا خېلى كۆپ سۆرۈشتۈردۇم. ئەل ئارىسىدا ھەر خىل چۈشەنچە ـ تەبىرلەر بار ئىكەن، بۇلاردىن مەن قانائەتلەنگۈدەك جاۋاب تاپالمىغانىدىم. مانا ئەمدى، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «دىۋان»ىدىن بۇ توغرىدا ئېنىق جاۋاب تاپتىم. مەھمۇت قەشقەرى مانا مۇنداق دەپ يازغان:

"ارتچ ــ ئارتۇچ دەرىخىدۇر، كاشغەردە، ئارتۇچ ناملىق ئىككى يۇرت بار"①.

«تاغ ئارتۇچلانىدى» ② (تاغ ئارتۇچ دەرەخلىرى بىلەن

① «دىۋان» (فاكسىمل) I ـ جىلد، 60 ـ بەت.

② «دىۋان» (فاكسىمل) I ـ جىلد، 157 ـ بەت.

يەنى: تامغا (دەريا ـ كۆللەرنىڭ قولتۇقى ياكى دەريانىڭ تار-مىقى) سۇيى چىقىپ تاغدىن ئۆتىدۇ ۋە ئۇنىڭ يانلىرىدا ئارتۇچ دەرەخلىرى ئۇنۇپ خوددى تىزگىنىدەك قاتار يېتىلىدۇ.

هازىرقى جانلىق تىلدا «ئارتۇچ» دېگەن سۆز «ئاتۇش» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان بولدى، چۇنكى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا (ئېغىز تىلىدا) بوغۇم ئاخىرىدا كېلىدىغان "ر" تاۋۇشى كۆپ هاللاردا چۈشۈپ قالىدۇ؛ ئومۇمەن ئۇيغۇر تىلىدا (شۇنىڭدەك كۆپچىلىك تۈركىي تىللاردا) "چ" تاۋۇشى بىلەن "ش" تاۋۇشى تەلەپپۇز ئورنى ئوخشاش بولغانلىقى ئۈچۈن، بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەن "چ" تاۋۇشى ئادەتتە "ش" تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. شۇڭا، ئەسلىدىكى «ئارتۇچ» جانلىق تىلدا «ئاتۇش» بولۇپ قالغان.

9 ــ 12 ـ ئەسرلەردە «خاقانىيە» تىلى دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى تۈركىي تىللاردىن هەر خىل ئاممىلارنى قوبۇل قىلىپ راۋاجلانغان، ئۇ چاغلاردا "ھ" تاۋۇشى بولمىغان بولسا، «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتالغان 14ــ15ـ ئەسرلەردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا "ھ" تاۋۇشى ئالاهىدە فونېما بولۇپ شەكىللەنگەن.

مەهمۇت قەشقەرى زامانىدا، ئوغۇزلار «ئەمر»نى "خ" تاۋۇشىنى قوشۇپ «خەمر» دەپ ئاتايدىغانىدى. كېيىنكى تەرەققىيات داۋامىدا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاتۇش شېۋىسىدە، سۆز بېشىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىغا ئومۇمەن "ھ" قوشۇپ سۆزلەش خۇسۇسىيىتى شەكىللەندى. (مەسىلەن، ئابلا ــ هابلا، ئوبۇل ــ هوبۇل، ئېلى ــ هېلى، ئۇل ــ هۇل ۋە باشقىلار).

بىز ئۇلۇغ ئالىمىمىز، ئۆز زامانىسىدا جاهانىدا ئەڭ زور كۆچ هېسابلانغان ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ هاكىمىيەت تىلى ــ ئەرەب تىلى

ئاي ئەۋى ئارتۇچ پۇتاق.»①

مەنىسى:

كىم ئېيتىپ (قانداق) قۇلاق ئىشتىپتۇ،

ئاينىڭ ئۆيى ئارتۇچ پۇتقى (دەپ).

يەنى: تولۇن ئاينىڭ (سۆيگەن يارىنىڭ) ئۆيى ئارتۇچ دەرىخە-نىڭ شاخلىرى ئارىسىدىكەن، دەپ كىم ئېيتىپتۇ ۋە قايسى قۇلاق ئىشتىپتۇ.

«ئاردى سەنى قىز بودى ئانىڭ تال،

يەيلىر ئانىڭ ئارتۇچى بۇرنى تاقى قىۋال.»②

مەنىسى:

ھارغۇزدى سېنى قىز، بويى ئۇنىڭ تال،

يېيىلۇر ئۇنىڭ ئارتۇچى بۇرنى تېخى قىۋال.

يەنى:

نازىنىن قىز تالدەك بويى، ئارتۇچىتەك يېيىلغان چاچلىرى،

چىرايلىق قىز بۇرنى بىلەن سېنى ھارغۇزۇۋەتتىمۇ.

«تامغا سۇۋى تاشىرا چىقىپ تاغنى ئۆتەر،

ئارتۇچلارى تەگرە ئۇنۇپ تىزگىن يەتەر.»③

مەنىسى:

تامغا سۇيى تېشىپ چىقىپ تاغدىن ئۆتەر،

ئارتۇچلىرى تىزگىن كەبى قاتار ئۆسەر.

---

① «دىۋان» (فاكسىمىل) I ـ جىلد 189 ـ بەت.

② «دىۋان» (فاكسىمىل) I ـ جىلد 208 ـ بەت.

③ «دىۋان» (فاكسىمىل) I ـ جىلد 214 ـ بەت

هۇن ـ ئۇيغۇرلارنىڭ تىل ئۇغقانچىلىقى

هىنگان تاغلىرىدىن ئورال تاغلىرىغىچە سوزۇلغان كەڭ دىيار (جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمالى هەم خۇاڭخېنىڭ شىمالىدىكى ئۆلكىلەر، سۇڭپت ئىتتىپاقىنىڭ يىراق شەرق ئۆلكىلىرى يەنى پۈتۈن سىبىرىيە هەم قازاقستان، موڭغۇلىيە خەلق جۇمهۇرىيىتى ۋە جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىي رايونى، شۇنىڭدەك پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا) "ئورال ـ ئالتاي تىلى"دا سۆزلەشكۈچى قوۋملارنىڭ يۇرتى ئىدى؛ شۇ كەڭ دىيارنىڭ ئاساسىي قىسمى هۇن ئۇلۇس ـ ئايماقلىرىنىڭ "ئانا يۇرتى" هېسابلىناتتى. تارىخ سەهنىسىدە شۇنچە كۆزگە تاشلانغان ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرغان هۇنلارنىڭ تىلى توغرىسىدا بىلىدىغانلىرىمىز ئىنتايىن ئاز. چۈنكى هۇن "تەڭرىسىقۇت"لىرىنىڭ ئۆز ئالدىغا سىياسىي دۆلەت تۈزۈمى ۋە هەربىي تەشكىلاتلىرى، قوشنا ئەللەر بىلەن قويۇق ئىقتىسادىي ئالاقىلىرى، جۈملىدىن مۇقىم ئورداـقارارگاهلىرى بولىسمۇ، لېكىن ئوردا ۋەسىقىلىرى (ئۆز تىلىدا) ۋە رەسمىي هەرپلىرى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، شۇنداق چوڭ ئۇلۇسنىڭ تىل ـ ئەدەبىياتىغا دائىر يادىكارلىق قالمىغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە، هۇن ئىمپېرىيىسى ئۆزىگە هەرخىل قوۋمىلەرنى بىقىنىدۇرغانلىقى ۋە قوشنىلىرى بىلەن هەربىي توقۇنۇشلارنىڭ كۆپ بولغانلىقى تۈپەيلىدىن، ئىمپېرىيىدە مۇستەهكەم بىرلىك بولماي، هۇنلارنىڭ ئاساسىي قەبىلىلىرى تەرەپ ـ تەرەپكە چېچىلىپ كەتكەن.

بىلەن تەڭ بەيگىگە چۈشەلىگەن تۈركىي تىلىنى («خاقانىيە تىلى» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى) ئۆزىنىڭ ئۆلمەس ئەسىرىدە مۇجەسسەملەندۈرۈپ بەرگەن ئىپتىخارىمىز ھەممۇت قەشقەرى ۋاپاتىنىڭ 900 يىللىقىنى نىشانلىغىنىمىزدا، ئۇنىڭ ئىلمىي مىراسىغا ۋارىسلىق قىلىش، ئۇنىڭ ئىلمىي تەكشۈرۈش ۋە قېتىرقىنىپ ئىزدىنىش روھىنى، ۋەتەنپەرۋەرلىك، مەرىپەتپەرۋەرلىك پەزىلىتىنى ئۆگىنىش — بىزنىڭ بۇرچىمىزدۇر، ئۇنىڭ ئەسىرىدىن بىزگە كېرەكلىك نۇرغۇن گۆھەر تېپىلىدۇ!

1980 ـ يىل دېكابىر.

تارىخىغا يانىدىشىدۇ. چۈنكى بىرەر خەلقنىڭ ماكانلىشىشىدىن، مەدەنىيەت سەۋىيىسىدىن ۋە ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيەتلىرىدىن سۆز ئاچمىدىغان ھەرقانداق تارىخچى تىلنىڭ تاشقى تارىخىغا چوقۇم تاقىلىدۇ. ئاندىن تىلنىڭ ئىچكى تارىخىغا تەئەللۇق گرامماتىكا قائىدىلىرىغىمۇ نەزەر سالىدۇ؛ چۈنكى تىلنىڭ گرامماتىكىلىق قائىدىلىرى تاشقى جەھەتتىنمۇ رول ئويناىدۇ. ①

تارىختا ئۆتكەن ھەرقانداق قوۋملەر توپىنىڭ تىللىرى جۈغراپىي ۋە ئىجتىمائىي مۇھىتلار سەۋەبىدىن پارچىلانغان (مەسلەن، شېۋىلەرگە، لەھجىلەرگە، خاس سۆزلەرگە پارچىلانغان) ياكى بىرلەشكەن (ئۇرۇغ - قەبىلە تىللىرى ئۇلۇس - مىللەت تىللىرىغا بىرلەشكەن). ھەرقانداق تىلنىڭ فونېتىكىلىق خۇسۇسىيىتىدە ئېتىنكىلىق تەركىبمۇ ئۆز تەسىرىنى قالدۇرغان.

يۇقىرىدا سۆزلەنگەن كەڭ دىيارداﺍ، ھەممە تارىخچىلار ئىسكىتلار (بۇلار ياۋرو - ئاسىيادا كەڭ تارقالغان خەلق، كېيىن ئىرانلىقلار ۋە بۇلاردىن ئېلىپ يۇنانلىقلار "ساك" دەپ ئاتىغان چوڭ قوۋم)، ھۇنلار، كۆك تۈركلەر، ئاۋارلار، ئۇيغۇرلار ياشىغانلىقىنى بىردەك ئېتىراپ قىلىشىدۇ. بۇ ناملارنىڭ ئاستىدا يەنە كۆپلىگەن ئۇلۇس - ئايماقلار بار ئىدى: ھەربىر قوۋمنىڭ مۇستەقىل نامى، ئېتنونىمى بار ئىدى؛ بۇلار سىياسىي ۋەزىيەتكە قاراپ، ئومۇمىي بىرنامىغا بىرلىشەتتى ياكى پارچىلىناتتى؛ گاھىدا بىرەر ئۇلۇس بىرەر بىرلەشمە (فېدىراتسىيە)دىن ۋۇجۇدقا كېلەتتى؛ مۇنداق شارائىتتا، يېڭىدىن بىر ئېتنىك نام ئاستىدا بىرلەشكەن ئۇلۇس - ئايماقلارنىڭ قوشۇلمىسى بارلىققا كېلەتتى. بۇنداق قوشۇلمىغا ئاساس بولغان ئۇلۇس - ئايماقنىڭ نامى ئاستىدا كۆچمەنچى دۆلەت قۇرۇلمىسى

نەتىجىدە، ھۇن قەبىلىلىرى باشقا قەبىلىلەرگە ئارىلىشىپ - سىڭىپ كېتىپ، تىللىرىمۇ باشقا قەبىلىلەرنىڭ تىللىرىغا ئۆزلىشىپ كەتكەن؛ ھۇن ئىمپېرىيىسى تەۋەسىگە قوشۇۋېلىنغان ۋە ھۇن قەبىلىلىرىنىڭ كۆچ - كۆچلىرىگە باغلىنىشى بولغان قوۋملەرنىڭ تىللىرىدا كونا ھۇن تىلى قالدۇقلىرى ساقلىنىپ قالغان. بۇنىڭدىن باشقا، تارىخىي يازما مەنبەلەردە (ئاساسەن خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىدا) ئۇچرايدىغان "ھۇن تىلى" سۆزلىرىمۇ كۆپىنچە دۆلەت تەشكىلاتى ۋە ھەربىي ئۇنۋان - دەرىجىلەرگە ئائىت سۆزلەردۇر. بۇنداق سۆزلەرنىڭ تولىسى خەنزۇچە تىرانسكرىپسىيە بولغاچقا، ئەسلىنى تولۇق ئوقۇپ چىقىشمۇ تەس.

دۇنيادا، تىلشۇناسلار تىلنىڭ تەكتىنى ئېنىقلاشتا، ئىككى جەھەتنى، يەنى تىلنىڭ "ئىچكى تارىخى" بىلەن "تاشقى تارىخى"نى نەزەردە تۇتندۇ. بىر - بىرىگە زىچ باغلىنىشلىق بولغان بۇ ئىككى جەھەتنىڭ بىرىنچىسى (تىلنىڭ ئىچكى تارىخى)، ئاساسەن، بىر تىلنىڭ بەلگىلىك باسقۇچتا، ئەسىرلەر بويى قانداق ۋە نەدە قوللىنىلغانلىقى ھەم قانچىلىك كىشىلەرنىڭ شۇ تىلدا سۆزلەشكەنلىكىنى، شۇنىڭدەك شۇ تىلدا سۆزلەشكۈچى كىشىلەر ياكى مىللەتنىڭ پسىخىكىلىق ۋە فىزىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى، تىلغا ئېلىنغان گراماتىكىلىق تۈزۈلۈشنى ئوبيېكت قىلىدۇ. ئىككىنچىسى، يەنى تىلنىڭ تاشقى تارىخى، ئاساسەن، تىلنى ئېتنولوگىيىلىك جەھەتتىن تەتقىق قىلىشنى نىشانلايدۇ؛ ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، بىرەر تىل ئىگىسى بولغان خەلقنىڭ ھاياتىي مەۋجۇدلىقىنى ۋە ياشاش تەرزلىرىنى تەتقىق قىلىشنى مەقسەت قىلىدۇ. تىلنىڭ تاشقى تارىخىغا دائىر تەتقىقات مەلۇم دەرىجىدە تارىخ ۋە ئەدەبىيات

ئالتاي دەۋرىدە، تۈركي تىللار بىلەن موڭغۇل تىللىرى ۋە تۇنگۇس تىللىرى بىر-بىرىدىن ئانچە ئايرىلىپ كەتمىگەن، ئۇ تىللار ئومۇملاشتۇرۇلۇپ (يېقىنقى زامان تىلشۇناسلىرى تەرىپىدىن) «ئالتاي تىلى» دەپ ئاتالغانىدى. بۇ دەۋرگە خاس تىللاردىن تارىخىي ۋەسىقلەر ياكى باشقا تىل ماتېرىياللىرى قالمىغاچقا، ئۇلارنىڭ كېيىنكى تەرەققىيات ئەھۋالىغا قاراپ، ئۇ چاغدىكى تىللارنى ئىككى گۇرۇپپىغا: تۇنگۇس-مانجۇر گۇرۇپپىسى ۋە تۈرك-موڭغۇل گۇرۇپپىسىغا بۆلۈش مۇمكىن، — دەيدۇ رۇس تىلشۇناسلىرىدىن ئاكادېمىك ب. يا. ۋلادىمىرتسوف ھەم ۋېنگىر تىلشۇناسلىرىدىن دوكتور ل. لېيگىت.②

ئىككىنچى دەۋر — ھۇن دەۋرىنى ئالمىلار مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 3-ئەسىردىن مىلادىيە 4-ئەسىرگىچە دەپ ھېسابلايدۇ؛ بۇ دەۋر ھۇن ئىمپېرىيىسى دېگەن مەشھۇر نام ئاستىدا، ناھايىتى چوڭ قەبىلىلەر ئىتتىپاقى تەرەققي قىلغان دەۋر دەيدۇ؛ بۇ ئىمپېرىيە ئىگىلىگەن زېمىن ناھايىتى كەڭرى بولۇپ، نۇرغۇنلىغان تۈرك-موڭغۇل، تۇنگۇس-مانجۇر ۋە باشقا قەبىلىلەرنى ئۆز تەۋەسىدە بىرلەشتۇرگەن، ھەتتا بۇ قەبىلىلەردىن تۈرك-موڭغۇل قەبىلىلىرى مىلادىيىنىڭ بىرىنچى ئەسىردە كېڭىيىپ، شەرقي ياۋروپا-غىچە بېرىپ يەتكەن.③

ھۇن دەۋرىدە، چوڭ قەبىلىلەر ئىتتىپاقلىرى راۋاجلىنىش داۋامىدا تىللار مەركەزلىشىپ، تۈركي تىللار، موڭغۇل تىللىرى ۋە تۇنگۇس-مانجۇر تىللىرى دېگەن گۇرۇپپىلار شەكىللەنگەن ۋە بارا-بارا ئۆز ئالدىغا راۋاجلانغان. كۆپ چاغلارغىچە، موڭغۇل تىللىرى گۇرۇپپىسى تۈركي تىللار گۇرۇپپىسى بىلەن تۇنگۇس-

شەكىللىنەتتى. بۇنداق دۆلەت بىر-بىرىدىن پەرقلىق بولغان ئېتنىك بىرلىكلەرنىڭ تىل جەھەتتىن تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتلىرى بولاتتى. سىياسىي بىرلىك نەتىجىسىدە، ئايرىم-ئايرىم رايونلارد قوللىنىلغان شېۋىلەر بارا-بارا مەلۇم بىر تىل بىرلىكىنى شەكىللەندۈرەتتى. بۇنداق شېۋىلەر بىرلىكىدىن بىرەر ئانا تىلنىڭ يىلتىزى ۋۇجۇدقا كېلەتتى. كېيىنكى كۈنلەردە "تۈركىي تىل" دەپ ئاتالغان "تىل بىرلىكى" ۋە باشقىلار ئەنە شۇ ئەھمىيەتنى كۆز-ستىدۇ.

"ئالتاي تىلى" تەتقىقاتچىلىرىنىڭ پىكىرلىرىگە قارىغاندا، بۈگۈنكى كۈندە "تۈرك"، "موڭغۇل"، "تۇنگۇس" تىللىرى دەپ ئۇچ چوڭ قولغا بۆلۈنگەن تىللارنىڭ ئانا مەنبەسى "ئانا ئالتاي تىلى" دۇر.

بىز نامىنى ئاتىغان قەدىمكى خەلقلەرنىڭ تارىخىنى ۋە "تۈرك"، "موڭغۇل"، "تۇنگۇس" تىللىرىنى سېلىشتۇرما-تارىخىي جەھەتتىن تەتقىق قىلغانلار «تۈركىي تىللار»نىڭ تەرەققىيات جەريانىنى ئالتە دەۋرگە بۆلىدۇ:

1. ئالتاي دەۋرى (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 3-ئەسىردىن بۇرۇن)؛
2. ھۇن دەۋرى (مىلادىيە 5-ئەسىرگىچە)؛
3. قەدىمكى تۈرك دەۋرى (مىلادىيە 5 — 10-ئەسىرلەر)؛
4. ئوتتۇرا تۈرك دەۋرى (10 — 15-ئەسىرلەر)؛
5. يېڭى تۈرك دەۋرى (15 — 20-ئەسىرلەر)؛
6. ھازىرقى زامان تۈرك دەۋرى.

(قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا تۈرك دەۋرلىرىنى "ئۇيغۇر" دەۋرى دەپمۇ ئاتايدۇ.)

تىلشۇناسلاردىن پ. پېللىئوت، ب. ب. بارتولىد، ئا. رىمۇزا، ئېىد. شاۋان، ب. لاۋفېر، ئىي. ھ. پەركېر، ۋ. رادلوف، ف. كرائۇزلار «ئالتاي تىلى»نىڭ ئىكىكىنچى دەۋرىدىكى تىل ــ «ھۇن تىلى»نى تۈركىي تىل، يەنى ھۇنلار تۈركىي تىلىدا سۆزلىشىدىغان خەلق ئىدى، دەپ ھېسابلىشىدۇ. دەرۋەقە، ھۇن ئىمپېرىيىسىگە بىرلەشتۈرۈلگەن ئۇلۇس ـ ئايماقلار (كېيىنكى تەرەققىيات نەتىجىسىدىن قارىغاندىمۇ) تولاراق «تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر» ئىدى. مەزكۇر ئالىملارنىڭ پىكرىچە، ھۇنلار كۆپىرەك چىن (جۇڭگو)، ئىران، ھىندىستان ۋە يۇنانلار بىلەن ئالاقە قىلغانلىقى ھەم شۇ زامانلاردا مەزكۇر نامى ئاتالغانلار ياۋرو ـ ئاسىيادىكى چوڭ دۆلەت ــ خەلقلەر بولغانلىقى ئۈچۈن، شۇلارنىڭ ۋەسىقىلىرىدە بەزى «ھۇنچە سۆزلەر» ساقلىنىپ قالغان. «ھۇن تىلى»نىڭ خاراكتېرىستىكىسىنى بېرىشتە، تىلشۇناسلار يەنىلا (بىر ـ بىرىگە يېقىن بولغان) تۈركىي تىل بىلەن موڭغۇل تىللىرىنىڭ لېكسىكىلىرىدىن مىسال كەلتۈرۈشىدۇ. مەسىلەن، سوۋېت تۈركۈلوگلىرىدىن ن. ئا. باسكاكوۋ تەتقىقاتىغا مۇراجىئەت قىلايلى.⑤

1. تۈركىي تىل ۋە موڭغۇل ھەم تۇنگۇس ـ مانجۇر تىللىرىغا ئورتاق بولغان سۆزلەردىن مىساللار:

بۇقا	buqa/buka	ئالتايچە
بۇقا	buha	موڭغۇلچە
بۇغا، ھايۋ	buha/buhu	مانجۇرچە
قوي	buka	
بول (بولماق)	bol ــ	ئالتايچە
يېتىلمەك، قىلماق، بولماق	bol ــ	موڭغۇلچە

مانجۇر تىللىرى گۇرۇپپىسى ئوتتۇرىسىدا قېلىپ، ئىككى تەرەپلىمە تەسىرگە ئۇچرىغان.

«ئالتاي تىللىرى»نى تەتقىق قىلغۇچىلار ئالدى بىلەن «ئانا تىل» نىڭ تاۋۇش سىستېمىسىنى ئېنىقلاشقا تىرىشقان. بۇ ساھەدە كۆپ شۇغۇللىنىپ، پىكىرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان ئالىم ن. پوپپېدۇر. ھۇن تىلىنى تەكشۈرۈشتە، تىلشۇناسلار كۆپىنچە قەدىمكى دەۋرلەردە بىر گۇرۇپپىغا كىرىدۇ دەپ قارالغان "تۈرك" ۋە "موڭغۇل" تىللىرىنى بىر-بىرىگە سېلىشتۇرۇپ، تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدىكى ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىق ۋە ئايرىملىقلارنى ئېنىقلاپ چىققان. بۇ توغرىدا، ن. پوپپېمۇ موڭغۇل تىللىرىدىن مىسالىلار كەلتۈرگەن. تۈركىي سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى "a" موڭغۇلچە سۆزدە "u-i"، ياكى ئەكسىچە، باشقا شېۋىلىرى بويىچە موڭغۇلچىدىكى "a" تۈركىيچە "u-i" بولۇپ كەلگەن. مەسىلەن:④

تۈركىيچە		موڭغۇلچە
sarīoɣ	(سېرىق)	sira
altun	(ئالتۇن)	altan
ḳatīoɣ	(قاتتىق)	ḳataoɣu
taluy	(دېڭىز)	dalay

ن. پوپپې سۆز بېشىدا كېلىدىغان تاۋۇشلارنى نەزەردە تۇتۇپ، «ئالتاي تىللىرى» ئۇچۇن، تاۋۇشلار سىستېمىسىنىڭ مۇنداق تەڭداشلىق جەدۋىلىنى ئىشلىگەن:

كونا ئالتايچە	*p	*b	*t	*d	*ḳ	*ġ	*k	*g	*z	*c	*y	*h	*n	*ç	*s
موڭغۇلچە	o	b	t	d	ḳ	ḳ	k	g	d	c	y		n	ç	s
تۈركىيچە	o	*b	*t		ḳ		k		*y					*ç	*s

(gu – du – lu)			
tu – ki(gi)	tutik	tətik	دانىش
tzi	*zīri	qür(– ə)	چۆرە
do – lo	to*brak	toprak	"توپراق" (قەبرە)
be – kan – zhi	bakīnç	bakīnq	باققۇچى (مەھرەم)
o – to	otow	otaq(w)	ئوتاغ (قونالغۇ)
hu – han	koghan	koyan	قويان (توشقان)
bu – gu	bügü	bügə	قەيسەر
tu – man	tümän	tümən	تۈمەن

يۇنان مەنبەلىرىدە ئەڭ قەدىمكى «تۈركىي» سۆز دەپ قەيت قىلىنغان "ئاشغۇ" (ashigu) «سوت بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ ئىچىلىدىغان تاماق» مەنىسىدىكى سۆزدۇر. شۇنىڭدەك، تىلشۇناس نېمېت (J.Nemeth) ياۋروپادىكى ھەر خىل يازما مەنبەلەرگە تايىنىپ، ھۇنچە ئانتروپونىملارغا دائىر بىرقانچە سۆزنى تاپقان.⑥ بۇ سۆزلەر، ئاساسەن، ھۇنلارنىڭ شەرقىي ياۋروپاغا كۆچكەن قىسمىنىڭ ھۆكۈمدارى ئاتىللاغا دائىردۇر.

1. Oibars — Aybars ئىسمى ئاتىللانىڭ تاغلىرىدىن بىرىنىڭ (Ay – bars)

2. Mundiukhos — Mundzucus — ئاتىلىلانىڭ ئاتىسى Muncuk<boncuk

كۆيدۈرمەك، قىزدۇرماق	bola —	مانجۇرچە
دالا، تالا	tala	ئالتايچە
دالا، ۋادە	tala	موڭغۇلچە
دالا، چۆل	tala	مانجۇرچە

2. تۈركىي ۋە موڭغۇل تىللىرىغا ئورتاق سۆزلەردىن:

ئالتايچە	موڭغۇلچە	
ḳuduḳ	hudag	قۇدۇق
bulung	bulung	بۇلۇڭ
dīl	ẓīl	يىل
ḳadīn	ḳatun	خوتۇن
ḳara	hara	قارا
tanī	tana	تونۇ (تونۇماق)

دېمەك، "ھۇن تىلى"نىڭ قەدىمكى ئاتالغۇسى بولغان «ئالتاي تىلى»نىڭ كېيىنكى "ئەۋلادلىرى"دىن ئېلىنغان مىساللارغا قارىغاندا، «ھۇن تىلى»نى بەزى ئالىملارنىڭ «موڭغۇل تىلى» ۋە كۆپچىلىك ئالىملارنىڭ «تۈركىي تىل» دېيىشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس.

خەنزۇچە مەنبەلەردە ترانسكرىپسىيە قىلىنغان بەزى ھۇنچە سۆزلەرنى تەخمىنىي ئوقۇلۇشى بويىچە، تۈركىي سۆزلەرگە سېلىشتۇرۇپ كۆرەيلى.

خەنزۇچە	ھۇنچە	تۈركىيچە	مەنىسى
mo-tun	ba-tu(r)	batur	باتۇر
teŋ-li	täŋri	təngri	تەڭرى
tchan-yü	käŋrü	kəngrü	كەڭرى
gu-du	ḳutluḳ	ḳutluoɳ	قۇتلۇق

«كۆك تۈرك» قاغانلىقىغا بېقىنىشاندىكى، بۇ چاغلاردا، ئۇلار «كۆك تۈرك»نىڭ تۆمۈركانچىلىرى ھېسابلىناتتى. "ئاۋارلار" خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە "ئارىلاش خۇ" (غۇز) ھېسابلانغىنى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ تىلىمۇ ۋەكىللىك خاراكتېرغا ئىگە. ئەمما، ئۇلارنىڭ تىلىدىنمۇ يادىكارلىق قالمىغان. پەقەت خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىدا («شىمالىي سۇلالە نامەلىرى» ۋە «ۋېيىنامە»نىڭ «رۇ-رۇ» بابىدا) بەزى "قاغان"لارنىڭ ئۇنۇقانلىرى ۋە شەخس نامىلىرى (قەبىلە-ئۇرۇغ نامىلىرىغا باغلىق ئىسىملار) قاتارلىق ئازغىنە سۆزلەر قەيت قىلىنغان. مەسىلەن: «بۇ-ۋۇ-خې شېڭگەي كېخەن» — بۇۋۇرغۇر جەڭگەك قاغان (زەپەر قىلغۇچى — يېڭۈەرگۈچى خاقان)؛ «مى-يۇ كې-شې-جۇ كېخەن» — بۇيۇك كۆچەگۈ قاغان (بۇيۇك ھمايە قىلغۇچى خاقان). بۇلاردىن باشقا، "چيۇ-دۇ-فا" — كۈتۈپار (ۋار)" يەنى "كۈتۈبەر" (غۇلاچ يايغۇچ)، "ئەي-كۇ-گەي" — "ئاي كۆركى" (ئايدەك كۆركەم)، "خۇ-ۋۇ-فا-كۇجې" — "قۇۋانغۇچ" (خۇشال-لانغۇچ)، تى-لەن" — "تىلىم (تىلىدەم)" (مۇقەددەس، ئەۋلىيا-لىق)، "دۇ-لو" — "تۈگرە" ياكى "توغرا" (چىن، توغرا) دېگەن ئۇنۇقان-لەقەملەر ئۇچرايدۇ.

خەنزۇچە يازما مەنبەلەردە قەيت قىلىنغان يۇقىرىقىدەك سۆزلەر-دىن تاشقىرى، "ئاۋار"لارنىڭ غەربكە سۈرۈلگەن قوۋملىرىدىن ئۇلارنىڭ تىلىغا دائىر بەزى سۆزلەر شەرقىي ياۋروپا ھەم ئېدىل بويىدىكى بەزى ئۇلۇس-ئايماقلارنىڭ تىللىرىدا ساقلىنىپ قالغانلىقى مەلۇم. مەسىلەن، "قاپپان" ياكى "قوپپان" (بىر ئۇنۇقان-دەرىجە)، "باگان" ("باغان" — مەنسەب نامى)، "يۇگرۇش" ("يۇغرۇش" — باش ۋەزىر) ۋە باشقىلار. ⑦

3. Kreka — Arikan ئاتىللانىڭ چوڭ خوتۇنى
4. Ernakh/Hernac — Irnik/Irnek ئاتىللانىڭ ئوغلى
5. Ilek/Ellac — Illek, Ilek/Ilik ئاتىللانىڭ ئوغلى
6. Dengizih ئاتىللانىڭ ئوغلى
7. Atakam — Ata — Kam ھۇن چوڭلىرىدىن بىرى
8. Akatziri — Aghaçeri ئېتنىك نام

بۇ مساللاردىنمۇ ھۇن تىلىنىڭ ئاساسىنى «تۈركىي تىل» تەشكىل قىلغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. ھۇن تىلىنىڭ كېيىنكى تەرەققىيات داۋامىنى يەنىلا شۇ "ھۇن" نامى ئاستىدىكى قوۋملەر قوشۇلمىسىنى تەشكىل قىلغان ئۇلۇس-ئايماقلارنىڭ تىلىدىن ئىزلەشكە توغرا كېلىدۇ. مۇنداق ئۇلۇس-ئايماقلار ئىچىدە، ھۇنلارنىڭ جەنۇبىي-غەربىي (گەنسۇ-باريكۆل) قانىتىدىكى "ئاۋارلار"نىڭ تىلىمۇ ۋاستىچىلىك رولىنى ئويناپىدۇ.

خەنزۇچە يازما مەنبەلەردە، ئۇلار "رۇي-رۇي" ("رۇ-رەن"، رۇ"-رۇ") دەپ ئاتالغان. «لياڭنامە»نىڭ «چەت ئەللەر» تەز-كىرىسىدە بايان قىلىشچە: «رۇي-رۇي ئېلى ھۇنلارنىڭ باشقا ئۇرۇغلىرىدىندۇر. ۋېي، جىن خانلىقلىرى زامانلىرىدا، ھۇنلار يۈز-لەپ-مىڭلاپ قىسىملارغا بۆلۈنۈپ كەتكەن، ھەر بىرىنىڭ ئۆز نامى بار، رۇي-رۇيلەر ئەنە شۇ قىسىملاردىن بىرىدۇر.» «جەنۇبىي چىنامە»دە بايان قىلىشچە: «رۇي-رۇيلەر سېپىلىنىڭ سىرتىدىكى ئارىلاش خۇ (غۇز) لاردۇر... رۇي-رۇيلەر ئوت-سۇ قوغلىشىپ يۈرۈپ، ھۇنلارنىڭ قەدىمكى بارگاھىنى ئىگىلىگەن ۋە غەربىي دىيارغا ھەيۋىسىنى كۆرسەتكەن.»

ھۇنلار پارچىلانغاندىن كېيىن، "رۇ-رۇ" (ئاۋار)لار دەسلەپ

kender	كەندىر
keskeny	كىچىككىنە
kesön	كەچ (كەچقۇرۇن)
kezel	كېزەك (بېكەت، كېزەل)
ki	كىم
lakat	لاكات
sam (szam)	سان (ساناق)
sarga	سېرىق (سارىغ)
szürke	سۈر (سۈركۆك)
szel	يەل
tarcsa	تەخسە
tart	تارت (تارتىشلىماق)
teli	تول (تولۇق)
tolmacs	تىلماچ (تەرجىمان)
törzc	تۆرۈك

بۇ سۆزلەرنىڭ ئوقۇلۇش جەھەتىدىن ئۇيغۇر تىلىغا (جۈملىدىن تۈركىي سۆزلەرگە) يېقىن بولغاننىڭ ئۈستىگە، ئەڭ مۇھىمى، مەنىلىرىنىڭ ئوخشاش بولغانلىقى تەسادىپىي ئەھۋال بولمىسا كېرەك.

ھۇنلارنىڭ تىلىنى بەزى تىلشۇناسلار ئۇلارنىڭ شۇ زاماندىكى شەرقىي قوشنىسى بولغان سىيەنپىلەر (سابىرلار) تىلى بىلەن ئوخشاش، سىيەنپى تىلى ھۇن تىلى ئۈچۈن ئۆرنەك بولىدۇ دەپ قارايدۇ. لېكىن، خەنزۇچە تارىخ مەنبەلىرى بۇ قاراشنى رەت قىلىدۇ. «ۋېينامە»دە يېزىلىشىچە: «ھۇن يۈۋېن — موكۆي لياۋ-

دېمەك، "ئاۋار"لارنىڭ تىللىرىدىن قالغان ئەنە شۇنچىلىك سۆزلەرنىڭ يىلتىزى، ئوقۇلۇشى، تۈزۈلۈشى ۋە مەنىسى جەھەتلىرىدىن تەھلىل قىلغاندىمۇ، تۈركىي سۆزلەر بىلەن ئوخشاش ياكى مەنبەداش ئىكەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

يۇقىرىدا، قەدىمكى دەۋردە ھۇنلارنىڭ غەربكە كۆچكەن قىسمىدىن قالغان سۆز-ئىبارىلەردىن مىسال كەلتۈرگەنىدۇق. ئەمدى، ئۇلارنىڭ ئەۋلادى ھېسابلانغان ھازىرقى "ۋېنگىر" (ئۆزلىرىنىڭ ئاتىشى بويىچە "ھۇنگار")لارنىڭ تىلىدىن بەزى لېكسىكىلىق ماتېرىياللارنى دىققىتىڭلارغا سۇنىمىز.⑧

ئۇيغۇرچە	ھۇنگارچە
ئانا	anya —
ئانام	anyam
ئەل	el
ئىلگىرى	elöre
ئەرۋەش	orvos (دوختۇر)
ئاستا (ئاۋايلا)	ovatos
ئۇ	ö (hu)
كېپىش	cipö
ئامبار	hambar
ئۇزۇن	hosszu
قوم	homok
قازان	kazan
قاپقا، قەۋس	kapocs
كۆك (رەڭ)	kek

خۇلاسه: تىللاردىكى تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەت بىرەر تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي ـ تارىخىي مۇناسىۋەتلىرىگە باغلىق بولىدۇ. ئۇيغۇر تىلى يەنى قەدىمكى «تۈركىي تىل» ھۇن تىلى ئۇچۇن ئۆرنەك بولالايدۇ.

1982 ــ 1989 ـ يىللار.

ئىزاھلار:

① ئەخمەت جەفەر ئوغلۇ: «تۈرك دىلى تارىخى»، ئەنسەرۇن كىتابـ ئەۋى. ئىستانبۇل 1984.

② ب. يا. ۋلادىمىرتسوف: «موڭغۇل يېزىق تىلى ۋە خالخا شېۋىسىنىڭ سېلىشتۇرما گرامماتىكىسى»، لېنىنگراد، 1929 ـ يىلى، 47 ـ بەت، 3 ـ جەدۋەل. «ئالتاي تىللىرى ئائىلىسى ۋە موڭغۇل تىلى». جۇملىدىن، L.Ligeti.A Kinai — a tirasos barbar. nyelvi glosszak. ker— dese («Nydvtudomanyi közlemenyek» LI,I, Budapest, 1941)

③ ئى. بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى دەۋرلەردە ياشىغان خەلقلىرى توغرىسىدا»؛ ك. ئىنوسترانتسېۋ: «ھۇننۇ ۋە گۇنلار»؛ شۇنىڭـ دەك، م. دېگۇيگنېس، ئو. يې. فاررېر، ئو.مەنچېن ـ ھېللېن، ك. شىرا توري، ئەخمەت جەفەر ئوغلۇ («تۈرك تىلى تارىخى») ۋە باشقىلار.

④ N.Poppe «Der altaische sprachtyp» Handbuch der orien talistik. V.Mongolistik. 1964

⑤ ن. ئا. باسكاكوۋ: «تۈركىي تىللار تەتقىقاتىغا كىرىش»، موسكۋا، 1962، 120 ـ بەت.

⑥ ئەخمەت جەفەر ئوغلۇ: «تۈرك تىلى تارىخى»دا كەلتۈرگەن نەقىل بويىچە:

GY.Nemeth. A hon'foglalo magyarsag kialakulasa, Budapest,

دۇكدا سېپىلىنىڭ تاشقىرىسىدا مەيدانغا چىقىقان، ئۇ ئىلگىرى جەنۇبىي تەڭرىقۇتقا قارام بولۇپ، شەرقىي ئۇلۇس چوڭى ئاتىلاتتى. ئۇلارنىڭ تىلى سېيەنپىلەرنىڭكىدىن ناھايىتى كۆپ پەرقلىنىدۇ.»[9] دېمەك، ھۇن تىلى قەدىمكى تۈركىي تىل، جۈملىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش دېيىشكە ھەقلىقمىز. يازما تارىخ ھەم تىلشۇناسلارنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرى بۇ پىكىرنى ئىسپاتلايدۇ. «سۇڭنامە»دە يېزىلىشىچە: «ئۇيغۇرلار ئەسلى ھۇنلارنىڭ باشقا ئەۋلادىدۇر.» «يېڭى تاڭنامە»دە يېزىلىشىچە: «ئۇيغۇرلار ئىلگىرىكى ھۇنلاردۇر. ئادەتتە، كۆپىنچە ئېگىز چاقلىق ھارۋىلاردا يۇرىدۇ. يۈەن-ۋېي زامانىدا (396 — 420 - يىللار) گاۋگۈي ئۇلۇسى ياكى تېلې دەپ ئاتالغان.» «سۇيىنامە»دە يېزىلىشىچە: «تېلېلەرنىڭ ئاتا-بوۋىلىرى ھۇنلارنىڭ ئەۋلادىجەمەتلىرىدۇر.» شۇنىڭدەك، «جۇنامە»دە يېزىلىشىچە: «تۈركلەر ھۇنلارنىڭ باشقا ئۇرۇغىدۇر.»[10] يەنە ئېنىق قىلىپ، ئۇيغۇر (قەدىمكى ئاملىرى دىڭلىك، گاۋگۈي)لارنىڭ «تىلى ھۇنلارنىڭكىگە ئوخشايدۇ، لېكىن ئازراق پەرقى بار» دېيىلگەن.

ياۋروپا تىلشۇناسلىرىدىن كلاپروت (J.klaproth) ۋىزانتىيە (شەرقىي روما) تارىخچىلىرىدىن نىكىتا (Nikita)، لېۋگراماتىك (Lev Grammatik)، جورجى (Georgi)لارنىڭ "Oungri"لار ھۇنلاردۇر دېگەن مەلۇماتىغا ئاساسلىنىپ، ھۇن ئۇلۇس-ئايماقلىرى قوشۇلمىسى ئىچىدە، سانى كۆپ ۋە قۇدرەتلىك بولغان "گاۋگۈي" لارنىڭ قەبىلە ناملىرى بىلەن ئوخشاش بولغان "ئوغۇر، ئونۇغۇر، ئوتىغۇر، قۇتىغۇر، سارۇغۇر" دېگەندەك قەبىلە ناملىرىنى ئېنىقلاپ چىققان.[11]

تىل ۋە تەرجىمە

تىل ــ ئىجتىمائىي ئالاقە قورالى، يەنى ئىنسانلارنىڭ ئالاقە قىلىشىدىغان ئەڭ مۇھىم قورالى؛ شۇنىڭ ئۈچۈن تىلنىڭ بىرىنچى ۋە تۈپ ۋەزىپىسى كىشىلەرگە ئۆز ئارا ئالاقە قىلىش ۋە پىكىرلىشىش قورالى بولۇپ بېرىشتىن ئىبارەت.

تەرجىمە ــ بۇ ئەرەبچە سۆز، بۇ سۆزنىڭ لۇغەت مەنىسى «كۆچۈرۈپ قويماق، ئۆتكۈزمەك»، «باشقىچە ئىپادىلىمەك»، «پىكىرنى باشقىچە بىلدۈرمەك» دېگەنلىك بولىدۇ؛ بۇ سۆزنىڭ ئىستېمال مەنىسى «ۋاستىچى، كۆۋرۈك» ياكى «تۈرتكە ۋە ئىلھامچى» دېمەكتۇر. تەرجىمە شۇنىڭ ئۈچۈن ۋاستىچىكى، تەرجىمە ــ ئىدېئولوگىيە ۋە پەن ــ مەدەنىيەت جەھەتلىرىدىكى، جۈملىدىن تۇرمۇشنىڭ ھەممە ساھەلىرىدىكى ماددىي ۋە مەنىۋى ئوزۇقلارنى يازما تەرزدە ۋە ئېغىز يۇزىدە بىر تىلدىن ئىككىنچى تىلغا ئۆتكۈزگۈچى كۆۋرۈك، جانلىق تىلمىزدا بۇ سۆزنى بالدۇر «تىلماچ» دەپ ئاتايتتى.

ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، يازغۇچى لۇشۈن: «تەرجىمىگە ئەھمىيەت بېرىپ، ئۇنى ئۇلگە قىلىش، ئەمەلىيەتتە، ئىجادىيەتكە تۈرتكە ۋە ئىلھامچى بولىدۇ» دەيدۇ؛ شۇنىڭ ئۈچۈن، لۇشۈن «مەن ئۆزەممۇ ئەزەلدىن تەرجىمىدىن مىننەتدارمەن» دەپ، تەرجىمان بولغىنى ئۈچۈن پەخىرلەنگەن. دېمەك، تەرجىمە ئاشۇنداق پەخىرلىنەرلىك خىزمەت.

1930. Attila es Hunjal; J.Eckmann, «Hunlarin dili, Türk dili, Belleten, 1949, III san.

⑦ م. كۆپرۈلۈ: «قەدىمكى تۈرك ئۇنۋانلىرىغا ئائىت نوتىلار»، «تۈرك هوقۇق ۋە ئىقتىساد تارىخى مەجمۇئەسى» II، ئىستانبۇل، 1939.

⑧ ئىستۋان شتېينمېتس: «رۇسچە ـ ماجارچە هەم ماجارچە ـ رۇسچە تۆمۈريول لۇغىتى»، پەنلەر ئاكادىمىيىسى نەشرى، 1952.

⑨ «ۋېينامە» 103 ـ جىلد، «تەزكىرىلەر» 91.

⑩ «سۇڭنامە» «چەت ئەللەر III»، «يېڭى تاڭنامە»، «ئۇيغۇر تەزكىرىسى»، «سۇينامە»، «شىمالىي دىلار تەزكىرىسى»، «جۇنامە»، «غەربىي يۇرتلار تەزكىرىسى».

⑪ ئەخمەت جەفەر ئوغلۇنىڭ «تۈرك تىلى تارىخى»دىكى نەقىل بويىچە، «Sur L'leutite des Tou ـ kiue et les Hiongnu avec les Turcs».

دۇنيادا تىللار ئۆز نەسەپ ـ شەجەرىلىرى بويىچە، چرك تل سىستېمىلىرىغا بۆلۈنگەندىن باشقا، گرامماتىكىلىق تۈزۈلۈش جەھەتتىنمۇ ئوچ تۈركۈمگە بۆلۈنىدۇ: بىرى، ئامورف تىللار، يەنى «يەككە تىللار» ياكى «شەكىلسىز تىللار»؛ بىرى، ئاگگلوتىناتىف تىللار، يەنى «يېپىشقاق تىللار»؛ يەنە بىرى، فىلكتيون تىللار، يەنى «پۈكۈلمە تىللار». ئامورف تىللارنىڭ خۇسۇسىيتى شۇكى، سۆزلەرنىڭ تەركىبىي بىرلىكى ــ تۈپ سۆز (تومۇر سۆز)، گرامماتىكىلىق مەنىنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچىلارنى ئاجراتقىلى بولمايدۇ؛ مورفولوگىيىلىك ئۆزگىرىشلەر كەمچىل بولىدۇ، سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى گرامماتىكىلىق مۇناسىۋەت سۆزلەرنىڭ تەرتىپى ۋە «مەۋھۇم سۆزلەر» ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. خەنزۇ تىلى ئاشۇ تىللار قاتارىغا كىرىدۇ، چۈنكى ئۇ دانە ـ دانە سۆزلەردىن تەركىب تاپقان تىل.

ئاگگلوتىناتىف تىللارنىڭ خۇسۇسىيتى شۇكى، گرامماتىكىلىق مەنىنى بىلدۈرىدىغان سۆز قوشۇمچىلىرى سۆز تومۇرىغا ياكى تۈپ سۆزگە قوشۇلۇپ، گرامماتىكىلىق شەكىل ۋە ياسالما سۆزلەرنى شەكىللەندۈرىدۇ. يەنى سۆزلىرى بىر ـ بىرىگە ۋە قوشۇمچىلىرى سۆزلەرگە يېپىشىپ كېلىدۇ. ئۇيغۇر تىلى ئەنە شۇنداق تىللار قاتارىغا كىرىدۇ. فىلكتيون تىللارنىڭ خۇسۇسىيتى شۇكى، سۆزلەرنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى ئۆزگىرىشلىرى ئارقىلىق گرامماتىكىلىق شەكىللەر تەركىب تاپىدۇ، سۆز تومۇرىغا قوشۇمچىلار ئىنتايىن چىڭ جىپسىلىشىدۇ؛ سۆزلەر ئالدى، ئارقى ۋە ئوتتۇرىلىرىدىن تۈرلۈك قوشۇمچىلار ئارقىلىق تۈرلىنىۋېرىدۇ. رۇس، گېرمان، ئەرەب تىللىرى شۇنىڭغا كىرىدۇ.

مەسىلەن:

تەرجىمە ۋاستىچى ــ كۆۋرۈك ئىكەن، ئۇ ئۆز ۋەزىپىسىنى ئىككى تىلنىڭ ئالاھىدىلىكىگە، شۇنىڭدەك بىرلىك نۇقتىلىرىغا ياكى پەرقلىق بولۇش خۇسۇسىيەتلىرىگە باغلىق ھالدا ئورۇنلايدۇ. بىر ـ بىرىگە تەرجىمە قىلىنىدىغان ئىككى تىلنىڭ ئالاھىدىلىكى ئۆزلىرىگە خاس گراماتىكىلىق، بولۇپمۇ مورفولوگىيىلىك تۈزۈلۈشى جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ؛ ئىككى تىلنىڭ بىر نۇقتىلىرى (ئوخشاشلىقلىرى) ئۇلاردىكى گراماتىكىلىق قائىدىلەرنىڭ ئورتاقلىقى (نەزەرىيە جەھەتتىن) ئىز ـ ھار بولىدۇ؛ پەرقلىنىشى تىللارنىڭ قۇرۇلمىسى بويىچە ئايرىلغان تىل سىستېمىلىرىدىكى ئايرىملىق جەھەتتىن مەلۇم بولىدۇ.

ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزدە، بىز ئاز سانلىق مىللەتلەر ئۈچۈن ئىككى ئورتاق تىل بار: بىرى مىللىي تىل، بىرى ئورتاق ئالاقە تىلى. مىللىي تىل ــ مىللىي ئومۇمىي تىل، مىللەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئورتاق ئىشلىتىلىدىغان تىل؛ ئۇزاق ئۆتمۈشتىكى ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز ـ دىن تارتىپ ئىستېمال قىلىنۇاتقان ئانا تىلى ؛ ئورتاق ئالاقە تىلى ــ كۆپ مىللەتلىك مەملىكەتتە ھەرقايسى مىللەتلەر ئومۇمىي ئىشلىتىدىغان تىل، كۆپ مىللەتلىك مەملىكەتتىكى ئاساسىي مىللەتنىڭ تىلى مەملە ـ كەتتىكى ھەممە مىللەتلەرنىڭ ئورتاق ئالاقە تىلى بولىدۇ. بىزنىڭ مەملىكىتىمىزدە خەنزۇ تىلى ئەنە شۇنداق تىلدۇر، شۇڭا بۇنىمۇ «ئاساسىي تىل» ياكى «ۋەتەن تىلى» دەيمىز.

بىزنىڭ ئەمەلىيىتىمىزدە، ۋەتەن تىلىدىكى ئۇقۇمنى مىللىي تىلدا ئىپادىلەش ــ تەرجىمىنىڭ مۇھىم ۋە مۇرەككەپ ۋەزىپىسى. بۇ ۋەزى ـ پىنىڭ ھۆددىسىدىن ئوبدان چىقىش ئۈچۈن، تىل ۋە تەرجىمە ساھەسىدىكىلەرنىڭ ئىككى تىلنىڭ ھەممە خۇسۇسىيەتلىرىنى بىلىشى تەلەپ قىلىنىدۇ.

شەكىللىرى خىلمۇ خىل بولىدۇ: سۆزلەرنىڭ تۈرلۈك ئۆزگىرىشلىرى، ھەر خىل قوشۇمچىلار، جۈملىنىڭ ئۇرغۇسى، ئىنتوناتسىيە، سۆزلەر-نىڭ جۈملىدىكى تەرتىپى، مەۋھۇم سۆزلەر، شۇنىڭدەك سىنتاكسىلىق مۇناسىۋەتلەر ۋەھاكازالار. بۇلار گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىنىڭ بەلگىلىرى سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. خەنزۇ تىلىدا سۆزلەر-نىڭ ئۆزگىرىش ئۇسۇلى قوشۇمچىلار ئۇلاش ۋە تۈپ سۆزنى تەكرار-لاشتىن ئىبارەت ئىككى خىل بولىدۇ؛ كۆپىنچە ئالماشلاردا بىرلىك-كۆپلۈك پەرقى، پېئىللاردا تۈگەللىنىش ياكى داۋام قىلىش ھالەت-لىرى بولىدۇ. بۇ ھاللارنى «سان»، «راي» دېگەن گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىگە ئىخچاملاش مۇمكىن. ئۇيغۇر تىلىدا بولسا، بۇ ئەھ-ۋاللار ئۇنىڭدىنمۇ مۇرەككەپ. يالغۇز ئالماشلاردىلا ئەمەس، ئىسىم-لاردىمۇ بىرلىك-كۆپلۈك پەرقى بولىدۇ؛ پېئىللاردا «راي»دىن باشقا زامان ۋە دەرىجە، ھالەت تۈرلىرى بولىدۇ، بۇلار تۈرلۈك قوشۇمچىلارنى ئۇلاش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

ھەرقانداق تىلدا سۆزلەرنىڭ بىرىكىش قانۇنىيىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان سىنتاكسىس بولىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدا "我们学习了汉语" دېگەن جۈملىدىكى سۆزلەرنى، تەركىب تېپىشىدىن قارىغاندا، "汉语" بىلەنمۇناسىۋەتلىك سۆز، ئۆزگىرىش جەھەتتىن قارىغاندا، "我们"دىكى قوشۇمچە "们" شەخس ئالماش "我" دىن كېيىن كېلىپ كۆپلۈكنى بىلدۈرگەن؛ يارەمچى "了" پېئىل "学" دىن كېيىن كېلىپ ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلانغانلىقىنى بىلدۈرگەن. سۆزلەردىن جۈملە تەركىب تېپىش جەھەتتىن قارىغاندا، ئۇچ سۆز خەنزۇ تىلىنىڭ گرامماتىكىلىق قائىدىسى بويىچە ئۇيۇشقان. ئەگەر جۈملە ئاخىرىدىكى "汉语" نى بېشىغا ئېلىپ قويسا، گەپ بولمايدۇ،

خەنزۇچىدا 工人, 农民, 语言 دېگەندەك سۆزلەر تومۇرلىرىمۇ دانە-دانە بولغان ياسالما سۆزلەردۇر.

ئۇيغۇرچىدا:

قۇر — قۇرۇش — قۇرۇلۇش — قۇرۇلۇشقا — قۇرۇلۇشمىز...

كۆپ — كۆپەي — كۆپىيىش — كۆپەيتىش — كۆپەيتىلىش — كۆپەيتتۇرۇش — كۆپەيتتۇرلۇش — كۆپەيتتۇرۇلدىغان...

مانا بۇ جەھەتتىن خەنزۇ تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلى پەرقلىنىدۇ. ھەرقانداق تىلنىڭ ئومۇمىي تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرى بولىدۇ، شۇنىڭدەك ئۆزلىرىگە خاس ئىچكى تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىمۇ بولىدۇ. خەنزۇ تىلىنىڭمۇ، ئۇيغۇر تىلىنىڭمۇ سۆز ياساش (تەركىب تېپىش)، سۆزلەر ئۆزگىرىش ۋە سۆزلەردىن جۈملە تۈزۈش قائىدىلىرى بار. ھەر بىر تىلنىڭ تەشكىلىي قانۇنى بولىدۇ — ئۇ گراماتىكىدۇر. ھەرقانداق بىر تىلنىڭ گراماتىكىسى مەلۇم مىللىي خۇسۇسىيەتكە ۋە چىڭ تۇراقلىققا ئىگە بولىدۇ. گراماتىكىلىق قانۇن — ئوبيېكتىپ مەۋجۇدىيەت. ئۇنىڭغا ئەمەل قىلماي بولمايدۇ.

بۇ ماقالىمىزدا پەقەت ئىككى مەسىلە ھەققىدە بايان قىلىمىز.

1. گراماتىكىلىق تۈزۈلۈش جەھەتتە

ھەر بىر تىلدا گراماتىكىلىق كاتېگورىيە ئوخشاش بولمايدۇ. كاتېگورىيە — سۆزلەرنىڭ ئۆزگىرىشلىرى بىلەن جۈملە ياساش ئۇسۇللىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان تۈرلۈك مۇناسىۋەتلىرىنىڭ مەنىلىرى. گراماتىكىلىق كاتېگورىيە گراماتىكىلىق شەكىل ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ، تىللاردا گراماتىكىلىق كاتېگورىيىلەرنىڭ ئىپادىلىنىشى

دىكى جۈملىلەرنى تەھلىل قىلىپ چىقايلى:

反映了全世界无产阶级实践斗争的马克思列宁主义的普遍真理，在它同中国无产阶级和广大人民群众的革命斗争的具体实践相结合的时候，就成为中国人民百战百胜的武器。

جۈملىنىڭ ئاساسىي تەركىبى («غولى») — 真理 (ئىگە)، (خەۋەر،) 武器 (ئۆتۈملۈك تولدۇرغۇچى) — "马克思列宁主义的"

"反映了…斗争的" بىلەن لەر 普遍 ئىگىنى (理真 نى) 为成

就 بىلەن 在…时候 («شاخ»)، سۈپەتلەپ كەلگەن ئېنىقلىغۇچى

百战百胜 بىلەن中国人民 («شاخ»)، خەۋەر (成为) نىڭ ھالەتلىرى

ئۆتۈملۈك تولدۇرغۇچى (武器) نىڭ ئېنىقلىغۇچىلىرى («شاخ»).

مۇشۇنداق «غول»، «شاخ» لىرى بولۇش جەھەتتىن خەنزۇ تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلىدا ئورتاقلىق بار. لېكىن بىرىنچى ئېنىقلىغۇچى تەركىبنىڭ خەۋىرى (反映了) خەنزۇچىدا جۈملىنىڭ بېشىدا كەلگەن، ئەمما ئۇيغۇر تىلىدا ئايىقىدا كېلىدۇ؛ ئىككىنچى ئېنىقلىغۇچى تەركىبنىڭ خەۋىرى (成为)مۇ خەنزۇ تىلىدا جۈملىنىڭ ئوچ تەركىبنىڭ بېشىدا كەلگەن، ئۇيغۇر تىلىدا ئاخىردا كېلىدۇ. ئومۇمەن، «ھەقىقەت... قورالغا ئايلاندى» دېگەن تۈزۈلۈش جەھەتتىن ئوخشاش، لېكىن ئىككى ئېنىقلىغۇچىنىڭ تەركىبىدىكى خەۋەرنىڭ باشتا كېلىشى جەھەتتىن پەرقلىق.

鲁迅是在文化战线上，代表全民族的大多数，向着敌人冲锋陷阵的最正确、最勇敢、最坚决、最忠实、最热忱的空前的民族英雄，

بۇ جۈملىدە ئاساسىي بۆلۈك («غول») — لۇشۇن (ئىگە) — (خەۋەر) — «قەھرىمان» (خەۋەر). «قەھرىمان» نىڭ ئالدىدا كەلگەن بىرمۇنچە سۆزلەر — ئېنىقلىغۇچى («شاخ»). «لۇشۇن — قەھرىمان» (鲁迅最英雄) — ئىگە — خەۋەر — بۇ جەھەتتىن خەنزۇ تىلى بىلەن

چۈنكى ئۇنداق قىلىش خەنزۇ تىلىنىڭ ئىگە ئالدىدا، خەۋەر كەيىنىدە كېلىشتىن ئىبارەت جۈملە تۈزۈلۈشىنىڭ ئادەتتىكى قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا بولسا، بۇ جۈملە «بىز خەنزۇ تىلىنى ئۆگەندۇق» («خەنزۇ تىلىنى ئۆگەندۇق») دەپ تۈزۈلىدۇ. ئىگە باشتا، خەۋەر ئاياقتا كېلىدۇ. يەنى ئىگە باشتا (خەۋەر ئىگىدىن كېيىن) كېلىش جەھەتتىن خەنزۇ تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلىدا ئورتاقلىق بار. بۇ ئومۇمىي گرامماتىكىلىق قائىدىلەر جەھەتتىكى ئورتاقلىق. لېكىن خەۋەر بولۇپ كەلگۈچى پېئىل بۇرۇن، ئۆتۈملۈك تولدۇرغۇچى كېيىن كېلىش — خەنزۇ تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس قانۇنىيىتى؛ خەۋەر بولغۇچى پېئىلدىن تولدۇرغۇچى بۇرۇن كېلىش — ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس قانۇنىيىتى. دېمەك، خەنزۇ تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلى ئوتتۇرىسىدا ئورتاقلىقمۇ بار، پەرقمۇ بار.

مەيلى خەنزۇ تىلىدا بولسۇن، مەيلى ئۇيغۇر تىلىدا بولسۇن، جۈملىنىڭ ئاساسىي ئىككى بۆلىكى بولىدۇ: ئىگە بۆلىكى، خەۋەر بۆلىكى. ئىگە بۆلىكىدە ئىگىلىك ۋەزىپىسىنى ئورۇنلايدىغان سۆز ۋە خەۋەر بۆلىكىدە خەۋەرلىك ۋەزىپىسىنى ئورۇنلايدىغان خاس سۆزلەر بولىدۇ؛ ئاندىن، خەۋەرگە ئۆتۈملۈك تولدۇرغۇچى بولىدىغان سۆزلەرمۇ بولىدۇ. دېمەك، جۈملىنىڭ «غولى» (ئىگە، خەۋەر، تولدۇرغۇچى)، ئاندىن «شاخلىرى» (ئېنىقلىغۇچى، ھالەت) بولىدۇ. مانا بۇ جەھەتتىن خەنزۇ تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئورتاقلىق خۇسۇسىيىتى بار، لېكىن «غول» ۋە «شاخلار»نىڭ تەرتىپى جەھەتتىن كەسكىن پەرقلىرىمۇ بار، بۇ خەنزۇ تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئوخشىمايدىغان ئايرىملىق نۇقتىسى. بۇنى چۈشىنىش ئۈچۈن تۆۋەن-

ئەھدى، سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ تۈزۈلۈشى جەھەتتىكە نەزەر سالايلى.

سۆزلەر مەلۇم گرامماتىكىلىق قائىدە بويىچە بىرىكىپ، مۇرەككەپ مەنىنى بىلدۈرسە سۆز بىرىكمىسى بولىدۇ. سۆز بىرىكمىسى جۈملىدە ئومۇمەن سۆزگە ئوخشاش رول ئويناىدۇ، لېكىن سۆز بىرىكمىسى جۈملىنىڭ بىر بۆلىكى بولۇپ كېلىشمۇ، ئۆز ئالدىغا بىر جۈملە بولۇپ شەكىللىنىشمۇ مۇمكىن. سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئۆز ئارا تۈزۈلۈش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ پەرقلىق بولغانلىقىغا قاراپ، بىرقانچە خىل بولىدۇ. خەنزۇ تىلىدا سۆز بىرىكمىلىرى: ئېنىقلىغۇچى ــ بېقىندىلىق (正偏)، پېئىل ــ تولدۇرغۇچىلىق (动宾)، ئىگە ــ خەۋەرلىك (主谓) ۋە قوشما (联合) مۇناسىۋەت بىلەن تۈزۈلىدۇ. سۆز بىرىكمىسىنى تەركىب تاپقۇزغان سۆزلەرنىڭ ئارىلىرىغا كۆپ هاللاردا 着、了、的、得 دېگەن يارەمچىلەر (قوشما مۇناسىۋەتلىك بىرىكمىگە 和 دېگەن باغلىغۇچى) قوشۇلغانىنى هسابقا ئالمىغاندا، ئومۇمەن تۈزۈلۈشى ئاددىيراق بولىدۇ. لېكىن ئۇيغۇر تىلىدا سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ تۈزۈلۈشى مۇرەككەپرەك بولىدۇ. ئېنىقلىغۇچىلىق، بېقىندىلىق، قوشما (تەڭداشلىق) جەھەتلىرىدىن خەنزۇ تىلىدىكى سۆز بىرىكمىلىرى بىلەن ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز بىرىكمىلىرى ئومۇمەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ، لېكىن كونكرېت تۈزۈلۈش جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ. ئاددىيسى ئۇيغۇر تىلىدا سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ تەركىبىگە كېلىش قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ كېلىدۇ.

مەسىلەن، 八个新兴科学技术领域简介 دېگەن مۇرەككەپ سۆز بىرىكمىسىدە، 新兴科学技术 مۇستەقىل بىر سۆز بىرىكمىسى، بۇنىڭغا 领域 قوشۇلسا يەنمۇ مۇرەككەپ بىرىكمە بولىدۇ، 八个 بولسا ئاشۇ

ئۇيغۇر تىلى ئوخشاش؛ شۇنىڭدەك «قەھرىمان» نىڭ سۈپىتى بولۇپ كەلگەن «ئەڭ...مىللىي» دېگەن قىسىملىرىمۇ ئوخشاش. لېكىن خەنزۇ تىلىدا 代表，冲锋 دېگەن پېئىللار جۈملىنىڭ ئالدىنقى قىسمىنىڭ ئېنىقلىغۇچىسىدا باشتا كېلىپ، سۆز تۈزۈلۈش جەھەتتىن ئۆزگىرىش ياسمايدۇ؛ ئۇيغۇر تىلىدا بولسا، ئاخىرىدا كېلىپ، سۆز تۈزۈلۈش جەھەتتىن (گەرچە ئىگە خەۋەرلىك مۇناسىۋىتىدە بولسىمۇ) ئۆزگىرىش ياسايدۇ. 代表 هال پېئىل، 冲锋 سۈپەتداش شەكىلدە كېلىدۇ. ئۇيغۇر تىلى مانا شۇ جەھەتتە خەنزۇ تىلىدىن پەرقلىنىدۇ.

一个不是贫弱的而是富强的中国，是和一个不是殖民地半殖民地的而是独立的，不是半封建的而是自由的，民主的，不是分裂的而是统一的中国，相联结的。

جۈملىلەرنىڭ مۇنۇ شەكىلدە تۈزۈلگىنىنى تەھلىل قىلىپ كۆرسەك، ئاساسىي بۆلىكى («غولى») 中国 (ئىگە) — 是 (كېسىم سۆز) — 相联结 (خەۋەر) 的 (خەۋەر يارەمچىسى)؛ "中国是相联结的" — ئىگە بىلەن خەۋەرنىڭ بىر تەرتىپتە كېلىشى جەھەتتە خەنزۇ تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلى ئاساسەن ئوخشاش كېلىدۇ. لېكىن «شاخ» لىرىنى ئالغاندا، خەنزۇچىدا باغلىغۇچى 和 ئۆزىنىڭ ئۆتۈملۈك تولدۇرغۇچىسىدىن ناھايىتى يىراقتا (يەنى باشتا) تۇرىدۇ، ئاخىرقى پەش (،) نىڭ ئالدىدىن ئاشۇ باغلىغۇچىنىڭ ئۆتۈملۈك تولدۇرغۇچىسى 中国 نى تاپىمىز: (中国…和) 是——中国؛ باغلىغۇچى 和 بىلەن 中国 نىڭ ئارىلىقىدا 是而…不是 دېگەن ئېنىقلىغۇچى مەۋھۇم سۆزلىرى بار. ئەمما ئۇيغۇرچىدا، مۇنداق هاللاردا بۇ باغلىغۇچى ئۆزىنىڭ ئۆتۈملۈك تولدۇرغۇچىسىغا يېقىن (چاپلىشىپ) كېلىدۇ: «جۇڭگو... جۇڭگو بىلەن» بولۇپ تۈزۈلىدۇ. دېمەك، خەنزۇ تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلى بۇ جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ.

مەسىلەن:

جۇڭگو خەلقى 中国人民

قاتناش قائىدىسى 交通规则

ۋاقىتلىق بىرىكمىلەردىنمۇ ئەھۋال شۇنداق، ھەتتا تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرىدىمۇ ئاشۇنداق ئوخشاشلىق ھەم پەرقلىق ئەھۋاللار بولىدۇ.

دېمەك، تەرجىمىدە ئىككى تىلنىڭ گراماتىكىلىق تۈزۈلۈشى قانۇنىيىتىگە ئەمەل قىلىش ۋە بۇنىڭ ئۈچۈن تىللارنىڭ ئوخشىمىسى ۋە ئىچكى قانۇنىيەتلىرىنى ئۆگىنىش ــ تەرجىمانىنىڭ تىل ۋە تەرجىمە ئىشلىرىدا ئەڭ دىققەت قىلىدىغان مەسىلىلىرىدىن بىرى.

2. ئىپادىلەش ھەققىدە

تىل جەمئىيەتنىڭ ۋاستە قورالى بولغىنى ئۈچۈن، تىل ئۆز ئىگىسىنىڭ ئىجتىمائىي، تارىخىي جەريانلىرى، شۇنىڭغا باغلىق ماددىي-مەنىۋى تۇرمۇش چۈشەنچىلىرىنى ئىپادىلەيدىغان ئۆزىگە خاس ئىپادىلەش ئالامەتلىرى يەنى ۋاسىتىلىرى بولىدۇ؛ جۇملىدىن ھەر مىللەتنىڭ تارىخىي يوسۇندا شەكىللەنگەن پسخولوگىيىلىك خۇسۇسىيەتلىرىگە ۋە ئۆرپ-ئادەتلىرىگە مۇۋاپىق سۆز-ئىبارىلىرىدىمۇ خاسلىق بولىدۇ. تەرجىمىدە تىللاردىكى بۇ ئۆزگىچىلىكلەر ئېتىبارغا ئېلىنمىسا، بىر تىلنىڭ ئىگىسى چۈشەنگەن ئۇقۇمنى يەنە بىر تىلنىڭ ئىگىسى شۇنداق چۈشەنمەيدۇ، ھەتتا تەتۇر چۈشىنىپ قالىدۇ. ئاندىن يەككە سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىنى جۇملىدىمۇ شۇ پېتىچە كۆچۈرۈپ تەرجىمە قىلىشقا بولمايدۇ.

پۈتۈن بىرىكمىسىنىڭ يەنە بىر قات ئېنىقلىغۇچىسى، ئەگەر بۇ سۆز بىرىكمىسىنى ئۇيغۇر تىلىنىڭ تۈزۈلۈش قائىدىسىگە رىئايە قىلماي، سۆزلەرنى ئىز-ئىزىغا قويۇپلا تەرجىمە قىلىدىغان بولسا «8 يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان پەن-تېخنىكا ساھەسىنى تونۇشتۇرۇش» بولۇپ قېلىپ، پىكىر مۇجمەللىشىدۇ. «8» سانى «ساھە»نىڭ ئېنىقلىغۇچىسىمۇ ياكى «يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان» «8» نىڭ ئۆزىمۇ؟ ئەسلىدە، تۈزۈلۈشى ۋە مەنىسى جەھەتتىن «8» سانى «ساھە»نى ئېنىقلاپ كەلگەن. شۇڭا، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئېنىقلىغۇچى ئومۇمەن ئېنىقلاغۇچى ياندىشىپ كېلىش قائىدىسى بويىچە، «پەن-تېخنىكىنىڭ يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان ساھەسى» قىلىپ تۈزۈلسە، خەنزۇچىدا دېيىلگەن ئۇقۇم تولۇق ۋە توغرا ئىپادىلەنگەن بولىدۇ. خەنزۇ تىلىدا سۆز بىرىكمىسىنىڭ تەركىبىدىكى مەركىزىي سۆز (词心中) ئىسىم بولۇپ، ئۇنىڭ ئالدىغا ئېنىقلاش، چەكلەش رولىنى ئويناىدىغان سۈپەت ياكى رەۋىشلەر قوشۇلۇپ كەلگەن بولسا، ئۇيغۇر تىلىدىمۇ مۇنداق بىرىكمىنىڭ تەركىبىگە باشقا قوشۇمچىلار ئۇلانمايدۇ. مەسىلەن:

يېڭى ئادەت	新风尚
ئىلغار شەخس	先进人物
ئېگىز تاغ	高山

لېكىن، خەنزۇچىدا ئىككى ئىسىمدىن تەركىب تاپقان سۆز بىرىكمىسىگە ھېچقانداق باشقا قوشۇمچە قوشۇلمايدۇ، ئۇيغۇرچىدا بولسا، كۆپ ھاللاردا ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى ئۇلىنىدۇ، ئوخشاش «ئېنىقلىغۇچى — بېقىندىلىق» مۇناسىۋەت بىلەن تۈزۈلگەن سۆز بىرىكمىسى ئىككى تىلدا تۈزۈلۈش جەھەتتىن بىر خىل بولۇۋەرمەيدۇ.

扫帚颠倒竖　　(ئېتەك ياقا بولماق)

什么破窑里去　　(ياتقان يېرى سامانلىق)

墙倒众人推　　(ئۆلمەكنىڭ ئۈستىگە تەپمەك)

گاھىدا خەنزۇچىدىكى ئوبرازلىق سۆز-ئىبارىلەر مەنە ۋە شەكىل جەھەتتىن ئۇيغۇرچىدىمۇ ئوخشاش بولۇپ چىقىدۇ. مەسىلەن:

偷来的锣鼓儿打不得

(ئوغرىلاپ كەلگەن ناغرىنى چالغىلى بولمايدۇ)

块肥羊肉，无奈烫的慌

(قىزىق كاۋاپ ئېغىزنى كۆيدۈرىدۇ)

玫瑰花儿可爱，刺多扎手

(قىزىلگۈلنىڭ تىكىنى بار)

癞狗扶不上墙

(لالما ئىت ئۆڭا يارىمايدۇ)

شۇنداقلا، ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى ئىدىئوم-ماقالىلارنى شۇ پېتىچە خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغىلى بولمايدۇ. شۇنىڭدەك خەنزۇ-چىدىكى بەزى ئوبرازلىق ئىپادىلەرنىمۇ ئۆز پېتىچە ئۇيغۇر تىلىغا كۆچۈرۈپ قويغىلى بولمايدۇ.

خەنزۇ تىلى باي تىل، خەنزۇ تىلىدا دۇنيادا ۋۇجۇدقا كەلگەن نەرسىلەرنىڭلا ئەمەس، ھەتتا ئەلمىساقتىن تارتىپ روھىي دۇنيادىكى مەۋھۇم چۈشەنچىلەرنىڭمۇ خاس سۆزلىرى بار. بۇ جەھەتتىن ئۇيغۇر تىلى ئۇنىڭغا يېتەلمەيدۇ. بۇ مەسىلىنىڭ بىر تەرىپى، لېكىن ئىنكىسىنچى تەرىپىمۇ بار. ئۇيغۇر تىلىمۇ، ئۆز نۆۋىتىدە بەزى جەھەتلەردىن خەنزۇ تىلىدىن بايراق (مەسىلەن، يېزا ئىگىلىك ساھەسىنى ئالساق)؛ ھەتتا ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز ياسىغۇچى ۋە سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلارنى خەنزۇ تىلىدا تولۇقى بىلەن ئىپادىلەپ بېرىش تەس-

مەسىلەن:

"多打些象凤皇山这样的歼灭战，而且要越打越漂亮，才能解决问题。"

«فېڭخۇاڭشەندىكىگە ئوخشاش يوقىتىش جەڭنى كۆپرەك قىلساق، جەڭنى قىلغاندىمۇ بارغانچە قاملاشتۇرۇپ قىلساق، ئاندىن مەسىلىنى ھەل قىلغىلى بولىدۇ.» (بىزنىڭچە، توغرىراق تەرجىمىسى مۇشۇ)

مۇرەككەپ ئىبارىلەرنى تەرجىمە قىلىشتا، خەت ياكى سۆزنىڭ تۈپ مەنىسىگىلا ئېسىلۋېلىپ، ئىپادىلەش ۋاستىلىرىدىكى ئۆزگىرىشلىرىگە دىققەت قىلمىساق، مەنە مۇجمەللىكى يۈز بېرىپلا قالماستىن، گاھىدا تەتۇر چۈشەنچە پەيدا بولۇپ قالىدۇ. شۇڭا ئىككى تىلدا ئوقۇم جەھەتتىن ئوخشاش بولغان سۆز-ئىبارىلەر دۇچ كەلگەندە، تەرجىمە تىلىدا شۇ تىلنىڭ ئۆزىگە خاس تەڭدىشىدىن لايىقىدا پايدىلانغان ياخشى. مەسىلەن:

谋事在人，成事在天。
(يارىلىش ئۆزەڭدىن، يارىتىش تەڭرىدىن)

我没有这么大造化
(مېنىڭ زۇۋۇلام ئۇنچىلا چوڭ ئۇزۇلمەپتىكەن)

若办得一点 影儿都没有
(بۇسىنى چىقارماي تۇگىتىۋەتسە)

一步挪不了 三寸
(بىر قەدەمنى ئۇچ چامداپ دېگەندەك)

心有余而力不足
(ئارمانىم بار، دەرمانىسىم يوق)

不是我说句造孽的话
(ئاغزىمنى ئۇشۇتمەكچى ئەمەسمەن)

藏奸 (ئالسى ئىچىدە)

تەرجىمە توغرىسىدا چۈشەنچە

تۆتنى زامانۇىلاشتۇرۇش قورۇلۇشىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ھەر ساھەدىكى خىزمەتلەر ئۇچقاندەك يۈكسىلىشكە باشلىدى، تىل بىلەن قوشكېزەك بولغان تەرجىمە خىزمىتىمۇ ناھايىتى جىق ئىلگىرىلىدى، تەرجىمە خىزمىتىدىكى ئىلگىرىلەش سان ۋە سۈپەت جەھەتتە بولۇپ، سان جەھەتتىكى ئۆسۈش تەرجىمانلار قوشۇنىنىڭ زورىيىشى، تەرجىمە ۋەزىپىسىنىڭ كۆپىيىشىدە ئىپادىلەنسە، سۈپەت جەھەتتىكى ئۆسۈش تەرجىمانلار قوشۇنىنىڭ يۈكسىلىشى ۋە تەرجىمە-نىڭ ئىلمىيلىشىشىدە ئىپادىلەنمەكتە. بىراق، تەرجىمە خىزمىتىنىڭ ئومۇمىي تەرەققىيات ئەھۋالىدىن ئالغاندا، تەرجىمە خىزمىتىدىكى يۈكسىلىش تۆتنى زامانۇىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ ھازىرقى تەرەققىياتىغا جاۋاب بېرىشتىن تېخى ناھايىتى يىراق. بۇ ئەھۋال بىزنىڭ ئالدىمىزغا تەرجىمە سەۋىيىسىنى ئومۇميۈزلۈك ئۆستۈرۈش ۋەزىپىسىنى قويماقتا. تەرجىمىنىڭ سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، تەرجىمە نەزەرىيىسىنى تەتقىق قىلىشقا ۋە بەرپا قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

مەملىكىتىمىزدە تەرجىمىنىڭ تارىخى ئۇزۇن، شانلىق مۇۋەپپەقىيەتلىرى ۋە قىممەتلىك تەجرىبىلىرى بار. بىز تەرجىمانلار ئەنە شۇ قىممەتلىك مىراسلىرىمىزنى يەكۈنلىشىمىز ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىشىمىز كېرەك.

رەك. ئەمما تەرجىمەشۇناسلىقتا ئوبدان تەتقىق قىلىنمىغىنى ئۈچۈن، ئۇيغۇر تىلىنىڭ يېزىق شەكلىدىكى ئىپادىسىدە بىرمۇنچە ۋاستىلەر ئورۇن ئالالمايۋاتىدۇ. بۇ ھال ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىلمىي يوسۇندا قېلىپلىشىشىغا سەلبىي تەسىر كۆرسىتۋاتىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇچىدا 要 必须, كەلسىلا «كېرەك» «لازىم» دەپ تەرجىمە قىلىنىدۇ. ھالبۇكى، ئۇيغۇر تىلىدا پېئىللارنىڭ بۇيرۇق رايىدىكى «سۇن» قوشۇمچىسى بىلەن ئىپادىلەنسە، گويا «تەرجىمە تىلى» كەمتۈك بولۇپ قالغاندەك ھېس قىلىنىدۇ.

قىسقىسى، تەرجىمە تىلىدا خەت ـ سۆز قوغلىشىپ كەتكىلمۇ بولمايدۇ، ھەم خەت ـ سۆز قوغلاشمايمۇ بولمايدۇ. سۆز ـ (ھەر ئىككى تىلدا) تىل بىرلىكى بولۇش جەھەتتىن مۇتلەق؛ ئىستېمال جەھەتتىن نىسپىي بولىدۇ. مانا بۇ قارىمۇ ـ قارشىلىقنىڭ بىرلىكى. تەرجىمە خىزمىتىدە دۇنيادىكى باشقا شەيئىي ۋە ھادىسىلەردىكىگە ئوخشاشلا ئاشۇ قانۇنىيەت ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ.

1979 ـ يىلى.

تۇرغۇسىدىن قارىغاندىمۇ، تەرجىمە ئۇلار ئۇچۇن ئوبدان بىر مەشق.

تەرجىمە مىللەتلەر ئارا ۋە خەلقئارا دوستلۇق ھەم ئىتتىپاقلىقنى ئالغا سۈرۈشتە مۇھىم رول ئويناپدۇ. مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە دوستلۇقى ھەققىدە گەپ بولغاندا، ھەر سائەت، ھەر مىنۇت توخ-تىماي خىزمەت قىلىۋاتقان تەرجىمىنىڭ رولىغا سەل قارىماسلىق كېرەك.

تەرجىمە ــ سىلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسى. ئىككى تىلنى سىلىمگەن ئادەم ھېچقاچان تىللارنى بىر-بىرىگە سىلىشتۇرالمايدۇ.

2. تەرجىمىنىڭ تەبىرى ۋە تارىخى

تەرجىمە ــ تەكرار ئىجادىيەت. تەرجىمە ئالدى بىلەن ئۆزگىنى ئۆزلەشتۈرىدۇ، يەنى باشقا بىر تىلدىكى ئۇقۇمنى ئۆزىنىڭ تىلى بىلەن ئۇقتۇرىدۇ. ئەسلى تىلدىكى مەزمۇن تەرجىمىنى چەكلەيدۇ؛ تەرجىمان ئاپتورنىڭ تەپەككۇر دائىرىسىدىن چىقىپ كېتەلمەيدۇ. تەرجىمىنى نوقۇل ئىجادىيەتتىن پەرقلەندۈرۈپ، تەكرار ئىجادىيەت دېيىشتىكى سەۋەب ئەنە شۇ.

تىل جانلىق تىل ۋە يېزىق تىلى دەپ ئىككىگە بۆلۈنگەندەك، تەرجىمىمۇ چوڭ ئىككى ساھەگە بۆلۈنىدۇ: بىرى، ئېغىز تەرجىمىسى، بۇنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن. تىل قاچان پەيدا بولغان بولسا، ئىنسانلار توپلىرىنىڭ پەرقلىق تىللىرى بىلەن تەڭلا تەرجىمىمۇ پەيدا بولغان؛ يەنە بىرى، يېزىق تەرجىمىسى، بۇنىڭ تارىخىمۇ يازما مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، 3000 يىلدىن ئاشىدۇ.

1. تەرجىمىنىڭ ئەھمىيىتى ۋە رولى

بىر ئادەمنىڭ ئۆز ئەتراپىدا يولۇققان ئىشلار بىلەنلا تونۇشلۇقى بولسا، ئۇنىڭ كۆزىتىش دائىرىسى تار بولىدۇ. مۇبادا، ئۇ ئادەمنىڭ ئۆز ئەتراپىدىن تاشقىرىقى ئەھۋاللار بىلەن كۆپىرەك تونۇشلۇقى بولسا، ئۇنىڭ تونۇغان دۇنياسى كەڭ بولىدۇ. بۇنداق كەڭرى دۇنيانى بىلىشنىڭ يولى ئىككى: بىرى، جاھان كىتابلىرىنى ئوقۇش؛ يەنە بىرى، تەرجىمىدىن پايدىلىنىش. ھەممە ئادەم جاھان كىتابلىرىنى ئوقۇۋالمايدۇ، بۇ يولدا ئازلا ئادەم ماڭالايدۇ. بىز كۆپىرەك ماڭالايدىغان يول بىرلا، ئۇ بولسىمۇ تەرجىمە يولى. تەرجىمە كىشىلەرنىڭ نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتىدۇ؛ كىشىلەرنى ئۆز ئەتراپىدىكىلەرنىڭ، ئۆز ۋەتىنىنىڭ ۋە ئۆز يۇرتىنىڭ ئەھۋالى بىلەن تونۇشۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىپلا قالماستىن، پۈتۈن دۇنيانىڭ، پۈتۈن دەۋرنىڭ ئەھۋالى بىلەن تونۇشۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ. قەدىمكى تىلنى ھازىرقى تىلغا ۋە ئۆزگە تىلدىكى تارىخىي ئەسەرلەرنى ئۆز تىلىغا تەرجىمە قىلىش ئارقىلىق ئۆز خەلقىنىڭ ئۆتمۈشىنى بىلىۋېلىشقا بولىدۇ. ئاندىن، تەرجىمە كىشىلەرنىڭ ئوبدان ئاپتور ياكى يازغۇچى بولۇپ يېتىشىشىگىمۇ ياردەم بېرىدۇ. تارىختا ئۆتكەن بولسۇن، خاھى ھازىرقى زاماندا بولسۇن، نۇرغۇن ئاپتور ياكى يازغۇچىلار تەرجىمىدىن ياكى ئۆزگە تىلدىن نەپ ئالغان. ئۇلار ئادەتتە، تەرجىمىدە چېلىققان چىرايلىق سۆز، بەدىئىي ئىبارىلەرنى ئۆز ئەسەرلىرىدە ئىشلەتكەن، ھەتتا شۇنى دېيىشكە بولىدۇكى، ئۇلار تەرجىمە ئارقىلىق ئۆز تىلىنى چوڭقۇر ئۆگەنگەن. ئاپتورلۇق ۋە يازغۇچىلىق

سۈترا»لىرىنى شۇ دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچىلارنىڭ ئاران 10 مىڭدىن بىرىلا ئوقۇيالايدىغان بولۇشى مۇمكىن. «ئىنجىل»نىمۇ ئەسلى تىلى بويىچە كۆپ بولسا يۈزدىن بىر كىشى ئوقۇيدىغان بولغىيتتى! ئۇلار-دىن ئۆزگىلەر تامامەن تەرجىمىلىرىنى ئوقۇغان. «بۇددا سۈترا» لىرىنىڭ تەرجىمە نۇسخىلىرى شەرق مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىدا چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن. مەسىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ تارىم ئويمانلىقىدىكى قەدىمكى ئاتا-بوۋىلىرى سانسكرىت ۋە «توخار» (دىغار) تىللىرى-دىن «بۇددا سۈترا»لىرىنى تەرجىمە قىلىش يولى بىلەن ئاۋۋال بۇددا پەلسەپىسىنىڭ دۇنيا قارىشىنى ئۆگەنگەن. بۇ مەنىۋى ھالەت بارا-بارا ماددىي ھالەتكە ئۆتكەن؛ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆزىنىڭ بالىدۇرقى ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتىگە چوڭ تەسىرلەرنى كۆرسەتكەن. ئاخىر بېرىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۆزىگە خاس بۇددا مەدەنىيىتى ۋۇجۇدقا كەلگەن.

ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىشىدا ئۇيغۇر تەرجى-مانلىرى ئالاھىدە رول ئوينىغان. بۇددا دىنى خەنزۇلار رايونىغا كىرگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ روجيا، داۋجيا ئىدىيىلىرى بىلەن ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشى بىلەن بىرىكىپ، خەنزۇلارنىڭ مىللىي نەزە-رىيىسىگە ئايلانغان. يەنى خەنزۇلارغا خاس پۈختا دىنىي روھانىيەت سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرگەن-دە، فېئودالىلىق جەمئىيەتتە ئۇستىقۇرۇلمىنىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇپ قالغان. بۇددا دىنى ئىدىيە، مەدەنىيەت، سەنئەت، ئىجتىمائىي تۇرمۇش، سىياسى-ئىقتىساد ساھەلىرىدە بىرمۇنچە تەسىر پەيدا قىلغان: ھازىر ئىچكى ئۆلكىلەردە ساقلىنىپ قالغان نۇرغۇن بۇتخانىلار ئەنە شۇ مەدەنىيەت-نىڭ نامايەندىلىرىدۇر. جۇڭگو تارىخىنى ئۆگىنىشتە، جۇڭگودا

مەملىكىتىمىزدە بۇنىڭدىن 3000 يىل ئىلگىرى جۇ سۇلالىسى دەۋرىدىلا تەرجىمانلىقنى رەسمىي خىزمەت-مەنسەپلەر قاتارىدا ھېسابلىغانلىق توغرىسىدا يازما مەلۇماتلار بار. «ئەدەبىنامە»نىڭ «پادىشاھلىق تۈزۈم» بابىدا بايان قىلىنىشىچە، «تۇشمۇ تۇشنىڭ ئەللىرى بىر-بىرىنىڭ تىللىرىنى ئۇقۇشمايدۇ. ئۇلارنىڭ ئادەت-خاھىشلىرىمۇ ئوخشاشمايدۇ. ئۇلار ئوي-پىكىرلىرىنى ئۇقۇشۇش ۋە ئادەت-خاھىشلىرىنى چۈشىنىش جەھەتتە، شەرقىتكىسلەر ئۇچۈن «جى» (寄)، جەنۇبتىكىلەر ئۇچۇن «شياڭ» (象)، غەربتىكىلەر ئۇچۇن «دى-دى» (鞮狄)، شىمالدىكىلەر ئۇچۇن «يى» (译) قوللىنىلغان».

«سۈي يىلنامىسى»نىڭ «نومۇناسلىق بايانلىرى» بابىدا قەيت قىلىنىشىچە، جۇڭگودا خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدا، يەنى مىلادى 150-يىللىرىدا «فەن يى» (翻译) دېگەن ئاتالغۇ مەيدانغا كەلگەن. خەن دەۋرىدىن ئىلگىرىكى زامانلاردا بولسا، پەقەت «译» دېگەن بىرلا خەت بىلەن ئاتالغان. كېيىنچە، بۇ سۆزنىڭ ئالدىغا «ئۆرۈش»، «ئاغدۇرۇش» مەنىسىدىكى «翻» دېگەن سۆزىمۇ قوشۇلۇپ، «翻译» دەپ ئاتايدىغان بولغان.

ياۋروپادا بولسا، مىلادىدىن 250 يىل ئىلگىرى رىم شائىرى لۇئىۇس ئاندرونىكوس (Livius Andronicos) مىلادىدىن سەكسەن-توقسان ئەسىر ئىلگىرىكى يۇنان شائىرى ھومېر (Homer)نىڭ «ئودىسسا» داستانىنى لاتىن تىلىغا تەرجىمە قىلغان.

تەرجىمە مەدەنىيەت تارىخىدا مۇھىم تەرەققىيات رولىنى ئويناپ كەلمەكتە. دۇنيادا «بۇددا سۆزلىرى» يەنى «نوم»لىرىنى بۇرۇن زادى قانچىلىك كىشى ئەسلى تىلى بويىچە ئوقۇيالايدىغان بولغىيتتى؟! ئەسلى «بۇددا

تەرجىمە قىلىنىدىغان، يەنى تەرجىمىدىمۇ بىرىنچى مەملىكەت ئىكەن. قىممىتى بار بىرەر كىتاب نەدە مەيدانغا كەلگەن بولسا، شۇ كىتابنى تېپىپ شۇ يىل ئىچىدىلا ياپونچىغا تەرجىمە قىلىدىكەن.

باشقا تىللارغا تەرجىمە قىلىنمىغان ئەسەرلەردىن دۇنياغا تارقالغانلىرى ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ، ھەتتا بەزىلىرى كۆمۈلۈپ كەتكەن ۋە بەزىلىرىنىڭ ئىسمىلا ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن، ئىبرانى تىلىدىكى ئەسەرلەردىن باشقا تىللارغا تەرجىمە قىلىنمىغانلىرى كۆمۈلگىنى بويىچە قېلىۋەرگەن.

3. تەرجىمە بىلەن تىلنىڭ مۇناسىۋىتى

ماركستىڭ تىلشۇناسلىق نەزەرىيىسى بويىچە، تىل — مىللەتنىڭ مۇھىم ئامىللىرىدىن بىرى. تەرجىمە ئۆز ئالدىغا بىر ساھە، ئۇنىڭ مۇھىم ئامىلى — تىل. تىل — ئىجتىمائىي ئالاقە قورالى. بۇ ئومۇمىيلىق. بۇ ئومۇمىيلىقنىڭ ئىپادىلىنىشى، يەنى شەكىللىنىشى، ئۇنداق بولغانىكەن، تەرجىمىمۇ، ئالدى بىلەن تەپەككۇرگە باغلىنىدۇ. شۇڭا، تەرجىمىنى ئەنە شۇ تۇرغىدىن پەلسەپە بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك دېيىشكە بولىدۇ. مەسىلەن، ماركس ـ لېنىنلارنىڭ پەلسەپىلىرى ئومۇمىي ئەھۋاللارنى ئەكس ئەتتۈرۈش بىلەنلا قالماستىن، ناھايىتى چوڭقۇر مەنىلەرنى ئىپادىلەپ بەرگەن. بۇ چوڭقۇر مەنىلەرنى ئىككىنچى بىر تىلدا، ماركس ـ لېنىنلارنىڭ ئويلىغىنىدەك ئاڭلىتىش ئوڭاي ئىش ئەمەس. شۇنداقلا، ئارىستوتېل ۋە ئەپلاتونلارنىڭ

بۇددا دىنىنىڭ تارىخىنى ئۆگەنمەي مۇمكىن ئەمەس. بۇددا دىنىنىڭ تارىخىنى ئۆگىنىشتە، ئۇنى تونۇشتۇرغۇچى، ۋاستىلىك قىلغۇچىلارنىڭ رولىنى ئېتىراپ قىلماي بولمايدۇ.

غەربتە ــ ياۋروپادا تېخىمۇ شۇنداق بولغان. يۇنان (گرېك) پەلسەپىسى، ئاساتىرلىرى، تراگېدىيىلىرى ۋە ئېتىكىلىرىنىڭ دۇنيا كەڭ تارقىلىشىمۇ شۇنداق. بۇنىڭدا ئەرەب تىلى بويىچە تەرجىمان لار چوڭ رول ئويناغان. مەسىلەن، ئارىستوتېل ئەسەرلىرىنىڭ ئەرەبچە نۇسخىلىرىنىڭ تېپىلىشى غەربتە ئەدەبىي ئويغىنىش ھەرىكىتىدە مۇھىم رول ئويناغان؛ يۇنان پەلسەپىسى ئەرەبچە تەرجىمە نۇسخىلىرى ئارقىلىق دۇنياغا مەلۇم بولغان. بۇ غەربتە ئەدەبىيات ــ سەنئەتنىڭ گۈللىنىشىدە مۇھىم ئامىل بولغان، شۇنداقلا ئارىستوتېل ئەسەرلىرىنىڭ تېپىلىشى بىلەن ئۇزۇن زامانلارغىچە كۆمۈلۈپ قالغان قەدىمكى ئىدىيىلەرنى بىلىش ۋە چۈشىنىش ئىمكانىيىتى تۇغۇلغان. چۈنكى ئارىستوتېلنىڭ ئۆز ئانا تىلىدا يېزىلغان ئەسەرلىرى ئانچە كۆپ تارقالمىغان. «بۇددا نوملىرى»مۇ شۇنداق. سانسكرىت تىلىدىكى «بۇددا نوملىرى»غا قارىغاندا، شەرق تىللىرىدىكى نوملار ناھايىتى كۆپ.

دۇنيا تارىخىنى ۋاراقلاپ كۆرەيلى، ئەدەبىيات ۋە يېزىقچىلىق گۈللەنگەن دەۋرگە نەزەر سالساق، ھەر قېتىمقى يېڭى گۈللىنىشكە تەرجىمە ئەسەرلىرىنىڭ تۈرتكە بولغانلىقىنى كۆرىمىز. ئەدەبىياتنىڭ ئالتۇن دەۋرى دەپ ئاتالغان ھەرقانداق دەۋرنى تەرجىمە ئەسەرلىرى ئەڭ كۆپ بولغان دەۋر دېيىشكە بولىدۇ. يېقىندا ۋوگول (vogol) يازغان «ياپونىيىدە بىرىنچىلەر» دېگەن كىتابنى ئېيتىلىشىچە، ياپونىيە دۇنيا بويىچە چەت تىل كىتابلىرى ئەڭ كۆپ

ئۇچۇنلا، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى ھېچقانچە قىزىقارلىق ئەمەس ئىكەن، دەپ يوققا چىقىرىۋەتكىلى بولمايدۇ. تەرجىمان بىرەر يېڭى ئۇقۇمغا دۇچ كەلگەندە، ئۆزىنىڭ تىلى چەكلىك بولغىنى ئۈچۈن، يېڭى سۆز-ئىبارىلەرنى ئىشلەپ چىقىرىشقا مەجبۇر بولىدۇ. مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، ھەرقانداق تىل بىزنىڭ ئېھتىياجىمىزنى تامامەن قاندۇرۇپ كېتەلمەيدۇ. تىل ــ داۋاملىق تاكامۇللىشىپ بارىدىغان قورال. ئەگەر تەرجىمان ئۆز تىلىنى ۋە تەرجىمىگە ئوبيېكت بولغان تىلنى ئىنچىكىلەپ تەتقىق قىلمىدىغان بولسا، تىل بىلەن تەرجىمانىنىڭ ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت كەسكىنلىشىۋېرىدۇ. ئاشۇنداق زىددىيەتلەر ھەل قىلىشقا بولمايدىغان توسالغۇغا ئايلانغاندا، تەرجىمانىنىڭ ئېھتىياجىمۇ، قارىماققا بەھۇدە ئىنتىلىش بولۇپ قالىدۇ. لېكىن ئىنسان قەدىمىنى ئالدى بىلەن چۈشىنىدىغان تەرجىمان مۇنداق بەھۇدىلىك ئالدىدا تەمتىرەپ قالمايدۇ. ئاشۇنداق «توسالغۇ»نىڭ ئۆزىدە بىرەر يېڭى كەشپىياتلىق قىممەت بۇلۇشى مۇمكىن. ئاشۇ قىممەتنىڭ ئۆز تىلىكىزدىكى تەڭدىشىنى تېپىش ئارقىلىق، باشقا ھەرقانداق ئۇسۇل بىلەن قولغا كەلتۈرگىلى بولمايدىغان نەرسىنى قولغا كەلتۈرىسىز، ئىجاد قىلىسىز، تەرجىمە بىلەن پەلسەپىنىڭ مۇناسىۋىتى ئەنە شۇنداق.

مېنىڭ چۈشىنىشىمچە، تەرجىمىدە قىينىچىلىق تۇغدۇرىدىغان ھەرقانداق مەسىلىنىڭ ھەل قىلىنىشى تەرجىمانىنىڭ تىل مۇھىتىغىمۇ باغلىق بولىدۇ، شۇنداقلا تەرجىمانىنىڭ ئانا تىلىغا ۋە شۇ ئانا تىلنى تەرجىمانىنىڭ قانچىلىك بىلىشىگىمۇ باغلىق بولىدۇ. بىرەر خەلقنىڭ ياشىغان زېمىنى قانچە كەڭ بولسا، ئىشلىگەن ئىشى قانچە كۆپ بولسا، شۇ خەلقنىڭ تىلىمۇ شۇنچە باي، تارىخىمۇ شۇ نىسبەتتە كەڭ

پەلسەپىلىرىمۇ ئەھۋاللارنى ئەكس ئەتتۈرۈپلا قالماستىن، ناھايىتى چوڭقۇر مەنىلەرنى ئۆزىگە يوشۇرغان. ئۇلارنىڭ ئۇقۇملىرىنى ئانچە چۈشىنىپ كەتكىلى بولمايدۇ. ئەسلى يېزىلىغان تىلىنى تولۇق بىلمىگەن كىشى ئېنىق چۈشىنىپ كېتەلمىگەن پەلسەپە ئۇقۇمىنى ئىككىنچى بىر تىلغا تەرجىمە قىلىش تېخىمۇ تەس. ئەنە شۇنداق چوڭقۇر مەنىلىك نەرسىلەرنى تەرجىمە قىلىشنىڭ ئۆزى تەرجىمان ئۈچۈن پەلسەپە جەھەتتىن قاتتىق سىناق.

20 ـ ئەسىردىكى پەيلاسوپلارنىڭ تولىسى مۇنداق قاراشتا: تىلنىڭ مەنىسىدە ئەلۋەتتە چەك بولىدۇ. شۇڭا، مۇھىم بىر خىل ئۇقۇمنى ھەر خىل تىل بىلەن مۇھاكىمە قىلىش تەس. ھەركىمنىڭ ئىدىيىسى شۇ كىشىنىڭ تىلى بىلەن چەكلىنىدۇ. ئەمەلىيەتتە، بىر كىمنىڭ ئىدىيىسى (تەپەككۇرى) ئۆزىنىڭ تىلىدىلا مەۋجۇت بولسىمۇ، باشقا بىر تىلدا ئۇنىڭ شۇ بويىچە مەۋجۇت بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. ھەرقانداق تىلنىڭ چېكى، ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرى بولىدۇ. دۇنيادا تەلتۆكۈس، تاكامۇللاشقان تىل بولمايدۇ. ھەر بىر تىلنىڭ ئۆزىگە خاس تۈسى، مەنە ئاڭلىتىش ۋاستىلىرى ۋە ئالاھىدىلىكلىرى بولىدۇ. دەرۋەقە، تىللار ئوتتۇرىسىدا ئوخشاشلىقمۇ بولىدۇ، ئۇلاردا ئوخشاش كېلىدىغان نەرسىلەر بويىچە ئۇقۇمنى بىر ـ بىرىگە تونۇشتۇرۇش ھېچقانچە تەس ئىش ئەمەس. تەرجىمە ئۇچۇن ئەڭ چوڭ سىناقلاردىن بىرى ــ تىللار ئوتتۇرىسىدىكى بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدىغان نەرسىلەرنى تونۇشتۇرۇش. شۇ جەھەتتىن تەرجىمان تىللار ئوتتۇرىسىدا مەنە پەرقلىرىگە دۇچ كېلىدۇ. بىر تىلدا بولغان بىرەر مەنە ـ ئۇقۇم باشقا بىر تىلدا ئەينەن بولماسلىقى مۇمكىن. شۇڭا، شېكسپىر ئەسەرلىرىنى تەلتۆكۈس (ئەينەن) تەرجىمە قىلمىغانلىق

يەنە بىرى، تىلنىڭ بۆزىدىكى گراماتىكىلىق تۈزۈلۈشىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن.

بىزگە مەلۇم، تىلنىڭ گراماتىكىلىق تۈزۈلۈشى بىلەن لېكسىكىسى تىلنىڭ ئاساسى ھېسابلىنىدۇ. لېكسىكا بولمىسا تىل بولالمايدۇ؛ لېكسىكا بولۇپ، گراماتىكا بولمىسمۇ تىل بولالمايدۇ. چۈنكى تىل بىرمۇنچە سۆزلەرنىڭ ئاددىيلا دۆۋىسى ۋە ئىختىيارىي بىرىكمىسى ئەمەس. سۆزلەر بەلگىلىك تەرىزدە تەشكىللەنگەندىلا، شۇ سۆزلەرنىڭ قوللانغۇچىلار ئۈچۈن ئالاقە قىلىش، پىكىر ئالماشتۇرۇش قورالى بولالايدۇ. ھەر تىلنىڭ گراماتىكىلىق تۈزۈلۈشى شۇ تىلنىڭ ئۆزىگە خاس بولىدۇ. چۈنكى ھەر مىللەتنىڭ تىلى شەكىللەنگىندىن تارتىپلا ئۆزىگە خاس گراماتىكىسى ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. ئادەتتە سۆزلىگەندە ياكى ماقالە يازغاندا، «گراماتىكىغا ئۇيغۇن ئەمەس» دېگەن باھانى ئاڭلايمىز. بۇنىڭدا تىلنىڭ ئۆزىدىكى گراماتىكىلىق تۈزۈلۈشى نەزەردە تۇتۇلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلى بىلەن خەنزۇ تىلىنى سېلىشتۇرۇشقا ۋە پەرق ئېتىشكە توغرا كەلگەندە، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ گراماتىكىلىق تۈزۈلۈشلىرىگە ئاساسلىنىمىز. ھەر تىلنىڭ گراماتىكىلىق تۈزۈلۈشى شۇ تىلنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيتى ھېسابلىنىدۇ. بۇ خۇسۇسىيەتلەر كۆپىنچە ھەر تىلدا سۆزلەرنىڭ تۈزۈلۈشى ۋە جۈملە تۈزۈلۈشى جەھەتلىرىدىكى خىلمۇخىللىق بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، كۆپلۈك بىرىنچى شەخس ئالماش ئۇيغۇر تىلىدا ئىگە بولۇپ كەلگەندە "بىز"، خەۋەر بولۇپ كەلگەندە، زامان بىلەن پەرقلىنىپ، ئۆتكەن زامان شەكلى "دۇق"، كەلگۈسى زامان شەكلى "مىز" بولۇپ كېلىدۇ. خەنزۇ تىلىدا ھەرقانداق شارائىتتا ئوخشاشلا "我们"

بولىدۇ. تارىخى ئۇزاق، دائىرىسى كەڭ ۋە مەزمۇنى مۇرەككەپ ئانا تىل مۇھىتىدا تەرجىمانىنىڭ پائالىيەتلىرى كەڭ-كۇشادە بولىدۇ، چۇنكى مۇنداق تەرجىمانىنىڭ قول-ئىلكىدە «مال-مۇلۇك» خېلى كۆپ بولغاچقا، «تۇرمۇش»تا قېينىلىپ قالمايدۇ. ئەمما تەرجىمانىنىڭ قورالى ئاشۇ ئانا تىل — مىللىي تىل بولغىنى ئۈچۈن، «سەرپە-ياتتا ھەر قانچە قولى ئۇچۇق» بولسىمۇ (سۆز-ئىبارىلەرنى قوللانىش ۋە ياساشتا قېينالمىسىمۇ)، يەنىلا شۇ تىلنىڭ قانۇنىيىتى دائىرىسىدىن چىقىپ كېتەلمەيدۇ.

4. سىلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ تەرجىمىدىكى رولى

باشقا-باشقا تىللاردا سۆزلەشكۈچى ھەرقانداق مىللەتنىڭ تەبەئىتنى تونۇشى ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن تونۇشنىڭ تىلدىكى ئىپادىسى ئوخشاش بولمايدۇ. ھەر مىللەتنىڭ تەبىئەتتىكى نەرسە-لەرگە قويغان ناملىرى ئوخشاش بولماسلىقى بىلەن، شۇ نەرسىنىڭ تۈپ تەبىئىتى باشقىچە بولۇپ قالمايدۇ.

ھەر تىلنىڭ ئۆزگىچىلىكى بولىدۇ. بۇ تىلدا «كەمتۈك» بولغان نەرسە، يەنە بىر تىلدا «تولۇق» بولغان بولىدۇ. ئۇ «كەمتۈكلۈك» شۇ تىلنىڭ ئەيىب-كەمچىلىكى ئەمەس، شۇ تىلنىڭ بىر ئالاھىدە-لىكى. گراماتىكىسىز تىل بولمايدۇ. تىل سىستېمىلىرى ياكى تىل ئۇنسۇرلىرى بويىچە ئەمەس، ھەتتا تىل گۇرۇپپىلىرى (قېرىنداش تىللار) ئارىسىدىمۇ ئىنچىكىلىگەندە، گراماتىكىلىق پەرقلەر بولىدۇ. ئادەتتە بىز دەيدىغان گراماتىكا ئىككى مەنىنى بىلدۈرىدۇ: بىرى، تىلنىڭ ئۆزىنىڭ گراماتىكىلىق تۈزۈلۈشى (قۇرۇلمىسى)؛

مسالالار ئېلىپ، نامىلار، مۇستەقىل خەتلەر، يارىدەمچى خەتلەر، جۈملە تۈزۈلۈشى دېگەن تۆت قىسىم بويىچە خەنزۇ تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى شەرھلىگەن، يەنى ئۇنىڭ ئەسىرى خەنزۇ تىلىنىڭ چىن زامانىسىدىن ئىلگىرىسىدىن تاڭ زامانىسىغىچە بولغان قەدىمكى يېزىق تىلىنى لاتىن تىلىنىڭ گرامماتىكا سىستېمىسى بويىچە تەھلىل قىلىپ يېزىلغان تۇنجى گرامماتىكىسىدۇر. «4-ماي» ھەرىكىتىدىن كېيىن بىرقانچە ئالىم خەنزۇ تىلىنىڭ گرامماتىكىسىغا دائىر مەشھۇر ئەسەرلىرىنى يازغان. بۇ گرامماتىك ئالىملارنىڭ تولىسى ئېنگلىز تىلىنى ئوبدان بىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە، گرامماتىكىلىق تۈزۈلۈشى جەھەتتىن خەنزۇ تىلىنىڭ ئېنگلىز تىلى بىلەن ئوخشاشلىقى كۆپرەك.

ئۇيغۇر تىلىنى ئالساق، 11-ئەسىردىلا ئۇنىڭ گرامماتىكىسى سىستېمىلىق تەتقىق قىلىنغان ۋە ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى رەسمىي يېزىلغان. سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاتىسى ۋە دىئالوكتولوگىيىنىڭ پىر-ئۇستازى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىل نەھۋىسىنىڭ جەۋھەرلىرى» دېگەن ئەسىرى ھازىرغىچە دۇنيادا نامى مەلۇم بولغان بىرىنچى ئەسەردۇر. بۇ ئەسەر بىزگە يېتىپ كېلەلمىگەن، لېكىن ئۇنىڭدا بايان قىلىنغان ئاساسىي قائىدىلەردىن بىر قىسمى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا بېرىلگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەردىن يېتىشكەن تىلشۇناسلار، ئەرەب-پارس تىلشۇناسلىرى ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسىنى داۋاملىق تەتقىق قىلىپ كەلگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ شەرقىي قىسمىدا («قوچۇ ئىدىقۇتلۇغى»دا) بولسا، ئۇيغۇر تىلى بىلەن خەنزۇ تىلى ئوتتۇرىسىدىكى سېلىشتۇرما تەتقىقاتچىلىق X ئەسىردىلا شەكىللىنىپ، خېلى راۋاجلانغان ۋە بەزى ئەسەرلەرمۇ يېزىلغان.

بولۇپ كېلىۋېرىدۇ. جۈملە تۈزۈلۈشىنى ئالساق، ئۇيغۇر تىلى بىلەن خەنزۇ تىلى سۆزلەرنىڭ بىر تەرتىپتە كېلىش جەھەتتىن ئوخشاش لېكىن ئىگە-خەۋەر ۋە خەۋەر ئېنىقلىغۇچىلىرىنىڭ ئورۇنلىرى جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ.

ئىككى تىل بىلەن شۇغۇللانغان ئادەم، ئەلۋەتتە، ئۇلارنىڭ گراماتىكىلىرىنى سېلىشتۇرۇپ ئۆگىنىشكە ھاجەتمەن بولىدۇ. سېلىشتۇرۇشنىڭ دائىرىسى ئىككى قىسمىنى، يەنى مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىسنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مورفولوگىيە سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىشى، ياسىلىشى ۋە تۈركۈملىرىنى تەتقىق قىلىدۇ؛ سىنتاكسىس سۆز بىرىكمىسى، جۈملە تەركىبى ۋە جۈملە تۈرلىرىنى تەتقىق قىلىدۇ. لېكىن بۇ ئىككى ساھەنى بىر-بىرىدىن مۇتلەق ئايرىۋەتكىلى بولمايدۇ. جۈملە سۆزلەردىن تەركىب تاپىدىغانلىقى ئۈچۈن، سۆز تۈركۈملىرىنى تەتقىق قىلىش بىلەن ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئوبدان بىلمۇ ئالساق، سۆزلەرنى ئۇيۇشتۇرۇپ، جۈملە تۈزۈشتە ئۇلار جۈملىنىڭ قانداق بۆلۈكى بولۇپ كېلىدىغانلىقىنى بىلەلەيمىز.

خەنزۇ تىلى — دۇنيادا باي ۋە تەرەققىي قىلغان تىللاردىن بىرى. لېكىن جۈڭگولۇق ئالىملارنىڭ خەنزۇ تىلىنىڭ ئىلمىي گرامماتىكىسىنى سىستېمىلىق بىر پەن سۈپىتىدە تەتقىق قىلىشى ئادەتتە، ئېتىراپ قىلىنىشچە، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدا ياشىغان ماجيەڭجۇڭ (1845 — 1900)دىن باشلانغان دېيىلىدۇ. ئۇ 1876-يىلى جۈڭگونىڭ فرانسىيەدىكى ئەلچىخانىسىغا تەرجىمان بولۇپ تەينىلەنگەن؛ كېيىن ھىندىستان، چاۋشيەنلەردە دىپلوماتىيە ۋەزىپىلىرىنى ئۆتىگەن. ئۇ ئون جىلدلىق «ما ئەپەندى ئەسەرلىرى دىۋانى»نى يازغان. بۇنىڭدا «تۆت نامە، بەش نوم»، تارىخ ۋە تەزكىرىلەردىن

قانداق بوغۇمنى ياسغىلى بولىدۇ. شۇڭا ئۇيغۇر تىلىدا ئاھاڭ ۋە شەكىل جەھەتتىن پەرقلىنىدىغان بوغۇملارنىڭ سانى خەنزۇ تىلىدىكىدىن كۆپ، لېكىن خەنزۇ تىلى سوزۇق تاۋۇشلار ۋە سوزۇق تاۋۇشلۇق مۇرەككەپ بوغۇملار جەھەتتىن ئۇيغۇر تىلىدىن باي.

ئىنسانلارنىڭ تىللىرىدا، گرامماتىكا جەھەتتىن ئومۇمەن ئوخشىشىدىغان جايلارمۇ بار، دۇنيادا ئەڭ بۇرۇنقى لاتىن تىلى گرامماتىكى IV ئەسىردە ياشىغان تىلشۇناس ئەلىيۇس دوناتۇس (Aelius Donatus)نىڭ گرامماتىكا نەزەريىسى غەرب ئەللىرىنىڭ تىللىرىدا كۆپرەك رول ئويناپ كەلگەن. ئۇنىڭ سەككىز تۈركۈمگە بۆلۈش ئۇسۇلىنى نۇرغۇن تىلشۇناسلار ھازىرغىچە قوللىنىپ كەلمەكتە. مەسىلەن: غەرب تىللىرىدا ئومۇمەن مورفولوگىيىلىك ئۆزگىرىشلەر بولىدۇ، شۇڭا بىر-بىرىگە ئوخشايدىغان جايلىرى كۆپرەك. بۇ تىللاردا سىمانتىكا، سىنتاكسىس ۋە مورفولوگىيىلىك ئۆزگىرىش سۆزلەرنى تۈركۈمگە ئايرىشنىڭ ئورتاق ئۆلچىمى قىلىنىپ كەلمەكتە. خەنزۇ تىلىدا بولسا، مورفولوگىيىلىك ئۆزگىرىش يوق؛ شۇڭا، «مەنە»، «ۋەزىپە» ۋە «ھالەت» ئۆلچەم قىلىنىدۇ. بۇ — خەنزۇ تىلىنىڭ ئەڭ چوڭ خۇسۇسىيەتلىرىدىن بىرى.

ئۇيغۇر تىلىدا مورفولوگىيىلىك ئۆزگىرىش بىلەن ئىپادىلىنىدىغان ئۇقۇم خەنزۇ تىلىدا بۇنداق ئىپادىلەنمەيدۇ ياكى يېرىم مۇستەقىل سۆزلەر بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

خەنزۇ تىلىدا شەخس، سان، زامان جەھەتلەردىكى ئىپادىلەر ئۇيغۇر تىلىدىكىدەك مۇتلەق پەرقلىنىپ كەتمەيدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا بولسا، شەخس، سان، زامان جەھەتلەردىن پەرقلىق سۆزلىنىدۇ.

خەنزۇ تىلىنىڭ ئىككىنچى بىر خۇسۇسىيىتى شۇكى، تاق ۋە

ياۋروپا ئالىملىرى بولسا، ئۇيغۇر تىلىنى XIX ئەسىردىن باشلاپ تەتقىق قىلىشقا كىرىشكەن؛ رۇس، نېمىس، فرانسۇز، ۋېنگىر تىل-لىرىدا ھازىرغا قەدەر نۇرغۇن ئەسەرلەر يېزىلدى.

كىشىلەرنىڭ تىل توغرىسىدىكى ھازىرغىچە بولغان تونۇشى بويىچە، گراماتىكىلار دۇنيادىكى مەلۇم بولغان 5600 خىل تىلنىڭ بىرقانچە تۈرگە بۆلگەن. ئادەتتە قوللىنىلۋاتقان نەسەپ (شەجەرە) سىستېمىسى بويىچە بۆلگەندە خەنزۇ-زاكزۇ تىللىرى سىستېمىسىغا كىرىدۇ. ئۇيغۇر تىلى بولسا ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىغا كىرىدۇ. گراماتىكىلىق قۇرۇلمىغا كىرىدىغان مورفولوگىيىلىك خۇسۇسىيەتلەر بويىچە تۈركۈملىگەندە، خەنزۇ تىلى گراماتىكىلىق مۇناسىۋەتسىز سۆز تەرتىپى ياكى يارەمچى سۆزلەرگە تايىنىپ ئىپادىلەيدىغان تۈپ سۆز تىلى ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلى بولسا، سۆزلەرنىڭ ئۆزىدە مورفولوگىيىلىك ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىدىغان، سۆزلەرنىڭ گراماتىكىلىق مەنىلىرى ئۆزلىرىدىن باشقا قوشۇمچىلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئىپادىلىنىدىغان «يېپىشقاق» تىللارغا كىرىدۇ. ھەرقانداق تىلنىڭ فونېتىكىلىق تەركىبلىرى ۋە تۈزۈلۈش يوللىرى مەلۇم بىر سىستېما بويىچە، ئۆز ئالدىغا خاس خۇسۇسىيەتلەر بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. خەنزۇ تىلىنى ئالساق، ئۇنىڭ تاۋۇشلار 21؛ سوزۇق تاۋۇشلار: تۈپ سوزۇق تاۋۇشلار 6 بولۇپ، بۇلاردىن تۈرلەنگەن مۇرەككەپ سوزۇق تاۋۇشلار 35؛ مۇشۇنداق تاۋۇشلاردىن تەركىپ تاپقان تۈپ بوغۇملار 411 خىل. ئەگەر تونال ئۇرغۇلار بويىچە كۆپەيتىلگەندە 1382 خىل بوغۇم بولىدۇ. بۇنىڭغا يەنە "er"لىشىش خۇسۇسىيىتى قوشۇلسا، بوغۇملارنىڭ سانى 1600گە بارىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا بولسا، 24 ئۈنزۈك، سەككىز سوزۇق تاۋۇشتىن ھەر

خەنزۇ تىلىنىڭ ئۇچىنچى بىر خۇسۇسىيىتى شۇكى، خەنزۇ تىلى خەنزۇچە خەت بىلەن ئىپادىلىنىدىغانلىقى ئۇچۇن، بۇ خەتنىڭ سۆز تۇزۇلۇشىگە تەسىرى چوڭ. فونېتىكا جەھەتتىكى تارىخىي ئۆزگىرىش-لەر نەتىجىسىدە، خەنزۇ تىلىدا ئاھاڭداش خەتلەر كۆپەيگەن. بۇنداق ئاھاڭداش خەتلەرنىڭ بىر قىسمى سۆز ياسىغۇچى تەركىب بولۇپ كېلىدۇ. ئۇلارنى پەقەت خەت بىلەنلا پەرق ئەتكىلى بولىدۇ. شۇڭا خەنزۇ تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ تولىسى تاق بوغۇملۇق ياكى قوش بوغۇملۇق بولۇپ كېلىدۇ. سان جەھەتتىن ھازىر تاق بوغۇملۇق سۆزلەرگە قارىغاندا قوش بوغۇملۇق سۆزلەر تولا راق، تاق بوغۇم-لۇق سۆزلەر ئومۇمەن ئەركىنەك قوللىنىلىدۇ.

ئەمدى، سۆز تۈركۈملىرىدىن بىرقانچە خىلىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرەيلى:

ئۇيغۇر تىلى بىلەن خەنزۇ تىلىدا ئىسىملارنىڭ ئوخشاشلىق جايلىرى بار. بىرى، ئىسىملار ئىككى تىلدا رەۋىشلەر بىلەن بىرد-كىپ كەلمەيدۇ؛ ئىككىنچى، جۈملىدە ئىگە، خەۋەر، تولدۇرغۇچى، ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ؛ ئۈچىنچى، ئىككى تىلدا ئىسىملار سۈپەت بىلەن ئېنىقلىنىدۇ. ئوخشايدىغان جايلىرى: ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىملار شەخس، سان بىلەن تۈرلىنىدۇ. خەنزۇ تىلىدا بولسا، شەخس قوشۇمچىلىرى يوق، شەخسنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر بار. سان جەھەتتە، خەنزۇ تىلىدا كىشىلىك (كۆرسىتىش) ئالماشنىڭ كۆپلۈكىنى بىلدۈرىدىغان بىرلا "们" سۆزى بار، بۇنىڭدىن باشقا كۆپلۈك شەكلى ئۈچۈن "等"مۇ قوللىنىلىدۇ. ئومۇمەن خەنزۇ تىلىدا نەرسە-كېرەكلەر ئۈچۈن كۆپلۈك سان ناھايىتى ئاز ئىشلىتىلىدۇ. «كىتاب»، «قەلەم»، «ئات»، «ئىت» دېگەن ئىسىملارغا "们"نى قوشقىلى

قوش بوغۇملار سۆز-ئىبارىنىڭ تۈزۈلۈشىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ يەنى تاق بوغۇملۇق سۆز ئادەتتە كۆپىنچە قوش بوغۇمغا ئايلاندۇرۇپ سۆزلىنىدۇ. مەسىلەن، فامىلىسى «张» بولسا، ئۇنى «老张» ياكى «小张» دېيىش كېرەك (ئەگەر قوش بوغۇملۇق فامىلە بولسا ئۇنداق قىلىنمايدۇ). تاق بوغۇملۇق يەر-ماكان ئىسىملىرىغىمۇ تۈرەدىش ئىسمىنى بىلدۈرىدىغان سۆز قوشۇپ سۆزلىنىدۇ. مەسىلەن «国县,英国,法国» (قوش بوغۇملۇق بولسا، ئۇنداق ئەمەس)، ساندىلاردىمۇ شۇنداق ھالەت بار. مەسىلەن، بىر ئاينىڭ دەسلەپكى ئون كۈنىگە «号» قوشۇپ ئېيتىلىدۇ. 11 دىن باشلاپ قوشسىمۇ، قوشمىسىمۇ بولىدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە، قوش بوغۇملۇق سۆزلەرنى قىسقارتىپ بىر بوغۇملۇق قىلىپ سۆزلەش خەنزۇ تىلىدا ئومۇمىي ئادەت ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

电影——影片，影院
黄豆——豆腐、豆芽、豆浆…

خەنزۇ تىلىدا قوش بوغۇملۇق سۆز ئۆزىگە جۈپ بولۇپ كېلىدىغان سۆزنىڭمۇ قوش بوغۇملۇق بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. مەسىلەن:

进行学习	(进行学	(ئەمەس
共同使用	(共同用	(ئەمەس
打扫卫生	(打扫卫	(ئەمەس
严重事故	(严重事	(ئەمەس

ئىككى سۆزدىن تەركىب تاپقان بىرىكمىن سۆزلەردە بولسا، بىرىنچى سۆز قوش بوغۇملۇق، ئىككىنچى سۆز تاق بوغۇملۇق بولۇپ كېلىشىمۇ مۇمكىن.

普通话，普通票，根本法，抵抗力

هەر ئىككى تىلدا ئىسىم، ئالماش، سان سۆز بىرىكمىلىرى ئىگە بولۇپ كېلىدۇ. بۇ جەھەتتىن ئوخشاش. شۇنىڭدەك ئىسىم ۋەزىپە-سىنى ئۆتەيدىغان پېئىللىق بىرىكمىلەرنىڭ ئىگە بولۇپ كېلىشى جەھەتتىنمۇ ئوخشاش. لېكىن خەنزۇ تىلىدا، نوقۇل پېئىل ياكى پېئىل ـ بېقىندىلىق بىرىكمىلەر، سۈپەتلەر ئىگە بولۇپ كېلىۋېرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا بولسا، مۇنداق سۆزلەر ئىسىم ھالىتىگە كىرگەندىلا ئاندىن ئىگە بولۇپ كېلەلەيدۇ. خەنزۇ تىلىدا تەبىئەت ھادىسىلىرى، ئارىلىق ـ مۇساپە، پەسىل، زامان ۋە مۇھىت ـ شارائىتنى بىلدۈرۈشتە كۆپىنچە ئىگىسىز جۈملە شەكلى قوللىنىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا بولسا ئۇنداق ئەمەس، خەنزۇ تىلىدا يالغۇز ئىگىسىلا بار ياكى يالغۇز خەۋىرىلا بار جۈملىلەر ئۇچرايدۇ. ئۇيغۇر تىلىنىڭ گرامماتىكىلىق ئادىتى بويىچە خەنزۇ تىلىدىكى ئىگىسىز جۈملىلەرنى ئۇيغۇر تىلىغا ئادەتتە ئىگىلىك جۈملە قىلىپ تەرجىمە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

شەكىل جەھەتتىن قارىغاندا، خەنزۇ تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلىدىكى جۈملە خەۋەرلىرىنى ئىككى تۈركۈمگە بۆلۈشكە بولىدۇ: بىرى، ئاددىي خەۋەر؛ يەنە بىرى، مۇرەككەپ خەۋەر. ئاددىي خەۋەر كۆپىنچە پېئىل ياكى پېئىللىق بىرىكمىلەر بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. خەنزۇ تىلىدا قوشما خەۋەرلەر كۆپىنچە ئىككى تەركىبتىن تۈزۈلىدۇ: بىرى، باغلىغۇچى پېئىل بىلەن ئىپادىلىگۈچى «表语»دىن تەركىب تاپىدۇ؛ يەنە بىرى، ئىمكانىيەت پېئىلى بىلەن ئەسلى پېئىلدىن تەركىب تاپىدۇ. ئىككىلا تىلدا ئىپادىلىگۈچى ئومۇمەن ئىگىسىنىڭ شەخسى خاسلىقى، ئالاھىدىلىكى ۋە ھالەتلىرىنى بىلدۈرىدىغان خەۋەر قىسمىدۇر. ئىككىلا تىلدا ئىسىم، ئالماش، سان ۋە ھەر خىل بىرىكمىلەر ئىپادىلىگۈچى بولۇپ كېلىدۇ.

بولـمايـدۇ. پەقەت "些这"، "些那" سۆزلـىرى بىلەنـلا كۆپـلۈك ئىپادىلىنىدۇ. خەنزۇ تىلىدا سۆز تۈركۈملىرى جانلىق ئىشلىتـىلىدۇ. بىر-بىرىـگە ئالمىشـىپ كېـلىۋېرىـدۇ، يەنى بىر سۆزدە بىرقانـچە تۈركۈملۈك خۇسۇسىيەت بولىدۇ. بەزىدە سۈپەتلەر پېئىللارنىڭ رولىنى ئۆتەيدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا بولسا، سۈپەتلەر پېئىللارنىڭ رولىنى ئۆتىشى ئۇچۇن، ئاۋۋال مەلۇم قوشۇمچىلار بىلەن پېئىلغا ئايلاندۇرۇلىدۇ.

پېئىللارنى ئالساق، خەنزۇ تىلىـدا ئاساسەن: ئۆتۈمـلۈك پېئىل، ئۆتۈمسىز پېئىل، باغلىغۇچى پېئىـل، يارىدەمـچى پېئىـل دەپ تۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ. ئاندىن خەنزۇ تىلىدا، زامان كاتېگورىيىسى يوق، ھالەت كاتېگورىيىسى بار. ئۇيغۇر تىلىدا بولسا، پېئىل ئەڭ مۇرەكـكەپ سۆز تۈركۈمى، شۇنداقلا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ بايلىقىنى كۆرسىتـىدىغان سۆز تۈركۈمـى. ئۇيـغۇر تىلىدىـكى پېـئىلـنىڭ راي، تۈس، دەرىجە كاتېگورىيىلىرىنى سۆزگە ئەڭ باي بولغان خەنزۇ ۋە ئەرەب تىللىرىدىمۇ قىسقا شەكىل بىلەن تولۇق ئىپادىلەپ كەتكىلى بولمايدۇ.

خەنزۇ تىلىدىمۇ پېـئىـلـلاردا دەرىـجە پەرقى بولـىدۇ، ئاساسەن ئىككى خىـل بولۇپ، بىرى ئۆزلۈك دەرىـجە، يەنە بىر مەجبۇرىـي دەرىجە. خەنزۇ تىلىدا پېئىلـنىڭ ئالدىـغا "受, 叫, 让, 由, 被" دېگەن ئارىلىق سۆزلىرىـنى قوشۇش بىلەن، مەجبۇرىـي دەرىجە بىلـدۇرلىدۇ. لېكىن ئۇيغۇر تىلىدا تۆت دەرىـجە بار، ئۇلارنىڭ پەرقى ناھايىتى ئېنىق.

جۇملە تۈزۈلۈشى جەھەتتە ئىككى تىلنى سېلىشتۇرۇپ كۆرەيلى:

خەنزۇ ۋە ئۇيـغۇر تىلـلىرىدا جۇملـىنىڭ تەركىبلـىرى ئاساسەن ئوخشايدۇ، جۇملە ئىككى بۆلەكتىن تەركىب تاپىدۇ.

ئاساسىي بۆلەكلىرى: ئىگە، خەۋەر.

«بۇ ــ چىرايلىق شەھەر، بۇ يەردە چوڭ ــ چوڭ باغلار كۆپ.»

流动的水和空气具有机械能。

«ئېقىن سۇ ۋە ھاۋادا مېخانىكلىق ئېنېرگىيە بولىدۇ.»

جانلىق تىلدا جۈملىلەر قىسقا سۆزلىنىدۇ. لېكىن يازغاندا، بولۇپمۇ پەن ــ تېخنىكىغا دائىر ماقالىلەر ۋە سىياسىي ماقالىلەردە، تەھلىل ۋە مۇھاكىمىنىڭ توغرا بولۇشى ئۈچۈن، بىرقانچە سۆيەتلىگۈچى سۆز ــ ئىبارىلەر قوشۇلۇپ، جۈملە ئۇزارتىلىدۇ ياكى بولمىسا ئاددىي جۈملىلەر ئۇزۇن ۋە مۇرەككەپ جۈملە قىلىپ ئۆيۈشتۈرۈلىدۇ. بۇنداق جۈملىلەرنى چۈشىنىش ئۈچۈن، تەھلىل قىلىشقا ئادەتلەنگەن ياخشى.

ئۇزۇن جۈملىلەرنى توغرا تەھلىل قىلىش ۋە چۈشىنىش ئۈچۈن، ئاۋۋال، ئۇزۇن جۈملىلەرنىڭ تۈزۈلۈش قانۇنىيەتلىرى ۋە قۇرۇلمىنى بىلىش كېرەك، جۈملىنىڭ ئۇزۇن بولۇشى ــ بىر ھادىسە؛ جۈملىدە سۆز بىلەن سۆز ۋە بېقىندى جۈملىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر بولسا ماھىيەتنى بەكمۇ ئەتتۇرىدۇ.

خەنزۇ تىلىدا ئىككى قەۋەتلىك جۈملىلەر بولىدۇ، يەنى ئاساسىي جۈملىدە ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق بېقىندى جۈملە بولىدۇ ياكى ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق تەڭداش جۈملىدە بىر ئورتاق بېقىندى جۈملە بولىدۇ. شۇنىڭدەك، بۇنىڭدىمۇ مۇرەككەپ بولغان ئۇچ قەۋەتلىك جۈملىلەرمۇ بولىدۇ. خەنزۇ تىلىدىكى ئۇزۇن جۈملىدە، كۆپىنچە ئۇقۇمداشلىق ئۇسۇلى قوللىنىلىدۇ. قوشما جۈملىدىكى ئاددىي جۈملىلەر ھېچقانداق باغلىغۇچى قوشۇلماي، ئۆز تەرتىپى بىلەن قاتار كېلىدۇ، ئۇيغۇر تىلىدا بولسا، كۆپ ھاللاردا، باغلىغۇچىلار ياكى رەۋىشداشلار شۇ سۈپەتداشلار بىلەن بىر ــ بىرىگە باغلىنىپ

ئىگە بىلەن خەۋەرنىڭ ئاساسىي تەركىبى جەھەتتىن قارىغاندا، ئىككى تىلدا، ئومۇمەن، ئىگە باشتا، خەۋەر ئىگىدىن كېيىن كېلىدۇ. خەۋەرنىڭ جۈملىدىكى رولى جەھەتتىن قارىغاندا، ئىككى تىلدا خەۋەر جۈملىنىڭ مەركىزى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ، پۈتۈن جۈملىنىڭ مەنىسى ۋە تۈزۈلۈشىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ.

خەنزۇ تىلىدا خەۋەر بولۇپ كېلىدىغان پېئىللار ئادەتتە تولدۇرغۇچى، ھالەت ۋە ئۆتۈملۈك تولدۇرغۇچىلارنى باشقۇرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا بولسا، ئاشۇ تەركىبلەر خەۋەر بولۇپ كەلگەن پېئىللارنى ئېنىقلايدۇ. خەنزۇ تىلىدا جۈملىدە خەۋەرنىڭ ئەڭ يېقىن ئېنىقلىغۇچىسى خەۋەردىن يىراق تۇرىدۇ، ئۇيغۇر تىلىدا بولسا خەۋەرگە يېقىن تۇرىدۇ. گاھىدا، خەنزۇ تىلىدىكى مۇرەككەپ خەۋەر ئۇيغۇر تىلىدا ئاددىي خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ.

تولدۇرغۇچىنىڭ جۈملىدىكى ئورنىغا كەلسەك، خەنزۇ تىلىدا تولدۇرغۇچى خەۋەردىن كېيىن كېلىدۇ. پەقەت تولدۇرغۇچى تەكتلەشكە توغرا كەلگەندىلا، بەزى سۆزلەرنىڭ يارىدىمى بىلەن ئۇنىڭ ئورنىنى ئالدىغا يۆتكەشكە بولىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا بولسا، تولدۇرغۇچى خەۋەرنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ.

جۈملىدە ئىككىنچى ئورۇندا كېلىدىغان بۆلەكلەردىن يەنە بىرى ئېنىقلىغۇچىدۇر. ئىپادىلەش ئۇسۇلى جەھەتتە، ئېنىقلىغۇچىلار سۈپەت، ئىسىم، ئالماش، سان ۋە باشقا بىرىكمىلەر بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. بايان قىلىپ بېرىدىغان سۆز تۈركۈمى ۋە كېلىش ئورنى جەھەتتىن ئېنىقلىغۇچىلارنىڭ تولىسى ئىسىملارنى سۈپەتلەيدۇ ياكى چەكلەيدۇ. ئېنىقلىغۇچى ئومۇمەن ئېنىقلانغۇچىنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ.

这是一个美丽的城市，它有许多大的公园。

ئوينايدىغان تەرجىمە خىزمىتى ھەققىدىمۇ تۈرلۈك نەزەرىيىلەر ئىشلەپ چىقىلدى. لېكىن، تەرجىمە نەزەرىيىسى ۋە پرىنسىپلىرى بىزدە ئاللىقاچان پېشقەدەم تەرجىمان-ئالىملىرىمىزنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلغان. بىزگە مەلۇم بولۇشىچە، تەرجىمە پرىنسىپى ياكى نەزەرىيىسىنى ئەڭ بالدۇر كۇماراجىۋا ئوتتۇرىغا قويغان.

كۇماراجىۋانىڭ زامانداشلىرى ئۇنىڭ «ۋىمالاسۇترا» نى تەرجىمە قىلىش جەريانىنى خاتىرىلىگەندە، ئۇنىڭ ئىككى جۈملە مەشھۇر سۆزىنى قەيت قىلىپ ئۆتكەن: «تېكىستتىن تاشقىرىقى سۆز-ئىبارىلەرنى قەغەزگە يېزىش ۋە لېكىن ئاڭلىغۇچىلار چۈشەنگەن ئۇقۇم بىلەن رەتلەش» يەنى «سېنىڭ يازغىنىڭ شەكىل بولۇپ قالمىسۇن، ئاڭلىغۇچىنىڭ چۈشىنىشى شەرت بولسۇن»، بۇ ئىككى جۈملىدە مەنىنى تولۇق ۋە چۈشىنىشلىك ئىپادىلەش زۆرۈرلۈكى تەكىتلەنگەن.

سۈي-تاڭ دەۋرلىرىدە، رەسمىي تەرجىمانلىق يۇرتى تەسىس قىلىنغان ۋە نوم تەرجىمە قىلغۇچى باخشىلار (دوكتورلار) تەيىنلەنگەن. شۇ زاماندا ئۆتكەن باش راھىپ يەن چۈن 100 جىلدتىن ئارتۇق نوم تەرجىمە قىلىش جەريانىدا، ئۆز ئەمەلىيىتىدىن تەرجىمىدە سەككىز شەرت بولۇشى كېرەكلىكىنى يەكۈنلىگەن:

1. سەمىمىي، ئاق كۆڭۈل، بەرقارار بولۇشى، ئۆز خىزمىتىنى سۆيۈشى، ئەسلى تېكىستنى چۈشەنمەيدىغان كىشىلەرگە ياردەم بېرىدىغان، ئىرادىلىك بولۇشى، ۋاقىتنىڭ ئۇزۇن بولۇشىدىن زېرىكمەسلىكى كېرەك؛

2. ھەممە قائىدىلەرگە رىئايە قىلىشى ۋە ئوبدان پەزىلەتلىك-ئەدەبلىك بولۇشى كېرەك؛

كېلىدۇ. ئىككى تىلدىكى بۇ خۇسۇسىيەت پەرق ئېتىلمىگەنلىكى ئۈچۈن، ھازىر تەرجىمە تىلىدا "پ، ۋ"، "ش-ۋش" شەكلى ناھايىتى كۆپ قوللىنىلىدىغان بولىدى. بۇ ھال ئۇيغۇر تىلىدا بىر بەت كېلىدىغان ئۇزۇن جۈملە شەكلىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

خەنزۇ تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلىدا، ئۇزۇن جۈملىلەرنىڭ تۈزۈلۈش خۇسۇسىيەتلىرىنى ئوبدان بىلىۋالساق، تەرجىمە قىلغاندا، مۇرەككەپ جۈملە تەركىبلىرىنىڭ ئالدى-كەينىلىك مۇناسىۋەتلىرىنى پەرق ئېتىپ، پۈتۈن جۈملىنىڭ مەركىزىي ئىدىيىسىنى ئېنىقلىۋېلىش، قوشما جۈملە ئەزالىرى ئوتتۇرىسىدىكى گرامماتىكىلىق ۋە لوگىكىلىق مۇناسىۋەتلەرنى ئايرىۋېلىش، 1-، 2-ئورۇندا تۇرىدىغان تەركىب-لەرنى پەرقلەندۈرۈش، ئاندىن زامان ۋە لوگىكا تەرتىپى بويىچە، ئۆز تىلىمىزغا خاس ئادەت ۋە ئىپادىلەش ئۇسۇلى بىلەن جۈملە قۇراشتۇرۇشىمىزغا ئاسانلىق تۇغدۇرىدۇ، بۇ ھەرقانداق ئۇزۇن جۈملىنى توغرا تەرجىمە قىلىشنىڭ يولى.

5. تەرجىمىنىڭ پرىنسىپلىرى

دۇنيادا تەرجىمە نەزەرىيىسى ۋە پرىنسىپلىرى ھەققىدە تۈرلۈك كۆز قاراشلار بار. بۇ كۆز قاراشلارنىڭ ئاساسىي مەقسىدى مەنىنى كىتابخانغا يەتكۈزۈپ بېرىشتىن ئىبارەت. قانداق يەتكۈزۈش جەھەتتىن ئۇسۇلدىلا پەرقلىنىدۇ. ھازىر ياۋروپادا مەتبەئىچىلىك، كىتاب-ژۇرنالچىلىق بىزگە قارىغاندا كۆپ تەرەققىي قىلىپ كەتكەچكە، ئۆزئارا مەنىۋى ئوزۇقلۇق ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋەتلىرى تېخىمۇ قويۇقلىشىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن، ۋاستىچىلىك رولىنى

هازىرقى زاماننىڭ پېشقەدەم تەرجىمانلىرىدىن بەزىلەر مۇنداق ئۇچ ئۆلچەمنى تەكتلەشمەكتە:

1. روشەن بولۇش—بۇ ئېنىقلىقنى كۆرسىتىدۇ. ئەسلى ئورىگىنالنى ئوقۇغاندا، كىتابخان باشقا نەرسىلەرنىڭ ياردىمى بىلەن پەرق ئېتىشكە ۋە چۈشىنىشكە ھاجەتمەن بولمىغىنىدەك، تەرجىمىنىڭ ئوقۇغۇچىسىمۇ ھاجەتمەن بولماسلىقى كېرەك. تەرجىمىنى ئوقۇغاندا، كىتابخان بىر دەم ھاسىيىگە قاراشقا، بىر دەم جۈملىدىكى سۆزلەرنىڭ باغلىنىشىغا باش قاتۇرۇشقا مەجبۇر بولسا، تەرجىمىنىڭ روشەنلىك دەرىجىسى تۆۋەنلەپ كېتىدۇ. روشەن تەرجىمىگە ئۇچۇق ھاۋانى تەمسىل قىلساق، مۇجمەل تەرجىمىگە تۇتۇق ھاۋانى مىسال قىلىشقا بولىدۇ؛

2. ئىشەنچلىك بولۇش—تولۇق تەرجىمە ئىشەنچلىك بولىدۇ. يەنى ئورىگىنالدىكى مەنە كەم-كۆتىسىز تەرجىمە قىلىنغان بولۇشى كېرەك. ئورىگىنالدا ئاھاڭدارلىق، تۈس قانداق بولسا، تەرجىمىدىمۇ شۇنداق بولغىنى، بەدىئىي ئەدەبىيات بەدىئىي ئەدەبىياتقا، پەن-تېخنىكا ئەدەبىياتى پەن-تېخنىكا ئەدەبىياتىغا ئوخشاپ تۇرغىنى تۈزۈك؛

3. سۆزۈك بولۇش—بۇ پاساھەتلىك ۋە بەدىئىي بولۇشنى نەزەردە تۇتىدۇ. بۇنىڭدا تەرجىمە ئارقىلىق ئورىگىنالنى كۆرۈش. ببركسم تەرجىمە قىلغانلىقى بىلىنمەيدىغان دەرىجىدە بولۇش تەلەپ قىلىنىدۇ.

XIX ئەسىردە ياشىغان ئەنگلىيىلىك شائىر ھەم تەنقىدچى ئارنولد (Matthew Aronold) تەرجىمە توغرىسىدا مۇنداق دېگەن: «ئىمكانىيەت بولسا، تەرجىمان شۇنداق قىلىشى كېرەككى، كىتابخان

3. ئۆزى تەرجىمە قىلماقچى بولغان نوم ـ نەزەرىيە ـ قائىدىدىن ئوبدان خەۋەردار بولۇشى كېرەك. شۇنداق بولغاندا، مەنىنى تولۇق ۋە راۋان ئىپادىلەپ بېرەلەيدۇ؛

4. ئۆز ۋەتىنى ۋە خەلقىنىڭ تارىخىنى، تىلىنى ئوبدان بىلىشى كېرەك؛

5. كەڭ قورساق، ئوچۇق پىكىرلىك ۋە كېڭەشلىك بولۇشى، ئۆزەمچىل بولماسلىقى كېرەك؛

6. نام ـ مەنپەئەتكە بېرىلمەسلىكى، ئۆزىنى شۇغۇللىنىۋاتقان ئىش ئوبيېكتىدىن ئۈستۈن قويماسلىقى كېرەك؛

7. سانسكرىت تىلىنى (تەرجىمە قىلىنىدىغان تىلنى) پىششىق بىلىشى، تەرجىمە ئىشىنى ئېنىق چۈشىنىشى كېرەك؛

8. تىل ـ ئەدەبىياتتىن خەۋەردار بولۇشى، بولۇپمۇ ئۆز ئېلىنىڭ قەدىمكى لۇغەت ۋە گراماتىكىلىرىنى ئوبدان بىلىشى كېرەك.

بۇلار ھازىرمۇ تەرجىمانلار ئۈچۈن يېتەكچى پرىنسىپلىق رولىنى ئوينىيالايدۇ.

يېقىنقى زاماندىن ئالساق، يەن فۇ ئۈچ پرىنسىپنى ئوتتۇرىغا قويغان: «دۇرۇسلۇق»، «ئۇقۇشلۇق»، «پاساھەتلىك» (بۇ ئۈچ پرىنسىپ ئادەتتە «دۇرۇس بولۇش»، «راۋان بولۇش»، «گۈزەل بولۇش» دەپمۇ تەرجىمە قىلىنىۋاتىدۇ). بۇ ئۈچ پرىنسىپ 80 يىلدىن بۇيان جۇڭگودا خەنزۇ تىلى بويىچە تەرجىمە خىزمىتىدە رول ئويناپ كەلمەكتە.

بۇلاردىن باشقا، «تەرجىمە شەكلى بىلەن ئورىگىنال مەزمۇنىنىڭ دىئالېكتىكىلىق بىرلىكى» تەرجىمىنىڭ ئۆلچىمى بولالايدۇ، دېگەن تەشەببۇسمۇ بار.

شەكلەن مەنسىنى (زاھىرىنى) ئەمەس، شۇ جۈملىگە يوشۇرۇنغان چوڭقۇر مەنىنى (باتىنىنى)، يەنى تىلىنىڭ كەينىگە يوشۇرۇنغان پسىخولوگىيىلىك ھالەت ۋە خاھىش-مەيلىنى چۈشىنىش تەلەپ قىلىنىدۇ. تەرجىمان ھېچقاچان ئۆزىنىڭ خاھىشى بويىچە ئىش قىلالمايدۇ. تەرجىمىدە سادىق بولۇش ئۈچۈن، ئورىگىنالنىڭ ئىچىگە شۇڭغۇش كېرەك. بۇنى تەرجىماننىڭ ۋەزىپىسى بەلگىلىگەن. مۇبادا ئەسلى نۇسخىغا تەرجىمانىنىڭ كۆزقارىشى ياكى قانداقتۇر باشقا نەرسىلەرنى ئارىلىشىپ قالسا، گويا كىتابخان يالغان ماركىلىق مال سېتىۋالغاندەك ھالەت يۈز بېرىدۇ.

يەنە بىر يول — ئورىگىنالدىن چىقىپ كېتىش. يەنى شەكىلەن جەھەتتىن چەكلىنىپ قالماسلىق، ئورىگىنالغا كىرىش تەس بۇلغاندەك، ئورىگىنالدىن چىقىش تېخىمۇ تەس. ئۆز ئانا تىلىنىڭ قانۇنىيىتىنى بىلمىگەن ياكى نەزەردىن ساقىت قالغان تەرجىمان ئورىگىنالدىن چىقىپ كېتەلمەيدۇ. تەجرىبىسى كەم، سەۋىيىسى تۆۋەنرەك تەرجىمان ئورىگىنالنىڭ قاسقىنىدىن چىقىشقا پېتىنالمايدۇ، شۇنداقلا ئورىگىنالنى تەرجىمە قىلىشتىن ئىلگىرى ئۆزى ئۆگەنگەندە يولۇققان بۇ ئاسىستە تەسىر ۋە تەقلىتتىن ھالقىپ ئۆتەلمەيدۇ. بۇنداق تەرجىمانىنىڭ قولىدىن چىققان ئەسەرنى ئوقۇش بىلەنلا، شەكىلەن تەرجىمە قىلىنغان ئەسەر ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇرىدۇ.

بۇ ئىككى يولدىن مۇنداق ئىككى خۇلاسە چىقىرىش مۇمكىن: ئورىگىنالنىڭ يىلىكىنى قالدۇرماي ئىپادىلەش، تەرجىمىنى تاۋلاپ ئوبدان سۇغۇرىش.

ئومۇمەن ئالغاندا، تەرجىمە ئىجادىي خىزمەت ۋە ئەستايىدىل ئىشلەيدىغان خىزمەت. كۆپ يىللىق تەرجىمە ئەمەلىيەتلىرى شۇنى

ئۆزىنىڭ ئوقۇۋاتقىنى تەرجىمە ئەسەر ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇغان بولسۇن ۋە بەلكى ئوقۇۋاتقىنىم ئەسلى ئورىگىنال ئەسەر دېگەن چۈشەنچىدە بولسۇن.»

ياخشى تەرجىمىدە ئورىگىنالنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى تولۇق ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ. ئىكىكى ئاپتور ۋە ئىكىكى يازغۇچىنىڭ ئۇسلۇبى تەرجىمىدە ئىككى خىل بولۇپ ئىپادىلىنىشى كېرەك. لېكىن ئەسلى مەنىنى ساداقەتلىك بىلەن ئىپادىلەيمەن دەپ، بىر سۆزنىمۇ نېرى-بېرى قىلماي تەرجىمە قىلىدىغان بولسا، ئۇ كۆپ ھاللاردا كىتابخانىنى بىزار قىلىدىغان تەرجىمە بولۇپ چىقىدۇ. دۇرۇس بولۇش بىلەن راۋان بولۇش بىر-بىرىنى تەقەززا قىلىدۇ. چۈنكى تەرجىمىدە جۈملە راۋان بولغىنى بىلەن مەنە قېچىپ كېتىدىغان ئەھۋاللارمۇ بولىدۇ ياكى بولمىسا، توغرا قىلىمەن دەپ گرامماتىكا جەھەتتىن مۇجمەل، لوگىكا جەھەتتىن ئېنىقسىز قىلىپ قويىدىغان ئەھۋاللارمۇ بولىدۇ. بۇنىڭ ئىككى تەرىپى بار: بىرى، ئورىگىنال مۇرەككەپ، ئۇيغۇر-پىكىر سىرلىق، بۇنداق ئورىگىنالنى تەرجىمە قىلىشتا، تەرجىمان كۆچىنىپ كېتىدۇ، ھەرقانچە قىلىسىمۇ، ئۆزى تولۇق چۈشىنەلمىگەنىنى كىتابخانىغا چۈشەندۈرەلمەيدۇ؛ يەنە بىرى، تەرجىمانىنىڭ قەلەم قۇۋۋىتى يېتىشمەي قالىدۇ.

تەرجىمىنى چۈشىنىپ، توغرا ۋە راۋان تەرجىمە قىلىشتا ئىككى يول بار:

بىرى — ئورىگىنالغا كىرىش. بۇنىڭ مەنىسى ئاپتور بىلەن قەلبداش بولۇش دېگەنلىكتۇر. بۇنىڭدا ئاپتور بىلەن تەرجىمان ئوتتۇرىسىدىكى زامان، ماكان ئارىلىقى ۋە مەدەنىيەت، مىللەت پەرقلىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈش، ھەر بىر جۈملىدىكى ھەر بىر سۆزنىڭ

5. تاريخ ئۆگىنىش، تىلشۇناسلىقىنى ئۆگىنىش، ئۆرپ ـ ئادەت مەسىللىرىدە پسىخولوگىيىلىك ھالەت ۋە ئىقتىسادىي تۇرمۇش جەھەتلەردە ئۆز خەلقىنى ۋە تەرجىمە قىلىنىدىغان تىلىنىڭ ئىگىسى بولغان ئۆزگە خەلقنى چۈشىنىش. ھەرقانداق مىللەتنىڭ تىلىدا زوناللىق، مىللىي تاريخىي خاراكتېرلار بولىدۇ، ئۆزىگە خاس تۇرمۇش ئادەتلىرى ۋە مەدەنىيەت كۆرۈنۈشلىرى بولىدۇ. بۇلارنى ئىپادىلەشتە باشقا مىللەتنىڭ تىلىدىن ئوپمۇئوخشاش سۆزلەرنى تېپىش تەس، ئاندىن بىر مىللەتتە قەدىرلەنگەن نەرسە، ئىككىنچى بىر مىللەتتە يامان كۆرۈلۈشى مۇمكىن. ئەگەر ھەر مىللەتنىڭ تارىخى ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلىرىدىن ئومۇمىي چۈشەنچىگىز بولمىسا، مۇنداق ئىنچىكە پەرقلەرگە ئېتىبارسىز قاراپ قويىسىز.

مەن كىتاب ئوقۇغاندا ئالغان تەسىراتلىرىم ۋە تەرجىمە قىلىپ باققاندا ھاسىل قىلغان پراكتىكىلىرىمدىن تەرمىلەر تېرىپ، يولداشلارنىڭ مۇھاكىمىسگە سۇنىدۇم. ياش تەرجىمانلار ئۇچۇن پايدىسى تېگىپ قالسا، ماڭا شۇ چوڭ مۇكاپات بولاتتى.

1983 ـ يىلى.

كۆرسەتىتكى، ئاۋۇال تەرجىمىنى ئۆگىنىش، لېكسىن تەرجىمىنى ئۆگىنىشتە ئىشنى لۇغەتتىن باشلىماسلىق لازىم، لۇغەتكە باغلىنىپ قالغان تەرجىمانىنى گاچا تەرجىمان دېسىمۇ بولىدۇ. ئاندىن يانداۋۇرۇپ تەرجىمە قىلىش كېرەك، بۇ تەرجىمىنىڭ توغرا بولغاندىلىقىنى ئىپادىلەشنىڭ بىر ۋاستىسى.

ئىككىنچى تەجرىبە شۇكى، ئۆزگە تىلنى ئۆگىنىشتە تەرجىمىنى بوسۇغا قىلماسلىق؛ تەرجىمە ئۆزى بىر پەن بولۇپ شەكىللەنگەن ھازىرقى زاماندا، ئىككىنچى بىر تىلنى ئۆگىنىشتە تەرجىمىنى قورال قىلىۋالغىلى بولمايدۇ.

تەرجىمان ئۇچۇن مۇنداق شەرتلەرنى قويۇش ئانچە ئارتۇق تەلەپ بولماس:

1. ئۆز تىلىنى پۇختا بىلىش، كۆپ بىلىش، سۆزگە باي بولۇش، لېكسىكا، گراماتىكا ۋە تىنىش بەلگىلىرى قائىدىسىنى ئوبدان ئۆزلەشتۇرۇش؛

2. ئۆزگە تىلنى ئوبدان بىلىش، بۇ بىلىش تىل ئادىتى ۋە تىل مۇھىتى بىلەن ھەمسابلىشىشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىككى تىلنى سېلىشتۇرۇپ، ئارتۇقچىلىق ۋە كەمچىلىكلىرىنى پەرق ئېتىش، ئىدىئومىلىرى ۋە فرازېئولوگىيىلىرىنىڭ تۇزۇلۇش قائىدىلىرى ۋە تارىخىي يىلتىزلىرى ھەم ئىشلىتىش ئورۇنلىرىنى ئوبدان چۈشىنىش؛

3. لوگىكا ئىلمىدىن ياخشى خەۋەردار بولۇش. نەزەريىۋى جەھەتتىن ئومۇمى چۈشەنچىگە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، ئەمەلىي جەھەتتىن مەشق قىلىپ ئۆگىنىش!

4. قايسى ساھەگە خاس بولسا، شۇ ساھەنىڭ بىلىم ساۋادىغا ئىگە بولۇش، كەسپىي تىلنى بىلىش؛

§ ئەدەبىيات گۈللۈكىدىن تىزمىلار §

(ئەدەبىياتقا دائىر ماقالىلەر)

ئەدەبىي مىراس ھەم ۋەسىقىلىرىمىز

(لېكسىيە تېزىسى)

ئۇيغۇر خەلقى مەدەنىيەت ۋە سەنئەتتە تارىخى ئەڭ ئۇزاق مىللەتلەردىن بىرى، شۇنىڭدەك تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى مىللەتلەرنىڭمۇ ئەڭ قەدىمكىسى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقىمۇ باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاشلا ئۆز بېشىدىن ئۇزاق تارىخىي جەريانىنى كەچۈردى؛ بۇ ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت ـ سەنئەتنى ياراتتى؛ شۇنداقلا، ئۇلۇغ، شانلىق جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ باي خەزىنىسىگە ئۇزاق تارىخلىق خەلق بولۇشىغا مۇناسىپ چوڭ ھەسسىلەرنى قوشتى.

بارلىق مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەتلىرى ئورتاق تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە ئىگە. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ھەر مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرى ۋە ئۆزگىچە مىللىي شەكلى ھەم مىللىي ئۇسلۇبى بولىدۇ. بۇ ئالاھىدىلىكلەرنى شۇ مىللەتنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىدىكى ئۆزگىچىلىكلەر بەلگىلىگەن، شۇڭا ھەر بىر مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس تەرەققىيات قانۇنىيىتىمۇ بولىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ ياشىغان جۇغراپىيىلىك شارائىتى ۋە يېڭىلىقنى تېز قوبۇل قىلىش ئادىتى سەۋەبى بىلەن، شەرقتىن ـ

ۋاستىلەر بىلەن ئېلىپ كېتىلگەنىدى. ئەدەبىي مىراسلىرىمىزنىڭ تولىسى ھازىر بىزنىڭ قولىمىزدا ئەمەس، چەت ئەللەرنىڭ كۈتۈپخانا ياكى مۇزېيلىرىدا ساقلانماقتا. شۇڭا، بەزى ئەدەبىي مىراسلىرىمىزنىڭ ناملىرى ۋە قىسمەن مەزمۇنلىرىدىن پەقەت ۋاستە ئارقىلىقلا خەۋەردارمىز. خەلقىمىز ياراتقان بۇ ئەدەبىي مىراسلارنى شۇ خەلقنىڭ بۈگۈنكى ئەۋلادى ۋە ھەقلىق مىراسخورلىرىغا تونۇشتۇرۇش بىزنىڭ رەت قىلغۇسىز قەرزىمىزدۇر.

1

قەدىمكى جەمئىيەتتە ئۆز ئۆزىنى تەمىنلەيدىغان ناتۇرال ئىگىلىك ھۆكۈمران ئورۇندا بولغانلىقى ئۈچۈن، قەدىمكى مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىياتمۇ ئەنە شۇ رېئال ئىقتىسادىي ـ ماددىي ھاياتنى ئەكس ئەتتۈرگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى دەۋردىكى كۆچمەنچىلىك ھاياتى ئۇلار ئولتۇراقلىشىپ شەھەر مەدەنىيىتىنى ياراتقان چاغدىمۇ ئۆز تەسىرىنى مەلۇم ساقلاپ قالغان. قەدىمكى دەۋردىكى ئەمگەكچىلەر رېئاللىققا يۈزلەنگەن، لېكىن فانتازىيىگىمۇ باي بولغان، ئۇلارنىڭ ئىجادكارلىق روھىمۇ ئۈستۈن بولغان؛ شۇڭا ئۆزلىرىنىڭ ماددىي ھايات زېمىنىدا ياراتقان ئەدەبىيات ـ سەنئەتلىرىمۇ رېئالىزم ۋە رومانتىزم روھىغا ئىگە بولغانلىقى بىلەن دۇنياغا تونۇلغان.

ئەدەبىيات ـ سەنئەت سىنىپىي جەمئىيەتتە سىياسىي ئىدىيىنىڭ بېقىندىسى، دىننىڭ مەھكۇمى بولغنى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا سىياسىي ـ ئىدىيە ۋە دىننىڭ تەسىرى زور بولىدۇ. بولۇپمۇ ئېغىز ئەدەبىياتىدا بۇ تەسىر ئالاھىدە كۆرۈلىدۇ. لېكىن كۆپ ھاللاردا، خەلق ئېغىز

ئىچكى ئۆلكىلەر مەدەنىيىتىدىن ۋە غەربىتىن ـ ئارىيانلار ياكى ھىندۇ ـ ئىران ۋە ئەرەب مەدەنىيىتىدىن نۇرغۇن يېڭىلىقلارنى قوبۇل قىلدى. نەتىجىدە ئالاھىدە تىپتىكى يەنى مەركىزىي ئاسىيا تىپىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۈردى. ئۇيغۇر ئەدەبىيات ـ سەنئىتى ئەنە شۇ مەدەنىيەتنىڭ كەڭ ۋە پارلاق بىر تەركىبىي قىسمىدۇر.

كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئومۇمىي قىياپىتىنى، تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىنى بىلىش ۋە تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەش خىزمىتى قەدىمكى دەۋر مەدەنىيىتىمىزنىڭ ئوبدان ئەنئەنىلىرىنى داۋاملاشتۇرۇشتا ۋە جارى قىلدۇرۇشتا، سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات ـ سەنئەتنى گۈللەندۈرۈشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇنىڭ ئۈچۈن، ئالدى بىلەن، ئۆتكەن زاماندا خەلقىمىز تەرىپىدىن يارىتىلغان ئەدەبىي مىراسلارنى توپلاش ۋە تەتقىق قىلىش زۆرۈر. بۇ ھەقتە، ئازادلىقتىن كېيىن، پارتىيە مىللي سىياسىتىنىڭ پارلاق نۇرى بىلەن نۇرغۇن ئىشلار قىلىندى. كۆمۈلۈپ قالغان ياكى ئىزى يوقىلىشقا يۈزلەنگەن بىرمۇنچە ئەدەبىي مىراسلىرىمىز دەسلەپكى قەدەمدە قۇتقۇزۇپ قېلىندى. ئۇنىڭ ناھايىتى ئاز بىر قىسمى مەتبۇئاتتا كىتابخانلارغا تونۇشتۇرۇلدى. لېكىن، لىن بياۋ ھەم "تۆت كىشىلىك گۇرۇھ"نىڭ مەدەنىيەت ساھەسىدىكى فاشىستلىق دىكتاتۇرىسى ھەم ئوڭ ۋە «ئىنتايىن سول» لۇشيەنلەرنىڭ كاساپىتىدىن ۋە بۇزغۇنچىلىق سېلىشلىرى تۈپەيلىدىن، ئەمدىلا يورۇقلۇققا چىقاي دېگەن ئەدەبىي مىراسلىرىمىز بەربات بولدى.

ئازادلىقتىن ئىلگىرى، ئەدەبىي مىراس ھەم ۋەسىقىلىرىمىزدىن (يازما يادىكارلىقلار) مەلۇم بولغانلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى چەت ئەل «ئېكسپىدىتسىيىچىلىرى» ياكى «دىپلوماتلىرى» تەرىپىدىن تۈرلۈك

ئەدەبىياتىدا نامايان بولغان. ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ يېگانە ئەسىرى «دىۋانۇ لۇغاتت تۈرك»تە يېزىپ قالدۇرغان قەدىمكى زامانغا ئائىت ئەدەبىي پارچىلار، خەلق قوشاقلىرى ۋە سەنئەتكە دائىر ئىشلار ئەنە شۇنى تەستىقلايدۇ.

بىر مىللەتنىڭ ھەر بىر تارىخىي تەرەققىيات باسقۇچىدا، ماددىي تۇرمۇشىغا مۇناسىۋەتلىك ھالدا مەنىۋى ھاياتى يارىتىلىدۇ. ھەر بىر تارىخىي دەۋردە يارىتىلغان ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئارقىلىق شۇ دەۋردىكى ماددىي ھاياتنى قىياس قىلىشقا بولىدۇ. ماددىي تۇرمۇش ئىجتىمائىي تارىخىي تەرەققىياتلارغا تەسىر كۆرسىتىپ بارىدۇ. ماركسىزمنىڭ چۈشەندۈرۈشىچە، «ئىش تەقسىماتى ئىلگىرىكى تارىخنىڭ ئاساسىي كۈچلىرىدىن بىرى». جەمئىيەتتىكى ئىش تەقسىماتى ماددىي پائالىيەت بىلەن روھىي پائالىيەتلەرنى ھەر خىل ئادەملەرنىڭ ئۆز ئۈستىگە ئېلىشىنى ئىمكانىيەتكە ئايلاندۇرۇش بىلەنلا قالماي، رېئالىقتا ئايلاندۇرىدۇ. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا باغلىق ھالدا بىرقانچە خىل دەۋر ھەم باسقۇچنى بېشىدىن كەچۈرگەن. دەرۋەقە، تەرەققىيات دەۋرى بولغىنىدەك، چېكىنىش دەۋرىمۇ بولغان؛ گۈللىنىش دەۋرى بولغىنىدەك، خاراب بولۇش دەۋرىمۇ بولغان.

ئادەتتە، خرونولوگىيە پرىنسىپى بويىچە، ئىنسانلارنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىي بىرقانچە دەۋرگە بۆلۈنىدۇ: مىلادىدىن ئىلگىرىكى 6 ـ ئەسىردىن مىلادى 7 ـ ئەسىرگىچە بولغان دەۋر ـ قەدىمكى دەۋر، مىلادى 8 ـ ئەسىردىن 18 ـ ئەسىرگىچە بولغان دەۋر ـ ئوتتۇرا ئەسىرلەر، (بۇ دەۋرمۇ ئۆچكە بۆلىنىدۇ) 19 ـ ئەسىردىن 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغچە بولغان دەۋر ـ يېقىنقى زامان

ئىجادىيىتى يازما ئەدەبىياتقا قارىغاندا بۇ جەھەتتىن ئەركىنرە بولىدۇ. قەدىمكى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا فولكلور ئاساسىي ئورۇننى تۇتۇپ كەلگەن. شۇ سەۋەبتىن، ئىپتىدائىي ئەپسانە ـ ئاساتىرلار ئەدەبىياتى بىلەن تارىخ ئورگانىك يوسۇندا بىرىكىپ كەتكەن. مەسىلەن، قەدىمكى دەۋردىكى ئەپسانىۋى قەھرىمان ئوغۇز توغرىسىدا داستان، «شو»، «قولباق»، «ئالپ ئەر توڭا» ياكى «ئەفراسىياپ» توغرىسىدىكى داستانىنى ئالساق، شۇ زامانىدىكى خەلقلەرنىڭ سىياسىي كۆرەشلىرىنىڭ بەدىئىي فانتازىيىسى ئىدى كېيىن ئۇلار پۈتۈن قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە چاھانغا تونۇلدى.

ئىپتىدائىي مەرسىيىلەر ۋە قەھرىمانلىق مەدھىيىلىرى ئاساسدا، ناھايىتى نۇرغۇنلىغان ناخشا ـ قوشاقلار مەيدانغا كەلدى. ھەتتا، ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدە ناخشا ـ قوشاق، ئۇسسۇل ـ ئويۇن، مەرىكە ـ بايرام، بەزمە ـ سورۇنلارنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىغا ئايلىنىپ كەتتى. شۇڭا، قەدىمكى دەۋر ناخشا ـ قوشاقلىرىدا رېئاللىستىك ئامىللار كۆچلۈك ئىدى. خەلقنىڭ ھاياتنى، ئەمگەكنى سۆيۈشى ۋە بەختلىك ئەتە ئۈچۈن تەلپۈنۈشى ئۇلارنى ئۈمىدۋارلىق بىلەن ياشاشقا ئىلھاملاندۇرگەن. بۇ جەھەتتىن، قەدىمكى دەۋر ناخشا ـ قوشاقلىرىدا رومانتىك روھىمۇ ناھايىتى ئۈستۈن ئىدى. بۇ ئالاھىدىلىكلەر ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتىدە ھازىرغىچە داۋام قىلىپ كەلمەكتە. ناخشا ـ قوشاق، مۇزىكا ـ ئۈسسۇلنى ئۆز ئارا بىرىكتۈرگەن ئۇيغۇر سەنئىتى بىلەن ئورتاق قانۇنىيەتلەرنى ئۆزىدە ئەكس ئەتتۈرگەن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر ئوتتۇرىسىدىكى بېتەكچىلىك رولى ئۇيغۇر قەدىمكى دەۋر

قىلىشتىمۇ كۆپىنچە «ئۇدۇن» (خوتەن) تىلى ۋاستە بولۇپ بېرەتتى. بۇ تىللاردىن تەرجىمە قىلىنغان دىنىي كىتابلاردىكى ۋەقەلەر بايانلىرى، رىۋايەت-قىسسەلەر بارا-بارا تۇرمۇشتا كەڭ تارقىلىپ، ئۇيغۇر قەدىمكى يېزىق ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي قىسمىغا ئايلىنىپ كەتتى. بۇنداق ئەسەرلەردىن: دىداكتىك شېئىرىي ئەسەر «ئاراخا-ۋاركا» توپلىمى، «قالىيامقارا بىلەن پاپامقارا» دېگەن ئىككى تېكىن (شاھزادە) ھەققىدە قىسسە، نەسرىي-نەزمە ئۇسلۇبىدا يېزىلغان «چوڭ مايمۇن پاتمارال» داستانى، «خوتاست تۇتانىفت» قەسىدىسى، «چاشتانى ئىلىك بەگ» مۇناجاتى، «بەختيار شاھزادە» ۋە «رەسسام بىلەن ياغاچچى» ھېكايىلىرى ۋە باشقىلارنى ئەسلەش مۇمكىن.

دەرۋەقە، تارىخىي شەخسلەرنىڭ يادنامىلىرى سۈپىتىدە ئورنىتىلغان سىنتاشلار، يەنى ئورخۇن-يەنسەي بويلىرىدىن تېپىلغان مەڭگۈ تاش پىتىكلەر (مەسىلەن، مىلادى 712-يىلى ئورنىتىلغان «تون-يۇقۇق» نامىدىكى سىنتاش، 732-يىلى ئورنىتىلغان «كۈل تېكىن» نامىدىكى سىنتاش، 735-يىلى ئورنىتىلغان «بىلگە قاغان» نامىدىكى سىنتاش، 759-يىلى ئورنىتىلغان «مويۇنچۇر» نامىدىكى سىنتاش ۋە باشقىلار) تارىخىي شەخسلەرنىڭ پائالىيەتلىرى ھەم ۋەسىيەتلىرى ئەسلىتىلىدىغان ۋەسىقلەردۇر، بۇلار «تەزكىرە» ئەدەبىياتىنىڭ قەدىمكى زامانىدىكى ۋاكالىرىغا ۋەكىل بولىدۇ.

10-ئەسىردىن ئىلگىرى ئۇيغۇرلار ئۇچۇن قۇدبالىق (قارا بالغاسۇن) سىياسىي مەركەز بولسا، قوچۇ ۋە قەشقەر مەدەنىيەت مەركىزى ھېسابلىناتتى. ئۇ چاغلاردا ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە كىرگەن جايلار شەرقىتە ئامۇر دەريا سىنىڭ قۇيۇلۇش ئاغزىغىچە بولسا، غەربتە قەدىمكى «تېلىلەر»نىڭ غەربىي تارماق-

دەپ ئاتىلىدۇ. ئەدەبىيات تارىخى خەلق تارىخى بىلەن باغلىق بولغىنى ئۈچۈن، بۇ پرىنسىپنى ئەدەبىيات تارىخىغىمۇ تەتبىق قىلىش مۇمكىن.

قەدىمكى دەۋرگە خاس يازما مەنبەلەر بىزدە ناھايىتى كەم تېپىلىدۇ. مىلادى 10-ئەسىردىن ئىلگىرىكى يازما مەنبەلەر ۋە ماددىي-مەنىۋى يادىكارلىقلاردىن بىزگە مەلۇم بولغان ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنلىرى كۆپىنچە شامان، بۇددا، مانى، نىستورىيان ۋە زاروئاستىرىزم (ئوتپەرەسلىك) دىنىي چۈشەنچىلىرى بىلەن باغلىق بولغان.

«بارلىق ئەدەبىيات-تىل ۋە سەنئەتكە دائىر پائالىيەتلەرنىڭ كەينىدە دىنىي مەقسەتلەر بار ئىدى، بۇلار، ۋەيران بولغان ئىبادەتخانىلاردا قەدىمكى دەۋرنىڭ ھۇججەتلىرى سۇپىتىدە ساقلىنىپ قالغان. خىرىستىيان دىنىنىڭ كىتابلىرى، مانى دىنىنىڭ دۇئالىرى ۋە دۇرۇت-مۇناجاتلىرى، بولۇپمۇ بۇددا نوم-سۇتىرالىرى بۇ چاغقىچە تېپىلغان ماتېرىياللارنىڭ كۆپ سانىنى تەشكىل قىلىدۇ»①.

قەدىمكى دەۋرنىڭ ئاخىرلىرىدا، ئۇيغۇرلار «تۇخار» ۋە «ئەنەتكەك» تىللىرىدىن ئۇرغۇن دىنىي مەزمۇندىكى كىتابلارنى تەرجىمە قىلغان. «تۇخارلار» — ئۇيغۇرلارنىڭ مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2-ئەسىردە تارىمنىڭ شەرقىدىن پامىرنىڭ غەربىگە كۆچۈپ كەتكەن ئەڭ قەدىمكى ئېتنىك تەركىبلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئىلگىرى «يۆچىلەر» دەپ ئاتالغانىدى. «ئەنەتكەك» دەپ ئۇيغۇرلار سانسكرىت (قەدىمكى ھىندۇ تىلى)نى ئاتايتتى، بۇ تىلدىن تەرجىمە

---

①كارتېس: «جۇڭگودا مەتبەئەنىڭ كەشپ قىلىنىشى ۋە غەربكە تارقىلىشى».

دەرىجىدە گۈللەندى. ئىقتىسادىي بازىس ئاساسىدا، مەدەنىيەتنىڭ ھەممە ساھەلىرى كەڭ راۋاجلاندى. مەتبەئەچىلىك، ردسسامىلىق، ھەيكەلتاراشلىق، مۇزىكا سەنئىتى ۋە سىركچىلىك، كالىندارچىلىق جەھەتلىرىدە كۆزگە كۆرۈنەرلىك ئالاھىدە مۇۋەپپەقىيەتلەر يارالدى. بولۇپمۇ، ئىچكى ئۆلكىلەردە كەشپ قىلىنغان مەتبەئەچىلىك تېخنىكىسىنى ئۇيغۇرلار قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، تېخىمۇ راۋاجلاندۇرۇپ، ئىلىپبەلىك يېزىق بويىچە مىخ مەتبەئە تېخنىكىسىنى ياراتتى ۋە ئۇنى غەربكە، ياۋروپاغا تاراتتى.

بۇ دەۋردىكى ئەدەبىيات ۋە ئۇنىڭ تېمىسى ھەققىدە سۆزلەشتىن ئاۋۋال، ئەدەبىياتنىڭ ئاساسىي ئىدىيىسى ھەققىدە سۆز ئاچماي مۇمكىن ئەمەس. ئۇيغۇرلار، مەيلى مانى، نىستورىيان ياكى بۇددا ۋە ياكى ئىسلام دىنلىرىنى قوبۇل قىلسۇن، دەسلەپتە، ئۇ دىنلارنىڭ ئاساسىي يەنى چوڭ قائىدە-قانۇنلىرىنى قوبۇل قىلغان. لېكىن ئۇيغۇرلار دىنىي ئېتىقادلىرىنى ئالماشتۇرغاندىن كېيىنمۇ، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدا بۇ دىنلارنىڭ بىرمۇنچە ئىپادىلىرى بىر-بىرىگە قوشۇلۇپ سىڭگەن ھالدا داۋام قىلىۋەرگەن، ھەتتا باشقا دىنىي قاراشلارنى قاتتىق چەتكە قاقىدىغان ئىسلام دىنىغا نىسبەتەنمۇ شۇنداق بولغان (ھازىرغىچە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىدا تەسىرى بولغان پېرخۇنلۇقنى ئالساق، دۇئا-تىلاۋەتتە ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىلىرىنى شەكىل قىلغان ھالدا، قەدىمكى شامان دىنىنىڭ ئادەتلىرىنى مەزمۇن قىلغان). بۇ ھال ئىدىئولوگىيە سىستېمىسىغمۇ تەسىر كۆرسەتكەن. 10-ۋە 11-ئەسىرلەردە ئۆتكەن ئالىملارنىڭ ئىدىيىلىرىدە ۋە ھەتتا ئەسەرلىرىدە ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىلىرىنى تەشۋىق قىلىدىغان مەزمۇنلار يولۇقمىدى. قاراخانىلار ئىسلام

لىرى تارالغان كاسپى كۆلىگىچە باراتتى. 9ـ ئەسىردىن باشلاپ، ئۇيغۇرلار شەرقىي ۋە غەربىي ئىككى تارماققا بۆلۈنگەندىن كېيىن، شەرقىي ئۇيغۇرلار يەنى خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە يېزىلىشچە، «قوچۇ ئۇيغۇرلىرى» قوچۇ ــ بەش بالىقنى سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي مەركەز قىلغان «ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلى» نى قۇردى؛ غەربىي ئۇيغۇرلار، يەنى خەنزۇچە تارىخىي يازما مەنبەلەردە قەيت قىلىنىشچە «كۆكئارت (پامىر) ئۇيغۇرلىرى»، قەشقەر ـ بالاساغۇنىنى سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزى قىلغان «خاقانىيە» يەنى «قاراخانىلار» سۇلالىسىنى قۇردى.

2

10ـ ئەسىردە، ئىشلەپچىقىرىش بالدۇرقىدىن كۆپ تەرەققىي قىلدى. يەنى يېزا ئىگىلىكى ۋە قول سانائەت يۈكسەلدى، شۇ ئاساستا، سودا ـ تىجارەتمۇ كەڭ راۋاجلاندى. بۇ چاغلاردا ئۇيغۇر ـ لارنىڭ سودا بازارلىرى غەربتە شەرقىي روم، ئىران، ئەرەب ۋە ھىندىستانلارغىچە، شەرقتە لياۋ (قىتان)، شىمالىي سۇڭ ۋە تاڭغۇت (غەربىي شيا) لارغىچە كېڭەيدى. پۇل ـ ئاقچە تۈزۈمى مۇكەممەللەشىپ، تىللا، تەڭگە، مىس چاقا ـ ياماقلار، ھەتتا پۇل ئورنىدا رەختتىن قىلىنغان ۋاستىلەر قوللىنىلدى. بۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا سودا كاپىتالى ناھايىتى تەرەققىي قىلدى. بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ شىمالىي سۇڭ، لياۋ بىلەن بولغان ئىقتىسادىي ـ سودا ئالاقىسى قويۇق بولغان. تارىخىي ماتېرىياللاردا بايان قىلىنىشچە، ئۇيغۇر سودىگەر ـ لىرىنىڭ ئايىقى يەتمىگەن يەرلەر يوق دېيەرلىك دەرىجىدە بولغان. ئىقتىسادىي تەرەققىيات نەتىجىسىدە، مەدەنىيەتمۇ يۇقىرى

فارابی 70 نەچچە خىل تىل بىلىدىكەن؛ مۇزىكىغا ئۇستا ئىكەن، ئۇ مۇزىكا چالغاندا، ئاڭلىغۇچىلارنى ئاۋۋال كۈلدۈرۈپ، كېيىن يىغلىتىدىكەن؛ ئاخىردا ئۇلارنى ئۇخلىتىپ قويۇپ، ئۆزى كېتىپ قالىدىكەن.) ئۇنىڭ ئۆگەنگەن ئىلىم ساھەلىرىنىڭ كەڭلىكىگە قارىغاندا، ئۇ قەدىمكى ئوتتۇرا ئەسىردىكى نىسارالارنىڭ Trivinium (گراماتىكا، ئىستىلىستىكا، ئېتىكا) ۋە Quadrinium (ماتېماتىكا، فىزىكا، گېئومېتىرىيە، ئاستىرونومىيە) پەنلىرىنى ئوبدان تەتقىق قىلغان. ئۇ ئۆز ئۆمرىدە 126 پارچە چوڭ ئەسەر يازغان، ئەسەرلىرىگە قارىغاندا، ئۆز ئانا تىلى بولغان تۈركىي تىلىدىن باشقا، پارس تىلىنى سۈدەك بىلگەن؛ ئەرەب تىلىدا ناھايىتى پاساھەتلىك قىلىپ (ھەرقانداق ئەرەب ئالىمىدىن ئاشۇرۇۋېتىراق) ئەسەر يازغان. فارابىنىڭ نامى يېقىن شەرق پەلسەپىسىنىڭ چوڭ ئۇتۇقلىرى بىلەن باغلىنىشلىق بولغاچقا، ئۇ «ئەرەب ئالىمى» دەپ تونۇلۇپ قالغان. قەدىمكى دۇنيا پەلسەپىۋى مىراسىنى ئىلىم-پەن ساھەسىدە ساقلاپ قېلىشتا، ئۇنى جارى قىلدۇرۇش ھەم تەرەققىي قىلدۇرۇشتا بۇ ئالىمنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتى زور. غەربىي ياۋروپا تاكى ئويغىنىش دەۋرىگە كەلگىچە ئارستوتېلنى پەقەت ئەرەب تىلىدىكى ئەسەرلەر ئارقىلىقلا تونۇپ كەلگەن. فارابى باشقىلاردىن ئىلگىرى، يېڭى پلاتونچى ۋە پىفاگورچى مۇھىتىنىڭ پەلسەپىۋى ئەسەرلىرىدىن ئارىستوتېل ئاسىللىرىنى ئاجرىتىۋېلىشقا ياردەم بەرگەن بىرىنچى ئالىم. (ئىبنى سىنانىڭ ئۆزىنىڭ بايان قىلىشىچە، ئۆزى ئارىستوتېلىنىڭ مېتافىزىكىسىنى چۈشىنەلمەي، چۆرۈۋەتكەن ئىكەن. ئىبنى سىنا بىر كۈنى باغداتتا كىتابچۇرۇشلۇق دۇكىنىغا كېلىپ، فارابىنىڭ ئارىستوتېل مېتافىزىكىسىنى شەرھلىگەن كىتابىنى كۆرۈپ قالىدۇ،

دىنىنى رەسمىي دۆلەت دىنى قىلىپ قوبۇل قىلغان دەسلەپكى دەۋرلەردە بولسا، تېخىمۇ شۇنداق ئىدى. بۇنىڭغا قاراخانىلار تەرىتورىيىسىدىكى ئىسسىق كۆل بىلەن ئارال كۆلى ئارىلىقىدىكى رايوندا ياشىغان تۈركىي خەلقتىن چىققان ئەبۇ نەسىر مۇھەممەد (ئىبنى تارخان ئىبنى ئۇزلۇغ) فارابى (مىلادى 870 ــ 950-يىللار نىڭ ئىدىيە سىستېمىسىنى مىسال قىلىشقا بولىدۇ.

فارابىنى بۇ چاققىچە ئىلىم ئەھلى «ئەرەب ئالىمى» دەپ تونۇپ كەلدى. چۈنكى ئۇ كۆپىنچە ئەسەرلىرىنى ئەرەب تىلىدا يازغانلىقى ئۈچۈن، تەتقىقاتچىلار ئىلگىرى ئۇنىڭ مىللەت كېلىپ چىقىشى ۋە يۇرتى بىلەن ھېسابلاشمايلا، «ئەرەب ئالىمى» دەپ قارىغان.

رىۋايەتتە ئېيتىلىشچە، فارابى «ۋاسىچ» ياكى «ۋاسىد» («چىڭ قوتان») دەيدىغان جايدا ئۇيغۇر ــ قارلۇق سەركەردىلىرىدىن ئۇزلۇغ ئوغلى تارخان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. بۇ جاي ئىسسىق كۆلنىڭ غەربىي جەنۇبىدا تالاس ۋىلايىتىدىكى فاراب رايونىنىڭ مۇستەھكەم قورغانلىق مەھەللىسى ئىكەن (فاراب ــ ئەسلىدە دەريانىڭ نامى). ئۇ ئۆز يۇرتىدا باشلانغۇچ ئىلىمنى ئۆگىنىپ بولغاندىن كېيىن، ئىران تەۋەسىگە كېتىپ، پارس تىلىنى ۋە باشقا تىلنى ئۆگەنگەن، ئاخىرىدا باغداتقا بېرىپ، ئەرەب تىلىنى، پەلسەپە ئىلمىنى ئۆگەنگەن، ئۇ ئىلىم تەھسىل قىلىش يولىغا پۈتۈنلەي بېرىلىپ، ھەتتا ھىراتقا كېلىپ خىرىستىيان مۇئەللىم يۇھەننا ئىبنى ھەيلاندىن مەنتىق ئىلمىنى ئۆگەنگەن. قايتا باغداتقا بېرىپ، پەلسەپە، ماتېماتىكا، ئەدەبىيات، تىبابەت پەنلىرىنىمۇ ئۆگەنگەن؛ مۇزىكىنى ئوبدان تەتقىق قىلغان. (مىلادى 994 ــ 1065 ــ يىللىرى ياشىغان مەشھۇر ئەرەب ئالىمى ئەبۇ بەكرى بەيھەقىنىڭ بايان قىلىشچە:

ئېتىقاد قىلىشى بىلەن، ئۇنىڭ شۇ دىنىي چۈشەنچىسى ئۆز ئەسىرىدە ۋاستىلىك ياكى بىۋاسىتە ئىپادە تاپمايدۇ. لېكىن ئۇنىڭ تېمىسى ۋە ئەكس ئەتتۈرگەن ۋەقەلىكىگە قاراشقا ئوغرا كېلىدۇ. بىزنىڭ ئەدەبىيات تارىخىمىزدا، دىنىي ئەدەبىياتنىڭ ئەكسىچە، دۇنياۋى ئەدەبىيات بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ راۋاجلىنىشىدا تۈرتكىلىك رول ئويناندى. چۈنكى دىنىي ئەدەبىيات كىشىلەرنى ئۇ دۇنيالىق راھەتكە چاقىرسا، دۇنياۋى ئەدەبىيات ھاياتنى ئېتىراپ قىلىشقا، سۆيۈشكە چاقىرىدۇ. دەرۋەقە، دۇنياۋى ئەدەبىياتمۇ كېيىنچە ئىككى تارماققا بۆلۈنىدى: بىرى، ئومۇمەن ھاياتقا بولغان مۇھەببەتنى ۋە ئەلنى كۈيلىسە، يەنە بىرى، ھۆكۈمران-فېئودال سىنىپنىڭ مەنپەئەتىنى ۋە كەيپ-ساپالىرىنى ئىپادىلىدى. ئالدىنقىسى شۇ زامانىدىكى ئەدەبىياتنىڭ ئىلغار تەرىپى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھاكىمىيەت، سىياسەت ۋە ئەخلاق مەسىلىلىرىنى تېما قىلغان ئەسەرنى پۈتۈنلەي پەندە-نەسىھەت بىلەنلا چەكلەنگەن ۋە كىشىلەرنى يامانلىقتىن قول ئۈزۈشكە دىنىي ئەسىرىمەرۇپ ئارقىلىق دەۋەت قىلىدىغان ئەسەر بىلەن بىر قاتاردا قويۇپ، «دىنىي مىستېتىك» ئەسەر دېسە خاتا بولىدۇ. ھاكىمىيەت، سىياسەت ۋە سىياسىي ئەخلاق تېمىسىمۇ دىنىي تېما ئەمەس، دۇنياۋى تېمىدۇر. بۇنداق ئەسەرلەرمۇ دۇنياۋى ئەدەبىياتنىڭ نەمۇنىلىرى بولىدۇ. سىياسىي ئەخلاقنى، ھاكىمىيەت مەسىلىلىرىنى ئاساسىي تېما قىلغان ئەسەرلەرنى ياۋروپادا «دىداكتىك ئەدەبىيات» دەپ ئاتايدۇ. لېكىن بىزنىڭ كلاسسىك ئەدەبىي ئەسەرلىرىمىزنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيىتى بويىچە، ئاساسىي ئىدىيە، تېما ۋە شەكىل جەھەتلەردىن «تەپەككۇر ئەدەبىياتى»غا كىرىدىغان ئەسەرلەر ئاساسىي ئورۇن

شۇ كىتابنى سېتىۋېلىپ ئوقىغىنىدۇ. نەتىجىدە، ئىبنى سىنا: «ئارىستوتېلنىڭ مېتافىزىكىسىنى چۈشىنىشتە فارابى مېنىڭ كۆزۈمنى ئاچتى» دەيدۇ).

فارابى خۇدانى ئىنكار قىلمايدۇ، شۇنىڭدەك ماددىنىڭ مەڭگۈلۈكى، دۇنيانى يارىتىش مۇمكىن ئەمەسلىكى ئىدىيىسىنى ئالغا سۈردى. بۇ ئىدىيە بىلەن ئورتودوكسال (جېڭتۇڭ) ئىسلام ئىدىيىسى ئوتتۇرىسىدا كەسكىن زىددىيەت بار ئىدى. (بەزى ئىسلام فىقھەچىلىرى ئۇنى «دەھرى» دەپ ئەيىبلەيتتى). فارابىنىڭ ئىدىيە سىستېمىسى 11-ۋە 12-ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئالملار ۋە ئەدىبلەرنىڭ ئىدىيىسىگە تەسىر قىلمايالمىغان.

بىز كلاسسىك ئەدەبىياتىمىز ھەققىدە سۆزلىگىنىمىزدە، ھەر بىر زاماننىڭ تەقەززاسى بىلەن (يەنى ھۆكۈمرانلىق ئورۇندىكى دىنىي ئىدىئولوگىيىنىڭ چەكلىشى بىلەن) «تەڭرى ۋە يالۋاچ» (كېيىنكى ۋاقىتلاردا بولسا «خۇدا ۋە رەسۇل») دېگەن تونۇشنى كۆرۈپلا، كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنى «دىنىي ئەدەبىيات» دەپ قارىساق توغرا بولماس. دەرۋەقە، ئۇ زامانلاردا ئەدەبىياتنىڭ ئاساسىي ئىدىيىسىدە چوڭ پرىنسىپ «خۇدا ۋە رەسۇل» ئىدى. بۇ پرىنسىپقا ئوچۇق قارشى چىقىش دەھرىيلىك سانىلاتتى. لېكىن ئۇ زامان ئەدەبىياتىدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن مەسىلىلەر بولسا، ئىجتىمائىي مەسىلىلەر ئىدى. ئىجتىمائىي مەسىلىنى دىنغا باغلاپ تەھلىل قىلىپ، ئاخىرىنى دىنىي يول بىلەن، ياكى «ئاخىرەتلىك راھەت»كە دەۋەت قىلىش ئۇسۇلى بىلەن ھەل قىلغان ئەسەرنى نوقۇل دىنىي ئەدەبىيات دېسە بولىدۇ. بۇنداق دىنىي ئەدەبىياتقا تاقابىل ھالدا دۇنياۋى ئەدەبىيات ئاساسىي ئورۇندا تۇردى. يازغۇچىنىڭ بىرەر دىنغا

چۈشەنچىسى بويىچە، ئامىستا بوددانىڭ سول قول ھمايىچىسى ئاۋا لوكىتېشۋارا ھەققىدە يېزىلغان «كۆەن شى ئىم-پۈسار» (ساددارما-پۇندارىكا») دېگەن رىۋايەت تەرجىمە قىلىنىدى. شەرقىي ئۇيغۇر-لاردىن بۇ زاماندا يېتىشكەن ئەدىب، تىلچىلاردىن بەش بالىقلىق (ھازىرقى جىمسارنىڭ يېنىدا) سىڭقۇسەلىي تۇتۇق خەنزۇ تىلىدىن «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى» ۋە «ئالتۇن يارۇق» («سۇۋارنا پرا-باسا») دېگەن دىنىي-ئىجتىمائىي مەزمۇندىكى كىتابلارنى تەرجىمە قىلدى. شەرقىي ئۇيغۇرلاردىن نۇرغۇنلىغان خەنزۇشۇناس ئالىملار، تىلچىلار مەيدانغا كەلدى، بۇلار خەنزۇ تىلىدا نۇرغۇن ئىلمىي-ئەدەبىي ئەسەرلەر يازدى. شەرقىي ئۇيغۇرلاردا، يەنە توخرى تىلىدىن (ئاگىنى ۋە كۇچا تىللىرىدىن) ھەم ئەنەتكەك (سانسكرىت تىلىدىن) «مايترى سىمىت» دېگەن دراماتىك ئەسەر، «ئىككى تېكىن (شاھزادە) توغرىسىدا قىسسە»، «چاشتانى ئىلىگ بەگ ھېكايىسى» تەرجىمە قىلىندى. «ئىرق پۇتۇك» (پال كىتابى)، «سەككىز يۇك-مەك»، «توشقان» دېگەندەك ھەر خىل ئىجتىمائىي مەزمۇندىكى ھېكايىلەر ۋۇجۇتقا كەلدى. بۇلاردىن باشقا، دۇنيا تۇركۇلوگلىرى «تۇرپان تېكىستلىرى» دەپ ئۇمۇمىي نام بەرگەن ھەر خىل مەزمۇن-دىكى ۋەسىقلەر بار. بۇ قىممەتلىك يادىكارلىقلار قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان.

شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، سىياسىي جەھەتتىكى چېگرىلە-نىش ۋە دىنىي-ئىدىئولوگىيە جەھەتتىكى ئايرىمىلىق ئۇيغۇرلارنىڭ تىل ۋە پىسخىكىلىق بىرلىكىگە چوڭ تەسىر يەتكۈزەلمىدى.

كۇچانىڭ غەربىدە يارىتىلغان ئەدەبىيات 10-ئەسىردىن كېيىن ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرىنى (دەرۋەقە، دۇنيا ئەدەبىياتىنىڭ

تۇتۇپ كەلگەن. ئەدەبىيات ئۆزىنىڭ تەرەققىيات باسقۇچلىرىدا ئىلىم-پەن، پەلسەپىۋى ئىدىيىلەرنىڭ تەسىرلىرىنى قوبۇل قىلىپ بارىدۇ.

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ مۇرەككەپ ھەم نىزا-تالاشلار كۆپ بولغان، شەكىل جەھەتتىن خىلمۇخىل بولغان دەۋرى — ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرىدۇر. ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى دىنىي ئىدىئولوگىيە جەھەتتىن ئىككى بۆلەككە بۆلۈپ كۆرسىتىش مۇمكىن، چۈنكى، 10-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا (ئاساسەن قەشقەريە تەرەپلىرىدە) ئىسلام دىنى رەسمىي دىن سۈپىتىدە قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن، دىن مۇناسىۋىتى بىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىدىئولوگىيە سىستېمىسى ئىككىگە بۆلۈنگەن. كۇچانىڭ شەرقىدىكى ئۇيغۇرلاردا، بۇرۇنقى دىنىي ئېتىقادى چۈشەنچىسى بىلەن، قەدىمكى ئەنئەنە خېلى ئۇزاققىچە (تاكى 14-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئىسلام دىنى تۇرپان ۋە قۇمۇل تەرەپلىرىدە كەڭ تارقالغانغا قەدەر) ساقلانىدى. شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىياتى بۇددا ۋە مانى دىنلىرىنىڭ تەلىماتلىرى ئاساسىدا بالدۇرقىدىن تېخىمۇ راۋاجلاندى، شۇنىڭدەك ئىچكى ئۆلكىلەر مەرپىەتچىلىكىنىڭ ئىلغار تەرەپلىرىنى، جۈملىدىن داۋچىلىق ئىدىيىسىنىڭمۇ تەسىرلىرىنى قوبۇل قىلدى.

شەرقىي ئۇيغۇرلار ئەدەبىياتىنىڭ مەزمۇنى تېخىمۇ بېيىدى. 10-ئەسىردىن كېيىنمۇ خەنزۇ تىلىدىن سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋە پەلسەپىۋى پەنلەرگە دائىر نۇرغۇن كىتابلار تەرجىمە قىلىندى. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدىن سىياسىي، ھەربىي ۋە ئىقتىساد-مەدەنىيەت جەھەتلىرىدە كەڭ مەزمۇنلۇق «سەلتەنەتكە يارىدەم بېرىدىغان ئۆرنەك تەدبىرلەر» دېگەن 294 جىلدلىق چوڭ كىتاب، بۇددا دىنى

قىلىنىدى، تەرەپ-تەرەپكە كارۋان يوللىرى راۋان بولدى، بۇ هال، سودا-سېتىقىنىڭ كەڭ راۋاجلانغانلىقىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. مەدەنىيەت-سەنئەتىمۇ بۇرۇنقى بازىسى ئاساسىدا تېخىمۇ گۈلـ لەندى. بۇنداق گۈللىنىش ۋەزىيىتى ئىلىم-پەن، ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. بۇ دەۋردە، غەربتە باغدات مەدەـ نىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان بولسا، شەرقتە قەشقەرمۇ مەدەـ نىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى ئىدى. ئالىي ئوقۇش يۇرتلىرى (مەسىلەن، «ساجىيە» مەدرەسىسى)، ىلىم-مەرىپەت ئورۇنلىرى (مەسىلەن، «سائادەت» كۇتۇپخانىسى) تەشكىل قىلىنغان، نۇرغۇن ئالىملار، ئەدىبلەر مەيدانغا كەلگەنىدى. ئەنە شۇنداق ئالىم ۋە ئەدىبلەرنىڭ ۋەكىللىرى ــ ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇت قەشقەرى بىلەن مۇتەپەككۇر شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ-تۇر. بۇ ئىككى ئاپتوردىن بىزگە تارىختا نامى ئۆچمەيدىغان ئىككى ئەسەر يادىكار قالدى.

10ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، قەشقەرنىڭ ئوپال يېزىسى كەڭ بوستانلىق جاي ئىدى، ئۇ يەردە قاراخانىلارنىڭ خانزادىلەر ئائىـ لىسىدىن ھۈسەيىن ئىبنى مۇھەممەتنىڭ ئائىلىسىدە مەھمۇت دۇنياغا كەلدى. ئۇ ئۆزىنىڭ تالپىلىق، ياشلىق دەۋرىنى ئوپالنىڭ "ئازىغ" يېزىسىدا ۋە ئوردا كەنتىدە ئۆتكۈزدى. ئۆزىنىڭ سۆزى بويىچە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ «ئەڭ ئاساسلىق قەبىلىسىگە مەنسۇپ ۋە جەڭ ئىشلىرىدا نەيزىۋازلىرىدىن... ئەڭ سۆزمەنلىرىدىن، پىكىرنى ئەڭ روشەن بايان قىلالايدىغانلىرىدىن» بولغان مەھمۇت قەشقەرى ئۆز ھاياتىنى ئىلىم-بىلىم ئىشىغا بېغىشلىدى. بۇ زامانىدا، ئىلىم-پەن تىلى دەپ ئاتالغان ئەرەب تىلى بىلەن بىر قاتاردا «تۈركىي تىل» «بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتتەك» كېتىشىۋاتاتتى. سىياسىي مۇناسـ

ئوبدان نەمۇنىلىرى بىلەن ئۆزىنى كۆپ بەيتقان ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ ياخشى تەرەپلىرىنى) دىنىي يول بىلەن قوبۇل قىلىشقا باشلىدى. لېكىن ئۆزىنىڭ مىللىي ئۇسلۇبىنى ساقلاپ تېخىمۇ جارى قىلدۇردى ھەم راۋاجلاندۇردى. غەربىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىياتىدا ئىسلام ئىدىيىسى يېتەكچىلىك ئورۇنغا ئۆتكەنىدى؛ غەربىي ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى بۇ دەۋردە، يەنى تارىخىي شارائىت سەۋەبىي بىلەن، ئومۇمىلاشتۇرۇلۇپ «تۇركىي تىل» دەپىلا ئاتالدى، لېكىن بۇ «تۇركىي تىل»نىڭ ئەدەبىي تىلى «خاقانىيە تىلى» ئىدى. «خاقانىيە» قاراخانىلارنىڭ بىۋاستە ئۆلكىسى ئىدى. بۇ ئۆلكىنىڭ مەركىزىي قىسمى بولسا قەشقەر رايونى ئىدى. قاراخانىلارنىڭ سىياسىي ھۆكۈمرانلىقى ۋە مەدەنىيەت تەسىرى خارەزىمغىچە يېتىپ بارغاندىن كېيىن، مەۋارەئۇننەھر (ئامۇ ۋە سىر دەريا ئارىلىقى) ئاھالىسىنىڭ تىلىدا كۆپ ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى: «خاقانىيە تىلى»نى ئەدەبىي تىل قىلغان «تۇركىي تىل» بۇ رايونلاردىمۇ يېتەكچى تىل بولۇپ قالدى (ئەسلىدە، «تېلىلەر» ۋە «غەربىي تۇركىلەر» دەۋرىلىرىدىلا بۇ يەردىكى ئاھالىنىڭ ئاساسىي قىسمى «تۇركىي خەلق» ئىدى). ئۇنىڭدىن ئىلگىرى، خارەزىم، ھەتتا بۇخارا رايونلىرىدا، «دارى تىلى» يەنى پارس تىلى ئاساسىي تىل ئىدى، كېيىنچە ئەرەب تىلى ئىسلام-پەن تىلى بولۇپ قالغانىدى.

قاراخانىلار دەۋرىدە ئىلگىرىكى زامانىلاردا شەكىللەنگەن دېھقانچىلىق رايونلىرى بىلەن چارۋىچىلىق رايونلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت تېخىمۇ قويۇقلاشتى. بۇ دەۋر ئۆزىنىڭ كەڭ كۆلەمدىكى قۇرۇلۇشلىرى، قول سانائەت تەرەققىياتى جەھەتتە ئىلگىرىكى دەۋرلەردىن ئۈستۈن ئىدى؛ نۇرغۇن كەنت-شەھەرلەر بىنا

لىرىدىن پارچىلار، رىۋايەتلەردىن ئىبارەت. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنى «تۈركىي تىللار قامۇسى» دېسەمۇ بولىدۇ. «دىۋان»نى باغداتتا قايتا-قايتا تۈزەتكەندىن كېيىن، تەخمىنەن 1076-يىلى باغدات خەلىپىسى ئوبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىئەمرۇللاغا ئارمىغان قىلغان. مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان»دا «تۈركىي تىلى»نىڭ ئومۇمىي تۈزۈلۈشىنى؛ فونېتىكا، لېكسىكا، گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىنچىكە تەھلىل قىلغان، شۇ ئاساستا 11-ئەسىردىكى تۈركىي تىلنى ئىككى تۈركۈمگە يەنى «ئوغۇز تىلى» ۋە «تۈركىي تىل»گە بۆلگەن. تىللارنىڭ ئەڭ پاساھەتلىكى ۋە توغرىسى «خاقانىيە تىلى» دەپ كۆرسەتكەن. دېمەك، مەھمۇت قەشقەرى 11-ئەسىردە سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسىنى يارىتىپ بەرگەن. ھالبۇكى، ياۋروپا ئالىملىرى بولسا، سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنى 19-ئەسىردە باشلىغانىدى. «دىۋان» تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقى بىلەن ئەرەب خەلقى ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىي ئالاقە ۋە تارىخىي دوستلۇقنىڭ سىمۋولىدۇر؛ شۇنداقلا 11-ئەسىردە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تىلى ۋە مەدەنىيىتى خېلى دەرىجىدە راۋاجلانغانلىقىنىڭ دەلىلىدۇر.

«دىۋان» بىلەن بىر ۋاقىتتا، قەشقەردە مەيدانغا كەلگەن يەنە بىر نادىر ئەسەر — «قۇتادغۇ بىلىك»دۇر. بۇ داستاننىڭ ئاپتورى «خاقانىيە» ئۆلكىسىدىن ھاجى يۈسۈپتۇر، بۇ داستاننى ھاجى يۈسۈپ تەخمىنەن 1069 — 1070-يىللىرى قاراخانىلارنىڭ پايتەختىدە يازغان. ئەرەب ئېلىپبەسى بىلەن كۆچۈرۈلگەن نەمەنگان نۇسخىسىنىڭ بېشىدا مۇنداق «كىرىش» قەيت قىلىنغان: «بۇ كىتابنى كاشغەر ئېلىدە تۇغەل قىلىپ، مەشرىق پادىشاھى تاۋغاچ خانىنىڭ

ۆەت، ئىقتىسادىي ئالاقە ۋە مەدەنىي ئالماشتۇرۇش ئېھتىياجى بىلەن، ئەرەب ـ ئابباسىيلارنىڭ ھۆكۈمران دائىرىلىرى، سودا ـ سانائەت ساھەسىدىكىلىرى، ئىلىم ـ مەرىپەت ئەھلى «تۈركىي تىل»نى ئۆگىنىش زۆرۈرىيىتىنى ھېس قىلدى. مەھمۇت قەشقەرى بۇ ھاجەتنىڭ بىر بۆلۈك ھۆددىسىدىن چىقىشقا بەل باغلاپ، ئەمەلىي تەكشۈرۈش ـ تەتقىق قىلىشقا كىرىشتى. «خاقانىيە» ئۆلكىسىنى (جۇملىدىن قەشقەرىيە، ئىلى، يەتتەسۇ ۋە ئىسسىق كۆل بويلىرىنى)، قىرغىز ـ تاتار داللىرىنى، بۇلغار ـ قىپچاق سەھرالىرىنى، شەرقىي ئۇيغۇر شەھەرلىرىنى، ئارغۇ ـ ئوغۇز يېزىلىرىنى كېزىپ، تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى ئاساسىي ئۇلۇس ـ ئايماقلارنىڭ تىلـ لىرى بىلەن ئىنچىكىلەپ تونۇشتى؛ تۈرلۈك تىل پاكىتلىرىنى، شېئىر ـ قوشاقلىرىنى، ماقال ـ تەمسىللىرىنى، چىرايلىق سۆز ـ ئىبارىـ لىرىنى توپلىدى. ئون نەچچە يىللىق ئەمەلىي تەكشۈرۈش نەتـ جىسىدە توپلىغان بارلىق تىل ماتېرىياللىرىنى ئىلمىي تەتقىقات ئاساسىدا رەتلەپ چىقتى. ئەرەب لۇغەتشۇناسلىقىنىڭ يېڭى ئۇسۇلـ لىرىدىنمۇ ئىلغاراق ئۇسۇل بىلەن، ئەرەب ئېلىپبەسىنىڭ تەرتىپى بويىچە، تۈركىي تىل بىلەن ئەرەب تىلىنىڭ ئۇچ تومۇق ئىزاھلىق سېلىشتۇرما لۇغىتىنى ئىشلەپ چىقتى. بۇ لۇغەتكە «دىۋانۇ لۇغاتت تۈرك» يەنى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دەپ نام بەردى. لۇغەتنىڭ مەزمۇنى تۈركىي تىلدا كۆپ ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەر، گرامماتىكـ لىق قائىدىلەر، ھەربىي ـ مەمۇرىي ئاتالغۇلار؛ يېزا ئىگىلىك، يېمەكـ ئىچمەك، سودا ـ مالىيە، قول ھۈنەرۋەنلىك، تىببىي ـ دورىگەرلىك، ھايۋانات، ئۆسۈملۈك ۋە ئاسمان جىسىملىرىغا دائىر سۆزلەر؛ قەبـ لىلەر، مۇھىم جۇغراپىي ناملار، قەدىمكى زاماندىكى خەلق داستانـ

سۆھبەت مۇنازىرىسى يولى بىلەن بايان قىلىنىدۇ. ۆەزىن جەھەتتىن پىردەۋىسنىڭ «شاھنامە» داستانىغا ئوخشايدۇ. لېكىن ئوبۇلقاسىم پىردەۋىسى پەقەت جەڭ تەسۋىرى ۆە قەھرىمانلىق داستانى يارىتقان بولسا، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئەقىل-ھېكمەت، پەلسەپە-ئىجتىمائىي تۇزۇم-جەمئىيەت قۇرۇلمىسىنى تەتقىق قىلىشتا بۇ داستان قىممەتلىك ماتېرىيال-دۇر. ئاپتورنىڭ مەقسىدى ۆە ئىدىيىسى ئېتىۋارى بىلەن «ئەخلاقىي-پەلسەپىۋى» دىداكتىك داستان بولسىمۇ، لېكىن ئىجتىمائىي ھادىسە-لەر، تەبىئىي مەنزىرىلەرنى تەسۋىرلەشتە، خەلق ئەدەبىياتىدىكى ھېسسىياتچانلىق خۇسۇسىيەتلىرى ئېتىبارى بىلەن ئىندىۋىدۇئال ۆە رېئالىستىك تەسۋىرلىرىگە مۇۋاپىق لىرىكىلىق داستاندۇر. مەھمۇت قەشقەرى خەلق تىلىدىكى ھېكمەتلەرنى ئۆز ئەسىرىگە توپلاپ يېزىپ قويغان بولسا، يۇسۇپ خاس ھاجىپ خەلق تىلى ھېكمەتلىرىنى ئۆزىنىڭ داستانىغا سىڭدۈرگەن. بۇ داستاندا 11-ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ گۈزەللىكى ۆە ئەدەبىي ماھارىتىنىڭ يۇقىرى پەللىسى گەۋدىلەنگەن. بۇ داستان ئۆز ئالدىغا شەرقچە داستانچىلىقنىڭ يېڭى تىپىنى يارىتىپ بەرگەن. ئۇنىڭ نامى كەڭ تارقالغان، تەسىرىنى يوقاتمىغان. 14-ئەسىردىكى ئاپتورلاردىن

هوزۇرىغا سۇنغان، پادىشاھ بۇغراخانمۇ ئۇنى ئىززەتلەپ خاس ھاجىپلىقىنى ئاڭا ئىنئام قىلغان، شۇنىڭ ئۈچۈن، يۇسۇپ خاس ھاجىپ دەپ ئېتى دۇنياغا يېيىلغان». داستان «بەھرى مۇتەقارىپ» ۋەزنىدە (يەنى «فەئۇلۇن ـ فەئۇلۇن ـ فەئۇلۇن ـ فەئۇل» ۋەزنىدە) مەسنەۋى شەكلىدە (ئىككى مىسراسى بىر خىل قاپىيدە كېلىش شەكلىدە) يېزىلغان. تەخمىنەن 72 باب ۋە 13500 مىسرادىن ئىبارەت، يۇقىرىدا ئېيتىلغان «كىرىش»تە قەيت قىلىنغىنىدەك، بۇ داستان «چىن پەيلاسوپلىرىنىڭ شېئىرلىرى بىلەن زىننەتلەنگەن ۋە ماچىن ئۇلىمالىرىنىڭ تەمسىللىرى بىلەن بېزەلگەن.» بۇ داستان ئاددىيلا ئېپىك ـ دىداكتىك داستان ئەمەس، بەلكى ئىجتىمائىي مەسىلىلەر كەڭ بايان قىلىنغانلىق سەۋەبى بىلەن ئۇ سىياسىي ـ ئىقتىساد دەرسلىكى دەپمۇ باھالانغان. تۈركۈلوگىلارنىڭ تەتقىقاتلىرىغا قارىغاندا، ئەگەر ساسانىلارنىڭ قانۇن ـ تۈزۈملىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئىلمىي ئەدەبىياتتا، بۇ استە ئىشلەپچىقىرىش كۈچى دەپ ئاساسەن قۇللار (بانراكىلار، ئانشافرىكىلار)نى كۆرسەتكەن بولسا، شۇنىڭدەك توبا (توقبات)لارنىڭ قانۇن ـ پەرمانلىرى بايان قىلىنغان ئەدەبىياتتىمۇ نۇبىيلار (يەنى قۇللار) جەمئىيەتنىڭ ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچى قاتارىدا تىلغا ئېلىنغان بولسا، «قۇتادغۇ بىلىك» تە پۇتۇنلەي فېئودالىق مۇناسىۋەتلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇ مۇناسىۋەتلەردە، دېھقانلار، چارۋىچىلار ۋە قول ھۇنەرۋەنلەر ئاساسىي رول ئويناپدۇ. دېمەك بۇنىڭدىن مەلۇمكى، قاراخانىلار تەۋەسىدىكى تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي فورماتسىيىسى ساسانىلار ۋە توبالارنىڭكىدىن يۇقىرى ئىدى. بۇ داستاندا، رېئال تۇرمۇش مەسىللىرى، كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا مۇنا-

12 ـ ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى «تۈركىي» ئاھالىسىنىڭ جانلىق تىلىدا يارالغان بەدىئىي ئەدەبىياتقا خوجا ئەھمەت يەسەۋىنىڭ «دىۋان ھېكمەت» ئەسىرىنى تىل جەھەتتىن مىسال قىلىشقا بولىدۇ.

خوجا ئەھمەت ــ يەسەۋى ئىبراھىم شەيخنىڭ ئوغلى. ئۇ بۇخارا-راغا بېرىپ، مەشھۇر مۇتەسەۋۋۇپ (سوپىلىق ئېقىمىدىكى زات) يۈسۈپ ھەمەدانىدىن سوپىلىق تەلىماتىنى ئۆگەنگەن. ھەمەدانى ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىدا بىرنەچچە يىل خەلىپەتلىك قىلىپ، كېيىنچە ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كەتكەن. بۇ ئەدەب تەسەۋۋۇپ ئەدەبىياتىدا ئۆز ئالدىغا ئالاھىدە مەكتەپ (ئەدەبىي ئېقىم) يارات-قان؛ شېئىرىيەتكە سوپىلىقنى ئېلىپ كىرگەن. شېئىرىيەتكە سوپىلىق كىرگەندىن كېيىن، رېئال تەبىئىي گۈزەللىك شېئىرىيەتتىكى ئورنى-دىن ئاساسەن مەھرۇم بولغانىدى. ئەھمەت يەسەۋى ئۆز ئەسەر-لىرىنى ناھايىتى يېنىك، خەلققە چۈشىنىشلىك ساددا تىل بىلەن يازغان. بۇ كىشىنىڭ شېئىرلىرى بۇ چاغقا قەدەر تەركىدۇنيالىقنى تەشەببۇس قىلىدىغان ئەكسىيەتچىل ئىدىيىنىڭ تەشۋىق ۋەزىقىلىرى دەپ قارىلىپ كەلدى. دەرۋەقە، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە تەسەۋۋۇپلۇق پىكرى، يەنى دۇنيادىن كېچىش غايىسى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. شۇنىمۇ ئېتىراپ قىلىش كېرەككى، دىنىي، دىنىي تەلىماتنى مال-دۇنيا تېپىپ ياخشى مەئىشەت كەچۈرۈشنىڭ قورالى قىلغان ھەم خەلقنى ئالداش يولى بىلەن تېپىنىدىغان كەسپىي روھانىلارغا، مال ـ دۇنياغا ھېرىس (باشقىلارغا زىيان سېلىش ھېسابىغا مال توپ-لايدىغان) كىشىلەرگە ئۇ ناھايىتى قارشى تۇرىدۇ. شۇڭا، بۇنىڭ ئىدىيىسىنى ئوبيېكتىپ ئىدىئالىزم دېسە توغرا كېلەرمىكىن.

ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ غەرب قىسمىدا ئىسلام

مۇھەممەت ھىندۇ شاھ شەمسىدىن ئەل-مۇنشى ئۆز كىتابىدا: پۇتۇن دۆلەت قانۇنلىرىنى ۋە مەدەنىيەت ۋاستىلىرىنى ئۇيغۇرلاردىن ئالغان چىڭگىز ئىمپېراتورلۇقىدا «قۇتادغۇ بىلىگىن چىڭگىزخان» دېگەن دەستۇر بارلىقىنى ئەسلەتكەن؛ 1909-يىلى ئالتۇن ئوردىنىڭ مەركەزلىرىدىن بولغان سارايچىق خارابىسىدىن تېپىلغان بىر تەشتەكتە ئەرەب ھەرپىلىرى بىلەن «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ مىسرالىرىغا ئوخشايدىغان مۇنۇ ئىككى مىسرا چېكىلگەن:

«كىشى كۆركى يۈز ئول، بۇ يۈز كۆركى كۆز،
ئاغىز كۆركى تىل ئول، بۇ تىل كۆركى سۆز.»

ھازىر دۇنيادا مەلۇم بولغان ئۇچ نۇسخىسىدىن «ۋېنا نۇسخىسى» ھىراتتا ھىجرى 843-(مىلادى 1439-) يىلى كۆچۈرۈلگەن. دېمەك، 15-ئەسىرلەردىمۇ بۇ داستان قىممەتلىك دەستۇر سۈپىتىدە دۇنيانىڭ كۆپ جايلىرىغا تارقالغان.

«دىۋان» بىلەن «قۇتادغۇ بىلىك» ھازىر دۇنيا تۈركۈلوگلىرىنىڭ تەتقىقاتىتا مۇھىم تېمىسى بولۇپ قالدى. بەزى ئالىملار ئۆزىنى بۇ ئەسەرلەرنى تەتقىق قىلىشقا سەرپ قىلدى.

قاراخانىلارنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە، ئىلىكخانلار ئوتتۇرىسىدىكى نىزا-جېدەللەر تۈپەيلىدىن خانلىق پارچىلىنىپ كەتتى. لېكىن قاراخانىلار يارىتقان تىل ۋە مەدەنىيەت ئۆز تەسىرىنى يوقاتمىدى. ئوتتۇرا ئاسىيادا سوپىلىق كېڭىيىشكە باشلىدى. سوپىلىق دىنىي خۇراپاتنى، تەركىدۇنيالىقنى تارقىتىشتا ئەدەبىياتنىڭ بېيىتچىلىق ژانىرىدىن پايدىلاندى. ئىشانلار سوپىلىق كۆز قاراشلىرىنى ئاددىي خەلقنىڭ تىلى بىلەن ھاپىزلىق قىلىپ، كىشىلەرنىڭ قەلبىنى ئۆزلىرىگە جەلپ قىلىشقا ئۇرۇندى.

تەسۋىرلەنگەن مىسرالىرىدىن مىسال:

«بىلىك بىلىتى بولدى ئەردەن بەلگۈلۈك،
بىلىكسىز تىرىكلە يېتۈك كۆرگۈلۈك.

بىلىكلىك ئەر ئۆلتى، ئاتى ئۆلمەتتى،
بىلىكسىز ئېسەن ئەركەن ئاتى ئۆلۈك.

تىلى يالغان ئەردىن يىراق تۇر تازا،
كەچۈرسەنما ئۆمرۈڭ كۆنىلىك ئوزا.

كۆنى سۆز ئەسەلتەك، بۇ يالغان بەسەل،
بەسەل دەپ ئاچتىما ئاغىزنى ئەسەل.

كۆنى بول، كۆنى قىل، چىقار ئات قونى،
كۆنىدە يۈبلىسۈن خالايىق سەنى.»

ئۇلۇغ شائىر ناۋايى ئەدىب ئەھمەت يۈكنەكنى ناھايىتى ھۈرمەت بىلەن ئەسلىگەن ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى قەدىرلەپ ئوقۇغان. ناۋايى «نەسايىمۇل مۇھەببەت من شەمايىمۇل فۇتۇۋەت» دېگەن ئەسىرىدە، ئەدىب ئېھمەت يۈكنەكنى تۈركىي خەلقىنىڭ چىقىقان ئۇلۇغ ئەدىبى، «ئۇ ھەر كۈنى ئىمام ئەزەمدىن دەرس ئالاتتى» دەيدۇ①. ناۋايى ھەتتا بەدىئۈز

---

① پروفېسسور كۈپرۈلۈزادە: "يۈكنەكى ئىمام ئەزەم بىلەن زامانداش ئەمەس، بۇنى ئىلاھىيلاشتۇرغان" دەيدۇ.

دىنى كەڭ تارقالغاندىن كېيىن، شېئىرىيەت بىلەن تارىخ بىرلىشىپ، قىسسە ـ داستان شەكلىنى ئالدى. ئىسلام دىنى شېئىرىيەتنىڭ ئېغىز-دىن ـ ئېغىزغا كۆچۈشىنى چەكلىيەلمىدى (خىرىستىيان دىنى بولسا، تېئولوگىلارنىڭ شېئىر ـ قوشاق ئېيتىشىنى چەكلىگەنىدى). شۇڭا، بىزدە ئەدەبىياتنىڭ، بولۇپمۇ شېئىرىيەتنىڭ ھەر خىل ژانىرلىرى ئۇزۇلۇپ قالمىدى.

«خاقانىيە تىلى» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا يېزىلغان ئەسەرلەردىن ئەدەب ئەھمىيەت يۇكنەكسىنىڭ «ئەتىبەتۇل ھەقايىق» («ھەقىقەتلەر بوسۇغىسى») دېگەن داستانى «قۇتادغۇ بىلىك» تىن كېيىن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى ۋە ئەدەبىي ئۇسلۇبىنىڭ نەمۇنىسى ھېسابلىنىدۇ. مەھمۇت ئوغلى ئەدەب ئەھمەت يۇكنەكى 12 ـ ئەسىر-نىڭ ئاخىرى ۋە 13 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا ياشىغان شائىر. ئەھمەت يۇكنەكى ئەھمەت يەسەۋىنىڭ شاگىرتى ئىدى①. يۇكنەكنىڭ داستانى ئەسلىدە 14 بابلىق بولۇپ، ھازىر كەڭ تارقالغان كۆچۈر-مىسى 11 بابتىن ئىبارەت. چۈنكى ئاپتور ئۆز ئەسىرىنىڭ بېشىدا مۇنداق دەپ يازغان:

«تۇغا كۆرمەس ئەردى ئەدىبنىڭ كۆزى،
تۇزەتتى بۇ ئون تۆرت باب ئىچرە سۆزى.»

شائىر داستانىنىڭ 1444 ـ ۋە 1480 ـ يىللىرى كۆچۈرۈلگەن نۇسخىلىرى ھازىر ئىستانبۇل كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا. بۇ داستان «تەپەككۇر ئەدەبىياتى»غا نەمۇنە بولىدۇ. داستاننىڭ ئىلىم-مەرىپەت

① نەجىپ ئاسىم: «يۇكنەكى ئەھمەت. ئەتىبەتۇل ھەقايىق»، ئىستانبۇل، 1334 ـ 1915؛ رەشىت رەخمەتى ئارات: «ئەدەب ئەھمەت يۇكنەكى. ئەتىبەتۇل ھەقايىق»، ئىستانبول، 1951.

ئوغلى) مىلادى 1309 ــ 1310 ـ يىللىرىدا «قىسسەئىي رابغۇزى» دېگەن ئەدەبىي ئەسەرنى يازغان. بۇ ئەسەر خەلق ئىچىدە «قىسسەسەۋل ئەنبىيا» («پەيغەمبەرلەر قىسسەلىرى») دېگەن نام بىلەن مەشھۇر. ئەسىرىددىن رابغۇزى بۇ بەدىئىي ئەسەرنى پەيغەمبەرلەر توغرىسىدىكى دىنىي ـ ئەپسانىۋى قىسسىلەردىن پايدىلىنىپ، ئەسىرىي ئۇسلۇبتا يازغان. بۇ ئەسەردە، ئاپتورنىڭ ئۆزىگە خاس كۆز قاراشلىرى بار، بۇ ئەسەر 13 ـ ، 14 ـ ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى، جۇملىدىن، شۇ زامانداكى ئەسىر ۋە شېئىرىيەتنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن قىممەتلىك مەنبەلەردىن بىرى. بۇ ئەسەردە، تۈرلۈك شېئىرلار (مەدھىيىلەر، بەزى قىسسەلەرنىڭ خۇلاسىلىرى، لىرىك كەچۈرمىلەر، باھارىيەت، سەييارىلەر توغرىسىدا ۋە كىتابنىڭ شېئىرىي خاتىمىسى) بار. «قۇتادغۇ بىلىك» تىن 250 يىل كېيىن يېزىلغان بۇ قىسسەدىكى «باھارىيەت» شېئىرى بىلەن «قۇتادغۇ بىلىك»تىكى شۇ مەزمۇنلۇق شېئىر ئوتتۇرىسىدا يېقىنلىق ھەتتا ئوخشاشلىق بارلىقىنى دەققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. دېمەك رابغۇزى ياشىغان زاماندىمۇ «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ تىلى يەنىلا ئەدەبىي تىل بولۇپ كەلگەن ۋە شېئىرىيەتتىكى ئەنئەنىلەرمۇ داۋام قىلغان.

زامان جەھەتتىن رابغۇزى بىلەن زامانداش بولغان خارەزىمنىڭ ئۆز ئىسمى نامەلۇم. خارەزمى 14 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، خارەزمدە، مەسچىت ھۇجرىسىدا مۇساپىر بولۇپ ياشىغان ۋە شۇ يەردە ئىجاد قىلغان ھەمدە مۇساپىر بولۇپ تۇرغان جايىنىڭ نامىنى ئۆزىگە ئەدەبىي تەخەللۇس قىلغان. ئۇ «مۇھەببەتنامە» دېگەن ئەسەرنى ھىجرى 754 ـ (مىلادى 1353 ـ) يىلى يازغان. بۇ ئەسەر

زامانىغا يازغان خېتىدىمۇ، ئۇنى يۈكنەكىدىن ئۆگىنىشكە دەۋەت قىلغان.

ئەدىب ئەھمەت يۈكنەكىنى بەزى رىۋايەتتە "ئەنما" (قارغۇ) ئىدى دېيىلىدۇ. ئەدىب ئۆزىنىڭ داستانىدا ئادالەتنى، خەلقپەرۋەرلىكنى، ئەقىل-ئىدراكنى، كەمتەرلىكنى، ساخاۋەتنى، كۆيۈمچانلىقنى كۆيلەيدۇ، كىشىلەرنى بىلىملىك بولۇشقا دەۋەت قىلىدۇ. بولۇپمۇ تىل ئەردەمنى ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ: زالىملىقنى، ۋاپاسىزلىقنى، نادانلىقنى، كۆرەڭلىكنى، ئاچكۆزلۈكنى، يالغانچىلىقنى ئەيىبلەيدۇ. يۈكنەكى بۇ دۇنيانىڭ ئۆزگىرىپ تۇرىدىغانلىقنى، بۇ دۇنيادا ھېچنەرسە مۇتلەق ئەمەسلىكنى بايان قىلىدۇ. مۇشۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ دىداكتىك داستانى ئىلغار ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. ئەدىب ئەھمەتنىڭ داستانىدا «قۇتادغۇ بىلىك»كە نەزىرە قىلىنغان بابلارمۇ بار. مەسىلەن، «ئەتىبەتۇل ھەقايىق»نىڭ بىرىنچى ۋە ئىككىنچى بۆلەكلىرىدە «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ IV ۋە VII بابلىرىدىن ئىلھام ئالغان، ھەتتا بەزى بەيىتلىرى ئوخشىشىپ كېتىدۇ.

ئەدەبىي تىل جەھەتتىن، «ئەتىبەتۇل ھەقايىق»نىڭ تىلى «قۇتادغۇ بىلىك» تىلىنىڭ داۋامى ۋە تەرەققىياتىدۇر.

«خاقانىيە تىلى» دەپ ئاتالغان باسقۇچتىن «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتالغان باسقۇچقىچە بولغان ئارىلىقتا، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئەنئەنىلىرىنىڭ چوڭقۇر تەسىرى يەنىلا ئۆز كۈچىنى يوقاتمىدى. بۇنىڭغا رابغۇزى ئەسىرى نەمۇنە بولىدۇ.

نەسىرىددىن رابغۇزى (قەشقەر تەۋەسىدىكى ئۇلۇغ يوللۇغ راباتلىق يەنە بىر مەنبەدە ئۇلۇغ ئۇزلۇغ زابات غوزى بۇرھانىدىن

سندىكى ھىندىستان شەھەرلىرىگىچە) بولۇپ، مەركىزى ئالمالىق ئىدى. چاغاتاي ئۆزى ھۆكۈمرانلىق قىلغان زاماندا ئۆزىگە تەۋە «ئۇلۇس»نى خانلىق ئاتىمايتتى. «چاغاتاي خانلىقى» پەقەت كېيىن چىققان ياكى تارىخچىلار تەرىپىدىن قويۇلغان نام. 1260 ـ يىلدىن 1360 ـ يىلىغىچە بولغان 100 يىل ئىچىدە، ئوتتۇرا تۈركىستان (ئوتتۇرا ئاسىيا) ۋە موڭغۇلىستان (شىنجاڭ) دىن تەركىب تاپقان «چاغاتاي خانلىقى»دا 25 ھۆكۈمدار ئۆتتى. چاغاتايدىن كېيىن بۇلارنىڭ ئىچىدە چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان بىرەر سىما (سىمۋول) مەيدانغا كەلمىگەن. مۇڭغۇللاردىن بىرقانچە ئۇرۇق (بارلاس، جاراس، دوغلات ۋە باشقىلار) ئىلى ۋە يەتتەسۇ ۋادىسىدا «تۈركىي تىل»نى ئوبدان ئۆزلەشتۈرۈپ، 100 يىلغا قالمايلا تۈركلەشتى. بارا ـ بارا چاغاتاي ئۇلۇسى ئىككى قىسىمغا: مەۋارائۇننەھرىگە ۋە موڭغۇلىستانغا ئايرىلدى. لېكىن چاغاتاي ئۇلۇسىغا تەۋە ئاساسىي ئاھالىنى (بولۇپمۇ تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنى) بىر تىپتىكى مەدەنىيەت بىرلىكىنىڭ مۇھىم ئىپادىسى بولغان ئەدەبىي تىل بىرلەشتۈرۈپ تۇراتتى. بۇ تىل «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئىدى. بۇ زاماندا، جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە غەربىي شىنجاڭدا ھۆكۈمرانلار ئوتتۇرىسىدىكى تالاش ـ تارتىشلار، ئىسلام دىنىدىكى جەنۇبىي شىنجاڭ بىلەن ئاساسەن بۇددا دىنىدىكى شەرقىي شىنجاڭ ئاھالىلىرى ئوتتۇرىسىدا دىنىي سۈركىلىشلەر دائىم بولۇپ تۇراتتى. شۇڭا، ئىلىم ـ پەن، ئەدەبىيات بىلەن شۇغۇللانغۇچى ۋە فېئودال زىيالىيلىرى «موڭغۇلىستان»دىن «تۈركىستان»غا ھىجرەت قىلىپ، سەمەرقەنت، خارەزىم، ھىراتلاردا ماكانلىشىپ، پائالىيەت ئېلىپ باردى. دەرۋەقە بۇنداق كۆچۈش ئۇنىڭدىن

ئاشقلىق شېئىرىي مەكتۇپ (خەت) ئۇسۇلىدا يېزىلغان. ئەسەر 11 مەكتۇپتىن ئىبارەت. شائىرنىڭ ئەسىرىنى 14 ـ ئەسىردىكى ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىياتىغا مىسال قىلىپ كۆرسىتىشىمىزگە ئۇچ ئاساس بار: بىرىنچى، «مۇھەببەتنامە» قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن: ئىككىنچى، بۇ ئەسەرنىڭ تىلى 14 ـ ئەسىردىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بىلەن يېزىلغان؛ ئۈچىنچىدىن، موڭغۇللار دەۋرىدە خارەزىم ئىككى قىسمغا بۆلۈنگەن: مەركىزىي ئۆرگەنىچ شەھىرى بولغان شىمالىي خارەزىم ئالتۇن ئوردا تەركىبىگە كىرگەن؛ مەركىزىي قىيات قورغىنى بولغان جەنۇبىي خارەزىم چاغاتاي ئۇلۇسىغا قارايتتى. چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ ئەدەبىي تىلى ئۇيغۇر تىلى ئىدى.

3

چىڭگىزخان يۇرۇشلىرى ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرىغا سۈيۈرغال قىلىنغان ئۇلۇسلاردىكى خانلىق تالاشلىرى بىرمۇنچە ۋەيرانچىلىقنى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولسىمۇ، لېكىن چاغاتاي ئۇلۇسى تەۋەسىدىكى جايلاردا، ئۇيغۇر تىلى ئۆزىنىڭ ئەدەبىي تىل بولۇش رولىنى يەنىلا ئادا قىلىپ كەلدى. 15 ـ ، 16 ـ ئەسىرلەردە «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى پەقەت دۆلەت ئىدارە ئىشلىرىدىلا ئەمەس، بەلكى مەدەنىي ھاياتتىمۇ مۇھىم ئورۇن تۇتتى.

چاغاتاي ئۇلۇسى (چىڭگىزخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلىغا تەقسىم قىلىنغان تەۋەلىك) زېمىنى شەرقتە قۇمۇلدىن غەربتە ئاموي دەريا-سىغىچە ھەم غەزنىگىچە، شىمالدا قورغاستىن جەنۇبتا دەھلىنىڭ شىمالىغىچە (مولتان، لاھۇرلار ــ «ئۇلۇس»نىڭ جەنۇبىي چېگرا-

16 ـ ئەسرگىچە بولغان ئەدەبىي تىلىنىڭ ئۆزىدىن ئىلگىرىكى ئەدەبىي تىل ئەنئەنىلىرى بىلەن بولغان ئالاقىسى ئۈزۈلمىدى، بەلكى راۋاجلاندى. 13 ـ ئەسردىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر تىلىغا خاس بولغان فونېتىكىلىق، مورفولوگىيىلىك ۋە لېكسىكىلىق خۇسۇسىيەتلەر 14 ـ 16 ـ ئەسرلەردىكى ھەممە ئەدەبىياتتا ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى.

تارىخچى تۆمۈر ئىبنى ئەرەپشاھ (1450 ـ يىلى ۋاپات قىلغان): «چاغاتاي يېزىقى دېمەك ئۇيغۇر يېزىقى دېمەكتۇر، ئول موڭغۇللار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان» دەيدۇ. يېزىقتىكى ئۇيغۇر ئەنئەنىلىرى ـ نىڭ قانچىلىك كۈچلۈك بولغانلىقىنى 18 ـ ئەسىردە ياشىغان خوقە خانى ئەبۇلغازىنىڭ مۇنۇ سۆزلىرىدىنمۇ كۆرىمىز: "ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئارىسىدا تۈركچە (ئوغۇزچە) بىلىدىغان كىشىلەر ناھايىتى كۆپ، ئۇلار دەپتەردارلىقنى (مەھكىمە ئىشلىرىنى) ياخشى ئېلىپ باراتتى ۋە دىۋان ھېسابلىرىنى ياخشى بىلەتتى." چىڭگىزخانىنىڭ مەۋرائۇننەھىر، خۇراسان ۋە ئىراقلاردا ھۆكۈمرانلىق قىلغان نەۋرىلىرى زامانلىرىدا، ئۇلارنىڭ ھەممە مۇشاۋۇرلىرى ۋە پۈتۈكچىلىرى ئۇيغۇرلاردىن بولغان ۋەھاكازالار. تارىخچى جۇۋەينى «جاھانگۇشا» دېگەن تارىخ كىتابىنىڭ مۇقەددىمىسىدە: "ئۇلار ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقىنى بىلىم ۋە ئىلىمنىڭ چوققىسى دەپ قارىدى" دەپ يازغان. مەلۇمكى، ئاقساق تۆمۈر مەھكىمىلىرىدە ئىش ـ ئالاقە قەغەزلىرى تامامەن ۋە باشتىن ـ ئاخىر ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلاتتى. ئۆمەر شەيخنىڭ مەرغىلانلىق مىرسەئىدكە ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىپ چۈشۈرگەن يارلىقى 1469 ـ يىلى تۈزۈلگەن①.

① «توختامىش ۋە تۆمۈر قۇتلۇغ يارلىقلىرى» نەزەردە تۇتۇلدۇ.

بۇرۇنمۇ بولغانىدى. 11 ـ ئەسىردە باغداتتىكى تۈركان خاتۇن (قاراخانىلاردىن) مۇناسىۋىتى بىلەن، نۇرغۇن ئالىم، ئەدىبلەر باغداتقا كۆچۈپ بېرىپ، ئەرەب تىلىدا ئەسەر يازغان بولسا، 12 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، كۆچلۈك (نايمان) زامانىسىدا «قەشقەرىيە» دىكى زىيالىيلار زۇلۇمدىن قېچىپ، مەۋارائۇننەھرگە ۋە خۇراسانغا (ئىنىقراق ئېيتقاندا خارەزىم ۋە سەمەرقەنت، ھىراتلارغا) كۆچكەن. چىڭگىزخان ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، ھەربىي مۇتەخەسسىسلەر، سىياسىئونىلار، مائارىپ ـ مەدەنىيەت ئەربابلىرىنى ـ ھازىرقى زامان ئاتالغۇسى بىلەن ئېيتقاندا «كادىرلار»نى كۆپىرەك شىنجاڭدىن ئېلىپ بارغان. چۈنكى، بىرىنچىدىن، ئۇيغۇرلار موڭغۇل قەبىلىلىرى بىلەن ئەزەلدىن ئىناق ئۆتكەن، چىڭگىزخان غەربكە يۈرۈشتە تۇرپان ئىدىقۇتىنى بارچۇق تېكىنىنى ئۆزىگە كۈيوغۇل قىلغان؛ ئىككىنچىدىن، ئۇيغۇرلار موڭغۇللارغا مەدەنىيەت يەنى يېزىق ئۆگەتكەن؛ ئۈچىنچىدىن، ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خەلقلەر بىلەن تىل ۋە ئېتنىك جەھەتلەردىن قېرىنداش ئىدى.

قوچۇ ئىدىقۇتلۇقى ۋە قاراخانىلار دەۋرىدە ۋۇجۇتقا كەلگەن ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي تەرەققىيات چىڭگىز ـ موڭغۇل دەۋرىگە ئوبدان بازىس يارىتىپ بەرگەنىدى. چىڭگىز ـ موڭغۇل يۈرۈشلىرى دۇچ كەلگەن يۈكسەك ئىقتىسادىي تەرەققىيات يۈكسەك مەدەنىيەت قوچۇ ئىدىقۇتلۇقى بىلەن قاراخانىلار دەۋرىنىڭ مەھسۇلى ئىدى.

موڭغۇللارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا يۈرۈش قىلىشى ۋە ئۇ جايلاردا ماكانلىشىشى بىلەن، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئۇيغۇر تىلى ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىككىنچى قېتىم كەڭ تارقالدى.

بىلەھايەتدۇر ھەم دىۋانلىرى مەۋجۇد بولغاي».

لۇتفى

لۇتفى — بەزى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئەسلى قەشقەر ۋىلايىتىدىن بولۇپ، كېيىن ماۋەرائۇننەھردە، ئاندىن ھىراتتا ياشىغان ۋە شۇ يەرلەردە ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان، لۇتفىنىڭ ئۆز ئىسمى تېخىچە نامەلۇم، لۇتفى — شائىرنىڭ ئەدەبىي تەخەللۇسى؛ بەزى تەخمىنلەر بويىچە، لۇتفى 99 يىل ئۆمۈر كۆرۈپ، ھىجرى 870 — (مىلادى 1465 —) يىللىرى ھىراتتا ۋاپات قىلغان. لۇتفى نۇرغۇن شېئىرلارنى يازغان، شۇنىڭدەك 1411 — يىلى «گۈل ۋە نەۋرۇز» دېگەن 2400 مىسرادىن ئىبارەت لىرىكىلىق داستان يازغان. ئۆزىنىڭ قەيت قىلىشىچە:

«تارىخ سەككىز يۈز ئون تۆت ئەردى ھىجرەت،
كى نەقش ئەتتىم بۇ مەنزەر مۇھەببەت.»

يەنى داستانىنى ھىجرى 814 — (مىلادى 1411 —) يىلى ئاروز ۋەزنىنىڭ «ھەزەج مۇسەددەس» بەھرىدە يازغان. بۇ داستاننىڭ بىردىن — بىر نۇسخىسى ھازىر بىرتانىيە مۇزېيىدا بولۇپ، ئۇ داستان يېزىلىپ يۈز يىلدىن كېيىن (1511 — يىلى) ھىراتتا مۇھەممەت بەگ تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن نۇسخىدۇر. لۇتفىدىن يادىكار قالغان ئىككىنچى قولىيازما «دىۋان لۇتفى» ھازىر لېنىنگرادتا ساقلانماقتا؛ بۇ دىۋان شاھرۇھقا بېغىشلانغان قەسىدە بىلەن باشلانغان غەزەللىرى ئەرەبچە ئېلىپبە تەرتىبى بىلەن تۈزۈلۈپ، ئايىقى "ى" بىلەن تۈگىگەن.

ناۋائىينىڭ تەزكىرىسى بويىچە «مەلىكۈل كەلام» (سۆز پادىشاھى) بولغان لۇتفى ئۇلۇغ مەرتىپەتىپەرۋەر، ئادالەتپەرۋەر، خەلقپەرۋەر شائىر-

ئەدەبىياتتا تېخىمۇ شۇنداق بولغان. 1432 - يىلدا تۇزۇلگەن «بەختىيارنامە»، 1436 - يىلى يېزىلغان «تەزكىرى ئەۋلىيا»، 1437 - يىلدىكى «مىراجنامە»، شۇنىڭدەك 1432 - يىلى ھىراتتا تەسىپ قىلىنغان ھەر خىل ئەسەرلەر توپلاملىرى ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېزىلغان.

قەدىمكى زامانىدىن تارتىپ، تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇرلار قوشاقچىلىق، فولكلور تېپىدىكى داستانچىلىق جەھەتتە ئالاھىدە كۆزگە كۆرۈنەرلىك. ئۇلار 13 - ئەسىردىن كېيىن، ئەرەب ۋە پارس ئەدەبىياتىنىڭ ياخشى تەرەپلىرىنى قوبۇل قىلدى ۋە ئۇنى مەركىزىي ھەم ئوتتۇرا ئاسىيادا خاس بولغان ئەدەبىي ئۇسلۇب بىلەن بىرلەشتۈردى. ئوخشىتىش، مۇبالىغە ئۇسۇللىرى بىلەن ئىخچام ئوبرازلىق پىكىر يۈرگۈزىدىغان ئەدەبىي ئىجادىيەت نەمۇنىسىنى يارىتتى. بۇ ھال بىزدە لىرىك شېئىرىيەتنىڭ ئۇزاققىچە يۈكسەك گۈللىنىش ۋەزىيىتىنى ۋۈجۇدقا كەلتۈردى. بۇ — بىزنىڭ سەنئەت تارىخىمىزنىڭ ئالاھىدە خۇسۇسىيىتى. چۈنكى ئۇنىڭدا ئوخشىتىش ۋاستىسىگە ئىگە بولغان رېئالىزم ۋە پانتازىيە ھەم مۇبالىغە بايى بولغان رومانتىزم پرىنسىپى بىلەن تەنقىد پرىنسىپى شەكىللەندۈرۈلگەنىدى. بۇ، بىزدە كەڭ قوللىنىلغان غەزەل ئەدەبىياتىدۇر.

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا غەزەل ئەدەبىياتىنى باشلاپ بەرگەن شائىرلار نامايەندىلىرى لۇتفى، ئاتايى ۋە سەككاكىدۇر. ناۋائىينىڭ باھاسى بويىچە ئېيتقاندا: «ئۇيغۇر ئىبارىتىنىڭ بۇلۇغاسىدىن مەۋلانا سەككاكى ۋە مەۋلانا لۇتفى رەھمە تۇللاھۇ تائالا، كىم، بىرىنىڭ شېرىن ئەدەبىياتىنىڭ ئىشتىھارى تۈركستاندا بىغايەت ۋە بىرىنىڭ لەتىف غەزىلىياتى ئىنتىشارى ئىراق ۋە خۇراساندا

كېرەك. بەزى تەتقىقاتچىلار شائىر سەككاكىنى ئۇلۇغ ئالىم يۈسۈف ئىبن ئەبى بەكرى سەككاكىنىڭ ئەۋلادى بولسا كېرەك دەپمۇ تەخمىن قىلىشىدۇ.

15- ئەسىردە، ئېتىكلىق ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەر يارىتىشنىڭ نامايانداىرى بولغان بۇ ئىككى شائىر (جۇملىدىن ئاتايى) ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەدەبىي هاياتىدا ئالاهىدە تەسىر كۆرسەتكەن «تۈركىگويلەر»دۇر. بۇلارنىڭ ئەسەرلىرى شۇ زامانداىكى يېزىق ئەدەبىي تىلىنىڭ ئەھۋالىنى، بولۇپمۇ لېكسىكىسىنى تەتقىق قىلىشتا ئوبدان ماتېرىيال بولىدۇ. لۇتفى، سەككاكى ۋە ئاتايىلارنىڭ ئەسەرلىرىدىكى «تۈركىي» ۋە ئەرەبىي-پارسىي ئېلېمېنتلارنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، 15- ئەسىردىكى ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلىنىڭ لېكسىكا قۇرۇلۇشىغا ئومۇمىي باها بېرىش مۇمكىن. شۇنىسى ئېنىقكى، بۇ شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىدە قوللىنىلغان «تۈركىي» سۆزلەر، يەنە كېلىپ، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكىسىنىڭ داۋامىدۇر. ئەمما، بۇلار ياشىغان زامانىدا، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا خەلقلەرنىڭ تىللىرىدا بۇنداق سۆزلەرنىڭ ئورنىنى ئەرەب-پارس سۆزلىرى ئىگەللىۋالغانىدى. بۇنىڭ ئىجتىمائىي سەۋەبلىرى بار ئىدى.

بىزگە مەلۇم، ئۇيغۇرلارنىڭ غەربىي قىسمى (يەنى قاراخانىلارنى تەسىس قىلغان قىسمى) ئىسلامنى رەسمىي قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئورنىدا ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېزىقنى ئىشلىتىشكە باشلىدى. ئۇ زامانلاردا، ئىسلام بالدۇر تارقالغان رايونلاردا ئىلىم-پەن تىلى ئەرەب تىلى بولغىنىدەك، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي ۋە جەنۇبىي تەرەپلىرىدە ئەدەبىيات تىلى پارىس

دۇر: شۇنداقلا رېئال ھاياتتىكى گۈزەللىكلەرنى، ئادەمگەرچىلىك پەزىلەتلىرىنى قەدىرلىگەن شائىردۇر. لۇتفى ئۆزى بەدىئىي ئەدەبىيات بىلەن شۇغۇللانغاندىن باشقا، XV ئەسىردە ئۆتكەن تارىخچى شائىر فىددىن ئەلى يەزدى يازغان «زەپەرنامە» دېگەن تارىخىي ئەسەرنى پارىس تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان.

سەككاكى

لۇتفى بىلەن زامانداش بولۇپ بىر قاتاردا تۇرىدىغان يەنە بىر شائىر — سەككاكىدۇر. سەككاكى دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر ئالىم بار، ئۇ سىراجىدىن ئەبۇ ياقۇپ يۈسۈف ئىبن ئەبى بەكرى ئەلخارەزمى- سەككاكى، بۇ — «مۇفتاھىل- ئۇلۇم» («ئىلىملەر ئاچقۇچى») دېگەن مەشھۇر ئەسەرنىڭ ئاپتورى؛ بۇ كىشى مىلادى 1161 — 1228 — يىللىرى ياشىغان بولۇپ، چاغاتاي يېزىدا ئىلمىي مەسلىھەتچى ئىدى، ئاخىر چاغاتاي تەرىپىدىن جازالىنىپ، زىندانىدا ئۆلگەنىدى؛ مازارى قورغاستا ئىگەنلىكى تەخمىن قىلىنىدۇ. شائىر سەككاكى بولۇپ، تۆمۈرلەردىن ئۇلۇغ بەگ ۋاقتىدا (15- ئەسىردە) ياشىغان ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان.

ناۋايى ئۆزىنىڭ «مەجالىسۇن- نەفائىس» ئەسىرىدە: «ئۇيغۇر ئىبارىلىرىنىڭ چېچەنلىرىدىن مەۋلانا سەككاكى» دەپ ئالامىدە ھۆرمەت بىلەن ئاتاپ ئۆتكەن بۇ شائىردىن بىزگە پەقەت 50 نەچچە غەزەلدىن ئىبارەت تولۇقسىز دىۋانى قالغان. سەككاكى 15- ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا قەسىدە ژانىرىنى تەرەققىي قىلدۇرغان شائىر. ئۇنىڭ يەتتە قەسىدىسى بارلىقى مەلۇم. ناۋايى سەمەرقەنتكە كەلگەندە (1467 — 1469- يىللىرى) سەككاكى بىلەن ئۇچراشمىغىنىغا قارىغاندا، بۇنىڭدىن بىرقانچە يىل بۇرۇن ۋاپات قىلغان بولۇ

خزمەت قىلغان. ئەلىشىر بەدىئىي ئەسەرلەرنى قىزىقىپ ئوقۇش بىلەن بىللە ئۆزىمۇ شېئىر يېزىشقا باشلىغانىدى. ئەلىشىر بالا چېغىدا، شائىر لۇتفى خېلى ياشىنىپ قالغانىدى، ناۋايى لۇتفىنى ئۆز ئۇستازى دەپ ھېسابلايتتى؛ لۇتفىمۇ ياش ئەلىشىرنىڭ قابىلىيىتىگە قىزىقىپ، ئۇنىڭغا يۇقىرى باھا بەرگەن. ئەلىشىرنىڭ زامانداشى تارىخچى خاندەمىرنىڭ بايان قىلىشىچە، بىر كۈنى لۇتفى ئەلىشىرنىڭ يېڭى يازغان شېئىرلىرىدىن بىرىنى ئوقۇپ بېرىشنى سورىغان. ناۋايى:

"ئارەزىن ياپقاچ، كۆزۈمدىن ساچىلۇر ھەرلەھزە ياش،
بويلەكىم پەيدا بولۇر يۈلتۈز نىھان بولغاچ قۇياش."

دەپ باشلانغان غەزەلنى ئوقۇپ بەرگەندە، لۇتفى ناھايىتى ھاياجانلانغان.

1456-يىلى ئەلىشىر مەشھەتكە بارىدۇ ۋە ئۇ يەردە پىردەۋىسى، نىزامى-گەنجەۋى، خۇسراۋ دەھلىۋى ۋە باشقا شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىنى بىرىلىپ ئۆگىنىدۇ. ئەلىشىر 18-19 ياشلاردا، سەئىدىدىن قەشقىرىنىڭ شاگىرتى — ئابدۇراھمان جامى بىلەن تونۇشىدۇ. كېيىن ناۋايى ھەراتقا يېنىپ كېلىدۇ. ئۇ ئەدەبىيات، مەنتىق، پەلسەپە ئىلىملىرى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. تۈركىي ۋە پارسىي تىللاردا كۆپ شېئىرلار يازىدۇ. شېئىرلىرىنىڭ ئاھاڭدارلىقىغا، كۈيچانلىقىغا چوڭ ئەھمىيەت بەرگەن ئەلىشىر ئۆزىگە «ناۋايى» دەپ تەخەللۇس قويىدۇ. («ناۋايى» — كۈي-ئاھاڭ دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «ناۋا» سۆزىدىن ئېلىنغان) 1469-يىلدىن كېيىن، ناۋايى ھۈسەيىن بايقارا ئىغا «تامغىچى»، 1472-يىلى ۋەزىر بولىدۇ؛ 1476-يىلدىن باشلاپ، سارايدىن ئۆزىنى چەتكە ئېلىپ، يېزىقچىلىق بىلەن

تىلى بولۇشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن، بىرمۇنچە تۈركىي ئەدەب-
شائىرلار ئۆزلىرىگە پارس تىلىنى كەسپىي تىل قىلىپ، ئۆز ئا
تىلىغا ئانچە ئەھمىيەت بەرمەيدىغان بولۇپ قالغانىدى. ئىرانى
تەشكىل قىلىنغان تۈركىي خانلىقلار پارسچىنى رەسمىي دۆلەت تىلى
ۋە ئەدەبىي تىل قىلغانىدى. بۇ ھال 14 — 16-ئەسىرلەردە
يېزىق ئەدەبىياتىدا ناھايىتى ئەۋج ئالدى. مۇشۇنداق شارائىتنا
لۇتفى، ساككاكىلارنىڭ «تۈركىي» تىلىدا ئەسەرلەر يارىتىشى ناھا
يىتى ئۇلۇغ ئىش ئىدى ۋە ئۆز ئانا تىلى ئۈچۈن چېلىشقانلىقنىڭ
ئىپادىسى ئىدى.

نائايى

ئۆز ئانا تىلى ئۈچۈن قاتتىق كۈرەشكەن ئەدىبلەرنىڭ مەشھۇ
ۋەكىلى — ناۋائىدۇر.

ناۋائىي ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىياتىنىڭ يۈكسىلىشىدە چوڭ رول
ئوينىغان مۇتەپەككۇر شائىردۇر.

15-ئەسىردە «تۈركىي» تىلىدا ئىجاد قىلىغان شائىرلارنىڭ
پىشۋاسى «ناۋائىي» (جۇملىدىن پارسچە شېئىر يازغۇچىلارنىڭمۇ
ئۇلۇغلىرىدىن بىرسى — «فانى»). ناۋائىي ئەسلى «چاغاتاي ئۇلۇسى»
غا كىرگەن تۈركىي خەلقلەردىن، ئېنىقراق ئېيتقاندا، ئىلى ۋە
يەتتە سۇ بويىدىكى موڭغۇل-چاغاتاي قەبىلىلىرىدىن تۈركلەشكەن
بارلاس ئۇرۇغىدىن. نىزامىددىن ئەلىشىر ھىراتتا 1441-يىلى 2-
ئاينىڭ 9-كۈنى، غىياسىددىن بارلاس دېگەن ھەربىي ئادەمنىڭ
ئائىلىسىدە تۇغۇلغان؛ ھىراتتا ئوقۇپ، 12-13 ياشلىرىدا ئاتىسىدىن
يېتىم قالغان ۋە بابۇر شاھ ئۇنى ئۆز تەربىيىسىگە ئالغان؛ 15 يېشى-
دىن باشلاپ، ھۈسەيىن بايقارا بىلەن بىللە بابۇر شاھنىڭ ساراىيىدا

ئۆزەڭگە ئەبلەخۇ نادانىنى ئەيلەمە ھەمراز،
كى ياخشى ئەر ئەمەس ئېشەك داغى ھەم ساباقلىققا.

ئەگەر ئاقىل ئىسەڭ ئۆزگىل چۆغال ئەھلىدىن ئۈلپەتكىم،
ئۇلاردىن جۇز جافا كەلمەس ئەگەر يۇز يىل ۋاپا قىلساڭ؛

بىرىگە يۇز خەتا مۇلكى خىراجىن ئەيلىسەڭ ئىيسار،
خەتاسىز قەسدى جانىڭ قىلغۇسىدۇر بىر خەتا قىلساڭ.

يالغانچى، ئىككى يۇزلۇك مۇناپىق، يۇقىرىغا خوشامەت قىلىپ، ئۆزىدىن تۆۋەننى باسىدىغان، كىشىلەرنىڭ چاپىنىدا تەرلەيدىغان كىشىلەرنى تەنقىدلەپ شۇنداق دەيدۇ:

كىمكى مەخلۇق خىزمەتىگە كەمەر،
چۈست ئېتەر، ياخشىراق ئوشۇلسا بېلى.

قول قوۋۇشتۇرغۇنچە، بۇ ئەۋلا،
كى چىقسا ئىلكى، سىنسا بېلى.

چۇ خوشامەت دېمەكنى باشلاسا، قاش،
كىم تۇتۇلسا دەمى، كېسىلسە تىلى.

بىراۋ كىم بولۇر بىر ئاياق ئاش ئۈچۈن قۇل،
يۇزىگە كېرەكتۇر قازانىنىڭ قاراسى.

ناۋايى دىنىي شەرىئەت نىقابىغا ئورىنىۋالغان ۋە ھىيلىگەرلىك، تاماخورلۇق بىلەن شۇغۇللانغۇچى رىياكار شەيخلەر، ئىشان ۋە سوپىلارنى شەپقەتسىز پاش قىلىدۇ:

شۇغۇللىنىدۇ، 1483-يىلدىن 1485-يىلغىچە «خەمسە» يەنى بەش داستاننى: «ھەيرەتۈل ئەبرار» («ياخشى كىشىلەرنىڭ ھەيرانلىقى»)، «پەرھاد ۋە شېرىن»، «لەيلى ۋە مەجنۇن»، «سەبئى سەييارە» («يەتتە سەييارە»)، «سەددى ئىسكەندەر» («ئىسكەندەر تېمى») نى يازىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە: «سىراجىل مۇسلىمىن» («مۇسۇلمانلار چىرىقى») «لىسانىت تەيىر» («قۇشلار تىلى»)، «مۇھاكىمەتۈل لۇغەتەين» («ئىككى تىل مۇنازىرىسى»)، «ئاروز تۇركىي» قاتارلىق بەدىئىي ئىلمىي ئەسەرلەرنى يازغان. ناۋائىينىڭ لىرىك مىراسى «چاھاردىۋان» («تۆت توپلام») دۇر. ئەسلىدە نامى «خەزايىنۈل مەئانى» («مەنالار خەزىنىسى») ئىدى، «غەرايىبۇس سىغەر» («ياش-لىق غارايىپلىرى»)، «نەۋادىرۇش شەباب» («يىگىتلىك نادىرلىقلىرى»)، «بەدايىئۈل ۋەسەت» («ئوتتۇرا ياشلىق گۈزەللىكلىرى»)، «فەۋائىدۈل كىبار» («قېرىلىق پايدىلىقلىرى») دېگەن 4 توپلامنى ئۆز ئىچىگە ئالغىنى ئۈچۈن «چاھاردىۋان» دەپ ئاتالغان.

ناۋائىي 1501-يىلى 1-ئاينىڭ 3-كۈنى ۋاپات بولغان.

ناۋائىي ئادالەتپەرۋەر، خەلقپەرۋەر مۇتەپەككۇر شائىر ئىدى. ئۇ زالىملارغا، خەلقنى جاپا سالغۇچىلارغا، ئەبلەخلەرگە شۇنداق نەپرەت بىلدۈرەتتىكى، ئۇلارنى ئىت-ئېشەكتىن پەس مەخلۇقلار دەپ ئەيىبلەيتتى:

"يۈز جاپا قىلسا ماڭا، بىر قەتلە پەريات ئەيلەبان،
ئەلگە قىلسا بىر جاپا، يۈز قەتلە پەريات ئەيلەرەم."

سەفىخ زالىم ئىلە بولما خان ئۆزە ھەمدەست،
مۇناسىپ بولمىدى ئىت چۈنكى ھەم تاباقلىقتا؛

يارىتىش بىلەنلا قالماي، ئۆز ئانا تىلىنىڭ بېيىشى ۋە قېلىپلىشىشى ئۈچۈنمۇ ئىجابىي رول ئويناپدۇ. بۇنى چۈشەنگەن ناۋايى «لەيلى ۋە مەجنۇن» داستانىنىڭ كىرىش قىسمىدا، نىزامى-گەنجەۋى ۋە خۇسراۋ دەھلىۋى ھەققىدە سۆزلىگىنىدە، ئۇلارنىڭ ئۇلۇغ شائىرلىقىنى ئېتىراپ قىلىدۇ، لېكىن ناۋايى: تۈركى تىلىدا سۆزلەشكۈچى كىشىلەرنىڭ ناھايىتى ئازچىلىقىلا ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن پايدىلىنالايدۇ، ئۆز خەلقىم ئۆز تىلىدا ئوقۇشى ئۈچۈن، نىزامى ۋە دەھلىۋىلەرنىڭ ئەسەرلىرىدىن قېلىشمايدىغان ئەسەرلەر يارىتىش لازىم، دەيدۇ:

گەرچە شۆھرەتلىرى جاھاننى تۇتتى،
غەۋغالىرى ئىنسۇ جاننى تۇتتى.

چۈفارسى ئەردى نۇكتە شەۋقى،
ئازراق ئىدى ئاندا تۈركى زەۋقى.

ئول تىل بىلە بولدى نەزم مەلفۇز،
كىم فارسى ئاڭلار ئولدى مەھزۇز.

مەن تۈركچە باشلابان رىۋايەت،
قىلدىم بۇ فەسانەنى ھېكايەت.

كىم شۆھرىتى جاھانغا تولغاي،
تۈركى ئېلى دەغى بەھرە ئالغاي.

بۇ ئەل ئېرۇر بارچە ياماندىن ياماڭ،
ھەرنە يوق ئاندىن ياماڭ، ئاندىن ياماڭ.

ناۋايى ئۆزىگە بولسا:
سۆزدە ناۋايى ئەرسەك، چىن دېگىل،
راست-ناۋا نەغمە تەھسىن دېگىل.

تاجۇ كۆپ دەردىسەر بېرۇر بىزگە،
زۇلمىدۇر ئەقلى-ھۇش تاراجى،

باشىمزدىن بۇ تاجنى كەم قىلما،
بارچە گەر بولسا سەلتەنەت تاجى.

دەپ تەلەپ قويىدۇ. ناۋايى ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن شائىر-لارنىڭ تەرەققىيپەرۋەرلىك ئەنئەنىلىرىنى داۋام قىلدۇرىدى، راۋاجلاندۇردى. ناۋايى ئۆز ئانا تىلىدا سۆزلەش تەرەپدارى ئىدى، ئۆز ئانا تىلىدا چوڭ-چوڭ ئەسەرلەر يارىتىش ئۈچۈن ھارماي چېلىشتى. ئۆز تىلىنى كەمسىتىدىغان ئەكسىيەتچى دائىرىلەرگە قارشى قاتتىق زەربە ھېسابىدا، ئاجايىپ بەدىئىي ئەسەرلەر ياراتتى.

ئوتتۇرا ئاسىيادا، بولۇپمۇ ناۋايىي ياشىغان زامانىدا ئۆز ئانا تىلىنى كەمسىتىدىغان ۋە ئۇنىڭدا گۈزەل بەدىئىي ئەسەرلەر يارىتىش مۇمكىن ئەمەس دەيدىغان روھانىي قاتلام ۋە ھۆكۈمران تەبىقىنىڭ تەسىرى چوڭ ئىدى. بىزگە مەلۇم، تىل جەمئىيەت ھاياتىدا ئالاقە ۋە پىكىر قىلىش قورالى بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ. ھالبۇكى، يازغۇچىنىڭ ئۆز خەلقى بىلەن يېقىن ئالاقىدە بولۇشى ۋە ئارىلىشىدا تىلنىڭ رولى چوڭ. خەلق تىلىدا سۆزلەش ۋە بەدىئىي ئەسەرلەر

ئېيتىلغاندەك، نوھنىڭ ئوغلى يافەسنىڭ ئەۋلادىدىن «تۈرك» دەپ ئاتالغان بىر شەخسنىڭ نەسلىدىن تارالغانىمۇ ئەمەس. شۇنىڭدەك ئىرانلىقلارنىڭ ئەپسانىسىدىكىدەك، فەرىدۇنىنىڭ ئۈچ ئوغلىدىن بىرى ــ تۈرانىلار يەنى تۈركلەرنىڭ بوۋىسى «تۈر»دىنمۇ تارالغان ئەمەس. قەبىلە-ئۇرۇق جەھەتتىن بىر ئاتا جەمەتكە باغلاش قەدىمكى ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىدە مەۋجۇت بولغان. ۋامبىرى: "«تۈرك ــ ئادەم، كىشى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ؛ بىر-مۇنچە تۈركىي خەلقلەرنىڭ تىللىرىدا «تۈرك» ساددا، نادان دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا بولسا، بۇ سۆز «كۆچ-لۈك، باتۇر» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلگەن، شۇڭا بابۇرنىڭ ئەسە-رىدە: «تۈرك ۋە مەردانە كىشى ئەردى» دېگەن ئىبارە بار" دەيدۇ. ئاكادېمىك رادلوف: «تۈرك» 6 ــ 8 ـ ئەسىرلەردە خانلىق قۇرغان قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ نامى، شۇ نامدىن ئېلىنىپ، «تۈرك تىلى» دېگەن نام پەيدا بولغان، تاكى ناۋايىغچە بولغان ئەدەب ۋە ئالىم-لارنىڭ ھەممىسى ئاشۇ تۈركىي تىلىنى ئىجتىمائىي ئالاقە قورالى قىلغان دەيدۇ. لېكىن، تۈركولوگلار ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە مەركىزىي ئاسىيادا 13 ــ 19 ـ ئەسىرلەرگىچە بولغان ئەدەبىي تىل «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتالغان دەپ قارايدۇ. رۇس تىلشۇناسلىرىدىن رادلوف، مىلئۇرانىسكىي، كورشلار ۋاقىت توغرىسىدىكى رامكىنى 15 ـ، 16 ـ ئەسىرلەر بىلەن چەكلەيدۇ. بۇ قاراشنى تۈركىيە تىلشۇناسلىرىدىن پروفېسسور كۆپرۈلۈزادە قوللايدۇ.

ئىلمىي ئەدەبىياتتا، «چاغاتاي تىلى» ياكى «چاغاتاي ئەدەبىياتى» دېيىلگەن ناملار، ئەمەلدە، تۈركىي ئەدەبىنىي تىل بولغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ يېڭى دەۋردىكى ئىككىنچى بىر خىل ئاتىلىشىدۇر.

نەچۇنكى بۇ كۇن جاھاندا ئەتراك،
كۆپدۇر خۇش تەبئو سافى ئىدراك.

ناۋايى تۈركىي تىلىنىڭ شېئىرىيەت ۋە پەن تىلى بولالايدىغانلىقىنى ئىسپاتلاشتا چوڭ رول ئويناندى. ئۆز ئانا تىلىنىڭ باي تىل ئىكەنلىكىنى نەزەرىيە ۋە ئەمەلىيەت جەھەتتىن ئىسپاتلاپ، «مۇھاكىمەتۈل لۇغەتەين» دېگەن ئەسىرىنى يازدى. ناۋايىي بۇ ئەسەردە شۇنداق دەيدۇ: «ۋە ئەگەر ئىككىلىسى تىل بىلەن ئەيتۇر قابىلىيەتلىرى بولسا ئۆز تىللىرى بىلەن كۆپرەك ئەيتسالەر ئەردى ۋە يانا (باشقا) تىل بىلەن ئازراق ئەيتسالەر ئەردى ۋە ئەگەر مۇبالىغە قىلسالەر، ئىككىلىسى تىل بىلەن تەڭ ئەيتسالەر ئەردى». بۇ ئەسىردە ناۋايى تۈركىي تىل بىلەن پارس تىلىنى بىر-بىرىگە سېلىشتۇرۇپ چىقىدۇ. تۈركىي تىل — باي تىل، بۇ تىلنىڭ بايلىقلىرىدىن كەڭ پايدىلىنىش زۆرۈر ۋە شەرت، دەيدۇ. يالغۇز بۇ ئەسىردىلا ئەمەس، شۇنىڭدەك «ھەيرەتۈل ئەبرار»، «لىسانۇت تەير»، «سەددى ئىسكەندەر» ئەسەرلىرىدىمۇ تۈركىي تىلدا يېزىش كېرەكلىكىنى بايان قىلىدۇ.

بابۇر ناۋايى ھەققىدە توختالغىنىدا، ئەنجان شەھىرىنىڭ رەستىلىرىدە ئاھالە تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغانلىقىنى، ناۋايىي ئۆز ئەسەرلىرىنى ئەنە شۇ ئەنجان لەھجىدە يازغانلىقىنى ئېيتىدۇ:

«ئەندجان ئېلىنىڭ لەھجى قەلەم بىرلە راستۇر، ئانى ئۇچۇن كىم ھىر ئەلىشىر ناۋايىنىڭ مۇسەننىفاتى باۋۇجۇد كىم ھىرىدا نەشۇە ناما تاپىپتۇر بۇ تىل بىلەدۇر» («بابۇر نامە»).

دېمەك، ناۋايى ئۆز تىلىنى «تۈركىي تىل» دەيدۇ. بىز دەۋاتقان «تۈرك» كەڭ مەنىدىكى ئاتالغۇ. ئۇ ھېچقاچان دىنىي رىۋايەتلەردە

لىرىگە دائىر ئېپزوتلار، شىنجاڭدا چاغاتاي ئەۋلادلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ماجرالارغا دائىر ۋەقەلىكلەر داستاندا باش قەھرىمان يۈسۈپ ئەخمەتنىڭ پائالىيەتلىرىگە باغلاپ بايان قىلىنىدۇ. ئۇسلۇب جەھەتتىنمۇ لۇتفىنىڭ «گۈل ۋە نەۋرۇز» داستانىدىكى ئۇسلۇبىقا ئوخشاپ كېتىدۇ؛ ھەربىر ئېپزوت ئالدىدا ماۋزۇدىن كېيىن نەسرىي يول بىلەن ۋەقەلىكنىڭ مەزمۇنى بايان قىلىنىدۇ. يەنى نەزىم بىلەن نەسىر بىر-بىرىگە تەتبىق قىلىنغان.

4

كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىردە (16 — 18 - ئەسىرلەردە) ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىياتى دولقۇنسىمان ھالەتتە تەرەققىي قىلىپ باردى. بۇنىڭغا سىياسىي - ئىجتىمائىي ھادىسىلەر ئەلۋەتتە تەسىر قىلغانىدى. چىڭگىزخان ئەۋلادلىرى ئوتتۇرىسىدا يۈز يىللاپ داۋام قىلغان جەڭ-جېدەللەرنىڭ ئايىغى بېسىققاندىن كېيىن، جەنۇبىي شىنجاڭدا يار-كەنت خانلىقى ۋۇجۇدقا كەلدى. سىياسىي جەھەتتىكى بىر مەزگىللىك تىنچلىق ھالىتى خەلقىمىزنىڭ بىر قەدەر ئارام بېرىدى، ئىقتىسادىي تەرەققىيات مەدەنىيەتنىڭ تىكلىنىشى ۋە يۈكسىلىشىگە زېمىن تەييارلىدى. تۇرمۇشىغا ۋە پىسخولوگىيىسىگە ناخشا-قوشاق سىڭىپ كەتكەن ئۇيغۇر خەلقىدە بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ ھەر خىل ژانىرلىرى، دەرۋەقە، غەزەلچىلىك ۋە داستانچىلىقىنى ئاساس قىلغان ھالدا گۈللىنىشكە باشلىدى. بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ يېڭى «بىناكارلىرى» مەيدانغا كەلدى، بۇلارنىڭ نامايەندىلىرى مۇھەممەت ئىمىن خىرقىتى، مۇھەممەت سىدىق زەللىلى ۋە نۆبىتىلەردۇر.

بۇ پەقەت چاغاتاي ئەۋلادلىرى ھۆكۈم سۈرگەن دەۋرگە تەئەللۇق بولغىنى ئۈچۈن، شۇنداق ئاتىلىپ قالغان، بۇ خۇددى ھۆكۈمرانلار ئۆزلىرىنى نەسەپ جەھەتتىن مەشھۇر بىرەر خانغا باغلىغىنىغا ئوخشاش «مۆتىۋەر تىل» دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرەتتى. نامىدىنمۇ مەلۇمكى، «چاغاتاي تىلى» بىرەر مىللەتنىڭ نامى بىلەن ئەمەس، بەلكى بىر تارىخىي شەخس (يەنى بىر زېمىنغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان خان)نىڭ نامى بىلەن ئاتالغان تىل. ئادەتتە تىل ئېتنىك ياكى جۇغراپىيىلىك نام بىلەن ئاتىلىدۇ؛ يەنى خەلق ياكى مىللەت نامى بىلەن ياكى يەر نامى ياكى بىرەر دائىرە نامى بىلەن ئاتىلىدۇ. 10 ــ 12 ــ ئەسىرلەردە ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ «خاقانىيە تىلى» دەپ ئاتىلىشى «ھۆكۈمەت دائىرىلىرى تەشەببۇس قىلغان تىل» دېگەننى بىلدۈرىدۇ، تارىخىي شەخس نامى بىلەن مەشھۇر بولغان «چاغاتاي تىلى»دىمۇ بىرەر خەلقنىڭ تىلى ئاساس ـ يادرو بولۇشى كېرەك. بۇ تىل ــ ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئىدى.

بۇ دەۋردە، ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا كۆچۈپ كەلگەن خەلق داستان ـ ئېپوسلىرى يېزىق شەكلىنى ئېلىشقا باشلىدى. مەسىلەن، «داستان شاھ سەنەم ۋە شاھ غېرىپ»، «داستان تاھىر پاشا ۋە زوھرا خېنىم»، «داستان بوز ئوغلان، ئاغا بەگ ئوغۇللىرى قالدىر ئايىم»، «داستان يۈسۈپ ئەخمەت» ۋە باشقىلار. بۇ خەلق داستانلىرىدىن «يۈسۈپ ئەخمەت» داستانىنى ئالساق، ئۇنىڭدا 8 ـ ئەسىردىكى تارىخىي ۋەقەلەرمۇ، شۇنىڭدەك موڭغۇل دەۋرىدىكى ئەھۋاللارمۇ ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئەرەب ـ ئىبباسىيلار خەلىپىلىكىنى تىكلەشتە چوڭ ھىممەت كۆرسەتكەن «ئەبۇ مۇسلىم» (ئادەتتە خەلقنىڭ ئاغزىدا «ئاۋامۇسـلىم» ــ تۈركىي خەلقتىن چىققان تارىخىي شەخس)نىڭ پائالىيەتـ

ئۆگەنگەن. زەللىلى ياشىغان دەۋر جەنۇبىي شىنجاڭدا «ئاق تاغ-لىق»، «قارا تاغلىق» دەپ ئىككى تاغ بولغان «خوجىلار»نىڭ جەدەللىرى باش كۆتۈرۈشكە باشلىغان زامان ئىدى. شائىرنىڭ ئىجادىيەتلىرىدىن پىكىرده ئۆزگىرىشلەر بولۇپ تۇرغانلىقى مەلۇم. دەسلەپتە شائىرنىڭ خەلقپەرۋەرلىك، مەرىپەتپەرۋەرلىك ئىدىيىسى بىلەن دىنىي يول ئارقىلىق نىجادلىق ئىزدەش كۆز قارىشى مۇرەسسە-لەشكەنلىكى ئەسەرلىرىدىن بىلىنىپ تۇرىدۇ. زەللىلى كۆپ يەرلەرنى كېزىدۇ، لېكىن يەكەن بىلەن خوتەنىدە كۆپرەك ياشايدۇ. زەللىلى تەخمىنەن 50 ياشلىرىدا خوتەنده خېلى يىللارغىچە تۇرۇپ قالىدۇ. شۇ جەريانىدا، قەشقەر ۋە يەكەنلەردىكى خوجىلار ماجىرالىرى كەمرەك تەسىر كۆرسەتكەن خوتەنده، زەللىلىنىڭ ئىدىيىسىده مۇرەسسەچىلىك خاھىشى پەيدا بولۇپ، رېئالىستىك خاھىش يېتەكچى ئورۇنغا ئۆتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن سوپىلىق-زاھىتلىقنى ئۆتكۈر ساتىرا ئوقىغا تۇتۇشقا باشلاپ، ئۆتكۈر غەزەللەرنى يازىدۇ، ئۆز ئەسەرلىرىده ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى ئەينەن كۆرسە-تىشكە تىرىشىدۇ. شۇڭا، زەللىلىنى 18-ئەسىردىكى ئۇيغۇر بەدىئي ئەدەبىياتىدا رېئالىستىك ئېقىمنىڭ ۋەكىلى دېيىشكە بولىدۇ. بۇ جاھانكەشت شائىر 80 يىللىق ئۆمرىده نۇرغۇن ئەسەرلەر يازغان بولسىمۇ، بىزگە قولىيازما ھالىتىده يېتىپ كەلگەنلىرى: 133 غەزەل، 19 مۇخەممەس، 5 مۇستەھزاد، 46 پارچە پارسىي غەزەل، 16 «رۇقئات»، «سەپەرنامە» (1720-يىلى 46 يېشىدا يازغان 1400 بېيىتلىق داستان)، «تەزكىرە چىملىتەن» (1736-يىلى 62 يېشىدا يازغان 266 بېيىتلىق رىۋايەت)، «تەزكىرە خوجا مۇھەممەت شېرىپ» (1744-يىلى 70 يېشىدا يازغان 770 بېيىتلىق تارىخىي داستان).

خەرقىتى

خەرقىتى قەشقەر يېڭى شەھەر ناھىيىسىنىڭ تازغۇن يېزىسىدا، ھىجرى 1044-يىل (مىلادى 1634-يىل) يىلى غوجام قۇلى دېگەن باغۋەن ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن، قەشقەردە ئىلىم تەھسىل قىلغان، كېيىن ئۆزبېكىستانغا ئاتا كەسپى باغۋەنچىلىك بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەن. بەدىئىي ئەدەبىياتقا ياشلىقىدىنلا قىزىققان مۇھەممەت ئىمىنىدە شائىرلىق تالانتى ئۆسۈشكە باشلىغان. دەسلەپتە «خەرقىتى» دېگەن تەخەللۇس بىلەن قىسقا-قىسقا غەزەللەرنى يازغان. 1670-يىلى مەسنەۋىي شەكلىدە «مۇھەببەتنامە-مېھنەتكامە» دېگەن لىرىك داستانىنى ياراتقان. بۇ داستاندا شائىر تاڭ باھارىغا تەلمۈرگەن ۋە باھار گۈلىستانىغا تەلپۈنگەن «بۇلبۇل» سىمۋولى ئارقىلىق جاھالەت ۋە قاراڭغۇلۇق ئۈستىدىن شىكايەت قىلىدۇ. يورۇقلۇققا ۋە ئادالەتكە «ساباي» ۋە «گۈل»نى سىمۋول قىلىپ، ھاياتقا بولغان مۇھەببەتنى، زۇلۇمغا بولغان نەپرەتنى كۈيلەيدۇ. شائىر بۇ داستاندا، ئەڭ گۈزەل ئىبارىلەر بىلەن غەزەل شەكلىدىن پايدىلىنىپ، 17-ئەسىردىكى ئىجتىمائىي ئەھۋالنى ئەكس ئەتتۈرگەن. بەزى تەخمىن بويىچە، بۇ شائىرنىڭ يەنە «گۈمنام» دېگەن تەخەللۇس بىلەن يېزىلغان «غەزەللەر دىۋانى»مۇ بار ئىكەن، لېكىن بەزى تەتقىقاتچىلار «گۈمنام» باشقا شائىردۇر دەيدۇ. شائىر تەخمىنەن 1724-يىلى ۋاپات بولغان.

زەلىلى

مۇھەممەت سىدىق زەلىلى تەخمىنەن ھىجرى 1085-(مىلادى 1674-) يىلى يەكەندە تۇغۇلغان، ئاساسەن يەكەندە ئوقۇپ، ئەرەب-پارس تىللىرىدىكى ئىلمىي ۋە بەدىئىي ئەدەبىياتنى ئوبدان

جەمئىيەتتىكى تەڭسىزلىكىگە نارازى ئىكەنلىكىنى ئىپادىلىگەن: شۇنىڭ-دەك، ئىنسانغا مۇھەببەت، دوستقا ساداقەت، كىشىلەرگە ساۋاپلىق خىزمەت، ئادەملەر ئارا مۇناسىۋەتتە سەمىمىيەت بولۇشى كېرەكلىكىنى چىن يۈرەك سادالىرى بىلەن كۈيلىگەن. دەرۋەقە، ئىجتىمائىي ھادىسىلەردىن كۆپىنچە دىنىي-ئىلاھىي يەكۈن چىقىرىش خاھىشىغا قاراپ، نۆۋىتى غەزەللىرىنى دىنىي خۇراپاتىنى تەرغىپ قىلىدىغان مىستىتىك ئەدەبىياتقا كىرگۈزۈشكە بولمايدۇ.

شائىر نۆۋىتى ئۆزىنىڭ تۇغۇلغان يۇرتىنى ئىنتايىن ھۇرمەت تۇيغۇسى ۋە شېئىرىي ماھارىتى بىلەن تەرىپلەيدۇ. گۈزەل ئوخشىتىش-لارنى ئۆز ئورنىدا قوللىنىپ، شەكىلگە ئالاھىدە سەنئەت تونىنى كىيە-گۈزگەن ۋە مەزمۇنغا چوڭقۇر مەنا سۈيىنى سىڭدۈرگەن غەزەللىرىگە شائىرنىڭ «خوتەننى» دېگەن شېئىرىنى مىسال قىلىشقا بولىدۇ:

«رەۋزىگە مانەند خىيال ئەت خوتەننى،
بەھشىدىن زىياد مىسال ئەت خوتەننى.

خۇجەستە خاكى رەھمەت سۈرمىسى،
كۆزۈڭگە تۇتىيا خال ئەت خوتەننى.

پەرىلەر بۇسەسى تۇرپە شىرىندۇر،
ھۆرىلەر لەبىگە بال ئەت خوتەننى.

تەلئەتىگە خۇرشىد، كۆزلىرىگە ئەختەر،
يادەك قاشىغا ھىلال ئەت خوتەننى.

ۋەتەنپەرۋەر شائىر زەلىلى ئاخىرقى ئۆمرىنى خوتەنىدە ئۆتكۈزگەن، «قازا قەپىزى ئىچرە مەھبۇس» بولغان؛ ئۆز ئىجادىيىتىنىڭ دائىم بولىدىغان «باھار دەۋرى» ۋە خازاك بولمايدىغان «گۈلىستان مەنزىرىسى»گە ئىشەنچ باغلاپ، «ھەر بىر غەزىلىدىن بىر ئوغۇل» تۇغۇلىدىغانلىقىنى ئۈمىدۋارلىق بىلەن كۈيلىگەن:

«شەھىرى خوتەندە كىم كۆرۈپ بەرق ھاۋامىكىن دېدى،
شۇئىلەئى دۇدى ئاھ ئېرۇر بىلمىدى سەرھەد قومۇل.
نەسلى جاھاندا قالمىدى تەلىبە زەلىلىنىڭ دېمەك،
ئۆلگەنىدىن كۆرۈك ھەرغەزەلىدىن بىر ئوغۇل.»

نۆبىتى

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ گۈزەل، راۋان، لىرىكىلىق غەزەل ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، لۇتفىنىڭ ئىزىدىن ماڭغان شائىر نۆبىتى خوتەندە ئوتتۇراھال ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن، ھىجرى 1160 ـ (مىلادى 1740 ـ)يىللىرى شائىر 50 ياشلارغا كىرىپ قالغاندا بىرىنچى شېئىر دىۋانىنى تۈزگەن. شائىر تەخمىنەن 1760 ـ يىللىرى ۋاپات قىلغان. شائىر نۆبىتى ئاز يازغان، لېكىن ئۇز يازغانىدى. ئۇنىڭ غەزەللىرى مەنتىقي راۋانلىقى، ئوخشىتىش ئىبارىلىرىنىڭ مەزمۇندارلىقى ۋە شەكىلدە رەڭدارلىقى بىلەن كىتابخانىنى ئۆزىگە ئالاھىدە جەلپ قىلىدۇ. ئۇ شېئىرىيەتتە تەل سەنئىتىنى گەۋدىلەندۈرۈشنىڭ نەمۇنىسىنى ياراتقان. نۆبىتىنىڭ شېئىرىيەتتىدە دىنىي ئىدىئولوگىيە يېتەكچى ئورۇندا تۇرسىمۇ ۋە ئىجادىي ئەمەلىيىتى بىلەن دۇنيا قارىشى ئوتتۇرىسىدا زىددىيەتلەر بولسىمۇ، لېكىن ئۇ تەرەققىيپەرۋەر شائىر ئىدى. بىزگىچە يېتىپ كەلگەن شېئىرلىرىدا، نۆبىتى ئۆزىنىڭ خەلقىگە ھېسداشلىقىنى، ئايالارنىڭ

يېزىپ قالدۇرغان. ھىجرى 1205 ـ (مىلادى 1790 ـ) يىلى خوتەنلىك مولا نىياز «تەزكىرەئى ئىمام»، ھىجرى 1215 ـ (مىلادى 1799 ـ) يىلى قەشقەرلىق قاسىمى «تەزكىرەئى ئارسلانخان» داستانىنى يازغان. بۇ دەۋردە خەلق ئېغىز داستانلىرىدىن نامەلۇم كاتىپ «مەختۇم سۇمۇلا» داستانىنى يېزىپ قالدۇرغان. دەرۋەقە، داستانىنىڭ ۋەقەلىكى چىگگىز موڭغۇل دەۋرىگە ئائىت بولۇپ، ئەسلىدە بۇ داستان 14 ـ، 15 ـ ئەسىرلەردە ۋۇجۇتقا كەلگەن بولۇشى مۇمكىن.

18 ـ ئەسىردىكى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ يەنە بىر مۇھىم تەرىپى شۇكى، نۇرغۇنلىغان تەرجىمە ۋە تەقلىدىي ئەسەرلەر ۋۇجۇتقا كەلدى. يەنى بۇنداق ئەسەرلەرنىڭ بەزىلىرى ئىلگىرىكى كلاسسىكلارنىڭ مەشھۇر ئەسەرلىرىدىن ئۇيغۇر تىلىغا ئىجادىي تەرجىمە نۇسخىلىرىدۇر؛ بەزىلىرى نەزمە (شېئىرىي) شەكلىدە يېزىلغان داڭلىق داستانلارنىڭ نەسرىي ئەسەرگە ئايلاندۇرۇلغان نۇسخىلىرىدۇر.

«كەللە ۋە دەمەنە» دېگەن مەشھۇر ئەسەرنى (بۇ ئەسەر ئەسلىدە ھىندىستان پەيلاسوپلىرىدىن روشەن راي بىدە پاينىڭ ئەسىرى بولۇپ، ئابباسى خەلىپىلىرىدىن ئەبۇ جەپەر مەنسۇر ۋاقتىدا، ئۇيغۇلچە سەن ئىبنى مۇقەففا قەدىمكى پەھلىۋى ـ پارس تىلىدىن ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلغان، ۋائىسزۇل ـ كاشىفى بۇ ئەسەرگە «ئەنۋار سۇھەيلە» دەپ نام بەرگەن) ھىجرى 1130 ـ (مىلادى 1717 ـ) يىلى قەشقەردە موللا مۇھەممەت تۆمۇر پارسچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان، ئەسەرنىڭ تەرجىمە قىلىنىشىغا مۇھەممەت ئىمام بەگ سەۋەبچى بولغاچقا، تەرجىمان بۇ ئەسەرگە «ئاسار ئىمامىيە» دەپ نام بەرگەن. موللا مۇھەممەت تۆمۇر بۇ ئەسەرنى ئاددىيلا تەرجىمە قىلماستىن، ئىجادىي تەرجىمە قىلغان. ھۈسەيىن ئىبنى مۇسا تارسۇسى قەدىمكى

مۇئەللىمىن ئاپاق، بىنىشىن سۇخەنگۇي،
تىغلىگە دەرسى، ماقال ئەت خوتەننى.

جاھان شائىرلەرى گۈلشەنى باغى،
خەمسەگە قۇرباش ئىنتىسال ئەت خوتەننى.

سەن ھەم نۆۋىتى سىياھ روي ئىلىگە،
رەقىبلەر كۆزىگە زاۋال ئەت خوتەننى.»

17 ــ 18 ــ ئەسىردىكى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىغا خىرقىتى، زەللىلى، نۆۋىتىلەرنى نەمۇنە قىلىپ كۆرسەتكەندىن تاشقىرى، يەنە بىرگە مەلۇم بولغان بىرقانچە شائىر ــ ئەدىبىنىمۇ ئاتاپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

18 ــ ئەسىردە ئۆتكەن شائىرلىرىمىزدىن «مەجلىسى» تەخەللۇسلۇق بىر شائىرنىڭ «دىۋانۇ مەجلىسى» دېگەن توپلىمى مەلۇم. ھىجرى 1175 ــ (مىلادى 1761 ــ) يىلى موللا ئەلەم شەھىيارى «گۈل ۋە بۇلبۇل» ناملىق داستان يازغان. پىچان لۇكچۈنلۇك ئەخمەت غوجام نىياز ئوغلى (1717 ــ 1827 ــ يىللار) «رەۋزە خوزرا» («كۆكلەم باغ») ناملىق داستان يازغان. تارىخىي شەخسلەرگە بېغىشلىغان تەزكىرە ئەدەبىياتىمۇ خېلى راۋاجلانغان. مەسىلەن، ھىجرى 1180 ــ (مىلادى 1767 ــ) يىلى موللا مۇھەممەت ئابدۇلئەلىم ئىبنى ئاخۇن ئارزۇ مۇھەممەت (تەخەللۇسى «شائىر ئاخۇن») «ئىسلامنامە» ناملىق شېئىرىي ئەسەر يازغان. بۇ ئەسەردە ئىككى شەيخىنىڭ جۇڭغار ئۇيراتلىرى بىلەن بولغان كۈرەشلىرى بايان قىلىنغان. يەنە بىرنامە-لۇم ئاپتور ئۇۋچىلىق توغرىسىدا 70 بابلىق «بازنامە» دېگەن ئەسەر

شەكلىگە ئايلاندۇرۇپ، مىرزا مۇھەممەت ھۈسەيىن بەگنىڭ نامىغا بېغىشلاپ، «نەسرى مىرزا مۇھەممەت ھۈسەيىن بەگ» دېگەن نەسرىي ئەسەرنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن.

17 ـ، 18 ـ ئەسىرلەردە نۇرغۇن ئەدەب ۋە تەرجىمانلار يېتىشكەنلىكى، يارىتىلغان ئەسەرلەرنىڭ كۆپلۈكى ۋە مەزمۇنىنىڭ خىلمۇخىللىقى جەھەتتىن، بۇ دەۋرنى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ يەنە بىر گۈللەنگەن دەۋرى دەپ ھېسابلاش مۇمكىن.

5

تارىخ 19 ـ ئەسىرگە قەدەم قويۇشى بىلەن ئەدەبىيات تارىخىمىزدا يېڭىنقى دەۋر باشلاندى.

18 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، چىڭ سۇلالىسى جۇڭغارلارنىڭ شىمالىي شىنجاڭدىكى ئىسيانلىرىنى ۋە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قالايمىقانچىلىقنى تۈگىتىپ، شىنجاڭدا تىنچلىق ئورناتتى، شۇنىڭ بىلەن نىسبىي ھالدا ئىقتىساد ئەسلىگە كېلىشكە باشلىدى. لېكىن فېئوداللىق زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە ئاساسىدىكى چىن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ خەلقىگە بەخت ـ سائادەت ۋە ئەركىنلىك بېرىشى زادىلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى. چىن سۇلالىسىنىڭ چىرىگەن ئىستىبداتى ۋە يەرلىك ئاتارمەن ـ چاپارمەنلىرىنىڭ زۇلۇم ۋاستىلىرى ئەمگەكچى خەلقنىڭ چىدىغۇچىلىكىنى قويمىدى. شۇنىڭ بىلەن، شىنجاڭنىڭ كۆپ جايلىرىدا دېھقانلار قوزغىلاڭلىرى كۆتۈرۈلدى. سىياسىي زۇلۇمغا، فېئودالىق ئاسارەتكە، مۇدھىش جاھالەتكە قارشى ئومۇمىي خەلق ھەرىكىتىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىجتىمائىي ھادە-

پارس سۇلالىسى ئەخمەنىيلەردىن پادىشاھ دارا ھەققىدە يازغان «داراپنامە» دېگەن قىسسىنى پارسچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان. سەيپۇلمۇلۇك ۋە بەدىئۇل جامال توغرىسىدا پارسچە يېزىلىغان قىسسە «داستان سەيپۇلمۇلۇك» دېگەن نام بىلەن ئۇيغۇر تىلىدا ئىشلەنگەن، مىرپازىل موللا كىچىك ساقى ھىجرى 1150 ـ (مىلادى 1737 ـ) يىلى خاۋەند شاھنىڭ «رەۋزە تۇس ساپا» دېگەن مەشھۇر تارىخنىڭ I جىلدىنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان. ئۇيغۇر تارىخچىسى مىرزا ھەيدەر كوراگان يەركەندىنىڭ 1545 ـ يىلى پارسچە يېزىلغان «تارىخ رەشىدى» دېگەن مەشھۇر ئەسىرىنى ھاجى يۈسۈپ ئىبنى موللا ئوشۇر خەلپەم ھىجرى 1164 ـ (مىلادى 1750 ـ) يىلى قەشقەردە ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان؛ بۇ نۇسخىدا بىرقانچە ئەدەبىي پارچە ۋە قىسسە ـ رىۋايەت بار. 17 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا مەھمۇد جاراس تەرىپىدىن يېزىلغان نامسىز تارىخ كىتابىدا، سەئىد خان ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇرەشىتخانىنىڭ بىرقانچە شېئىرى قەيت قىلىنغان. موللا يۇنۇس يەركەندى ھىجرى 1169 ـ (مىلادى 1755 ـ) يىلى ئابدۇراخمان جامىنىڭ داستانىغا تەقلىت قىلىپ «داستان يۈسۈپ ـ زىلەيخا» ئەسىرىنى ئىشلەپ چىققان. مەرىپەتپەرۋەر شائىر ھەيرىتى «ئەزان تارتماقنىڭ بايانى» دېگەن ئىلمىي كىتابنى نەزمە ـ نەسىر شەكلى بىلەن يازغان؛ «تەبئ يەتكەنچە نەزم ئەيلەيدۇ ھەيرىتى خەستە دىل ماچىنى» دېگەن ئىبارىگە قارىغاندا، شائىر خوتەنلىك بولسا كېرەك. يەركەنتلىك ئۆمەر باقى 1792 ـ يىلى ناۋائىنىڭ «پەرھاد ۋە شېرىن» ھەم «لەيلى ۋە مەجنۇن» داستانلىرىنى نەسرىي شەكلىدە قىسسىگە ئايلاندۇرغان؛ ئۇنىڭدىن كېيىن، ئالىم موللا سادىق يەركەندى «خەمسە ناۋائىي»نى شېئىر شەكلىدىن نەسر

شېئىرىي ئەسەرلىرى 48 مىڭ مىسرالغا يېتىدۇ. شائىرنىڭ بىزگە مىراس قالدۇرغان ئەسەرلىرىدىن ئۇچ توپلام مەۋجۇت: بىرى «زادۇل نەجاد» («نىجاتلىق ئوزۇقى»)، بەزى بىر نۇسخىدا «دۇرۇل نىجات» («نىجادلىق گۆھىرى») دەپمۇ يېزىلغان. بۇ توپلامغا «مۇخبىل روشەن دىل»، «خاۋران»، «ماۋران»، «مۇدەببىر» دېگەن نەزمە-نەسرىي ئۇسلۇبتا، دىنىي-ئەخلاقىي مەزمۇندىكى قىسسە-رىۋايەتلەر كىرگۈزۈلگەن. ھىجرى 1265-(مىلادى 1848-) يىلى كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسىنىڭ ئاخىرى:

«نىزارى جاھان ئىچرە زار-نىزار،
مۇھەببەت مەيىگە ئېرۇر ئىنتىزار»

دېگەن بېيىت بىلەن ئاياقلاشقان. بۇ ئەسەرلىرىدە شائىر خەلقنىڭ چىن دوستلۇققا، سەمىمىيەتكە ۋە ھەقىقىي ئەدەب-پەزىلەتكە بولغان ئىستەكلىرىنى بايان قىلىدۇ؛ خەلقنىڭ مۇڭ-زارلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. شائىرنىڭ ئىككىنچى توپلىمى-«غەرىپلار ھېكايىتى» بولۇپ، ئۇنى ھىجرى 1257-(مىلادى 1841-) يىلى يەنى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا يازغان. شائىر بۇ داستانلارنى مۇھەممەت ئىمىن بەگنىڭ، بولۇپمۇ زوھۇرىددىن ھېكىم بەگنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن يازغانلىقىنى بايان قىلىدۇ. بۇ توپلامغا مۇنداق ئەسەرلەر كىرگۈزۈلگەن: «سەئىدى شىرازى ۋە ئۇنىڭ سەرگۈزەشتى توغرىسىدا داستان»، «ھىند شاھەنشاھ ئۆز قىزىنى مۇھەببەت شېئىرى ئوقۇغانلىقى ئۈچۈن جازالىغانلىقى»، پەرھاد ۋە شىرىن»، «مەجنۇن ۋە لەيلى»، «شاھ بەھرام ۋە دىل ئارام»، «ۋامىق ئوزرا»، «ئازاد بەخت ياكى چاھار دەرۋىش»، «گۈلنىسا ۋە مەھزۇن»، «شاھزادە مەسئۇد ۋە دىلارا»، «رابىئە ۋە سەئىدىن»، شائىرنىڭ ئۈچىنچى توپلىمى «مۇخەممەس

سىلەر ئەدەبىياتقىمۇ ئالاھىدە تەسىر كۆرسەتتى، شۇنىڭدەك، شىنجاڭدا ئۇيغۇر خەلقىنى تەرىكدۇنيالىققا باشلاپ، سوۋېتلىقنىڭ مەنىۋى زەنجىرلىرى بىلەن بوغۇشقا ئۇرۇنغان خوجا-ئىشانلار بىرمۇنچە بۇزغۇنچىلىقلارنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇ ۋەزىيەت جەمئىيەتتىنىڭ تەرەققىيات چاقىنى بىر مەزگىل كەينىگە چۆگىلەتتى. ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدىن چىققان خەلقپەرۋەر ئەدىبلەر، مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەر ئاشۇنداق ئېغىر ۋەزىيەتتىمۇ نۇرغۇنلىغان مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنى يارىتتى. شۇڭا يېقىنقى زامانىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئىجادىيەتنىڭ ئاساسىي ئېقىمى ئىجتىمائىي ۋەقەلىكنى ھەر خىل ئەدەبىي ۋاستە بىلەن ئىپادىلىگۈچى تەنقىدىي رېئالىزم بولدى، جۈملىدىن ھەجۋىي ئەدەبىياتمۇ گۈللىنىشكە باشلىدى.

يېقىنقى زامانىدىكى ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىنىڭ بىرىنچى باسقۇچىدا، يەنى 19-ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا، ئابدۇرېھىم نىزارى، تۇردۇش ئاخۇن غېرىبىلەرگە ئوخشاش رېئالىستىك شائىرلار يېتىشىپ چىقتى.

نىزارى

ئابدۇرېھىم نىزارى تەخمىنەن 1770-يىلى قەشقەر كونا شەھەر بۇلاق بېشى مەھەللىسىدە تۇغۇلغان، 1848-يىلى ۋاپات بولغان.

نىزارى شائىر بولۇش بىلەن بىللە ئۇستا خەتتات ئىدى. بىر مەزگىل زوھۇرىددىن ھېكىم بەگنىڭ مەھكىمىسىدە كاتىپلىق خىزمىتىنى ئۆتىگەن، "باقا، ئوش، قوقەنت، بۇخارا، قىزلەر، شەھەرلىنى سايا-ھەت قىلغان". 16-ئەسىردىن كېيىن ئەسەرلىرى بىزگە مەلۇم بولغان شائىرلار ئىچىدە بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ شېئىر شەكلى ۋە نەزمە-نەسىر شەكلىدە ئەڭ كۆپ يازغان شائىر نىزارىدۇر. شائىرنىڭ

سيۇژېتلارنى ئۆتكەنكى كلاسسىكلاردەك ئۆزگىچە قايتا ئىشلەپ تۇرمىغان؛ بولۇپمۇ «رابىئە ۋە سەئدىن» دېگەن داستانىنىڭ ۋەقەلىكىنى ئۆزى ياشىغان زاماندىكى ئەمەلىي تۇرمۇشتىن ئالغان، بۇ ئەسەر پەقەت «رابىئە» دېگەن قىز بىلەن «سەئدىن» دېگەن يىگىت ئوتتۇرىسىدىكى ئاددىيلا مۇھەببەت پاجىئەسىدىن ئىبارەت بولماستىن، بەلكى نىزارى ياشىغان قەشقەرنىڭ شۇ زاماندىكى فېئودالىق جەمئىيىتىنىڭ پاجىئەسىدىن ئىبارەت. نىزارىنىڭ داستانلىرىدا ياكى باشقا ئەسەرلىرىدە قۇۋۋەتلەنگەن ئىدىيە ـ ھېسسىيات فېئودالىق ئاساسىتكە، خۇراپات ۋە جاھالەتكە، نادانلىققا قاتتىق نەپرەت بىلدۈرۈش بىلەن گەۋدىلەنگەن. شائىر فېئودالىق جەمئىيەتتىكى ئەمگەكچى خەلقنىڭ قايغۇ ـ ھەسرەتلىرىگە شېرىك بولغىنى ئۈچۈن، شۇ روھىي ھالىتى ۋە ئىدىيىسىگە مۇۋاپىق «نىزارى» (غەملىك) دەپ تەخەللۇس قوللانغان.

غېرىبىي

قەشقەرلىك بۇ شائىر ئۆز ئەسىرىدە ئۆزىنى «ئىدى تۇردى ـ ئىسمىم، غېرىبىي ـ لەقەب» دەپ قەيت قىلغان. شائىر غېرىبىي 1808 ـ يىلى تۇغۇلغان، تەخمىنەن 19 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ۋاپات بولغان. شائىر قەشقەردە «خانلىق مەدرەسە»دە دىنىي ۋە دۇنياۋى ئەدەبىيات بويىچە ئىلىم ئۆگەنگەن، ئەرەب ـ پارس تىللىرىنى ئوبدان ئىگەللىگەن. شائىر نىزارى بىلەن خىزمەتداش بولۇپ، نىزارىنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن چوڭقۇر تونۇش ئىدى. ھەركۈنى جەمئىيەتنىڭ ھەر خىل تەبىقىلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ تۇرغانلىقى ۋە تۇرلۇك كاسىپلارنىڭ قەشقەر ھېكىم بەگ مەھكىمىسىگە قىلغان ئەرز ـ دادلىرىدىن خەۋەردار بولغانلىقى ئۈچۈن، ئىجتىمائىي

نىزارى» بولۇپ، ئەلىشىر ناۋايى قوللانغان شەكىلدە ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تۈزۈلگەن، توپلامنىڭ ئاخىرقى ئەزىلى «ناۋايىدەك ياتار تا سۇبھە مەھشەر تەرك خوب ئەيلەپ» دېگەن مىسرا بىلەن ئاياقلاشقان. دېمەك، نىزارى ئۆزىنىڭ بۇ توپلىمىدىكى بەزى شېئىرلىرىنى ناۋايىغا مۇخەممەس قىلغانلىقى مەلۇم.

بىزگە مەلۇم، كلاسسىك شائىرلاردىن مەشھۇر راقىلارى ئومۇمەن بىر تېمىنى (پەرھاد ۋە شېرىن، لەيلى ـ مەجنۇن ۋە باشقىلارنى) ئورتاق تېما قىلىپ، ۋەقەلىكىلەرنى قايتا قۇراشتۇرۇپ، قەھرىمانلىرىنىڭ يۈرتلىرىنى باشقا قىلىپ يازغان. بۇنىڭ سەۋەبىي شۇكى، ئۆز زامانىسىدىكى فېئودال ـ پادىشاھلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ۋە مۇستەبىتلىك تۈزۈم شارائىتىدىكى خەلق ھاياتىغا نىسبەتەن كۆز قاراشلىرىنى بىۋاسىتە ئىپادىلەشكە مۇمكىن بولمىغانلىقتىن، شائىرلار ئورتاق تېما ئاساسىدا (يەنى بىر ـ بىرىگە ۋارىس بولۇپ ياكى تەقلىد قىلىپ) ئۆز چۈشەنچىلىرىنى ۋاستىلىك ئىپادىلىگەن. شۇڭا، نىزارىنىڭ بەزى داستانلىرىمۇ نىزامى ـ گەنجەۋى، ئابدۇراخمان جامى، ناۋايى ۋە خىسراۋ دەھلىۋىلەرنىڭكىدەك غايىۋى ئوبرازلار ئارقىلىق ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى ئەكس ئەتتۈرگەن رومانتىك داستانلاردۇر. شېئىرىيەتتىكى بەدىئىي ماھارەت جەھەتتە نىزارى گەرچە ناۋايىغا تەڭ كېلەلمىسىمۇ، لېكىن نىزارىنىڭ ناۋايىغا نىسبەتەن ئارتۇقچىلىقى بار. ناۋايى غايىۋى ئوبرازلارنى ئىجتىمائىي تۈرمۇشقا باغلاپ رومانتىك يول بىلەن ئىپادىلەپ بەرگەن بولسا، نىزارى بەزى داستانلىرىدا رېئال ھاياتتىن تېپىك ئوبراز يارىتىپ رېئالىستىك يول بىلەن ئەكس ئەتتۈرگەن. يەنى، نىزارى ئىران ـ خۇراسان ۋە مەۋارائۇننەھردە ئەنئەنە بولۇپ قالغان غايىۋى

باش قەھرىمان سۈپىتىدە تەسۋىرلىگەن شائىر دېسەك مۇبالىغە بولماس. يەنە بىر ۋاستىلىك مەلۇمات بويىچە، بۇ شائىرنىڭ «خۇشھال غېربىي» دېگەن تەخەللۇس بىلەن، 1848 ـ يىلى ئۆزى تۈزگەن «كۇللىيات غېربىي» دېگەن ئەسەرلەر توپلىمى بار بولۇپ، بۇ توپلامغا 271 غەزەل، 53 مەسنەۋى، 37 رۇبائىي ۋە باشقا لىرىكىلىق شېئىرلىرى كىرگۈزۈلگەن.

بۇ دەۋردە يەنە «ئەشئار سادىق» («سادىق شېئىرلىرى»)، «ئېلىك خانلار توغرىسىدا داستان» يازغان ئەيمەن، «مەلىكە كىتابى» (يەنى خەلىل شاھزادە بىلەن ئەججەر پادىشاھىنىڭ قىزى توغرىسىدا قىسسە ھەم ئۇلارنىڭ مىڭ بىر سوئالىغا ئابدۇلئەلىمنىڭ جاۋابى) دېگەن ئەسەر يازغان «مەسكىن، بىچارە» قاتارلىق شائىرلار ئۆتكەن. بۇلاردىن باشقا، ھىجرى 1245 ـ (مىلادى 1829 ـ) يىلى، ئىلىك خانلارنىڭ كۆرەشلىرى توغرىسىدىكى «تەزكىرەئى بۇغراخان» دېگەن شېئىرىي تارىخ، نەسرىي يول بىلەن يېزىلغان «ئىسكەندەرنامە»؛ «يار ـ يار» نامىلىق بېيىتلار توپلىمى، «بۇلبۇل گۈلشەن ناۋايى» (ماھ مۇنىر، بەھراز شاھزادىسى ۋە سودىگەر ئەبۇ نەسىرنىڭ قىزى خوب چېھرە ھەققىدىكى مۇھەببەت روماني)، شاھ مۇھەممەت ئىبنى خوجا نىزامىددىن تەرىپىدىن پىردەۋسنىڭ شاھنامىسىدىن «تەرجىمىئي شاھنامە» دېگەن نام بىلەن پارچىلار نەسرىيلەشتۈرۈلۈپ تەرجىمە قىلىنغان؛ بۇ تەرجىمىنىڭ ھىجرى 1253 ـ (مىلادى 1837 ـ) يىلى قاراقاشلىق موللا سۇلتان موللاقوزى كۆچۈرگەن نۇسخىسىدا، كايۇمەرسنىن ئەردەشىر ـ نىڭ ھەپتادقا يۈرۈشىگىچە بولغان ۋەقەلەر، يەنە بىر نۇسخىسىدا بولسا دىۋە ئەكۆھەندىن ئەردەشىر باباكانغىچە بولغان ۋەقەلەر بايان

هادىسلەر ئارقىلىق جەمئىيەتنىڭ ئىش تەقسىماتى ھەققىدە مەلۇم چۈشەنچە ھاسىل قىلغان. ياش چېغىدىلا تۇردى ئاخۇن شېئىرىيەت ۋە خەتتاتلىقنىڭ ماھارەت ئىگىسى بولۇپ قالغانىدى. 30 ياش چاغلىرىدا، غېربىي 19 ـ ئەسىردىكى قەشقەر رايونىدا مەۋجۇت بولغان ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى بويىچە، 32 خىل كاسىپنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى، ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرىنى ۋە بىر ـ بىرىنى تەقەززا قىلىدىغانلىقىنى، ئارتۇقلۇق ـ كەمچىلىكلىرىنى، ھەر بىر كاسىپنىڭ ئۆز كەسپىگە ھەم خېرىدارىغا تۇتقان مۇئامىلىلىرىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلغان. شۇنىڭ بىلەن، ھىجرى 1257 ـ (مىلادى 1841 ـ) يىلى «كىتابى غېرىب» دېگەن داستاننى يازغان. ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىياتىدا شۇ چاققىچە مەخسۇس تېما قىلىنمىغان ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنى شائىر غېربىي بىرىنچى بولۇپ، بەدىئىي ۋاستە ئارقىلىق شەرھىلەپ بەرگەن. ئەسەر بىر مۇقەددىمە، ئوتتۇز ئىككى ماۋزۇ بىلەن 1956 مىسرادىن ئىبارەت بولۇپ، كاسىپلارنى ئاساسىي قەھرىمان سۈپىتىدە، ئۆزئارا مۇنازىرىگە سېلىش يولى بىلەن، ئۇلارنىڭ خاراكتېرلىرىنى ئېچىپ بېرىدۇ. جۇملىدىن، شائىر فېئودالىلىق ناتۇرال ئىگىلىك شارائىتىدا ھۈنەرۋەن ـ كاسىپلارىدىكى شەخسىيەتچىلىكنىمۇ كۆرسىتىدۇ. ئەسەردە شائىر كىشىلەرگە ئوزۇقلۇق يەتكۈرۈپ بەرگۈچى دېھقانىنى بىرىنچى قەھرىمان، دېھقانچىلىق ئۇچۇن خىزمەت قىلغۇچى تۇمۇرچىنى ئىككىنچى قەھرىمان قىلىپ تەسۋىرلەيدۇ. شائىر ئۆزى ياشىغان جەمئىيەتتىكى ئىگىلىك مۇناسىۋەتلىرىگە زامان چەكلىمىسى ۋە دىنىي ئىدېئولوگىيە چۈشەنچىسى بىلەن باھا بەرگەن، شۇنداقتىمۇ غېربىي 19 ـ ئەسىردە بىرىنچى بولۇپ، دېھقان بىلەن ئىشچىنى ھەممە كاسىپلارنىڭ بېشى قىلىپ، بەدىئىي ئەدەبىياتتا

قەلەملرىنى بىۋاستە فېئودال ھۆكۈمرانلىق ئاپپاراتىغا قارىتىشتىن ئەيمىنىپ، ئۇنىڭ چىرىك ئەكسىيەتچىل سىياسىتىنى ھەسىلەپ ئاشۇرۇپ ئىشقا ئاشۇرىدىغان، يەنى «دوپپىسىنى ئال دېسە، كاللا-سىنى ئالىدىغان» مەھەللىي قول-چوماقلىرىغا قارىتتى. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ نامايەندىلىرى سۈپىتىدە تۆۋەندىكى-لەرنى مىسال قىلىش مۇمكىن.

موللا بىلال

موللا بىلال ھىجرى 1241-(مىلادى 1825-) يىلى غۇلجا شەھىرىدە موللا يۈسۈپ دېگەن پېقىر موللا ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۆز ئائىلىسىدە باشلانغۇچ دىنىي مەلۇماتقا ئىگە بولغاندىن كېيىن، ئاتىسىدىن يېتىم قېلىپ، «ئالتۇنلۇغۇم» (تۇغلۇق تۆمۈر خان مازىرى) يېنىدىكى مەدرىسە ئىلىم تەھسىل قىلغان. شائىرنىڭ ياشلىق دەۋرى ناھايىتى غۇربەتچىلىكتە ئۆتكەن:

«ياتار ئەردىم جاھان خەلقىغە كۆپ بى ئېتىبار ئولغاچ،
يۇرەلمەي ئەل ئارا تىنەپ، قېرى ھەم بى شۇمار ئولغاچ؛
كېچەلەر تۇرپە بەدھال ئەردىم ۋە كۈندۇز مالامەتلىك،
غىنالىق دۆلىتىگە چۈن يېتەلمەي تۇرپە زار ئولغاچ.»

شەپقەتسىز زامان ۋە مۇدھىش كەمبەغەلچىلىك كاساپىتىدىن شائىر تېخىمۇ يۇقىرى بىلىم ئىلىش ئىستىكىگىمۇ، ھەتتا ئاشقىلىق مۇرادىغىمۇ يېتەلمىگەن. موللا بىلال ياش چېغىدىلا ئەدەبىياتقا ۋە مۇزىكىغا بېرىلگەن. ئۆزىنىڭ ئىجادىي ئىشىنى غەزەل يېزىشتىن باشلىغان. 27 يېشىدا يەنى 1850-يىلى «غەزەلىيات» (2016 مىسرا-لىق) توپلىمىنى تۈزۈپ چىققان. بۇ ئەسەرلىرىدە شائىر ئاساسەن مۇھەب-بەتنى تېما قىلغان، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنىمۇ

قىلىنغان. نامەلۇم تەرجىمان تەرىپىدىن «داستان مەھروماھ» (خاۋەر-شاھ ئوغلى مەھمەر بىلەن ئافرىقا ھۆكۈمدارىنىڭ قىزى ماھسىنىڭ ئاشىق-مەشۇقلۇقى توغرىسىدىكى قىسسە) پارسچىدىن تەرجىمە قىلىنغان؛ موللا سەنجارئىبنى ئىبراھىم قەشقەرى «بەختيارنامە» دىن 10 ھېكايە ئېلىپ، خەلق ئارىسىدىن ھېكايە-چۆچەكلەرنى توپلاپ، ھىجرى 1266- (مىلادى 1849-) يىلى «جامىئۇل ھېكايات» («ھېكايىلەر توپلىمى»)نى تۈزۈپ ئۆز قولى بىلەن كۆچۈرگەن.

ئۇيغۇر يېزىق تەدىبياتى ئومۇمەن ئىسلام ئەدەبىياتىدا بايان قىلىنىشى مۇتلەق شەرت ھېسابلانغان دىنىي تېمىلارنى ئىپادىلەش بىلەنلا چەكلىنىپ قالمىدى، بەلكى ئىجتىمائىي ھادىسىلەرگە يېقىندىن ماسلىشىپ باردى.

19-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، جايلاردا كەينى-كەيىن-دىن دېھقانلار قوزغىلاڭلىرى كۆتۈرۈلدى. بۇ قوزغىلاڭلارنىڭ ھەممە-بەرلىك ھوقۇقى ئاساسەن دىنىي-روھانىلار قولىدا ئىدى، بىرقانچە جايدا دېھقانلار ئۆز ھاكىمىيەتلىرىنى قۇردى. لېكىن پۈرسەت پايلىغان قوقەنت خانلىقىنىڭ چاپارمىنى ياقۇپ بەگ ھەر خىل ۋاسىتىلەر بىلەن، قوزغىلاڭلارنىڭ دەسلەپكى مەۋىلىرىنى تارتىۋالدى. ئىلى رايونىدىمۇ چارروسىيە جاھانگىرلىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىنى قانلىق باستۇرۇپ، مۇستەملىكىچىلىك چاڭگىلىنى سالدى. ئىجتىمائىي ۋەقەلەر تەبىئىي يوسۇندا ئەدەبىياتقىمۇ تەسىر كۆرسەتتى. بۇ دەۋر-دىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزگىچىلىكى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئىجتىمائىي رېئاللىقنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان دۇنياۋى ئەدەبىياتنىڭ ھەجۋىي ژانىرى تەرەققىي قىلدى. بۇ دەۋردە چىققان شائىرلىرىمىز

قەيۇ زالىمنى كۆرسەڭ سەن ئۇنى يەر بىرلە يەكسان بىل.»

.....

«بىلال بۇ سۆزنى ئىما بىرلە قىلدى ئەھلى داناغا،
داغى ساھىب سۇخەنۇەر رەھبەرنى شاھى گىلان بىل.»

خەلق ئارىسىدىن يېتىشىپ چىققان شائىرلاردىن سەيىت مۇھەممەت غۇلجىدا بولغان قوزغىلاڭنىڭ يېڭىلىشىدىكى بەزى سەۋەبلەرنى تەھلىل قىلىپ «شەرھ شىكەستە نامە» («سۇنغانلىقنىڭ شەرھنامىسى»)نى يېزىپ چىققان؛ شۇنىڭدەك موللا شاكىرنىڭ «زەپەرنامە» داستانىمۇ رېئال تۇرمۇشتىكى ۋەقەلىكنى بايان قىلغان ئەسەردۇر.

بۇ زامانداشلىكى ھەجۋىي ئەدەبىياتنىڭ نەمۇنىسى سۈپىتىدە، ئەخمەت شاھ قاراقاشنىڭ «مۇھەببەتنامە» دېگەن شېئىرىي مەكتۇبىنى ئەسلەش كېرەك. شائىر بۇ قەسىدىنا ئەسەردە، نەپسانىيەتلىكنىڭ تېپىنى — ئاچكۆز، تويماس، رىياكار روھانىنىڭ ئوبرازىنى ناھايىتى گۈزەل ئىبارىلەر ۋە كىلىشكەن ئوخشىتىشلار بىلەن يارىتىپ بەرگەن. بۇ ئەسەر شۇنچىلىك كەڭ تارقالغانكى، بەزمە-مەجلىسلەردە ئەلنەغمىچىلەر بۇ شېئىرىي خەتنى قەسسە تەرىقىسىدە ئېيتىپ بېرەتتى.

خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىدىن يېزىق يۈزىدە يەنە مۇنداق ئەسەرلەرمۇ بىزگە مەلۇم. ھىجرى 1269 — (مىلادى 1878 —) يىلى موللا مۇھەممەت توختىنىياز ئىبنى موللا مۇھەممەت تۆمۇر تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن «داستان ھۆرلىقا» (مەزمونى مىسر شاھى خۇسراۋنىڭ ئوغلى ھەمراھ بىلەن ئېرەم باغنىڭ پەرىسى، شاھرۇخ ئىبنى شەيبانىنىڭ قىزى ھۆرلىقا توغرىسىدا داستان)؛ ھىجرى 1290 — (مىلادى 1873 —) يىلى كۆچۈرۈلگەن «داستان مالىك ئەژدەر» (رەجەپ ھەرىس شەھرىنىڭ پادىشاھىنىڭ ئوغلى مالىك ئەژدەر

ۋە ئۆزىنىڭ شۇ ھادىسىلەر توغرىسىدىكى كۆز قاراشلىرىنىمۇ ئەكس ئەتتۈرگەن. ئىلى ۋىلايىتىدە زۇلۇمغا ۋە ئېكسپىلاتاتسىيەگە قارشى دېھقانلار ھەربىكتى يۈز بەرگەندە، شائىر بۇ ھەربىكەتلەرگە ھېسداش بولۇپلا قالماي، بەلكى ئاكتىپ قاتناشقان. نەتىجىدە «غازات دەر-مۇلكى چىن» («چىن مەملىكىتىدە بولغان مۇقەددەس ئۇرۇش») دېگەن جەڭنامىنى يېزىپ چىققان. شۇڭا بۇ ئەسەرنى ئىلى ۋىلايە-تىدە 1862 ــ 1872 ـ يىللىرى يۈز بەرگەن دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ بەدىئىي خاتىرىسى دېيىشكە بولىدۇ. داستاندا خەلق كۆچمە گەۋدە-لىك كۆرسىتىلگەن، قوزغىلاڭنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى تۇتۇپ تۇرغانلار ئۇتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەرمۇ ئېچىپ بېرىلگەن. لېكىن موللا بىلال جەمئىيەتتىكى ھادىسىلەرنى دىنىي ئىدىئولوگىيە بىلەن كۆزەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئاساسىي زىددىيەتلەرنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. موللا بىلال خەلقپەرۋەر ۋە ئادالەت-پەرۋەر شائىردۇر. موللا بىلال دۇشمەنگە تىز پۈكمەي، جان پىدالىق بىلەن كۈرەشكەن قەھرىمان قىز نوزۇگۇمنىڭ قىسمەن تەرجىمھالىنى بايان قىلىپ بېرىدىغان «نوزۇگۇم» داستانىنىمۇ يازغان. بۇنىڭدىن باشقا 1881 ـ يىلى ئۆزىنى «ئەۋلىيا» قىلىپ كۆرسىتىپ، خەلقنى ئالدىغان ۋە ئاخىرىدا قاتىللىق قىلىپ، شەرمەن-دىلىك بىلەن جازالانغان بىر مەككارنىڭ ئوبرازىنى يارىتىقان «چاڭموزا يۈسۈپخان» دېگەن داستانىنى يازغان. شائىر 77 يېشىدا مۇساپىرچىلىقتا چەت ئەلدە ۋاپات بولغان، شائىرنىڭ قەبرىسى مۇسته-بىتلىككە قارىشى غەزەپ بىلەن يازغان مۇنۇ بەيىتلىرى ئۆز زامانىسىدا ھۆكۈمرانلارغا ئوق بولۇپ ئېتىلغانىدى:

«قەيۇ شاھ ئادىل ئەرسە سەن ئۇنى مىسلى سۇلايمان بىل،

تەرەققیات تارىخىنىڭ بەدىئىي ئىپادىسىدۇر. بۇنى قېزىش، تەتقىق قىلىش، رەتلەش يولى بىلەن ھازىرقى زامان ئۇچۇن خىزمەت قىلىدۇرۇش بىزنىڭ بۇرچىمىزدۇر.

قەدىمكى زامان (كلاسسىك) ئەدەبىياتىمىزنىڭ مۇنەۋۋەر ئەسەرلىرى ئۆز زامانىسىدا خەلق ئىچىگە تارقىلىپ، تەرىبىيىۋى رول ئويناغان بولسا، بۈگۈنكى كۈندىمۇ كىتابخانلار ئۇچۇن مەنىۋى بۇزۇقلۇق بولالايدۇ. ئۇلاردىكى تەرەققىيپەرۋەرلىك مەزمون بىلەن بىرلىككەن گۈزەل بەدىئىي شەكىل كىتابخانلارنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلىش نەتىجىسىدە، تارىخىي كەچۈرمىلەرنى تەبىئىي يوسۇندا ئەسلىتىدۇ ۋە تۇرمۇش ئۇستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۇشكە ئۆگىتىدۇ. بۇ كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ، بولۇپمۇ كلاسسىك شېئىرىيىتىمىزنىڭ ھاياجانلاندۇرۇش، بەدىئىي ھوزۇر بېغىشلاش كۈچىنىڭ بىر ئىپادىسى، لېكىن ئۇزاق زامانلار ئۆتكەچكە، جەمئىيەتلەر پەرقلىق بولغاچقا، جۈملىدىن كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئۆزىگە خاس شەكىل ۋە تىل ئىپادىلىرى بولغاچقا، ھازىرقى زامان كىتابخانلىرىغا ئىزاھلاپ بېرىشكە توغرا كېلىدۇ. بۇ كلاسسىك ئەدەبىيات بويىچە تەتقىقاتنىڭ بىر تۈرى.

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى بويىچە ئىلمىي تەتقىقاتچىلىق تېخى رەسمىي قولغا ئېلىنمىدى. يېزىق ئەدەبىياتىمىزنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىش ۋە تەرەققىي قىلىش تارىخى، خەلق داستانچىلىقى تېخىچە تەتقىق قىلىنمىدى. ھازىرقى زامانغىچە بولغان ئەدەبىياتىمىزدا ئايرىم ئىلمىي ـ نەزەرىيىۋى مەسىلىلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇش ئىشى ئۆز پېتىچە تۇرۇپتۇ. كلاسسىك ئەدىبلىرىمىزنىڭ ئەسەرلىرى (تېمىسى، ئىدىيىسى، تىلى، ۋەقەلىكى، بەدىئىي خۇسۇسىيەتلىرى ئىلمىي يوسۇندا

توغرىسىدا قىسسە)؛ ھىجرى 1308 ـ (مىلادى 1890 ـ) يىلى كۆچۈرۈلگەن «قەسىدە دەرنەئىت سۇلتان ئارسلانخان» (سۇلتان سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ نەۋرىسى سەييىت ئەلى ئارسلان ھەققىدە داستان)؛ ھىجرى 1311 ـ (مىلادى 1893 ـ) يىلى كۆچۈرۈلگەن «قىرىق تۈتى» (پارسچىدىن تەرجىمە قىلىنغان نەخشەبەنىڭ 52 ھېكايىسى ۋە باشقا ئورنىگنال 40 ھېكايىدىن ئىبارەت توپلام)، ئاقسۇلۇق مۇھەممەت ھەسەن ئەلەم تەرىپىدىن يېزىلىپ، ھىجرى 1311 ـ (مىلادى 1893 ـ) يىلى مىرزا ئابدىقادىر ئاخۇن كۆچۈرگەن «ھاتەمنامە» (سېخىلىقنىڭ سىمۋولى بولغان ھاتەم تاي ھەققىدە قىسسە) ۋە باشقىلار.

يېقىنقى زامان ئەدەبىياتىمىزنى دېموكراتىك ئەدەبىيات ياكى خەلقچەرۋەرلىك ئەدەبىياتى دېسەكمۇ بولىدۇ، بولۇپمۇ 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى دېموكراتىك ئەدەبىياتىمىز كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئوبدان ئەنئەنىلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، سۈپەت جەھەتتىن يېڭى پەللىگە كۆتۈرۈلدى. دېموكراتىك، باراۋەرلىك، ئەركىنلىك، تەرەققىيپەرۋەرلىك ئۇچۇن كۈرەش تېمىسى يېتەكچى ئورۇنغا ئۆتتى، تېما دائىرىسى كېڭەيدى.

* * *

بىز يۇقىرىدا، يېقىنقى زاماننىڭ ئاخىرىغىچە بولغان ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى تونۇشتۇردۇق. كلاسسىك ئەدەبىيات خەلقىمىزنىڭ ئۆتكەنكى دەۋرلەردىكى ئىقتىسادىي تەرەققىيات سەۋىيىسىنى، مەدەنىي ھاياتىنى، ئۆرپ ـ ئادەتلىرىگە باغلىق ھالدا خاراكتېر ـ خۇسۇسىيەتلىرىنى، ئىجتىمائىي ئاڭ ـ پىكرىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىدۇ، شۇڭا ئۇ خەلقنىڭ پۈتكۈل ئىجتىمائىي

شېئىرىيەتتە بەدئىيلىك توغرىسىدا

ــ شېئىر ھەۋەسكارلىرى بىلەن سۆھبەت

شېئىرىيەت ــ بەدئىي ئەدەبىياتنىڭ چوڭ بىر تۈرى، ئەڭ بۇرۇن پەيدا بولغان قىسمى.

ئىنسانىيەتتە تىل پەيدا بولۇش جەريانىدا، ئەمگەكنىڭ ھەر خىل ئۆزگىچىلىكلىرىگە ماسلاشقان «رىتىملىق زۇۋان» پەيدا بولغان، شۇ ئارقىلىق «كۈي» تەرەققىي قىلغان. «كۈي» ــ رىتىملىق سۆزلەرنىڭ ئاھاڭى. دەسلەپتە «رىتىملىق سۆزلەر» بىلەن «كۈي» بىر نەرسە ئىدى. قەدىمكى دەۋردە كۈيسىز قوشاق بولمايتتى. يەنى «ناخشا» بىلەن «شېئىر» بىر نەرسە ھېسابلىناتتى. جەمئىيەت تەرەققىي قىلىپ، تۈرلۈك ئىش تەقسىماتلىرى پەيدا بولغىنىدەك، «رىتىملىق سۆز» بىلەن «كۈي» بىر ــ بىرىدىن ئايرىلدى. مەلۇم كۈي بىلەن ئېيتىلىدىغىنى ــ ناخشا، كۈيلەنمەي، رىتىم بىلەن سۆزلىنىدىغىنى ــ شېئىر بولۇپ شەكىللەندى.

دېمەك، شېئىر ئەمگەك جەريانىدا پەيدا بولغان. ھازىر تىلىمىزدا ئىشلىتىلۈاتقان «شېئىر» دېگەن ئاتالغۇ ئەسلى ئەرەبچە سۆز بولۇپ، «سەزمەك، تۇيماق، ھېس قىلماق، كۈيلىمەك» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

شېئىر ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى مەركەزلىك ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

يەكۈنلەنگىنى يوق. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ ئەدەبىياتىغا بولغان تەسىرى، شۇنىڭدەك خەنزۇ ۋە ئەرەب ـ پارس ئەدەبىياتىنىڭ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىغا بولغان تەسىرى تەتقىق قىلىنمىدى. ئۇيغۇر يېزىق ۋە ئېغىز ئەدەبىياتىدا ھەر دەۋردە پەيدا بولغان يېڭىچە ۋاستىلەرنىڭ قەدىمكى ئەدەبىي ئەنئەنىلەر ۋە دۇنيا ئەدەبىياتى ئەنئەنىلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىنى تەتقىق قىلىشمۇ ئالاھىدە بىر مەسىلە بولۇپ تۇرماقتا.

كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا ئۆز دەۋرىگە يارىشا رېئالىزمنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى، ئومۇمىي ئەدەبىياتنىڭ ئېقىمىدا رېئالىزم خاھىشىنىڭ تەسىرى ۋە ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىيات جەريانىدا تۇتقان ئورنىنى ئېنىقلاش، ھەر دەۋردىكى ئىدېئولوگىيىسىنىڭ ئەدەبىياتتىكى ئىپادىلىنىشى شەكىللىرىنى، كلاسسىك ئەسەرلىرىمىزدە دىنىي ئىدېئولوگىيە شەكلى ئېچىدىكى ئەڭ پايدىلىق مېغىزىنى ئايرىپ چىقىش جەھەتلىرىدە ئېلىپ بېرىلىدىغان تەتقىقاتلارمۇ بىزنىڭ قولغا ئېلىشىمىزنى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. يەنە بىر مۇھىم مەسىلە شۇكى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتشۇناسلىقىنى تىكلەش كېرەك، بۇ ئىشنىڭ ئىلمىي ـ تارىخىي ھەم ئەمەلىي ئەھمىيىتى بار.

بۇ ئىشمۇ بىزنىڭ تەتقىق قىلىشىمىز ۋە ھەل قىلىشىمىزغا تەقەززا بولغان بىر چوڭ ئىش.

1979 ـ يىل مايى.

لۇشۇن: «تاۋام تىلى ــ خام ماتېرىيال، ئىشلەنگىنى ــ ئەدەبىيات» دەيدۇ. ئەدەبىيات ــ تىل سەنئىتى، شېئىر تېخنىمۇ شۇنداق. تىلنى (شېئىر تىلىنى) ئىككى ياقتىن: بىرى، خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىدىن، يەنە بىرى، كلاسسىك ئەدەبىياتتىن ئۆگىنىش مۇمكىن. بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ تۇرلىرى ئىچىدە شېئىر ئەڭ ئىخچاملىقىنى، يەنى ھەجىم ۋە سۆز ــ ئىبارىلىرىنىڭ چاققان بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. شېئىردا بەدىئىي ماھارەت تىل بىلەن ئىپادىلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن، سۆز ــ ئىبارىلەرنى ئىنچىكىلەپ تاللاش ۋە ھەر بىر سۆزنى مىسرالارغا ئۇنچە ــ مەرۋايىت تىزىلغاندەك ئورناشتۇرۇش، مىسرالارنى مەتنى (چوڭقۇر مەنىلىك قىسقا ئىبارە)گە ئايلاندۇرۇشقا تىرىشىش زۆرۈر. خەلقنىڭ ئېغىز تىلى شېئىرغا قۇيۇلسا، شېئىر ئىجادىيىتى ئاممىۋىلىشىدۇ؛ مىللىي شەكىلگە، ھاياتنى نەپەسكە ۋە تەسىرلەندۇرگۈچ كۈچكە ئىگە بولىدۇ. بىرەر شېئىردا، بىرقانچە مەتنى يارىتىلسا، ئۇلار شېئىرنىڭ بەدىئىي كۈچىنى ئاشۇرىدۇ. مىسرا ــ نۇقتا، بەنت (كۇپلېت) ــ دائىرە دەپ تەمسىل قىلساق، ياخشى نۇقتا بولسا، دائىرىگە تۈس ــ جۇلا بەرگىلى بولىدۇ. شۇڭا، كلاسسىك شائىرلار سۆز تاللاشتا مىسرانى ئاساس قىلغان، مىسرا تاللاشتا مەنىگە ئالاھىدە ئېتىبار بەرگەن. شېئىرنىڭ قىممىتى مەتنىلەردە، لېكىن ئۇنىڭدىنمۇ قىممەتلىك يېرى تەپەككۇرى ياخشى بولغان پۈتۈن ئىبرەتلىك بەنتتە. دېمەك، بەدىئىي ماھارەت (ئاساسەن تىل) ــ شېئىرنىڭ قېنى.

شېئىرنىڭ ئۇچىنچى شەرتى ــ بەدىئىي شەكىل. توغرا ئىدىيە ــ شېئىرنىڭ جېنى ۋە تىل ــ شېئىرنىڭ قېنى بولسا، جان بىلەن قاننى گەۋدىلەندۇرىدىغان ئىسكىلىت ــ شەكىل. بولۇپمۇ نەزمىلىك

شېئىر لۇغەت مەنىسى جەھەتتىنمۇ «ھېس، تۇيغۇ» بولغىنى ئۈچۈن، ئىستېمال مەنىسى جەھەتتىنمۇ ئۇنىڭدا پىكىر ـ تۇيغۇ ئۇرغۇپ تۇرىدۇ ۋە تەسەۋۋۇرغا تولغان بولىدۇ.

شېئىرنىڭ بىرىنچى شەرتى ـ تۇرمۇش تۇيغۇلىرىدىن پەيدا بولغان تەپەككۇر ۋە تەسەۋۋۇر. تەپەككۇر ـ پىكىر يۈرگۈزۈش، يەنى ئىجادكارنىڭ رېئال تۇرمۇشنى چۈشىنىش ۋە ئەكس ئەتتۈرۈشتىكى ئوي ـ پىكرى؛ تەپەككۇر ئىجادكارنىڭ دۇنيا قارىشىغا بېقىنىدۇ، چۈنكى ئۇ تۇرمۇشنى چوڭقۇر كۆزىتىش، تەھىلىل ـ تەتقىق قىلىش نەتىجىسىدە شەكىللىنىدۇ؛ ئېنىق ئىدىيىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، كۈچلۈك ھېسسىي پائالىيەتلەردىن پەيدا بولغان تەپەككۇر شېئىرنىڭ ئاساسىي ئىدىيىسىنى ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان ھېسسىي ماتېرىيال. تەسەۋۋۇر ـ بىرنەرسە ياكى ھادىسىنىڭ سۈرىتىنى ئويلاپ، ئۇنى زېھنىدە گەۋدىلەندۈرۈش ياكى خىيالىغا كەلتۈرۈش دېمەكتۇر؛ يەنى شېئىرغا ھامىلە بولۇش جەريانىدىكى بىر قاتار سۈرەتلىك مۇلاھىزىلەردۇر؛ تەسەۋۋۇر تولۇق ھېسسىي، كونكرېت تەسۋىر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

شېئىرنىڭ ئىككىنچى شەرتى ـ بەدىئىي ماھارەت. شېئىرىيەتتىكى بەدىئىي ماھارەت ئاساسەن ئىدىيىنى ئىپادىلەيدىغان ۋە تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان تىل ۋاستىسىدۇر، شۇنداقلا، ئۇ تەلتۆكۈس بەدىئىي شەكىل يارىتىش يولى بىلەن مەلۇم مەزمۇننى ئىپادىلەپ بېرىشنىڭ زۆرۈر شەرتى؛ ئۇ ـ شېئىر يازغۇچىنىڭ تۇرمۇشنى كۆزىتىش، ئاممىنىڭ تىلىنى ئۆگىنىش، زېرىكمەي مەشق قىلىش ھەم ئىزدىنىش ۋە بۇرۇنقى سەنئەتكارلارنىڭ تەجرىبىلىرىنى ئۆگىنىشتىن ھاسىل قىلغان تەجرىبىسى. بەدىئىي ماھارەتنىڭ مېغىزى ـ تىل.

مەلۇم ساندىكى بوغۇملار بىلەن چەكلىنىدۇ ۋە سۆزلەردە «ئۇرغۇ» بولىدۇ. ھازىر ئادەتتە، شېئىرىيەت ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن، «بارماق ۋەزنى»، «ئاروز ۋەزنى» دېگەن ئىككى ئاتالغۇدا ئىككى قاناتقا ئايرىلىدىغان بولۇپ قالدى. تېگى-تەكتىنى سۈرۈشتۈرگەندە، مەيلى «بارماق» ياكى «ئاروز» ۋەزنىدە يېزىلغان بولسۇن، شېئىر-نىڭ مىسرالىرىدا بوغۇم سانى چەكلىك بولىدۇ. زامانىۋى (يېڭى ئۇسلۇبتىكى) شېئىرلاردا، مىسرانىڭ بوغۇملىرى «بارماق» بىلەن سانالغانلىقى ئۈچۈن، مىسرانىڭ ئۇزۇنلۇقىمى «بارماق ۋەزنى» دەپ ئاتالغان بولسا كېرەك. ھالبۇكى، «ئاروز» ۋەزنىدىكى شېئىرلاردىمۇ بوغۇملارنى («تەپىسىل»نى ياخشى ئۆزلەشتۈرەلمىگەن كىشىلەر) «بارماق» بىلەن سانايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، «ئاروز» ۋەزنىمۇ خەلق ئېغىز شېئىرىيىتى مەلۇم ئەندىزىگە سېلىنىپ، مۇقىم قائىدىلەشتۈرۈلگەن ۋەزىن؛ قەدىمكى ۋە ھازىرقى خەلق قوشاقلىرى، بېيىتلىرىدا مۇقىملاشقان ۋەزىن قائىدىسى بار، بۇ جەھەتتىن «ئاروز» ۋەزنىنى خەلق ئېغىز شېئىرىيىتىدىن كېلىپ چىققان ئەندىزىلىك شېئىر ۋەزنى دېسىمۇ بولىدۇ. ئەگەر «بارماق» ۋەزنى بىلەن «ئاروز» ۋەزنىنىڭ مۇتلەق پەرقى بار دېيىلسە، بوغۇملارغا چۈشىدىغان ئۇرغۇغا ئېتىبار بېرىش، بوغۇملار تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنى ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن ئۇزارتىپ (سوزۇپ) ياكى قىسقارتىپ (ئۇزۇپ) ئېيتىش جەھەتتىن پەرقى بار؛ يەنە بىر پەرقى شۇكى، ھەر بىر مىسرا بۆلەكلەر ۋە تۇراقلارغا بۆلۈنۈش جەھەتتىن «ئاروز» ۋەزنىدىكى شېئىرلاردا چەكلىمە قەتئىي-تۇرغۇنراق، زامانىۋى ئۇسلۇبتىكى شېئىرلاردا ئەركىنرەك بولىدۇ.

تۇراق (ناخشىدا تاكت) — شېئىرنىڭ مىسرالىرى ئىچىدىكى

(ئەندىزىلىك) شېئىرلاردا، بەدىئىي شەكىل ئۇنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى. مەلۇم ئىدىيىنى (پىكىر ـ تۇيغۇنى) ئىخچام ۋە پىشىق تىل بىلەن ئىپادىلەش ئۈچۈن، شۇنىڭغا لايىق شەكىل تاللاشقا توغرا كېلىدۇ. ھەرقانداق شېئىردا مەلۇم ئۆلچەم، سۆز ـ ئىبارىلەرنىڭ تەركىبىدىكى تاۋۇشلارنىڭ بەلگىلىك قانۇنىيەتلىرى بولىدۇ. ۋەزن، مىسرا (بوغۇم چېكى) ۋە قاپىيە جەھەتلىرىدىن رېئالىيە قىلىنىدىغان قەتئىي بەلگىلىمىلەر بولىدۇ. مەزمۇن ھەرقانچە ياخشى بولسىمۇ، لېكىن شۇ مەزمۇنغا لايىق شەكىل تاللانمىسا (ئۇچىغا قاراپ كېيىم پىچىلمىسا)، شېئىر لابدۇر بولۇپ كۆرۈنىدۇ. شەكىلنىڭ بىرىنچى شەرتى ــ ۋەزىن.

1. شېئىرنىڭ شەكلى

1. ۋەزىن

«ۋەزىن»نىڭ لۇغەت مەنىسى «تارازا، ئۆلچەم، ئېغىرلىق» دېگەن بولىدۇ. پىكىر ـ تۇيغۇنى قانداق ئۆلچەمگە سېلىپ ئىپادىلەش ــ بۇ ئاۋۇال ئويلىنىدىغان مەسىلە.

خەلقئارا ئاتالغۇدا «ۋەزىن»نى «ritm» دەيدۇ. «رىتىم» گرېكچە «rhythmos»دىن كېلىپ چىققان، بۇ ــ «ماسلىشىش، لايىقلىشىش» دېگەن سۆز. ئومۇمەن شېئىر ئىجادىيىتىدە، سۆز ـ ئىبارىلەر ۋەزىن قانۇنىيىتىگە قاراپ تالىلىنىدۇ. ھەر مىللەتنىڭ تىل قۇرۇلمىسى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، ۋەزىن قانۇنىيەتلىرىمۇ پەرقلىنىدۇ.

بىر مىسرا، قانچە سۆزدىن تەركىب تاپقىنىدىن قەتئىينەزەر،

5. مۇستەفئىلۇن؛ 6. مەفئۇلاتۇن؛ 7. مۇفائەلەتۇن؛ 8. مۇتەفائىلۇن (بۇنىڭدىن 4 تەپسىل يەنى «فەئۇلۇن، مەفائىلۇن، فائىلاتۇن، مۇفائەلەتۇن» تۇپ تەپسىل ھېسابلىنىدۇ). كېيىن بۇ تەپسىللەر كۆپەيتىلىپ 10 غا يەتكۈزۈلگەن ۋە ئەمەلىي ئىستېمال جەريانىدا تېخىمۇ شاخلىنىپ، تۈرلۈك بەھرىلەر ھاسىل قىلىنىپ، 66 غا ھەتتا 85 كە يەتكۈزۈلگەن.

بېيىتىلەر ياكى مىسرانى تەپئىللەرگە ئايرىماق ياكى سالماق (تاكت) ئۇچۇن، بەھرىلەر ۋۇجۇتقا كەلتۈرۈلگەن. بەھرى — ئاروز ۋەزندىكى شېئىرلارنىڭ تەپئىللەر بويىچە شەكىللىنىدىغان تۈرى. كەڭرەك قوللىنىلىدىغان بەھرىلەر 16 خىل بولۇپ، ئۇلارنىڭ تۇپ ئىسىملىرى ۋە نورمال شەكىللىرى (تەپئىللىرى) تۆۋەندىكىچە: (لېكىن شائىرلار بەھرىلەرنى ئەركىن قوللانغىنى ئۈچۇن، بۇ تەپئىللەر مۇتلەق شەكىل ئەمەس، بىر بەھرىنى باشقىچە تەپئىلدە ئىپادىلەشمۇ مۇمكىن):

تەۋىل: فەئۇلۇن مەفائىلۇن فەئۇلۇن مەفائىلۇن؛

مەدىد: فائىلاتۇن فائىلۇن فائىلاتۇن فائىلۇن؛

بەسىت: مۇستەفئىلۇن فائىلۇن مۇستەفئىلۇن فائىلۇن؛

كامىل: مۇتەفائىلۇن مۇتەفائىلۇن مۇتەفائىلۇن؛

ۋافىر: مۇفائەلەتۇن مۇفائەلەتۇن فەئۇلۇن؛

ھەزەج: مەفائىلۇن مەفائىلۇن مەفائىلۇن مەفائىلۇن؛

رەجەز: مۇستەفئىلۇن مۇستەفئىلۇن مۇستەفئىلۇن مۇستەفئىلۇن؛

رەمەل: فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن؛

سەرىئ: مۇفتەئىلۇن مۇفتەئىلۇن فائىلۇن؛

مۇنسەرىئ: مۇستەفئىلۇن فائىلاتۇن مۇستەفئىلۇن؛

قانۇنىيەتلىك توختاش (پائۇزا). بۇمۇ شېئىردا ئاھاڭدارلىق تۈيغۇ-سىنى پەيدا قىلىدىغان بىر ئامىل. تۇراقنىڭ پرىنسىپى شۇكى، زامانىۋى ئۇسلۇبتىكى شېئىردا («بارماق» ۋەزنىدە) سۆز-ئىبارە-لەرنىڭ مەنە پۈتۈنلىكى ئۆلچەم قىلىنىدۇ؛ «ئارۇز» ۋەزنىدىكى شېئىرلاردا، ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن سۆزلەر پارچىلىنىپ، تۇراقتا تەپئىللەر ئۆلچەم قىلىنىدۇ، زامانىۋى ئۇسلۇبتىكى شېئىرلاردا، كىشىلەر كۆپىنچە بىر سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسىنى بىر چەك قىلىپ، ئادەتتىكى گەپلىشىشنىڭ تەبىئىي تاكتىلىرى بويىچە تۇراقىغا ئايرىيدۇ. ئەندىزىلىك («ئارۇز ۋەزنىدىكى) شېئىرلار تاللانغان بەھرنىڭ ئۆلچىمى بويىچە تۇراقىغا ئايرىمىسا ۋەزنىگە چۈشمەيدۇ.

ئارۇز ۋەزنى

«ئارۇز» («ئەرۇز») سۆزىنىڭ تومۇرى «ئەرز» بولۇپ، «ئەن»، «كەڭلىك» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ؛ كۆچمە مەنىسى بويىچە، «ئارۇز» شېئىرنىڭ «مىزانى» (ئۆلچىمى) دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ— ئەندىزىلىك شېئىرلاردا، بولۇپمۇ كلاسسىك شېئىرىيەتتە رېتىم تۈزۈلۈش قائىدىلىرىدىن بىرى.

ئارۇز ۋەزنىنىڭ تۇراقلار بويىچە بوغۇملىرىنى ئۆلچەشتە قوللا-نىلىدىغان ئەندىزىسى بار، بۇ «تەپئىل» دېيىلىدۇ. تەپئىل— «پەدە» يەنى شېئىردا ئاھاڭ پەدىسى دېمەكتۇر. ئارۇز ۋەزنىگە سېلىنغان شېئىرنىڭ تۈزۈلۈشىدە، 8 ئاساسىي تەپئىل بولىدۇ:

1. فەئۇلۇن؛ 2. فائىلۇن؛ 3. مەفائىلۇن؛ 4. فائىلاتۇن؛

مۇسەددەس مەخزۇف» (تەپتىلى: مەفائىلۇن مەفائىل فەئۇلۇن) «ھەزەج مۇسەددەس مەكفۇف مەقسۇر» (تەپتىلى: مەفائىل مەفائىل مەفائىل)، «ھەزەج مۇسەددەس مەكفۇف مەخزۇف» (تەپتىلى: مەفائىل مەفائىل فەئۇلۇن)، «ھەزەج مۇسەددەس ئەخرەب مەقبۇز» (تەپتىلى: مەفئۇل مەفائەلۇن مەفائەلۇن)، «ھەزەج مۇسەددەس ئەخرەب مەقبۇز مەقسۇر» (تەپتىلى: مەفئۇل مەفائەلۇن مەفائەلۇن)، «ھەزەج مۇسەددەس ئەخرەب مەقبۇز مەخزۇف» (تەپتىلى: مەفئۇل مەفائەلۇن فەئۇلۇن)، «ھەزەج مۇسەددەس ئەخرەب ئۇشتۇر مەقسۇر» (تەپتىلى: مەفئۇلەن فائەلەن مەفائىل) — بىر ھەزەج بەھرى ئەنە شۇنداق ئىككى تۈركۈمدىن 16 خىلىغا بۆلۈنۈپ كەتكەن. قىسقا بەھرىلەردىن «بەھرى مۇزارئ»مۇ 7 خىل بولىدۇ.

ئەرەب، ئەجەم ۋە تۈركىي خەلقلەر شېئىرىيەتلىرىدە ئارۇز ۋەزنىنىڭ شەكىللىنىشى ئومۇمىي جەھەتتىن بىر-بىرىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. «ئارۇز» دېگەن نامنىڭ ئەرەبچە بولۇشىغا قاراپ، شېئىرىيەتتىكى ۋەزنىنىڭ بۇ قائىدىسىنى كۆپىنچە تەتقىقاتچىلار ئەرەبلەرگە خاس دەپ ھېسابلىشىدۇ. ئەمما تۈركىي خەلقلەرنىڭ قەدىمكى شېئىرىيىتىدىمۇ ئاشۇنداق ۋەزىن بار ئىكەنلىكىنى «تۈركىي تىللار دىۋانى»غا كىرگۈزۈلگەن قەدىمكى شېئىرلارنىڭ ئۆرنەكلىرىدىكى ۋەزنىلەر ئىسپاتلايدۇ.

تۈرك ئەدەبىيات تەتقىقاتچىسى پروفېسسور م. فۇئاد كۆپرۈلۈنىڭ يېزىشىچە: ئەرەب شېئىرىيىتىدە ۋەزنىنىڭ قەدىمكى ۋە ئىپتىدائىي شەكلى «رەجەز»لەردۇر. «مەشتۇر» ۋە «مەنھۇق» دېگەن نامىلار بىلەن ئىككىگە بۆلۈنىدىغان «رەجەز» ئەسلىدە دەسلەپكى ۋەزنىلەر بىلەن «نەسرىي نەزم» يەنى «سەجئى» ئارىسىدىكى بىر خىل ۋەزىن

هەقىق: مۇتەفائىلۇن مۇتەفائىلۇن؛
مۇزارىئ: مەفائىلۇن فائىلاتۇن مەفائىلۇن؛
مۇقتەزەب: فائىلاتۇن مۇفتەئىلۇن فائىلاتۇن مۇفتەئىلۇن؛
مۇجتەس: مۇفائەلۇن فەئەلاتۇن مۇفائەلۇن فەئەلاتۇن؛
مۇتەدارىك: فائىلۇن فائىلۇن فائىلۇن فائىلۇن؛
مۇتەقارىپ: فەئۇلۇن فەئۇلۇن فائىل فەئۇلۇن.

بۇ بەھرىلەرنىڭ ھەر بىرى يەنە بىرقانچە شەكىللەرگە بۆلۈنىدۇ، ھەر بەھرىنىڭ ئاساسىي ئىسمىدىن باشقا، ھەر بىر شەكىلنىڭ خاس ئېنىقلىغۇچى ئىسملىرى بولىدۇ. مەسىلەن، ھەزەج بەھرىنىڭ تۆپ شەكلى «ھەزەج مۇسەممەن سالم» (تەپسىلى: مەفائىلۇن مەفائىلۇن مەفائىلۇن مەفائىلۇن)، بۇنىڭدىن تۇرلەنگەن شەكىللىرى: «ھەزەج مۇسەممەن مەقبۇز» (تەپسىلى: مەفائەلۇن مەفائەلۇن مەفائەلۇن مەفائەلۇن)، «ھەزەج مۇسەممەن مەقبۇز مۇسبەغ» (تەپسىلى: مەفائەلەن مەفائەلۇن مەفائەلۇن مەفائەلان)، «ھەزەج مۇسەممەن ئۇشتۇر» (تەپسىلى: فائىلۇن مەفائىلۇن فائىلۇن مەفائىلۇن)، «ھەزەج مۇسەممەن ئەخرەب» (تەپسىلى: مەفئۇل مەفائىل مەفائىل مەفائىل)، «ھەزەج مۇسەممەن ئەخرەب مەكفۇف مەخزۇف» (تەپسىلى: مەفئۇل مەفائىل فەئۇلۇن مەفئۇلۇل)، «ھەزەج مۇسەممەن مەكفۇف مەقسۇر» (تەپسىلى: مەفائىل مەفائىل مەفائىل فەئۇلۇن)، — يۇقىرىدىكىلەر «بەھرى ھەزەج»نىڭ «مۇسەممەن» تۈرى؛ ئۇنىڭ «مۇسەددەس» (ئالتىلىك) تۈرىمۇ بار: «ھەزەج مۇسەددەس سالم (بەيىت تەپسىلى: مەفائىلۇن ئالتە تەكرارلىنىدۇ. يەنى بىرىنچىسى مىسرا ئىككى مەفائىلۇن، ئىككىنچى مىسرا تۆت مەفائىلۇن)، «ھەزەج مۇسەددەس مەقسۇر» (تەپسىلى: مەفائىلۇن مەفائىلۇن مەفائىل)، «ھەزەج

ئەرەب ئەدەبىياتىدا، «ئىلمۇش - شېئىر» (شېئىر ئىلمى) ئىككىگە يەنى «ئىلمۇل ئاروز» ۋە «ئىلمۇل قافىيە»گە بۆلۈنىدۇ.

ھىجرى III ئەسىردىن باشلاپ شەكىللەنگەن ئىران ئىسلام ئەدەبىياتىدىمۇ ئەرەب ۋەزنى تەسىر پەيدا قىلغان. ئەجەم شائىرلىرى ئەرەبلەر ئارىسىدا كەڭ تارقالغان «تەۋىل، مەدىد، بەسىت، ۋافىر، كامىل» بەھرلىرىنى ئاز قوللانغاندىن تاشقىرى، ئەرەب شېئىرىيىتىدە بولمىغان «جەددىد، قەرىب، مەشاكىل» بەھرلىرىنى كۆپرەك قوللانغان. ئەجەم ئاروزى 19 بەھرى، ياكى بەزىلىرىنىڭ پىكرىگە كۆرە، ناھايىتى ئاز قوللىنىلىدىغان بەش بەھرىنى چىقىرىۋەتكەندە 14 بەھرىدىن ئىبارەت بولغان. ئايرىم بەھرلەرنىڭ قوللىنىلىشىدىمۇ پەرق بولغان، مەسىلەن، پارسچىدا «بەھرى رەمەل» ئومۇمەن بىر بېيىت سەككىز بۆلۈكتىن تەركىب تاپسا، ئەرەبچىدە شۇ بەھرىدىكى بىر بېيىتنىڭ بۆلۈكلىرى ئالتىدىن ئاشمايدۇ. ئەرەب ئاروزى قەدىمكى ساسانى نەزم ئۇسۇلى ئاساسىدا قوبۇل قىلىنىپ، ئەجەملەرنىڭ قەدىمكى شېئىرىي ئەنئەنىلىرىنى ساقلىغان ھالدا ئۆزلىرىگە خاس ئاروز ئالاھىدىلىكىنى ياراتقان.

ھىجرى 7 - ئەسىر (مىلادى 13 - ئەسىر)نىڭ باشلىرىدا، شەمس قەيس (شەمسىددىن مۇھەممەد ئىبنى قەيىس — رازىي) ئۆز زامانىسىغىچە ئۆتكەن ئەجەم شائىرلىرىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ئەمگەكلىرىدىن يەنى ئىككى ئەسىرلىك تەجرىبىدىن پايدىلىنىپ، تولۇق ئەدەبىي قائىدىلەر (قافىيە، نەقىدۇل - شېئىر يەنى شېئىر تەنقىدى — تەقرىزى)نى ئىشلەپ، «كىتابۇل مۇئجەم فى مەئايىر ئەشئارۇل - ئەجەم» («ئەجەم شېئىر ئۆلچەملىرى سۆزلۈكى»)نى يېزىپ چىقتى. شەمس قەيس ئەرەب ئاروزچىلىرىنىڭ

ئىدى. كېيىن تەرەققىي قىلىپ، يېڭى بەھرىلەر قوشۇلغان بولسىمۇ، ئادەتتە «تەۋىل، ۋافىر، كامىل، بەست» بەھرلىرى كۆپرەك قوللىنىلغان. «مۇزارىئە، مۇقتەزەب، مۇجتەس، مۇتەدارىك» بەھرلىرى ئىستېمالدىن چۈشۈپ قالغان.

ئەرەب شېئىرىيىتىدىكى ۋەزىن ھەققىدە ھەممىدىن بۇرۇن تەتقىقات ئېلىپ بارغان خەلىل ئىبنى ئەھمەد بەسرى ھىجرى 150 - (مىلادى 767 -) يىلى يازغان «كىتابۇل ئەرۇز» دېگەن ئەسىرىدە، ئەرەب ۋەزنلىرىنى بىر سىستېمىغا سالغان. خەلىل بەھرىلەرنى بىر - بىرىدىن كەلتۈرۈپ چىقارماق ئۈچۈن، بەش دائىرە سىستېمىسىنى ئىجاد قىلغان؛ بىر دائىرىدىكى بەھرىدىن تۇرلۇك بەلگە - ئىشارەتلەر بىلەن يەنە بىر بەھرىنىڭ تەپئىلى چىقىدۇ. ھەر بىر بەھرە ئۈچۈن بەلگىلەنگەن شەكىل شۇ بەھرىنىڭ ئاساسىي (سەلىم شەكلى) سانىلىدۇ. سەلىم شەكلى كەم قوللىنىلىدۇ. گەرچە كېيىنچىرەك ئىبنۇل مۇقەففا، ئەبۇل - ئەببىاس ئابدۇللاھ ئىبنى مۇھەممەدۇل ئەنبارى (ھىجرى 293 - يىلى يەنى مىلادى 906 - يىلى ۋاپات قىلغان) خەلىلنىڭ سىستېمىسىنى تەنقىد قىلغان، ھەتتا ئەھمەد (ھىجرى 200 - يىلى يەنى مىلادى 816 - يىلى ۋاپات قىلغان) بۇنىڭغا تاقابىل ھالدا ئايرىم سىستېما ياراتقان بولسىمۇ، ئىمام خەلىلنىڭ قائىدىسى ئومۇملاشقان. خەلىل خۇلاسىلىغان 15 بەھىرگە، ئەھمەد «مۇتەدارىك» بەھرىنى قوشۇپ 16 قىلغان. لېكىن ئەرەب شائىرلىرى بۇ بەھرىلەر بىلەن چەكلىنىپ قالماي، يېڭى بەھرىلەرنى ئىجاد قىلغان بولسىمۇ، يۇقىرىقى بەھرىلەر ئاساسىي بەھرى بولۇپ قالغان. خەلىل ئىبنى ئەھمەدنىڭ ئارۇز نەزەرىيىسى ئەرەب، ئەجەم، تۈركىي خەلقلەر ئالىملىرى تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىدى.

كېلىدۇ.

ئاروز قائىدىسىدە بېيىت بىرلىك قىلىنىپ، ھەر بېيىت ئىككى قىسمغا (قۇر ياكى مىسراغا) بۆلۈنىدۇ، ھەر مىسرا (قۇر) ئىككى تەپئىلدىن تەركىب تاپىدۇ. بىرىنچى مىسرانىڭ باش تەپئىلگە «ئەروز»، ئىككىنچى مىسرانىڭ ئاخىرقى تەپئىلگە «زەرب» دېيىلىدۇ. ئاروز قائىدىسىدە، شېئىرلارنى ئوقۇشتا «ئىمالە، ئىشباۋ، ئىشمام» ئۇسۇللىرى قوللىنىلىدۇ. ئىمالە ــ بىرەر تاۋۇشنى (غەيرىي تەبئىي ھالدا) سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىش؛ ئىشباۋ ــ ۋەزىن ئېھتىياجى بىلەن بىر سۆزگە بىر ھەرپىنى قوشۇپ ئوقۇش، يەنى تاۋۇشلارنى قاتتىق ياكى قېلىن تەلەپپۇز قىلىش؛ ئىشمام ــ تاۋۇشلارنى يۇمشاق ۋە ئىنچىكە تەلەپپۇز قىلىش.

ئۇزۇن ۋە قىسقا بەھرىلەردىن بەزى مىساللارنى كەلتۈرىمىز.

بەھرى تەۋىل ــ تەۋىلنىڭ لۇغەت مەنىسى «ئۇزۇن» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ بەھرىنىڭ ئېنىقلىغۇچى نامى «بەھرى تەۋىل سالىم» («مۇكەممەل ئۇزۇن بەھرى»)، بۇ بەھرىدە يېزىلغان شېئىرنىڭ مىسراسى ئىككى بۆلۈكىكە (ھەر بۆلۈكى 2 تۇراقتا) بۆلۈنگەن؛ ھەر بۆلۈكى 7 بوغۇمدىن (بىرىنچى تۇراق 3 بوغۇم، ئىككىنچى تۇراق 4 بوغۇم) بولۇپ، ھەر مىسرا 14 بوغۇمدىن تەركىب تاپىدۇ. بۇنىڭ تەپئىلى:

فەئۇلۇن مەفائىلۇن فەئۇلۇن مەفائىلۇن.

مىسال:

يۇزۇڭنى كۆرسە قىلۇر گۈل ئۆزىنى يۇز پارە،
خوتەن يازىسىدا ئاھۇ كۆزۈڭدە ئەۋارە.

(سەككاكى)

ئاتالغۇلىرىغا ۋە سىنىپلاشتۇرۇش ئۇسۇللىرىغا ئەمەل قىلىپ، 14 بەھرىگە ئايرىلغان ئەجەم ئارۇزىنى 4 دائىرىگە توپلىغان: بىرىنچى، دائىرەئى مۇئتەلەفە (ئاممباب تەپئىللەر دائىرىسى)، بۇنىڭغا ھەزەج، رەجەز، رەمەل ــ 3 بەھرى كىرگۈزۈلگەن؛ ئىككىنچى، دائىرەئى مۇختەلەفە (خىلمۇخىل بەھرىلەر دائىرىسى)، بۇنىڭغا مۇنسەرىھ، مۇزارىئ، مۇقتەزەب، مۇجتەس ــ 4 بەھرى كىرگۈزۈلگەن؛ ئۇچىنچى، دائىرەئى مۇجتەلەبە (كەلتۇرۇپ چىقارغۇچى بەھرىلەر دائىرىسى)، بۇنىڭغا سەرىئ، غەرىب ياكى جەددى، قەرىب، ھەفىق، مۇشاكىل ــ 5 بەھرى كىرگۈزۈلگەن؛ تۆتىنچى، دائىرەئى مۇتتەفەقە (ماسلاشتۇرۇلغان بەھرىلەر دائىرىسى)، بۇنىڭغا مۇتەقارىب، مۇتەدارىك ــ 2 بەھرى كىرگۈزۈلگەن.

ئارۇز قائىدىسى توغرىسىدا مەشھۇر ئەدىبلەر (ناۋايى، بابۇر، ۋائىز، كاشىفى) نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازغان ۋە ئارۇز ئىلمىگە دائىر تەجرىبىلەردىن يېڭى خۇلاسىلار چىقارغان.

يۇقىرىدا كەلتۇرۇلگەن بەھرىلەر ئىككى چوڭ تۈركۈمگە ئايرىلىدۇ: بىر تۈركۈمى ــ «بەھرى تەۋىل» يەنى «ئۇزۇن بەھرىلەر»، يەنە بىرى ــ «بەھرى قەسىر» يەنى «قىسقا بەھرىلەر».

بەھرى تەۋىلگە تەۋىل، مەددىد، بەسىت، كامىل، ۋافىر، ھەزەج رەجەز، رەمەل، مۇنسەرىھ، مۇقتەزەب، مۇختەس ــ 11 بەھرى كىرىدۇ؛ بەھرى قەسىرگە سەرىئ، ھەفىق، مۇزارىئ، مۇتەدارىك، مۇتەقارىب (كېيىن قوشۇلغان جەددى، قەرىب، مۇشاكىل) ــ 8 بەھرى كىرىدۇ.

ئۇزۇن بەھرىلەردە شېئىرلارنىڭ مىسرالىرى كۆپىنچە 13 ــ 16 بوغۇملۇق كېلىدۇ، قىسقا بەھرىلەردە بولسا 7 ــ 12 بوغۇملۇق

سەككزلىك رەمەل) بولۇپ، مىسراسى 8 بوغۇملۇق ئىككى بۆلۈكتىن (ھەر بۆلۈكى 4 بوغۇملۇق 2 تۈراقتىن) تەركىب تاپقان 16 بوغۇملۇق بەھرى، بۇنىڭ ھەر بىر تۈراقلىرى سوزۇلۇپ جارانلىق ئوقۇلىدۇ. تەپتىلى:

فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن.

مىسال:

زېمىستان كۆرمىگەن بۇلبۇل باھارنىڭ قەدرىنى بىلمەس،
جاپانى چەكمىگەن ئاشىق ۋاپانىڭ قەدرىنى بىلمەس.

(خەلق بېيىتى)

كۆرۈپ گۈلدەك يۈزۈڭ رەڭگىنى كۆزدىن يۇز چەمەن بولدى،
ئەقىق ئېرىنگىنى كۆرگەلى كۆزۈم ھالى يامان بولدى.
تۈن-ئاخشام تولغانۇ سۇمبۇل بىكىن زۇلفۇڭدىن ئاھ ئۇردى،
ھاۋانى غالىبە ئۇتتى جەھان مۇشكى خوتەن بولدى.

(سەككاكى)

بەھرى رەمەلنىڭ يەنە بىر خىلى «رەمەل مۇسەمسەن مەخزۇف» (سەككزلىك كەمتۈك بەھرى) بولۇپ، مىسراسى 4 تۈراقتىن 1-، 2-، 3-تۈراقلىرى 4 بوغۇمدىن، 4-تۈراق 3 بوغۇمدىن) 16 بوغۇملۇق ۋەزىن. بۇنىڭ تەپتىلى:

فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلۇن.

مىسال:

كىمكى ئۆلمەستىن بۇرۇن بىلمەس بۇ جاننىڭ قەدرىنى،
كىم ئۆلەر ھالەتكە يەتسە شۇ بىلۇر جان قەدرىنى.

(خەلق بېيىتى)

دىلربالىغ، مېھربانلىغ، خۇش زەبانلىغ لارمۇدۇر،

كىيدىم كېپىنەك تونىنى گۈلخانىدا ياتارمەن دەپ،
ئالدىم يا بىلەن ئوقنى دۈشمەننى ئاتارمەن دەپ.
(خەلق بېيىتى)

بەھرى مەددە ــ «مەددە»نىڭ لۇغەت مەنىسى «سوزماق، سوزۇلماق» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇنىڭ ئېنىقلىغۇچى نامى «بەھرى مەددە سالىم» («مۇكەممەل سوزۇلغۇچى بەھرى»). بۇ بەھرىدىمۇ ھەر مىسرا 7 بوغۇملۇقتىن 2 بۆلەكتە بۆلۈنگەن 14 بوغۇمدىن تەركىب تاپىدۇ. بۇنىڭ بەھرى تەۋىلىدىن پەرقى شۇكى، بۇنىڭ مىسرا سەددىكى 1 ــ، 3 ــ تۇراقلار 4 بوغۇمدىن، 2 ــ، 4 ــ تۇراقلار 3 بوغۇمدىن تۇزۇلىدۇ؛ ئاندىن ھەر بىر تۇراق سوزۇلۇپ، جاراڭلىقراق ئوقۇلىدۇ. بەھرى تەۋىلىدە بولسا تۇراقلار قىسقىراق ئوقۇلىدۇ. بۇنىڭ تەپسىلى:

فائىلاتۇن فائىلۇن فائىلاتۇن فائىلۇن.

مىسال:

ھەر نېچە يامانلىقكى قىلۇر ياخشى كۆرۈنۈر،
نازۇك كىشىدىن ھەرنەر كېلۇر ياخشى كۆرۈنۈر.
(لۇتفى)

بىر ياخشىغا بىر يامان ھەر يەردە بار، يارى ــ يار،
ئىككى ياخشى بىر بولغان قەيەردە بار، يارى ــ يار.
(خەلق بېيىتى)

بەھرى رەمەل ــ «رەمەل»نىڭ لۇغەت مەنىسى «ئاۋۇن، كۆپ، تولا» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ ئادەتتە تولا ئىشلىتىلىدىغان يەڭگىل بەھرى. شۇڭا بۇنىڭ خىللىرىمۇ كۆپ. بۇ بەھرىنىڭمۇ 19 خىلى بار. ئۇنىڭ تۈپ شەكلى «رەمەل مۇسەممەن سالىم» (مۇكەممەل

مسال:

مەنى ئۇسرۇك كۆزۈك نازى ئۇنىڭدەك بىخەبەر قىلدى،
كى بىخۇد بولدى ھالىمدىن مانا ھەركىم نەزەر قىلدى.
(لۇتفى)

بىر كۈن مېنى ئوتقا سېلىپ مەجنۇن شىئار ئۆلتۈرگۈسى،
ئۇسرۇك چىقىپ جەۋلان قىلىپ دىۋانىۋار كۆيدۈرگۈسى.
(ناۋايى)

بەھرى مۇقتەزەب ــ «مۇقتەزەب»نىڭ لۇغەت مەنىسى «ئېغىزغا ئەپلىشىپ بەرمەك»، «راۋان» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ ۋەزىننىڭ كەڭ-رەك ئىشلىنىدىغان بىر خىلى «بەھرى مۇقتەزەب مۇسەممەن مەتۋى» («سەككىز قاتلىق راۋان بەھرى»)، يەنى تىلغا ئەپلىشىپ بېرىدى-غان ۋە ئىككىنچى بۆلىكى سەككىزلىك بولۇپ كېلىدىغان بەھرى. بۇنىڭدا مىسرا بىرىنچى بۆلىكى 7 بوغۇم (بىرىنچى تۇراق 3 بوغۇم)، ئىككىنچى بۆلۈكى 8 بوغۇم (ھەر ئىككى تۇراق 4 بوغۇمدىن) بولۇپ، 15 بوغۇمدىن تەركىب تاپىدۇ. («رەمەل مۇسەممەن سۇدۇر»نىڭ ئەكسىچە). بۇنىڭ تەپئىلى:

فائىلۇن مۇفتەئىلۇن مۇفتەئىلۇن مۇفتەئىلۇن.

مسال:

تاغمۇ تاغلاردىن ئېگىز ئارغۇ بۇلاقنىڭ تاغلىرى،
ئۇستۇنىدە قار ياتادۇر ئاستىندا باغلىرى.
(خەلق بېيتى)

ئاھىكىم باغرىم فىراق ئوتى ئۆزە بولدى كەباب،
مەجلىسىم نۇقلى غەمۇئەندۇھۇ كۆزياشىم شەراب.
(سەككاكى)

دىلنەۋازلىغ، قەدىرداتلىغ بەدگۇماتلىغ لازمۇدۇر؛
سەرۇندەك قەد، گۈل كەبى يۈز، غۇنچەدەك لەبمۇ ئەمەس،
لۇتف ئېھساندۇر گەداغە خۇنغە شاتلىغ لازمۇدۇر.
(گومنام)

«بەھرى ھەزەج»نىڭ تۈپ شەكلى «بەھرى ھەزەج مۇسەممەن سالىم» («مۇكەممەل سەككىزلىك تېز ـ ياڭراق بەھرى»)، يەنى ھەر مىسراسى 4 تۇراقلىق (ھەر تۇراق 4 بوغۇمدىن) 16 بوغۇمدىن تەركىب تاپىدۇ. بۇنىڭ تەپسىلى:

مەفائىلۇن مەفائىلۇن مەفائىلۇن مەفائىلۇن.

مىسال:

بارارغا يوللىرىڭ بولسۇن، يانارغا ھەمرىيىڭ بولسۇن،
سېنىڭدەك نازىنىن يارغا مېنىڭدەك قۇللىرىڭ بولسۇن.
(خەلق قوشىقى)

بەھرى رەجەز ــ «رەجەز»نىڭ لۇغەت مەنىسى «شېئىر ئېيتىش»، «كۈيلەش» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ قىسقا ـ قىسقا، ئۇلاپ تېز ئوقۇلىدىغان ئۇزۇن بەھرى. بۇ ئاساسەن ئىككى خىل بولىدۇ: بىر خىلى «رەجەز مۇسەممەن سالىم» («مۇكەممەل سەككىزلىك كۈيلەش»)، بۇنىڭ تەپسىلى: 4 مۇستەفئىلۇن؛ يەنە بىر خىلى «رەجەز مۇسەممەن مەتۋى» («قاتلىنىدىغان ياكى ئىنچىكە ئوقۇلىدىغان سەككىزلىك كۈيلەش»). بۇنىڭ تەپسىلى: 4 مۇفتەئۇن، ياكى 2 قات مۇفتەئۇن ـ مەفائىلۇن. بۇ ئىككى خىل شەكلىنىڭ ئورتاق خۇسۇسىيتى شۇكى، سۆزلەر تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار ئىشمام بىلەن ئوقۇلىدۇ؛ ھەر مىسرا 4 بوغۇملۇقتىن 4 تۇراقلىق بولىدۇ.

مسال:

سەنگدەك پەری خەیلی ئادەمدە یوق،
دېمەي خەیلی ئادەمکی، ئالەمدە یوق.
پەرىشان چۇ زۇلفۇڭ خەمىن قىلدى يەل،
پەرىشان كۆڭۈل يوقكى ھەر خەمدە يوق.

(ناۋايى)

ئىككىنچى خىلى ــ «بەھرى مۇتەقارىب مۇسەددەس سالىم» («مۇكەممەل ئالتىلىك ئەپلىك بەھرى»)، يەنى ھەر مىسرا ئىككى بۆلەكتىن، (بىرىنچى بۆلىكى 6 بوغۇمدىن، ئىكىكىنچى بۆلىكى 5 بوغۇمدىن تەركىب تاپىدىغان) 11 بوغۇملۇق ۋەزىن. بۇ بەھرىدە كلاسسىك شائىرلىرىمىزنىڭ غەزەللىرى كۆپ. بۇنىڭ تەپسىلى:

فەئۇلۇن فەئۇلۇن فائىل فەئۇلۇن.

مسال:

مەكىز يا رەۋزەنى رىزۋانمۇدۇر بۇ؟
ئاغىز يا غۇنچەئى خەندانمۇدۇر بۇ؟
قاراقچى كۆزلەرىن كىم كۆرسە ئەيتۇر،
ئەجەب ئەييارى تۇركستانمۇدۇر بۇ؟

(ئاتايى)

چۇ ھەردەم ئول پەرى بىگانە بولغاي،
ياقىندۇركىم كىشى دىۋانە بولغاي.
شەبستان ئىچرە سەن ئول شەمئى سەنكىم،
كەۋاكىب دەۋرىدە پەرۋانە بولغاي.

بەھرى ھەفىف ــ «ھەفىف»نىڭ لۇغەت مەنىسى «شىلدىرلايدىغان» ياكى «ئورالغان» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ چاچما بەھرىدۇر.

ئەمدی «قسقا بەھرىلەر»دىن تونۇشتۇرىمىز.

بەھرى سەرىسى ــ «سەرىئىنىك لۇغەت مەنىسى «تېز»، «چاپسان» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ بەھرىنىڭمۇ خىللىرى كۆپ: بىر خىلى «بەھرى سەرىسى مەقسۇد» («تېز ـ ئۇزۇك بەھرى»)، يەنى مىسرا سىدىكى سۆزلەر ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن ئۇزۇپ ـ ئۇزۇپ، تېز ئوقۇلىدۇ. بۇ خىل بەھرىدە مىسرا 11 بوغۇمدىن تەركىب تاپىدۇ؛ 3 تۇراقتا بۆلۈنۈپ، 1 ـ ، 2 ـ تۇراقلار 4 بوغۇمدىن، 3 ـ تۇراق 3 بوغۇمدىن بولىدۇ. تەپىلى:

مۇستەفئىلۇن مۇستەفئىلۇن فائىلۇن.

مىسال:

ئۇقۇپ سۆزلە سۆزنى ئىۋە سۆزلەمە،
سۆزۈڭ كىزلە كەتىن باشىڭ كىزلەمە.

(ئەھمەد يۈكنەكى)

نەچچە كۈندۇر كۆرمەدىم يارىم سەنى،
سەنمۇ ھەرگىز ياد ئەتمەدىڭ ھەرگىز مەنى.

(گومنام)

بەھرى مۇتەقارىب ــ «مۇتەقارىب»نىڭ لۇغەت مەنىسى «ئەپلىك» «ئاسان» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ بەھرىنىڭمۇ بىرقانچە خىلىدىكى بار:

بىر خىلى ــ «بەھرى مۇتەقارىب ئەسرەم مەقسۇر» («قسقا، كەمتۇك، ئەپلىك بەھرى»). بۇ بەھرى 11 بوغۇملۇق بولۇپ، ھەر مىسرا ئىككى بۆلەكتىن (بىرىنچى بۆلىكى 7 بوغۇم، ئىككىنچى بۆلىكى 4 بوغۇمدىن) تۇزۇلىدۇ. تەپىلى:

فەئۇلۇن مەفائىلۇن مۇستەفئىلۇن.

مايدۇ) تۇزۇلىدۇ. تەپسىلى:
مەفائىلۇن فائىلاتۇن مەفائىلۇن.

ئەگەر بۇ بەھرىنىڭ «مۇسەبەغ» (تولۇق، توق) تۇرى بويىچە، تەپسىلى: «مۇتەفائىلۇن فائىلۇن مەفائىلۇن» بولۇپ كەلسە، تۇراقلار ئالمىشىپ، بوغۇملار گىرەلىشىپ، 12 مىسرا يەنىلا 12 بوغۇمدىن تۇزۇلىدۇ.

مىسال:

يانا سەنسىزىن مۇنىسىم غەم بولۇپتۇر،
كۆزۈمگە يۇرەك قانى ھەمدەم بولۇپتۇر.
قارارىپ كۆزۈم دەم-بەدەم زار يىغلار،
ئاڭا شامى ھەجرىدە ماتەم بولۇپتۇر.
(ناۋايى)

جانىم سەدەقە ئول كۆزى بىمار سەنەمگە،
باشتىن يۇرۇپ گىسۇلەرىن سالسا قەدىمگە...
ئاغزى بىلە زۇلفۇ قەدى لام-ئەلىفدىن،
ئەي ۋاي نېتەي خەستە كۆڭۈل قالدى ئەلەمگە.
(ئاتايى)

ئومۇمەن، ئەندىزىلىك شېئىرلاردا، مىسرالارنىڭ بوغۇملىرى مەلۇم سان بىلەن چەكلىنىدۇ؛ ئادەتتە، بىر مىسرا (شېئىرنىڭ ۋەزنىگە قاراپ) يەتتە بوغۇمدىن 16 بوغۇمغىچە بولىدۇ. خەلق ئاممىسى يارىتىدىغان خەلق قوشاقلىرىنىڭ بەزى شەكىللىرىدە، ئالمىشىش پولى بىلەن، بىرىنچى مىسراسى 8، ئىككىنچى مىسراسى 7 بوغۇمدىن

بۇنىڭدا مىسرا 10 بوغۇمدىن تەركىب تاپىدۇ. سۆزلەرنىڭ بوغۇم-
لىرى چېچىلىپ ئوقۇلىدۇ. بۇ بەھرىنىڭمۇ بىرقانچە تۈرلىرى بار.
تولاراق ئىشلىنىدىغان (كلاسىكلار تولاراق ئىشلەتكەن) تەپ-
ئىلى:

مۇتەفائىلۇن مۇتەفائىلۇن
ياكى
مۇفائىلەتۇن مۇفائىلەتۇن

مىسال:

قان بولدى كۆڭۈل بىراقى بىرلە،
كۆيدى جانىم ئىشتىياقى بىرلە.
ئىشقىندە قارا باشىم ئاقاردى،
بىر قاقمادىكۆز قاراقى بىرلە.

(ئاتايى)

قان بولدى كۆڭۈل فراقىڭىزدىن،
جان كۆيدى ھەم ئىشتىياقىڭىزدىن.
دىنۇ دىلۇ ئەقل بولدى ياغما،
جان ئالغۇچى ئول قاراقىڭىزدىن.

(لۇتفى)

بەھرى مۇزارىئ — مۇزارىئىنىڭ لۇغەت مەنىسى «ئوخشاپ
كېتىدىغان» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ بەھرىنىڭمۇ بىر-
قانچە خىلى بار. بىر خىلى — «بەھرى مۇزارىئ مۇسەممەن مەك-
ھۇر مەقسۇر» (سەككىزلىككە ئوخشاپ كېتىدىغان ئەيلىك قىسقا
[illegible] مىسرا 12 بوغۇمدىن (ھەر بىر تۈراق 4 بوغۇم-
[illegible] ئايرىلا-

بۆلۈنىدۇ؛ مىسرانىڭ ئاھاڭدارلىقىنى ئاشۇرۇش ۋە پىكىرنى كۆچەيتىش ئۈچۈن، بۇ ئىككى تۈركۈم ئاساسىدا يەنە قوش قاپىيە ياكى رادىف، ئىچكى قاپىيە دەپ تۈرلىنىدۇ؛ تاللانغان ۋەزىن تەلىپىگە ۋە تەپەككۇرنىڭ بەدىئىي ئىھتىياجىغا بېقىپ، ئىزچىل قاپىيە ۋە ئالماش قاپىيە دەپ ئايرىلىدۇ؛ ھەرقانداق قاپىيە ئاساسىي ئىدىيىنى گەۋدىلەندۈرگۈچى تەپەككۇر ۋە تەسەۋۋۇرنىڭ ئۈزۈن ياكى قىسقا، مۇررەككەپ ياكى ئىخچام بولۇشىغا قاراپ، كەڭ قاپىيە ۋە تار قاپىيە دەپ پەرقلىنىدۇ.

توق قاپىيە

توق قاپىيە ــ تويۇنغان قاپىيە، يەنى سىمىز قاپىيىدۇر. تىلدا تەلەپپۇز قىلىنىش ئورنى ۋە ئۇسۇلى ئوخشاش بولغان تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن قاپىيە ــ توق قاپىيە بولىدۇ. يەنى بىر بوغۇملۇق قاپىيە (سۆز) باشتىن ـ ئۇچقا بىر خىل سوزۇق تاۋۇشتىن تەركىب تاپقان ۋە ئاخىرىدا بىر خىل ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن كەلگەن بولسا، بۇنى توق قاپىيە دەيمىز. مەسىلەن:

گاز	ساز	ياز	غاز
دەز	بەز	گەز	سەز
ئىز	بىز	تىز	قىز
ئۇز	بوز	توز	سوز
ئۇز	تۇز	مۇز	بۇز
بۆز	كۆز	سۆز	ئۆز
كۈز	تۈز	يۈز	ئۈز

(ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بىر بوغۇملۇق سۆزلەردە "ئې"

تۈزۈلۈپ، 4 مسرا بىلەن شەكىللەنگەن.

شەكىل جەھەتتىن تەكشى ـ رەتلىك، مۇناسىپ ۋەزنى بىلەن يېزىلغان شېئىرنى ئوقۇغاندا، ئاھاڭلارنىڭ تاكتى تەڭپۇڭ بولۇپ چىقىدۇ (بولۇپمۇ غەزەللەر ۋە خەلق بېيتلىرىدا).

2. قاپىيە

شېئىر ئىجادىيىتىدە بەدىئىي شەكىلنىڭ ئىككىنچى بىر شەرتى ــ قاپىيە. بۇ خەلقئارا ئاتالغۇدا «rifm» دېيىلىدۇ. بۇ سۆز گرېكچە «rhythomos» (يەنى «ئاھاڭداشلىق») دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان. مىسرانىڭ ئاخىرقى سۆزى ئىككىنچى بىر مىسرانىڭ ئاخىرقى سۆزى بىلەن ئاھاڭداش بولۇپ كەلسە، شۇ قاپىيە بولىدۇ.

قاپىيە ــ شېئىرنى ئەسەرنىڭ گەۋدىلىك خۇسۇسىيەتلىرىدىن بىرى. قاپىيىنىڭ 3 رولى بار: (1) سۆزلەردە مۇناسىپ ئاھاڭداشلىق پەيدا قىلىپ، تىلنى تەسىرلىنەرلىك، جاراڭلىق ۋە مۇزىكىلىق گۈزەللىككە ئىگە قىلىدۇ؛ شېئىرنى ئەسەرنىڭ رېتىملىق ھېسسىياتىنى كۈچەيتىدۇ. ئاڭلىنىش جەھەتتىن گۈزەللىك تۇيغۇسى پەيدا قىلىدۇ؛ (2) كۈيلەشكە، دېكلاماتسىيە قىلىشقا، يادلاشقا ئاسانلىق تۇغدۇرىدۇ؛ (3) شېئىرنى تىلنى شېئىردىكى ئالاھ ـ تۇيغۇنى تەسىرلەندۈرەرلىك ئىپادىلەپ بېرىش پاساھىتىگە ئىگە قىلىدۇ، شۇ سەۋەبتىن شېئىر ئوقۇغۇچىلاردا ئىچكى ئورتاق سادا پەيدا قىلىدۇ.

ھازىرغىچە ئىجاد قىلىنغان شېئىرلاردىكى قاپىيىلەر كۆپىنچە بوغۇملار تەركىبىدىكى سوزۇق ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى بويىچە، توق قاپىيە، ئاچ قاپىيە دەپ ئىككى تۈرگە

ئېلىپ	كېلىپ	بىلىپ	قېلىپ	سېلىپ
كەچتى	ئىچتى	ئۇچتى	پىشتى	چۈشتى
ئاتتى	ياتتى	پاتتى	ساتتى	قاتتى
چاقماق	توقماق	ياقماق	ئۇقماق	قاقماق
ئۇلۇغ	تۇلۇق	تولۇق	بولۇق	خۇلۇق
ئەمگەك	ئەلگەك	كەسكەك	ئۈسكەك	
ئۈزۈم	تۈزۈم	كۆزۈم	يۈزۈم	
قايماق	ئويماق	مايماق	تۇيماق	
ئۇيغۇن	تۇيغۇن	قۇزغۇن	بۇژغۇن	

كۆپ بوغۇملۇق قاپىيىلەردە، ئاخىرقى بوغۇمى بىر خىل ياكى جۈپلۈك تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن بولسىلا (بىرىنچى، ئىككىنچى بوغۇملىرى قانداق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەنلىكىدىن قەتئىينەزەر)، توق قاپىيە ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

باھار	ئىپتىخار	زۇلپىقار	سۇنقار
نىگار	يادىكار	ئىنكار	تۆھپىكار

ئاندىن، بەزىدە ئاخىرقى بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ بىرخىل كەلگەنلىكى ئاساس قىلىنىپ، توق قاپىيە ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

ھاۋا	سابا	ئارا	سادا	ۋابا
جۇدا	ئاشىنا	ئانا	ئاڭا	ساڭا
ئىپتىدا	پىدا	قايدا	قازا	
جامال	شامال	سوئال	زاۋال	

لېكىن ئىنچىكىلەپ تەھلىل قىلغاندا، بۇلار تويۇنغان قاپىيە بولالمايدۇ، پەقەت ئۈچىنچى ئورۇندىكى توق قاپىيە ھېسابلىنىدۇ.

تاۋۇشى كەلمەيدۇ).

بىر بوغۇملۇق سۆزلەردىكى سوزۇق تاۋۇشلار (ئا ئە ئى ئو ئۇ ئۆ ئۇ) تىل ئورنى جەھەتتىن ئارقا سوزۇق، ئالدى سوزۇق، ئارا سوزۇق دەپ بۆلۈنگەنلىكى ئۈچۈن، ئارقا سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۇرۇلگەن سۆزلەر بىلەن ئالدى ياكى ئارا سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۇرۇلگەن سۆزلەر توق قاپىيە بولالمايدۇ. ئاندىن، سوزۇق تاۋۇشلار لەب ھالىتى بويىچە يەنە پەرقلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن، لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلاردىن بىر-بىرىگە توق قاپىيىداش بوغۇم تۇزگىلى بولمايدۇ؛ لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلاردىنمۇ ئارقا سوزۇق "ئو"، "ئۇ" تاۋۇشلىرىدىن تۇرۇلگەن بوغۇم بىلەن ئالدى سوزۇق "ئۆ"، "ئۈ" تاۋۇشلىرىدىن تۇرۇلگەن بوغۇم بىر-بىرىگە توق قاپىيە بولالمايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇزۇك تاۋۇشلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ جۈپلۇك تاۋۇشلىرى بىلەنلا ئاساسەن توق قاپىيىداش بوغۇم بولالايدۇ. مەسىلەن:

ب-پ	د-ت	س-ز	چ-ش
ن-ڭ	ق-غ	ك-گ	ج-ژ
ھ-خ	ف-ۋ		

ئىككى بوغۇملۇق قاپىيىلەردە، بىرىنچى بوغۇملىرى بىر خىل سوزۇق تاۋۇشلار، ياكى ئۆزلىرىگە تۇركۈمداش (جۈپلۇك) تاۋۇشلار ئارقىلىق تۇرۇلۇپ ۋە ئاخىرى بىر خىل ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاياقلىشىپ، ئاخىرقى بوغۇملىرى پۈتۈنلەي بىر خىل كەلگەن بولسا، ئۇنى مۇكەممەل توق قاپىيە دەيمىز. مەسىلەن:

ئادا	سادا	جۇدا	قۇدا
ئالغان	قالغان	سولغان	يۇلغان

كەلدى ـ كەتتى	سوزدى ـ تولدى
ئاتاپ ـ ساناپ	بۇگۈن ـ ئۇچۇن
ئېرىق ـ ئېچىق	پەلۋان ـ قەھرىمان

چۈنكى، بۇنداق سۆزلەردە، سوزۇق تاۋۇشلار ئوخشاش بولسمۇ، لېكىن قاپىيىنىڭ ئاچ ـ توقلۇقىنى بەلگىلەيدىغان ئاخىرقى بوغۇم-دىكى ئۇزۇك تاۋۇشلار ئوخشاش ئەمەس. ياكى ھېچ بولمىغاندا جۈپلۈك تاۋۇش ئەمەس.

مەنە ئېتىبارى بىلەن، ئايرىم مىسرالاردا ئاچ قاپىيىنى قوللىنىش قىمۇ بولىدۇ.

توق قاپىيە بىلەن ئاچ قاپىيە تۇم قاپىيە ۋە ئىنچىكە قاپىيە دەپمۇ ئاتىلىدۇ. تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ئېغىز ۋە بۇرۇن بوشلۇقلىرىنىڭ سادا چىقىرىش ھالىتى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، تاۋۇشلارنىڭ ياكراقلىق دەرىجىسى كۈچلۈك ياكى ئاجىز بولىدۇ. «تۇم ـ ئىنچىكە» دېمەك قاپىيىلەرنىڭ سادالىق دەرىجىسىنى كۆرسىتىدۇ. تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ئېغىز يوغانراق ئېچىلىپ، شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇرۇن بوشلۇقىدىمۇ سادا پەيدا قىلغان قاپىيىلەرنىڭ ياكراقلىق دەرىجىسى كۈچلۈكرەك بولىدۇ. مەسىلەن: "ئان، ئاڭ، دا، را، غا، ئەن، دە" دېگەندەك، "ئا ـ ئە" سوزۇق تاۋۇشلىرى "ن، ڭ، غ، ر" دىماق ياكى تىل ئارقى ياكى ئۇچى تىتىرەك ئۇزۇك تاۋۇشلىرى بىلەن تۇزۇلگەن قاپىيىلەردە، بوغۇمنىڭ مەركىزىي تاۋۇشى "ئا" ياكى "ئە" بولۇپ، ئېغىز يوغان ياكى كەڭ ئېچىلىپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ؛ ئاندىن دىماق تاۋۇشى "ن، ڭ"، تىل ئارقى ۋە بوغۇز تاۋۇشى "د، غ" ۋە تىل ئۇچى كەينى يۆگىمىلىپ تىتىرەپ چىقىدىغان "ر" تاۋۇشى تەلەپپۇز قىلىنغاندا، بۇ

گاهىدا، ئاخىرقى بوغۇمىى تەركىبىدە "ئان" ياكى "ئەن" كەلـ گەندە قاراپمۇ توق قاپىيە ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

گۈلىستان	زېمىستان	داستان	بوستان
خەندان	چەندان	پەلۋان	كارۋان
ۋەتەن	چىمەن	تۇمەن	سەمەن
گۈلشەن	روشەن		

بۇنداق قاپىيىلەرنىڭ ئاخىرىغا ئورۇن - چاغ كېلىش قوشۇمچىسى "دا - دە" قوشۇلۇپ كەلسە، مۇكەممەل توق قاپىيىگە ئايلىنىدۇ.

بولۇپمۇ ئارۇز ۋەزنىدىكى شېئىرلارنىڭ بىرىنچى مىسراسىدا ھەل قىلغۇچ بوغۇمى ئوچۇق بوغۇم ياكى يېپىق بوغۇم بىلەن كەلگەن قاپىيە تاللانغان بولسا، قاپىيە كېلىدىغان باشقا مىسرالاردىمۇ شۇنداق ئوچۇق بۇغۇم ياكى يېپىق بوغۇملۇق قاپىيىلەرنى قوللىنىشقا ئەھمىيەت بېرىش كېرەك.

قاپىيە بولۇپ كەلگەن كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئەسلەپكى بوغۇملىرىدا، مەيلى تىل ئارقى ياكى تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلىرى كەلسۇن، ئىشقىلىپ، ئاخىرقى بوغۇمى ئىزچىل ھالدا بىر خىل تاۋۇشلاردىن تۇزۇلگەن بولسا، ئۇنىمۇ توق قاپىيە ھېسابلاشقا بولىدۇ.

ئاچ قاپىيە

ئاچ قاپىيە — ئورۇق قاپىيە دەپمۇ ئاتىلىدۇ. تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن ئۇزۇك تاۋۇشلار ئوخشاش بولمىسا، ياكى جۈپلۇك تاۋۇش بولمىسا، ئۇنى ئاچ قاپىيە دەيمىز. مەسىلەن:

غەم ئوتى كاۋاپ ئەيلەر ھىجرىڭدە چىقارغان دۇد،
ئىشق ئەھلى مەشامىغا چۈن مۇشكى خوتەن سەنسىز.
(گومنام)

ئىزچىل قاپىيە ۋە ئالماش قاپىيە

بىر پارچە شېئىردا، قاپىيە قىلىنغان سۆزلەر باشتىن-ئاخىرغىچە بىر خىل ياكى جۈپلۈك تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن بولسا ئىزچىل قاپىيە دېيىلىدۇ. ئىزچىل قاپىيە كۆپىنچە قىسقىراق شېئىرلاردا قوللىنىلىدۇ. چۈنكى، ئۇزۇن شېئىرلاردا باشتىن-ئاخىرغىچە بىر خىل تۈزۈلۈشتىكى قاپىيىدە چىقىرىش تەس. ئەگەر ئۇزۇن شېئىرلاردا ئىزچىل قاپىيە قوللىنىلىپ قالسا، قاپىيە قوغلىشىپ كېتىپ، تەپەككۇر ۋە تەسەۋۋۇر بوغۇلۇپ قېلىش، ھەتتا دېمەكچى بولغان مەنىنى ئېنىق ئاڭلىتالماي قېلىش كەمچىلىكلىرى يۈز بېرىدۇ. شۇڭا، ئۇزۇن شېئىرلاردا، ئالماش قاپىيە ئىشلىتىلگىنى تۈزۈك. ئالماش قاپىيە — ھەر خىل قاپىيە، يەنى تەپەككۇر ۋە تەسەۋۋۇرنىڭ ئەركىن بايان قىلىنىشى ئۈچۈن، شېئىرنىڭ ۋەزنىگە مۇناسىپ ھالدا بېيىت ياكى بەنتلەردە يۆتكىلىپ بارىدىغان قاپىيە. ئىزچىل قاپىيە ئۈچۈن مىسال:

ئەجەپمۇ يايرىدى كۆڭلۈم ۋەتەن نۇرغا چۆمۈلگەندە،
خۇشال سايراپ تۇمەن بۇلبۇل، قىزىل گۈل-لەيلى كۈلگەندە،
بولۇپ بۇلبۇلغا جۇر-تەڭكەش ئازاد ناخشامنى ياڭراتتىم،
قارا قۇزغۇن چۇشۇپ تورغا، ئۇلۇغ يانغىندا كۆيگەندە.
(مەمتىلى زۇنۇن)

ئالماش قاپىيە ئۈچۈن مىسال:

تاۋۇشلار ئېغىزغا تولۇپ چىقىدۇ، ياكى دىماقتا ۋە تاڭلايدا تەڭلا سادا پەيدا قىلىدۇ. بۇنداق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن قاپىيە جاراڭلىق يەنى توم قاپىيە دېيىلىدۇ. ئەكسىچە، تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ئېغىز كېچىكرەك ئېچىلىپ، بۇرۇن ياكى ئېغىز بوشلۇقىدا سادا پەيدا قىلمايدىغان قاپىيىلەرنىڭ ياڭراقلىق دەرىجىسى ئاجىزراق بولىدۇ. مەسىلەن: "ئى" ياكى "ئې، ئۇ" ياكى "ئۇ" بىلەن تىل ئۇچى ياكى يېنى ئۈزۈك تاۋۇشلىرى "ل، ك، پ، گ، ت، ق، غ..." لار قوشۇلۇپ كەلگەن قاپىيىلەرنىڭ ياڭراقلىق دەرىجىسى ئاجىزراق بولىدۇ. شۇڭا بۇنداق قاپىيە ئىنچىكە قاپىيە دېيىلىدۇ.

قوش قاپىيە ياكى رادىف

مىسرانىڭ ئاخىرقى ئىككى سۆزى كېيىنكى قاپىيە چۈشكەن مىسرالارنىڭ شۇنىڭغا مۇناسىپ ئاخىرقى ئىككى سۆزى بىلەن قاپىيەداش كەلسە، قوش قاپىيە بولىدۇ. بۇنىڭدا ئاخىرقى سۆز قاپىيەداش بولغان مىسرالاردا باشتىن-ئاخىرغىچە تەكرارلىنىپ كېلىشىمۇ مۇمكىن، مۇنداق ئىزچىل تەكرارلىنىپ كەلگەن سۆز رادىف دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ھەتتە بەزىدە كۆپ بوغۇملۇق ئىككى سۆز رادىف بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئىشرەت كۈنى ئەي دىلبەر دەشت ئەردى چىمەن سەنسىز،
باغ ئىچرە قىزىل گۈللەر باغرىمغا تىكەن سەنسىز.

ھۆسنۈڭ نۇرى تاپ ئەتسە جەننەت كۆرۈنۈر دوزاخ،
ۋەسلىڭ يوق ئېسە قىلمام جەننەتنى ۋەتەن سەنسىز.

كەڭ قاپىيە ۋە تار قاپىيە

بوغۇملارنى تۈزۈشكە كۆپرەك قاتنىشىدىغان تاۋۇشلارغا ۋە ئادەتتە كۆپرەك ئىشلىنىدىغان بوغۇملارغا قاراپ، يەنە كەڭ قاپىيە ۋە تار قاپىيە دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. تىل ئادىتىدە بوغۇم تۈزۈلۈشىگە كۆپرەك قاتنىشىدىغان تاۋۇشلاردىن تەركىب تاپقان قاپىيە كەڭ قاپىيە بولىدۇ، ئۇنىڭ ئەكسىچە بولغىنى تار قاپىيە دېيىلىدۇ. يەنى كەڭ قاپىيە ــ كەڭ كۆلەمدە ئىشلىنىدىغان قاپىيە؛ تار قاپىيە ــ ئىشلىتىلىش دائىرىسى تارراق بولغان قاپىيە.

ئۇيغۇر تىلىدا بوغۇم تۈزۈشىگە ئەڭ كۆپ قاتنىشىدىغان سوزۇق تاۋۇشلاردىن "ئا، ئە، ئۇ، ئى"، ئۇزۇك تاۋۇشلاردىن "د، خ، ل، م، ن، پ، ر، س، ت، ي، ز، غ، ق"؛ ئازراق ئىشلىتىلىدىغان سوزۇق تاۋۇشلار "ئو، ئۆ، ئې، ئۇ". ئۈزۈك تاۋۇشلاردىن "ب، گ، ج، ك، چ، ۋ، ش، ھ، ژ" (مۇمكىن بولسا، بۇ ھەقتە ئايرىم جەدۋەل تۈزۈۋالسا، كۆپ ئوقۇلىدىغان تۇغۇلىدۇ).

قاپىيىلەر كەڭ ۋە تار بولىدىغانلىقى ئۇچۇن، قەلەم تەۋرىتىشتىن ئاۋۇال، يېزىلىدىغان شېئىرنىڭ ھەجمىگە، ۋەزىن شەكلىگە ۋە ئادەتتە كۆپ ئىشلىنىدىغان سۆز ـ ئىبارىلەرگە قاراپ، مۇمكىنقەدەر كەڭ قاپىيىلەرنى تاللىۋېلىش كېرەك. چۇنكى، قاپىيە كەلتۈرۈشتە قىينالماي، كەڭ ـ كۇشادە يېزىشقا ئەپلىك بولىدۇ. ئەگەر تار قاپىيە تاللىنىلىپ قالسا، قاپىيە چەكلىمىسى بىلەن، پۈت ـ قول چۇشلىپ قالىدۇ ـ دە، مەنىنى چوڭقۇر ئىپادىلەشكە تەسىر يەتكۈزىدۇ. يېزىش ئەمەلىيىتىدە، شېئىرنىڭ قاپىيىسىنى بەلگىلەيدىغىنى كۆپىنچە ھالقىلىق سۆز ـ ئىبارىلەردۇر؛ قاپىيىنىڭ كەڭ ياكى تار بولۇشى

بىدىشتا قىزارغان ياقۇتتەك ئۇزۇم،
ھۆسنىدە يالتىرار مەينەك شولىسى.
ئەنجۇردىن يېۋىدىم، قىزاردى يۈزۈم،
كۆزۈمگە نۇر بەردى شاپتۇل چېھرىسى.

(ئە. تاتلىق)

ئىچكى قاپىيە

ئادەتتە، ۋەزنى ۋە مىسرالىرى ئۇزۇنراق شېئىرلاردا، مىسرا بۆلۈنۈپ ئوقۇلىدىغان جايدىكى سۆزلەرنىڭ ئاھاڭداش بولۇپ كېلىشى ئىچكى قاپىيە دەپ ئاتىلىدۇ. بەزى كلاسسىك شائىرلار ۋەزنى قىسقىراق ۋە مىسرالىرى ئىخچامراق شېئىرلاردىمۇ ئىچكى قاپىيە قوللانغان. بۇنىڭدا شائىر سۆزگە باي، تەسەۋۋۇردا يېتىلگەن بولۇشى كېرەك. بولمىسا، مەنە بىلەن كارى بولماي، سۆزلەرنىڭ ئاھاڭداشلىقىغا يەنى ئىچكى قاپىيىلىك قىلىشقا بېرىلىپ كېتىش، مىسرالار قاپىيەداش سۆزلەرنىڭ تىزمىسى بولۇپ قېلىش كەمچىلىكى يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇقۇپ سۆزلە سۆزنى ئۇۋە سۆزلەمە،
سۆزۈڭ كىزلە كەتىن باشىڭ كىزلەمە.

(ئەخمەت يۈكنەكى)

ئەھلى نەزەر شۇۋەسىنى سۆز بىلۇر،
نۇرى بەسەر مېۋەسىنى كۆز بىلۇر.

(خارەزمى)

ئەجەم»دە، نەسىرىددىن تۈسىي «مىئىيارۇل ـ ئەشئار»دا، كەمالىد-
دىن ھۈسەيىن ۋائىز كاشىفى «بەدايىئۇل ئەفكار ۋە سەنايىئۇل
ئەشئار»دا مۇھاكىمىلەر قىلغان. شەمس قەيسىنىڭ پىكرىچە: "ئىتا
(لۇغەت مەنىسى) يولدا بىر كىمنىڭ قەدىمى ئورنىغا قەدەم قويماق-
دۇر ۋە ئىش ـ ئەمەلدە ھەم سۆزدە مۇئىت① ۋە مۇۋاپىق كېلىشد-
دۇر؛ ئالدىنقى قاپىينى باشقا قاپىيە ئورنىغا ئۆتكۈزسە ۋە بىر قاپ-
يىنى، شەكىل ۋە مەنە جەھەتىدىن ئۆزگەرمىگەن ھالدا باشقا
قاپىيە سۈپىتىدە كەلتۈرسە، ئۇنى ئىتا دەيدۇ." "بىر قاپىينى
ئىككىنچى قېتىم يەنە تەكرارلاشتۇر ۋە ئۇ ئىككى خىل: جەلبي
ۋە خەفىي بولىدۇ." كاشىفى ئەسەرىدىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. لېكىن
قاپىيە تەكرارلىقىنى شەرتلىك ھېسابلايدۇ. يەنى بىرەر قەسىدە
ياكى غەزەلدە قاپىينىڭ بىر قېتىم تەكرارلىنىشىغا يول قويۇلىدۇ.
سەككاكى ئىتانىڭ ئەيىبى تەكرارلانغۇچى سۆزلەر ئارىسىدىكى
ئارىلىق (مۇساپە) بىلەن باغلىق دەيدۇ؛ شەمس قەيس يىگىرمە
ئۇچ ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق بەيتلىك قەسىدىدە قاپىيە تەكرار-
لىنىشى مۇمكىن، دەيدۇ. نەسىرىددىن تۈسىي تېخىمۇ كونكرېتلاشتۇ-
رۇپ، تەكرار قىلىنغان ۋە غەزەلدە 7 بەيىت، قەسىدىدە 14 بەيىتتىن
كېيىن كېلىشى مۇمكىن، دەيدۇ.

ئىران ئالىمى سەيىد مۇھەممەد رىزا دائىي جەۋاد «ئىلمى بەدا-
يىئ دەرزەبانى فارىسى» دېگەن ئەسىرىدە، رەددۇل قاپىيە (قاپىينىڭ
تەكرارلىنىشى)نى ئالاھىدە سەنئەت سۈپىتىدە ئىزاھلىغان. بۇ
ئالىمنىڭ پىكرىچە: "رەددۇل قاپىيە شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، قەسىدە

---

① مۇئىت ــ بويسۇنغۇچى، ئىتائەت قىلغۇچى، تەۋە.

پەقەت قاپىيە تاللاش ۋاقتىدىلا ئويلىنىدىغان ئامىللاردىن بىرى.

قاپىيە تاللاشتا ئىككى جەھەتنى نەزەردە تۇتۇش كېرەك: بىرىنچىدىن، ئىپادىلەنمەكچى بولغان مەزمۇن ۋە ھېسسىيات كۆتۈرەڭگۈ - مەردانە سۆزلەرنى تەلەپ قىلامدۇ ياكى ئەگىتمە - نازۇك ۋە تەمكىن سۆزلەر بىلەن تەسۋىرلەشنى تەلەپ قىلامدۇ؟ ئىككىنچىدىن، يېزىشقا تاللانغان شەكىل ئۇزۇنمۇ - قىسقمۇ، باشتىن - ئاياغقىچە بىر خىل قاپىيە ئىزچىللىشامدۇ ياكى بەيىت - بەنتلەردە قاپىيە ئالمىشامدۇ؟ — ئەنە شۇنىڭغا قاراپ كەڭ ياكى تار قاپىينى، ياكى بولمىسا توق ياكى ئاچ قاپىينى، ئىزچىل ياكى ئالماش قاپىينى قوللانسا بولىدۇ. (كۆپىنچە شائىرلاردا «قاپىيە لۇغىتى» بولىدۇ).

ئەمدى، كلاسسىك شېئىرىيەتتە ئۇچرايدىغان ئالاھىدىلىرەك قاپىيە مەسىلىلىرى ئۈستىدە توختىلىمىز.①

شېئىرىيەتتە قۇرۇلما — ستىلىستىك ئۇسۇللارغا دائىر ئالاھىدىلىرەك قاپىيىلەرمۇ بار. ئۇنىڭ بىرى «رەددۇل قاپىيە». بۇ شېئىرنىڭ ئومۇمىي تۈزۈلمىسى ۋە قاپىيە بىلەن باغلىق بولغان شېئىرىي ئۇسۇللارنىڭ ئەڭ قەدىمكىلىرىدىن بىرىدۇر. 16 - ئەسىرگىچە بولغان ئەسەرلەردە بۇ سەنئەت «ئىتا» دەپ ئاتالغان. بۇ ھەقتە يۇسۇف سەككاكى «مىفتاھۇل ئۇلۇم»دا، شەمسىددىن مۇھەممەد ئىبنى قەيىس — رازىي «ئەل مۇتجەم فى مەئائىرى ئەشئارۇل -

---

① ئۇزبېكستان ئەدەبىياتشۇناسلىرىدىن ياقۇبجان ئىسھاقۇۋنىڭ «ئۇزبېك تىلى ۋە ئەدەبىياتى» ھەم «ناۋايىي پوئېتىكىسى» دېگەن ئەسەرلىرىدىن پايدىلىنىلدى.

ئاساسىي شەكىللىرى جەھەتتىدە: فرازېئولوگىيلىك تەكرار، يەنى "رەد"كە مەنسۇپ قاپىيلەردىن بىرى ئاددىي سۆزدىن ئىبارەت بولسا، ئىككىنچىسى فرازېئولوگىيلىك ئىبارە تەركىبىدە كېلىدۇ؛ شۇنىڭدەك ھەر ئىككى ئورۇندا فرازېئولوگىيلىك بىرلىكلەر تەركىبىدە كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

ۋەسىيەت قىلدى قەبرە باشىدا فەرھاد ئىلە مەجنۇن،
جۇنۇن سەھراسىدا ئول تاشلار كىم كۆكسۈمە ئۇردۇم...

ھەۋالەم قىلسا پىرى دەير بۇت يا مۇغبەچە زۇنىار،
نە چارە چۇن قويۇپ مەسجىد، فەنا دويرىغە يۈز ئۇردۇم.

يەنە:

دەردى ئىشقىڭ ئويلەزار ئەتمىش مەنى، ئەي باغرى تاش،
كىم قويارمەن يىغلابان ھەر ناتەۋان ئاللىدا باش...

چۇن مەنى قىلدى بەلا تاغى جۇنۇن، تاش ئاتماڭىز،
نېگەكىم يەردىن ئالىپ ئاتماس كىشى تاغ ئۇزرە تاش.
(ناۋايى)

دېمەك، سۆز ــ فرازېئولوگىيە ۋارىئانتىدا سۆز ـ قاپىيە ئۆزىنىڭ ئەسلى مەنىسىگە ئىگە بولسا، كېيىنكى ھالەتتە ئۇ كۆچمە مەنىدە كېلىدۇ.

لېكسىكىلىق تەكرار بىر نەچچە خىل بولىدۇ. بىرىنچى خىلى، قاپىيىنىڭ مۇستەقىل سۆز تەرزىدە تەكرارلىنىشى (سۆزمۇ ـ سۆز)؛ ئىككىنچى خىلى، ئىزاپە تەرزىدىكى تەكرار (سۆز ـ ئىزاپە، ئىزاپە ـ سۆز، ئىزاپە ـ ئىزاپە)؛ ئۈچىنچى خىلى، ئىبارە ۋە سۆزبىرىكمىسى شەكلىدىكى تەكرار (سۆز ـ ئىبارە، ئىبارە ـ سۆز، ئىزاپە ـ ئىبارە،

ياكى غەزەلدىكى بىرىنچى مىسرانىڭ قاپىيىسى ئىككىنچى بەيىتنىڭ ئاخىرىدا تەكرارلىنىدۇ." بۇ پىكرلەرگە ئاساسەن ياقۇبجان ئىسھاقۇنى مۇنداق خۇلاسە چىقىرىدۇ: رەددۇل قاپىيە قەسىدە ۋە غەزەل مەتلەئىدىكى① ياكى باشقا بەيىتلەردىكى قاپىيىلەردىن بىرىنى ئۇنىڭدىن كېيىنكى بەيىتلەردىن بىرىدە ياكى مەقتە②دە مۇئەييەن شەكىرىي مەقسەت بىلەن تەكرارلاشتىن ئىبارەت.

شەكىرىيەت نەزەرىيىسى ھەققىدە پىكىر يۈرگۈزگەن ئالىملار قاپىيە تەكرارلىقىنى ئىككى قىسىمغا بۆلگەن: بىرى ئىتائى جەلىي (ئوچۇق، ئاشكارا تەكرار)، يەنە بىرى ئىتائى خەفىي (يېپىق، يۇشۇرۇن تەكرار). ئىتائى جەلىي — قاپىيىنىڭ ئۆزگىرىشسىز — ئەينەن تەكرارلىنىشىدۇر. ئىتائى خەفىي — قاپىيە بولۇپ كەلگەن سۆزلەردە قاپىيە ھاسىل قىلغۇچى سۇففىكسنىك① ئەينەن تەكرارلانغانلىقى كۆزگە تېز چېلىقمىسا، ئىتائى خەفىي بولىدۇ. مەسىلەن، «پاسىبان، مېھرىبان» سۆزلىرىدىكى قاپىيە ئاممىلىرى "بان" قوشۇمچىسى شۇنداق، ئەمما مۇنداق تەكرار تۇرلۇك مەنىدىكى سۆزلەر تەركىبىدە كەلگەنلىكى ئۈچۈن، ئېنىق بىلىنمەيدۇ. سەكاكى، ئاتايى، لۇتفى ۋە ناۋائىلەرنىڭ ئەسەرلىرىدە بۇ سەنئەتنىڭ نەمۇنىلىرى كۆپ ئۇچرايدۇ. كلاسسىكلىرىمىزنىڭ شېئىرلىرىدا "رەد" سەنئىتى يۈكسەك ماھارەت بىلەن قوللىنىلغان. مۇنداق تەكرارنىڭ

---

① مەتلەئ — شېئىرنىڭ باشلاپقى بەيتى، ياكى ئىككى مىسراسى، يەنى باشلانمىسى.

② مەقتە — شېئىرنىڭ ئاخىرقى بەيتى ياكى ئىككى مىسراسى، چۈشۈرۈگىسى، تۈگەللىمە.

① سۇففىكس — سۆز ئاخىرى بۆلىكى، سۆز ئاخىرى قوشۇمچىسى.

ـىدە، شېئىرنىڭ بىر جۈملىسى ئادەتتە بىر مىسرا ھېسابلىنىدۇ. مىسرا خەلقئارا ئاتالغۇدا «Stih» دېيىلىدۇ، بۇ گرېكچە Sticchos (رەت، تەرتىپ، ئىنتىزام) دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان، يەنى مىسرا ـ سۆزلەرنىڭ مۇنتىزىم بىر قاتىرى دېگەنلىك بولىدۇ. گراماتىكىلىق قائىدە ۋە مەنتىقى پىكىرنىڭ تەقەززاسى بىلەن، گاھىدا پۈتۈن بىر ئۇقۇمنى ئاڭلىتىدىغان بىر جۈملە (كۆپىنچە زامانىۋى ئۇسلۇبتىكى شېئىرلاردا) ئىككى مىسرا قىلىپمۇ تۈزۈلىدۇ. مىسرادا جۈملىنىڭ گراماتىكىلىق قائىدىسىگە تولۇق رىئايە قىلىنىشى كېرەك. خۇددى ئادەتتىكى گەپلەردە ئىگە ـ خەۋەر ۋە تولدۇرغۇچىلار بولغىنىدەك، مىسرادىمۇ شۇ ئامىللار تولۇق بولۇشى كېرەك. يەنى، بىر مىسرا پۈتۈن بىر ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان جۈملىدىن ئىبارەت بولسا، گراماتىكىلىق قائىدە بويىچە تۈزۈلگەن جۈملىدىكىدەك، مىسرادىمۇ خەۋەرنى بىلدۈرىدىغان بىر پېئىل بولۇشى، ئىگە ـ خەۋەر قۇرۇلمىسى بولۇشى لازىم. ئەگەر بىر مىسرادا ئىككى پېئىل كېلىپ قالسا، ئۇ مۇرەككەپ جۈملە شەكلىنى ئالىدۇ ـ دە، مىسرانىڭ بىر قىسمى قوشما جۈملىنىڭ بېقىندى جۈملىسى بولۇپ، يەنە بىر قىسمىدا كەلگەن پېئىل زامانلىق خەۋەرنى بىلدۈرىدۇ. يەنى مۇنداق ھاللاردا بىر پېئىل "ئىپ، ئۇپ" دېگەندەك ھالەت رەۋىشداشلىرى بىلەن كەلگەن بولسا، ئىككىنچى پېئىل "دى ـ تى، غان ـ قان، گەن ـ كەن، سا ـ سە، ماس ـ مەس" شەكلىدە ئېنىق زاماننى بىلدۈرىدىغان خەۋەر بولۇپ كېلىشى كېرەك. ئاندىن، مىسرالاردا پەقەت بوغۇم تولدۇرۇش ئۈچۈنلا «ئالماش سۆزلەرنى» كۆپ ئىشلىتىش پاساھەتكە تەسىر يەتكۈزىدۇ.

بېيىت ـ ئەسلى ئەرەبچىدە «بىر جۈملە» دېگەنلىك بولىدۇ.

ئىبارە-ئىبارە، ئىبارە-ئىزاپە ۋە باشقىلار). مىساللار:

مۇستەقىل سۆز تەرزىدىكى تەكرار (سۆزمۇ-سۆز):

يۇزىنى كۆردى بەدەن چاكىدىن خەراب كۆڭۈل،
ئۇزۇلدى، بەسكى ئەيان قىلدى ئىزتىراب كۆڭۈل.
چۇ بولدى جىلۋەگەر ئول گەنجى ھۆسن، ھەسرەتىدىن،
خەرابلىغ قىلادۇر ھەر زامان خەراب كۆڭۈل.

(ناۋايى)

ئىزاپە تەرزىدىكى تەكرار (سۆز-ئىزاپە):

سۆزلەردە قاچانكىم كۆزى قاشى بىلە ئويىنار،
ھەرگوشەدە يۇزمىڭ كىشى باشى بىلەن ئويىنار...
كۆرگۈزسە قارا، بەرھەم ئۇرار چىنۇختانى،
كۆز ئۇستىدە كى خالى چۇ قاشى بىلە ئويىنار.

(لۇتفى)

ئارەزىڭ سۇبھىدىن ئەل ئەيشىنى جاۋىد ئەيلەدىڭ،
ئەي كۇلكىم، ئارزۇيى ئۆمرى جاۋىد ئەيلەدىڭ.

(ناۋايى)

شۇنىڭدەك، سۆز-ئىزاپە: "ئالەمدە سەنسەن، ئادەمدە سەنسەن"؛ ئىزاپە-سۆز: "ئۇششاقى زار-زار، ئەھلى نەسىم-نەسىم، جان پارە-پارە، خەندان پارە-پارە"؛ ئىزاپە-ئىزاپە: "سەرۇى رەۋا-نىم-روھى رەۋانىم، سەنەمى رەنا-گۇلى رەنا" ۋە باشقىلار.

3. مىسرا، بەيت، بەنت

«مىسرا» ئەسلى ئەرەبچىدە، (شېئىرنىڭ) يېرىم قۇرى ياكى يېرىم جۇملىسى دېگەنلىك بولاتتى، لېكىن ھازىرقى ئىستېمال مەنە-

بەلگىلىنىدۇ. لېكىن كۆپلىمە بىر-بىرىگە مەنىۋى ئالاقىسى بولمىغان مىسرالارنىڭ تىزمىسى ئەمەس. كۆپلىمە تەركىبىدىكى مىسرالار بىر-بىرىنى مەنە ۋە تەسۋىر جەھەتتىن تولۇقلىشى ياكى بىر-بىرىنى تەقەززا قىلىشى لازىم.

كلاسسىك شائىرلىرىمىزنىڭ شېئىرىي سەنئەتلىرىگە خاس يەنە مۇنداق ئالاھىدىلىكلەرمۇ بار. ئۇنىڭ بىرى «رەددۇل مەتلە (ياكى مەتەل)». كلاسسىك شېئىرىيەتتە «رەددۇل مەتلە» ئاساسەن قەسىدە ۋە غەزەلگە خاس ۋە شېئىرنىڭ سىمانتىكىلىق-سىنتاكسىلىق قۇرۇلمىسى بىلەن ئالاقىدار بولغان سەنئەتتۇر.

كاشىفى: «رەددۇل مەتەل — يېقىنقى دەۋردىكىلەر بۇ ئەمەلنى (ئىشنى) سەنئەتلەر جۈملىسىدىن ھېسابلىغان ۋە ئۇ شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، شائىر مەتلەئىدىكى مىسرانىڭ قاپىيىسىنى كېيىنكى بېيىتتە كەلتۈرىدۇ» دەپ قاپىيە بىلەن ئىپادىلىنىدىغانلىقىنى تەكىتلەيدۇ. يېقىنقى زامان ئىران ئالىمى دائىي جەۋاد مۇنداق دەيدۇ: «رەددۇل مەتەل شۇكى، قەسىدە ياكى غەزەلنىڭ بىرىنچى مىسراسىنى مەقتەدە ۋە شېئىرنىڭ ئاخىرىدا تەكرارلايدۇ.»

ئۆزبېكىستان ئەدىبلىرىدىن ياقۇپجان ئىسھاقۇۇ بۇ بايانلاردىن مۇنداق خۇلاسە چىقىرىدۇ: «رەددۇل مەتەل — غەزەل ياكى قەسىدە مەتلەئىدىكى مىسرالاردىن بىرىنى كېيىنكى بېيىتلەردىن بىرى تەركىبىدە ياكى مەقتەدە مۇئەييەن مەقسەد بىلەن يېڭىچە ستىلستىك نۇقتىنەزەردە تەكرارلاش سەنئىتىدۇر»① بۇ سەنئەت مەتلە ۋە

---

① ي. ئىسھاقۇۇ: «ناۋايى پوئېتىكىسى»، ئۆز-س س ر «فەن» نەشرىياتى. 1983 - يىل نەشرى. 133 - بەت.

لېكىن ئىستېمال مەنىسىدە، ئايرىم ـ ئايرىم مىسرالاردىن تەركىب تېپىپ، بىر ـ بىرىگە چېك باغلانغان ھالدا، پۈتۈن بىر تەپەككۇرنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ بېرىدىغان ئىككى مىسرا بىر بېيىت بولىدۇ. كۆپىنچە ئەندىزىلىك شېئىرلاردا بېيىت ئاساس قىلىنىدۇ. شۇڭا كلاسسىك شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ سانى بېيىت بىلەن ھېسابلىنىدۇ.

بەند (بەنت) ۋە كۇپلېت

ئەسلىدە «مادداء»، «بوغۇم»، «بايراقچە» دېگەن مەنىدىكى سۆز. بۇنى خەلقئارا ئاتالغۇدا «Strofa» دەيدۇ. بۇ گىرېكچە Strophe (چۆرگىلەش، ئايلانما)، يەنى پىكىرنىڭ بىر ئايلانمىسى، شېئىرنىڭ بىر بۆلىكى دېگەنلىك بولىدۇ. ھازىر ئادەت تىلىدا كۇپلېت دەپ ئاتايدۇ. كۇپلېت فرانسۇزچە «Couple» (تۇتام، باغلام) سۆزىدىن كېلىپ چىققان.

ئىككى ياكى بىرقانچە شېئىرىي قۇر بىرىكىپ، سىستېمىلىق قاپىيە ۋە ئومۇمىي ئىنتوناتسىيە بىلەن مەلۇم تەرتىپتە تەشكىل تاپسا ــ شۇ «بەند» ياكى «كۇپلېت» بولىدۇ. دېمەك، بەند ياكى كۇپلېت ــ مەلۇم شەكىلدىكى ئۆزىگە خاس ئوبرازلىق ئىبارىلەر، ئىنتوناتسىيىلىك ـ سىنتاكسىسلىق شېئىرىي جۈملىلەرنىڭ بىرىكمىسى. پۈتۈن بىر پارچە شېئىردا ئاساسىي ئىدىيە گەۋدىلەنگەن بولسا، بەنت ياكى كۇپلېتلاردا شۇ ئاساسىي ئىدىيىگە ياندىشىدىغان ئۇقۇملار ياكى ئاساسىي ئىدىيىنىڭ ــ مۇشۇ گەۋدىنىڭ ئەزالىرى ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا بۇنى ئاساسىي ئىدىيىنىڭ بەدىئىي ئۇگىلىرى دېسەكمۇ بولىدۇ. كۇپلېت-لاردا مىسرا سانى 2، 3، 4، 5، 6، 8 بولىدۇ. شېئىر قايسى شەكىلدە يېزىلغان بولسا، شۇ شەكىلنىڭ تەلىپى بويىچە، مىسرالارنىڭ سانى

شېئىر ئىجادكارلىرى بارا-بارا ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب يارىتىشى كېرەك. خاس ئۇسلۇب — ئاپتور تىلى (ئاپتورنىڭ ئۆزىگە خاس تىلى)، بەدىئىي ۋاستىلەردىن ئۆزگىچە پايدىلىنىش جەھەتلىرىدە ئىپادىلىنىدۇ. مەلىكىلىك شائىرنىڭ يازغان ئەسىرى ئۆز نامىنى يازمىغان تەقدىردىمۇ شۇ كىشىنىڭ ئىكەنلىكى كىتابخانغا ئايان بولالىسا، ئەنە شۇنى ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب دېسە بولىدۇ.

شائىر — سۆز ئۇستىسى، تىل ھۈنەرۋەنى بولغىنى ئۈچۈن، ئىجادىيەتتە ئۆزىگە قورال بولغان تىلنىڭ گراماتىكىسى، شېئىرىي ئىجادىيەتنىڭ تېخنىكىسى ھەققىدىكى ئېستېتىكا، پىكىرنى توغرا ئىپادىلەشنى ئۆگىتىدىغان لوگىكا، شۇنداقلا شۇ تىل ئىگىسى بولغان خەلقنىڭ تىل تارىخى، ئۆرپ-ئادەتلىرى، ئەدەبىيات تارىخىنى ئۆگىنىشى كېرەك. خەلق تىلىدىن تەسۈرىي ئىبارىلەر، ساتىرا-ھەجۋىي، يۇمۇر، ئوخشىتىش، مۇبالىغە شەكىللىرىنى ئۆزلەشتۈرۈشى كېرەك. شۇنداق قىلغاندا، شائىرنىڭ بەدىئىي ئىپادىلەش ئىقتىدارى ئاشىدۇ.

شېئىر ئاھاڭدارلىقى يۇقىرى بەدىئىي ئەسەر بولغىنى ئۈچۈن، شائىر ئۇنىڭ ئىنتوناسىيىسىنى ئىپادىلەش يوللىرىنى ئۆگىنىشى كېرەك. بۇنىڭدا فونېتىكا قائىدىلىرىنى، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تەڭكەش بولۇپ چىقىش قانۇنلىرىنى، ئۇرغۇ قائىدىلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈش تەلەپ قىلىنىدۇ. شېئىردا تەتۈر جۈملە تۈزگەندە مەنىسىگە بەك دىققەت قىلىش، سۆز-پىكىر تەكرارلىقىدىن ساقلىنىش، قوپال-بەدىئى سۆزلەرنى ئىشلىتىشتىن ئۆزىنى تارتىش تەكىتلىنىدۇ.

مەقتە ئوتتۇرىسىدىكى بەندلەردە، ئاساسەن ئىككىنچى بېيىتىدە ئۇچ-رايدۇ؛ كۆپىنچە مەتلەدىكى ئىكىكى مىسرادىن بىرى (ئاساسەن بىرىنچى مىسراسى) تەكرار كېلىدۇ.

ئاتايى غەزىلىدىن مىسال:

سۆۋدى خوبلارنى، ئايىردى خانۇمانىمدىن كۆڭۈل،
ئۆزگە نە ئىستەر مەنىڭ بۇ قىلچە جانىمدىن كۆڭۈل...
جان بېرۇر مەھبۇب ئۇچۇن ئاشىق، ئاتايى، نەچەسەن،
ھەر دەم ئەيتۇرسەر: ئايىردى خانۇمانىمدىن كۆڭۈل.

سەككاكى غەزىلىدىن مىسال:

كۆرۈپ گۈلتەك يۈزۈڭ جان پارە-پارە،
جىگەر ھەم قىلدى ئول جان پارە-پارە.
كۆڭۈل سەككاكىتەك جان بىرلە رازى،
جىگەرنى قىلسا ئول جان پارە-پارە.

ناۋايىدىن مىسال:

ئاتەشىن گۈل بەرگىدىن خىلئەتكى جانانىمدەدۇر،
خىلئەت ئەرمەس، ئول بىر ئوتدۇركىم، مەنىڭ جانىمدەدۇر.
ئاتەشىن لەئلەدۇرۇر كىم، ئاندا مۇزمار بولدى جان،
ئاتەشىن گۈل بەرگىدىن خىلئەتكى جانانىمدەدۇر.

شېئىرىيەتتە، بولۇپمۇ غەزەلدە بۇ سەنئەتنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى تەكىتلەشتۇر. مەتلەنىڭ بىرىنچى مىسراسى تېزىس خاراكتېرىدە بولسا، ئۇنىڭدا شائىرنىڭ ئاساسىي پىكرى يېغىنچاق ئىپادىلىنىدۇ. ئىككىنچى مىسراسى ئەنە شۇ ئاساسىي پىكىرنى زامان ۋە ماكان جەھەتلىرىدىن كونكرېتلاشتۇرىدۇ.

ئاخىرىدا، يەنە بىرقانچە مەسلىھەت بەرمەكچىمىز.

لىرىكىلىق ئەسەر، ئۆزىنىڭ قىسقا بولۇشىغا قارىماي، تۇرمۇشنىڭ ھەممە تەرەپلىرىنى بەدىئىي يۈسۈندا ئوبرازلىق تەسۋىرلەپ بېرىدۇ. لىرىكىنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيىتى كىشىلەرنىڭ ھاياجانلىنارلىق نۇقتىنى، ئۇرغۇپ تۇرغان تۇيغۇلىرىنى كەچۈرمە سۈپىتىدە ئوبدان ئىپادىلەپ بېرىشتىن ئىبارەت. لىرىكىنىڭ بۇ خۇسۇسىيىتى ئومۇملاشتۇرۇش، شەخسلەشتۇرۇش (ئىندىۋىدۇئاللىق)، ئوي-پىكىر ئامىلى ۋە تەرىبىيىۋى ئەھمىيىتى ئارقىلىق گەۋدىلىنىدۇ:

كونكرېت شەخس سەرگۈزەشتىنى تىپىك سەرگۈزەشت تەرىقىدە ئىپادىلەشكە ئىنتىلىش — ئومۇملاشتۇرۇش بولىدۇ؛ شائىرنىڭ قەلبىدە ئايرىم ئادەمنىڭ سەرگۈزەشتى، جانلىق ۋە بىۋاستە تۇيغۇسىنىڭ ئىپادىلىنىشى — شەخسلەشتۇرۇش بولىدۇ؛ ئۇنىڭدىكى ئوي-پىكىر پەقەت شائىرنىڭ شەخسىي ئوي-پىكرىلا ئەمەس، بەلكى تىپىك سەرگۈزەشت ئاساسىدىكى ئوي-پىكىر بولىدۇ؛ "شائىر ئىجادىي پائالىيىتىنىڭ مەنبەسى ئۇنىڭ شەخسىتە ئىپادىلەنگەن روھىدۇر. شۇڭا، شائىر روھىنى ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرى خاراكتېرىنىڭ دەسلەپكى ئىزلىرىنى ئۇنىڭ شەخسىدىن ئىزلىمەك كېرەك. شېئىر يازغۇچى ھەرقانداق كىشى ئۆز شەخسىنى ئىپادىلىيەلمەيدۇ... بۇنىڭغا پەقەت شائىر بولۇپ تۇغۇلغان كىشىلا قادىر. شائىرنىڭ شەخسى قانچە چوڭقۇر ۋە كۆچلۈك ئەكس ئەتكەن بولسا، ئۇ شۇنچە ھەقىقىي شائىردۇر".① شائىر سەرگۈزەشتىنى تەسۋىرلىگەندە، تۇرمۇشنى ئىجتىمائىي ئاڭ-پىكىر دائىرىسىدە ئىپادىلىگەنلىكى ئۈچۈن، لىرىكا تەرىبىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ.

---

① ۋ. گ. بېلىنسكىي، 3 تومлۇق ئەسەرلىرى، III تۇم. 1948. م.

2. شېئىرنىڭ تۈرلىرى

شېئىرىي ئەسەرلەرنىڭ تۈرلىرى كۆپ. شېئىرىي ئەسەرلەر مەزمۇن جەھەتتىن لىرىك شېئىر ۋە ئېپىك شېئىر دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

لىرىك شېئىرلار

لىرىك ــ قەدىمكى گرېك تىلىدا «Lyra» دېگەن تارلىق چالغۇ ئەسۋابنىڭ نامى، شۇنىڭ تەڭكەش قىلىنىشى بىلەن ناخشا ـ قوشاق ئورۇندىلاتتى. ئەرەبچىدىمۇ لىرىكا «شېئىر غىنائى» يەنى نەغمىلىك شېئىر دېيىلىدۇ. دېمەك لىرىكا ــ لۇغەت مەنىسى جەھەتتىن مۇزىكىدەك ئاھاڭدار شېئىر دېگەن سۆز. لىرىكا ــ كەڭ مەنىدە ئالغاندا ــ ئەدەبىياتنىڭ ئېپوس، لىرىكا، دراما دېگەن ئۈچ ئاساسىي تۈرىدىن بىرى؛ تار مەنىدە ئالغاندا، شېئىرنىڭ بىر تۈرى.

لىرىكىلىق ئەسەردە (بولۇپمۇ شېئىردا)، ئاپتورنىڭ رېئال كۆرەشتىن ئۇرغۇپ چىققان پىكر ـ تۇيغۇسى ئىزھار قىلىنىدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق ئىجتىمائىي تۇرمۇش ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ؛ ھەجىم جەھەتتىن قىسقىراق بولىدۇ. ئۇنىڭدا مۇكەممەل ۋەقەلىك ھەم شەخسىي ئوبرازلار بولمايدۇ؛ ۋەقە ياكى چۈشەنچە شائىرنىڭ سۇبېيېكتىپ كەيپىيات ــ كەچۈرمىشلىرى ئارقىلىق يېشىلىدۇ. شۇڭا، لىرىكىلىق ئەسەردە باش قەھرىمان شائىرنىڭ ئۆزى دېسەمۇ بولىدۇ. ئېسىل لىرىكىلىق شېئىر تەرەققىيپەرۋەر خەلق ئاممىسىنىڭ ئاڭ ـ تۇيغۇلىرىنىڭ مەركەزلىك ئىپادىسى، شۇنداقلا زامان روھىنىڭ ئىنكاسى. چۈنكى،

قوشاق - بەيتلار

قوشاق - بەيتلار خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ قەدىمكى ۋە كەڭ تارقالغان تۈرى، بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ ئانىسى. ئۇلارنى ئەمگەكچى خەلق ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى ۋە سىنىپىي كۈرەش جەريانىدا ياراتقان. ھەر بىر تارىخىي شارائىتتا، شۇ شارائىتقا مۇۋاپىق قوشاق - بەيتلار ۋۇجۇتقا كېلىدۇ. بۇنىڭ خۇسۇسىيىتى شۇكى، ئومۇمەن ئىدىيۋىلىكى ۋە جەڭگىۋارلىقى كۈچلۈك، ھېسسىي - تۇيغۇ جەھەتتىن ساددا - ساغلام؛ تىلى ئاممىباب، جانلىق؛ ئىنىق - ئۇقۇشلۇق، يادلاشقا ئەپلىك، ئوڭاي تارقىلىدىغان؛ ئىپادەلەش ۋاستىلىرىدىن ئوخشىتىش، تەكرارلاش ئۇسۇللىرى كۆپ قوللىنىلىدىغان شەكىل. قوشاقلار كۆپىنچە بارماق ۋەزنىدە، ھەم ئاروز ۋەزنىدىمۇ يېزىلىدۇ؛ مىسرالىرى 7 - 8 بوغۇملۇق كېلىدۇ؛ مىسرالىرى تۆتلۈك شەكىلدە، تولاراق abab، abcb ياكى aaab، cccb سخېمىلىرىدا قاپىيىلىنىدۇ. ھازىرقى زامان خەلق قوشاقلىرىنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى، تۆتلۈكنىڭ دەسلەپكى ئىككى مىسراسى كۆپىنچە تەبىئەت تەسۋىرى ياكى شەيئىلەر سۈرىتى بىلەن كېلىپ، كېيىنكى ئىككى مىسراسى ئىجتىمائىي مەزمۇننى ئىپادىلەپ قاپىيىلەنىدۇ.

قوشاقلار ئەمگەك قوشاقلىرى، مۇھەببەت قوشاقلىرى، قەھرىمانلىق قوشاقلىرى، پەسىل - مەۋسۇم قوشاقلىرى، توي - مەرىكە قوشاقلىرى، ھېيىت - مۇراسىم قوشاقلىرى، مەرىپەت قوشاقلىرى دەپ بۆلۈنىدۇ. ھازىر ناخشا تېكىستلىرى ئۇيغۇر مۇزىكىسىنىڭ ئومۇمىي خۇسۇسىيىتى بويىچە، كۆپرەك خەلق قوشاقلىرى ئۇسلۇبىدا يېزىلە-

لرنكا سياسي لرنسكا، پەلسەپسۇى لرنكا، مۇھەببەت لرنكەسى، مەنزىرە لرنكسى دېگەندەك تۇرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

ئېپىك شېئىرلار

ئېپىك (قىسسي) شېئىردا، ئومۇمەن لرنكا ئاساس قىلىنمايدۇ، بەلكى ۋەقە ئاساس قىلىنىدۇ. ئۇنىڭدا مۇكەممەللەرەك سيۇژەت ۋە تۈزۈلمە (كومپوزىتسيە) ئارقىلىق ئوبراز يارىتىلىپ، تېما ئىپادەلىنىدۇ. لېكىن ئېپىك شېئىردا، شەخسلەرنى سۈرەتلەش ۋە شەيئەلەرنى تەسۋىرلەش ھېكايە ـ رومانىدىكىدەك (نەسرىي ئەسەرلەردەكىدەك) ئىنچىكە ـ تەپسىلي بولمايدۇ.

لرنكىلىق شېئىر بىلەن ئېپىك شېئىرنىمۇ بىر ـ بىرىدىن مۇتلەق ئايرىۋەتكىلى بولمايدۇ. خۇشاللىق، غەزەب، مۇھەببەت، نەپرەت تۇيغۇلىرىنى ئىزھار قىلىش ئىككىلا تۈرنىڭ ئورتاق خۇسۇسىيتى. ئېپىك شېئىردىمۇ شائىر لرنكىلىق ھېسسىياتىنى گاھىدا بىۋاستە ۋە گاھىدا ۋاستىلىق ئىزھار قىلىدۇ. شۇڭا، ئېپىك شېئىردىمۇ لرنكىلىق تەركىب بولىدۇ. گاھىدا بۇ، ئەدەبىياتنىڭ لرنكىلىق ـ ئېپىك تۈرى سانىلىدۇ.

لرنكىلىق ـ ئېپىك ئەسەرلەر ئۆزىنىڭ مەزمۇنى ۋە شەكلى جەھەتتىكى ئايرىمىلىقى بويىچە، رومان، داستان (پوئېما)، قەھرىمانلىق قىسسىلىرى، تارىخي قوشاقلار، باللادا، شېئىرىي پوۋېست ياكى ھېكايە، مەسەل (باسنيا) دېگەندەك بىرقانچە خىل بولىدۇ.

شېئىردي ئەسەرلەرنىڭ ھازىرغىچە بىزدە ئىشلىتىلىپ كەلگەن بىرقانچە خىل شەكلى بىلەن بىر ـ بىرلەپ تونۇشۇپ چىقايلى.

قىسۇالسۇن گۈل قىلىپ
ئەزىز بەخشىغا.

پولات نەيزە، ئالماس قىلىچ
يەردە ياتامدۇ.
ساڭا ئوخشاش تازا غۇنچە
سولۇپ ياتامدۇ.

ئات بالىسى تايچاق ئىكەن،
مىنگىلى بولماس.
كىشىنىڭ يۈرتى غېرىپلىقكەن،
يۈرگىلى بولماس.

ماقال ـ تەمسىلەردىن مىسال:

بىردىگە نان قايغۇسى،
بىردىگە جان قايغۇسى.

بىلمىگەننى سوراپ بىلگەن ئالىم بولۇر،
بىلمەي تۇرۇپ سورىمىغان زالىم بولۇر.

تويغا بارساڭ بۇرۇن بار،
بۇرۇن بارساڭ ئورۇن بار.

ئاستا يۈرگەن تاغ ئاشار،
ئالدىرىغان باغ ئاشار.

دىغان بولدى. بۇ خەلق سۆيىدىغان ۋە ئىجادىيەتتە خەلق قەدىمدىن تارتىپ كەڭ پايدىلىنىپ كەلگەن ژانىر. خەلق بېيتىلىرىمۇ خەلق قوشاقلىرىدەك ئاممىۋى ژانىردۇر. توي ـ مۇراسىملاردىكى ئېيتىشىشلار، ئىبرەتلىك نەسىھەتلەر ۋە پاك مۇھەببەت تۇيغۇلىرى كۆپىنچە بېيت شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ. بېيتىلارنىڭ ۋەزنىلىرى كۆپىنچە ئاروز ۋەزنىگە چۈشىدۇ؛ بەزى خەلق ماقال ـ تەمسىللىرىمۇ بېيت شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ. بېيتىلار كۆپىنچە 8 ـ 5 بوغۇملۇق (يەنى بىرىنچى مىسراسى 8، ئىككىنچى مىسراسى 5 بوغۇملۇق) ۋە a b c b قافىيىلىك كېلىدۇ.

قوشاقلاردىن مىسال:

ئىشكىم ئالدى چىنارداۇر،
بۇلبۇل كېلىپ قونادۇر.
يار ئۇستىگە يار تۇتۇش
يىگىتلەرگە ئۇناھدۇر.

پۇتۇمدىكى ئۆتۈكنى
قىزىل مايدا مايلايمەن.
ئەمگەك سۆيمىگەن يارغا
مەن نېمىشكە قايلايمەن.

بېيتلاردىن مىسال:

ھەركىشىنىڭ ئۆز يارى
كەلسە قېشىغا،

يات»قا تەئەللۇق مەنىنى بىلدۇرىدۇ. ھازىر غەزەل ــ لىرىكىلىق تۈرىنىڭ كەڭ تارقالغان ژانىرلىرىدىن بىرى. غەزەل ناھايىتى ئاھاڭ-دار شېئىر بولغىنى ئۈچۈن، كۈي-ناخشا تۈسىنى ئالغان. شۇڭا خەلق «غەزەل ئوقۇش» بىلەن «ناخشا ئوقۇش»نى بىر مەنىدە ئىشلىتىدۇ. ھازىرقى ئىستېمال مەنىسى بويىچە، a a. b a. c a.... شەكلىدە قاپىيىلىنىدىغان ۋە 3 بېيىتتىن 14 بېيىتكىچە بولغان لىرىكىلىق شېئىر غەزەل دەپ ئاتىلىدۇ.

غەزەلنىڭ ماۋزۇ دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، ئىشقىي، پەلسەپىۋى، تەئلىمىي (دىداكتىك) ۋە ئىجتىمائىي-سىياسىي مەسىلە-لەردىن ئىبارەت.

كلاسسىك غەزەللەرنىڭ ئاساسىي تېپلىرى بولىدۇ. بۇلار تەئرىپ، تەۋسىپ، مەدھى، شەرھىھالدىن ئىبارەت. تەئرىپ، كۆپىنچە، سۆيگۈسىنىڭ ھۆسنى-جامالىغا نىسبەتەن قوللىنىلىدۇ، مەدھىيىدە ماختالغۇچىنىڭ ھەممە ئىچكى-تاشقى پەزىلەتلىرى ماختە-لىدۇ، شۇڭا مەدھىيىگە قارىغاندا تەئرىپ تاراق چۈشەنچە بولۇپ، رولى جەھەتتىن مەدھىيىنىڭ تەركىبىگە كىرىدۇ. ئاندىن، تەئرىپكە قارىغاندا تەۋسىپنىڭ قوللىنىلىش دائىرىسى يەنمۇ كەڭرەك بولۇپ، ئۇنىڭ ئوبيېكتى ئىنسانىي سۈپەتلەر، تەبىئەت مەنزىرىلىرى، ئاشىق-نىڭ ۋۇجۇدىنى كۆيدۈرگەن ئىشق ئوتى ياللۇنلىرىدۇر. يەنى، تەئرىپ ئاساسەن ئىجابىي خاراكتېرگە ئىگە بولسا، تەۋسىپ خېلى ئەتراپلىق نۇقتىئىنەزەرنى ئىپادىلىشى مۇمكىن. شەرھىھال يەنى مۇلاھىزە تېپىدىكى غەزەللەردە ئىچكى كەچۈرمىلەر توغرىدىن-توغرا بايان ۋە شەرھى قىلىنىدۇ. مۇھاكىمە ۋە مۇلاھىزە تېپىدىكى غەزەل-لەردە مەلۇم مەقسەت-غايە بولىدۇ. شۇنىڭدەك بەزى غەزەللەر

ئەل بار يەردە ئەر خار بولماس،
ئەر بار يەردە ئەل خار بولماس.

موللىنىڭ يامنى ۋالاقچى،
ئادەمنىڭ يامنى ھاراقچى.

مۇزدىن ئۆتسەڭ ئاۋۋال ئۆت،
ئۇيۇلغىچە ئۆتەرسەن؛
سۇدىن ئۆتسەڭ كېيىن ئۆت،
ئاققۇزغانىنى كۆرەرسەن.

قەدىمكى خەلق داستانلىرى، قەھرىمانلىق قىسسىلىرى خەلق قوشاقلىرى شەكلىدە ئېيتىلغان، بەندلىرىمۇ ھازىرقىدەك كۆپمۇچە تۆتلۈك يەنى تۆت مىسرا بىلەنلا چەكلەنمىگەن. ۋەقەنىڭ بىرەر كىچىك ئېپىزوتىنى، بىرەر شەخسنىڭ بىرەر قىسقا كەچۈرمىشىنى ياكى بىرەر قىستۇرما بايانىنى بىر بەند قىلىپ، ھەر بەند بىر خىل قافىيىدە تۈزۈلەتتى؛ تاكى بىرەر ۋەقە تۈگەل بايان قىلىنىپ بولۇپ، ئىككىنچى بىر ۋەقەغە ئۆتكەنگە قەدەر، بەند ئاخىرىدا دەسلەپكى بەندنىڭ قافىيىسى ئىزچىللىشىپ باراتتى. بۇ شەكىل لوپنۇر قوشاقلىرىدا ھازىرمۇ بار.

غەزەل

كلاسسىك ئەدەبىياتتا لىرىكىلىق شېئىر ئومۇمەن «غەزەل» دەپ ئاتىلىدۇ. «غەزەل» ئەرەبچە سۆز بولۇپ، «ئوينىشىش»، «ئىشقىنى بىلدۈرۈش»، «كۆيۈپ قېلىش» دېگەندەك ئومۇمەن «ئىشقىي ھېسسىـ

تەبەسسۇم ئەيلەبان تاكى نەزەر قىلساڭ گۆرۈستانغا،
قوپۇپ گۆردىن بارى مۇردە ھەمە ۋا ھەسرەتا دەرلەر.

كۆرۈبان بەئزى ئاشقلاركى ھەلقە ـ ھەلقە زۇلغۇئنى،
ئەزەلدىن بىرگە سالغان بۇ ھەمە زەنجىرى پا دەرلەر.

يۇرۇپ سوردۇم تەببىلەردىن نەدۇر بۇ دەردىمە دەرمان،
تەبىب ئېيتۇركى ئەي نادان بۇ دەردۇ بى دەۋا دەرلەر.

ئاتىڭنىڭ خاكپايىغە زەللى يۇزىنى سۇردى،
نىدا كەلدىكى قەسرىڭدىن كۆزۈڭ سۇر تۇتىيا دەرلەر.

تەشبىھۇل ئەتراف

غەزەلنىڭ بىر تۇرى بولغان «تەشبىھۇل ئەتراف» (ئوخشتىلغان تەرەپلەر، ھەر تەرەپتىن ئوخشتىش) شېئىرىيەتتە مۇرەككەب بىر شەكىلدۇر. بۇنىڭدا تەشبىھ (ئوخشتىش) سەنئىتى يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدۇ. شائىر غەزەلدە مىسرالارنىڭ بەلگىلىك بۆلۈكىنى ئىزچىل تەكرارلاش يولى بىلەن تەسۋىرنى داۋاملاشتۇرىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن پىكىرنى تېخىمۇ گەۋدىلەندۈرىدۇ. كونكرېت ئېيتقاندا، شائىر يازغان مىسرالاسنىڭ ئاخىرىدىكى سۆزلەرنى كېيىنكى مىسرانىڭ بېشىدا يانا ئوتتۇرىسىدا ئەينەن تەكرارلايدۇ. مۇنداق تەكرارلاشتا تەشبىھ زەنجىرسىمان ئىزچىللىشىپ بارىدۇ. مەسىلەن:

ياردىن ئايرۇ كۆڭۈل مۇلكىدۇرۇر ــ سۇلتانى يوق؛
مۇلككىم، سۇلتانى يوق، جىسمىدۇرۇركىم ــ جانى يوق.

سيۇژىتلىق بولىدۇ. مۇنداق غەزەللەردە بېيتلەرنىڭ مەنتىقىي ئىزچىللىقى شېئىرىي سيۇژىت ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كېلىدۇ-دە، ۋەقە (سيۇژىت) بىرىنچى ئورۇندا، ھېسسىي كەچۈرمىلەر ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ.

13 — 14-ئەسىرلەر ئارىلىقىدا ياشىغان نەسىرىددىن رابغۇزنىڭ «قىسسەئى رابغۇزى» ئەسىرى تەركىبىدىكى «باھارىيات» شېئىرىي تەۋسىف خاراكتېرىدىكى غەزەلنىڭ تېپىك نەمۇنىسى ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭدىن تاشقىرى، شۇ ئەسەر تەركىبىدىكى غەزەل شەكلىدە يېزىلغان شېئىرلار ئومۇمەن سيۇژىتلىق شېئىرلاردۇر.

چوڭقۇر ھېسسىياتنى (ۋەتەنگە، خەلققە، پارتىيىگە، ئەمگەككە ۋە تۇرمۇشقا ياكى شەخسكە بولغان مۇھەببەتنى) ئىخچام ئىپادىلەش ئۇچۇن، غەزەل شەكلىدىن پايدىلانىمۇ بولىدۇ. غەزەل، ئادەتتە، ئارۇز ۋەزىنىدە يېزىلىدۇ. كلاسسىك شائىرلار كۆپىنچە غەزەل شەكلىدىن پايدىلانغان. غەزەلنىڭ ئاخىرىغا شائىر ئۆز نامىنى ياكى تەخەللۇسىنى كىرگۈزىدۇ. مەسىلەن:

سەنى لەيلىيۇ رەئنادەك ئەجايىب دىلرەبا دەرلەر،
مەنى مەجنۇنى ھەيراندەك كويۇڭدا بىرگەدا دەرلەر.

ئەجەبدۇر ئەي شەھى خوبان كېچە-كۈندۈز ئىشىكىڭدە،
ھەمىشە مەن نەۋا قىلسام دەغى سەن بىنەۋا دەرلەر.

باقىبان ئەل ساڭا جانا يۇزۇڭدىن بىر نىقاب ئالساڭ،
رۇخۇڭنى چۇن مەھى ئەنۋەر تەجەللىئى خۇدا دەرلەر.

مەسلەن:

بىلىپ سۆزلەگەن سۆز بىلىككە سانۇر،
بىلىكسىز سۆزى ئۆز باشىنى ئەيۇر.
بىلىكسىز قاراغۇ تۇرۇر بەلگۈلۈك،
يۇرى ئان بىلىكسىز بىلىك ئول ئۆلۈك.

ئوقۇشقا، بىلىككە بۇ تىلماچى تىل،
يارو تاچى ئەرنى يوروق تىلنى بىل...
(يۇسۇپ خاس ھاجىپ)

چۇن ئوقۇماق زەمزەمەسى بولدى بەس،
كۆڭلۈم ئارا داغدۇغا سالدى ھەۋەس.

كىم بۇ يول ئىچرەكى ئالار سالدى گام،
بىر نىچە گام ئولسا ماڭا ھەم خۇرام.

فارسى ئولدى چۇ ئۇلارغا ئادا،
تۇركىي ئىلە قىلسام ئانى ئىپتىدا.

فارسى ئەل تاپتى چۇ خۇرسەندلىق،
تۇركىي دەغى تاپسا بەرۇمەندلىق.

مەن كى تەلەپ يولىدا قويدۇم قەدەم،
باردۇر ئۇمىدىم كى چۇ تۇتسام قەلەم.

جىسمىدىن جانسىز نەھاسىل، ئەي مۇسۇلمانلارنى ئول
بىر قارا تۇپراقدەكدۇر كىم، مەھى تابانى يوق.

ئول قاراڭغۇ كېچەكىم، يوقىدۇر مەھى تابان ئاڭا
زۇلمەتىدۇركىم، ئانىڭ سەرچەشمەئى ھەيۋانى يوق.

زۇلمەتىكىم، چەشمەئى ھەيۋانى ئانىڭ بولماغاي،
دوزەخىدۇركىم، ياندا رەۋزەئى رىزۋانى يوق.

دوزەخىكىم، رەۋزەئى رىزۋاندىن ئولغاي نائۇمىد،
بىر خۇماربىدۇركى، ئاندا مەستىلىغ ئىمكانى يوق.

ئەي ناۋايى، بار ئاڭا مۇنداق ئوقۇبەتلەركى، بار،
ھەجردىن دەردى ۋە لېكىن ۋەسلىدىن دەرمانى يوق.
(ناۋايى)

مەسنەۋي

«مەسنەۋي» — «ئىككىلەپ، قوشلاپ»، «ئىككىلىك» دېگەن سۆز. ئىككى مىسراسى بىر خىل قاپىيىدە كېلىدىغان شېئىرىي شەكىل. ئۇزۇنراق شېئىرىي ئەسەر يازغاندا، قاپىيىنى ئەركىن-ئىختىيارىي تاللاش ئۇچۇن، بۇ شەكىلدىن پايدىلانسا بولىدۇ. كلاسسىك شائىرلىرىمىز (مەسىلەن، يۇسۇپ خاس ھاجىپ، ئەدىب ئەخمەت يۈكنەكى، لۇتفى، ناۋايى ۋە نىزارىلەر) ئۆز داستانلىرىنى كۆپىنچە مۇشۇ شەكىل بىلەن يازغان. لېكىن بۇ شەكىلدە قاپىيىداش بولغان ئىككى مىسرادىكى سۆزلەرنىڭ ۋەزنىداش بولۇشىغا دىققەت قىلىش كېرەك. بۇنىڭ فورمۇلىسى: a a، b b، c c...

شۇنداق تەلىم بېرىدۇ: «رۇبائىي ۋەزنىكىم، ئانى دۇبەيتى ۋە تەرانە ھەم دەرلەر، ھەزەج بەھرىنىڭ ئەخرەم ۋە ئەخرەبدىن ئىستخراج قىلىپ-دۇرلەر ۋە ئول ۋەزنىدۇر ئەسرۇ خوشايەندە ۋە نەزمىدۇر بېغايەت رەبايەندە.» (ناۋايى «مىزانۇل ئەۋزان»)

كلاسسىك شائىرلىرىمىزنىڭ رۇبائىيلىرىدا، كۆپىنچە ئاپتورنىڭ پەلسەپىۋى، ئىجتىمائىي قاراشلىرى ۋە ئۆز زامانىسىغا مۇناسىۋىتى ئىپادىلەنگەن؛ مۇھىم پىكىر، يۈكسەك غايىلەر رەڭگارەڭ شەكىللىرى پىرىيوملار ۋە تەسۋىرىي ئامىللار ۋاستىسى بىلەن بايان قىلىنغان. بەزى كلاسسىكلىرىمىز، مەسىلەن، ناۋايى رۇبائىيلىرىنىڭ كۆپچىلىكىدە تۆت مىسرانىڭ ھەممىسى قافىيىلەنگەن؛ كۆپچىلىك رۇبائىيلاردا رادىف ئىشلىتىلگەن. مەسىلەن:

غۇربەتتە غەرىپ شادمان بولماس ئىمىش،
ئەل ساڭا شەفقۇ مېھرىبان بولماس ئىمىش؛
ئالتۇن قەپەس ئىچرەگەر قىزىل گۈل پۈتسە،
بۇلبۇلغا تىكەندەك ئاشيان بولماس ئىمىش.

* * *

ئەل قاچسا بىراۋدىن ئەل يامانى بىل ئۇنى،
ئەھۋالىدا ئىدبار نىشانى بىل ئۇنى؛
فەئىل ئىچرە ئۇلۇس بالايى جانى بىل ئۇنى،
ئالەم ئېلىنىڭ يامان يامانى بىل ئۇنى.
(ناۋايى)

سىيمىن بەدەنكى ئىلكىدە گۈل بولغاي،
بويى گۈل ھەم ناۋايى بۇلبۇل بولغاي؛

يولدا سا بۇ يولدا نىزامى يولۇم،
قولدا سا خۇسرو بىلە جامى قولۇم.

نۇكتە سۇرۇدىدە راۋا بولماغاي،
بۇكىي ناۋايىغا ناۋا بولماغاي.

(ناۋايى)

رۇبائىي

«رۇبائىي» — تۆتلىك دېگەن سۆز، بۇ خەلقىمىزنىڭ ئاتالغۇسىدا «كاترېن» (فرانسۇزچە «quatrain» — تۆت مىسرالىق) دېيىلىدۇ. بۇ پەقەت تۆت مىسرادىن تەركىب تاپقانلىغان ئايرىمچە شەكىل: a a b a (1 — ، 2 — ۋە 4 — مىسرالىرى) ياكى a a a a (تۆتلا مىسراسى) قاپىيداش بولغان (تاق قاپىيە ياكى قوش قاپىيە — رادىف بىلەن يېزىلغان) لىرىكىلىق شېئىر ياكى شېئىرىي پارچە. رۇبائىي كۆپىنچە پەلسەپىۋى ۋە ئەخلاقىي تېمىلاردا يېزىلىدۇ. رۇبائىيدا شائىر ئۆز پىكرى ۋە تەسىرلىرىنىڭ خۇلاسىسىنى بايان قىلىدۇ. ھەربىر كۇپلېت (تۆتلىك) بىر پۈتۈن مۇستەقىل پىكىرگە ئىگە بولىدۇ. رۇبائىي ھەجىم جەھەتتىن ئانچە چوڭ بولمايدۇ. ئاروز ۋەزنىنىڭ قىسقىراق بەھرىدە يېزىلىدۇ.

شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەش كېرەككى، رۇبائىي شەكلىدە قاپىيىلەنگەن ھەرقانداق تۆتلىك رۇبائىي بولۇۋېرمەيدۇ. بىرەر تۆتلىكنى "رۇبائىي" دەپ ئاتاش ئۈچۈن، بۇنىڭدا تولۇق مەزمۇن، رۇبائىي شەكلىدىن باشقا مەخسۇس ۋەزن بولۇشى كېرەك. بۇ ھەقتە ناۋايى

بىرى ئۇنىڭ قاپىيە سىستېمىسىدۇر؛ يەنە بىر مۇھىم بەلگىسى مەخسۇس ماۋزۇغا ئىگە بولغانلىقى. ناۋايى قىتئەلىرىنىڭ خۇسۇسىيىتىنى تەھلىل قىلغان ئۆزبېك ئالىمى ياقۇبجان ئىسھاقوۋ شۇنداق دەيدۇ: «ناۋايى قىتئەلىرى ئۇچۇن ماۋزۇ بولغان ئوبيېكت ناھايىتى باي ۋە خىلمۇخىل. بىر قاتار شېئىرلاردا لىرىك قەھرىمان ئادالەت كۆيچىسى سۈپىتىدە پادىشاھ ۋە ھۆكۈمدارلارغا قارىتا مۇراجىئەت قىلسا، باشقا قىتئەلەردە ئۇ مۇھەببى سۈپىتىدە ئومۇمغا قارىتا ئەخلاق، ئەدەب مەسىللىرى ئۇستىدە سۆز قىلىدۇ. بەزى بىر قىتئەلەردە مۇئەييەن مەسىلە ياكى شەخس پائالىيىتىنىڭ ئايرىم تەرەپلىرى ئۇستىدە پىكىر يىلدۇرسە، ئايرىملىرىدا ئۆزىنىڭ پەيلى ئېتىبارى، يۇرۇش ـ تۇرۇشى ھەمدە ئىجادى ھەققىدە مۇلاھىزە يۇرگۈزىدۇ.»

قىتئەگە مىساللار:

ئول مېنىڭ جانى جاھانىمغا سالام،
جاندىن ئارتۇق مېھرىبانىمغا سالام.
بىر زامان خالى ئەمەسمەن يادىدىن،
مۇنىسۇ جانۇ راۋانىمغا سالام.

(لۇتفى)

ئۇچ كىشىدىن ئۇچ ئىش يامان كۆرۈنۇر،
ساڭا ئەرز ئەيلەي ئەھلى دۇنيادىن:
شاھدىن تۇندلىق، غەنىدىن بۇخەل،
مالغا مەيلى ھەرىس دانادىن.

(ناۋايى)

ساقيۇ شەراب شەمئى مەجلىس رەۋشەن،
نەززارەسىگە زەللىلى ئەگەر قۇل بولغاي.
(زەللىلى)

ئەي گومنام ئىشق ئېلى لەك-لەك كەتتى،
زاھىد يىتىمەن دەپ ئاڭا سەك-سەك كەتتى؛
ئىشق ئەھلى ئىزىن قويۇپ بۆلەك يولغا تۇشۇپ،
يولىنى ئاداشىپ بىھۇدە ئەمگەك كەتتى.

گومنام ئىگىل خەلق ئىگىلمەي كەتتى،
زۇلفى ئۇچىغا كۆڭلى چىگىلمەي كەتتى؛
قۇش ئۇچتى ئۇنى تۇتماق ئېرۇر بەس مۇشكۇل،
ھەم ئۆرگەنمەي يىپقا بېكىلمەي كەتتى.
(گومنام)

قىتئە

قىتئە ــ «پارچە»، «تەركىبىي قىسىم»، «چاقماق» (شاخماتتا «ئويۇن» يەنى «فىگورا») دېگەن سۆز؛ شېئىرىيەتتە غەزەل ياكى قەسىدىدىن ئاجرىتىپ ئېلىنغان ئىككى-ئۈچ ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق-راق بەيىت. بۇ بىرلا بەنت (كۇپلېت) ياكى بىرنەچچە بەنت بولۇشى، لېكىن ھەربىر بەنتىدە ناھايىتى ئىنچىكە مەنىلەر (مەتنە-لەر) ئىخچام ئىپادىلىنىشى لازىم؛ گاھىدا بىر قىتئە بىر ھېكايىنىڭ مەزمۇنىنى بېرىشىمۇ مۇمكىن.

قىتئە روھىي كەچۈرمىلەر، پىكىر-مۇلاھىزىلەر ئىپادىلىنىدىغان ئاكتىپ شېئىرىي ژانىردۇر. قىتئە ئۇچۇن خاس مۇھىم بەلگىلەردىن

(ئومۇنىم) سۆزلەردىن تۇزۇلىدۇ، يەنى قاپىيىلەنگۈچى سۆزلەر شەكىل ۋە تەلەپپۇزدا ئوخشاش بولىدۇ. مەسىلەن، ئات (ئاتماق)، ئات (ھايۋان)، ئات (ئىسىم)؛ يات (ياتماق)، يات (يات ئادەم)؛ ئەت (ئەتمەك، قىلماق)، ئەت (ئەتمەك، ئىشلەك ئەتمەك)، ئەت (گۆش ــ ئەت).

كەچتى ئۆمرۇ تۇشمەدى ئول يار ئىلە،
قورقامەن كۆڭلۈم بۇ غەمدىن يارىلە.
بۇ ۋەفاسىزلىككى، سەندىن كۆرمىشەم،
ئىشتىقادىم قالمادى ھېچ يار ئىلە.

(لۇتفى)

ئول پەرى ئىشقىدا بۇ دىۋانەنى
ئەيكى، ئىستەرسەن كېلىپ گۈلخاندا كۆر؛
بىر قەدەھ ئول گۈلنى خەندان ئەيلەدى،
ئەي كۆڭۈل، نەززارەقىل، گۈلخاندا كۆر.

(ناۋايى)

چېلىش پۈكلە دۇشمەننى ئۆرتە ـ ئوتقا ياق!
يېپىش غالىبمىيەتكە، سائادەتكە كۆكرەك ياق!
كەسكىن مىنۇت يېتىپ جانغا كەلسە ئىمتىھان،
دېمە ھەرگىز قۇربان بېرەيمۇ يا ـ ياق؟!

(ل. مۇتەللىپ)

مۇرەببە

«مۇرەببە» ــ تۆتلىك، ھەر بەنتى تۆت مىسرالىق شېئىر. بۇ ئادەتتە كۆپ قوللىنىلىدىغان شەكىل. قاپىيە فورمۇلىسى a b a a ياكى b a b a

يۇز تۇمەن ناپاك ئەردىن ياخشىراق
پاك خاتۇنلار ئاياغىنىڭ ئىزى.

لوت ئوغلى، كۆركى، سالدى تىيرەلىك،
دىنغە نەفس ئىلكىدە تەئبى ئاجىزى.

دەھر ئارا ياقتى سەيادەت مەشئەلىن
پاك رەۋلىقتىن رەسۇلۇللاھ قىزى.

(ناۋايى)

ئاقارغان يۇز، قىيىلغان قاش، قۇيۇلغان ياش،
كېسىلگەن باش، چۇۋۇلغان چاچ، تۆكۈلگەن قان؛
تىتىلغان تەن، تۇرۇلگەن مۇشت، كىرىشكەن چىش،
پۈتمەس غەزەب ئىزى بولۇپ چىقتى بۇ جان.

(ئەنۋەر ناسرى)

تۈيۈق

«تۈيۈق» — «تۈيماق، تۈيۈۋالماق» دېگەن پېئىلدىن ياسالغان ئىسىم، يەنى مەنىسىنى ئوقۇغۇچى ئۆزى پەرق ئەتمەك دېگەن سۆز. بۇنى ئەرەبچىدە «مۇختەسىلات» («ئارىلاشتۇرۇلغان»، «يۇكلەنگەن» ياكى «تەجنىس» («جىنىسداش») دەيدۇ؛ خەلقئارادا «مۇنۇرىم» (فرانسۇزچە monorime — بىر ئاھاڭدىكى) دەيدۇ. بۇ — خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىدىكى تۆتلۈكلەر (تۆت مىسرالىق قوشاقلار) ئاساسىدا تۇغۇلغان شەكىل. تۈيۈقمۇ رۇبائىيدەك 4 مىسرادىن تەركىب تاپىدۇ. ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى شۇكى، قاپىيىلىرى ئاھاڭداش

بۇرۇنقى زامان ئەمدى بولغان يوچۇن،
ياشالماس ھېسابىمغا ساچقان تۆلۈم.

يېنىمدىكى نىم شېھىد گەر ئۆلۈپ كەتسە غەم،
ياشار سىز بىلەن مەڭگۈ تۇتقان يولۇم.
... ئۇلۇغ كومىمۇنىزم باھارىدا ھەم،
شېھىدنىڭ قېنىدەك ئېچىلغاي گۈلۈم.
(نىم شېھىد)

مۇخەممەس

«مۇخەممەس» — «بەش-لىك» دېگەن سۆز. شېئىرىي ئىجادىيەتتە ھەر بەنتى 5 مىسرادىن تەركىب تاپقان شېئىرىي شەكىل مۇخەممەس دېيىلىدۇ. بىرىنچى بەنتىنىڭ بەشىلا مىسراسى قاپىيىداش كېلىپ، كېيىنكى بەنتلەرنىڭ ئاخىرقى مىسرالىرى (يەنى بەشىنچى مىسراسى)دا، بىرىنچى بەنتتىكى قاپىيە ئىزچىللىشىدۇ؛ قالغان بەنتلەرنىڭ باشقا مىسرالىرى باشقا خىلدا قاپىيىداش كېلىدۇ. مۇخەممەس كۆپىنچە ئاروز ۋەزنىدە، غەزەل شەكلىدە يېزىلىدۇ.

مۇخەممەس ئىككى تۈرلۈك بولىدۇ: بىر خىل مۇخەممەسنىڭ ھەممە مىسرالىرى بىرلا شائىرنىڭ بولىدۇ؛ ئىككىنچى خىل مۇخەممەسنىڭ مىسرالىرى ئىككى شائىرنىڭ بولىدۇ، يەنى بىر شائىر ئۆزى ھۈرمەت قىلغان ياكى پىكىرداش بولغان ئىككىنچى بىر شائىرنىڭ غەزىلىدىن ئادەتتە ئىككى مىسرانى ئېلىپ، ئىككى مىسراغا مەزمۇنى ۋە شەكلى ماس بولغان ئۆچ مىسرا قوشۇپ يازىدۇ، بۇنى «تەخمىس» (بىر-بىرىگە خاسلاشتۇرۇش) دەيدۇ.

كېلىدۇ، يەنى 1-، 2-ۋە 4-مىسرالىرى قاپىيىداش، ياكى ئۇنىڭدىنمۇ ئاددىيراق قىلىغاندا، 3-ۋە 4-مىسرالىرى قاپىيىداش بولىدۇ. خەلق قوشاقلىرى تولاراق مۇرەببە شەكلىدە ئىيتىلىدۇ. ئەگەر ئۇزۇنراق شېئىرىي ئەسەر يېزىلغاندا، ھەممە بەنتلىرىدە قاپىيە ئىزچىللاشسىمۇ ياكى ھەر بەنتى باشقىچە قاپىيىلەنسىمۇ بولۇۋېرىدۇ. مەسىلەن:

يېرىم ئەسىردىن ئۆتتى ئۆمرۇم مېنىڭ،
ھېسابسىز جاپا-جەۋر تارتتىم زۇلۇم.
رەقىب ئىلكىدە ئەردى باغىم مېنىڭ،
ئۇزاتسام ئانارىغا يەتمەيتتى قولۇم...

لېكىن، قايتمىدىم مەن كۆرەش قوينىدىن،
چىقارمايۋ ئۆزەمنىڭ قولىدىن رولۇم.
كۆرەشتە چايانىنى ئۇزۇپ بويىنىدىن،
بۆسۈپ چىقتى مەيدان ئارا دۇلدۇلۇم.

ھاياتنىڭ بۇ ئۆتمۈش كېچىك پارچىسى،
ئۆمۈر تارىخىدىن دېمەك بىر بۆلۈم.
توزۇپ پۈتتى مۇددىش-تۇمان بارچىسى،
تۇتۇپ كومۇنىستنىڭ قولىنى قولۇم...

ئۆزەم ئورمىچى ئوغلى بولغان ئۇچۇن،
بولۇپ قالدى كەڭراق بۇ يەردە سولۇم.

ئاشق ئېلىگە پەندى سۇخەن تەسىر ئېتەرمۇ؟
يارىنىڭ غېمى ئاشق بېشىدىن ئەسلى كېتەرمۇ؟
تىل سۆزلىگىلى يار سۆزىدىن ئۆزگىنى دەرمۇ؟
ئىشق ئوتى ئەگەر بولمىسا ھەردىلدا كۆيەرمۇ؟
يوقسە نەئېتەر مەنئى كەبى ئار بولارمىنى.
(موللا بىلال)

ئىككىنچى خىل مۇخەممەسكە مىسال:

قىلغىل تەرەھھۇم سوزانەلەرگە،
باغرى ئېزىلگەن گىريانەلەرگە،
شاھى جاھانىم ھەريانەلەرگە،
كۆرسەت جەمالىڭ مەستانەلەرگە،
ئىشقىدە كۆيگەن دىۋانەلەرگە...

دەريالار ئاقتى ئەشكى دەۋاندىن،
ساقلا قولۇڭنى بادۇخەزاندىن،
قارىغە كۆرسەت راھى ئاماندىن،
مەشرەب سەنى دەپ ئۆتتى جەھاندىن،
باشىنى قويۇپ ئاستانەلەرگە.
(مەشرەبنىڭ غەزىلىدىن قارى تۇزگەن مۇخەممەس)

ھاياتىڭ بى باھا گۆھەر، خەۋەرسىز تارمار قىلما!
كۆڭۈلنى توغرىلا ئەمدى ئۆزەڭنى كىبىرىدار قىلما!
كېچە ـ كۈندۈز «ھەقىقەت» دەپ ئۇنىڭدىن ئۆزگە كار قىلما!

بىرىنچى خىل مۇخەممەسكە مىسال:

چىقىپ شوخلۇقدىن مەھۇشىم ئەزمى شكار ئەيلەپ،
جاھاننى قەتل ئېتەرگە قاشىنى چۈن زۇلفىقار ئەيلەپ؛
بەھادۇر كۆزلەرى كىرپىكلەرىنى نەيزەدار ئەيلەپ،
چۇ زۇلفى ئەنبەرىنى ھەلقە-ھەلقە مۇشكبار ئەيلەپ؛
سەراپا گۈلشەنى ھۆسنىنى سەرجۇش باھار ئەيلەپ...

قىيا باقىشلەرىكدىن ئەي سەنەم ھەر كوشەدە خۇندۇر،
بەسى قۇربانىك ئولغان تىيرەئى خاك ئىچرە مەدفۇندۇر؛
نەمازى ئىشق قىلماق مەزھەبى فەرھادۇ مەجنۇندۇر،
قىرائەت قاشلەرىك سەھرايى ئىچرە سۆرەئى نۇندۇر؛
زىھى زۇلفۇك يۇزۇكنىك دۇرىنى لەيلۇ نەھار ئەيلەپ.

(زەللى)

مەن بىلمەس ئىدىم ئىشقىغا گىرىپتار بولارىمنى،
ئىشق تەيرى تېگىپ خەستەئى بىمار بولارىمنى،
ھىجردىدە دەخى نالە قىلىپ كۆپ زار بولارىمنى،
مەجنۇن بولۇبان ئىشقىدە ئەۋار بولارىمنى،
بۇلبۇل بولۇبان ۋالەئى گۈلزار بولارىمنى.

يار بارەسىدە خەلق قىلدى تۇرپە رىۋايەت،
بەلكى ئىشتىپ خەستە يۇرەك بولدى جەراھەت؛
ئەيلەپ بۇ ئىلى خەلقى ماڭا ئانچە مەلامەت،
قىلدىكى نەسىھەتنى ماڭا بارچە بى غايەت؛
بىلمىدىلەر بۇ ئىشق دانىغا ئامبار بولارىمنى.

كەلسە چمن سۇرەتگەرى بىردەم جامالىڭ قاشىغا،
جان پىدا قىلغاي ھەم ئول دەم سۇرىتىڭ نەقاشىغا؛
لالەدۇر شەرىن لەبىڭ پەرھادىكىم، قان ياشىغا،
غەرق بولۇپ تۇشمىش گۇزەرى شەجىر تاغۇ-تاشىغا؛
سەرۇ ئانىڭدەك قامەتىڭ ھەيرانىدۇركىم، باشىغا،
قىلدى قۇشلار ئاشيان ئانداغكى، مەجنۇن ئۇستىنە.
(ناۋايى)

مۇسەممەن

«مۇسەممەن» — «سەككىز قىرلىق»، «سەككىز بۇرجەكلىك»، «سەككىزلىك» دېگەن سۆز. بۇنى لاتىن تىلىدا octava (ئوكتاۋا — «سەككىز») دەيدۇ. بۇ شېئىرنىڭ ھەر بەنتى سەككىز مىسرادىن تەركىب تاپىدىغان شەكلى. بۇ ئىككى خىل بولىدۇ: بىر خىلىنىڭ ھەر بەنتى بىر خىل قاپىيىدە تۇزۇلۇپ، قاپىيىلىرى كۆپىنچە مۇرەببە (تۆتلىك)نىڭ قاپىيە تۇزۇلۇشىگە ئوخشايدۇ؛ ياكى بىرىنچى بەنتتىكى 8 مىسرانىڭ ھەممىسى قاپىيىداش بولۇپ، كېيىنكى بەنتلىرىنىڭ ئاخىرقى 8-مىسرالىرىدا بىرىنچى بەنتتىكى قاپىيە ئىزچىللىشىدۇ. يەنە بىر خىلى مۇرەككەپ شەكىل بولۇپ، بۇنىڭدا ھەر بەنتىنىڭ 6 مىسراسى چەپراس قاپىيىلىك (يەنى، 1-، 3-، 5-مىسرالىرى بىر خىل قاپىيىدە، 2-، 4-، 6-مىسرالىرى بىر خىل قاپىيىدە)، ئاخىرقى 2 مىسراسى يەنە باشقىچە قاپىيىدە كېلىدۇ. بۇ شەكلىنى بارماق ۋەزنىدە يازسىمۇ، ئاروز ۋەزنىدە يازسىمۇ بولىدۇ. فورمۇلىسى مۇنداق:

a a a a a a a a

«تۇزەت ئەخلاقنى يولداش! پەس خۇلۇقنى ئۆزگە يار قىلما!
مۇھەببەتلىك كىشى بول، بىۋاپالىقنى شوئار قىلما!»
(بۇنىڭ ئالدىنقى 3 مىسراسى بىلال ئەزىزنىڭ)

مۇسەددەس

«مۇسەددەس» — «ئالتىلىك» دېگەن سۆز؛ شېئىرىي ئىجادىيەتتە ئەسلى ئىككى مىسراغا (بىر بەيىتكە) 4 مىسرا (ئىككى بەيىت) قوشۇپ، ئالته مىسرالىق قىلىپ يېزىش شەكلى. يەنى شېئىرنىڭ بىر بەنتى ئالته مىسرادىن تەركىب تاپىدۇ. بىرىنچى بەنتىدىكى 6 مىسرا ئىزچىل قاپىيىداش تۇزۇلىدۇ، كېيىنكى بەنتلىرىدە ھەر بەنتنىڭ 5 مىسراسى باشقا بىر خىل قاپىيىدە بولۇپ، ئاخىرقى بىر مىسراسدا بىرىنچى بەنتىدىكى قاپىيە ئىزچىللىشىپ بارىدۇ. كلاسسىك شائىرلار ئاشۇنداق يازغان. (مەسىلەن، شائىر ھەجرەيىنىڭ جامى غەزىلىگە تۇزگەن مۇسەددىسى شۇنداق.) بەزى شائىرلار كېيىنكى بەنتلەرنىڭ ئاخىرىدا بىرىنچى بەنتىنىڭ ئاخىرقى ئىككى مىسراسىنى تەكرارلاپمۇ يازىدۇ، بۇ شەكىل «تەرجىئبەنت» كە ئوخشاپ قالىدۇ. مەسىلەن:

زۇلپۇسمەن جىسمىڭ ئەفئى گەنجى قارۇن ئۇستىنە،
گەنج ئۇزە ساھىر كۆزۈڭ ئەفئىگە ئەپسۇن ئۇستىنە؛
دەردى ئىشقىڭ ئولكى قويدى جانى مەھزۇن ئۇستىنە،
دېدى كۆرگەچ مەئرەزلىڭ ئول قەددى مەۋزۇن ئۇستىنە،
ئى قادىڭ توبىيى جەننەت خەددى گۇلگۇن ئۇستىنە؛
كۆرمىدى دەۋران سېنىڭدەك ئايى گەردۇن ئۇستىنە.

بىر تەرەپ گويا ئەزىمەت قىلغۇدەكدۇر ئەنقەرىپ؛
ئول خۇد ئەيلەپ ئەزم، مەنمۇ خەستەدۇرمەن ھەم غەرىب،
گاھى-گەھى بولغايسەن مەندىن خەبەردار، ئەي كۆڭۈل.
(ناۋايى)

مۇسەللەس

«مۇسەللەس» — «ئۈچ قات»، «ئۈچ قىرلىق»، «ئۈچلۈك» دېگەن سۆز، بۇنى ئىتالىيانچە «tres» («ئۈچ») سۆزىدىن تۇرلەندىگەن «ئۈچلۈك» مەنىسىدە «terzina» دەپ ئاتايدۇ. بۇ — شېئىرنىڭ ھەر بەنتى 3 مىسرادىن تەركىب تاپقان شەكلى. بۇمۇ ئىككى خىل بولىدۇ: بىر خىلى — ئادەتتە كۆپ قوللىنىلىدىغان شەكلى، بۇ شەكلدە يېزىلغان شېئىرنىڭ بىرىنچى بەنتىدىكى 3 مىسرا قاپىيداش كېلىپ، كېيىنكى بەنتلىرىدە ئاۋۋالقى ئىككى مىسراسى بىر خىل قاپىيداش، 3-مىسراسدا بىرىنچى بەنتىدىكى قاپىيە ئىزچىللىشىپ كېلىدۇ. بۇنىڭ فورمۇلىسى: ..... a a a bba

ئىككىنچى بىر خىلى مۇرەككەپ شەكلى بولۇپ، ئانچە كۆپ ئىشلىتىلمەيدۇ. بۇ شەكلدە يېزىلغان شېئىرنىڭ بىرىنچى بەنتىدىكى 1-، 3-مىسرالىرى قاپىيداش، 2-مىسراسى باشقا قاپىيدە كېلىدۇ، لېكىن ئىككىنچى بەنتىگە ئۆتكەندە، بىرىنچى بەنتىنىڭ 2-مىسراسى ئىككىنچى بەنتىنىڭ 1-، 3-مىسرالىرى بىلەن قاپىيداش كېلىدۇ-دە، 2-مىسراسدا يەنە بىرىنچى بەنتىنىڭ 1-، 3-مىسرالىرىدىكى قاپىيە ئىزچىللىشىپ بارىدۇ. بۇنىڭ فورمۇلىسى:

b b b b b b b a...

a b a b a b a a ياكى

a b a b a b c c...

مەسلەن:

ھەر تەرەپ ئەزم ئەيلەپ، ئول شوخى ستەمكار، ئەي كۆڭۈل،

تىغى ھجرىدىن نېچە بولغاي بىز ئېپكار، ئەي كۆڭۈل؛

چۈن سەپەر ئەيلەپ ئىدى بىر قەتلە دىلدار، ئەي كۆڭۈل،

دەردى ھجرىگە بولۇپ ئەردۇق گىرىپتار، ئەي كۆڭۈل،

بويلەكىم تەئرىپ قىلىپ غۇربەتنى بسيار، ئەي كۆڭۈل،

شەھۇ كىشۋەردىن مەلالەت ئەيلەپ ئىزھار، ئەي كۆڭۈل،

ئاڭلىدىڭ يا يوقمۇ كىم، ئەيلەر سەپەر يار، ئەي كۆڭۈل،

ۋەھكى، بولدۇق يانا ھجرى ئىلكىدىن زار، ئەي كۆڭۈل.

ئەھلى ئىشق ئىچرە ماڭا دەردۇ-پىراق بولمىش نەسىب،

بۇ ئەمەس دەردىكى ئۇنى دەپئى ئېتە ئالغاي تەبىب؛

يارنى غۇربەت سەرى تەرغىپ ئېتەر ھەردەم رەقىپ،

ۋەھكى ئول گۈل پىرقەتىدىن بولغۇسى بۇ ئەندەلىپ.

چۈن سەپەر ئەسبابىنى ئاماذە ئەيلەپدۇر ھەبىپ،

مەلۇم بىر بەيىت تەكرارلىنىدۇ؛ تەكرارلانغان بەيىت ھەر بەنت ئاخىرىدىكى بەيىت بىلەن باغلىنىپ بېرىشى شەرت. ھەر بەنتىنى 3 بەيىت (6 مىسرا) ياكى 4 بەيىت (8 مىسرا) قىلىپ يازسىمۇ بولىدۇ. ھەر بەنتىدىكى «تەرجىئ»دىن باشقا مىسرالار، مەيلى 6 ياكى 8 بولسۇن. قاپىيىداش كېلىدۇ. ئەگەر 6 مىسرالىق شەكىل تالالانغان بولسا، بۇنداق شېئىرنىڭ بىرىنچى بەنتىدە قايتۇرمىسى بىلەن قوشۇلۇپ، ھەممە مىسرالىرى بىر خىل قاپىيىدە بولۇشى كېرەك؛ ئەگەر 8 مىسرالىق بولسا، 6 مىسراسى بىر خىل قاپىيىدە كېلىپ، «تەرجىئ» قىلىنغان بەيىت باشقىچە قاپىيىدە كەلسىمۇ بولىدۇ. فورمۇلىسى:

① a a a a a a

b b b b a a

② a a a a a a b b

c c c c c c b b

مەسىلەن:

روھۇمنى ئەزەلدە ئول ئىلاھىم،
كۆيدۈردى سېنىڭ ئۇچۇن نىگارىم؛
ۋالەدۇر ساڭا بۇ خەستە جانىم،
قالمادى دىلدا ھەم ھېچ قارارىم،
ئىشقىڭدا سېنىڭ ئايا نىگارىم،
مانەندى ھۇسەين تۆكۈلدى قانىم.

قايسى كۈن ئىدى يۈزۈڭنى كۆردۈم،
ئەقلىم قۇشىنى قويۇپ ئۇچۇردۇم؛

بۇنىڭغا مىسال:

ئول كۈن بۆلەكچە، بۈل كۈن بۆلەكچە،
ئىلھام كەلمەكتە شول كۈن بۆلەكچە،
كەلگۈن زابانىم گۈلگۈن بۆلەكچە.
.....
نومۇس ئاقلاندى گۈلشەننى ساقلاپ،
ئۆچمەيدۇ ھەرگىز ئازادلىق ـ ئاپتاپ،
قىلار جاھانىنى نۇران بۆلەكچە.

(ق. ئىمن)

"تۆت گېزەنىدە" گۇم بولۇپ كەلگەن يېڭى دەۋران بىلەن،
تولغىنىدا ھۇر ۋەتەن خۇش بۇي ـ گۈلى رەيھان بىلەن،
خۇش كېلىپسەن يېڭى يىل، غالىپ قەدەم جەۋلان بىلەن.

كۆتۈرۈپ زۇمرەت قەدەھ باغراشنىمۇ ئىچتىم بىراق،
ئارغىماق قىلدىم تىيانشانىنى ئېگىز قاقتىم قانات،
يايرىغاچ قەلبىم ـ دىلىم بۇ چاغ زەپەر، بۇ شان بىلەن.

(ئا. ھاجى)

تەرجىمە بەنت

«تەرجىمە» ـ «قايتۇرما»، «تەكرار»؛ «بەنت» ـ «كۇپلىت» دېگەن سۆز؛ يەنى «تەرجىمە بەنت» «قايتۇرمىلىق كۇپلىت» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ شەكىلدە، ۋەزنى بىر خىل، قاپىيىسى ھەر خىل بولغان بىرنەچچە بەنتلىك شېئىرنىڭ ھەر بەنتى ئارىسىدا

ئابرو مۇلكىنى تاراج ئەيلەدى ياغمالىغىم،
قىسسەئى مەجنۇننى مەنسۇخ ئەتتى بېپەرۋالىغىم،
بۇدۇر ئانسز كۇلبەئى غەم ئىچرە بەزمارالىغىم.
ھالەتىم بەد، غۇسسە بىھەد، ۋەسل مەقسەد، نالە بېش،
بەخت ۋاجۇن، دەردى ئەپزۇن، دېدە پۇرخۇن، سىنەرېش.
(ناۋايى)

مۇستەھزاد

«ھەزل» ياكى «ھەزەل» دېگەن سۆز تومۇرىدىن تۇرلەنگەن «مۇستەھزاد» سۆزىنىڭ تۈپ مەنىسى «كەمسىتىلگەن»، «يالغۇزسىرد-غان»، «تەۋرەيدىغان» دېگەنگە توغرا كېلىدۇ. شېئىرىيەتتە بولسا، كۆچمە مەنىسى بويىچە، ھەر مىسرا ئاخىرىغا ئايرىم قوشۇلغان سۆز ياكى ئىبارە، مىسرانىڭ بۇ قىسمى پۈتۈن مىسرادىكى ئۇقۇمنى تېخىمۇ تولۇقلاش ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. ھەر ئىككى مىسرا قاپىيىداش كېلىدۇ، ئۇلارغا ئۇلانغان «مۇستەھزاد» قىسمىمۇ ئۆز ئالدىغا ئايرىم قاپىيىداش بولۇپ، قىسقا بىر بېيىت شەكلىنى ئالىدۇ. بۇ شەكلىنى خەلقئارادا «Koda» دەيدۇ (بۇ سۆز ئىتالىيانچە «قۇيرۇق» مەنىسىدىكى «coda» سۆزىدىن كېلىپ چىققان). بۇ ئارتۇق قوشۇلغان مىسرا دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ شەكىل ماھارەت، پاساھەت ۋە ئاھاڭدارلىقنى تەلەپ قىلىدۇ. كلاسسىك ئۇيغۇر مۇزىكىسى «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ بەزى ئاھاڭلىرىمۇ مۇشۇ مۇستەھزاد شەكلىدە كېلىدۇ. بۇنىڭ فورمۇلىسى:

..... a

..... b

پایەك ئىزىنى كۆزۈمگە سۈردۈم،
لاھەۋلە ئوقۇپ ئۆزۈمگە ھۇردۇم.
ئىشقىدا سېنىڭ ئايا نېگارىم،
مانەندى ھۇسەين تۆكۈلدى قانىم.

يۇزۈڭنى قىلىپ مىسال قۇياشقا،
ئاشىق ئېلى تۇشەر تالاشقا؛
ۋاللە بولۇبان قوشۇما قاشقا،
يەتكەندە ئۆزۈم بەست شەش ياشقا،
ئىشقىدا سېنىڭ ئايا نېگارىم،
مانەندى ھۇسەين تۆكۈلدى قانىم.
(موللا بلال)

ئەگمە قەددىم زەئفىن ئول سەرۇى خىرامان بىلمىدى،
بولدى جان ئاشۇپتە ھال ئول لەئلى خەندان بىلمىدى
ھەجر ئارا تا قىلمىدىم پەريادۇ ئەپغان بىلمىدى،
نالە قىلدىم كېچەلەر ئول نا مۇسۇلمان بىلمىدى،
لەززەتى تىغى شاھادەت شەربەتىن جان بىلمىدى،
ھالەتىم بەد، غۇسسە بىھەد، ۋەسل مەقسەد، نالە بېش،
بەخت ۋاجۇن، دەردى ئەپزۇن، دېدە پۇرخۇن،
سىنەرېش.

قىلدى سەرگەردان جۇنۇن ۋادەسىنى رەسۋالىغىم،
سالدى ئوت ئەھلى جاھانغا شورىشى شەيدالىغىم؛
دەھر ئارا ئەپسانە بولدى بېسەرۇ سەۋدالىغىم،

19 ـ ئەسسىرنىڭ ئاخىرىدا، بىلگىسىدە ئىمىل ۋېرخارن باشلاپ بەرگەن. كېيىن سوۋېت شائىرى ماياكوۋسكىي كۆپ قوللانغان. بۇ شەكىلدە يېزىلغان شېئىرنىڭ بەنتى، مىسرا ۋە تۇراقلىرى ئەركىن-رەك بولىدۇ. چاچما شېئىر ئەندىزە ــ نەزمە شەرتلىرى بىلەن قاتتىق چەكلەنمەيدۇ. بۇنىڭدا، بەنت، مىسرا، تۇراقلار (ھەم مىسرانىڭ ئۇزۇن ياكى قىسقا بولۇشى) ئىپادىلىنىدىغان مەزمۇنغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ.

شېئىرنىڭ باشقا شەكىللىرىگە، بولۇپمۇ ئاروز ۋەزنىدىكى شېئىرلارغا قارىغاندا، چاچما شېئىر (ئەندىزە ــ نەزمە شەرتى جەھەتتىن) ئەركىن، لېكىن ئۇنىڭدىمۇ مەلۇم ۋەزىن، قافىيە، تۇراق بولىدۇ؛ ۋەزىن بىلەن قافىيىنى مەزمۇنغا ئالاقىدار بولغان مىسرالارنىڭ ئاھاڭ-دارلىقى بەلگىلەيدۇ. مىسرالار ياكى بىر مىسرا بولۇپ كەلگەن سۆزلەر ئۇرغۇلۇق بولۇشنى ئانچە قاتتىق تەلەپ قىلىپ كەتمەيدۇ. قافىيە چۈشكەن مىسرا بىلەن قافىيىداش بولغان مىسرا ئارىلىقىدا ئىنتوناتسىيە جەھەتتىن مەلۇم تۇراقلار بولىدۇ.

چاچما شېئىردا، يەكمۇ سۆزنى خالىغانچە بىر مىسرا قىلىپ قويماسلىق كېرەك. بىرىنچىدىن، گراماتىكىلىق ياكى لوگىكىلىق تەلەپ بويىچە ئايرىم مىسرا قىلىشقا توغرا كەلگەندە، ياكى قىستۇرما قىلىنغاندا؛ ئىككىنچىدىن، مەنە جەھەتتىن ئىپادىنى تەكتىلەش-كۈچەيتىش زۆرۈر بولغاندا؛ ئۈچىنچىدىن ئايرىم ئۇنسۇرنى-ئۇرانغا كىتابخانىنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلماقچى بولغاندا، يەكمۇ سۆزنى بىر مىسرا قىلىسمۇ بولىدۇ. بىر بەنتنى تەشكىل قىلغان مىسرالارنى ئەندىزە-نەزمە قائىدىسىدىكى شېئىرلارنىڭ تىزىلىشىدىن ئايرىمچە قىلىش ئۈچۈن، "يانتۇ شەكىلدە تىزىسمۇ ياكى تەكشىلا تىزىسمۇ

..... a

..... b

مەسلەن:

تاتـۇشـتى بۇ مەھـفەل ئـسچـىگە شـورى مۇھەبـبەت،
بولدى چۇ گۈلستان،
ساغەردە لەبالەب مەي پۇر زورى مۇھەبـبەت، رىندان
ھەمە مەستان...
دىلـبەر كۆزىـنى كـۆرمەسە ھەرگىز ئايىلۇرمۇ، بو بار-
چەغە مەئلۇم.
دىۋانە زەلـىلى ئىدى زەنـجىرى ھەببەت، غەم بىرلە
پەرىشان.
(زەلىلى)
تامام مەخـلۇقـنىڭ ئۇلۇغـراقـدۇر ئىنسان، ئىنسان بەڭ
ئاقىل،
ئۇلۇغلۇقى بولغاچ كۆكتە قۇش كەبى ئۇچقان، شۇڭلاشقا
قابىل.
(بىلال ئەزىزى)

چـاچـمـا شـېئـىـر

شېئىرنىڭ بۇ شەكلى «ئەركىن شېئىر» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، خەلقئا-رادا بۇنى «ۋېرلىبىر» (verlibr) دەيـدۇ، بۇ نام فـرانـسۇزچـە «vers libre» («ئەركـىن شـېئـىـر») دېـگەن سـۆزدىـن كېلىـپ چىققان. ئادەتتە، بىزنىڭ بەدىئي ئەدەبىياتىمىزدا «چاچما شېئىر» دېيىلىدۇ، بۇ شېئىرىيەتتە يېڭى شەكىل ھېسابلىنـىـدۇ. بۇ شەكىلـنى

(بۇرۇنقى زامانلاردا خان ياكى بەگنىڭ، ياكى بىرەر خەلق قەھرد-مانىنىڭ ئۆلۈمىگە بېغىشلاپ) يېزىلغان نادامەتلىك شېئىر. بۇ شەكىل كۆپىنچە ئاھاڭدار-مۇڭلۇق سۆزلەر بىلەن تەمكىن ۋەزنىدە يېزىلىدۇ، بارماق ۋەزنىدىن، شۇنىڭدەك ئاروز ۋەزنىنىڭ ھەرقانداق بەھرىدىن، مەسنەۋىي ياكى مۇرەببە شەكىللىرىدىن پايدىلانسىمۇ بولىدۇ. لېكىن تاللانغان شەكىل يېزىلىدىغان مەزمۇننىڭ ئۇزۇن-قىسقىلىقىغا باغلىق بولغىنى تۈزۈك. مەسىلەن:

دەريا، ئايرىلىپ قالدۇق بۇگۈن بىر ياخشى يولداشتىن،
سۆيۈملۈك، ئىپتىخارلىق، ئوت يۈرەك شائىر قېرىنداشتىن،
مۇسىبەت قايغۇسى ئەزدى تېگىپ مۆلدۈركەبى باشتىن،
يۈرەكمۇ گۆش ئىكەن يۇمشاق، يارالغان بولمىغاچ تاشتىن،
چىدالماي چاك-چاك بولدى ئادا بولغاندا بەرداشتىن.

تۇغۇلدى، ئۆستى، ئۇلغايدى، دېدى: "خەلقىمگە مەن ئوغلان،
يۈكۈم مول ئەھلى كارۋانمەن، ئەمەسمەن بەھرسىز مېھمان"،
دېگەندەك ياشىدى شۇنداق، ساداقەتنى قىلىپ مىزان،
رىيازەت ھەمدە كۆلپەتنىڭ بېشىدا يانداۋۇپ گۈلخان،
كۆرەشتى ئەل بىلەن بىللە، بولۇپ خالى پىغان، ياشتىن.

قەلەمنى قىلدى قۇدرەتلىك قورال ھەم بەيگىدە تۇلپار،
ئىجاد چۆل-دەشتىدىن قازدى گۈزەل، شېرىن تۇمەن ئەشئار،
يېتىلگەن ئىككى تىللىق خۇش ناۋا بۇلبۇل ئىدى داڭدار،
ئۇنىڭ مىسرالىرى يىللار، ئەسىرلەر بويىنىدا زۇنار،
ئىجادىي تۆھپىدە ئاز-ئاز تېپىلغاي ئاڭا ئوخشاشتىن.

بولدۇ. مەسلەن:

جۇڭگو...

جۇڭگو! ئانا يۇرتىمىزسەندۇ،

چۈنكى، بىز مىليونلىغان خەلق

سېنىڭ ئوماق قوينۇڭدا

ساپ ھاۋادا چوڭ بولغان؛

تېپىپ سېنىڭدە ئەقىل،

ئۆزىمىزنى تونۇپ ئوڭ بولغان.

(ل. مۇتەللىپ)

تېخى تۆنۈگۈنلا تام تۈۋىلىرىدە،

توپىغا مىلىنىپ،

مەن ئىدىم دوستۇم،

ئويناپ يۈرگەن مۇتەللىپ؛

مانا بۈگۈن كۆرەش قوينىغا

ئۆزەمنى ئاتتىم،

كۆرەش دولقۇنلىرىدىن،

تاتلىق ئىلھاملار ئېلىپ.

(ل. مۇتەللىپ)

مەرسىيە

بۇ نام ئەرەبچە «رەسا» يەنى «يىغا»، «قايغۇ» دېگەن تۈپ سۆزدىن كېلىپ چىققان. «مەرسىيە»نى خەلقئارادا «ئېلېگىيە» دەيدۇ (بۇ سۆز گىرېكچە «elegos» ــ «داتلاش»، «ئەرزىيەت ئوقۇش» دېگەن سۆزدىن تۇرلەنگەن). بىركىمنىڭ ئۆلۈمىگە قايغۇرۇپ

نىڭ ھەرقانداق شەكلىدىن پايدىلىنىپ، خەلقنى، ئەلنى، يولباشچىغا، تەبىئەتكە ئىستەك بىلدۈرگەن ۋە چاقىرىق قىلغان رەۋىشتە يازسىمۇ مۇناجات بولۇپ بېرىدۇ. لېكىن مۇناجاتتا مىسرالار بەك ئۇزۇن بولۇپ كەتمەسلىكى، باشتىن-ئۇچىغا تۇراقلار بىر خىل ۋەزىندە بولۇشى، قاپىيىلەر جارانلىق، سۆزلەر ياكىراق ۋە يادلاشقا ئەپلىك بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ.

مەسەل

بۇ نام ئەرەبچە «ئوخشىتىلغان»، «مىسال قىلىنغان»، يەنى «تەمسىل قىلىنغان» دېگەن مەنىدىكى سۆزدىن ياسالغان. مەسەل — ھېكايە تەرىقىسىدە يېزىلىدىغان كىچىكرەك شېئىرىي ئەسەر؛ كۆپىنچە پەند-نەسىھەت، ھەجۋىي ياكى كىنايە مەزمۇنىدا يېزىلىدۇ، قاپىيىسى ئىزچىل ياكى ھەر خىل بولۇشىمۇ مۇمكىن. تىلى تۇرمۇشتىكى زانىلىق-مەسخىرە مەزمۇنىدىكى كۇلكىلىك سۆز-ئىبارىلەردىن تەركىب تاپىدۇ. مەسەلىنىڭ پېرسۇناژلىرى ئادەتتە ھايۋانلار، قۇشلار، دەل-دەرەخ ۋە گۈل-گىياھلار، قۇرۇت-قوڭغۇزلار بولىدۇ؛ شۇلار ئارقىلىق جەمئىيەتتىكى ۋەقەلەر، كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىلەر تەسۋىرلىنىدۇ؛ شۇنىڭدەك ئىجتىمائىي تەبىقىلەر-نىڭ مەنىۋى ۋە ئەخلاقىي قىياپەتلىرى يارىتىلىدۇ. ھايۋانلارنىڭ ياكى قۇشلارنىڭ كىنايىلىك ئوبرازلىرىدىن ئۆز زامانىسىدىكى ھۆكۈمران سىنىپلار — تەبىقىلەرنىڭ ساختىپەزلىك، مۇغەمبەرلىك، رەھىمسىزلىك، ئاچكۆزلۈك ۋە شۇنىڭدەك مەنىۋى قىياپەتلىرى ھەم خاراكتېرلىرىنى پاش قىلىش ئۈچۈن پايدىلىنىش مۇمكىن. رۇس مەسەلچىسى كرىلوۋنىڭ ئەسەرلىرى بۇنىڭغا مىسال بولىدۇ. مەسەلنى

يېپىشتى شۇم ئەجەل، ئەپسۇس، رەھىمسىز، ۋەھشىي راك ئاتلىق،
كۆرەڭلەپ ئالدىراپ كەتتى قىلىشقا قەتلى ـ جاللاتلىق،
بىراق تىز پۈكمىدى شائىر ھاياتقا پۈت تىرەپ قاتتىق،
ۋە ئەزرائىل بىلەن چاقچاق قىلىشتى ياغدۇرۇپ شادلىق،
شاپائەت كۈتمىدى قىلچە ئۆلۈمدەك تەلۈە ـ بەكباشتىن.

باھارغا ئىشتىياق باغلاپ، يۇرەكتىن كۈيلىگەن شائىر،
باھارنى چەيلىمەك بولغان قۇيۇنغا كۆنمىگەن شائىر،
ئاران ئاتمىش باھار كۆرگەن، زىيادە كۆرمىگەن شائىر،
لەھەتتە ياتسىمۇ جىسمى، كۆكۈلدە ئۆلمىگەن شائىر،
قەلەمنى قالدۇرۇپ بىزگە، ئەبەد توختاپتۇ سايراشتىن.

(م. رەھىم)

مۇناجات

بۇ نام ئەرەبچە «نەجۇ» يەنى «يوشۇرۇن»، «مەخپىي گەپلەشش»، «كۆڭلىدىكىنى ئېيتىش» دېگەن تۈپ سۆزدىن كېلىپ چىققان. مۇناجات ــ سەممىي گەپلىشىش، كۆڭلىدىكىنى دېيىش دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان، يەنى بىرەر نىجادلىق بەرگۈچىگە ئۆز ئىستىكىنى ئىپادىلەيدىغان شېئىرىي ئەسەر ياكى ناخشا ـ كۈي. خەلقئارادا بۇنى «پېئون» دەيدۇ (گرېكچە Paieon ــ «مارش»، «تەڭرى ھەققىدە ناخشا» دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان). قەدىمكى يۇنان (گرېك) مۇناجاتلىرى تۆت مىسرالىق بەنتلەردىن تەركىب تاپقانلىقى ئۈستىگە، ھەر بىر تۈراقتا توغرا كەلگەن سۆزلەرنىڭ ئۇرغۇلىرىنمۇ ئالاھىدە دىققەت قىلىناتتى. ھازىرقى ۋاقىتتا، شېئىر-

سېنى مەن دوستى ـ يارىم دەپ كۆڭۈلدە ئېتىماد ئەتكەچ،
مۇھەببەت رىشتەسىدىن ھەر زامان كۆڭلۈمنى شاد ئەتكەچ؛
سىفاتىڭنى قىلىپ تەئرىپ چۈنانچە ئېتىقاد ئەتكەچ،
ئىبەردىم ساڭا ئاتمىش تەڭگە پۇلنى ئىلتىپات ئەتكەچ،
كى ئوبدان ئات ئېلىپ بەرگەي دەپان ئۇشبۇ خىيالەتتە.

پۇلۇمنى توختىتىپ بىر يىل ئىبەرتىپسەن ماڭا بىر ئات،
ئېشەكچە يوقتۇر رەپتارى بۇ ئاتنىڭ ھەرنە پەيلى يات،
كى توختاپ يولدا ياتۇر قامچا بىرلە ئۇرسىمۇ پات ـ پات،
كۆلا ـ ئارغامچىنى ئۇزدى قوزۇقتا باغلىسام ئون قات؛
تولا ئارغامچىنى ئۇلاپ كى مەن قالدىم ھىلاكەتتە...

بايان ئەيلەي ساڭا ئەمدى بۇ ئاتنىڭ ئەيبىنى: ئاڭقا،
ساماندىن ئۇچ كۈشۈك يەپ ھەر قەدەمدە بىر تۇرۇپ ساڭقا،
ئۆزى ئورۇق، قېنى قۇيرۇق، پۇتى مايماق، بويى لاڭقا،
ھېلى تەپكەك، ھېلى مۆڭگەك، يەنە ئەيب ئۇستىگە ماڭقا،
بۇ سۈرەتلىك يەنە بىر ئات تۆرەلمەس ھېچ ۋىلايەتتە...
(شېئىرىي سالام خەتتىن ئۈزۈندە)

سەجئە

«سەجئە» ـ ئەسلىدە ئەرەبچىدە كەپتەرنىڭ «گۇ ـ گۇ ـ گۇ» قىلىپ ئۇنلىشى، كۆچمە مەنىسى قاپىيىلىك گەپ قىلىش دېمەكتۇر. سەجئە ـ قاپىيىلىك نەسرىي ئەسەر، ياكى جۈملىلىرى قاپىيىلىك چۈشكەن، شېئىر مىسرالىرىغا ئوخشايدىغان ئەسەر؛ خەلقنىڭ ئېغىز ئىجادىيىتىگە خاس بولغان شېئىرىي نەسىر. بۇ كۆپىنچە خەلق

نەسرىي ئۇسۇلدا يازسىمۇ بولىدۇ. بۇنىڭغا دۇنيا بويىچە مەشھۇر ئەسەر ــ «كەللە ۋە دەمنە» ئوبدان مىسال بولىدۇ.

ئۇيغۇر مەسەل يازغۇچىلىرىدىن زۇنۇن قادىرىنىڭ «چۇجە بىلەن سېغىزخان»، «قوشچى بىلەن چاشقان» ۋە «كېپىنەك بىلەن ھەرىلەر» قاتارلىق مەسەللىرىمۇ شۇلار قاتارىدا ئوبدان مىسال بولالايدۇ.

ھەسىھال

«ھەسەب» ــ ئويلىنىش، پىكىر يۈرگۈزۈش، بايان قىلىش، «ھال» ــ ئەھۋال دېگەن بولىدۇ. «ھەسىھال» ئۆز ئەھۋالىنى بايان قىلىش، تەنقىدىي پىكىرلىرىنى ئېيتىش دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ شەكىل خەلق ئىچىدە شېئىرىي مەكتۇپنىڭ ئەڭ ئوبدان ئۇلگىسى. كلاسسىك شائىرلار، بولۇپمۇ ناۋايى بۇ شەكىلدىن ئوبدان پايدىلانغان. شائىر ئۆزىنىڭ زامانىغا بولغان كۆزقارىشىنى، جەمئىيەتتىكى كىشىلەرگە باھاسىنى، ئۆزىنىڭ پائالىيەتلىرىنى، ئاچىكۆز ۋە مۇغەمبەرلەرگە بولغان يىرگىنىشلىرىنى مۇشۇ شەكىل ئارقىلىق بايان قىلىدۇ. بۇ كۆپىنچە مەلۇم بىر شەخسكە خەت تەرىقىسىدە ئەۋەتىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇنى «شېئىرىي سالام خەت» دېسىمۇ بولىدۇ. بۇنىڭغا ئات ۋەقەسى توغرىسىدا قارىقاشلىق ئەخمەت شائاخۇنىڭ ئاقسۇدىكى نەزەر مۇپتىغا يازغان سالام خېتى ئوبدان مىسال بولىدۇ:

دۇ ئايى بىئەدەد خۇاجە نەزەر مۇپتىغا ئەلىبەتتە،
تەھىياتۇ سالامىم ئانچىنان ئاھۇ نادامەتتە؛
دۇئا بىرلە ۋىسال بولغاي سالامىم ياخشى سائەتتە،
سېنى ياد ئەيلەدىم ھەر كۈن سەھەر تائەت ــ ئىبادەتتە؛
كى سەندىن ئۆزگە دوستۇم يوق ئىدى ئاقسۇ ۋىلايەتتە....

قەدىمكى يۇنان ۋە رىملاردىمۇ «ئودا» (گرېكچە ode — ناخشا)، «كانتاتا» (لاتىنچە cantare — كۈيلەش) دېگەن نام بىلەن، بىرەر شەخسنىڭ پائالىيىتى ياكى بىرەر ۋەقەلىك توغرىسىدا خور قىلىپ ئېيتىلىدىغان شېئىرىي شەكىل ئىدى.

ھازىرقى ۋاقىتتا، شېئىرنىڭ بۇ شەكلى خەلقىنى، ۋەتەننى، داھىيلارنى، خەلقنىڭ ئەركىن زامانىنى كۈيلەيدىغان، چوڭقۇر ئىجتىمائىي مەزمۇن بىلەن بېيىتىلغان يېڭى تۈسكە كىردى. قەسىدىنىڭ قاپىيىلىرى باشتىن-ئاياغقىچە ئىزچىل قاپىيە بىلەن چىقىدۇ، يەنى باشتىكى بېيىتنىڭ قاپىيىسى ئاخىرىغىچە داۋاملىشىدۇ.

بالىلادا

باللادا — شېئىر بىلەن يېزىلغان كىچىككىنە قىسسە. باللادا ئىتالىيانچە «ballare» («سەكرىمەك، ئويۇنغا چۈشمەك»؛ «ھايا-جان») دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان؛ شېئىرىيەتتە لىرىكىلىق-ئېپىك بىر شەكىل.

ئوتتۇرا ئەسىر ياۋروپا ئەدەبىياتىدا (فرانسۇز، ئىسپان، ئىتالىيانلاردا)، دەسلەپتە، باللادا — لىرىكىلىق خورووۋود («مەشرەپ ناخشىسى») دەپ ئاتىلاتتى؛ ئۇ چاغلاردا ئاھاڭغا سېلىنىپ ئېيتىلىدىغان بۇ شېئىرىي ئەسەرنىڭ تۈزۈلۈشىمۇ مۇرەككەپرەك ئىدى. ھازىر بۇ شەكىل خىيالىي، تارىخىي ياكى ئەمەلىي ئىشلارنى، قەھرىمانلىق ۋەقەلىرىنى، زامانىنى، تۈزۈم-سىياسەتنى مەزمۇن قىلىپ يېزىلىدىغان شېئىر تۈسىنى ئالدى. شۇڭا، باللادا شەكلى بىلەن كىچىك سىيۇژېتلار ئىپادىلەنسىمۇ بولىدۇ، ياكى بولمىسا، شائىر ئۆزىنىڭ تۇيغۇ-پىكىرلىرىنى ۋە مەنىۋى كەچۈرمىشلىرىنى بايان قىلسىمۇ بولىدۇ. بۇ

ئېغىز ئىجادىيىتى ئەسەرلىرىگە: قوشاق، بېيىت، داستان ۋە چۆچەك-لەرگە خاس شەكىل ئىدى. بۇ شەكىلدىن خەلق ئاممىسى ئەمەلىي تۇرمۇشتا، گەپ-سۆزلىرىدە كۆپ پايدىلىنىدۇ. بۇ شەكىل بىلەن ھەر خىل تېمىلارنى ئىپادىلەشكىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن: «قېرىغاندا سالپىيىدۇ، سۆزدە ئالجىيدۇ، شاپىتۇل ئۇچكىسىنى كۆرسىمۇ بادام دەيدۇ، كىچىك بالىنىمۇ دادام دەيدۇ». «پاراسەت ئايىمقى ئاقساق، تۆگىدەك يىگىنى قامىغاق بىلەن يانىتاق»؛ «ئۆزى يۇزسىز، سۆزى تۇزسىز»....

كلاسسىك شائىرلارمۇ نەسرىي ئەسەرلەرنى كۆپىنچە «سەجئە» شەكلى بىلەن يازغان. (مەنمۇ «ئوت يۇرەك شائىر» دېگەن ماقالەمنى يېزىشتا مۇشۇ شەكىلدىن سىناق تەرىقىسىدە پايدىلاندىم). «سەجئە»نى جۇملىلىرى قاپىيىلىك بولۇشى جەھەتتىنلا شېئىرىي ئەسەر دېيىشكە بولىدۇ، لېكىن ئۇ ئاساسەن نەسرىي ئەسەردۇر.

قەسىدە

بۇ نام ئەرەبچە «ئىپادە قىلماق»، «شېئىر قىلماق» دېگەن «قەسەد» سۆزىدىن تۇرلىنىپ چىقىپ، «ئۇزۇن شېئىر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. قەسىدە — شېئىرىيەتتە مەدھىيە، ماختاش، مەرسىيە - قايغۇرۇش، ياكى دىداكتىكلىق - نەسىھەتكۆيلۈق مەزمۇنىدا يېزىلىدىغان بىر ژانىر؛ كۆپىنچە بېيىت شەكلىدە ئىككىلىك ياكى مەسنەۋىي ئۇسۇلىدا، ئاروز ۋەزنىدە يېزىلىپ، 15—20 بېيىتتىن كەم بولمايدۇ. قەسىدە، ئىلگىرى ئەرەب، ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئارىسىدا، كۆپىنچە پادىشاھلارغا، ئەمىر-بەگلەرگە، ئەمەلدارلارغا ۋە ئايرىم تارىخىي ۋەقەلەرگە بېغىشلاپ يېزىلاتتى؛

يازغان، بولۇپمۇ سۇتۇق بۇغراخانغا بېغىشلىغان «ساقىنامە»سىدە، باغ-چىمەن، مېۋە-چېۋە تەسۋىرى ۋە ئۆزىنىڭ ھۆرمىتىنى ئاجايىپ پېرىيوملار بىلەن (قەدىنى چاڭ، تومۇر-پەيلىرىنى تار ئەيلەپ، ھەر تارىدىن سەد ھەزار بىغان ئەيلەپ) «مىڭ تال بىلەن تەرانە ئەيلەپ، شەبىستان كۆڭلىدە تەھرىر قىلدۇ». «ساقىنامە» ئۇزۇن ياكى قىسقا بولۇشىمۇ مۇمكىن.

كېتۇر ساقىيا مۇژدەيى جامدىن،
كى پەژمۇردە بولمۇش مەن ئەييامدىن.

بۇ گۈلشەن گۈلىگە چۇ يوقتۇر ۋەفا،
نى پەرھىز ئېتەي جامى گۈلفەمدىن.

چۇ يوق شامى ھىجران خۇمارىمغا سۇبھ،
ئىچىپ ئاڭلىماي سۇبھىنى شامدىن.

خالاس ئەيلەي ئۆزنى مەيۇنۇ قىلىنىڭ،
سۇۋۇدانىسى بىرلە بۇ دەمدىن.

بولاي دەير پىرىگە ئانداغ مۇرىد،
كى، باد ئەتمەيىن شەيخۇل ئىسلامدىن.

كىرەي دەير ئەرا ئويلە مەجنۇنۇ مەست،
كى، كەتسۇن خىرەد خاس ئىلە ئامدىن.

شەكىلنى بارماق ۆەزندە، ياكى بولمسا ئاروز ۆەزنىسىنىڭ ئۇزۇن-قىسقا بەھرىلىرى ئارىلىقىدا، ياكى مەسنەۋىي ئۇسۇلىدا، شۇنىڭدەك خەلق بەيتلىرى شەكلىدە يازسىمۇ بولىدۇ. ھەر ھالدا، ئوقۇشقا، يادلاشقا ئەپلىك كېلىدىغان كۆيلۈك خۇسۇسىيتى كۆزدە تۇتۇلغىنى ياخشى.

ساقىنامە

ئەرەبچە «مەي تۇتقۇچى» (ئەسلىدە «ئۇسۇلۇق بەرگۈچى») دېگەن مەنىدىكى «سەقا»، «ساقىي» دېگەن سۆزدىن ياسالغان. ساقىنامە — لۇغەت مەنىسى بويىچە، شاراب تۇتقۇچىغا بېغىشلاپ يېزىلغان دېمەكتۇر؛ لېكىن شائىر مەي ئارقىلىق ياكى مەي تۇتقۇچىغا ھاۋالە قىلىش ئارقىلىق، ئۆزىنىڭ ھېسسىي دولقۇنلىرىنى، تەلپۈنگەن ئىستەكلىرىنى، دىنىي ۋە دۇنياۋى قاراشلىرىنىڭ مەزمۇنلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. كلاسسىك شائىرلىرىمىزنىڭ ئەسەرلىرىدە بۇ شەكىل خېلى ئۇچرايدۇ؛ كۆپىنچىسى مەسنەۋىي ئۇسلۇبتا يېزىلغان. لېكىن شائىرلىرىمىزنىڭ قوللانغان شەكىللىرى ئوخشاش ئەمەس.

مەسىلەن، ناۋايىي «ساقىنامە»سىدە، 9 بەنتىنىڭ ھەر بىرى ئاساسەن 10 بەيىتتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ھەر بەنت ئاخىرىدىكى ئىككى مىسرا («خەزابات ئارا كىردىم ئاشىقتە ھال، مەي ئىستەرغە ئىلكىمدە سىنغان ساپال») نەقرات تەرىقىسىدە تەكرارلانغان.

زەلىلىنىڭ ساقىنامىلىرىدە مەنسۇي قەدەھ، تەبئىي مەنزىرە، نەغمە-ناۋا تەسۋىرلىرى ۋە تەڭرىگە ئىلتىجاسى ئارقىلىق ئاپتور ئۆزى ئىززەتلىگەن (ئەقىدە قىلغان) ھۆكۈمدار مەدھىيىلىنىدۇ. زەلىلى «ساقىنامە»نى مەسنەۋىي ئۇسلۇبتا ئونلاپ بەيىت بىلەن

داستان

«داستان» ــ ئەسلىدە چالغۇ ئەسۋابىنىڭ «خەرىكى»، «توپچىسى»، «پەدىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى؛ كېيىنچە، چالغۇ ئەسۋابى بىلەن تەڭكەش قىلىپ ئاھاڭغا سېلىنىپ ئېيتىلىدىغان چۆچەك ـ ھېكايە «داستان» دېيىلىدىغان بولدى. مەشھۇر كلاسسىك مۇزىكىمىز «12 مۇقام»دا بۇ ھازىرغىچە ساقلانغان. داستانىنى خەلقئارادا «پوئېما» دەيدۇ، بۇ گرېكچە «poiema» (شېئىر ئېيتىش) دېگەن مەنىدىن كېلىپ چىققان نام. داستان ــ نەزمە ـ شېئىر يولى بىلەن ئېيتىلغان ھېكايە، سەرگۈزەشت، تارىخ ـ تەزكىرە ۋە تەرجىمھال دېمەكتۇر؛ يەنى چوڭقۇر تەربىيۋى ئەھمىيەتلىك مەلۇم ۋەقە، تېمىك ئوبرازلار ۋە جۇشقۇن روھ بىلەن كۈيلىنىدىغان چوڭ (ئۇزۇن) شېئىر، ھازىرقى زامان داستانلىرىنى نەزەردە تۇتقاندا، داستاننى شېئىر بىلەن يېزىلغان پوۋېست دېسىمۇ بولىدۇ.

داستاندا نوقۇل لىرىكا ئەمەس، ئېپىك ۋەقە ئاساس قىلىنىدۇ. ئۇنىڭدا بىرقەدەر مۇكەممەل بولغان سىيۇژېت ۋە تۈزۈلمە (كومپوزىتسىيە) ئارقىلىق، قەھرىمانلارنىڭ ئوبرازلىرى يارىتىلىدۇ. لېكىن پېرسوناژلارنى سۈرەتلەش ۋە شەيئىلەرنى تەسۋىرلەشتە، پوۋېست ـ رومانلاردىكىدەك ناھايىتى ئىنچىكە ـ تەپسىلىي بولماستىن، ئۆزگىرىش ـ چانراق بولىدۇ. كلاسسىك شائىرلار (مەسىلەن، لۇتفى، ناۋائىي، نىزارى...) كۆپىنچە ئاشىق ـ مەشۇقلارنىڭ مۇھەببەت ۋەقەلىرىنى تېما قىلىپ، ئۆز زامانىسىدىكى ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى ناھايىتى ئۆتكۈر مەنىۋى پىكىر ۋە پاساھەتلىك تىل بىلەن كەڭ بايان قىلىپ بەرگەن. ھازىرقى دەۋردە، شائىرلىرىمىز تولۇپ ـ تاشقان ئىنقىلابىي

سالاي بىر ئەلاله خەرابەت ئارا،
كى، چىقسۇن پىغان ئەھلى ئەييامدىن.

خەرابەتى بولماقلىغىم، زاھىدا،
ساۋل ئەتمە مەن زارو بەدنامدىن.

گۆرۈڭ قىلغىلى مەيگە كۈن قالمىدى،
نەتەسبىھۇ، نە خىرقە، نەكامدىن.

خەرابەت ئارا كىردىم ئاشپتە ھال،
مەي ئىستەرگە ئىلكىمدە سۇنغان ساپال.
(ناۋايى)

قەدەھ تۇت ساقي ئەي شېرىن خەسانە،
بە ئاۋازى نەيۇ، چاڭۇ چەغانە.

سۇرۇدى ئەرغىنۇن ئالەمگە تولسۇن،
پىغانىدىن قىيامەت قايىم ئولسۇن.

گۈلاھى شۇئلەكى كىيدى قىزىل گۈل،
پەرۇ بالىنى يۇلدى زار بۇلبۇل.

مۇغەننى ئەيلىگەچ مۇنداق تەرانە،
چېمەن چەكتى شارابى ئاشقانە...
(زەلىلى)

درامىنىڭ دىئالوگلىرىنى يازماق شېئىر - غەزەللەر يازماقتىنمۇ تەسرەك. چۈنكى پوئېزىيە، پروزا بىلەن درامىنىڭ قوشۇلۇشىدىن سەھنە ئەسىرى يارىتىلىدۇ. ھازىر، كلاسسىك خەلق داستانلىرى ئاساسىدا ئىشلەنگەن درامىلاردىن باشقا، ۋەقەلىكى رېئال ھاياتتىن ئېلىنغان زامانىۋى شېئىرىي درامىلارمۇ مەيدانغا كەلمەكتە.

شېئىرىي رومان

شېئىرىي رومان — شېئىر بىلەن يېزىلغان رومان. ئادەتتىكى رومانغا ئوخشاش بۇنىڭدىمۇ تارىخىي، ئىجتىمائىي، پەلسەپىۋى، ئائىلىۋى — مەئىشى ۋەقەلەر، سەرگۈزەشتىلەر تېما قىلىنىدۇ. مۇكەممەل سىيوژىتلىرى، نۇرغۇنلىغان ئېپىزوتلىرى بولىدۇ؛ ئىپادىلەش ۋاستىلىرى خىلمۇخىل بولىدۇ؛ تىلى ئوبرازلاشقان، خاراكتېرلىق بولىدۇ. بۇ شەكىلمۇ ئادەتتىكى رومانلاردەك دىلوگىيە (ئىككى توملۇق رومان)، ترىلوگىيە (ئۈچ توملۇق رومان) ۋە ياكى رومانلار شېكىلى قىلىپ يېزىلسىمۇ بولىدۇ.

سەپەرنامە

كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا، شېئىرىيەتنىڭ يەنە بىر ژانىرى — سەپەرنامە. كلاسسىك شائىرلىرىمىز يۇرتلار ئارا قىلغان سەپەرلىرىنى نوقۇل تەبىئەت تەسۋىرى، يەنى كۆرگەن - بىلگەنلىرىنى شېئىر شەكلى ئارقىلىقلا ئىپادىلەش بىلەن «سەپەرنامە» يازمىغان؛ بەلكى كۆرگەن تۇرمۇش ۋاستىلىرى ۋە تەبىئەت مەنزىرىلىرى، شەھەر كۆرۈنۈشلىرىنى مەلۇم يېتەكچى غايە ئاستىدا مەنىۋى پەللىگە كۆتۈرۈپ تەسۋىرلىگەن. شائىر زەلىلىنىڭ «سەپەرنامە»لىرى بۇنىڭغا تولۇق

روھ بىلەن، مىللىي تۇس ۋە گۈزەل ئىبارىلەر ئارقىلىق، سوتسىيالىزم دەۋرىنى ۋە بۇ دەۋردىكى قەھرىمانلارنىڭ ئوبرازلىرىنى داستان شەكلىدە ئىپادىلەشكە كىرىشتى. بۇ ساھادە ئونلىغان ئوبدان ئەسەرلەر كەينى-كەينىدىن ۋۇجۇتقا كەلمەكتە.

شېئىرىي دراما

دراما ئەسلىدە گرېكچە «drama» («ھەرىكەت، پائالىيەت») سۆزىدىن كېلىپ چىققان، ئۇ — بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ ئاساسىي تۈرلىرىدىن بىرى.

شېئىرىي دراما — دىئالوگلىرى شېئىر بىلەن يېزىلغان دراما، ئۇنىڭ شەكلى-خۇسۇسىيتى ئادەتتىكى دراملار بىلەن ئوخشاش. مەسىلەن، زىددىيەت-توقۇنۇشلىرى كەسكىن ۋە مەركەزلەشكەن بولىدۇ؛ پېرسوناژلار، كۆرۈنۈشلەر، ۋاقىت-زامان يۈكسەك دەرىجىدە يىغىنچاقلانغان بولىدۇ؛ پېرسوناژلارنىڭ ھەرىكەتلىرى ۋە دىئالوگلىرى ئىپادىلەشنىڭ ئاساسىي ۋاستىسى قىلىنىدۇ؛ دراما — ئەڭ ئوبرازلىق سەنئەتتۇر. شېئىرىي دراملىنىڭ ئادەتتىكى دراملاردىن پەرقلىنىدىغان يېرى پەقەت شېئىر بىلەن يېزىلغانلىقىدۇر. مەسىلەن، مەشھۇر ئىنگلىز دراماتورگى ۋىلىيام شېكسپېرنىڭ ئەسەرلىرى شۇنداق؛ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كلاسسىك مۇزىكىلىق دراممىسى «غېرىپ-سەنەم» ئەسىرىمۇ شېئىرىي دراما ھېسابلىنىدۇ، شېئىرىي دراما ئۇيغۇر دراماتورگىيىسىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى.

شېئىرىي دراملاردىكى دىئالوگلار ناھايىتى ئىخچام، چوڭقۇر مەنىلىك، ھەر بىر پېرسوناژنىڭ خاراكتېرىنى ئېچىپ بېرىدىغان روشەن بولۇشى، بىرەر ئىغىزمۇ بىھۇدە سۆزلەر بولماسلىقى زۆرۈر. شېئىرىي

مۇۋەششەم» دېگەن شېئىرىنى بىلال ئەزىزگە قاراتقان: «شائىر توغرىسىدا مۇۋەششەم» شېئىرىنى ئۆزىگە («ياشاش ئۈچۈن كۈرەش» دەپ) قاراتقان. بۇ ئىلگىرى قوللىنىلغان شەكىل، ھازىرقى زامانداشلىرىمۇ بەزى كىشىلەر يەنە شۇ شەكىل بىلەن يېزىپ باقماقتا.

نەزىرە

«نەزىر»ــ ئەرەبچە سۆز بولۇپ، «تەكداش»، «ئوخشاش» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، بۇنىڭدىن تۈرلىنىپ «نەزىرە»ــ قايتا كۆچۈرمىسى، ئوخشىتىپ ئىشلەنگىنى دېگەن مەنىگە كېلىدىغان. يەنى ئىككىنچى بىر شائىرنىڭ شېئىرىغا ۋەزنى، شەكلى جەھەتتىن ئوخشىتىپ ئىشلەنگەن شېئىر. مەسىلەن، ماۋجۇشىنىڭ «ۋەنشىشا» ۋەزنىدە لىيۇيازى ئەپەندىگە يازغان شېئىرى «نەزىرە» ھېسابلىنىدۇ.

ئىقتىباس

ئەسلىدە «ئىقتىباس» سۆزى «ئېلىش»، «ئۆتنە»، «دەلىل قىلىش» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. شېئىرىيەتتە بۇ شەكلىنىڭ ئۆزگىچىلىكى شۇكى، شائىر ئۆز شېئىرىدا، باشقا بىر شائىرنىڭ بىر ياكى ئىككى بېيىتىنى كۆچۈرۈپ ئېلىپ، ئۆز شېئىرىنىڭ ئورگانىك بىرلىكىگە ئايلاندۇرۇۋېتىدۇ. بۇنى كۆپ ھاللاردا قوش تىرناق ئىچىگە بېرىدۇ، ياكى ھاشىيىدە ئىزاھلاپ قويىدۇ. مەسىلەن، ماۋجۇشى «نىيەنىنۇ جىياۋ» ۋەزنىدە يازغان «كۇبىنلۇن» دېگەن شېئىرىدا قەدىمكىلەرنىڭ مىسرالىرىدىن پايدىلانغان:

ئاشتى ئاسمان قەرىدىن يۇكسەك كۇبىنلۇن قامىتىك،
يەر-جاھاندا بارچە باھار ئۆتتى ئالدىڭدىن تولۇق.

مىسال بولىدۇ.

سېكىل

«سېكىل» گرېكچە «kyklos» («ھالقا»، «دۆڭگىلەك»، «چاق») دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان، بەدىئىي ئىجادىيەتنىڭ بىر تۈرى. بۇ ھازىرقى ئەمەلىي ياكى تارىخىي ئەھۋالنى تېما قىلغان (ھېكايە شەكلىدە يېزىلغان ئەسەرلەردە)، ياكى بولمىسا بىرەر پىكىر ۋە بىر خىل كەچۈرمىنى ئاساس قىلغان (لىرىكىلىق ئەسەرلەردە)، مەزمۇنداش بىرقانچە شېئىر ياكى رومانىنىڭ ھالقىسى، زەنجىرىدۇر. لېكىن ھەرخىل-ھەرياڭزا يېزىلغان (بىر-بىرىگە مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتە ئالاقىسى بولمىغان) شېئىرلارنى قاتار تىزىپ قويۇش بىلەن «سېكىل» دېگىلى بولمايدۇ.

مۇۋەششەھ

«ۋەشىھ» («كەمەر باغلىغان»، «بەلباغ ئورىغان») دېگەن سۆزدىن تۈرلەنگەن «مۇۋەششەھ» ئاتالغۇسى (مىسرالار بېشىدا) «يوشۇرۇنغان سۆز» دېمەكتۇر. بۇ بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا قوللىنىلىدىغان شەكىل ئىدى، شائىر ئۆز ئىسمىنى ياكى ئۆزىنىڭ ئىرادىسىنى-مەقسىتىنى، ياكى بولمىسا ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان ۋە ھۈرمەت قىلىدىغان بىر شەخسنى مىسرالارنىڭ باشلىرىدىكى سۆزلەرگە يوشۇرۇپ يازاتتى. يەنى بىرىنچى مىسرادىن باشلاپ ھەممە تاق سانلىق مىسرالارنىڭ بىرىنچى سۆزلىرىدىكى باش ھەرپلەر ئايرىپ ئېلىنىپ، بىر-بىرىگە قوشۇلسا، شائىرنىڭ يوشۇرغان سۆزى كېلىپ چىقىدۇ. مەسىلەن، شائىر لۇتپۇللا مۇتەللىپ «باھار ھەققىدە

مۇشائىرە

مۇشائىرە ــ شېئىر ئېيتىشىش، يەنى ئىككى ياكى بىرقانچە شائىرنىڭ بىر-بىرىگە جاۋابەن ياكى ماسلىشىپ شېئىر ئېيتىشىشى. خەلق ئارىسىدا بولسا، بەيىت-قوشاقچىلارنىڭ قوشاق قوشۇش ئۇسۇلىنىڭ كېڭىيىپ، زامانىۋىلاشقان شەكلى. بۇ شائىرلارنىڭ (جۈملىدىن قوشاقچىلارنىڭ) بىر-بىرىدىن ئۆگىنىشىگە، ئىلھاملىنىشىغا، ئۆز ماھارىتىنى ھازىر جاۋاب شېئىرلار بىلەن كۆرسىتىشىگە پايدىلىق. مۇشائىرىدە، باشقا شائىرنىڭ بىرەر تېما ئۇستىدە يازغان شېئىرىگە ماسلاشتۇرۇپ، شېئىر توقۇپ چىقىسمۇ بولىدۇ، ياكى بىرقانچە شائىر ئىختىيارەن يىغىلىپ، تەييار شېئىرلىرىنى (ياكى بىرەر ماۋزۇ ئاستىدا دەرقەمدە يېزىشىپ) ئوقۇشسىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن، ماۋجۇشى «چىلاۋي» ۋەزنىدىكى شېئىرىنى گومورۇغا مۇشائىرە قىلىپ يازغان.

ئاخىرىدا، ۋاقىت توغرىسىدا بەزى چۈشەنچىلەرنى قوشۇمچە قىلىمىز: شېئىرىيەت تارىخىدىن قارىغاندا، ۋاقىت مۇتلەق ئۆزگەرمەيدىغان نەرسە ئەمەس، ھەر دەۋردە بىر ياكى بىرنەچچە خىل ۋاقىت ۋۇجۇتقا كېلىدۇ، لېكىن بىر ۋاقىت ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. شۇڭا، ۋاقىت دەۋر بىلەن چېكى باغلانغان بولىدۇ.

«ئەدەبىي ۋاقىت كاتېگورىيىسى ــ تارىخىي كاتېگورىيە. گەپ بەزىبىر ۋاقىتلار ئورنىغا باشقىلىرى كېلىشى ۋە بىرەر ۋاقىتنىڭ ئەدەبىيات ئۇچۇن "ئەبەدىي" بولماسلىقىدىلا ئەمەس، گەپ يەنە شۇنىڭدىكى، ئايرىم ۋاقىتلارنى ئاجرىتىپ ئېلىش پرىنسىپلىرىنىڭ

سەن ئۇچۇپ تۇرغان گويا ئۇچ يۈز تۆمەن ئاق ئەجدىها،
ياغدى ئەپتىگدىن پۈتۈن ئالەمگە قەھرىتان سوغۇق.
(بۇ كۆپلەتتىك 3 ـ مىسرا سىغا ھاشىيىدە ئاپتور مۇنداق ئىزاھ بەرگەن: قەدىمكىلەرنىڭ «جەڭ قىلغان ئۇچ يۈز تۆمەن ئاق ئەجدىها مەغلۇپ بولۇپ، ئۇچتى توزغاق تېرىسىدىن قاسىرىقى كۆككە تولۇپ» دېگەن سۆزى ــ قارغا قارىتىلغان سۆز. مەن قارلىق تاغنى بىلدۇرۇش ئۈچۈن، ئۇنىڭ بىر مىسراسىدىن پايدىلاندىم.»)

مۇاھىمە

ئەسلىدە «رەڭگارەڭ» دېگەن سۆز. شېئىرىيەتتە بولسا، ئايرىم مىسرالىرى ياكى سۆزلىرى ئۆز ئانا تىلىدىن باشقا بىرتىلدا يېزىلغان شېئىر. بۇ شەكىل خەلق قوشاقلىرىدا، شۇنىڭدەك كلاسسىك شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىدىمۇ ئۇچرايدۇ.

خەلق قوشاقلىرىدىن:

ياموللىنىڭ ياغاچلىرى
ئېگىز قارىغاي چەكسە؛
ياموللىنى تېشىپ چىققان
سادىر ئۆزى خوخەنزە.

كلاسسىكلاردىن (رۇبائىي):

ئەل ئاراسىدا ھەمىشە كىيگەنىم يېڭى لىباس،
كىم خەتا يوسۇندا كەلمىشدۇركى يېشاڭ شىندى خو.
كونا يارىڭنى ئۇنۇتماي ئىستەگىل جانىڭ بىلە،
بۇ مەسەل چىن مۇلكىدە باردۇركى پېكىيۇ جيۇدى خو.

ھازىرقى ۋاقىتتىمۇ بەزى شائىرلىرىمىز مۇشۇنداق شېئىرىي

بېكەچ ئارسلان تېگىن

(داستاندىن پارچىلار)

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئېپىتسخارى ــ ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ باھاسىز ئەسىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا بىزگە نۇرغۇن مەنىۋى بايلىقنى مىراس قالدۇردى. خىلمۇخىل مەزمۇنلۇق ۋە رەڭگارەڭ تۇسلۇق بۇ مىراسنىڭ بىر قىسمىنى تۈرلۈك تېمىلاردىكى شېئىر ــ قوشاقلار تەشكىل قىلىدۇ. بۇلارنىڭ ئارىسىدا بىرقانچە داستان ۋە قىسسىدىن پارچىلار، مەدھىيە ۋە مەرسىيىدىن ئۆزۈندىلەر ئۇچرايدۇ. بۇلار قەدىمكى زامانداكى بەدىئىي ئەدەبىياتىمىزنىڭ سىن ــ تۈرقىنى دەسلەپكى قەدەمدە بىلىۋېلىشقا ۋاستە بولىدۇ. بۇلاردىن بەزىلىرى ئاتا ــ بوۋىلىرىمىزنىڭ مىلادىدىن ئىلگىرىكى قەھرىمانلىق پائالىيەتلىرىنىڭ بەدىئىي يادنامىسى ۋە بەزىلىرى 10 ــ 11 ــ ئەسىرلەردىكى سىياسىي ــ ئىجتىمائىي ۋەقەلەرنىڭ ئەدەبىي يوللانمىسىدۇر. «بېكەچ ئارسلان تېگىن» داستانى ئەنە شۇلارنىڭ نامايەندىسى سۈپىتىدە، چىن رېئاللىق تەسۋىرلەنگەن تارىخىي داستان. ئەپسۇسكى، نامەلۇم شائىر تەرىپىدىن يېزىلغان بۇ داستان بىزگە تولۇق تېكىستى بىلەن يېتىپ كېلەلمىگەن.

«تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ ئۇچ تومىغا سۆزلەملەر ئۇچۇن مىسال تەرىقىسىدە كىرگۈزۈلگەن 242 كۇپلېت شېئىردىن مەزمۇن ۋە شەكىل ئېتىبارى بىلەن، تەخمىنەن 36 كۇپلېتنى ئەنە شۇ «بېكەچ

ئۆزىمۇ، ژانىرلارنىڭ تېپى ۋە خاراكتېرى، ئۇلارنىڭ فونكسىيە-لىرىمۇ ئۇ ياكى بۇ دەۋردە ئۆزگىرىدۇ»، شۇنىڭدەك «ئەدەبىيات ژانىرلىرىنىڭ بارچىسى بىرلىكتە مۇئەييەن سىستېمىنى تەشكىل قىلىدۇ ۋە بۇ سىستېما تۇرلۇك تارىخىي دەۋرلەردە تۇرلۇكچە بولىدۇ»①.

دېمەك ژانىرلار ھەربىر زامانىنىڭ ئېستېتىكىلىق تەسەۋۋۇرى بىلەن باغلىق بولغىنى ئۈچۈن ئۆزگىرىپ بارىدۇ؛ ئاندىن، ئەدەبىياتنا تەسىر كۆرسەتكۈچى شائىرنىڭ پائالىيىتىگىمۇ باغلىق بولىدۇ. يەنى بەزى شائىرنىڭ ئىجادىي پائالىيىتىدە غەزەل ئاساسىي ئورۇن تۇتسا، بەزىلىرىنىڭكىدە رۇبائىي ۋە داستانچىلىق مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. كلاسسىك شائىرلىرىمىزنىڭ ئىجادىي ھاياتلىرى بۇنى ئىسپاتلىدى. كلاسسىك شېئىرىيىتىمىزنىڭ تارىخىدا، قەدىمدە بېيىت ـ قوشاقچىلىق ھۆكۈمران ئورۇن تۇتقان؛ ئورتا ئەسىرلەردە بولسا، مەسنەۋىي ئۇسلۇبى يېتەكچى ئورۇندا تۇرغان. 15 ـ 20 ـ ئەسىرلەردىكى شېئىرىيىتىمىزدە غەزەل مۇتلەق ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىگەن. كېيىنكى ۋاقىتلاردا بولسا، بارماق ۋەزنىدىكى شېئىرلار مۇتلەق يېتەكچى ئورۇننى ئىگىلىدى. يېقىنقى ۋاقىتلاردا غەزەل ۋە مەسنەۋىي ئۇسلۇبـ-لىرى ئارىلاپ كۆرۈلسىمۇ، يەنىلا بارماق ۋەزنىدىكى شېئىرلار كۆپ سانىنى تەشكىل قىلىپ كېلىۋاتىدۇ. بۇنى شائىرنىڭ خاھىشى ئەمەس، دەۋر تەرەققىياتى ۋە ئاممىۋى قىزىقىش تەقەززا قىلىدۇ. دەۋرنىڭ مەنىۋى قىياپىتى شېئىرىيەتنىڭ قانداق شەكلى بىلەن ئۆز ئىپادىسىنى تولۇق تاپالىسا، شېئىرىيەتنىڭ شۇ شەكلى ئاممىۋى شەكىل بولۇپ قالىدۇ.

① د. س. لىخاچېۋ: «قەدىمكى رۇس ئەدەبىياتىدا پوئېتىكا» (ي. ئىسھاقوۋنىڭ «ناۋايى پوئېتىكىسى» كىتابىدىكى نەقلى بويىچە)

لەرنىڭ ئوبرازلىرى ھەم جەڭ سەرگۈزەشتىلىرى ھەققىدە تولۇق ئۇقۇم ئاڭلانمايدۇ. كىتابخانىلىرىمىزنى 11 - ئەسىردىكى خەلق داستانچىلىقىمىزنىڭ كىچىككىنە بىر كارتىنىسىدىن خەۋەردار بولۇپ قالارمىكىن دەپ تونۇشتۇردۇم.

1. ئەسلى تېكست

I

1. بۇدراچ يەمە قۇدۇردى،
ئالپاغۇتنى ئوزۇردى،
سۇسىن يانا قادىردى،
كەلگەلىمەت ئىركەشۇر.

(«دىۋان» I توم، فاكسىمىل 83 - بەت)

2. ئەرتىش سۇۋى يەمەكى،
ستىغىپ تۇتار بىلەكى،
كۇرمەت ئانىڭ يۇرەكى،
كەلگەلىمەت ئىركەشۇر.

(«دىۋان» I توم، فاكسىمىل 163 - بەت)

3. ئۇستىغان قۇياش قاپسادى،
ئۇمۇنچلۇغ ئاداش يايسادى،
ئەرتىش سۇۋىنى كەچسەدى،
بۇ دۇن ئانىن ئۇركۇشۇر.

(«دىۋان» I توم، فاكسىمىل 88 - بەت)

ئارسلان تېگىن» داستانىنىڭ پارچىلىرى دەپ تەخمىن قىلىشقا بولىدۇ. شۇ زامانداكى شېئىر شەكلى ھازىرمۇ ئۇيغۇر خەلق قوشاقچىلىقىدا، (بولۇپمۇ بەزى شېۋە رايونلىرىدا) ئەينەن جانلىق قوللىنىۋاتقانلىقىنى تەستىقلايدىغان پاكىتلار كۆپ قېتىملىق تىل تەكشۈرۈش جەريانىدا ئېنىقلاندى. يەنى بىرەر ۋەقەلىك ياكى ئېپىزوت، مەيلى ئاپتور تىلى بىلەن ياكى داستاندىكى شەخس تىلى بىلەن بولسۇن، بىرقانچە بەنتكىچە بىر خىل قاپىيە ۋە كۆپىنچە بىر خىل ۋەزىن بىلەن تەسۋىرلىنىدۇ؛ ۋەقەلىك ياكى ئېپىزوت يەڭگۈشە لەنگەندە قاپىيىلەرمۇ ئالمىشىدۇ. بۇ يەردە جەملەنگەن پارچىلارنىڭ ئۇسلۇبىدىن ۋە شەخسلەرنىڭ بايانىدىن قارىغاندا، داستان مەلۇم بىر شائىر تەرىپىدىن يېزىلغان بولۇشى مۇمكىن. بىراق، «دىۋان»دا شائىرنىڭ نامى ئېنىق قەيت قىلىنمىغان. (پەقەت III تومدا بىر يەردىلا تۈركىلەرنىڭ «چوچۇ» دېگەن بىر شائىرى بارلىقى ئەسلىتىپ قويۇلغان).

مەھمۇت قەشقەرى بىزگە قالدۇرغان بۇ داستاننىڭ پارچىلىرىدىن قارىغاندا، داستاندا ياش قەھرىمان ئارسلان تېگىندىن باشقا، بىر-قانچە شەخس تەسۋىرلەنگەنلىكى بىلىنىپ تۇرىدۇ.

«دىۋان»نىڭ ئۇچ تومىغا چېچىلغان بۇ داستان پارچىسىنى ۋەقەلىكنىڭ جەريانى ۋە بەدىئىي بايانى ھەم قاپىيە ھەم ۋەزنى بويىچە 4 بۆلەككە ۋە ھەربىر بۆلەكنى مەزمۇن ئېتىبارى بىلەن بىر-قانچە بەنتكە ئايرىپ رەتلەپ چىقتىم. گاھى بەنتلەر ئارىلىقىغا ئېپىزوتنىڭ ئۇزۇلگەنلىكىنى بىلدۈرۈپ، ئۇزۇكلۇك بەلگىسى قويدۇم. داستاننىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى يوقالغانلىقى ئۈچۈن، بۇ كىچىككىنە تەرمىدىن تارىخىي شەخس بېكەچ ئارسلان تېگىن ۋە باشقا شەخس-

يازىلماغاي تەركىنىم،
ئەمدى چەرىك چەركەشۇر.
(«دىۋان» I توم، فاكسىمىل 222 ـ بەت)

II

9. قۇرۇي چۈۋاچ قۇرۇلدى،
تۇغۇم تىكسىپ ئۇرۇلدى،
سۈسى ئوتۇن ئورۇلدى،
قانچۇق قاچار ئول تۇتار.
(«دىۋان» I توم، فاكسىمىل 106 ـ بەت)

10. ئالپ ئەرەننى ئوزۇردۇم،
بوينىن ئانىڭ قازىردىم،
ئالتۇن كۈمۈش يۈزۈردۇم،
سۈسى قالىن كىم ئۆتەر.
(«دىۋان» I توم، فاكسىمىل 186 ـ بەت)

11. ئالىپلار ئارغ ئالقىشۇر،
كۈچ بىر قىلىپ ئارقاشۇر،
بىر ـ بىر ئۈزە ئالقىشۇر،
ئەزگەر مەزىپ ئوق ئاتار.
(«دىۋان» I توم، فاكسىمىل 125 ـ بەت)

12. ئەرەن ئارغ ئۇرپەشۇر،
ئۆچمەن كەكىن ئىرتەشۇر،
ساقال تۇتۇپ تارتىشۇر،
كۆكسى ئارا ئوت تۇتار.
(«دىۋان» I توم، فاكسىمىل 122 ـ بەت)

4. ئۇرۇنچاق ئالپ يەرمەدى،
ئالىملىغ كۆرۈ ئارمادى،
ئاداشلىق ئۇزە تۇرمادى،
قالىن ئەرەن تىركەشۇر.
(«دىۋان» I تۇم، فاكسىمل 85 ـ بەت)

5. ياندى ئەدىنچ ئوغراغى،
كەلدى بەرۈ تىغراغى،
ئۆزىڭ قۇيى ئوغراغى،
ئالپلار قامۇغ تىركەشۇر.
(«دىۋان» III تۇم، فاكسىمل 472 ـ بەت)

6. پىچغاس پىتىك قىلۇرلار،
ئاند كەي يەمە بەرۈرلەر،
خاندىن باسۇت تىلەرلەر،
باسمىل چومۇل تىركەشۇر.
(«دىۋان» I تۇم، فاكسىمل 231 ـ بەت)

7. باسمىل سۇسىن قۇمىتتى،
بارچا كەلىپ يۇمىتتى،
ئارسلان تابا ئەمىتتى،
قورقۇپ باشى تەزگىنۈر.
(«دىۋان» II تۇم، فاكسىمل 421 ـ بەت)

... ...

8. كەلسە ئاباڭ تەركەنىم،
ئەتىلگەمەت تۆركۈنىم،

18. كەلدى بەرۇ ئارتۇرۇ،
بەردى ئەلىن ئارتۇرۇ،
مۇندا قالىپ ئولتۇرۇ،
بۇگرى بۇلۇپ ئۇن پۇتەر.
(«دىۋان» I توم، فاكسىمل 117 ـ بەت)

19. تابدۇ ماڭا ئىلىندى،
ئەمگەك كەرۇ ئولىندى،
قىلمىشىڭا ئىلەندى،
تۇتغۇن بولۇپ ئول قاتار.
(«دىۋان» I توم، فاكسىمل 111 ـ بەت)

20. تىنى يەمە ئۆچۈكتى،
ئەرى ئاتى ئەچىكتى،
ئىشى تاقى چۇلۇكتى،
سۆزىن ئانىڭ كىم تۇتار.
(«دىۋان» II توم، فاكسىمل 328 ـ بەت)

21. ئىشى ئانىڭ ئارتاشىپ،
ئوغراق بىلە ئۆرتەشىپ،
ھويىنىن ئالىپ قازىشىپ،
تۇتغۇن ئالىپ قۇل ساتار.
(«دىۋان» II توم، فاكسىمل 376 ـ بەت)

22. باشى ئانىڭ ئالىقتى،
قانى يۇزۇپ تۇرۇقتى،

13. كۆچى تەگى توقۇشتى،
ئوغۇش قونۇم ئوقۇشتى،
چەرىك تابا ياقىشتى،
بىرگە كەلىپ ئۆچ ئۆتەر.
(«دىۋان» II تۇم، فاكسىمل 320 ـ بەت)

14. توقىش ئىچرە ئۇرىشتىم،
ئۇلۇغ بىرلە قارىشتىم،
تۆكۈز ئاتىن يارىشتىم،
ئايرىم ئەمدى ئال ئۇتار.
(«دىۋان» I تۇم، فاكسىمل 185 ـ بەت)

15. ئۆپكەم كەلىپ ئوغرادىم،
ئارسلانلايۇ كۆكرەدىم،
ئالپلار باشىن توغرادىم،
ئەمدى مەنى كىم ئۇتار.
(«دىۋان» I تۇم، فاكسىمل 75 ـ بەت)

16. تىغراقلانىپ سەكرىتتى،
ئەرىن ئاتىن يۇگۇرتتى،
بىزنى قامۇغ ئاڭىتتى،
ئانداغ سۇگە كىم يەتەر.
(«دىۋان» II تۇم، فاكسىمل 404 ـ بەت)

17. ئەمدى ئۇدۇن ئودۇندى،
كەدىن تەلىم ئۆكۈندى،
ئەل بولغالى ئىكەندى،
ئانداغ ئەزىگ كىم ئۇتار.
(«دىۋان» I تۇم، فاكسىمل 109 ـ بەت)

قاموغ تولمۇن توقۇشتىلار،
قىلىچ قىنقا كۇچۇن سىغدى.

(«دىۋان» I توم، فاكسىمىل 101 ـ بەت)

27. تەلىم باشلار يۇڭالدىمات،
ياغى ئاندىن ياڭالدىمات،
كۇچى ئانىڭ كەڭەلدىمەت،
قىلىچ قىنقا كۇچۇن سىغدى.

(«دىۋان» I توم، فاكسىمىل 200 ـ بەت)

28. ئۇزۇن ئۆگنۈپ ئۇرىلادى،
يىراق يەرنى قارىلادى،
ئاتنىڭ كەمشىپ ئۇرىلادى،
ئۇقۇت بولۇپ تۆپۈ ئاغدى.

(«دىۋان» I توم، فاكسىمىل 156 ـ بەت)

29. ئاباڭ قولىدىم ئۇزۇ بارىپ،
تۇتار ئەردىم سۇسىن تارىپ،
بولۇن قىلىپ باشىن يارىپ،
يۇلۇغ بارچا ماڭا يىغدى.

(«دىۋان» I توم، فاكسىمىل 201 ـ بەت)

30. ئەرەن ئىزىپ سۆكە تۇردى،
باشى بوينىن سۆكە تۇردى،
ئۇقۇت بولۇپ بۇكە تۇردى،
ئۇزۇ قاما تەبىن تىغدى.

(«دىۋان» III توم، فاكسىمىل 547 ـ بەت)

بالىغ بولۇپ تاغمقتى،
ئەمدى ئانى كىم يەتەر.
(«دىۋان» I توم، فاكسىمىل 105 ـ بەت)

23. قانى ئاقىپ يۇمۇلدى،
قاپى قامۇغ تەشىلەى،
ئۆلۈك بىلە قوشۇلدى،
تۇغمىش كۈنى ئۇش پاتار.
(«دىۋان» II توم، فاكسىمىل 332 ـ بەت)

III

24. ئاغا بۆكتىر ئۈزە يۈردىم،
بارىق ياقىپ قىيا كۆردىم،
ئانى بىلىپ ئاقى باردىم،
تۇگەل ياغى تۆرى تۇغدى.
(«دىۋان» I توم، فاكسىمىل 229 ـ بەت)

25. قۇزى قىقرىپ ئوغۇش تەردىم،
ياغى قارۇ كىرىش قۇردۇم،
توقۇش ئىچرە ئۇرۇش بەردىم،
ئەرەن كۆرۈپ باشى تىغدى.
(«دىۋان» II توم، فاكسىمىل 321 ـ بەت)

26. ئەرەن ئالپى ئوقىشتىلار،
قىگىر كۆزۈن باقىشتىلار،

ئارسلانلا يوْ كوْكره‌لم،
كوْچى ئانىن كه‌ؤىلسوْن.
(«دىوان» II توم، فاكسىمل 270 ـ بەت)

36. ئەندىك كىشى تەتىلسوْن،
ئەل تۆرۇ يەتىلسوْن،
توقلى بۆرى قاتىلسوْن،
قازغوْ يەمە ساؤىلسوْن.
(«دىوان» I توم، فاكسىمل 66 ـ بەت)

2. مەنسى

تۆۆەندە تىرناق ئىچىدە مىسرالار بويىچە بېرىلگەن مەنىلەر كەمىنە نەشىرگە تەيىارلىغوْچىنىڭ هازىرقى زامان ئۇيغوْر تىلىغا ئۆرۈگەن شەكلى؛ نەسرى بويىچە چۈشەندۈرۈلگەن قۇرلار «دىوان»نىڭ ئاپتورى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئەرەب تىلى بىلەن بەرگەن ئىزاهاتلىرىنىڭ ئۇيغوْر تىلىغا قىلىنغان تەرجىمىسىدوْر.

I

1. (بوْدراچ يەنە قوْتردى،
باتوْرنى پارلدى،
قوشوْننى يانا قايردى،
كەلمەك بولوْپ جوْغلىشوْر.)

ياباقوْ قەبىلىسىنىڭ بېگى بوْدراچ يانا ئەسكەرلىرى بىلەن قايتتى. باتوْرلىرىنى تاللىدى، كېلىش ئوْچوْن توپلاندى.

31. ئىزۇ بەرىپ بوشۇتتۇم،
تاۋار يۈلۈغ تاشۇتتۇم،
ئەرەن ئەسسىن ئەشۇتتۇم،
يۈكۈن بارچا ئۆزى چىمدى.
(«دىۋان» I تۇم، فاكسىمل 113 ـ بەت)

IV

32. تاڭ ئاتا يورتالىم،
بۇدراچ قانىن ئىرتەلىم،
باسمل بەگىن ئۆرتەلىم،
ئەمدى يىگىت يۇۋۇلسۇن.
(«دىۋان» III تۇم، فاكسىمل 600 ـ بەت)

33. تۇنلە بىلە كۆچەلىم،
يامار سۇۋىن كەچەلىم،
تەررەكۈك سۇۋىن ئىچەلىم،
يۇۋغا ياغى ئۇۋۇلسۇن.
(«دىۋان» II تۇم، فاكسىمل 266 ـ بەت)

34. قىقرىپ ئاتىغ كەمشەلىم،
قالقان سۇنگۇن جۇمشالىم،
قاياپ يانا يۇمشالىم،
قاتىغ ياغى يۇۋىلسۇن.
(«دىۋان» I تۇم، فاكسىمل 221 ـ بەت)

35. تەگرە ئالىپ ئەگرەلىم،
ئاتتىن تۇشۇپ يۇگرەلىم،

ئېدىر تۇۋى بىر ئۇچىدىن،
ھەممە باتۇرى جۇغلىنۇر).

دۇشمەن توغرىسىدا شۇنداق دېيىلىدۇ: ئۆز نىيىتىدىن (ۋەدىسىدىن) بەلكىم يانغان ئوخشايدۇ، ئۇنىڭ خەۋەرچىسى كەلدى، ئۇ ئېدىرنىڭ تۆۋەنكى بېشىدا، ئۇرۇشۇش ئۇچۇن يىگىتلىرىنى توپلاۋاتىدۇ.

6. (پىچىم - پۇتۇم تۇزۇشىدۇ،
يەنە قەسەم ئىچىشىدۇ،
خاندىن ياردەم تىلىشىدۇ،
باسمىل - چومۇل تىركىشۇر).

ياباقۇلار بىلەن بولغان جەڭدىن كېيىن خاقانغا قارشى چىقماسلىققا، ئۇنىڭغا بويسۇنۇشقا قەسەم ئىچىپ، پۇتۇم تۇزۇشكەنىدى، خەلق خاقاندىن ياردەم سورىدى، باسمىل بىلەن چومۇللار بىزگە قارشى توپلىنىۋىدى، خاقان يېتىپ كەلدى، ئۇلارنىڭ قانلىرىنى تۆكۈپ، ئۆزلىرىنى ئەسىر قىلدى.

7. (باسمىل قوشۇن قوزغاتتى،
بارچە كىلىپ توپلاندى،
ئارسلان تەرەپكە يۈزلەندى،
قورقۇپ بېشى ئايلاندى).

غازى ئارسلان تېگىن بىلەن جەڭ قىلغان باسمىل قوشۇنى توغرىسىدا يېزىلغان: باسمىللار قوشۇنلىرىنى بىزگە قارشى كۆرەشكە رىغبەتلەندۈردى، ھەممىسى توپلاندى، ئارسلان تەرەپكە يۈرۈشتى، بىزنى كۆرۈپ كۆزلىرى قاراڭغۇلىشىپ، باشلىرى ئايلاندى.

2. (ئىرتىش سۈيى يەمەكلىرى،
شمايلاۋاتىدۇ بىلەكلىرىنى،
قاپتەك قىلىشىپ يۈرەكلىرىنى،
كەلمەك بولۇپ جۇغلىشۇر.)

يەمەك ــ قىپچاقلارنىڭ بىر ئايمىقى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن: ئۇلار بىلەكلىرىنى چمك تۇرۇپ، قاتتىق غەزەب بىلەن، بىزنىڭ ئۇستىمىزگە بېسىپ كېلىشكە توپلانماقتا.

3. (ئۇسستىدىغان قۇياش قاپسىدى،
ئۇمۇنغان ئاداش رەشكىسىدى،
ئېرتىش سۈيىنى كەچمەكچى بولدى،
خەلق ئۇنىڭدىن ئۇركۈشۇر).

يازنىڭ ئاپتىپى بىزنى قاپسىدى، ئۇمىد قىلىنغان ئاداش بىزگە ھەسەت قىلدى، دۈشمەن ئېرتىش سۈيىنى كەچمەكچى بولۇۋاتىدۇ، شۇ سەۋەبتىن خەلق ئۇركۈپ كەتتى.

4. (ئامانەت ئېلىپ بەرمىدى،
ئېلىمنى كۆرۈپ ھارمىدى،
ئاداشلىقتا تۇرمىدى،
نۇرغۇن ئادەم تىركىشۇر).

بىركىم مەسخىرە قىلىنىپ ئېيتىلىدۇ: ئامانەت ئېلىشتىن توختىمىدى، ئالغاننى قايتۇرۇشنى ئويلىمىدى، دوستلۇققا رىئايە قىلمىدى، ئەدەبلىكتە ئەسكىرىنى توپلاپ ئۇستۈمگە يۈرمەكچى بولۇۋاتىدۇ.

5. (ياندى بەلكىم ۋەدىسىدىن،
كەلدى بىرى جەسۇرىدىن،

بىر جەڭ تەسۋىرلىنىپ شۇنداق دېيىلدۇ: دۇشمەن قوشۇنلىرىنى پارچىلىۋەتتىم، بويۇنلىرىنى قايرىۋەتتىم، خەزىنىسىدىكى ئالتۇن-كۆمۈشلىرىنى ئالدىم، دۇشمەن ئەسكەرلىرى كىشى ئۆتەلمەسلىك دەرىجىدە كۆپ ئىدى.

11. (باتۇرلار ئېرىغ قېزىشتى،
بىر كۈچ بولۇپ يۆلەشتى،
بىر-بىرىنى ئالقىشلاشتى،
پەرۋا قىلماي ئوق ئاتار).

جەڭ شۇنداق تەسۋىرلىنىدۇ: باتۇرلار بىر-بىرىنى راسا ئۆلتۈرۈشتى، كۈچىنى توپلاپ ئۆز كىشىلىرىنى قوللاشتى، مەدەت بېرىپ بىر-بىرىنى ئالقىشلاشتى، ئۆلۈمدىن قورقماي ئوق ئېتىشتى.

12. (ئەرلەر ئېرىغ ھۆرپەيشەر،
ئۆچ-كەكلىرىنى ئېلىشار،
ساقال تۈتۈپ تارتىشار،
كۆكسىدە ئوت يانۇر).

باتۇرلار بىر-بىرىگە غەزەپ بىلەن قارىشىپ، ئۆچ ئېلىشقا كىرىشتى؛ ئۇرۇش قىزىپ كېتىپ، ھەممەيلەننىڭ كۆكسى غەزەپ ئوتىغا تولغاچقا، بىر-بىرىنىڭ ساقاللىرىغا چاڭ سېلىشتى.

13. كۈچى تەڭلەشكەچە توقۇنۇشتى،
ئۇرۇغ-قونۇمنى ئوقۇشۇشتى،
چېرىك تارتىپ يېقىنلاشتى،
ھېزگە كېلىپ ئۆچ ئالۇر).

... ...

8. (كەلسە ئەگەر تەركىنىم،
ئۇكشىلىدۇ تۆركۈنۈم،
چېچىلمىغاي ئەل-توپۇم،
ئەمدى چېرىك سەپ تارتۇر).

خاقان يابا‌قۇ ئۇرۇشىغا چاقىرىلىپ شۇنداق دېيىلگەن: ئەگەر خاقانىنىڭ ياردىمى كەلسە، ئىشىمىز ئوڭشىلىدۇ، ئايماقىنىڭ ئۆيلىرى يىقىلمايدۇ، ھازىر جەڭچىلەر سەپكە تىزىلىپ بولدى، ھەي تەركىنىم، مېنىڭ ئالدىمغا يېتىپ كەل!

II

9. (خان چېدىرى قۇرۇلدى،
توغ تىكىپ دۇمباق ئۇرۇلدى،
قوشۇنى ئوتتەك ئورۇلدى،
نەگە قاچسا ئۇ قوتۇلار).

جەڭ شۇنداق تەسۋىرلىنىدۇ: خانىنىڭ قاتتىق ئىسىقتىن ۋە قار-يامغۇردىن ساقلايدىغان يېپەك چېدىرى تىكىلدى. تۇغلار قادالدى، دۇمباقلار چېلىندى؛ دۇشمەن ئەسكەرلىرى ئوت-چۆپ ئورۇلغاندەك قىرىلدى. ئەمدى ئۇلارنىڭ چوڭى مەندىن قانداق قېچىپ قوتۇلار؟

10. (باتۇر ئەرلىرىنى ئايرىدىم،
ئۇنىڭ بوينىنى قايرىدىم،
ئالتۇن-كۆمۈش جايلىدىم،
قوشۇنى كۆپ كىم ئۇتار).

باتۇرلۇق كۆرسەتتى، ئاتلىق ۋە پىيادە ئادەملىرىنى بىزگە قارىتىپ چاپتۇردى، ھۇنىرى بىلەن بىزنى ھەيران قالدۇردى. شۇنداق قوشۇنغا كىم تەڭ كېلەلەيدۇ؟

17. (ئەمدى ئۇيقۇدىن ئويغاندى،
كېيىن تولا ئۆكۈندى،
ئەل بولۇشقا تىرىشەندى،
ئۇنداق ئەرنى كىم يېڭەر).

دۇشمەن ئەمدى ئۇيقۇسىدىن ئويغانىدى، ئەل بولۇشتىن باش تارتقانلىقىغا كۆپ پۇشايمان يېدى، ئۇنداق ئادەمنى مەنسىدىن باشقا كىم يېڭەلەيدۇ؟

18. (ھەددىدىن ئېشىپ بېرى كەلدى،
ئېلىنى ئۇستىلەپ بەردى،
مۇندا قېلىپ ئولتۇردى،
مۇكچىيىپ ئۇۋنى پۇتۇر).

ئەسىر چۇشكەن بىر بەگ توغرىلىق سۆزلىنىدۇ: بەگ بىزگە ھەددىدىن ئېشىپ ھۆركىرەپ، نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن بېسىپ كەلگەنىدى، ئاخىر بىزگە ئۆز ئېلىنىمۇ ئۇستەڭ قىلىپ بەردى. ئەمدى بىزنىڭ يېنىمىزدا بىللى مۇكچىيىپ، دېمى ئىچىگە چۇشۇپ ئولتۇرۇپتۇ.

19. (تابدۇ ماڭا ئىلىندى،
جاپا چېكىپ تولغاندى،
قىلمىشىغا ئۇۋۇلاندى،
تۇتقۇن بولۇپ ئۇ قاتار.)

كۆچى يەتكۈنچە ئۇرۇشۇپ باقتى، ئاندىن ئۇرۇغ ـ ئايماقلىرىنى چاقىردى؛ ئەسكەر تارتىپ، جەڭگە ئاتلاندى، بىز تەرەپكە كېلىپ ئۆچ ئالماقچى بولۇۋاتىدۇ.

14. (توقۇنۇش ئىچىدە ئۇرۇشتۇم،
ئۇلۇغ بىرلە قېرىشتىم،
قاشقا ئات بىلەن چېپىشتىم،
ئۇتار! ئەمدى ئال، دېدىم).

جەڭدە ئەلىنىڭ چوڭى بىلەن ئۇرۇشتۇم، قاشقا ئاتقا مىنىپ جەڭگە كىردىم؛ «ئەي، ئۇتار! بۇنى ئال» دەپ ئوق ئاتتىم (ئۇتار ــ بىر ئادەمنىڭ ئىسمى).

15. (قەھرىم كېلىپ ئېتىلدىم،
ئارسلاندەك ھۆركىرىدىم،
باتۇرلار بېشىنى توغرىدىم،
ئەمدى مېنى كىم تۇتار).

غەزىپىم كېلىپ، دۈشمەن ئۇستىگە ئېتىلدىم، ئارسلاندەك ھۆركىرىدىم، باتۇرلارنىڭ كاللىسىنى ئالدىم؛ ئاندىن كۆپچىلىك ئوتتۇرىسىغا چىقىپ، «قېنى، ئەمدى مېنى كىم تۇتالايدۇ» دەپ ۋارقىرىدىم.

16. (غەيرەتلىنىپ سەكرەتتى،
ئەر ـ ئاتلىرىنى يۈگۈرتتى،
بىزنى كۆپ ھاڭ ـ تاڭ قالدۇردى،
ئۇنداق قوشۇنغا كىم يېتەر).

جەڭدە ھۇجۇم قىلغان بىر ئادەم شۇنداق تەسۋىرلىنىدۇ: ئۇ

قېنى توختىمغان ياردار ھەققىدە شۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇنىڭ يارىسى ئەدەپ-بۇزۇلدى، يارىسىدىن قان كۆپ ئېقىپ، ھالى ئېغىرلاشتى، ئۇ تاقتا چىقىۋالدى. ئەمدى ئۇنى كىم تاپالايدۇ؟

23. (قېنى ئېقىپ بوشالدى،
پۈتۈن قېپى تىتىلدى،
ئۆلۈك بىلەن قوشۇلدى،
تۇققان كۈنى ھەم پاتار.)

بىر ئۆلۈك شۇنداق تەسۋىرلىنىدۇ: خۇددى ئۇلۇم تېشىلىپ ئاققاندەك، ئۇنىڭ تېنىدىكى ھەممە قېنى ئېقىپ بولدى؛ ئەمدى ئۆلۈم يېقىنلاشتى، ئۇنىڭ كۈنى تۈگىدى، يەنى بەخت-دۆلىتى تۈگىدى.

III

24. (تاغنى بوكتەرگىلەپ يۈردۈم،
يانداپ بېرىپ قارا كۆردۈم،
ئۇنىڭ تونۇپ يېقىن باردىم،
دۈشمەن چاڭ-توزاڭ كۆتۈردى.)

ئېگىز-پەس قىرلارنى ئېشىپ، تاغنىڭ چوققىسىغا چىقتىم، يىراقتا بىر قارا كۆردۈم، ئۇنىڭ دۈشمەن ئىكەنلىكىنى بىلىپ، ئۇرغان يېرىمدە ئۇرۇپ قالدىم. دۈشمەننىڭ توپا-توزاڭلىرى ھەممە ياقنى قاپلاپ كەتتى.

25. (پەسكە ۋارقىراپ ئايماق تەردىم،
يېغىغا قارشى كىرىش قۇردۇم؛

دۇشمەن ماڭا ئەسىر چۈشتى، بەشىغا كەلگەن جاپا-كۈلپەتتىن قىينالدى، ھەتتا جېنىدىن تويدى، قىلمىشىغا پۇشايمان يېدى ۋە ئۆز-ئۆزىنى ئەيىبلىدى، بۇرۇن ئەركىن ئۆتكەن ئادەمگە بۇ ئىشلار ەك ھار كېلىۋاتىدۇ.

20. (ئۇن-تىنى يەنە ئۆچتى،
ئەر-ئاتلىرى ئەل بولدى،
ئىشى تېخى چاتاق بولدى،
ئۇنىڭ سۆزىنى كىم ئاڭلار.)

بىر تۇتقۇن شۇنداق تەسۋىرلىنىدۇ: ئۇنىڭ دېمى ئىچىگە چۈشۈپ كەتتى؛ ئادىمى، ئېتى تەسلىم بولدى؛ ئىشمۇ تېخى چاتاق بولدى، ئەمدى ئۇنىڭ سۆزىگە كىممۇ قۇلاق سالاتتى؟

21. (ئىشى ئۇنىڭ چاتاقلىشىپ،
ئوغراقلار بىلەن ئورەدىشىپ،
بوينىنى تۇتۇپ قايرىشىپ،
تۇتقۇن ئېلىپ قۇل ساتار.)

بىر تۇتقۇن تەسۋىرلىنىدۇ: تۇتقۇننىڭ ئىشى چاتاق بولدى، بىر قەبىلە يەنە بىر قەبىلىنى دەھشەتكە سالدى، بويۇن ئەگدۈرۈپ ئەسىر قىلدى. سېتىلىدىغان قۇلدەك ئۇنىڭ نەرقىنى تۆلىتىپ ئالدى.

22. (يارىسى ئۇنىڭ ئەددىدى،
قېنى ئېقىپ ئۇيىدى،
ياردارلىنىپ تاققا چىقتى،
ئەمدى ئۇنىڭغا كىم يېتەر؟)

ئات دىۋىتىپ ھۇرالىدى،
ئۇيات بولۇپ تۆپىگە چىقتى.)

ئۆز ئۈستىگە ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن باتۇر شۇنداق تەسۋىرلىنىدۇ: ئۇ كۆرەڭلەپ، ھەددىدىن ئاشقانىدى، ئۆزىنى ھەيۋەتلىك كۆرسىتىپ خۇددى يەرنىڭ تاناۋىنى تارتىدىغانـدەك، ئات بىلەن ھەمـلە قىلىپ كېلىۋىدى، ئاخىرى شەرمەنـدە بولۇپ دۆڭـدىن ئارتىـلىپ قېچىپ كەتتى.

29. (ئەگەر خالىسام قوغلاپ بېرىپ،
تۇتار ئىدىم قوشۇنىنى يېرىپ،
ئولجا قىلىپ بېشىنى يېرىپ،
بار-يوقىنى ماڭا يىغدى.)

يېڭىلـگەن كىـشى توغرىـسىدا شۇنـداق دېيىـلىدۇ: ئەگەر مەن خالىسامغۇ كەينىدىن قوغلاپ بېرىپ، قوشۇنـىنى تارمار قىلاتتىم ۋە ئۆزىنى تۇتقۇن قىلىپ، باش-كۆزىـنى ياراتـتىم. لېكىن جېنـىنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن ئالدىمغا نۇرغۇن مال قويـدى. مەن ئۇنى قويۇپ بېرىپ، ئۆزەمدىن مىننەتدار قىلدىم.

30. (ئەرلەر ئەۋەتىپ تىزلاپ تۇردى،
باش-بوينىغا ئېلىپ تۇردى،
ئۇۋات بولۇپ پۈكۈپ تۇردى،
قوغلىما دەپ بېشىنى سالدى.)

يېڭىلگەن بىر ئادەم توغرىسىدا شۇنداق دېيىلـدۇ: ئۇ ماڭا بىر-مۇنچە ئادەمـلىرىنى ئەۋەتـتى، ئۇلار ئالدىمـدا تىزلـىنىپ تۇردى. باشلىقلىرىنىڭ دېگىنىچە، ئۆز گەدەنـلىرىـگە ئېلىشـتى، ئىگىلـدى-

جەڭ ئىچىدە زەربە بەردىم،
ئەرلىرى كۆروپ باش ئەگدى.)

تۆۋەنگە قاراپ ۋارقىراپ ئۇرۇغ - ئايماقلىرىنى توپلىدىم،
دۇشمەنگە قارشى يا قۇردۇم. راسا زەربە بىلەن جەڭ قىلدىم،
ئادەملىرى كۆروپ باشلىرىنى ئېگىشتى.

26. (باتۇر ئەرلەر قىچقىرىشتى،
قىڭغىر كۆزدە بېقىشتى،
ھەممە قورال بىلەن توقۇنۇشتى،
قىلىچ قىنىغا كۆچەپ سىغدى.)

باتۇر يىگىتلەر بىر - بىرىنى جەڭگە قىچقىرىشتى، قىڭغىر كۆزلىرى بىلەن قارىشىپ - ھومۇيىشتى؛ ھەممە قوراللىرىنى ئىشقا سېلىپ ئۇرۇشتى. قىلىچلىرى، قان كۆپ ئۈيۈپ كەتكەنلىكىدىن، قىنلىرىغا تەستە سىغدى.

27. (تالاي باشلار دومۇلىدى،
يېغا ئاندىن يۇڭاشلىدى،
كۆچى ئۇنىڭ ئاجىزلىدى،
قىلىچ قىنىغا كۆچەپ سىغدى.)

بىر جەڭ شۇنداق تەسۋىرلىنىدۇ: باتۇرلىرىنىڭ باشلىرى تەنلىرىدىن جۇدا قىلىندى، شۇڭا دۇشمەنىنىڭ ھەيۋىسى سۇنۇپ، كۆچى ئاجىزلاشتى. قىلىچلار يۇزىگە يۇقۇپ قاتقان قانىنىڭ جىقلىقىدىن قىنلىرىغا تەستە سىغدى.

28. (ئۆزىنى ماختاپ كۆرەڭلىدى،
يىراق يەرنى قارىلىدى،

سىزنىمەن سۇدىن ئىچەيلى،
ئوسال دۇشمەن ئۇۋالسۇن.)

تۇن ـ كېچىدىلا كۆچۈپ ماڭايلى، يامان دەرياسىنىڭ سۈيىنى كېچەيلى؛ سىزنىڭ چەققان سۇزۇڭ سۈيىدىن ئىچەيلى، ئىتائەتسىز دۈشمەن بىت ـ چىت بولۇپ كەتسۇن.

34. (قىقىراپ ئاتنى سالايلى،
قالقان ـ نەيزە ئۇرايلى،
قاياپ يانا يۈمشايلى،
قاتتىق يېغا بوشسۇن.)

دۇشمەنىنىڭ ئوستىگە شاۋقۇن ـ سۇرەن بىلەن ئات سېلىپ، باستۇرۇپ بارىمىز. قالقان تۇتۇپ، نەيزە بىلەن زەربە بېرىپ، قاتتىق ئېلىشىمىز، كېيىن دۇشمەن يارىشىشنى تىلىسە، ئاندىن تۇختايمىز. شۇنداق قىلساق، قاتتىق دۇشمەن بوشايدۇ.

35. (چۆرەپ ئېلىپ ئورايلى،
ئاتتىن چۈشۈپ يۈگرەيلى،
ئارسلاندەك ھۆركىرەيلى،
كۈچى ئۇنىڭ خورىسۇن.)

دۇشمەننى چۆرۈلدۇرۇپ قورشايلى، ئاتلاردىن چۈشۈپ، ئارسلاندەك ھۆركىرىگەنچە ئالغا يۈگۈرەيلى. شۇنداق قىلىپ، دۇشمەن زەئىپلەشسۇن.

36. (ئاخماق كىشى ھۇشىنى بىلسۇن،
ئەلدە تۇزۇم يېتىلسۇن،
توقلا ـ بۆرە قېتىلسۇن،
قايغۇ يەنە تۇگەپ كەتسۇن.)

پۇكۇلدى، خەلقتىن ئۇيالدى، مېنىڭ قېشىمغا كېلىپ، مېنى قوغلىما دېدى، مەنمۇ بۇنى قوبۇل كۆردۈم.

31. (ئەركىلىك بېرىپ بوشاتتىم،
تۆلەم مالنى توشۇتتىم،
ئەر گۈنايىنى يۇشۇرتتۇم،
بارچە يۇكنى ئۆزى چىگدى.)

قولغا چۈشكەن ئەسىر توغرىسىدا شۇنداق دېيىلىدۇ: «ئۆز جېنىڭنى قۇتقۇزۇشقا مال كەلتۈر» دەپ ئۇنى بوشاتتىم؛ كەلتۈرگەن ماللىرىنى ئۆزىگە توشۇتتۇم ۋە ئۇنى ئۆز گۈناھىنى ئۆزى يۇيۇشقا بۇيرۇدۇم. ھەتتا ئۇلارنىڭ چوڭىمۇ يار-يۆلەكسىز قېلىپ، ئۆز يۇكىنى ئۆزى تاشىدى.

IV

32. (تاغ ئېتىپلا يۇرتەيلى،
بۇدراچ قېنىن ئىرتەيلى،
باسمىل بېگىن ئۆرتەيلى،
ئەمدى يىگىت توپلانسۇن.)

تاغ يوروشى بىلەنلا ئات سېلىپ يۇروش قىلايلى. بۇدراچنىڭ قېنىنى ئېرىتىپ تۆكەيلى، ئۆچ ئالايلى. (بۇدراچ — يابا قوۋلاردىن بىرى.) باسمىل بېگىنى كۆيدۈرەيلى، ئەمدى يىگىتلەر دەرھال توپلانسۇن.

33. (تۇن بىلەنلا كۆچەيلى،
يامار سۇيىنى كېچەيلى،

دەيدۇكى، مەن بۇ ئۇرۇشقا قاتناشقانلاردىن: كاپىرلار نۇرغۇن تۇرۇغلۇق نەمە ئۇچۇن قاچتى، دەپ سورىدىم. (ئۇرۇشقا قاتناشقانلار) مۇنداق دېدى: بىزمۇ شۇنىڭغا ھەيران بولدۇق؛ قولغا چۈشكەن تۇتقۇنلاردىن «شۇنچە كۆپ تۇرۇغلۇق نەمشكە يېڭىلىپ قالدىڭلار؟» دەپ سورىغانىدۇق. ئۇلار (تۇتقۇنلار) جاۋاب بېرىپ: دۇمباقلار چېلىنىپ، بۇرغىلار تارتىلىشى بىلەنلا، ئۇستىمىزدە كۆپكۆك تاغ كۆرۈندى، بۇ تاغ ئاسمانىنى قاپلىۋاپتۇ؛ تاغدىن بىرقانچە ئىشكىلەر ئېچىلىپ، شۇ ئىشكىلەردىن بىزگە دوزاخ ئوتى ياغدى؛ بىز بۇنىڭدىن قورقۇپ كەتتۇق؛ بىزنى شۇنداق يەڭدىڭلار، دېدى. مەنمۇ تەڭرى ئېسەنلىگەن يالۋاچىمىزنىڭ مۇسۇلمانلارغا كۆرسەتكەن مۆجىزىلىرىدىنمىدۇر دېدىم.»

(«دىۋان» III توم، فاكسىمل 545 ـ بەت)

بېكەچ ئارسلان تېگىن ــ سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ نەۋرىلىرىدىن بىرى بولغان ھەسەن (ھارۇن) بۇغراخانىنىڭ چوڭ ئوغلى يۈسۇپ بۇغراخانىنىڭ ئوغلى سۇلايمان ئارسلانخان بولسا كېرەك. «بېكەچ ئارسلان تېگىن» ئۇنىڭ شاھزادە ۋاقتىدىكى ئۇنۋانى؛ ئۇ ھىجرى 423 ــ 448 ـ (مىلادى 1031 ــ 1057 ـ) يىللىرى «شەرەفىد دەۋلە» دېگەن ئۇنۋان بىلەن خاقان بولغان. تارىخچى ئىبنۇل ئەسىرنىڭ «ئەل ـ كامىل»دە يېزىشىچە: ئۇ «ئادىل ۋە مۆمىن، ئىلىمپەرۋەر، دىيانەتپەرۋەر زات ئىدى.»

قاراخانىلار (840 ــ 1212 ـ يىللار) دۆلىتىنىڭ ئاساسچىسى بىلگە كۆل قەدىرخان (شاھزادە ۋاقتىدىكى ئىسمى قاپان تېگىن)نىڭ نەۋرىسى سۇتۇق (ساتۇق) بۇغراخان ئىسلام دىنىنى رەسمىي دۆلەت دىنى دەپ ئېلان قىلىپ، تەخمىنەن بىر قەرنە (30 يىلچە) ئۆتكەن-

قىلىچسىمىز بىلەن شۇنداق يول ئاچايلىكى، ئۆندەرەيدىغان ھاماقەتلەر ھۇشىنى تاپسۇن، ئەلنىڭ ئىشى تۈزەلسۇن. توقلىلار بىلەن بۆرىلەر خاتىرجەم بىللە ياشايدىغان بولسۇن. بىزدىن غەم-قايغۇ كۆتۈرۈلسۇن.

3. چۈشىنىكىلەر

«بېكەچ — تېگىنىلەرنىڭ لەقىمى. "بېكەچ ئارسلان تېگىن" دېگەنگە ئوخشاش. بۇ سۆز يۇمشاق "ك" (گ) بىلەن ئېيتىلسا، "بەگ" سۆزىنىڭ كىچىكلىتىلگەنلىكى بولۇپ، ئامراقلىق ۋە ئەركەلىتىش تۈيغۇلىرىنى بىلدۈرىدۇ. چۈنكى "ئەمىر" مەنسەبكى "بەگ" سۆزىنىڭ ئاخىرقى ھەرپى يۇمشاق "ك" (گ) دۇر.»

(«دىۋان» I توم، فاكسىمىل 180 — بەت)

«بۇدراچ — ياباقۇ قەبىلىسىنىڭ چوڭلىرىدىن بىرىنىڭ ئىسمى. بېكەچ ئارسلان تېگىن زامانىدا، بۇ ئادەم مۇسۇلمانلارغا ئەسىر چۈشكەنىدى.»

(«دىۋان» I توم، فاكسىمىل 227 — بەت)

بۈكە — ئەجدىھا، يوغان يىلان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: يەتتى باشلىق يەل بۈكە — يەتتە باشلىق يەل بۈكە (مۆكۈز). ياباقۇلارنىڭ ئەڭ چوڭى شۇنداق دەپ ئاتىلىدۇ، باتۇر يىگىتلىرىگىمۇ شۇنداق نام بېرىلىدۇ، مەسىلەن: بۈكە بۇدراچ دېگەنىدەك ئۇلۇغ تەڭرى بۇ ئادەمنى يەتتە يۈزمىڭ ئەسكىرى بار تۈرۈقلۇقىمۇ، مۇسۇلمانلاردىن ئارسلان تېگىن غازىنىڭ قىرىق مىڭ ئەسكىرى بىلەن بولغان بىر ئۇرۇشتا مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتقان. (كىتاب ئاپتورى) مەھمۇت

تارىخچى دوكتۇر زەكى ۋەلىدى توغانىنىڭ «ئومۇمىي تۈرك تارىخىغا كىرىش»ده كەلتۈرگەن نەقىلى بويىچه («پروتوكولى تۈركستانسكا گوكروژوكا ليۇبىتېلىي ئارخېئولوگى» IX. 1904، 43 ـ 47 ـ بەتلەردە)، مەزكۇر ئارسلان تېگىننىڭ غەلىبىسىنى خاتىرلەش يۇزىسىدىن 1041 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى پەرغانىدە تۇرىتىلغان ئەرەبچه خاتىرە تاش هازىرمۇ «ۋارۇخ» يېنىدىكى ئېگىز قىيادا ساقلىنىپ قالغان.

1982 ـ يىلى.

دىن كېيىن، بۇددا دىنىنىڭ ئاساسىي بازىلىرىدىن بولغان خوتەننىڭ ھۆكۈمدارلىرى ئوردۇكەنت (پايتەخت) بولغان قەشقەرغە ھۇجۇم قىلغاندى. تارىختا تەزكىرىچىلەر «قەرىق يىل داۋام قىلغان» دەپ تەرىپلىگەن، ئەمەلدە بولسا 28 يىل داۋام قىلغان بۇ ئۇرۇش نەتىجىسىدە، يۈسۈف قەدىرخان (بىكەچ ئارسلان تېگىنىڭ ئاتىسى) تەرىپىدىن خوتەن ھۆكۈمدارلىرى مەغلۇپ قىلىنغاندى. ئاساسەن بۇددىست ئىدىقۇت قوچۇ ئۇيغۇرلىرى بىلەن تاكۇغوت ـ تۇبۇتلەرنىڭ خوتەنگە مەدەت بېرىشى ئارقىلىق بۇددىزىمنى مۇھاپىزەت قىلىش ۋە ئىسلام دىنىنى شەرقتە تارقاتماسلىق يولىدىكى ھەرىكەتلىرى شۇنىڭ بىلەن توختاپ قالمىغان.

تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، يەنى «لياۋ تارىخى»نىڭ «مۇقەددەس خانلارنىڭ خاس تەزكىرىلىرى» 6 ـ قىسمىدا، ئەبۇ ناسىر ئەل ئۇتبىينىڭ «تارىخ يەمەنى» سىدە، ئىبنۇل ئەسىرنىڭ «تارىخ ئەل ـ كامىل» دا قەيت قىلىنىشچە، مىلادى 1013 ـ يىلى مىلادى 1017 ـ يىللىرى قۇنلار ۋە باسمىللاردىن 100 مىڭ ئۆيغۇر كىشى جۇڭغارىيە ۋە يەتتە سۇ رايونلىرىنى ئىشغال قىلىۋالغان. بۇلارغا قارشى تۇغانخان ئەھمەد ئىبنى ئەلى جازا يۈرۈشى قىلىپ، بەشبالىقچە سۇرۇپ كەلگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن ئىرتىش، ئىمىل ۋادىلىرىدىكى باسمىللار ۋە ئىسسىق كۆلنىڭ شىمالىدىكى ياباقۇلار (بالدۇرقى «توققۇز ئۇيغۇر» ئىتتىپاقىدىكى قەبىلىلەر) ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىگە كىرگەن قىسمىغا قارشى جەڭ باشلىغان. ئارسلان تېگىن ئاشۇ باسمىل ـ ياباقۇلارغا قارشى ئىلىپ بېرىلغان ئۇرۇشقا قۇماندانلىق قىلغان. بىكەچ ئارسلان تېگىن نامىغا يېزىلغان داستاندا ئەنە شۇ جەڭ تەسۋىرلەنگەن.

قىياپىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرسە، خەلق ئاغزاكى ئىجادىيىتى خەلقنىڭ ئۆتمۈشتىكى مەنىۋى تۈرمۇشىنىڭ سىياقىنى روشەنلەشتۈرۈپ بېرىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقىمۇ مەملىكىتىمىزدىكى باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش، ناھايىتى ئۇزاق تارىخىي جەريانىنى بېسىپ ئۆتكەن. ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھىم ئىپتىنىك تەركىبلىرى كۆپىنچە مەركىزىي ئاسىيانى ئۆزىگە پائالىيەت سەھنىسى قىلغان. مەركىزىي ئاسىيا خىلمۇخىل رايون-زونىلارنىڭ تۈگۈنى بولغاچقا، شەرق بىلەن غەربنىڭ، شىمال بىلەن جەنۇبنىڭ تۈرلۈك ئالاقىلىرى مۇشۇ تۈگۈندە ئۇچرىشاتتى. تەرەپ-تەرەپ بىلەن بولغان رابىتىلەر ئارقىلىق كىرگەن يېڭىلىقلار ئەدەبىي يوسۇندا ئۇيغۇرلارنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۈرمۇشلىرىدا ئىز قالدۇرغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇيغۇرلار ناھايىتى كۆپ ئېتنىكىلىق قوۋىملەردىن تەركىب تاپقاچقا، ئۇنىڭ فىزىئونومىيىلىك تۈرقىدا ۋە پسىخولوگىيىلىك خۇلقىدا مۇرەككەپ ھالەتلەرنى پەيدا قىلغان، جۇغراپىي شارائىت، ئىقتىسادىي ۋاسىتە، مەدەنىي كەشپىيات ۋە خەلقلەر ئارا ئالاقە نەتىجىسىدە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت-سەنئىتى شەكىللەنگەن. ئەدەبىيات — سەنئەتنىڭ بىر ساھەسى بولغىنىدەك، خەلق ئاغزاكى ئىجادىيىتىمۇ ئەدەبىياتنىڭ ئاساسلىق مۇھىم بىر تۈرىدۇر.

ئۇيغۇر خەلقنىڭ ئېغىز ئىجادىيىتى خۇددى ئۇنىڭ باي مەزمۇنلۇق، شائىلىق مەدەنىيىتىگە ئوخشاش، تۈرى كۆپ، شەكلى خىلمۇ-خىل، تۈسى رەڭدار، مەزمۇنى كەڭرى بىر ساھە. تۈر جەھەتتىن، خەلق ئىجادىيىتىمۇ نەسرىي، نەزمە دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ، نەسرىي تۈرى چۆچەك، رىۋايەت، قىسسە، مەسەل،

خەلق ئىجادىيىتىنى كەڭرەك تەتقىق قىلايلى

ئادەتتە مىللىي تىلىنى «ئانا تىل»، دەسلەپ ئوقۇغان مەكتەپنى «ئانا مەكتەپ» دەپ ئاتايمىز، مىللىي تىل تۇغۇلۇپ ئۆگەنگەن تىل، يەنى «تۇغما تىل»، ئاندىن ئۆگەنگەن بولغاچقا، «ئانا تىل» دەپ ئاتالغان بولسا كېرەك. بۇ خۇددى تۇغۇلغان يۇرتنى «ئانا» نامى بىلەن ئاتىغانغا ئوخشاش، ئىپتىخارلىق نام. ھەر مىللەتنىڭ ئۇزاق تارىخىي ـ ئىجتىمائىي تەرەققىيات جەريانىدا شەكىللەنگەن «ئانا تىلى» نىڭ مەزمۇندارلىقى شۇ مىللەتنىڭ بىرەر رايون ياكى زونىدا ئوينىغان ئىجتىمائىي، مەدەنىي رولىغا باغلىق بولىدۇ، ئانا تىلنىڭ مەزمۇندار ۋە رەڭدارلىقىدىن تەركىب تاپقان خىلمۇخىل ئامىللارنىڭ ئىچىدە خەلق ئىجادىيىتى (فولكلور) دېيىلگەن بۇ ئالاھىدە شەكىل مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. خەلق ئىجادىيىتىمۇ ئەدەبىياتنىڭ ئانىسىدۇر. خەلق ئىجادىيىتى «ئانا تىل»نى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ۋاستە بولۇپلا قالماي، بەلكى پۈتۈن بىر خەلق تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ قىممەتلىك ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ، ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىيالىلار خەلق تارىخىنىڭ نامەلۇم تەرەپلىرىنى يورۇتۇپ بېرىشتە ماددىي ئىسپاتى بولسا، خەلق ئىجادىيىتى خەلقنىڭ قەدىمكى مەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ جانلىق دەلىلى بولىدۇ. يەر تېگىدىن قېزىپ چىقىرىلغان ئاسارئەتىقىلەر خەلقنىڭ ئۆتمۈشتىكى ماددىي تۇرمۇشنىڭ

زامانلاردا، ئۇيغۇر خەلق قوشاقچىلىقىدا «چاچما قوشاق» شەكىللىمۇ بار ئىدى.

قوشاقلار قاپىيە جەھەتتىمۇ خېلى مۇرەككەپ بولۇپ، باش قاپىيىلىك، ئاياق قاپىيىلىك دەپ ئىككى شەكىلدە قوشۇلىدۇ، يەنى مىسرالارنىڭ باشلىرىدىكى سۆزلەر قاپىيىلىك بولۇپ كېلىدىغان قوشاقلار، بۇ قەدىمكى شەكىل؛ مىسرالارنىڭ ئاخىرىدىكى سۆزلەر قاپىيىلىك بولۇپ كېلىدىغان «ئاياق قاپىيىلىك» قوشاقلار ناھايىتى ئومۇملاشقان ۋە ھازىرقى زامانداشلىمۇ بەك راۋاجلانغان، قاپىيىلىشىش شەكلىمۇ ھەر خىل بولۇپ، خەلق ئارىسىدا كۆپرەك قوللىنىلىدىغىنى ئالماش قاپىيە، تۆتلىكنىڭ 2 ـ ۋە 4 ـ مىسرالىرى قاپىيىداش كېلىش شەكلى، بۇنىڭدىن قالسا قەدىمدىن تارتىپ قوللىنىلىپ كېلىۋاتقىنى تۆتلىك (مۇرەببە)نىڭ بىرىنچى كۆپلېتىنىڭ ھەممىلا مىسراسى قاپىيىداش كېلىدۇ، قالغان كۆپلېتلارنىڭ ئاخىرقى مىسرالىرىدا تاكى بىر بەنت تۈگىگىچە دەسلەپكى كۆپلېتىنىڭ قاپىيىسى داۋاملىشىدۇ، ئاندىن قالسا، كۆپلېت مىسرالار بىلەن چەكلەنمەي، بىرەر ئېپىزوت-نىڭ بىرەر بەنتى بىر قاپىيىدە كېلىپ، بەنت ئارىلىرىدىكى قاپىيە ئېپىزوت تۈگىگىچە كېيىنكى بەنتلەردىمۇ تەكرارلىنىدۇ.

ئۇيغۇر قوشاقچىلىقى بەدىئىي شەكىل جەھەتتىن ئەنە شۇنداق خىلمۇخىل بولۇش بىلەنلا قالماي، مەزمۇن جەھەتتىمۇ ناھايىتى باي؛ تېما دائىرىسىمۇ ناھايىتى كەڭ، تارىخىمۇ ناھايىتى ئۇزاق بولغان تۈگمەس كاندۇر. ھازىرغىچە بىزگە يېتىپ كەلگەن قوشاق-لاردىن بىر تۈركۈمى مەزمۇن جەھەتتىن ناھايىتى ئۇزاق ئۆتمۈشتىكى ۋەقەلەرنى، تۇرمۇش كارتىنىلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇيغۇر خەلقى قەدىمدىن تارتىپ بەزمە ـ مەشرەپلەردىلا ئەمەس،

تېپىشماقلارغا بۆلۈنىدۇ. نەزمە تۈرى قوشاق، ماقال ـ تەمسىل ۋە داستانلارغا بۆلۈنىدۇ. قوشاق يەنە ئۆز نۆۋىتىدە «قوشما»، «تاقىشۇت»، «تاقماق» دېگەن شەكىللەرگە بۆلۈنىدۇ. (هازىرقى زامانىدا، «قوشما» بەيىت، «تاقىشۇت» نەزمە دەپ ئاتىلىدىغان بولدى).

بۇ شەكىللەردىن قوشاقلارنى ئالساق، تىل بىلەن تەڭ تۇغۇلغان دېسىمۇ بولىدۇ، تىل ئەمگەك جەريانىدا پەيدا بولغاچقا، ئۇ ئىنسانىنىڭ ئەمگەك ۋاقىتىدىكى تەبىئىي تېمپى ئاھاڭلىق رىتمى ئاساسىدا ئۇزۇق ـ ئۇزۇق بوغۇملاردىن بار ـ بارا مۇرەككەپلىشىپ، سۆز ـ جۈملە شەكلىنى ئالغان، دەسلەپكى بوغۇملار ناتۇرال كۈي بىلەن ئېيتىلغان. دېمەك، «كوگ» (هازىر «كۈي») سۆزلەمىنىڭ تاۋۇشلۇق ئېيتىلىشى بولغان، شۇڭا، قەدىمكى زامانىدا «نەزمە» (شېئىر) كۈيسىز بولمىغاچقا، ئەدەبىياتنىڭ دەسلەپكى تۈرى «قوشاق» دەپ ئاتالغان بولسا كېرەك. بىزدە قوشاق قانداقتۇ تەبىئىي يوسۇندا مەلۇم رىتىم ۋە ئاھاڭدا (ئاددىي ئاھاڭ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر) ئېيتىلىدۇ.

خەلق قوشاقلىرىنىڭ شەكىللىرىمۇ ھەر خىل، چوڭ بىر خىلى مىسرالارنىڭ مۇقىملىقى جەھەتتىن ئالغاندا، تۆتلىك (مۇرەببە) بولۇپ، بۇ شەكىل كۆپىنچە بوغۇم ئېتىبارى بىلەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ، بىر تۈرىنىڭ مىسراسى 7 بوغۇملۇق بولۇپ، ئىككى تۈراقلىق (4 ۋە 3) كېلىدۇ؛ يەنە بىر تۈرىنىڭ مىسراسى 5 بوغۇملۇق بولىدۇ. بۇ تۆتلىكلەردىن باشقا، كۆپلىتى ئۇچلۇك، بەشلىك، ئالتىلىك، سەككىزلىك بولۇپ كېلىدىغان ۋە مىسرالىرى 7 ـ 5، 12 بوغۇملۇق كېلىدىغان شەكىللەرمۇ بار. بۇلاردىن مۇرەببە شەكلى خەلق ئارىسىدا ناھايىتى كەڭ ئومۇملاشقان، ئاندىن قەدىمكى

داستانچىلىق كەڭ تەرەققىي قىلغان، قەدىمكى خەلق داستانلىرىدىن يېزىلىپ قالدۇرۇلغانلىرىمۇ ئاز ئەمەس، يېقىندىن بۇيان، تەتقىقاتچىلار بىرمۇنچە داستانلارنى توپلىدى، لېكىن بۇ تېخى كۆزى ئېچىلمىغان بۇلاق.

خەلق ئىجادىيىتىنىڭ يەنە بىر چوڭ تۈرى نەسرىي ئەسەرلەر بولۇپ، بۇنىڭدا چۆچەكلەر ئاساسىي سالماقنى تۇتىدۇ، خەلق قوشاقلىرىغا ئوخشاش، چۆچەكلەرمۇ خەلق ئىچىدە ناھايىتى ئومۇملاشقان ئەدەبىيات تۈرى، چۆچەكلەرنى ئاساسەن خەلق ئاممىسى ياراتقان، خەلق بىر چۆچەكنى بىرەر مەسىلىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن ئىجاد قىلغان. چۆچەكلەر قورال سۈپىتىدە كىشىلەرنىڭ بىرەر مەقسەتكە يېتىشىگە خىزمەت قىلىدۇ، كۆپىنچە چۆچەكلەر تەربىيۋى-ئەخلاقىي مەنىلەرنى كۆزلەپ ئىجاد قىلىنغان، بەزى چۆچەكلەر باتۇرلۇق چۆچەكلىرى بولۇپ، ئۇلاردا باتۇر ۋە ئەقىللىق كىشى، ئادەتتە كۆپچىلىكنىڭ ئەقىل-پاراسىتى بىلەن يېتىشكىلى بولمايدىغان ئۇتۇقتا ئېرىشكەنلىكى بايان قىلىنىدۇ، بۇنداق چۆچەكلەر كىشىلەرنى باتۇرلۇققا دەۋەت قىلىدۇ.

چۆچەكلەرنىڭ تولىسىنى خەلق ياراتقان، لېكىن ھۆكۈمرانلار ياراتقانلىرىمۇ ئاز ئەمەس. مەزمۇن جەھەتتىن ئىنچىكىلەپ تەتقىق قىلىدىغان بولسا، پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. خەلق ياراتقان چۆچەكلەر ئىدىيىۋى مەزمۇن جەھەتتىن خەلق تۇرمۇشىغا ئاكتىپ ۋە ئىجادىي پوزىتسىيە تۇتقانلىقى بىلەن ئايرىلىپ تۇرىدۇ، بۇنداق چۆچەكلەردە، ھاياتتا بولۇپ تۇرىدىغان كۆيۈنۈش ۋە سۆيۈنۈش، خۇشاللىق ۋە خاپىلىق، مۇھەببەت ۋە نەپرەت قاتارلىق ئاڭ-تۇيغۇلار ئالاھىدە گەۋدىلەنگەن بولىدۇ. ھەتتا، مۇنداق چۆچەكلەردە ئاڭ-پىكىر

هەتتا تۆت ئادەم يىغىلغان سوروئلاردىمۇ قوشاق قوشۇشقا ئادەتلىنىپ كەتكەن. گاھىدا قوشاقچىلىق مۇسابىقىلىرى ئۆتكۈزۈلىدۇ، بۇنداق سوروئلاردا قوشاقلار بىرقانچە يۈزلەپ مەيدانغا كېلىدۇ. قوشاقلارنىڭ تولىسى كونكرېت ئاپتورسىز بولۇپ، ئېغىزدىن-ئېغىزغا كۆچۈپ يۈرىدۇ. ئىلگىرىكى زامانلاردا يېزىپ قالدۇرۇلغانلىرى ناھايىتى ئاز ئىدى، يېقىنقى زامانلاردىن بۇيان، قوشاقچىلىققا قىزىققان تەتقىقاتچىلار ياكى خالسانە توپلىغۇچىلارنىڭ رەتلىگەنلىرىمۇ كام دېگەندە بەش مىڭ كۇپلېتتىن ئاشىدۇ، لېكىن قوشاقلارنى كەڭ كۆلەمدە قېزىش، توپلاش، تۈرلەر-شەكىللەر ۋە مەزمۇن بويىچە رەتلەش خىزمىتى تېخى پىلانلىق، باسقۇچلۇق، تەشكىللىك يوسۇندا تۈلۈق قولغا ئېلىنمىدى، بۇ ھالدا قوشاقچىلىقنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى ئېچىپ بېرىدىغان ئىلمىي تەتقىقاتمۇ كەڭرى يولغا قويۇلمىدى.

خەلق ئىجادىيىتىدە، شېئىرىي ئەسەرلەرنىڭ چوڭ بىر تۈرى داستانچىلىقتۇر، ئېغىز داستانچىلىقى كۆپىنچە ئۇتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەدەبىيات ساھەسىدىكى بىر ئالاھىدىلىكىدۇر، بۇ داستانلار قەدىمكى چاغلاردا كۆپىنچە قەھرىمانلىق ۋەقەلىرى تەسۋىرلىنىدىغان شېئىرىي قىسسىدۇر. داستانلاردا خەلقنىڭ ئۆز ئىچىدىن چىققان بىرەر باتۇرنىڭ سەرگۈزەشتىسى ياكى ئۆزلىرىنىڭ ئۇزاق ئۆتمۈشتىكى ھاياتىغا بېغىشلانغان ۋەقەلىرى قوشاقچىلىقنىڭ ئىزچىل شەكىلى بىلەن رىۋايەت تەرىقىسىدە ياكى قىسسە تەرزىدە بايان قىلىنىدۇ، گاھىدا بىرەر داستان، خەلقنىڭ بىرەر مەزگىلدىكى تارىخىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىدىغان ھۇججەت رولىنى ئويناپىدۇ. ئۇيغۇر خەلقى تارىسىدىمۇ قەدىمدىن تارتىپ

چىگىشىپ، ئۆزلىرىنى قوتقۇزغۇچى قىلىپ كۆرسەتكەن ئۇرۇندۇ.

خەلق ئاممىسى ياراتقان چۆچەكلەردىمۇ فانتازىيە بولىدۇ، خەلقنىڭ فانتازىيىسى كىشىلەرنى ئەمەلىي تۇرمۇشتىكى ئادالەتسىز-لىكنى، قاراڭغۇلۇقنى تۇگىتىشكە ئۇندەيدۇ، يەنىلا ئۇنىڭدا ئۇمىدۋار-لىق چاقناپ تۇرىدۇ. چۆچەكلەرنىڭ بىر قىسمى ئەخلاقىي نەسىھەت خاراكتېرىدا بولۇپ، كىشىلەرگە قانداق ياشاشنىڭ يولىنى، بەخت-سائادەتلىك بولۇشنىڭ ئامالىنى، ياۋۇزلۇق-يامانلىقتىن ساقلىنىشنىڭ تەدبىرلىرىنى ئۆگىتىدۇ.

ئاندىن قالسا، بەزى چۆچەكلەرنى ئىنسانلار تىرىكچىلىكنىڭ نۇرغۇن تەجرىبىلىرىنىڭ يىغىندىسى، خەلق ئامىمسىنىڭ ئەقل-پاراسىتىنىڭ جەۋھىرى دېيىشكە بولىدۇ، لېكىن خەلق چۆچەكلىرى زامان شارائىتىنىڭ چەكلىمىسى ۋە خىلمۇخىل دىنلارنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن سەلبىي نەرسىلەردىنمۇ خالىي بولالمىغان. چۆچەكلەرنىڭ مۇتلەق تولىسى بىرلىك-ھەمدەملىك، ئىتتىپاقلىق، دوستلۇق، قەھرىمانلىق، ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئىجادكارلىق، ئەمگەكچانلىقنى كۈيلەيدۇ، خەلقنىڭ چۆچەكلەرنى ياخشى كۆرۈشىنىڭ سەۋەبلىرىدىن بىرى ئەنە شۇ.

خەلق ئىجادىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا جىددىي مەسىلە شۇكى، بىر بۆلۈم مەخسۇس تەتقىقاتچىلارنى ئۈيۇشتۇرۇپ، نۇقتىلىق-پىلانلىق توپلاش بىلەن بىللە، ئومۇمىي خەلق كۆلىمىدە ئىجتىمائىي كۈچلەر-نىمۇ خەلق ئىجادىيىتىنى توپلاشقا سەپەرۋەر قىلىش كېچىكتۈر-گىلى بولمايدىغان ۋەزىپىدۇر. چۈنكى، تۇرمۇش تەرەققىي قىلىۋا-تىدۇ. بۇنىڭغا ئەگىشىپ خەلق ئىجادىيىتى كۆمۈلۈپ كېتىۋاتىدۇ، قەدىمكىلەرنى بىلىدىغانلار ئازىيىۋاتىدۇ، ئالدى بىلەن ئېتىزدا

جەھەتتىن بىرقەدەر ساددا ماتېرىيالىزم ۋە دىئالېكتىكىنىڭ بەزى ئامىللىرىمۇ تېپىلىدۇ، چۈنكى خەلق ئىجاد قىلغان چۆچەكلەردىكى ۋەقەلەرنىڭ تولىسى يەر يۈزى بىلەن باغلىق بولىدۇ، خەلق كۆپچىلىكى ھەر زامان ياشاش ئۈچۈن باش قاتۇرىدۇ، ئەمگەك قىلىدۇ، شۇڭا، خەلق ئىجاد قىلغان چۆچەكلەرنىڭ جىمىسى يەر يۈزىدىن ئايرىلمايدۇ. بۇ چۆچەكلەر خەلقىلەرنىڭ ئارزۇ-ئارمان، تىلەك-ئىستەكلىرىنى بايان قىلىپ رېئال تۇرمۇشتىكى ئەمەلىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلغۇسى كېلىدۇ، چۆچەكلەرنىڭ تولىسىدا خەلق ئىچىدىن چىققان ئاددىي كىشىلەرنىڭ ۋەكىللىرى ھەرقانداق زوراۋانلىقنى يېڭىپ چىقىدىغان قەھرىمان قىلىپ تەسۋىرلىنىپ، ئۇمىدۋارلىق، ئادىمىگەرچىلىك روھى ئۇرغۇپ تۇرىدۇ، شۇنىڭدەك بەزى چۆچەكلەردە، ئەمگەكچى خەلق ھۆكۈمرانلارنى ياخشىلىقسىقا، ئادالەتكە، پۇقرا پەرۋەرلىككە ئۈندەپ، پادىشاھلار باش قەھرىمان قىلىپمۇ تەسۋىرلىنىدۇ. شۇنداقتىمۇ، مۇنداق چۆچەكلەردە يەنىلا «پۇقرا» ھەل قىلغۇچ رول ئويناىدىغانلىقى مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن بولىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقى ئۇزاق ئۆتمۈشتىن تارتىپ، تۈرلۈك دىنلارغا ئىشىنىپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلار ياراتقان بىرمۇنچە چۆچەكلەردە دىنىي چۈشەنچىلەر، جۈملىدىن، شامانىزمنىڭ جادۇگەرلىكى، مانى دىنىنىڭ تۆت تەڭرى چۈشەنچىسىگە باغلىق ئاڭ-پىكىرلەر، بۇددا دىنىنىڭ بۇ دۇنيادىن ۋاز كېچىشكە دەۋەت قىلىدىغان پەلسەپىۋى قاراشلىرى ئەكس ئەتكەن. شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىش كېرەككى، مۇنداق چۆچەكلەرنىڭ تولىسىنى ھۆكۈمرانلار ۋە ئۇلار پايدىلانغان روھانىلار خەلقنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈنلا ياراتقان، ئۇلار ئۇلار ئارقىلىق ئەمگەكچىلەرنى ئالداپ ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى

«تارىم» تېخىمۇ ئۇلۇغايسۇن!

«بىر قەرنە» دەپ ئېغىزدا ئېيتماق ئاسان، ئەمەلدە بىر قەرنەنى باشتىن كەچۈرمەك خېلى ئۇزاق ۋە مۇرەككەپ جەريان. «تارىم» تۇغۇلۇپ، بېشىدىن 35 يىلنى كەچۈرۈپ ۋايىغا يەتتى، لېكىن نۇرغۇن تۇز - تۆپە، ئەگرى - توقايلىق، گۇلزارلىق ۋە چاتقاللىقلارنى بېسىپ ئۆتتى. بۇ جەريانىدا، مىڭلىغان ئاپتورنىڭ قەلەملىرىدىن تامغان تامچىلىرىدىن ھاسىل بولغان «تارىم» كۆپلىگەن تەھرىرلەر - نىڭ پەرۋىشى بىلەن راۋان بولۇپ تۇردى. «تارىم» تاتلىق سۆيى بىلەن كۆرمىگىلىغان كىتابخانىنى «سۇغاردى»؛ «تارىم» مۇرەببى سۈپىتىدە نۇرغۇنلىغان ئاپتورلارنى تەربىيىلىدى ۋە يۈزلىگەن تەھرىر - نى يېتىشتۈردى. قىران «تارىم»نىڭ راۋان بولۇپ تۇرۇشىغا پەرۋىش قىلغان «كەتمەنچىلەر» قاتارىدا، 35 يىلدىن بۇيان بىللە بولۇپ كەلگىنىم ئۈچۈن پەخىرلىنىمەن.

ئۆمرۈمنىڭ تولىسى تەھرىرلىك بىلەن ئۆتكىنى ۋە «تارىم» تەھرىر ھەيئىتىنىڭ تەركىبىدە سىجىل دېگۈدەك بولۇپ كەلگىنىم ئۈچۈن، ئانچە كۆزگە چېلىقمايدىغان تەھرىرلىك مېھنىتى توغرىسىدا بۇ ئاستە ھېسسىيات ۋە چوڭقۇر تەسىراتلارغا ئىگىمەن.

«تەھرىر» ئەرەبچە سۆز بولۇپ، «قىزىق»، «ھۇر - ئازاد»، «ئويغىتىش - ئاقارتىش» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان «ھەررە» سۆزىدىن تۇرلەنگەن. ئۇنىڭ كۆچمە مەنىسى «كىتاب تۈزۈش»،

بارىنى خامانغا دۆۋىلەش زۆرۈر بولۇپ قالدى، بۇ قۇتقۇزۇش دېيىلىدۇ. ئاندىن تەتقىق قىلىشنى ئۇيۇشتۇرۇش كېرەك، بۇ رەتلەشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىزگە مەلۇم، ھەرقانداق ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتى ۋاقىتنىڭ ھەرىكىتىدىن ئايرىلمايدۇ، خەلق ئىجادىيىتىدىمۇ زور ئەھمىيەتلىك ئەسەرلەرنىڭ ئەڭ مۇھىم خۇسۇسىيەتلىرى شۇنىڭدىكى، ئۇلار مەزكۇر ئەسەر ئۆزى پەيدا بولغان زاماننىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ ۋە كېيىنكى زامان بىلەنمۇ چىڭ ئالاقىدار بولىدۇ، ئاندىن كېيىن خەلق ئىجادىيىتىنىمۇ خۇددى كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكىدەك يېڭى نۇقتىئىنەزەر بىلەن ئوقۇشقا دەۋەت قىلىشىمىز كېرەك. ئۈچىنچىدىن، خەلق ئىجادىيىتىدىكى تۈرلۈك ئەدەبىي ھادىسىلەرنىڭ ئىجتىمائىي يىلتىزىنى ۋە مەنىلىرىنى ئېنىقلاپ، ئۇلارنىڭ خاراكتېرى ۋە ئىچكى قۇرۇلمىلىرىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش كېرەك.

پۈتكۈل ئەدەبىياتىمىزنىڭ تارىخىنى ۋە مەنبەسىنى تەھقىقلەشتە، خەلق ئىجادىيىتىنى تەتقىق قىلىش ماركستىك ئەدەبىياتشۇناشلىقىمىزنىڭ مۇھىم ساھەسى. بۇ ساھەنى ناھايىتى چوڭ ئېتىزغا تەمسىل قىلساق، پىداكار قوشچىلارنىڭ بۇ ئېتىزنى ھەر تەرەپلىمە ئاغدۇرۇشىنى، ماھىر تېرىمچىلارنىڭ دىققەت بىلەن تېرىپ مېڭىشىنى، «يۈكچىلەر»نىڭ خامانغا «ئۈنچىلەر»نى دۆۋىلىشىنى، «سورىغۇچىلار»نىڭ چەش بىلەن «توپان»نى ئايرىپ چىقىشىنى، ھوسۇلنى تاغارلاپ خەلققە قايتا تارتۇق قىلىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

1983 ـ يىلى.

دەپ بەرمەكچى ۋە قانداق ئىدىيىنى تەشۋىق قىلماقچى ئىكەنلىكى ئايدىڭ بولۇشى لازىم.

بىزگە مەلۇم، بىر جەھەتتىن، ئەدەبىيات ھايات ۋە ئىنسان مۇناسىۋەتلىرى توغرىسىدىكى پىكىرلەرنىڭ بەدىئىي ئىپادىسى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئەدەبىيات ھايات پەلسەپىسى دەپ ئاتالغان. ئەنە شۇ ھايات پەلسەپىسىنى تېخىمۇ تىرەنلەشتۈرۈش مەقسىتىدە، تەھرىر ئاپتورلارنى زەكى ۋە زېرەك ئىجادكار سۈپىتىدە ھاياتنى، ئىنسانلىقنى مەنىۋى دۇنياسىنى كۆڭۈل قويۇپ ئۆگىنىشكە ئەمەلىي ئىشى ئار-قىلىق دەۋەت قىلىشى كېرەك. ئىككىنچى جەھەتتىن، ئەدەبىيات — ئىنسانشۇناسلىق. ئۇ، گەرچە قىياسىي بىر تۈزۈلمە بىلەن ئىپادە تاپسىمۇ، ئادەملەرنىڭ دۇنيا قارىشىنى، ئىش-ھەرە-كەتلىرىنى، جەمئىيەتتە تۇتقان مەۋقەۋە ۋە ئورۇنلىرىنى، شۇنىڭغا باغلىق بولغان ھادىسىلەرنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ھاياتنىڭ تەلىپى تۈپەيلىدىن ئىنسانىنىڭ مەنىۋى ئېھتىياجلىرىغا بىرىنچى بولۇپ جاۋاب بېرىدىغان ئەدەبىيات ئۈچۈن خالىسانە ئىشلەشنى ئۆزىگە شەرەپلىك ۋەزىپە قىلغان تەھرىر ھەمىشە ھاياتنىڭ ئال-دىنقى سەپىدە تۇرۇشقا ئىنتىلىدىغان ئىجادكارنى ئاسرىشى ۋە سېخىي مۇئەللىمەك تەربىيىلىشى لازىم. شۇڭا، تەھرىر تەھرىر-لىك مەشغۇلى بىلەنلا قانائەتلەنمەي، ھايات پەلسەپىسىنىڭ ئاساس-لىرىنى ۋە بۇ ئىنسانشۇناسلىقنىڭ ئۆزىگە خاس قائىدىلىرىنى بىلىشى كېرەك. ئۇنداق بولمايدىكەن، تەھرىر ھېچقاچان ئاپتورغا سەمىمىي مەدەتكار ۋە كىتابخانغا ھەقىقىي جاۋابكار بولالمايى قالىدۇ.

تەھرىر خادىمى ئۈچۈن يەنە بىر مەجبۇرىيەت — ئوقۇش (ئەسەر-نى دىققەت بىلەن تەكرار ئوقۇش). ئەسەرنى كىتابخان بەھرىمەن

«يازما» دېگەنلىك بولىدۇ. دېمەك «تەھرىر»نىڭ ئاساسىي مەنىسى «ئازاد قىلىش» يەنى شەيئىنى «چۈشەكلەر»دىن «بوشىتىش» دېمەكتۇر. تەھرىر شەيئىنى «چۈشەكلەر»دىن «بوشىتىش» دېمەكتۇر. تەھرىر شەيئىنى (ئەسەرنى) نۇقسانلاردىن خالى قىلىش ئۈچۈن، كۆڭۈل قويۇپ «رەندىلەيدۇ».

ئەسەرنى تاللىماق ۋە كىتابخانىغا يارىتىماق (كىتابخانىنى شېرىن مېۋىدىن بەھرىمەن قىلماق) ــ تەھرىرنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى. بۇ ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن تولىغا چىقىش ئۈچۈن، ساپ نىيەتلىك تەھرىر ئالدى بىلەن ئاپتوردىن ئۆگىنىدۇ. چۈنكى تەھرىر كۆپىنچە ھاياتنى ئاپتورەك بۇ ئاستە كۆزىتەلمەيدۇ، ئاپتورنىڭ ئەسىرى ئارقىلىق كۆزىتىدۇ. ئەمما تەھرىرلىك خىزمىتى پىشقان تەھرىرنىڭ نەزەرىيۇى سەۋىيە ۋە ئەمەلىي بىلىم جەھەتتە ئاپتورلاردىن ئۈستۈنرەك بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، تەھرىر خادىمى ئىككى خىل تەپەككۇر لىنىيىسىنىڭ كېسىشىش نۇقتىسىنى، يەنى بىرى كىتابخان ئەڭ قىزىقىدىغان نەرسە نېمە ۋە يەنە بىرى ئاپتورنىڭ كىتابخانىغا بايان قىلىپ بەرمەكچى بولغىنى نېمە ئىكەنلىكىنى ئىگەللەشكە ماھىر بولۇشى لازىم. ئايرىم ئاپتورلار ئادەتتە ئۆزىنىلا ۋە تەھرىر بۆلۈمى نېمىلەرگە مايىللىقى ئىكەنلىكىنىلا ئويلايدۇ. نەتىجىدە ئۇنداق ئاپتورنىڭ كۆڭلىدە كىتابخان بولمايدۇ (بۇ ــ تەھرىرلىك ئەمەلىيىتىدە كۆپ ئۇچرايدىغان ھادىسە). ئاپتور ئۈچۈن، شۇنداقلا تەھرىر ئۈچۈنمۇ پەقەت كىتابخاننىڭ كۆڭلىگە يېقىشىنلا ئويلاش كۇپايە قىلمايدۇ. ئاپتورنىڭمۇ مەقسىتى بولۇشى (ۋە تەھرىرنىڭمۇ ئۇنى بايقىشى)، يەنى كىتابخاننى قايسى يولغا يېتەكلەش مەسىلىسى، كىتابخانغا نېمىلەرنى

پوسۇن تىكىلگىنىدەك، خېرىدارسىز قالىدۇ، يەنى ياخشى نىيەت يامان نەتىجە بېرىدۇ.

شۇڭا تەھرىر ھۇنەرۋەنىنى ئۆز ھۇنىرىنى كۆرسىتىشى ئۈچۈن ئاۋۋال ئەسۋابلىرىنى ئىتتىك قىلىشقا دەۋەت قىلىشى ۋە ئۆزىمۇ «رەندە» سىنى بىلەپ تۇرۇشى لازىم. ئەسەر يېزىشنىڭ ئۆتكۈر قورالى تىلىدۇر. ئادەتتە، تىل ــ پىكىرنىڭ رېئاللىقى، ئەدەبىي ئەسەر ــ رېئال تۇرمۇشنىڭ يازما ئىنكاسى ھېسابلىنىدۇ. تەھرىر، بۇ مەنىدە ئېيتقاندا، ئاپتورغا ئوخشاشلا «تىل ئۇستىسى» بولۇشى، يەنە ئەدەبىي تىل جەھەتتىن باي بولۇش بىلەنلا قالماي، ئەدەبىي تىلنىڭ تۈرلۈك شېۋىلىرىدىن ھەمدە تۈرلۈك كەسپىي لەھجىلەردىنمۇ خەۋەردار بولۇشى كېرەك ئىكەن.

يۇقىرىدىكى مەجبۇرىيەتلەرنى ئادا قىلىش ئۈچۈن، تەھرىر پات ـ پات ئۇستەلدىن قوپۇپ تۇرۇشى، يەنە ۋاستىلىك كۆزىتىشتىن بۇۋاستە كۆزىتىشكە ئۆتۈشى لازىم. چۈنكى ھاياتنى ۋاستىلىك كۆزىتىشكە كۆنۈپ قالغان ۋە «مېنىڭ ۋەزىپەم رەندىلەش» دەپلا بىلىدىغان تەھرىر كۆپىنچە قىرچاڭغۇ ۋە قاتمال بولۇپ قالىدۇ. ئەگەر ھەرقانداق قەلەمكەش تەھرىرلىك ئۇستىلىگە 5 ـ 6 يىللاپ ئولتۇرغۇزۇپ قويۇلىدىغان بولسا، ئۇ ئىجادىيەتتىن قېپقالغانلىنىڭ ئۇستىگە، قەلەمى داتلىشىپ، پىكرى كونىراپ، تىلى تۇتۇلۇپ، روھىي جەھەتتىن گادايلىشىپ كېتىشىمۇ مۇمكىن، مەلۇم مەنىدە ئېيتقاندا، تەھرىر ئۆزىنىڭ جانىجان مەنپەئىتىدىن ۋاز كەچكەن نامسىز ئەدىبىتۇر. شۇڭا، ئاپتور ئۇنى ھۆرمەتلەيدۇ، كىتابخان قەدىرلەيدۇ.

ئىجادىيەتنىڭ گۈللىنىشىدە، ئاپتور بىلەن تەھرىرنىڭ مۇناسىۋە-

بولۇش ئۇچۇنلا ئوقۇيدۇ، تەھرىر خادىمى ئەسەرنى «ئوپېراتسىيە» قىلىش ئۇچۇن ئوقۇيدۇ. چۇنكى ئوبدانراق يېزىلغان ئەسەرنىڭ قۇرۇلمىسىدا، ئاپتورنىڭ شەيئىلەرنى كۆزىتىش تەرىكىبى ۋە قايتا ئەسلەش يوللىرى ئەكس ئەتتۇرۇلىدۇ. شۇڭا تەھرىر خادىمى ئەسەرنى ئوقۇغاندا، ئۇنىڭ قۇرۇلمىسىدىكى قەۋەتلەرنى كۆڭۈل قويۇپ ئىزدەيدۇ، ئاپتورنىڭ پىكىر قىلىش ۋە بايان يوللىرىنى ھېس قىلىدۇ، شۇنداق قىلىپ، ئەسەرنىڭ كونكرېت مەزمۇنىنى شۇلۇۋلپ، ئۇنىڭ «ئىسكىلىتى»نى ئاجرىتىپ، تومۇرلىرىنى تۇتۇۋالىدۇ. تەھرىر مۇشۇنداق قىلالىسا ئاپتورنىڭ ئەسىرىگە توغرا باھا بېرەلەيدۇ. ئۇنداق قىلالمىغان تەھرىر زەرباپ كىيىدۇرۇلگەن مودىلنى كىتابخانىغا تېڭىپ، ئاپتورنى يەرگە قارىتىپ قويىدۇ. تەھرىر ئاپتورغا ئوخشاشلا ئويلىشى ۋە چۈشىنىشى كېرەك. بۇنىڭ ئۇچۇن تەھرىر ئۆز مەجبۇرىيەتلىرىدىن بىرى بولغان يېڭىلىق تەشەببۇسكارى بولۇشى لازىم. بۇ، نىيەت بىلەن نەتىجىنىڭ بىرلىكى مەسىلىسىدۇر. ھەقىقىي ئىجادكار نىيەت بىلەن نەتىجىنىڭ بىرلىكىنى قوللايدۇ. كىتابخانىنىڭ پىكرى يېڭىلىنىپ تۇرىدۇ، تەھرىرمۇ ئاپتورنى كىتابخانىغا يېڭى پىكىر، يېڭى ئىپادە، يېڭى شەكىل سۇنۇشقا تەۋسىيە قىلىشى كېرەك. ھازىرقى زامان پىسخولوگىيىلىك تەھلىلى بويىچە قارىغاندا، زامانىمىزنىڭ كىتابخانىلىرى تەييار-قاتمال خۇلاسىلەرنى، سىپايىلىق-سۆزۈن تەلەت بىلەن قىلىنغان ئەمرىمەرۇپلەرنى ئانچە قوبۇل قىلمايدۇ، بەلكى ئۆزلىرىنىڭ ئەمەلىيەتنى تەھلىل قىلىشىدىن ھاسىل بولغان نەتىجىلىرىگە ئىشىنىدۇ. يېڭى پىكىر يېڭى شەكىل ۋە يېڭى-يېڭى سۆز-ئىبارىلەر بىلەن ئىپادىلەنمىسە، يېڭى رەخت كونا قېلىپقا تارتىلىپ، رەتتىن چىقىقان

دوستانه مۇھاكىمىلەرنى ئۇيۇشتۇرۇپ تۇراتتى؛ ياش قەلەمكەشلەر-نىڭ يېزىقچىلىقىغا داىىر ساۋات ئاشۇرۇش تەلەپلىرىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، لېكسىيىلەر ۋە سەھنارىيىلەرنى ئۆتكۈزەتتى؛ ياش قەلەم-كەشلەرنىڭ «كۆكلەش» جەريانىدىكى بىھۇدە شاخلىرىنى پۈتۈپ-تىش جەھەتتە مەسلىھەتلەر بېرەتتى. مانا ھازىرقى كۈندە «تارىم» نىڭ غول ئېرىقلىرى بولۇپ قالغان ئوتتۇرا ياشلىق ئاپتورلار شۇ چاغلاردىكى ھەۋەسكارلارنىڭ نامايانداىلىرى ئىدى. بۇ ئەنئەنىلەرنى «تارىم» 80 ـ يىللار كىرىشى بىلەن قايتا جانلاندۇرۇپ، جۈملىدىن ۋە تەكلىماكان بويلىرىدا گەۋدىلەنىدۇردى. شۇڭا «تارىم» ئاجايىپ زەرباب ۋە كىمخابلارغا ئوراىغان «دىلبەر»لەرنى جەۋلان قىلدۇ-رىدىغان رەڭدار ۋە مەزمۇندار سەھنىگە ئايلاندى.

«تارىم» ئۇلغايدى، يەنە ئۇلغىيدۇ، نەچچە مىڭ يىلىلىق ئۇيغۇر شائىلىق مەدەنىيىتىنىڭ جانلىق شاھىدى بولغان قېرى تارىمنى ئۆزىگە نام قىلغان بۇ ژۇرنال، ئىسمىغا مۇناسىپ ھالدا، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا تارىم بىلەن، تەڭ ياشىيالايدىغان چىنارلارنى ئۆس-تۈرۈشكە پەرۋىشكار بولدۇ!

1986 ـ يىل فېۋرال.

ئىمۇ خېلى مۇھىم رول ئويناپدۇ. تەھرىر بىلەن ئاپتور ئوتتۇرىسىدا دوستلۇق، بۇرادەرلىك، ئۆزئارا مۇرۇۋەت، ياردەم ـ مەدەت رىشتىلىرى بولغاندىلا، ئوبدان ئەسەر يەنمۇ ئوبدان بولۇپ مەيدانغا چىقىدۇ. تەھرىر ئاپتورنىڭ رەقىبى ئەمەس، رەپىقدۇر؛ ئەكسىچە، ئاپتورمۇ تەھرىرنىڭ بىقىندىسى ئەمەس، ئەرزەندىسىدۇر. تەھرىر ئادىل، خالىس، سەمىمىي بولۇشى كېرەك. تەھرىر بىلەن ئاپتور ئوتتۇرىسىدىكى دوستلۇقنىڭ تەھرىر ئۈچۈن شەرتى ئادىللىقتۇر، ئاپتور ئۈچۈن كەمتەرلىكتۇر: ئىپادىسى خالىسلىقتۇر، ئاپتور ئۈچۈن سەخىيلىقتۇر؛ تەھرىر بىلەن ئاپتور ئوتتۇرىسىدىكى بۇرادەرلىكنىڭ ئامىلى تەھرىر ئۈچۈن سەمىمىيلىكتۇر، ئاپتور ئۈچۈن زېرەكلىك-تۇر.

35 يىلدىن بۇيان «تارىم» تەھرىرلىرى بىلەن ئاپتورلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئاشۇنداق مۇناسىۋەت ئورنىتىلغانلىقى ئۈچۈن، «تارىم» ئاپتورلار بىلەن كىتابخانلارنىڭ ۋاستىسى، ئاپتورلار ئۈچۈن «مەكتەپ» ۋە كىتابخانلار ئۈچۈن مۇئەللىم، ئاپتورلار ئۈچۈن ئاكتىيورلۇق ۋە كىتابخانلار ئۈچۈن تاماشىبىنلىق سەھنىسى بولۇش رولىنى ئۆتەپ كەلدى.

«تارىم» دۇنياغا كۆز ئاچقان 50 ـ يىللاردا، يېڭى جۇڭگودا بىرىنچى قېتىم نەشىر قىلىنغان ئۇيغۇر ئەدەبىي ژۇرنىلى بولۇش شەرىپى بىلەن، ئۆز ئەتراپىغا نۇرغۇن ياش ئەدەبىي ھەۋەسكارلارنى جۇغلىدى ۋە مىڭلىغان كىتابخانلارنى جەلپ قىلدى. «تارىم» تەھرىرلىكى شۇ چاغلاردا ئوبدان ئەنئەنىلەرنى ياراتقاندى. مەسىلەن، ياش قەلەمكەشلەرنى پات ـ پات يېڭىپ «تارىم»نى قانداق راۋان قىلىش ۋە ئىجادىيەت بۇلاقلىرىنى ئېچىش ھەققىدە قىزغىن ۋە

ئىسپاتلايدۇ. مەسىلەن، ئاستاندىن تېپىلغان ئېيىق باش گۈللۈك كىمخاب، گۈل ـ دەرەخلەر ئارا جۈپ كېيىك گۈللۈك كىمخاب، شىر ئوۋلاش سۈرەتلىك كىمخاب، چەۋەنداز سۈرەتلىك كىمخابلار ئىران ـ خۇراسان خەلقى يارىتىدىغان نۇسخىلار بولۇپ، بۈيرۇتما بويىچە توقۇلغان يىپەك رەختلەردۇر. يىپەك رەختلەردىكى بىزەك نۇسخىلىرى ساسانىلار دەۋرىدە (مىلادىيە 226 ــ 642 ـ يىللار) ئوردا ـ ساراي بىناكارلىقىدا ۋە توقۇلما مالىلىرىدا ئۇچرايدۇ. سوۋېت ئۆزبېكستانىنىڭ بالالىق تۆپە خارابىسىدە تام رەسىملىرىدىكى ئادەملەرنىڭ ئېگىنىلىرىدىمۇ شۇنداق نۇسخىلار چېلىقىدۇ، شۇنىڭدەك خوتەندىن تېپىلغان مىس پۇللار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەللەرنىڭ پۇل ئىشلەش ئۇسۇلىلىرىغا ئوخشاش «زەرب» (پرىس) ئۇسۇلى بىلەن ئىشلەنگەن. پۇللارنىڭ بىر يۈزىگە ئات ياكى تۆگە سۈرەتلىرى چۈشۈرۈلگەن. بۇ پۇللارنىڭ بەزىلىرى باكتېرىيە (داشيا) نىڭ پادىشاھى ئوۋگراتىد زامانىدىكى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2 ـ ئەسىر) پۇللار؛ بەزىلىرى پەنجاپ رايونىدا ساقالار قۇرغان پادىشاھلىقىنىڭ مائۇس، ئازىلىسىس دېگەن پادىشاھلىرى زامانىدا ئىشلەنگەن پۇللاردۇر. بەزىلىرى ساسانىلار دەۋرىدىكى پۇللاردۇر. بۇلار ــ خەلقلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي ئالاقىلەرنىڭ ماددىي پاكىتلىرى.

ئىران ـ خۇراسان خەلقى بولسۇن ياكى تۇران ۋە تارىم خەلقى بولسۇن، ئەڭ قەدىمكى مەدەنىيەتنى ياراتقان خەلقلەردىندۇر. ئادەتتە خەلق تارىخى دېگەنلىك مەدەنىيەت تارىخى دېگەنلىكتۇر. ھەممىگە مەلۇم، مەدەنىيەتنىڭ مۇھىم بىر قىسمى ئەدەبىيات ـ سەنئەتتۇر. ئارخېئولوگىيىلىك تېپىندىلار قەدىمكى مەدەنىيەتنىڭ ماددىي

ئەدەبىي تەرجىمە تارىخىمىزدىن بىر باب

خەلقلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە، قەدىمكى زامانىدا بولسۇن ياكى ھازىرقى زامانىدا بولسۇن، ئالىدى بىلەن ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتلىرىدىن باشلىنىدۇ.

مەملىكىتىمىز جۇڭگو يىپەكچىلىك ھۇنەرىنى دۇنيادا ئەڭ بالدۇر ئىختىرا قىلغان مەملىكەت، شۇڭا غەربلىكلەر مەملىكىتىمىزنى «سىر مەملىكىتى» («يىپەك مەملىكىتى») دەپ ئاتىغان. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمكى ئاتا-بوۋىلىرىدىن، يەنى ئېتنىكىلىق تەركىبلىرىدىن بولغان تارىم ئاھالىسى قەدىمكى «يىپەك يولى» ئۆتكەللىرىدە ياشىغانلىقى ئۈچۈن، غەربىي ئاسىيا ۋە ياۋروپا بىلەن شەرقىي ئاسىيانىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىدا مۇھىم رول ئويناغان (بەزى تارىخىي مەلۇماتلاردا يېزىلىشىچە، غەرب بىلەن بولغان كارۋان يولىنى ئەڭ بالدۇر ئاچقۇچى — تارىم ئاھالىسىدۇر). قەدىمكى ئۇدۇن (خوتەن)، قەشقەر ۋە كۇچا، قوچۇ (تۇرپان)لار «يىپەك يولى»نى راۋان قىلغان ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن ئىدى. غەربىي ئاسىيا، جۈملىدىن ئىران-خۇراسان ۋە شىمالىي ھىندىستان ئەللىرىنىڭ شەرق بىلەن بولغان سودا ئىشلىرى ئالدى بىلەن مەزكۇر شەھەرلەر ئارقىلىق راۋاج تاپقان. بۇنى نىيە ۋە تۇرپان ئاستانە خارابىلىرىدىن تېپىلغان يىپەك توقۇلمىلار، خوتەنىنىڭ شىمالىدىكى ئاق سېپىل خارابىسىدىن تېپىلغان تەڭگە، چاقلار

تەلتۆكۈس بولمىسىمۇ، قەدىمكى تارىخىمىزنىڭ، جۈملىدىن ئەدەبىياتىمىزنىڭ مەلۇم تەرەپلىرىنى بىلىشىمىزگە ۋەسىقىلىق رولىنى ئوينايدۇ. ئاندىن، قەدىمكى زامانلاردا بىز بىلەن قويۇق ئالاقە قىلىپ كەلگەن خەلقلەر، جۈملىدىن ئىران (پارس) خەلقىنىڭ بىزگە چېتىشلىق ئەدەبىي ۋە تارىخىي ئەسەرلىرىمۇ تارىخىمىزنىڭ يەنە بىر تەرىپىنى بىلىشىمىزگە قىممەتلىك مەنبەلەردىن سانىلىدۇ.

تىل — ئەدەبىياتنىڭ ئەڭ مۇھىم ۋاستىسى. تۈركىي تىل بىلەن پارس تىلى ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان بىر-بىرىگە يانداش بولۇپ، غەربىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھۆكۈمران تىللار ئىدى. بۇ ئىككى تىل قەدىمكى زاماندا ئوتتۇرا ئاسىيادا بىر-بىرىنىڭ ئورنىنى ئىگىلەپ، نۆۋەتلىشىپ كەلگەن؛ شۇنىڭدەك بىر-بىرىگە تەسىر كۆرسىتىپ، ئۆز ئامىللىرىنى بىر-بىرىگە سىڭدۈرۈشۈپمۇ كەلگەن.

ئوتتۇرا ئەسىرلەردە غەربىي ياۋروپالىقلاردا لاتىن تىلى، شەرقىي ۋە جەنۇبىي سلاۋيان ئەللىرىدە چېركاۋ-سلاۋيان تىلى خەلقئارا تىللار ھېسابلانغىنىدەك، شەرق مۇسۇلمان ئەللىرىدە ئەرەب تىلى خەلقئارا تىل سۈپىتىدە قوللىنىلغان. VIII — XI ئەسىرلەردە، ئەرەب تىلى ئىلىم-پەن تىلى ھېسابلانغان. ئوتتۇرا ئاسىيادىن دۇنياغا مەشھۇر بولغان تۈركىي ئالىملار — ئەبۇ ئەلى ئىبنى مۇسا ئەل خارەزمى، ئەبۇ نەسىر فارابى، ئەبۇ ئەلى ئىبنى سىنا، ئەبۇ رەيھان برۇنىي، مەۋلانا سەئىدىدىن قەشقەرى ۋە باشقىلار ئىلىم-پەننىڭ ھەر خىل ساھەلىرىگە تەئەللۇق قىممەتلىك ئەسەرلىرىنى ئەرەب تىلىدا يازغان. ئۇلۇغ تىلشۇناس ئۇستازىمىز مەھمۇت قەشقەرىمۇ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نى ئەرەب تىلىدا يازغان.

شەكلىنى ئىپادىلەپ بەرسە، ئەدەبىيات ئۇنىڭ مەنسۇى قىياپىتىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىدۇ.

بىز بۇ ماقالىمىزدە، تۈركىي قوۋملەردىن بولغان ئۇيغۇر خەلقى بىلەن ئارىيان قوۋملىرىدىن بولغان ئىران (پارىس) خەلقى ئوتتۇرىسىدىكى ئەدەبىيات رابىتلىرى جەھەتتىلا قىسقىچە توختىلىمىز. بۇ بىزنىڭ پۈتكۈل مىللىي ئەدەبىيات تارىخىمىزنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغىنىدەك، تەرجىمىشۇناسلىق تارىخىمىزنىڭمۇ مۇھىم بىر بابىنى تەشكىل قىلىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ ئۇزاق زامانلىق تارىخى جەريانىدا، ئەدەبىيات جەھەتتىنمۇ ئاجايىپ گۈھەرلەرنى يارىتىپ، ئۇلۇغ جۇڭخۇانىڭ شانلىق مەدەنىيەت خەزىنىسىگە قىممەتلىك تۆھپىلەرنى قوشتى. لېكىن ئىجتىمائىي ـ سىياسىي ۋەقەلەر ھەم تەبىئىي ھادىسىلەر تۈپەيلىدىن، ئەدەبىي مىراسلىرىمىزغا دائىر كۆپلىگەن ۋەسىقىلەر نابۇت بولغاچقا، بىزنىڭ زامانىمىزغىچە مىراسلىرىمىزنىڭ مۇتلەق تولىسى يېتىپ كېلەلمىگەن. ناھايىتى ئۇزاق زامانلارغىچە بىزنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ كۆپچىلىكى تولاراق كۆچمەنلىك تۇرمۇشنى كەچۈرگەنلىكى ئۈچۈن، پۈتكۈل ئەدەبىيات تارىخىمىزدا ئېغىز ئەدەبىياتى ئاساسىي ئورۇن تۇتۇپ كەلگەن. بۇنىڭ تولىسى (يېزىق شەكلىنى ئالالمىغانلىرى) ئۇنتۇلۇپ كەتكەن. پەقەت III ئەسىردىن باشلاپ بەزى ۋاستىلىق تارىخ كىتابلىرىدا ۋە قەدىمكى يېزىقىمىزدىكى تاش پۈتۈكلەردە قەيت قىلىنغان ئەدەبىي ئەسەرلىرىمىز بۇگۈنكى كۈندە قەدىمكى ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئومۇمىي قىياپىتىنى قىياسەن تەسەۋۋۇر قىلىشقا بىردىنبىر ۋاستە بولماقتا. بۇلار ئاساسەن قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىنىڭ پراگمېنتلىرىدۇر. بۇلار

ئارىسىدا ئۆز ئانا تىلىدا ئەسەر يېزىشتىن كۆرە، پارس تىلىدا يېزىشنى گويياكى «پاساھەتلىك»نىڭ ئىپادىسى دەپ قاراش يېيىلدى. بۇ ئەنئەنە، ھەتتا تېمۇرىلەر دەۋرىدىمۇ داۋام قىلدى. بۇ دەۋردە پارس تىلى فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ سۆزلىشىدىغان تىلىغا ئايلاندى. تېمۇرىلەر سۇلالىسىدىن ھېسابلىنىدىغان خۇراسان ۋە ماۋەرائۇننەھرى خانلىقلىرىدىمۇ پارس تىلى ھۆكۈمران تىل ئىدى. چاغاتاي ئەۋلادلىرى ۋە تېمۇرىلەر ئۆز ئارا ھاكىمىيەت تالىشىپ يۈرگەن بۇ دەۋردە، مەركىزىي ئاسىيادىمۇ يۇقىرى قاتلام ۋە ئەدىبلەر ھەم ئالىملار ئارىسىدا پارس تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرى چوڭ بولدى. شۇڭا، بۇ دەۋردە ياشىغان كلاسسىك شائىرلاردىن مىللىي ـ دۇنياۋى ئەدەبىياتنى ئۆز ئانا تىلى بىلەن تەرەققىي قىلدۇرۇش يولىدا كۈچ چىقارغانلار كۆپ بولمىدى. ئەلـ شىر ناۋايى «مەجالسۇن نەفائىس» دېگەن ئەسىردە ئۆزى پىكىر يۈرگۈزگەن 90 شائىردىن پەقەت 16 شائىر «تۈركىيگوي» ئىكەنـ لىكىنى ئەسلىتىپ ئۆتكەن. XV ئەسىردىن كېيىنكى، ئۇچ تىل (ئەرەب، پارس ۋە تۈركىي تىللار) ئوتتۇرىسىدىكى ستىخىيىلىك كۈرەش داۋام قىلىپ، ئۆز ئانا تىلىدا ئەسەر ياراتقۇچىلار كۆپەيدى. بۇنىڭ باش نامايەندىسى ئۇلۇغ ناۋايىدۇر. ھەتتا بۇنىڭ تەسىرى بىلەن پارس ئەدىبلىرى ئوتتۇرىسىدىمۇ تۈركىيگويـ لۇق پەيدا بولدى. ناۋايى زامانىغىچە ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن تاكى XIX ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا ئۆتكەن شائىرلارنىڭ، ئەدەبـ ئالىملارنىڭ تولىسى ئىككى تىللىق («زۇللىسا نەين» ــ تۈركىي ھەم پارسىي تىللىق) ئىدى. مۇنداق بولۇشقا سەۋەب شۇكى، بۇ زامانلاردا پارس تىلىدا يېزىلغان ئەدەبىيات تۈركىي تىلىدا، جۈمـ

لېكن ئۇ ئىككى تىلىلىق لۇغەت بولغىنى ئۈچۈن، نوقۇل ئەرەبچە ئەسەر دېيىشكە ھەرگىز بولمايدۇ.

تارىخىي ۋەقەلەرنى قايىتىدىن كۆزىتىپ چىقىدىغان بولساق، مۇنداق بىر ھەقىقەتنى بايقايمىز: قەدىمكى زامانىدا ۋە ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدە، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىدە ئىران قوۋملىرىنىڭ سەلتەنەتلىرى جەۋلان قىلغانىدا (مىلادىدىن ئىلگىرى VII — IV ئەسىرلەردە ئىرانلىقلاردىن كەي قوۋمى ھۆكۈمرانلىق قىلغان زامانلاردا، شۇنىڭدەك مىلادىيە III — IX ئەسىرلەردە ساسانىلار ۋە سامانىلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان زامانلاردا) پارس تىلى ۋە پارس ئەدەبىياتى بىردىنبىر ھۆكۈمران تىل ۋە ئەدەبىيات بولالمىغانىدى. ئىرانلىقلارنىڭ سەلتەنىتى ئىران زېمىنى بىلەنلا چەكلەنگەن زامانلاردا بولسا، تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدا پارس تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرى چوڭ بولدى. X ئەسىردىن كېيىن تاكى XV ئەسىرگىچە پارس تىلى بىر نەچچە رايون ۋە خەلقئارالىق شەرىك ئەدەبىي تىلى سۈپىتىدە قوللىنىلدى. غەزنەۋىلەر، سالجۇقلار دەۋرلىرىدە، ئۇلار ئۆز تەۋەلىرىدە، جۈملىدىن كافكازدا (ئەرران، شىرۋان، قىسمەن گرۇزىيە، ئەرمەنىستاندا) ۋە پەنجاپ ـ كەشمىر دىيارلىرىدا ھۆكۈمرانلار پارس تىلىنى ئەدەبىي تىل دەپ ئېلان قىلغانىدى. بۇ زامانلاردا، پارس تىلىنى بىلىش ۋە پارس تىلىدا سۆزلىشىش ھەم ئىجاد قىلىش جەمئىيەتنىڭ يۇقىرى قاتلىمىغا خاس بولغان «ئىمتىياز» ۋە «بىلىمدانلىق» بەلگىسىگە ئايلانىدى. مەدەنىيەت ـ ئەدەبىيات ساھەسىدە پارس تىلى ۋە پارس ئەدەبىياتىنى ئۇلۇغلايدىغان خاھىش كېلىپ چىقتى، ھەتتا بىر قىسىم فېئودال زىيالىيلار

برەھمەنلىرىنىڭ پېشىۋاسى ھەكىم (پەيلاسوپ) بىدپاي خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقالغان مەسەل ـ تىمساللار، چۆچەك ـ رىۋايەتلەرنى ھايۋانلارنىڭ سۆھبىتى ئارقىلىق بېرىپ، ئادىمىزاتقا جاھاندار-چىلىقنىڭ يولىنى كۆرسەتمەك ئۈچۈن، پادىشاھ دابىشلىمغا ئاتاپ يازغان. بەرزۇيە ھىندىستاندىن كەلتۈرۈپ، پەھلىۋى تىلىغا (قەدىمكى پارس تىلىغا) تەرجىمە قىلغان. تەخمىنەن 570 ـ يىلى پەھلىۋى تىلىدىن سۇرىيان تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. يەنە 180 يىلدىن كېيىن، يەنى 750 ـ يىلى ئوبۇلھەسەن ئابدۇللا ئىبنى ئەلى مۇقەففا پەھلىۋى تىلىدىن ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلغان؛ لېكىن بىرمۇنچە مەزمۇنلار قوشۇپ تەرجىمە قىلىنغانلىقى ئۈچۈن، كىتابنىڭ بىر ئاپتورى مۇقەففا ھېسابلىنىپ قالغان. كېيىن، بۇ ئەرەبچە نۇسخىدىن ئەبۇلمە ئانى قايتا پارسچىغا تەرجىمە قىلغان. ئەمىر شەيخ ئەھمەت (مەشھۇر ئىسمى ئەمىر سۇھەيلى)نىڭ ئىلتىماسى بويىچە، مەۋلانا ھۈسەين (ۋائىزۇل كاشىفى) قايتىدىن چۈشىنىشلىك قىلىپ پارسچە ئىشلەپ چىقىپ، «ئەنۋارى سۇھەيلى» دەپ نام قويغان. ھىجرىيە 1130 ـ يىلى (مىلادىيە 1717 ـ يىلى) قەشقەر ھېكىم بېگى ئىمام مۇھەممەتنىڭ تەۋسىيىسى بويىچە، موللا مۇھەممەت تۆمۈر پارس تىلىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ «ئاسارى ئىمامىيە» دەپ قوشۇمچە ماۋزۇ قويغان. موللا مۇھەممەت تۆمۈر ناھايىتى پاساھەتلىك تىل بىلەن ئىجادىي تەرجىمە قىلىپ، كىتابقا يېڭى ئېگىن كىيگۈزگەن.

«تەرجىمەئى يۈسۈف ـ زىلەيخا جامى» ـ پارس ـ تاجىك شائىرى ئابدۇراخمان جامىنىڭ ئەسەرلىردىن بىرى، «يۈسۈف ـ زىلەيخا» داستانىنى نامەلۇم تەرجىمان ھىجرى 1169 ـ (مىلادى 1755 ـ)

لىدىن ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان ئەدەبىياتقا قارىغاندا تەجرىبىگە بايراق ئىدى. شۇڭا، بىر مەزگىل پارس تىلىنىڭ نوپۇزى ئەدەبىيات ساھەسىدىمۇ ئۇستۇن بولدى. پارس ئەدەبىياتىنىڭ نامايەندىلىرى بولغان نىزامى، خاقانى، فەرىدىدىن ئەتتار، خىسراۋ دېھلەۋى، سەئىدى، ھاپىز شىرازى كەبى پارس مۇمتاز شائىرلىرىدىن شېئىرىيەتىنىڭ شۇ زامانغا خاس ئالاھىدىلىكى بولغان ئەنئەنىسىنى لۇتفى، سەككاكى، ئاتايى ۋە ناۋايى قاتارلىق كلاسسىكلىرىمىز قوبۇل قىلىدى ۋە داۋام قىلدۇردى، راۋاجلاندۇردى، پارس تىلىنى ئۆگەندى ۋە ئۇلارغا چوڭقۇر مۇھەببەت بىلدۇردى.

دەرۋەقە، خەلقنىڭ كەڭ قاتلىمى ۋە ئەدەبىيات ساھەسىدىكى لەرنىڭ ئاساسىي قىسمى ئۆز ئانا تىلىنى قوللىناتتى؛ ئۆز ئانا تىلىدا ئەسەر يارىتىشنى ھۆرمەتلەيتتى. ئەگەر «پارسگويلۇق»نىڭ مەلۇم ئىجابىي رولى بولدى، دېيىلىدىغان بولسا، شۇنى ئېتىراپ قىلىشقا بولىدۇكى، تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ پارس ئەدەبىياتى بىلەن كەڭ كۆرەك تونۇشۇشىغا پايدىسى بولدى؛ پارس تىلى، ئۆز نۆۋىتىدە، ئەرەب تىلىدا يېزىلغان ئەدەبىي، تارىخىي ۋە باشقا ئىلمىي ئەسەرلەر بىلەن تونۇشۇشقىمۇ ۋاستىچىلىك قىلدى.

بولۇپمۇ XVIII ــ XIX ئەسىرلەردە، پارس تىلىنى ئوبدان بىلگۈچىلەر پارس ئەدەبىياتىدىن نۇرغۇن ئەسەرلەرنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلدى. بۇلارنىڭ تولىسى مەدەنىيەت مەركەزلىرىدە چاپى قىلىندى ۋە ھەر جايدا كۆچۈرۈپ تارقىتىلدى. ئۇلاردىن ساقلىنىپ قالغانلىرىنى تۆۋەندە قىسقىچە تونۇشتۇرىمىز:

«كەلىلە ۋە دىمىنە» ــ بۇ كىتابنى قەدىمكى زامان ھىندۇ

بۇزۇرج مىھر» (ساسانىلار سۇلالىسىدىن پادىشاھ نوشىرۋان ھەم ۋەزىر بۇزۇرج مىھر ھەققىدە بايان قىلىنىدىغان، يەنى ئۇلارنىڭ دۆلەتنى ئىدارە قىلىش سۈپەتلىرى بايان قىلىندىغان قىسسە)، «داستانى مىھرۇماھ»قاتارلىق مۇئەللىپلىرى بىزگە نامەلۇم بولغان ئەسەرلەر نامەلۇم تەرجىمانلىرىمىزدىن (بىزگە مەلۇم بولغان يازما نۇسخىلارنىڭ باش-ئايىقى چولتا بولغىنى ئۈچۈن، ئاپتور ھەم تەرجىمانلىرى نامەلۇم بولۇپ قالغان) ئۇيغۇر تىلىغا XIX-XVIII ئەسىرلەردە تەرجىمە قىلىنغان.

بۇلاردىن باشقا، «ئەجايىبۇل مەخلۇقات»نى موللا مۇھەممەت-ھەسەن مۇتەۋەللى ئاخۇنۇم 1270-ھىجرى (1835-مىلادى) يىلى مىرزائەھمەد ۋاڭ نامىغا بېغىشلاپ ئاقسۇدا تەرجىمە قىلغان.

يەنە ئالاھىدە ئاتاپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى شۇكى، پارس ئەدەبىياتىنىڭ يارقىن نامايەندىسى ۋە جاھان ئەدەبىيات خەزىنىسىدە پەخىرلىك ئورۇن تاتقان «شاھنامە» ئۇيغۇرخەلقىگە تونۇشتۇر. ئەدەبىياتقا قىزىققۇچى ئۆلىمالار ۋە ئالىي مەدرىسە تالىپلىرى «شاھنامە»نى پارس تىلىدا بىۋاسىتە ئوقۇغان بولسا، پارس تىلىنى بىلمەيدىغان ئاددىي خەلقلەرمۇ «شاھنامە»نىڭ ئومۇمىي بايانلىرىنى ۋە باش قەھرىمانلىرىنى ئۆز ئانا تىلىدا يارىتىلغان ھېكايە-قىسسەلەرنى سۇدەك بىلگەندەك ئوبدان بىلىدۇ.

بۇ شاھ ئەسەر ئۇيغۇر خەلقى، جۈملىدىن ئۇلارنىڭ ئىلىم ئەھلى ئۈچۈن، مەزكۇر داستان باش قەھرىمانلىرىدىن بىرى بولغان ئەفراسىياب (تۇران خاقانى ئالپ ئەرتۇڭا) توغرىسىدا بايان ۋە تەسۋىرلەر ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ئۇزاق ئۆتمۈشتىكى تارىخىي كۆرۈنۈشلىرىنى قىياسەن بىلىۋېلىشقا تارىخىي مەنبەلىك ۋەزىپىسىنىمۇ ئۆتەيدۇ.

يىلى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان.

«تەرجىمەئى مەئارىجىل نەبۇۋە» ــ مۇئىن مىسكىن فەررا‌ھى تەرىپىدىن يېزىلغان، «مەئارىجىل نەبۇۋە» («پەيغەمبەرلىك مىراجىغا چىققانلىقى»)نى مۇھەممەت رەھىم مىسكىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان.

«ھېكايا‌تى ھۆرلىقا» ــ XIX ئەسىردە، موللا توختىنىياز بىننى موللا مۇھەممەت تۆمۈر («كەلىمە ۋە دېمىنە» نىڭ تەرجىمانىنىڭ ئوغلى، يەنى ئاتا كەسپى بىلەن شۇغۇللانغان موللا توختىنىياز) قەشقەردە تەرجىمە قىلغان.

«تەرجىمەئى قابۇسنامە» ــ ئەمىر نەسىر كەيكاۋۇس تەرىپىدىن يېزىلغان، «قابۇسنامە»نى مۇھەممەت سىدىق رەشىدى ھەجرى 1201 ـ (مىلادى (1787 ـ) يىلى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان.

«دارابنامە» ــ ئەبۇ تاھىر ھۇسەيىن ئىبنى ئەلى ئىبنى مۇسا تەرسۇسى تەرىپىدىن يېزىلغان بۇ قىسسە، يەنى ئەھمەدنىلەر سۇلالىسىدىن پادىشاھ دارا (مىلاددىن ئىلگىرى 521 ــ 486 ـ يىللار) توغرىسىدىكى ھېكايە نامەلۇم تەرجىمان تەرىپىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان.

«ئىسكەندەرنامە» ــ ئەزەربەيجان شائىرى ئىلياس بىننى يۇسۇف-گەنجەۋى نىزامى (1141 ــ 1203 ـ يىللار)نىڭ «پەنج گەنج» («بەش خەزىنە») دەپ ئاتالغان «خەمسە» (بەشلىك) داستانلىرىنىڭ بەشىنچىسى بولغان مەزكۇر داستان، شۇنىڭدەك «داستانى سەيغۇل مۇلۇك» (يەنى «سەيغۇل مۇلۇك ۋە بەدىئۇل جەمال ھەققىدە ھېكايە»)، «داستانى مالىك ئەزدەر» (يەنى ئىسمام ھەسەن بىلەن ئىمام ھۇسەين توغرىسىدىمۇ بايان قىلىدىغان ھېكايە)، «زەفەرنامەئى

ۆەقەلەر توغرىسىدا تەپسىلىي ۆە بىستەرەپ ھالدا مەلۇمات بېرىدىغان «تارىخۇل ئۇممەم ۆەل مۇلۇك» («مىللەتلەر ۆە مەملىكەتلەر تارىخى») يەنە بىر نامى «تارىخۇل رەسۇل ۆەل مۇلۇك» («پەيغەمبەرلەر ۆە پادىشاھلار تارىخى»)نى يازغان، بۇ ئەسەر «تارىخ تەبەرى» (تۇركىيە تۇركچە تەرجىمىسى «تارىخ جەئفەرى») دەپ تونۇلغان. بۇ ئەسەرنى پارسچىدىن ئابدۇرۇسۇل بىننى مەۋلانا مۇھەممەت رەھىم ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان. ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى ھىجرى 1257 ـ (مىلادى 1841 ـ) يىلى موللا ئوشۇر بىننى موللا مۇشتەرى بىننى موللا شەمسى كۆچۇرگەن نۇسخىدۇر. تەرجىمان ئابدۇرۇسۇل بىننى مەۋلانا مۇھەممەت رەھىم نۇرغۇن قوشۇمچە ۆە تۇزىتىشلەر بىلەن ناھايىتى يەڭگىل تىلدا ئۇقۇشلۇق قىلىپ تەرجىمە قىلغان.

پارسچىدىن تەرجىمە قىلغۇچىلار ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ راۋاجلىنىشىدا چوڭ خىزمەت قىلدى. بۇ زامانلاردا، پارس تىلىدا يېزىلغان ئەدەبىيات ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان ئەدەبىياتقا قارىغاندا بىر مەزگىل بايراق تەجرىبىلەرگە ئىگە ئىدى. پارس تىلىدىن تەرجىمە قىلىش ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلىغا بىرمۇنچە يېڭىلىقلارنى ئېلىپ كىردى، بۇنىڭ ئىجابىي ھەم سەلبىي ـ ئىككى تەرەپلىمە تەسىرى بولدى. ئىجابىي تەسىرى شۇكى، تۇرلۇك ستىلىستىكىلىق مەقمەتلەردە پارسچە سۆزلەرنى قوللىنىش، ئايرىم گىراماتىكىلىق شەكىللەرنى ئىشلىتىش، پارس تىلىغا خاس ئىزافە قۇرۇلمىلىرى، شۇنداقلا ئۇيغۇرچە سۆزلەرگە پارسچە قوشۇمچىلار، پارسچە سۆزلەرگە ئۇيغۇرچە قوشۇمچىلارنى قوشۇپ ئىشلىتىش ــ بۇلار ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ستىلىستىكىلىق ئىمكانىيىتىنى كېڭەيتكەن. پارسچىدىن تەرجىمە قىلىش ئارقىلىق ئەرەب تىلىنىڭ تەسىرى قوبۇل قىلىنغان. مەسىلەن،

ئۇيغۇر خەلقىگە بۇ داستاننىڭ كەڭ تارقالغانلىقىنىڭ يەنە بىر سەۋەبى شۇكى، بۇ ئەسەر پارس تىلى بىلەن بېزەلگەن داستانلىق لىباسىدىن چىقىرىلىپ، ئۇيغۇر تىلى بىلەن تىكىلگەن نەسرىيلىك تونى كىيدۈرۈلگەن. «شاھنامە» شاھ مۇھەممەت ئىبنى خوجانىزا-مىدىن قاراقاشى (خوتەن قاراقاشلىق) تەرىپىدىن ھىجرى 1253-(مىلادى 1837-) يىلى ئۇيغۇر تىلىغا ئىجادىي ۋە جانلىق تەرجىمە قىلىنغان. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ تەرجىمىنى يېرىم ئىجادىيەت دېيىشكە بولىدۇ. تەرجىمان شاھمۇھەممەتنىڭ بۇ نەسرىيلەشتۈرۈلگەن تەر-جىمىسى كەيۈمەرسىدىن ئەردەشىرنىڭ ھەفتۇۋەدكە يۇرۇش قىلغىنى-غىچە بولغان قىسمىدىن ئىبارەت. بۇ تەرجىمە نۇسخىسىدىن باشقا، يەنە بىرنەسرىي تەرجىمە نۇسخىسى ئەكۆزان دېگەن دېۋىنىڭ ۋەقە-سىدىن ئەردەشىر بابەكقىچە بولغان ئىشلار بايان قىلىنغان؛ ئۈچىنچى بىر نەسرىي تەرجىمە نۇسخىسىدا كەيۈمەرسىدىن ئىسكەندەرگىچە بولغان ۋەقەلەر سۆزلەنگەن. بۇلاردىن باشقا يەنە مۇكەممەل نۇس-خىلىرى بارلىقىمۇ مەلۇم.

يەنە ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك بىر ئەسەر بار، ئۇ — «تەرجىمەئىسى تارىخ تەبەرى». بۇ ئەسەر تارىخچىلارنىڭ ئەرەب، ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ تارىخلىرىنى تەكشۈرۈشتە ئاساسلىنىدىغان مۆتىۋەر مەنبەلىرىدىن بىرى، شۇنداقلا بۇ ئەسەرنى مەلۇم مەنىدە تارىخىي قىسسە دېيىشكىمۇ بولىدۇ. ھىجرى 224-(مىلادى 838-) يىلىدا تەبەرىستاننىڭ ئامىل (ياكى ئامۇل) شەھ-رىدە تۇغۇلۇپ، «تەبەرى» نامى بىلەن تونۇلغان مەشھۇر تارىخچى ئەبۇ جەئفەر مۇھەممەت ئىبنى جەرىر ئالەم پەيدا بولغانىدىن تار-تىپ، ھىجرى 300-(مىلادى 912-) يىلغىچە بولغان تارىخىي

ئىشلىتىلگەنىدى.

پارس ئەدەبىياتىنىڭ ئوبدان نەمۇنىلىرىنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىش، پارسگويلۇق ئەۋج ئېلىپ، پارس تىلىنىڭ نوپۇزى ئوستۇن بولۇۋاتقان شارائىتتا، دىنىي ۋە دۇنياۋى تېمىلارنى ئۇيغۇر بەدىئىي ئەدەبىياتىدا ئىپادىلەش ۋە ئۇيغۇر تىلىدىمۇ ئەڭ تەلەتۆكۈس بەدىئىي ئوبرازلارنى يارىتىش پوتۇنلەي مومكىن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى، جومىلىدىن پارس تىلى ۋە پارس ئەدەبىياتىنىڭ دۇنيادا كەڭ تارقىلىشىغا تورکي تىل ئەدىبلىرىمۇ ئالاھىدە ھەسسە قوشتى.

ئۇيغۇر كىتابخانىلىرى شائىر پىردەۋسىنى بىلگىنىدەك، پەيلاسوپ ئەدىب شەيخ سەئىدىنى ۋە بۇيۇك رىيازەتچى ــ مۇنەججىم شائىر ئومەر ھەييامنىمۇ ئوبدان بىلىدۇ. شەيخ سەئىدىنىڭ «گۈلىستان» ۋە «بوستان»لىرىدىكى ھېكمەتلىك مەسەل ـ ئىبارىلەر، ئومەر ھەييامنىڭ چوڭقۇر مەنىلىك ۋە ئوتكۇر ھەجۋىي رۇبائىيلىرى ئۇيغۇر كىتابخانىلىرىنىڭ سۆھبەت ـ سورۇنلىرىدا، دائىم نەقىل قىلىنىدىغان قىممەتلىك مەرىپەت گۆھەرلىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇلاردىن تاشقىرى، ھىندىستاندا ئوغۇلغان پارس ـ تاجىك شائىرى ــ پەيلاسوپ بېدىل ئەسەرلىرىمۇ ئۇيغۇر كونا زىيالىيلىرىغا مەنزۇر بولغان.

دىنىي مەكتەپ ـ مەدرىسلەردە، پارس ئەدەبىياتىنىڭ نامايەندىلىرى رەسمىي دەرس قىلىپ ئوتۇلەتتى. مەسىلەن، خوجا ھاپىز شىرازىنىڭ «غەزەلىيات»ى ئوتتۇرا تەلىم دەرىجىسىدە دەرسلىك قىلىناتتى.

فېئودالىزم تەرەققىي قىلغانسېرى، تۇزۇم ۋە ھاكىمىيەتنىڭ مەركەزلىشىشى كۈچەيگەنسېرى، ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى ۋە ھاكىمىيەت غايىلىرىنى ئەدەبىياتتا ئىپادىلەشنىڭ يېڭى شەكىللىرىگە

ئەسەرلەرگە ئەرەبچە نام بېرىش، گراماتىكىلىق فورما ۋە كۆر-
سەتكۈچلەرنى ئەرەبچە ئىشلىتىش، ئەرەبچە كۆپلۈك ئىپادىلىرىنى
قوللىنىش «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر يېزىق تىلىنىڭ
خۇسۇسىيەتلىرىدىن بولۇپ قالغان.

گېزى كەلگەندە، شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.
XIV ــ XVI ئەسىرلەردىكى (بەزىلەر ۋاقىت چېكىنى XIX ئەسىر ئاخى-
رىغىچە دېيىشىدۇ) كونا ئۇيغۇر يېزىق تىلىنى تۈركۈلوگىيىلىك ئەدەبى-
ياتتا «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتاش، ئۇمۇمەن، كىتابىي - ئەدەبىي تىل
تۇغرىسىدا پىكىر يۈرگۈزگەندە «چاغاتاي تىلى» دېگەن ئاتالغۇنى قول-
لىنىش ئادەت بولۇپ قالغان. ئەمەلىيەتتە بولسا، چاغاتاي ئۇلۇسى
تۇزگەن دۆلەت ياكى دۆلەتلەر دائىرىسىدە كونا ئۇيغۇر تىلى ئەدەبىي
تىل سۈپىتىدە رول ئويناغان. ئىدارە ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىشتا، كۆپ-
رەك قاراخانىلارنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدىكى تىلدىن پايدىلانغان. «چاغا-
تاي ئۇلۇسى»نىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدىغۇ قاراخانىلار دەۋرىدىكى تىلغا
مۇراجىئەت قىلىنغان. «مۇقەددە مۇتۇل ئەدەب»، «يۈسۈف-زىلەيخا»،
«رەۋنەقۇل ئىسلام»، «ئوغۇزنامە» (كېچىككەنده XIII ئەسىردە يېزىق
شەكلىنى ئالغان)گە ئوخشاش ئەسەرلەرنى مەزكۇر دەۋر ئەدەبىي
تىلىنىڭ يادىكارلىقلىرى دېيىشكە بولىدۇ. XIV ــ XV ئەسىرلەردە
كۆچۈرۈلگەن «بەختىيارنامە»، «مىئراجنامە»، «تەزكىرەئى ئەۋلىيا»غا
ئوخشاش ئەسەرلەر قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا ئىدى. مۇنداق ئەدە-
بىي تىل بىلەن جانلىق تىل بىر - بىرىدىن مۇتلەق چېگرا
ئايرىپ كەتكەن بولمىسىمۇ، لېكىن يېزىق ئەدەبىي تىلى
ئاھالىنىڭ ساۋاتلىقلار قاتلىمىدا بىر ئالاقە ۋاستىسى بولۇپ، يېزىق
ئەدەبىياتى ۋە بارلىق رەسمىي ھۆججەت - ۋەسىقىلەردە ئۇمۇمىي

نەزەردە تۇتۇلغان بولۇشى مۇمكىن) بىۋاستە پارس تىلى بىلەن بىر-مۇنچە ئەسەرلەر يارىتىلغان.

ناۋايى، سەككاكى، لۇتفى، ئاتايى ۋە زەلىلى قاتارلىق كلاسسىكلىرىمىزمۇ بىر مۇنچە غەزەللەرنى پارس تىلىدا يېزىپ، پارس تىلىنىمۇ ئۆز ئانا تىلىدەك بىلىدىغانلىقىنى نامايان قىلغان. خارەزمىنىڭ «مۇھەببەتنامە»سى 11 نامىدىن ئىبارەت بولۇپ، بۇلاردىن سەككىز نامە تۇركىي تىلىدا، ئۇچ نامە پارسىي تىلىدا يېزىلغان (لېكىن پارسىي تىلىدا يېزىلغان نامىلەرنىڭ ماۋزۇلىرى ۋە ھەر بىر نامىگە تۇغەنچە قىلىنغان بېيىتلار تۇركىي تىلىدا يېزىلغان).

تارىخچىمىز مىرزا ھەيدەر كوراگان ــ دوغلات ھىجرى 952-(مىلادى 1545-) يىلى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئىككىنچى پادىشاھى ئابدۇرەشىدخان نامىغا بېغىشلىغان ئىلمىي-تارىخىي ئەسىرى «تارىخ رەشىدى»نى، مۇھەممەت گۇدا ئىبنى مۇھەممەت ئىبراھىم-لەقەبى خوجا گۇدا ھىجرى 1193- (مىلادى 1769-) يىلى «تەزكىرەئى بۇغراخان»نى، مەۋلانا مۇھەممەت سىدىق «زۇبدەتۇل نەمائىل»نى پارس تىلىدا يازغان. بۇ ئاپتورلار ئۆز ئانا تىلىنى بىلمىگەنلىكتىن ئەمەس، بەلكى پارس تىلىدا سۆزلەشكۇچى خەلقلەرنى تارىخ تەتقىقاتى، ئەدەبىيات ئىجادىيىتى ۋە بىلىم ساھەسىدىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرىمىزدىن بەھرىمەن قىلىش ئۈچۈن، ئەسەرلىرىنى پارسىي تىلىدا يازغان دەپ چۈشىنىش مۇمكىن.

پارس ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەرنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنىشى ۋە بەزى ئەدىب ھەم تارىخچىلىرىمىزنىڭ پارسىي تىلىدا ئەسەرلەر يېزىشى ئۇيغۇر خەلقى بىلەن پارس خەلقىنى ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنى ۋە ئۆز ئارا چۈشىنىشنى ئىلگىرى

ئېهتىياج كۆپەيدى. يېڭى مەسىلىلەرنى غەزەل ياكى رۇبائىي شەكلى بىلەن بايان قىلىش بولغىلى بولمىدى. شۇڭا، بايانىنىڭ يېڭىچە ئۇسلۇبى بولغان تەزكىرە، قەسىدە ژانىرلىرى ۋە ئىلگىرىكى ئۇيغۇر داستانچىلىقى ئاساسىدا يېڭى داستانچىلىق راۋاجلاندى. بۇ ژانىر-لاردا كۆپلەپ ئەسەرلەر يېزىلىشى بىلەن، يېزىق ئەدەبىي تىلغا قاتتىق تەسىر كۆرسەتتى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، پارس تىل ئېلېمېنت-لىرى قوشۇلۇش بىلەنلا قالماستىن، ھەتتا ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز-سۆزلەملەرنىڭمۇ ئورنىنى ئىگىلىدى. ئۇيغۇر كىتابىي تىلىدا سىنتاك-سىسلىق، لېكسىكىلىق خۇسۇسىيەتلەرنىڭ يېڭى شەكىللىرى ۋۇجۇدقا كەلدى. بۇ ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر يېزىق تىلى جانلىق تىل ئاساسىدا شەكىللەنگەن ئەدەبىي تىلدىن سەل يىراقلاشتى.

دەرۋەقە، ئۇيغۇر تىلىدىكى پارس تىل ئامىللىرىنىڭ بىرمۇنچىسى ناھايىتى قەدىمكى زامانىلاردىلا ئۇيغۇر تىلىغا سىڭگەن. چۈنكى ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىسىك قاتىلاملىرىنى تەشكىل قىلغان قەدىمكى قوۋملەردىن بىر بۆلىكى شەرقىي ئىران تىلىدا سۆزلىشىدىغان ياكى شۇ تىلنى قوبۇل قىلغان قوۋملەر بولغىنى ئۈچۈن، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تېگىدە، يەنى تەگ تىلىدا پارسىي تىل ئامىللىرى بار ئىدى. بۇنى بۈگۈنكى كۈندە ھېچقاچان نوقۇل پارسىي ئامىللار دېيىشكە بولمايدۇ.

پارس ئەدەبىياتىنىڭ نەمۇنىلىرى پارس تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغاندىن تاشقىرى، ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتىنى ئىران تىلىدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرگە تونۇشتۇرۇش ئۈچۈن (دەر-ۋەقە، بۇنىڭغا دائىر ئەسەرلەر يېزىلغان ۋاقىتتىكى جەمئىيەتنىڭ ھۆكۈمران قاتلىمى ۋە ئىلىم-ئەدەبىيات ساھەسىدىكى «پارسگويلار»

§ تارىخ ئوچىقىدىن تېپىندىلار §

(تارىخقا دائىر ماقالىلەر)

سۈردى. بۇ خەلقلەرنىڭ دوستلۇق ئالاقىلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتا ئىجابىي رول ئويناندى.

ئۇيغۇر ۋە ئىران خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تارىخىي، مەدەنىي مۇناسىۋەتلەرنى، بولۇپمۇ ئەدەبىيات جەھەتتىكى ئالماشتۇرۇشنى تەتقىق قىلىشنى قولغا ئېلىش ۋە قانات يايدۇرۇش ــ ئەدەبىيات تەتقىقاتچىلىرىمىزنىڭ ۋەزىپىلىرىدىن بىرى. بۇ مەلۇم مەنىدە ئېيتقاندا، ئۆزگىنى چۈشىنىش مەسىلىسىلا ئەمەس، ئۆزىمىزنىمۇ چوڭقۇرراق چۈشىنىش مەسىلىسىدۇر.

مېنىڭ بۇ ساھەدە مۇھاكىمىگە سۇنغان بۇ كەم-كۈتا مۇلاھىزەم باشقا ئەدىبلەرنىڭ مۇكەممەل پىكىرلىرىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىغا سەۋەبچى بولۇپ قالسا، شۇ ماڭا چوڭ مۇكاپات بولاتتى.①

1987 ـ يىل نويابر.

---

① غەربىي ئاسىيانى تەتقىق قىلىش ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىندا سۆزلەنگەن.

تارىم مەدەنىيىتى ھەققىدە دەسلەپكى مۇلاھىزە

تارىم ۋادىسى ــ تارىختا مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدىكى مىللەتلەر ياشاپ كەلگەن ۋە دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق، قول سانائەت بىلەن شۇغۇللانغان، شۇنىڭدەك يىراق ـ يېقىن بىلەن قويۇق سودا ئالاقىسى قىلىپ كەلگەن جاي. ئەمما ھازىرقى زامان كىشىلىرى تارىم توغرىسىدا سۆزلەشكىنىدە، ئۇلارنىڭ كۆز ئالدىدا چەكسىز ـ پايانسىز چۆل ـ باياۋان نامايان بولىدۇ. شۇڭا، كىشىلەر ئۇنى «كىرسە چىقماس» چۆل ـ باياۋان دەپ تەرىپلىشىدۇ. ھەقىقەتتە بولسا، ئۇنىڭ قوينىغا قەدىمكى زامان خەلقىنىڭ ئەمگىكى ۋە ئەقىل ـ پاراسىتىنىڭ گۈۋاھ ـ ئىسپاتى ــ پارلاق مەدەنىيەت يوشۇرۇنغان. شۇ سەۋەبتىن شائىرلار نەزمە ـ داستانلىرىدا «تەكلى ماكان ــ تەكتى ماكان» دەپ تەسۋىرلەيدۇ.

قەدىمكى «يىپەك يولى» تارىم بويلىرى ئارقىلىق ئۆتەتتى. ئۇ مەملىكىتىمىز بىلەن غەربىي ئاسىيا، ئافرىقا، ياۋروپا خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى دوستلۇقنىڭ سىمۋولى بولۇپ قالغانىدى.

1

تارىم دەرياسى مەملىكىتىمىزدە ئەڭ چوڭ ئىچكى قۇرۇقلۇق دەرياسىدۇر؛ ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 2750 كىلومېتر كېلىدۇ.

ئۆزىنىڭ نادىر ئەسىرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» («تۈركىي تىللار دىۋانى») دا شەرھلىگەن: «تارىم» — كۆلگە ئاقىدىغان ۋە قۇمغا سىڭىپ كېتىدىغان بىر ۋادىنىڭ نامى، كۇچا يېنىدىكى بىر دەريامۇ شۇ سەۋەبتىن «ئۇسمى تارىم» دەپ ئاتىلىدۇ. بىزنىڭچە، بۇ نامنىڭ «ئۇسمى» دېگەن ئېنىقلىغۇچى تەركىبى، ئېھتىمال قۇم بېسىپ كەتكەن «ئۇشمى» ياكى «ئېشىم» شەھرىنى بىلدۈرسە كېرەك؛ «تارىم» — «تار» (تەرمەك) دىن ياسالغان ھەربىكەتنام. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا، «تار» تېرىلغۇ مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ؛ «تار» سۆزىدىن ياسالغان ۋە تېرىقچىلىققا مۇناسىۋەتلىك بولغان سۆزلەر ئاز ئەمەس. مەسىلەن، «تارىخ» (ئەسلىدە «بۇغداي»نى بىلدۈرەتتى، كېيىن كېڭىيىپ ئاشلىقنى بىلدۈرىدىغان بولدى، ئوغۇز تۈركمەنلىرى تىلىدا «ئاشلىق»)، «تارلاغ» (زىرائەت، زىرائەتلىك). دېمەك، «تارىم» — «ئېقىن — ۋادە»، «ئېتىز — ئۆلكە» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىدا ياركەنت ئازگالىلىقى ۋە شىمالدا كۇچا ئازگاللىقى بار. بۇ ئىككى ئازگال يەرشارى تارىخىنىڭ بور دەۋرى بىلەن ئۇچىنچى دەۋرىدە ئېنتايىن زور كۆل — داش بولغان. شىمالىي ۋە جەنۇبىي تەرەپلىرىدىكى ئېگىز تاغلاردىن ئېقىپ چۈشىدىغان سۇلار ئەنە شۇ ئىككى ئازگاللىقتىكى قەدىمكى داشقا قۇيۇلغان. دۇنيادا مەشھۇر تەكلىماكان چۆلى بۇ ئىككى داشنى ئايرىپ تۇرىدىغان قىر ئىدى. (ھازىرقى كۆرۈنۈشىدىن قارىغاندا، تەكلىماكاننىڭ شەرقتىن غەربكىچە بويى 900 كىلومېتر، شىمالدىن جەنۇبقىچە ئېنى 500 كىلومېتر، كۆلىمى تەخمىنەن 370 مىڭ كۋادىرات كىلومېتر كېلىدۇ. قەدىمكى دەۋردە بولسا، بۇ جاي ھازىرقىدەك

ئۇنىڭ كەڭ ۋادىسى دۇنيادا ئوكيان ـ دېڭىزدىن ئەڭ يىراق جايلار ـ دىن بىرى ھېسابلىنىدۇ؛ ۋادىنىڭ كۆلىمى 972 مىڭ كىۋادىرات كىلومېتر بولۇپ، شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ 59.3 پرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. تارىم ئويمانلىقى مەملىكىتىمىزدە ئېگىز تۇزلەڭلىك تېپىدىكى ئەڭ چوڭ ئىچكى قۇرۇقلۇق ئويمانلىقىدۇر؛ ئۇنىڭ ئەتـ راپىنى ھەيۋەتلىك تاغلار ۋە ئېگىز تۇزلەڭلىكلەر پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئوراپ تۇرىدۇ. ھازىرقى كۈندە ئويمانلىقنىڭ مەركىزىي بۆلىكى ـــ شالاڭ ئوت ـ چۆپلەر ۋە چاتقاللار ئۆسىدىغان كۆللۈك زونا؛ كۆللۈك زونىنىڭ ئەتراپىي قىسىم بارخانلىرى ئۆرە ـ تـۆپە بولۇپ تۇرىدىغان چۆللۈك زونا؛ بۇنىڭ ئۆپـچۆرىسى قۇرغاقـلىقـقا ۋە شورغا چىداملىق چاتقالـلار ۋە دەل ـ دەرەخـلەر ئـۆسىدىغان مۇنـبەت زونا؛ بۇنىڭ چۆرىسى تاغ ئېتەكلىرىدىكى شېغىلـلىق زونا؛ ئەڭ چەتلىرى ئېگىز تاغلىق زونا. ئاسىيادىكى ئەڭ ئېگىز تاغ بولغان تەڭرىتاغ، پامىر، قاراقۇرۇم، ئالتۇن تاغلار بۇ ئويمانلىقنى ئوراپ تۇرىدۇ.

«خەن زامانىسىدىكى غەربىي ئەللەر خەرىتىلىرى ھەققىدە» دېگەن كىتابنىڭ كىرىشمە چۈشەنچىسىدە بايان قىلىنىشىچە، تارىم دەرياسـىنىڭ قەدىمكى دەۋرىدە جۇبىن دەريا، جىشۇ سۇيى، جىشى سۇيى، جىشۇي سۇيى ۋە سېرىق دەريا دەيدىغان ھەر خىل ناملىرى بار ئىكەن. بۇ ناملاردىن سېرىق دەريا دېگىنى ئۇنىڭ ئېقىنىنى سۈپەتـ لەيدىغان مەنىۋى نام بولغاندىن تاشقىرى، قالغانلىرى بولسا، تارىم دەرياسىنىڭ باش ۋە ئاياقلىرىدىكى تارماقلىرىنىڭ يەرلىك ناملىرى، يەنى گەز، تىزناب، چىلـچىـل، چاتـچاش ۋە كۆكچـى (ھـازىرقى كۆنچى) دەريالىرىنىڭ خەنزۇچە تەلەپپۇز قىلىنىشى بولسا كېرەك.

11 ـ ئەسىردە ئۆتكەن مەشـھۇر ئۇيغۇر ئالىمى مەھـمۇت قەشقەرى

كۆلدۇر. «تارىخنامە. توغرا تەبىر»دە «جۇغراپىيە ئەھۋالات»تىن ئەقىل كەلتۈرۈپ مۇنداق دېيىلگەن: «پۇچاك كۆلى، «يوزې»مۇ دېيىلدۇ، يەنە بىر نامى «يەنزې» (تۇز كۆل)، يەنە بىر ئاتىلىشى «فۇرى» كۆلى، يەنە بىر ئىسمى «لاۋلەن»، يەنە «لىنخەي» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. شاجۇنىڭ جەنۇبىدا، «خەت تەبىرلىرى» لۇغىتىدە: «يوزې» قاراقۇرۇمنىڭ تۆۋىدە، ھازىر بۇ كۆلنى مۇسۇلمانلار (يەنى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار) «لوپنۇر» دەپ ئاتايدۇ دېيىلگەن.

«پۇچاك» ــ خەنزۇچىدە ئاھاڭ ھەم مەنە تەرجىمىسى، يەنى Phuchami دىن چىققان «پىچان» سۆزىنىڭ ئاھاڭىغا توغرا كېلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا «يىكەن»نىڭ قەدىمكى نامى Pichan دېيىلىدۇ. خەنزۇچىدىكى «پۇچاك» دېگەن سۆز يىكەنزارلىق دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. مۇبادا، بۇ سۆزنى سانسكرىتچە نام دېگۈچىلەر بولسا، ئۇ چاغدا، سانسكرىت تىلىدا بۇ سۆز bijan شەكلىدە يېزىلىپ، «سايلىق» (شېغىللىق) دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. «فۇرى» سۆزىمۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى Burkel ياكى Buran kel دېگەن نامنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولسا كېرەك. لوپنۇر بىرقانچە كۆلدىن تەركىب تاپقان، چوڭ «نۇر»نى ئۇششاق «نۇر»لار چۆرىدەپ تۇرىدۇ؛ شىمالدا دۆگىلەك 3 كۆل، جەنۇبىدا سوقىچاق 4 كۆل بار. بۇ «نۇر»لارنىڭ ئەڭ چوڭى ھازىر ئۇيغۇر تىلىدا «قارا بۇران كۆل» دەپ ئاتىلىدۇ (قارا ــ زور دېگەن مەنىدە، «بۇران» بۇرىلىپ ــ قايناپ تۇرىدىغان دېگەن مەنىدە). لوپنۇرنى شۇەنزاڭ (600 ــ 664) Navapa دەپ يازغان، بۇ نام يەرلىك Nop دېگەن ئىسىمنىڭ سانسكرىتلاشقان شەكلى؛ 8 ــ 9 ـ ئەسىرلەرگە تەئەللۇق تۇبۇتچە يازما مەلۇماتلاردا Nob دەپ ئاتالغان. «غەربىي ئەللەر سۇ ـ ئېقىنـ

چۆل - بایاۋان ئەمەس، مۇنبەت ئۆلكىدىكى سەھنە - سۇپا ئىدى). ئويمانلىقنىڭ ئىچى، يەنى تەكلىماكاننىڭ چۆرىسىدە مۇھىم-راق مۇنبەت ئۆلكە يەرلەر 60 تىن ئاشىدۇ.

«تاڭ يىلنامە»سىدە «تۇرۇم ساي» دېگەن نامى بارلىقى ئەسلە-تىلىدۇ، بۇ نام تەكلىماكاننىڭ قەدىمكى نامى بولسا كېرەك. تەكلە-ماكان دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى ھەققىدە ھەر خىل ئىزاھلار بار. خوتەن - كېرىيە تەرەپلەردىكى قېرى - ساللارنىڭ سۆزلىرىگە قارە-غاندا، تەكلىماكان «چېھىلى ماكان» (ئىران تىلىدا «قىرىق جاي») دىن كېلىپ چىققان دېيىشىدۇ؛ گاھىلىرى «تەركىي ماكان» («تاشلاڭ-دۇق جاي) دېيىشىدۇ. كۇچا - كورلا تەرەپلەردىكى بۇۋايلار بولسا، ئەسلىدە «تەھلىكە ماكان» دەيتتى، دېيىشىدۇ. («تەھلىكە» سۆزى ئىران تىلىدا «يوقالغان»، «بىكار بولغان» دېگەن مەنىدىكى سۆز). بۇ سۆزلەرگە قارىغاندا، تەكلىماكاننىڭ مەنىسى «خارابە»، «تاشلاڭ-دۇق» دېگەنلىك بولىدۇ.

تەكلىماكاننىڭ ئەتراپىدىكى تاغلاردىن كېلىدىغان دەريا - غوللار ئويمانلىقنىڭ مەركىزىگە قاراپ ئېقىپ، يۇرەك شەكلىدىكى سۇ سىس-تېمىسىنى شەكىللەندۈرىدۇ. بۇ سىستېما تەڭرىتاغنىڭ ئېتەكلىرىنى يان بېغىرلاپ ئاقىدۇ. ئاقسۇ، قەشقەر، ياركەنت، خوتەن دەريالىرى ئاقسۇ شەھرىنىڭ جەنۇبىدا 150 كىلومېتر كېلىدىغان جايدا قوشۇ-لۇپ ئاققاندىن كېيىن، تارىم دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ تۆت چوڭ ئېقىننىڭ ھەر بىرسىنىڭ بىرقانچىدىن باش تارماقلىرى ۋە ھەر بىر تارمىقىنىڭ يەنە بىرقانچىدىن جىلغىلىرى بار. تارىم دەرياسى شۇ ئاققىنىچە بېرىپ لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. لوپنۇر ــ مەملىكىتىمىز بويىچە ئىككىنچى چوڭ شوركۆلدۇر، شۇنداقلا كۆچۈپ تۇرىدىغان

يىپەك يولىنىڭ مۇھىم قاتناش قۇرالىدۇر.

تارىم ۋادىسىدا، تارىخ يېزىلىشتىن ئىلگىرى ئادەملەر ياشاپ، پارلاق مەدەنىيەت ياراتقان. چۆللۈكتىكى ئۇنۇمدار بوستانلىق — خەلقنىڭ تەبىئەت ئۈستىدە غەلبە قازانغانلىقىنىڭ بەلگىسى. پارلاق قەدىمكى دەۋر مەدەنىيىتى ياراتقان كىشىلەرنىڭ كۆچى مۇشكۈللۈك-لەرنى يېڭىپ، خىلمۇخىل خەتەرلىك توسۇقلاردىن ھالقىپ ئۆتۈپ، جۈملىدىن «ئۈستىدىن ئۇچار قانات ئۆتمەيدىغان، پەستە چارپاي-ھايۋانات ئىزى كۆرۈنمەيدىغان، قارىسا كۆز يەتمەيدىغان» باياۋاننى كېزىپ، ... «قىشىمۇ-ياز قار ئۆكسىمەيدىغان... قۇم-شېغىللار ئۇچۇپ يۈرىدىغان...» ئوتتۇرا ئاسىيا قارلىق ئارتلىرىنى ئېشىپ، جۇڭگو بىلەن چەت ئەللەرنىڭ ئالاقە يولىنى «ئاچقان».

2

مەلۇمكى، باشلانغۇچ جامائە (كوممۇنا) مەلۇم تارىخىي-جۇغراپىيە شارائىتتا راۋاجلانغان. مۇنداق تەرەققىياتنىڭ خۇسۇسىيىتى نەتە-جىسىدە، مەلۇم ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت تىپى ياكى «گورۇھى» (توپى) شەكىللەنگەن. ئىنسانلار ئىقتىسادىي مەدەنىيىتىنىڭ بۆلۈنۈشى ئوتتۇرا تاش قوراللار دەۋرى، يېڭى تاش قوراللار دەۋرى ۋە تۆچ دەۋرىدىلا، باشلانغۇچ جامائەنىڭ ئىچىدە شەكىللىنىشكە باش-لىغان.

ئىنسانلار كۆچمە توپ دەۋرىدىن باشلانغۇچ جامائە ئۇرۇغداشلىق تۈزۈمىگە يېڭى كۆچۈش دەۋرىدە، ئادەملەر دەريا-غوللارنى بويلاپ تەرەپ-تەرەپكە كەڭ تارقالغان. ئاشۇنداق كۆچۈش نەتىجىسىدە،

لىرى ھەققىدە» دېگەن ئەسەردە: «تارىم دەرياسى.... يەنە شەرققە قاراپ ئېقىپ لوپنۇرغا قۇيۇلىدۇ. مۇسۇلمان (يەنى ئۇيغۇر) تىلىدا لوپ ــ سۇ يىغىلىپ قالغان جاي دېگەنىنى بىلدۇرىدۇ» دېيىلگەن. مەشھۇر تۈركۈلوگ رادلوف (W.Radloff)نىڭ ئىزاھلىشىچە، «لوپ» ــ «چوڭ دۆڭگىلەك»، «كېسىك ـ پارە» يەنى پارچە ـ پارچە سۇ دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ. قەدىمكى روما تارىخچىسى پتولومى «تارىم دەرياسى»نى oughur dhash (ئۇغۇرداش) دەپ ئاتىغان. «كېيىنكى خەنىنامە»نىڭ «غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى»دە: «... ھۇنلار-نىڭ ئوڭ قانىتى ئېغىپ يېرى، شۇڭا ئېغىپ ئېلى دەپ ئاتىلىدۇ» دېيىلىدۇ. «ئېغىپ» ــ oughur نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولسا كېرەك. dhash سۆزى بولسا، ھېلىمۇ كۆچا، كورلا تەرەپلىرىدىكى ئۇيغۇرلار-نىڭ تىلىدا ساقلانغان، تەبىئىي كۆلنى «داش» دەيدۇ.

تارىم ئويمانلىقى باياۋانلىق ـ قۇرغاق ئوتلاقلىق زونىغا كىرىدۇ، ئويمانلىقنىڭ مەركىزىدىكى تىندۇرما (لاتقىلىق) تۈزلەڭلىكنىڭ كۆلىمى ناھايىتى كەڭ. بۇ يەردە ھەر خىل ياۋا ئوت ـ گىياھلار ۋە چاتقاللار ئۆسىدۇ. مۇنبەت ئۆلكە يەرلەردە زىرائەتلەر تېرىلىدۇ ۋە داڭلىق مېۋە دەرەخلىرى ئۆستۈرۈلىدۇ.

تارىم ئويمانلىقىدىكى ھايۋانات جۇڭغار ئويمانلىقى ۋە جەنۇبىي گوبىدىكى ھايۋاناتقا بەك ئوخشايدۇ. بۇ دائىرىدە باياۋان ئوتلاقلىرىدا ياشايدىغان ھايۋانلار ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. قوش لوكىلىق ياۋا تۆگىلەر ۋە قۇلانلار چۆللۈك زونىدىكى ئالاھىدە سانلىدىغان توم تۇياقلىق زور ھايۋانلاردۇر، ئۇلار بېقىلىدىغان قوش لوكىلىق تۆگە ۋە ئۆي ئاتلىرىنىڭ ئەجدادى. تۆگە، ئات، ئېشەك ـ قېچىرلار مۇشۇنداق زونىلارنىڭ، يەنى قەدىمكى دەۋردىكى

ـپ ـ يېشل بوستانلىق ئىدى دەپ ھېسابلىشىدۇ. بۇ جاي تۇراقلىق بىقانچىلىق مەركەزلىرىدىكى پائالىيەتچان قوشنىلارنىڭ مەدەنىيەتـ ـىڭ جايى بولۇپ، ناھايىتى قەدىمدىلا تاش قوراللار زامانىنىڭ ـىنانلىرى دۇنياغا كەلگەن؛ ئۇلار بۇ ئويمانلىقتىكى مۇرەككەپ ۇرمۇش شارائىتىغا ناھايىتى ئوبدانلا ماسلاشقان.

تۇرپان ئازگاللىقىنى مىسالغا ئالساق، قۇمۇلنىڭ سەنداۋلىڭ، ـەتتە قۇدۇق دېگەن جايلىرىدا، تۇرپاننىڭ يالقۇن‌تاغ ئېتىكىدىكى چۆلدە ۋە يارغولدا، شۇنىڭدەك ئۇرۇمچىنىڭ سەييوپو دېگەن يېرىدە ۋە موري شەھىرىنىڭ جەنۇبىدا سېپىتا تاش قوراللاردىن كۆپ مىقتاردا تېپىلىدى. مەسىلەن، ئىكەپ ـ يۇنۇپ سېپىتا ئىشلەنگەن ساپلىق نەيزە، باشاق، ھەرە چىشى شەكلىدىكى يونىغۇچ، شۇنىڭدەك قىرغۇچ، ئۇچلۇق قورال، يانجىغۇچ، چىڭدىغۇچ، تاش ئايال ۋە باشقىلار.

كۇچا ۋە ياركەنت ئازگاللىقلىرىنى مىسالغا ئالساق، ئاقسۇنىڭ قارا يۇلغۇن، قەشقەرنىڭ ئاق تالا ۋە قورۇق تالا دېگەن جايلىرىدىن غىرداپ ناھايىتى سېپىتا ئىشلەنگەن تاش قوراللار تېپىلدى؛ بۇ قوراللارنىڭ ئارىسىدا، تاش پىچاق، تاش ئورغاقلار كۆپرەك، ئاندىن تاش پالتا، تاش سوقا، تۇڭمەن تېشى، تۇخۇم تاش، تاش چاق (ئېگىرگۈچ)، تاش ساقلار بار.

بۇ تارىخىي ئاساسلاردىن شۇنى كۆرگىلى بولىدىكى، تارىم ئويمانلىقى بىلەن جۇڭغار، گوبىلاردىكى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ مەدەنىيىتىدە تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى بار. بۇ ـ ناھايىتى كەڭ قىتئەنىڭ كونا تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچى يەنى يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدىكى يەرلىك مەدەنىيەتلەردىن بىرى.

تاش قوراللارنىڭ ياسلىش ئۇسۇلى ئىسلاھ قىلىنىپلا قالماستىن، بەلكى قوراللارنىڭ تۈرلىرىمۇ كۆپەيگەن. باشلانغۇچ جامائە - ئۇرۇغ-داشلىق تۈزۈمى دەۋرىگە كۆچكەندىن كېيىن، ئوقيا كەشىپ قىلىن-دى. «تۆمۈر قىلىچ بەدىئىلىك دەۋرى ئۇچۇن، ئوتتۇق قوراللار مەدەنىيەت دەۋرى ئۇچۇن قانچىلىك ھەل قىلغۇچ قوراللار بولغان بولسا، ئوقيا ياۋايىلىق دەۋرى ئۇچۇن شۇنداق ھەل قىلغۇچ ئەھ-مىيەتكە ئىگە بولدۇ». چۈنكى، «يا، كىرىچ، ئوق ناھايىتى مۇرەك-كەپ ئەسۋاب بولۇپ، ئۇنىڭ كەشىپ قىلىنىشى ئۇزاق مۇددەت داۋامىدا توپلانغان تەجرىبىنى ۋە زىرەك ئەقىل كۈچىنى، جۈملىدىن، ئەينى چاغدا ناھايىتى كۆپ باشقا كەيپىياتلار بىلەن تونۇش بولۇشنى تەقەززا قىلىدۇ». (ك. ماركس، ف. ئېنگېلس «تالالانما ئەسەر-لەر» 4 - توم. 1972 - يىل خەنزۇچە، خەلق نەشرىياتى نەشرى. 18 - بەت). ئوقيانىڭ كەشىپ قىلىنىشى ئىنسانىنىڭ تەبىئەت ئۈستە-دىكى ئىگىدارلىقى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتى ئۈچۈن كۈچلۈك تۈرتكە بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ. بۇ ھال ئۇۋچىلىقنىڭ تەرەققىي قىلىپ يېزا ئىگىلىكىگە، ئاساسەن چارۋىچىلىققا ئايلىنىشىغا يۈزلەن-گەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. لېكىن، تارىختا بۇ زوننىدا ياشىغان خەلقلەرنى پەقەت ئۇۋچىلىق بىلەنلا كۈن ئۆتكۈزگەن دەپ ئويلاشقا بولمايدۇ. چۈنكى، ئېنگېلس ئېيتقاندەك: «كىتابلاردا تەسۋىرلەن-گەندەك پەقەت ئۇۋچىلىق بىلەنلا شۇغۇللانغۇچى خەلقلەر... ھېچ-قاچان مەۋجۇت بولمىغان.»

جۇغراپىيونلار ۋە ئارخېئولوگلار ئاسسىيانىڭ مەركىزىدىكى كەڭ چۆللەر ۋە ئېگىز تۈزلەڭلەرنى كاينوزوي (يېڭىلىنىش) ئېراسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدىكى بىرقەدەر نەملىك باسقۇچىدا ھەقىقەتەن

ەك يوللار بار. قەشقەرنىڭ ئاق تالا ۋە باشقا جايلىرىدىن قۇم
ارىلاش ساپال، كۈرە شەكلىدىكى كوزا، ھاۋانچا، تەشتەك، كوم-
ەك، كىچىك ئاياقلار؛ ئاقسۇنىڭ قارايۇلغۇن خارابىسىدىن لايدىن
ياسالغان كۈلرەڭ ساپال، كۈرە شەكلىدىكى كوزا، تەشتەك،
ھاۋانچا، چۆگۈن، دۇگىلەك پۈتلۈق كىچىك ئاياقلار؛ گۇما ناھىيە-
سىنىڭ كىلىان دېگەن يېرىدىن رەڭلىك ساپال قاچىلار تېپىلدى.
ساپال قاچىلارنىڭ گۈل-نەقىشلىرى ئاساسەن تېرىگونومېترىك تور
شەكىللەر، يۆگەم گۈل، گېئومېترىك شەكىللەردىن ئىبارەت.

«كۆپ جايلاردا، بەلكى ھەممىلا يەردە، ساپال قاچىلار، ئۆرۈل-
گەن ياكى ياغاچتىن قىلىنغان قاچىغا ياكى ئوتقا چىداملىق دەرىجىدە
پىلىپ سىغىز چاپلاش يولى بىلەن ياسالغانلىقىنى ئىسپاتلاشقا بولى-
دۇ.» (ئېنگېلس) سېپتا تاش قوراللار ۋە ساپال قاچىلارنىڭ پەيدا
بولۇشى ئادەملەرنىڭ ئولتۇراقلىشىپ مەھەللە ھالىتىگە كەلگەنلىكى-
دىن دېرەك بېرىدۇ. چۈنكى، تۇراقسىز، كۆچمەنچىلىك تۇرمۇشى
ئۈچۈن سانائەتنىڭ، بولۇپمۇ، ساپالچىلىق ۋە مېتالچىلىقنىڭ تەرەق-
قىياتىغا ئىنتايىن توسقۇنلۇق قىلاتتى. بۇ دەۋردە، ئادەملەر قۇرغاق
ئوتلاقلار زونىلىرى، ئېقىن بويى ئويمانلىقلىرى ۋە تاغ ئېتەكلىرىدە
ياشاپ، بارا-بارا ئۆسۈملۈكلەرنى ئۆستۈرۈشكە كىرىشىپ، ئول-
تۇراقلاشقان، دېھقانچىلىق باشلانغان. بۇنداق دېھقانچىلىقنىڭ ئالا-
مىدىلىكى شۇكى، سۇنۇشى سۇغۇرۇش، رەڭلىك ساپال، ئۆگزىسى
تەكشى توپا ۋە تاش ئۆيلەر، ھەر خىل تالالىق ئۆسۈملۈكلەردىن
تىكىلگەن كىيىملەر (مۇنداق كىيىملەرنىڭ ساقىتلىرى ھەتتا ھازىرمۇ
لوپنۇر بويىدىكى كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىدىن تېپىلىدۇ)؛ ئاساسەن
يىمەكلىكى ئۆسۈملۈك ئوزۇقلۇقى. يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ

بۇ زونىلارنىڭ كىلىماتى قىتئەلىك خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. بۇ زونىلاردا توختىماستىن ناھايىتى كۆپ ۋە ھەر خىل ئۇچرىشىشلار ۋە مەدەنىيەتتە ئۆزئارا تەسىرلەر بولۇپ بارغان. بۇ جايلاردىكى تاش قوراللار مەدەنىيىتىنى ئالاھىدە بىر مەدەنىيەت گەۋدىسى دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ. مەلۇمكى، كونا تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدىلا، مەدەنىيەت زونىلىرىغا ئايرىلىش باشلانغان؛ ياڭشياۋ مەدەنىيىتى (يېڭى تاش قوراللار ـ ساپال مەدەنىيىتى)، جۇڭيۈەنىنىڭ (خۇاڭخې بىلەن چاڭجىياڭ ئارىلىقىدىكى تۈزلەڭلىك) چەت ـ ياقىلىرىدىكى يېڭى تاش قوراللار مەدەنىيىتى، تارىم يېڭى تاش قوراللار مەدەنىيىتى مەيدانغا كەلگەن.

يۇقىرىدا ئېيتىلغان جايلاردىن تېپىلغان تاش قوراللارغا قاراپ، بۇ قوراللار ئەكس ئەتتۈرگەن ئىقتىسادىي پائالىيەتنىڭ قىياپىتىنى تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇ. بۇ رايونلاردا، شىنجاڭنىڭ شەرقىدىكى بىر قىسىم خەلقلەر ئاساسەن ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇلانغاندىن تاشقىرى (دەرۋەقە قوشۇمچە قازما دېھقانچىلىقىمۇ بار)، تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي قىسىملىرىدا دېھقانچىلىق پەيدا بولغان.

يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدىكى مەدەنىيەتنىڭ مۇھىم ئالامەتلىرىدىن بىرى ساپالچىلىق، بولۇپمۇ رەڭلىك ساپالنىڭ مەيدانغا كېلىشىدۇر. شەرقىي شىنجاڭدىن ۋە تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپىدىن رەڭلىك ساپال قاچىلار بولغان خارابە ئىزلىرى تېپىلدى، ئاراتۇرك، باربكۆل ناھىيىلىرىدە، قوش قۇلاقلىق قارا ـ قىزىل رەڭلىك ساپال كوزا، سىڭار قۇلاقلىق ساپال قەدەھ، كۆپ، كومزەك تەشتەكلەر تېپىلدى؛ رەڭلىك ساپال كوزىنىڭ قورسىقىدا ئۆركەش شەكىللىك

ۆيۇقلۇق قاچىلىرى شۇنىڭدەك مەدەنىي يادىكارلىقلارنىڭ تېپىلىشى ۋە مەسلىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ: بۇنداق تاشتىن ياسالغان قوراللار يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدىلا ئەمەس، ھەتتا تاش قوراللاردىن مېتالغا كۆچكەن دەۋردىمۇ، يەنى مېتال بىلەن تاش تەڭ قوللىنىلغان دەۋر ياكى مىس-برونزا دەۋرىدىمۇ ساقلىنىپ كەلگەن. مىس يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرىدا ئىقتىسادىي ئۇرمۇشقا كىرىشكە باشلىغان. مىس قوراللار تاش قوراللارنى پۈتۈنلەي سقىپ چىقىرىۋەتمىگەن. مىس قوراللارنىڭ كەشپ قىلىنىشى دېھقانچىلىقنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ناھايىتى چوڭ تۈرتكىلىك رول ئويناغان، شۇنىڭدەك قول سانائەت بىلەن دېھقانچىلىقنىڭ ئايرىلىپ كېتىشىگە شارائىت يارىتىپ بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن، ئەمگەكنىڭ ئىككىنچى چوڭ تەقسىماتى باشلانغان. تەڭرىتاغ تەرەپلىرىدە كۆپ مىقداردا مىس كانلىرى بولغاچقا، بۇ جايدا مىس كانچىلىقىنى كەم دېگەندە 4 مىڭ يىللىق تارىخقا ئىگە دېيىشكە بولىدۇ.

ئاقسۇنىڭ قارايۇلغۇن خارابىسىدىن ساپال قاچىلار بىلەن بىر ۋاقىتتا كىچىك مىس ھالقا (چەمبەر)، كىچىك قىزىل مىس پارچىلىرى تېپىلدى؛ قۇمۇل لاپچۇق قەدىمكى قەبرىلىرىدىن مىس پىچاق، مىس پۈۋەكچە، كارناي شەكلىدىكى قوڭغۇراق-بېزەك؛ ئۇرۇمچىدىكى يۇرغول ۋە توقسۇن ئالغۇيدىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن مىس پىچاق، دۆگىلەك مىس پارچىسى، مىس زىرە (ھالقا) قاتارلىق كىچىك مىس ئەسۋابلار تېپىلدى. بۇ دەللىلەر شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ شەرقىدە ۋە تارىم ئويمانلىقىدىكى ئاھالىنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىدا مىس كەڭ ئىشلىتىلگەن. بۇنىڭ نەتىجىسىدە كىشىلەرنىڭ مەدەنىي تۇرمۇشى تېخىمۇ يۇكسەلگەن. جۇملىدىن

ئاخىرىدا، دېھقانچىلىق ئوتلاق زونىلىرىدىن شىمالغا ــ ئورمان ـ ئوتلاق زونىسى ۋە ئورمانلىق زونىلىرىغا (تەگرىتاغنىڭ شىمالىغا ۋە شەرقىغە) كېڭىيىشكە باشلىغان. مەسىلەن، بارىكۆل شىرىنزىدىن بۇغداي ئاچىلانغان كومزەك، قۇمۇل لاپچۇقتىكى قەدىمكى قەبرىلەر ـ دىن تېرىق كاكچا ۋە ئارپا قاسراقلىرى تېپىلدى.

ف. ئېنگېلس: «بەدىئىلىك دەۋرىنىڭ ئۆزىگە خاس بەلگىسى شۇكى، ھايۋانلارنى ئۆگىتىش، كۆپەيتىش ۋە ئۆسۈملۈكلەرنى تې ـ رىش»؛ «بەزى ئىلغار قەبىلىلەر ــ ئارىيانلار، سېمىتلەر، شۇنىڭدەك يەنە تۇرانىلارنىڭ ئاساسىي يېتەكچى تارماقلىرى دەسلەپتە چارۋا ماللارنى ئۆگىتىشتىن ئىبارەت بولسا كېرەك... چارۋىچى قەبىلىلەر قالغان بەدىئىلەر توپىدىن ئايرىلىپ چىقىدۇ، بۇ ئەمگەكنىڭ بىرىنچى چوڭ ئىجتىمائىي تەقسىماتى ئىدى» دەيدۇ. چارۋىچىلارنىڭ ھەر خىل ئۆي ھايۋانلىرىنى بېقىشىنى بىلىدىغان دېھقان ـ چارۋىچى قەبىلىلەردىن ئايرىلىپ چىققانلىقىنىڭ ئالامىتى چېدىر ئۆيلەر، يۇڭ توقۇلمىلار، يېمەكلىكلەردە كۆرۈلىدۇ. «تۇران تۈزلەڭلىكىدىكى كىلىمات شارائىتىدا، ئۆزۈنىغا سوزۇلىدىغان سوغۇق قىش پەسلى ئۇچۇن ئوت ـ خەشەك تەييارلىماي تۇرۇپ، چارۋىچىلىق بىلەن ياشاش مۇمكىن ئەمەس ئىدى؛ شۇڭا چارۋا مال ئۇچۇن ئوت ـ چۆپ ئۆستۈرۈش ۋە دانلىق زىرائەت تېرىش بۇ يەردە زۆرۈر شەرت بولۇپ قالغانىدى.» يۇقىرىدا بايان قىلىنغان زونىلارنىڭ يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدە، يەنى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 6 مىڭىنچى يىلدىن 4 مىڭىنچى يىلغىچە، كۆپ جەھەتتىن ئورتاقلىق جايلىرى بار ئىدى.

يېڭى تاش قوراللار دەۋرىگە خاس ئەسۋابلار (بېگىز شەكلىدىكى تەشكۈچ)، يارغۇچ، تۈز ـ دۈگىلەك كىچىك قىرغۇچ ۋە ئوق ئۇچى،

مىلارنى يىپەك ماللار قاتاردا قىممەتلىك ـ ئەتىۋارلىق مال ھېساب-لاپ، سودىگەرلەرنىڭ ئۇنىڭدىن كېيىم كېيىشىگە رۇخسەت قىلمىغان. مەسىلەن، «خەنىنامە. گاۋدى بايانى II»دە دېيىلىشىچە: خاقان «سودىگەرلەر كىمخاب، كەشتىلىك تاۋار، ھىلھىلە، بۆرتمەشايى، كاتان ـ كاناپ، يۇڭ چەكمەندىن كېيىم كېيىشكە بولمايدۇ» دەپ بۇيرۇق چۈشۈرگەن.

قۇمۇل لاپچۇقنىڭ غەربىي شىمالىدىكى چۆلدە قالغان قەدىمكى قەبرىلەر (ئارخېئولوگلارنىڭ ھازىر ئېتىراپ قىلىشىچە، باشلانغۇچ جامائەنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدىكى قەبرىنداش مىللەتلەر قەبرىلىرى) دىن كېيىم ـ كېچەكلەر تېپىلدى: مۇردىنىڭ ئۈچىسىدىكى كېيىمى رەڭلىك يۇڭ توقۇلمىدىن تىكىلگەن، رەڭگى ئوچۇق؛ قىزىل ـ قوڭۇر، يېشىل، قارا قىلىپ چوڭ ـ كىچىك كاتەكچە، رەڭدار يولۇق يۇڭ رەخت بولۇپ ناھايىتى كۆركەم. ئايال مۇردىنىڭ ئۈچىسىدىن قىزىل تەگلىكە ترگىنومېتىرىك شەكىلدە يامرىتىپ سېرىق كەشتە چېكىل-گەن يۇڭ كەشتە تېپىلدى. بۇ خىلىلا مۇكەممەللەشكەن يۇڭ توقۇلما مەھسۇلاتى. بۇنىڭدىن باشقا، ئۆتۈكە ئىشلىتىلگەن كۆن ـ خۇرۇم يۇمشاق پىشۇرۇلغان، مايسىزلاندۇرۇش سەۋىبىسى ئۇستۇن، ناھايىتى سىيلىق ـ سىپتا ئىشلەنگەن، بۇ بۇيۇم كۆنچىلىك ھۈنىرىنىڭ خىلىلا تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئاندىن يەنە، ئۇچلۇق ياغاچ ساپان، دۈگىلەك ياغاچ كۈرەك، ياغۇنچاق قاتارلىق تېرىقچىلىق، يەر يۇمشىتىش، ئاشلىق تېپىش سايمانلىرى تېپىلدى. ئالغۇيدىكى قەدىمكى قەبرىلەردىنمۇ يۇڭ توقۇلمىلار تېپىلدى.

چارقىلىق ناھىيىسىدىكى مىرەن خارابىسىدىن تېپىلغان قاتقان مۇردىلارنىڭ كېيىملىرىمۇ رەڭلىك يۇڭ توقۇلمىلاردۇر. دىققەت

يېيىش ـ كىيىش شارائىتلىرىمۇ ياخشىلانغان.

ئارخېئولوگىيە خادىملىرىمىز يېقىندا لوپنۇر ۋە نىيەلەردىن زىلچە ـ پالاس ۋە گىلەملەرنىڭ پارچىلىرىنى تاپتى، بۇ گىلەملەر ئالتە خىل يۈڭ يىپتىن رۇمبا شەكلىدە گۈل چىقىرىپ توقۇلغان. «قەدىمنامە»نىڭ بىر قىسمى بولغان «يۈيگۈڭ» دېگەن كىتابتا يېزىلىشچە، تارىم ئاھالىسى گىلەمچىلىك ھۈنەرىنى خېلى بۇرۇنلا ئىجاد قىلغان. «جۇنامە. ۋاڭ خۇي شەرھى»دە بايان قىلىنىشىچە، شاڭ سۇلالىسىنىڭ ۋەزىرى يى يىن پەرمان قىلىپ، «غەربتىكى قورۇم» قاتارلىق جايلار باج خىراج ئورنىدا، ھەر يىلى شاڭ سۇلالىسىنىڭ قۇلدارلىرىغا يۈڭ توقۇلما ماللار بېرىپ كەلگەن. نىيە ناھىيىسىدىن تېپىلغان قارۇشتى يېزىقىدىكى تارىخا پۈتۈكىتىمۇ «خوتەن گىلىمى» دېگەن نام بار. تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا، «يۆچىلەر» گىلەم توقۇشتا داڭ چىقارغانىدى، يۈڭ توقۇلمىلار قەدىمكى جۇڭغار ۋە تارىم ئاھالىسىنىڭ چېدىر ـ تۆشەكلىرى ۋە ئاساسىي كىيىم ـ كېچەك ـ لىرىنىڭ خام ئەشياسى بولۇپ قالغان. ئۇلار يۈڭ توقۇلمىلارنى كىيىم ـ كېچەككىلا ئىشلىتىپ قالماستىن، يۈڭ مەھسۇلاتلىرىنى سېلىنچىغىمۇ ئىشلەتكەن. تارىخىي يازما مەنبەلەرگە قارىغاندا، غەربىي ئەللەردە كىگىز، پالاز، چەكمەن، زىلچە ۋە باشقىلار ئىشلىنەتتى. «قەدىمكى نەغمىلەر. گەنسۇنىڭ غەربىگە ساياھەت»تە: مېھمان تۆر ئۆيگە باشلىنىدۇ، زىلچە سېلىنىدۇ» دېيىلگەن؛ «ئۇچ رايونىنىڭ خانلىق خەرىتىسى، تۇگەنچە ئوردا» دېگەن كىتابتا: «يەرگە زىلچە ـ پالاسلار سېلىنغان» دېيىلگەن. يۈڭ توقۇلمىلار سېپتا ۋە رەڭدار بولغىنى ئۇچۇن، سودا تاۋارلار سۈپىتىدە ئىچكى ئۆلكىلەرگە سېتىلغان. ھەتتا خەن سۇلالىسى خاقانى مۇنداق يۈڭ توقۇل ـ

شىچە، تىەنزى (پەغپۇر) غەربكە يۈرۈش قىلىپ جىلۇي قوۋمىگە بارغاندا، جىلۇي قوۋمىگە تۆمۈرلۈك تاغ تۈۋىدە قوشۇننى بېقىش ئۈچۈن پەرمان بەرگەن، پەغپۇر تۆمۈرلۈك تاغدا نەزىر ئۆتكۈزگەن. «خان كۆزدىن كۆچۈرگەن ھۇججەتلەر» دېگەن كىتابتا ياركەنت ئىلدىكى تۆمۈرلۈك تاغ نەزىردە تۇتۇلدۇ دەپ يېزىلغان. «موتيەنـزى تەزكىرىسى» جۇ سۇلالىسىدىن مۇۋاڭ (ميلادىدىن ئىلگىرىكى 1001 ــ 987 ـ يىللار) توغرىسىدا رىۋايەت قىلىنىدىغان كىتاب.

پامىر (تاشقورغان ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى شامـبابا رايونى)دىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن چىققان مۇردا بۇيۇمـلىرى ئىچىدە تۆمـۈر پىچاق، تۆمـۈر ئۈزۈك، تۆمـۈر بىلەزۈكـلەر بار. ئارخېئولوگىيە خادىملىرى بۇ نەرسـىلەرنى چۈنچىيۇ ۋە ئۇرۇشـقاق پادىشاھلىقـلار دەۋرىدىكى (ميلادىدىن ئىلگىرىكى 770 ــ 221 ـ يىللار) نەرسـىلەر دەپ مۆئەييەنلەشتۈرگەن. دېمەك شەرقىي شىنجاڭ ۋە تارىم ئويمانـلىقىدىكى ئاھالە ميلادىدىن ئىلگىرىكى 10 ـ ، 9 ـ ئەسـىرلەردە تۆمۈر قوراللارنى ئىشلىتىشكە باشلىغان.

بۇ چاغلاردا، تارىم ئويمانلىـقى ۋە شەرقـىي شىنـجاڭ رايونـىدا بەدىۋىلىك دەۋرى ئاياقـلىشـىپ، مەدەنـىيەت دەۋرى باشلانـغان؛ ئادەملەر سېپتا تاش قوراللار دەۋرىدىـلا ئولتۇراقـلىشـىپ مەھەللە ھالىتىدە ياشاشقا باشلىغاندىن كېيىن، شۇ ئاساسـتا، قورغان ـ قەلئە تۈرمۈشىغا قەدەم قويغان. شۇنىڭ بىلەن شەھەرلەر ۋۈجۇتقا كەلگەن. يېزىلار بىلەن شەھەرلەر ئايرىلغان، ئۇرۇقچىلىق تۈزۈمـىنىڭ ۋاقتى ئۆتكەن. قەبىلە ئورنىنى دۆلەت ئىگىلـىگەن. شەھەر بىلەن يېزىـلار ئايرىلغاندىن كېيىن، جەمئىيەت ئەمگەكـنىڭ ئۇچىنـچى تەقسىماتىغا قەدەم قويغان. بۇ «ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتـلىك ئىـش تەقسـىماتى»

قىلىشقا ئەرزىيدىغان يېرى شۇكى، مەيلى قۇمۇل لاپچۇق ياكى توقسۇن ئالغۇيدىن تېپىلغان يۇڭ توقۇلمىلار بولسۇن، خاھى مىرەدىن تېپىلغان يۇڭ توقۇلمىلار بولسۇن، تېگىگە يامىرتىپ تىرگىنومېترىك شەكىلدە گۇل چىقىرىپ توقۇلغان، گۇللىرى ئاساسەن ئوخشاش بىر شەكىلدە.

بەدىئىلىك دەۋرىنىڭ يۇقىرى باسقۇچىدا، تۆمۇر تاۋلاش ۋۇجۇتقا كەلگەن، شۇنىڭ بىلەن، دېھقانچىلىق بىلەن قول سانائەت ئوتتۇرىسىدا يەنە بىر ئىش تەقسىماتى پەيدا بولغان. بۇ ئادەملەر توپىنىڭ سىنىپلارغا بۆلۈنگەنلىكىنىڭ ئۇندۇرمىسى ئىدى.

ئۇرۇمچى نەنسەن كان رايونىدىكى يۇرغول، توقسۇن ئالغۇي قاتارلىق جايلاردىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن چىققان مەدەنىي يادىكارلىقلار ئىچىدە كىچىك تۆمۇر قوراللار (تۆمۇر پىچاق، ئۇچ قىرلىق تۆمۇر باشاق) بار. قۇمۇل مورىگۇدىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن توقۇلۇق پىچاق، قوش بىسلىق خەنجەر قاتارلىق تۆمۇر قوراللار ۋە مىس پالتا تېپىلدى. مېتال قوراللار، بولۇپمۇ قىممەتلىك بولغان تۆمۇر قوراللار ۋۇجۇتقا كەلگەندىن كېيىن، ئادەملەرنىڭ قول ھۈنەرلىرىمۇ يۇكسەلگەن، تۇرمۇش ئەسۋابلىرىمۇ ئىسلاھ قىلىنغان. كۆنلۈك ئىستېمال ئەسۋابلىرى قاتارىدا ناھايىتى سىپتا ئىشلەنگەن ياغاچ ئەسۋابلار كۆپىيىشكە باشلىغان.

«خەنىنامە. غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى»دە بايان قىلىنىشىچە: «ياركەنت ئېلى دە... تۆمۇرلۈك تاغ بار، قارا قاشتاش چىقىدۇ.» (چىڭ دەۋرىدىكى) ۋاڭ شىيەنچىيەننىڭ «شەرھىنامە»سىدە، سۈي سۇڭنىڭ دېيىشىچە: ھازىرقى ياركەنت دەرياسى ئۆتىدىغان مىلتە تېغىدىن قارا قاشتاش چىقاتتى. «موتيەنزى تەزكىرىسى»دە دېيىلە-

رىسى»دە ئېيتىدۇكى، چەت ئەلدىن بىر دانە يۇيۇنۇش دېسى سۈنۈلغان، ئۇنىڭغا يۈەنفېڭ 3 ـ يىلى (غەربىي خەن ـ ملادىدىن ئىلگىرىكى 109 ـ يىلى) كۆچادىن سوۋغا قىلىنغان دېگەن خەت ئويۇلغان. مانا بۇ مەدەنچىلىك تەرەققي قىلغانلىقنىڭ ئىسپاتىدۇر.»

«خەنىنامە. غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى»دە، تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدا «بۇكۇرنىڭ شەرقىدە يەرلەر ئۇنۇملۇك، سۇ ۋە ئوت ـ چۆپ كۆپ، بەش مىڭ چىڭ (بىر چىڭ يۈز مو)دىن ئارتۇق ئۆلكە ئېتىز بار، ھەر خىل زىرائەت تېرىلىدۇ، جۇڭگودىكى بىلەن تەڭ پىشىدۇ.» دېيىلدۇ.

«كېيىنكى خەننامە. غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى»دە يېزىلىشچە، «شەرقىي چالماچام دۆلىتى... ئېتىز ـ ئېرىقلىرى تولا.» (سۇڭ دەۋرىدىكى فېي يىن «شەرھنامە»سىدە) خۇيدۇڭنىڭ دېيىشچە: «ئال ـ دىنقى خەنىنامە»دە، تەكرىتاغنى بويلاپ شەرقىدىكى ئېغىزدا، دەپ يېزىلغان)؛ «بۆرى دۆلىتى تەكرىتاغنىڭ غەربىدىكى شالاڭ قارا ياغاچلىق سايغا جايلاشقان... ئېتىز ـ ئېرىق ئىشلىرىنى ئوبدان بىلىدۇ. كالا، ئات، تۆگە، قوي پادىلىرى بار، ئوقيا ياسىيالايدۇ، يېرىدىن ياخشى ئات چىقىدۇ». «غەربىي چىڭلار تەزكىرىسى»دە يېزىلىشچە: «چالماچامدىن تارتىپ ھەر خىل زىرائەت ئېكىلىدۇ، يەرلىرى ئوت ـ سۇلۇق، چارۋا ـ مالىلىرى كۆپ، ياسىغان قورال ـ ياراغلىرى خەن سۇلالىسىنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ.» (ئەسلەتمە: جۇڭيۈەن رايونىنىڭ سەۋىيىسىدىن ئانچە چوڭ پەرقلەنمەيدۇ). نىيە خارابىسىدىكى قەدىمكى دەۋر تۇرالغۇ ئۆيلىرىدىن تۆمۇر پالتا، تۆمۇر ئورغاق تېپىلغانىدىن تاشقىرى، تۆمۇر تاۋلانغان ئىز، تۆمۇر تاۋلاش ئوچقى، كىچىك نۇتا، كۆيۈپ ئويۇپ قالغان تۆمۇر، مەدەن ۋە كۆمۈر، داشقاللار تېپىلدى.

سودىگەرلەرنىڭ پەيدا بولۇشى ئۇچۇن شارائىت يارىتىپ بەرگەن. (ئەسلەتمە: چارۋىچىلار، دېھقان ـ چارۋىچى قەبىلىلەردىن ئايرىلىپ چىققان چاغدىلا، ئالماشتۇرۇش ۋۇجۇتقا كەلگەن، چارۋا ـ مال ئالماشتۇرۇش ئۇچۇن تاۋارغا ئايلانغان ـــ «بىر سۆز بىلەن ئېيتقانداۋ، چارۋا ـ مال ئاقچىلىق رولىغا ئىگە بولغان» ئىدى).

«مۇتىەنزى تەزكىرىسى» ۋە «تاغ ـ دەريالار كىتابى»دا بايان قىلىنىشىچە: «كۆچمە قۇمدا بولغان بۇدۇەن، شىخۇەن ئەللىرى كۇئېنلۇن تۆپىلىكىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا...»

«خۇەينەنزى. يەر تۇزۇلۇشى توغرىسىدا» دېگەن كىتابتا يېزىلىشىچە: «غەربنىڭ چىرايلىق قاشتېشى كۇئېنلۇندىن چىقىدىغان چىۋۇ، لىن، لاگگەنلەردۇر.» «جۇنامە. ۋاڭ پەرمانلىرى شەرھى»دە ئېيتىلىشىچە:... ياركەنت، كروررەن، كۆچىچى (ياكى گۇز؟) زېمىنىدىن تاگغا ئېسىل يا تەقدىم قىلىنغان. تاڭ: "ئاپرىن" دېگەن. (تۇڭ ـــ ملادىدىن ئىلگىرىكى 16 ـــ 11 ـ ئەسىرلەردە ئۆتكەن شاڭ دەۋرىدىكى ئۇلۇس باشلىقى). «خەننامە. غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى»دە بايان قىلىنىشىچە: «غەربىي ئەللەردە كۆپىنچە يەرلىك ئاھالە ياشايدۇ، شەھەر قورغانلىرى، ئېتىز ـ ئېرىق، چارۋا ـ مالىلىرى بار... نوب سېرى... تېغىدا تۆمۇر بار، قورال ـ ياراغنى ئۇزلىرى ياسايدۇ، يا، نەيزە، قىلىچ، شەمشەر، ساۋۇت قاتارلىق ياراغلىرى بار...»، «پىچان دۆلتى... ئېلىدىن قاشتاش چىقىدۇ... قورال ـ ياراغ ياسىيالايدۇ، نوب سېر بىلەن ئوخشاش». «قۇم دۆلىتى... (ھازىرقى باي ناھىيىسى)دىن مىس، تۆمۇر، مەرگىمۇش چىقىدۇ». «كۇچا دۆلىتى... مەدەن تاۋلىيالايدۇ، قوغۇشۇن چىقىدۇ.» «ۋاگنىڭ شەرھى»دە سۇي سۇگنىڭ دېيىشىچە: «لياگنامە. لىيۇزىلىن تەزكە-

ـەك ئىقتىسادىي زىرائەتلەر تېرىش يولغا قويۇلـغان؛ قاتناش راۋان بولغىنى ئۈچۈن، شۇنىڭغا مۇناسىپ هالـدا سودا ـ تىجارەتمۇ راۋاج-لانغان.

«تارىخىي خاتىرىلەر. داۋان تەزكىرىلىرى»دە يېزىلىشچە، قوش قېلىنىڭ شەھەر ـ قورغىنى بار. تاڭ دەۋرىدىكى جاڭ شۇجەنىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر ــ توغرا تەبىرى»دە ئېيتىلىشچە: ... قوش ــ گۈش ئىككىسى بىردۇر (گۈشىنىڭ ئومۇمىي نامـى گۈيەن غېـش ـ قويارقوش). «خەنـنامە. هۇنـلار تەزكـىرىسى»دە يېزىلىشچە، ئۇيـغۇنـلارغا زەربە بېرىـپ، قويارقوش زېمىنـنى ئالـدى. (سۇڭ دەۋرىدىكى فېي يىننىڭ «شەرھـنامە»سـىدە شۇي گۇاڭـنىڭ بايان قىلىشـچە: قوش ـ گوشـتۇر، "گـۇ" بىلەن "گو"نىڭ تەلەپـپـۇزى يېقىـن). ئېـهتـمال، «قويار قوش» («قوش ـ ئوكۇز قويـغۇچى») قىسقارتىلىپ كېيىن «قوشو»، «قوچو» يەنى «گاۋچاڭ ـ گوچو» بولۇپ ئۆزگەرگەن بولۇشى مۇمكىن. ھىرودوت ئۆزىنىڭ تارىخىدا: شەرقتە «تەركيانۇس» دېگەن شەھەر بارلىقىنى ئاڭلىدىم، بۇ شەھەر ناھايىتى چوڭ، كوچا ـ رەستىلىرى ئاۋات ئىكەن، دەپ يازغان. ئۇيغۇر تارىخـچىسى مۇسا سايرامى «تارىـخ ئەمىنـيە»دە يېزىشـچە، تۇرپاننىڭ قەدىمكى نامى «تەرسۇس» ئىدى. هازىرقى تۇرپان خەلـقى ئىچىدە «دەقيانۇس شەھىرى» توغرىسىدىكى رىۋايەت بار. هازىرقى «تۇرپان» دېگەن ئىسىم ئېهتىمال قەدىمكى «قوش ـ تۇرمان»نىڭ قىسقارتىلغىنى بولسا كېرەك. («تۇرمان» قەدىمـكى ئالـتاي تىللىرىدا «كىچىـك» دېگەن مەنىدىكى سۆز، «تۇرمان قوش» ــ «كىچىك قوچو» دېگەن نام بولسا كېرەك.) باشقا ئاساسلارغا قارىغانـدا، قەدىمكى ئىران تىلى بىلەن سۇغد تىلىدا ئېفراسياب (AFrasiab ــ ئالپ ئەرتوڭا) تۇرمان

تارىخىي يازما مەنبەلەرگە ئاساسەن شۇنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، تارىم ئويمانلىقىدا مىلادىدىن ئىلگىرىكى 10 ـ ئەسىرلەردە بىرقانچە شەھەر دۆلىتى ۋۇجۇتقا كەلگەن. بىزنىڭ دۆلەت دېيىشىمىزدىكى سەۋەب شۇكى، بۇ زوندا پۇقرالار رايونلار بويىچە تەقسىم قىلىنغان؛ جامائەت ھاكىمىيىتى، نەسەبلىك پادىشاھلار ۋۇجۇتقا كەلگەن، شۇنىڭدەك باج ـ خىراج، زايومىلار بولغان. ئۆز مەنىسى بويىچە ئېيتقاندا، دۆلەتنى بىرەر ئۇلۇس قۇرىدۇ، ئەمەلىيەتتە بولسا ئۇنداق ئەمەس، قارشىلىق كۈچى ئاجىز بولغان قەبىلىنى كۈچلۈك قەبىلە يۇتۇۋالىدۇ، ئەڭ كۈچلۈك قەبىلە ئاقسۆڭەت دۆلەت بولۇپ شەكىللىنىدۇ.

شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى مەدەنىيەت بىلەن شەرقىدىكى مەدەنىيەتنىڭ گۇللىنىشى شەھەرنى مەركەز قىلغان ئاھالە بىلەن كۆچمەنچى ـ چارۋىچى ئىقتىسادىي مەدەنىيىتىنىڭ بىر ـ بىرىگە تەسىر كۆرسىتىشىدىن نەتىجىسى. چۈنكى چارۋىچىلار چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپلا قالماستىن، بەلكى باشقا رايونلار بىلەن مەدەنىيەت ۋە سودا جەھەتلىرىدىن ئالاقە قىلىشىپ تۇرغان.

تارىم ئويمانلىقىدىكى ئىنسانلارنىڭ مەدەنىيەت دەۋرىگە قەدەم قويۇپ، ئويمانلىقنىڭ شەرقىي چېتىدە، تۇرپان ـ پىچانىنى مەركەز قىلغان مەدەنىيەت توپى، ئويمانلىقنىڭ جەنۇبى ياقىسىدا خوتەن ـ قەشقەرنى مەركەز قىلغان مەدەنىيەت توپى، ئويمانلىقنىڭ شىمالىي ئوتتۇرا قىسمىدا كۈچانى مەركەز قىلغان مەدەنىيەت توپى ۋۇجۇتقا كەلگەن. بۇ جايلاردىكى شەھەرلەر خېلى تەرەققىي قىلغان. تۇرپاندا يەر ئاستى سۇيىدىن پايدىلىنىش تېخنىكىسى ئىجاد قىلىنغان: شۇنىڭ

«كېينكى خەتنامە. بەن چاۋ تەزكىرىسى»دە يېزىلىشچە، سۇلې مەمـ-
لىكتىدە پەنتو شەھرى، ۋۇجى شەھرى، سۇنجۇڭ شەھرى بار، بۇلار-
دىن باشقا يەنە ئىككى شەھەر بار: سۇنجۇڭ شەھرىنى چىنجۇڭ،
دۇنجۇڭ دەپمۇ ئاتايدۇ. «غەربىي ئەللەر خاتىرىسى»دە يېزىلىشچە،
چۇشا دۆلتى، بۇرۇن سۇلې دەپ ئاتىلاتتى، بۇ ئەسلىدە شەھەرنىڭ
ئىسمى ئىدى. يەنە بىر شەرھدە دېيىلىشىچە، شىلى چىسۇدودى،
دەپ ئاتىلىدۇ.

سۇلې شەھرى قەشقەر ئۆلكىزارلىقىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان،
قەشقەر ئۆلكىزارلىقى تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي چېتىگە توغرا
كېلىدۇ. سۇلې ناھايىتى بۇرۇنىدىلا جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئوتتۇرا
ئاسىيا ۋە ھىندىستانغا قاتنايدىغان مۇھىم يول ئۈستى ئىدى. قەدىمكى
دەۋردە، ئوتتۇرا ئاسىيا (ماۋەرائۇننەھىر) ۋە ھىندىستاندىن بۇ
يەرگە كېلىدىغان سودىگەرلەر ناھايىتى تولا ئىدى. بۇ شەھەر
مەملىكىتىمىزنىڭ دېڭىز يېقىسىدىكى پورتلىرىدىن ناھايىتى بۇرۇن
تەرەققىي قىلغانىدى. بۇ يەردىن ئۆتىدىغان يول ناھايىتى ئۇزاق-
لارغا قاتنايدىغان سودا لىنىيىسى بولۇپ شەكىللەنگەن، ئۇزۇن زامان-
سىدا، بۇ يول بىلەن ناھايىتى ئۇزاقتىن بېرى تامچە-زەررىچىلەپ
بولسىمۇ توختىماي مال ئالماشتۇرۇپ تۇرۇلغان، مەدەنىيەت تار-
قىتىلغان. مىلادىدىن 6-7 ئەسىرلەر ئىلگىرى گرېك (يۇنان)
سودىگەرلىرى، ئاندىن كېيىن رۇما سودىگەرلىرى كېلىشكە باشلى-
غان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 7-ئەسىردە، گرېتسىيەدىن ئوتتۇرا
ئاسىياغا سەپەر قىلغان تۇنجى سەييياھ ئاريستان ئىدى. «ئاسىپايا»
دېگەن داستاندا ئۇنىڭ ساياھىتى قەيت قىلىنغان. ھرودوت بۇ داس-
تاننى مۇھىم ماتېرىيال سۈپىتىدە ئۆزىنىڭ تارىخ كىتابىدا نەقىل

پادىشاھى يەنى تۈرك (تۈران) شاھى دېيىلگەن.

«تارىخىي خاتىرىلەر. داۋان تەزكىرىلىرى»دە يېزىلىشىچە، «كرۇرەن ...ئېلىدە شەھەرلەر قورغان بار، كۆلنىڭ بويىدا.» (ياپون) لۇكچۇەن زىيەنىنىڭ «تارىخىي خاتىرىلەرنىڭ شەرھىلىرىنى تەھقىقلەش» دېگەن كىتابىدا «خەنىنامە. غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى»دىن نەقىل قىلىپ يېزىشىچە، پىچان دۆلىتىنىڭ ئەسلى نامى كرۇرەن، پادىشاھى ئۇگەن شەھىرىدە تۇرىدۇ....مەملىكىتىدە يىشۇن شەھىرى بار، يەرلىرى ئۇنۇمدار. (دىڭ چيەن ئېيتىدۇكى، سۇ يوللىرىنىڭ ئىزاھى بويىچە كونا شەھىرى شەرقتە ئىدى، يىشۇن بولسا يېڭى شەھەردۇر.)

ئۇيغۇر تارىخچىسى مۇسا سايرامى ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسەن «تارىخ ئەسنىيە»دە شۇنداق دەپ يازىدۇ: «لوپ دېگەن بىر كاتتا مەشھۇر زەمىن باردۇر. تارىخ رەشىدنىڭ مۇئەللىپى مىرزا ھەيدەر كوراگان...قەدىمكى تارىخ كىتابلىرىدىن نەقىل قىلىپ ئۆز كىتابىغا دۇرۇچ قىلىپدۇركىم، لوپتا كاتتا شەھەر ئەزىمىلەردىن ئون يەتتە شەھەر ئەزىمىنى نام-بەنام ئىسملىرى بىلەن تەداد قىلىپ ۋە ئادەملىرى تولا ۋە ئابادلىغىنى تەرىپ قىلىپتۇر. شەھەر لوپ، شەھەر ايشىم دېگەنلەر مەزكۇر شەھەرلەر جۇملىسىدىن ئىكەن... مەغرىپ ھۇدۇدى ختن ۋە چرچىن، چابا ۋە لايسە دېگەن ۋىلايەتلەرگە يېتىپ بارىدۇ.» بۇ يەردە ئېيتىلغان «چرچن» (Qərqən) ۋە «ايشىم» (Ishəm) لەر خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردىكى «چىيمو» ۋە «يىشۇن» بولسا كېرەك.

«خەنىنامە. غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى»دە: «سۇلى دۆلىتى، پادىشاھى سۇلى شەھىرىدە تۇرىدۇ...بازار-رەستىلىرى بار» دېيىلگەن.

«سولې» (Sole)؛ «غەربىي ئەللەر خاتىرىسى»دە «چۇشا»؛ «ھىندىستانغا سەپەر»دە «گاش چىلى»؛ «يۇەن مەخپىي تارىخى»دا «كەشخار»، «ئاق دەۋردە «خاشاخار»، «غەرب ئەللىرىدە سەپەر خاتىرىسى»دە «خاشخا»، چىن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە «كاشكار». بۇلارنىڭ ھەممىسى «كاشغەر»نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى. «ھىندىستانغا سەپەر»نىڭ «سۇلې» ماددىسىدا مۇنداق ئىزاھ بېرىلگەن: «گاش چىلى»دىكى «چىلى» يەنى «گىر» سانسكرىت تىلىدا (توغرىسى «يۆچى» تىلىدا) «تاغ» مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ، كاشگىر ـ كاشىنىلىق تاغ دېگەنلىك بولىدۇ. «خەن زامانىدىكى غەربىي ئەللەر خەرىتىلىرى ھەققىدە» دېگەن كىتابتا: «مۇسۇلمان تىلى (توغرىسى ئۇيغۇر تىلى)»دا رەڭگارەڭنى قاش، خىشتىلىق (كاشىنىلىق) بىنانى «غار» دەيدۇ، يەرى باي، پىششىق خىشتا سېلىنغان ئىمارەتلىرى تولا بولغىنى ئۈچۈن شۇنداق دەپ ئاتالغان؛ «غەربىي ئەللەر خاتىرىسى»دە يېزىلىشچە، «قاش»نىڭ مەنىسى «چەت ـ ياقا» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇنىڭدا دائىرىسى كەڭ دېمەكچى. گرېناردنىڭ دېيىشچە، قاش ـ قاشتاش، بۇنى بالۇت تىلىدا «غار» دەيدۇ؛ بەيئوكۇجىنىڭ پىكرىچە بولسا، ۋاخان ۋە ئافغان تىللىرىدا «غار» تاغ دېگەنلىك بولىدۇ، «قاشغار» ـ «قاشتاش شەھەر» ياكى «قاشتاش تاغ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بەزى تىلشۇناسلارنىڭ تەھلىلىچە، قەدىمكى ئالتاي تىلىدا، "غار" (ghar) "يەر" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىكەن. بۇ مەنە بويىچە بولسا "قاشغار" (يۇنان تىلىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان "كۇسان" تىلىدا "Kashghar") ـ "قاش يەر" (بىر پەرەزدە "قاشتاشلىق يەر"، يەنە بىر پەرەزدە "قاش بويىدىكى يەر" يەنى "تۇمەن دەريا قېشىدىكى ماكان") دېگەنلىك بولىدۇ.

كەلتۇرگەن (ھرودوت «9 تومـلۇق تارىخ»نىڭ 1ـ تومـى). گرېك جۇغراپىيونى مارىنۇس فرات دەريا سىنىڭ كېچىكىدىن تاش تۇراغىچە، تاش تۇرادىن سىل سـىنىڭ پايتەختـتى سىلاغىچە بولغان يولنى ۋە ئۇنىڭ مۇساپىـسىنى خاتىرلەپ يازغان؛ غەرب سودىگەرلـىرى ئەنە شۇ شەھەردىن يېپەك ماللار، كۆن، خۇرۇملارنى يۆتكەپ تۇراتتى، دەپ قەيت قىلغان. شۇڭا، قەدىمكى زامانـدا، غـەرب كىشـلىرى سۇلېنى «شايـى مەملـكىتى» دەپ ئاتـىغان، غەرب كىشلىرىنىڭ تىلىدا «شايى»نى Silk دەيدۇ. بەزى ئالىملار «پازىـل راھىبـلار تەزكىرىسىنىڭ داۋامى»دا «Sole» دەپ يېزىلغانلىقىنى دەلىل قىلىپ، سۇلې قەدىمكى قەشقەر تىلىدا Sulakh (سۇلاق)نىڭ ئاھاڭ تەرجـمـسى بولۇپ، «سۇلۇق جاي» «سۇ ماكان» دېگەنلىكىنى بىلدۇرىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ. رۇما جۇغراپىيونى پتولېمى گرېتسىيەنىڭ جۇغراپـيىلىك بىلىملىرىنى ئاساس قىلىپ يازغان «جۇغراپىـيە» دېگەن مەشـھۇر ئەسىرىدە، ئاسىيانىڭ ئەڭ راھەت ـ پاراغەتلىك جايلىرى سىلىيا بىلەن سىنا ئەللىرىدۇر دەپ سانىغان. بۇلاردىن مەلۇمكى، «سىلىيا» ياكى «سېرىيا» سۇلېنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىشىغا يېقىن كېلىدۇ؛ «سىنا» (ياكى مىلادىدىن ئىلگىرى 4 ـ ، 5 ـ ئەسىرلەردە يېزىلـغان قەدىمكى پارس تىلىدىكى فىرئەۋدىن دېـگەن قەسـىدىدە «سەيـنى»، ياكـى «تەۋرات»تىكى «سـىنى») بولسا «چىن»غا توغرا كېلىدۇ. خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا بۇ شەھەرنىڭ ناملىرى خىلمۇخىل يېزىلغان: خەن سۇلالىسـىنىڭ ئالـدىنقى ۋە كېيىنكى يىلنامىلىرىدا، «ۋېينامە»، «سۇيـىنامە»، تاڭ سۇلالىسىنىڭ «ئىككى نامە»سىدە، سۇڭ تارىخىدا «سۇلې»؛ «ۋېي ئەھۋالاتى»دا «گاشى»، «بۇددا ئىلى»دە «گاچا»، «گاراماناميە»، «پازىل راھـبلار تەزكـىرىسى» ۋە ئۇنىڭ داۋامىدا

مەملىكتىمىز دۇنيادا پىلە بېقىش، يىپەك تالاش، تاۋار ـ دۇر ـ دۇن توقۇشنى ئەڭ بۇرۇن باشلىغان مەملىكەت. پىلە ـ يىپەك جۇڭ يۈەن ۋە سىچۇەن، شىنجاڭنىڭ شەرقىي ۋە جەنۇبىي رايونلىرىدا پەيدا بولۇپ راۋاجلانغان. يىپەك ۋە يىپەك ماللار ئاۋۋال شىنجاڭ ئارقىلىق غەربىي ئاسىيا ۋە جەنۇبىي ياۋروپاغا تارقالغان. ھىرت (F.Hirth) «داكچىن (روم) ئېلى ھەققىدە ئومۇمىي بايان»دا يېزىشىچە: مىلادىنىڭ 2 ـ ئەسىردە، گرېكلاردىن سىمانتىياس پىلە ـ ئۇجمە بېقىش تېخنىكىسىنى، جۇڭگو پىلە ـ ئۇجمىلىرىنى بېقىش تېخنىكىسىنىڭ ياۋروپاغا كىرگەن ۋاقتىنى خاتىرىلەپ قويغان. ناھايىتى روشەنكى، پىلە ـ ئۇجمە بېقىش تېخنىكىسى ئەرەم ئويمانلىقى ئارقىلىق گرېتسىيەگە تارقالغان. ئالغۇيدىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن توس گۈللۈك كەشتە بېسىلغان يىپەك مال تېپىلدى، بۇنىڭ توقۇلغان ۋاقتى بالدۇر دېگەندە چۈنچيۇ دەۋرىگە (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 770 ـــ 476 ـ يىللار)، كېيىن دېگەندىمۇ ئۇرۇشقاق پادىشاھلار دەۋرى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 475 ـــ 221 ـ يىللار)گە توغرا كېلىدۇ. ئۇرۇمچى نەنسەندىكى كان رايونىدىكى تىك ياغاچ لەھەتلىك قەدىمكى قەبرىلەردىن چەقىقان مۇردا بۇيۇملىرى ئىچىدە ساپال قاچىلار، ئالتۇن ـ كۈمۈش، مىس قاچىلار، سىرلانغان قاچىلار، يىپەك ماللار، ئۇنچە ـ مەرۋايىتلار بار. يىپەك مالدا ھىلىمە ـ دارايى توقۇلمىسىنىڭ ئىزلىرى ناھايىتى ئېنىق بىلىنىپ تۇرىدۇ.

جەنۇبىي يول ئۇستىدىكى لولەن (كرۇرەن)، نىيە، كېرىيە، ئوتتۇرا يول ئۇستىدىكى تۇرپان، ئاگىنى (قاراشەھەر)، كۇچا، باي، بارچۇق (مارالبېشى) قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان (خەن ـ جىن دەۋرلىرىنىڭ) يىپەك ماللار، بولۇپمۇ نىيەدىن تېپىلغان (شەرقىي

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، تارىم رايونىدىن ۋە ئىچكى ئۆلكىلەر-دىن تېپىلغان مەدەنىي يادىكارلىقلارغا ئاساسلانغاندا، خىلمۇخىل، رەڭگارەڭ يېپەك مالىلار، غەربىي ئەل سودىگەرلىرى ۋە ئات-ئۇلاق، تۆگىلەرنىڭ ئوبرازلىرى ئىشلەنگەن ساپال قوچاقلار، ئېسىل تاشلار، ھەقىق، ئالتۇن يالتىلغان كەھرىۋا پىيالە قاتارلىق ئۇنچە-مەرۋايىت جابدۇقلار قېزىپ تېپىلدى.

گرېك تارىخچىسى ئونېسكرىدوس بىلەن نېئاركوس يازغان «قىر-غاق بويلاپ دېڭىز ساياھىتى» (تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرى 325-يىلى يېزىلغان)دە: غەرب ئەللىرى ئىشلىتىدىغان يېپەك ۋە تۆمۈرلەر سېرىستىن كېلىدۇ، دېيىلگەن. ـ مىلادىدىن ئىلگىرىكى 400-يىللىرى تۆغۇلغان كىتىفوسنىڭ «ئېترىيە» دېگەن ئەسىرىدە «سېرىس» دەپ يېزىلغان؛ شۇنىڭدەك، ھومېرنىڭ «ئودىسسا» داستانىدىمۇ سېرىستىن ئىمپورت قىلىنغان تاۋارلار ئارىسىدا تۆمۈر ۋە كۆن-قىرىملار بار» دېيىلگەن؛ ئاندىن يەنە: «تۈرلۈك تۆمۈرلەر ئىچىدە سېرىسنىڭ تۆمۈ-رى بەك ئېسىل. سېرىسلار ھەر خىل يېپەك ماللىرىغا قوشۇپ، كۆن-قىرىملارنىمۇ بىزگە ئىمپورت قىلىدۇ» دەپ قەيت قىلغان. ھىندىس-تاندا تۆتكەن گاندىراگوپتا پادىشاھ زامانىسىدا، چوڭ سودىگەر چادرىيە يازغان «سىياسىي ئىشلار ھەققىدە» دېگەن كىتابتا: «چىنادىن چىقىدىغان ئورام-ئورام يېپەكلەر» دەپ قەيت قىلىنغان. دېمەك، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 4-ئەسىردە جۇڭگونىڭ يېپەك ماللىرى ھىندىس-تانغا سېتىلغان. شۇنىڭ ئۈچۈن «كېيىنكى خەننامە. غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى»دە: «جان-جەھەلى بىلەن كارۋان، تىنىماي قاتنايدۇ تۇنلەپ؛ غۇز سودىگەرلىرى كۆپ، قورغاندا تۇرار كۇنلەپ» دەپ يېزىلغان.

بازارلىق يۆچى (كۆشان) ئېتى، خۇش بۇي دەرمەك، چەم قويۇقنى ئالدىم» دېگەن.

قىسقىسى، يەردىن تېپىلغان مەدەنىي يادىكارلىقلار ۋە تارىخي يازما مەنبەلەرگە ئاساسەن، شۇنى دېيىشكە بولىدۇكى، تارىم ئويمانلىقىدا پىلە-يىپەكچىلىكىنىڭ تارىخى 2 مىڭ يىلدىن ئاشىدۇ؛ تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىدىكى خوتەن تەرەپلىرى پىلە-يىپەكچىلىكىنىڭ مەركىزى، شۇنداقلا مەملىكىتىمىزدە يىپەك چىقىدىغان مەشھۇر جايلاردىن بىرى.

مەملىكىتىمىزدە كېڭەز تېرىش ۋە پاختا توقۇمىچىلىقىنىڭ تارىخىنى قايتىدىن ئوبدان تەكشۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. پاختا توغرىسىدىكى ئەڭ بالدۇرقى يازما مەنبە «لياڭنامە»دۇر. (لياڭ ــ سىلادىيە 502 ــ 557 ــ يىللاردىكى خانلىق). «گاۋچاڭ (قوچۇ) مەملىكىتىدە، گىياھ-دەرەخ تولا، مېۋىسى پىلە غوزىسىدەك ئۆسۈملۈك بار، غوزىسىدىن يىپەككە ئوخشاش ئىنچىكە تالا چىقىدۇ، بۇنى باقتەس دەيدۇ؛ بۇ ئەلدىكىلەر ئۇنىڭدىن رەخت توقۇيدۇ، رەختى ئاپئاق، بازاردا سېتىلىدۇ.» «كونا تاڭنامە. غەربىي رۇئلار تەزكىرىسى» ۋە «يېڭى تاڭنامە. غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى»دىمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش كېتىدىغان خاتىرىلەر يېزىلغان. ئادەتتە پاختىنى غەربتىن ۋە ھىندىستاندىن كىرگەن دېيىشىدۇ. ئېھتىمال پاختىنىڭ يېڭى سورتلىرى كىرگۈزۈلگەن بولۇشى مۇمكىن، بىراق، تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىدىكى تەكرىتاغ ئورمانلىقىدا ياۋا كېڭەز ئۆسىدۇ. قەدىمكى زامان ئادەملىرى بۇغداي، ئارپا، تېرىق، شال قاتارلىق دانلىق زىرائەتلەر، چامغۇر ۋە شۇنىڭدەك كۆكتاتلارنى تېرىش بىلەن بىللە، پاختا، كەندىر قاتارلىق ئىقتىسادىي زىرائەتلەرنىمۇ ئېكىشنى ئىگىلىگەن.

خەن دەۋرىنىڭ) «خۇ ـ ۋاڭ» (غۇز پادىشاھى) دېگەن خەتلىك كىم-
خاب پىلىچىلىك تېخنىكىسىنىڭ راۋاجلانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ؛ بولۇپمۇ
قىممەتلىك يېرى شۇكى، يۇڭ رەخت توقۇش تېخنىكىسى يىپەك
رەختلەرگە تەتبىق قىلىنغان. يىپەك توقۇمىچىلىق تېخنىكىسى ئىسلاھ
قىلىنغانلىقى ئۈچۈن خىلمۇخىل رەختلەر توقۇلغان، مەسىلەن،
1959 ـ يىلى نىيە خارابىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى قەبرىستانلىقتا
(شەرقىي خەن دەۋرىگە توغرا كېلىدىغان) ئەر ـ ئايال بىللە كۆمۈل-
گەن قەبرىدىن چىققان ئەر ـ ئايالنىڭ قاتقان مۇردىلىرىغا پۈتۈنلەي
كىمخاب، دۇردۇن، كەشتىلىك يىپەك مالدىن ئېگىن كىيگۈزۈلگەن.
«كېيىنكى خەننامە. غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى»دە بايان قىلى-
نىشىچە، غەربىي ئەللەردە...«ئىۋىرغۇل (يىۋۇ) يېرىدىن ھەرخىل
زىرائەت، ئۈجمە ـ كەندىر، ئۈزۈم چىقىدۇ.» سۈي سۇڭنىڭ ئېيتى-
شىغا قارىغاندا، «كېيىنكى خەننامە»دە: سۇلې (قەشقەر)دە شال ـ
تېرىق، كەندىر، بۇغداي، مىس، تۆمۈر، قەلەي، مەرگىمۇش،
كىمخاب ـ تاۋار كۆپ چىقىدۇ» دەپ يېزىلغان. «تاڭ زامانىسىدىكى
غەربىي ئەللەر خاتىرىسى» دە يېزىلىشىچە، چۈشا (قەشقەر) مەملى-
كىتىنىڭ دائىرىسى 5 مىڭ چاقىرىمدىن ئارتۇق، زىرائەت بەك ئوخ-
شايدۇ، مېۋە ـ چېۋىلىرى ئىنتايىن تولا؛ دۇردۇن، پالاس چىقىدۇ،
زىلچە ـ سېلىنچىنى بەك سىپتا ئىشلەيدۇ، دېيىلگەن.
خوتەننىڭ يىپەك ماللىرىمۇ جۇڭيۈەن ۋە سىچۇەن يەرلىرىدىن
چىقىدىغان يىپەك ماللارغا ئوخشاشلا قەشقەر ئارقىلىق غەربكە سېتىل-
غاندىن تاشقىرى ھەتتا ئىچكى ئۆلكىلەرگىمۇ توشۇلغان. مەسىلەن،
بەنچاۋ ئۆزىنىڭ ئاكىسى بەن گۇغا ئاق شايى سوۋغا قىلىپ ئەۋەتكەندە
بەن گۇ يازغان جاۋاب خېتىدە: «ئەۋەتكەن 300 توپ ئاق شايى،

ۆه براك (تاشلاندۇق) توقۇلمىلاردىن پايدىلانغان. تالالىق خام ئەشيالارنى تالىلاش ۆه ئىشلەش جەھەتتە غەربىي خەن دەۋرى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 206 ــ 25 ـ يىللار) دىكىدىن ناھايىتى كۆپ يۇكسەلدۇرۇلگەن؛ ماي ماددىسىدىن ئېرىغداش ئۇسۇلىمۇ غەربىي خەن دەۋرىدىكىدىن ئىسلاھ قىلىنغان؛ نايا‌پ (قەغەز سۇيۇقلۇقى)نىڭ سۇپىتىمۇ غەربىي خەن دەۋرىدىكىدىن روشەن دەرىجىدە ياخشىلانغان؛ تالالىرىنىڭ تەكشىلىكىمۇ ئىسلاھ قىلىنغان؛ سۇتلۇك (ئېرىغدىلمش) دەرىجىسىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن؛ ئۆسۈملۈك يىلىمى قوشۇلغان ياخشى سۇپەتلىك پەردە گۈللۈك قەغەز، شۇنىڭدەك شىنجاڭدىن تېپىلغان ئەتىقە قەغەز ئاقارتىلغان قەغەز بولۇپ، دۇنيا بويىچە ئەڭ بۇرۇن ئىشلەنگەن قەغەز ھېسابلىنىدۇ؛ ئاندىن يەنە كراخمال ۆه ھايۋان سۆڭەك يىلىمى قوشۇلغان رەڭلىك رەسىم قەغەزىمۇ بار، بۇنداق قەغەز دىنىي ئەقىدە مۇناسىۋىتى بىلەن ياكى كۆيىدىن ساقلاش ئۈچۈن سېرىق بويالغان. شەرقىي جىن دەۋرىدىن تاڭ دەۋرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان تەخمىنەن 500 يىل ئىچىدە قەغەز چىلىك ناھايىتى كۆپ راۋاجلانغان؛ مەھسۇلاتى، سۇپىتى ۆه تېخنىكا جەھەتلىرىدە ئۇچقاندەك تېز يۇكسەلگەن، غەربىي خەن دەۋرىدىكى باچىياۋ قەغەزىگە قارىغاندا، تېخنىكا جەھەتتىن ناھايىتى كۆپ دەرىجىدە ئۆسكەن.

جۇڭيۈەن ۆه سىچۈەن يەرلىرىنىڭ يىپەك ماللىرى ۆه مېتال بۇيۇملىرى، تارىم ئويمانلىقىنىڭ يىپەك، پاختا، كۆن ـ خۇرۇمغا ئوخشاش يەرلىك مەھسۇلاتلىرى بولغانلىقى ئۈچۈن، قەدىمكى قۇرۇقلۇق كارۋان ــ سودا يولى ئىچىلغانىدى.

ئادەتتە «يىپەك يولى»نى جاڭ چيەن ئاچقان دېيىلىدۇ. يەنى

نىيە خارابىسىدىن تېپىلغان (شەرقىي خەن زامانىسىدىكى) ئەر-ئايال بىللە كۆمۈلگەن قەبرىدىن نۇرغۇن يىپەك، يۇڭ توقۇلمىلار تېپىلغان-دىن تاشقىرى، تېخى ئىككى پارچە ھەمزەك (كۆك باسما بوز) مۇ چىقتى. دېمەك، تارىم ئويمانلىقىدا مىلادىدىن ئىلگىرى پاختا تېرىلغان ۋە پاختىدىن ئاق رەختلەرنى توقۇشنى ۋە ئۇنىڭغا ھەر خىل گۈل بېسىشنى ئۆزلەشتۈرگەن، تۇرپان رايونىدىن (جىن دەۋرىدىن شىمالىي خانلىقلار دەۋرىگىچە بولغان ئارىلىققا تەئەللۇق) پاختا توقۇلمىلار چىقتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا سەينا قمۇ بار.

تارىم ئويمانلىقىدا ئۇجمە-كەندىر ئۆستۈرۈلگەنلىكى ئۇچۇن، قەغەز ياسايدىغان خام ئەشيا بار ئىدى. قەغەز — مەملىكىتىمىزنىڭ تۆت چوڭ كەشپىياتلىرىدىن بىرى. قەغەزچىلىك تېخنىكىسى جۇڭيۈەن رايونىدىن ئەڭ ئاۋۋال تارىم ئويمانلىقىغا تارقالغان. شۇنى دېيىشكە بولىدۇكى، شەرقىي خەن دەۋرىگىچە (مىلادى 25 — 220-يىللارغىچە) تارىم ئويمانلىقىدىكى ئادەملەر قەغەزچىلىك تېخنىكىسىنى ئىگەلىگەن. 1901-يىلى، ستەين لوپنۇردىن ۋېي-جىن دەۋرىدىكى قەغەز پارچىلىرىنى تاپقان؛ 1910-يىلى، ۋېنادىكى بوتانىك-فىزىئولوگ پروف. ۋېسنېرنىڭ ئانالىز قىلىشى بويىچە، بۇ قەغەزلەر لاتا-پۇرۇچ قېتىلغان ئۇجمە قوۋزىقىدىن ئىشلەنگەنلىكى مەلۇم بولدى. تۇرپان رايونىدا (جىن دەۋرىگە يەنى 265 — 420-يىللارغا تەئەللۇق) قەبرىدىن تېپىلغان مەدەنىي يادىكارلىقلار ئىچىدە قەغەز كەش، قەغەز ئادەم بار. شاڭخەي شەھەرلىك قەغەز تەتقىق قىلىش ئورنىنىڭ خېمىيىۋى يول بىلەن تەھلىل قىلىپ كۆرۈشىچە، شىنجاڭدىن تېپىلغان قەغەزلەرنىڭ بىر قىسمى پاختىدىن ياسالغان، كۆپ قىسمى كەندىردىن ياسالغان، كەندىر تېپىدىكى تالالاردىن

ئۆتمۈشكە بېرىپ تاقىلىدۇ. بۇ يولنى ھاكىمىيەت كۈچى ئاچقان ئەمەس، پۈتۈنلەي خەلقنىڭ ئۆزى ئاچقان. ئۇنىڭغا ھاكىمىيەت دائىرىسى قاتناشمىغانلىقى ۋە بۇ توغرىدا يازما خاتىرە بولمىغانلىقى ئۈچۈن، باشلانغان ۋاقتى ۋە ئېچىلغان ئەھۋالىنى سۈرۈشتۈرۈپ بىلىش تەس.

مىلادىدىن ئىلگىرى، تەكلىماكاننىڭ جەنۇبى، شىمالى ۋە غەربىي يەنى قاراقۇرۇمنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرى ۋە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىدە تارىم بوستانلىقىنىڭ مەدەنىيىتى بۇددا ھىندىستانىنى، ئاتەشپەرەسلىك ئىرانىنى، جۇڭيۈەننىڭ ئىنتايىن باي مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى ئۆزىگە جەلىپ قىلىپ، راۋاجلىنىشقا باشلىغانىدى. ھەتتا مىلادىدىن ئىلگىرىلا تارىم ئويمانلىقىغا بۇددا دىنى كىرگەن، ئۇزاق ئۆتمەيلا بوددا دىنىنىڭ مەنبەسىگە ئايلانغان، بۇددا مەدەنىيىتى بۇ يەردىن شەرققە قاراپ جۇڭيۈەنگە تارقالغانىدى. جاڭ چيەن داخار (باكتىرىيە)گە ئەلچى بولۇپ بارغانغا قەدەر، غەربىي ئەللەردە بۇددا دىنى بارلىقىنى جۇڭيۈەن رايونى بىلمەيتتى. «ۋېي يىلنامىسى. ساكيا ئەھۋالاتى»دا: «غەربىي ئەللەرگە يول ئېچىلىپ، جاڭ چيەن داخارغا ئەلچى بولۇپ بارغاندا، ئۇ ئەلنىڭ يېنىدا سىندۇ مەملىكتى، يەنە بىر نامى پەنجاب بارلىقىنى ئاڭلىغان، ئۇ يەردە بۇددا دىنى بارلىقىدىن خەۋەر تاپقان» دەپ يېزىلغان.

«تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىلىرى»دە يېزىلىشىچە، «خەن سۇلالىسىنىڭ يۈەنشۇ 2-يىلى (مىلادىدىن ئىلگىرى 121-يىلى) قۇلا ئاتلىق سەركەردە خاۋچۈيبىڭ ئون مىڭ ئاتلىق ئەسكەر بىلەن غەربىي گەنسۇدىن چىقىپ يانچى تېغىدىن مىڭ يولچە ئېشىپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى. ئاتلىق قوشۇندىن 18 مىڭ كىشىنىڭ كال-

جاڭ چيەن غەربىي ئەللەرگە ئەلچى بولۇپ مېڭىشتا، جەنيۇەن 2-يىلى ۋە 3-يىلى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 139 — 138-يىللار) ۋۇدى خاندىنىڭ ئەمرى بويىچە، غۇزلاردىن تامسىيق ئاتا باشلىق يۈز نەچچە كىشىنىڭ ھەمراھلىقىدا چاڭئەندىن يولغا چىقىپ، گەنسۇنىڭ غەربىي ئارقىلىق يۆچىگە ئاتلاندى؛ شۇنىڭ ئارقىسىدا، جۇڭگو بىلەن غەربىي دۆنياغا مەشھۇر بولدى، دېيىلىدۇ. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2-ئەسىردە، جاڭ چيەن خەن خانلىقىنىڭ ئەمرى بويىچە، غەربىي ئەللەر ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىياغا كەلگەن. مانا بۇ — ئادەتتە جۇڭگو بىلەن چەت ئەل ئوتتۇرىسىدىكى قاتناشنى «ئاچتى» دەپ بىرىنچى قېتىم تارىخ سەھىپىسىگە يېزىلغان خاتىرە. جاڭ چيەن ئەلچى بولۇپ چىققانغا قەدەر، جۇڭيۈەندىكى سۇلالە غەربىي ئەللەر بىلەن ئانچە تونۇش ئەمەس ئىدى، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى ئەھۋاللارنى ئانچە ئۇقمايتتى. «كېيىنكى خەننامە. غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى»دە بايان قىلىنىشچە: «خۇلاسىمىز شۇكى، غەربىي ئەللەرنىڭ جۇغراپىيىۋى ئەھۋالى ۋە ئۆرپ-ئادەتلىرى قەدىمدىن تارتىپ بىزگە مەلۇم ئەمەس ئىدى. خەن زامانىسىدا جاڭ چيەننى يىراقلارغا ئەۋەتىش تەدبىرى، بەن چاۋنىڭ نەسەبلىك بەگلىكىنى قولغا كەلتۈرۈش نىيىتى تۈپەيلىدىن، ئاقىۋەت غەربتە يىراقلارغىچە سەلتەنەت كۈچى ئورنىتىلىپ، غەربىي ئەللەر تىزگىنلەندى». جاڭ چيەننىڭ ۋەزىپىسى داخار (باكتىرىيە)، يۆچى (كۇشان)لار بىلەن بىرلىشىپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، سودا يولىنى راۋان قىلىش ئىدى. بۇ يول راۋان بولغاندىن كېيىن، جۇڭگو بىلەن چەت ئەللەرنىڭ قاتناش ئالاقىسىدىكى غول لىنىيە بولۇپ قالدى. ھەقىقەتتە ھولسا، بۇ يولنىڭ ئېچىلىش ۋاقتى ناھايىتى ئۇزاق

(كۇشان)، ئارساكىت، قانغۇي (سەمەرقەنت) ۋە ھىندىستان مەملە-كەتلىرى بىلەن بولغان باردى-كەلدىسى كۈچا ئارقىلىق بولاتتى. «ۋېينامە. غەربىي رۇئىلار تەزكىرىسى»دە يېزىلىشىچە، ئۇلۇغ يۆچىدىكى بۇددا دىنى كۈچادا ئانچە-مۇنچە تەرغىپ قىلىنغان. قىسقىسى، كەشمىر، قەندىھار ۋە ئۇلۇغ يۆچىلەردىكى بۇددا دىنى مىلادىدىن بۇرۇنلا ئۇدۇن، سۇلى (قەشقەر)لەرگە كىرگەن. ئۇدۇن ۋە سۇلىلار بىلەن كۈچا ئوتتۇرىسىدىكى باردى-كەلدى ئىنتا-يىن قويۇق بولغىنى ئۈچۈن، جۇغراپىيەۋى جەھەتتىن مۇناسىۋەتتى بولۇش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ۋە سىياسىي جەھەتلەردىنمۇ مۇناسىۋەتتى بار ئىدى. شۇڭا، بۇددا دىنى قەشقەر ئارقىلىق كۈچاغا كىرگەن. لېكىن شۇنى ئېيتىپ قويۇش كېرەككى، بۇ رايونلارغا بۇددا دىنى كىرگەندىن كېيىنمۇ، باشقا دىنلار مەسە-لەن، شامان، ئاتەشپەرەسلىك (zaroaster) دىنلىرىمۇ يوقىلىپ كەتمىگەن، بەلكى ئۇزۇن زامانلارغىچە بۇددا دىنى بىلەن بىللە ياشاپ تۇرغان. مەسىلەن، شۇەنزاڭ غەربىي ئەللەردىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقىنىدا، قەشقەردە بۇددا دىنى راسا ئەۋجىگە چىققان ۋاقتى ئىدى، لېكىن شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئاھالە ئىچىدە يەنىلا مازدا (Ahura Mazda) خۇداغا ئىشىنىدىغان ئاتەشپەرەسلەر بار ئىدى. «تاڭنامە. غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى» سۇلې ئېلى مادده-سىدا: «ئاتەشپەرەس ئاھالىمۇ بار» دېيىلگەن. كۇچا، كورلا ۋە تۇرپان تەرەپلىرىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھېلىمۇ توي-تۆكۈنلەر-نىڭ رەسمىيەتلىرىدە ئاتەشپەرەسلىكنىڭ ئىزلىرى ساقلىنىپ قالغان. تارىمنىڭ بەزىيە جايلىرىغا ئەڭ بالدۇر كىرگەن ھىمايانا مەزھىبى ھەتتا 8-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىمۇ پۈتۈنلەي تۈگەپ كەتمىگەن.

لىسىنى ئالدى، قورتار شاھنىڭ تەڭرىگە سېغىنىدىغان ئالتۇن ئادىمىنى قولغا چۈشۈردى.» (سۇڭ دەۋرىدىكى فېي يىن «شەرھنامە» سىدىكى «خەننامە ھەققىدە تەلەپپۇز ۋە تەبىرلەر»دە ئېيتىلىشىچە، ھۇنلار...قورتارنىڭ كۆككە تاۋاپ قىلىش ئۈچۈن ئالتۇندىن ياسالغان ئادىمى بار، كۆك ئىگىسىگە سىغىنىدۇ. تاڭ دەۋرىدىكى سىماجېننىڭ «مەخپىيەتلىككە تەلپۈنۈش» دېگەن ئەسىرىدە، ۋېي جاۋ: ئالتۇندىن ئادەم ياساپ كۆك ئىگىسىگە سېغىناتتى، دەيدۇ. جۇڭجىڭ جىدې: ئالتۇن ئادەم ــ بۇد ھەيكىلىدۇر، دەيدۇ. بۇ ئالتۇن ئادەمنى غەربىي ئەللەردىن قولغا چۈشۈرگەن، ئېھتىمال ئۇنداق دىنىغا ئىشەنمىسە كېرەك دەيدۇ.) بۇ زامانلاردا غەربىي ئەللەر ھۇنلارغا قارايتتى، غەربىي ئەللەرنىڭ مەھسۇلاتلىرى ۋە قاتناشلىرى ھۇنلارنىڭ ئىقتىسادىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتاتتى. ھۇنلاردىن قورتار كەڭرۈ غەربىي ئەللەردىن قولغا چۈشۈرگەن ئالتۇن ئادەم يەنى بۇددا ھەيكىلىدىن شۇنى بىلىشكە بولىدۇكى، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 3 ــ ئەسىردە غەربىي ئەللەردە (تارىم ئويمانلىقىدا) بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىش ئىشى باشلانغان. تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىدا، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1 ــ ئەسىردە كەشمىر ئېلىدىن ئارخان ۋايروچانا ئۈدۈن (خوتەن)گە كېلىپ، بۇددا دىنى قانۇن ــ قائىدىلىرىنى تەشۋىق ــ تەرغىپ قىلغان. ئۈدۈن ــ غەربىي ئەللەر ئىچىدە بۇددا دىنىنىڭ ماھايانا مەزھىبىگە ئېتىقاد قىلىدىغان ئەل ئىدى، شۇنداقلا جۇڭيۈەنگە تارقالغان ماھايانا مەزھىبىنىڭ ئوچىقى (مەنبەسى) ئىدى. تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا، كۇچا مىلادىدىن ئىلگىرىكى 3 ــ ئەسىردىلا بارا ــ بارا بۇددا دىنى بىلەن ئالاقە باغلىغان، كۇچا شىمالىي يولنىڭ مۇھىم تۈگۈنى ئىدى. جۇڭگونىڭ ئۇلۇغ يۆچى

جايلاردا مىلادىدىن ئىلگىرى بىرقانچە مەدەنىيەت توپلىرى ۋۇجۇتقا كەلگەن. بۇ مەدەنىيەت توپلىرى يۇغۇرۇلۇپ تارىم مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۈرگەن.

3

تارىم ئويمانلىقى ۋە تەڭرىتاغ بويلىرىدىكى خەلقلەر ئۇزاق-قەدىمىي تارىم مەدەنىيىتىنىڭ ئىگىلىرى بولۇپ، بۇ رايوندىكى ئەڭ قەدىمكى ئۇلۇسلار ۋە ئەللەر ئىدى. ئۇلار باي ۋە رەڭگارەڭ ۋەتەن مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسىي مەنبە(بۇلاق)لىرىدىن بىرىنى ياراتقان. بۇ مەنبە مەملىكىتىمىزنىڭ پۈتكۈل مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇشتا بەلگىلىك رول ئويناپلا قالماستىن، بەلكى پۈتۈن ئاسىيانىڭ شەرقىي ۋە غەربىي مەدەنىيەتلىرىنىڭ ئۆز-ئارا ئالاقە ۋە تەسىرلىرىدىمۇ مۇھىم رول ئوينىغان. بۇندىن كېيىن ئارخېئولوگىيىلىك ئىزدىنىش ۋە تەتقىقاتلارنىڭ تېخىمۇ كۆپ مېۋىلىرى ۋۇجۇتقا كېلىپ، تارىم مەدەنىيىتىنىڭ مىقياسى ۋە مەز-مۇنىنى تېخىمۇ روشەن ۋە كونكرېتلاشتۇرغۇسى؛ جۈملىدىن، ئىنسانىيەتنىڭ بۆۋەك-بالىلىق چېغىدىكى ئاسىيا يېرىم ئېگىز تۈزلەڭلىكىنىڭ مەنىۋى قىياپىتىنى تېخىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈپ بەر-گۈسىدۇر.

تارىم ئويمانلىقى ۋە تەڭرىتاغنىڭ شەرقىي رايونلىرىدا ياشىغان يەرلىك ئاھالە توغرىسىدىكى مەسىلىنى ئارخېئولوگىيە، ئېتنوگرا-فىيە، ئانتروپولوگىيە، تىلشۇناسلىق ۋە تارىخشۇناسلىق جەھەتلىرىدە چوڭقۇر تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. تارىم ئويمانلىقى ۋە شەرقىي

(خۇيچاۋنىڭ ئەسلىمىسىگە قارىغاندا، «ئىبادەتخانا، راھىبلىرى بار. ئىكەن، ھىمايانا جارى ئىكەن، گۆش ۋە كۈدە قاتارلىق نەرسىلەرنى يەيدىكەن. خۇددى كۇچا راھىبلىرى «ئۇچ پاك» گۆشى يېگەندەك.)

تارىم ــ كۆكئارتىنىڭ غەربىدىكى رايونلار بىلەن بولغان ئالاقە كۆۋرۈكى ئارقىلىق، ئۆزئارا ئىقتىسادىي مەدەنىيەت ھەرىكىتى ۋۇجۇتقا كەلگەن؛ شەرق مەدەنىيىتىنىڭ پارلاق مۇۋەپپەقىيەتلىرى ۋە بىرمۇنچە تەركىبلىرى غەربىي ئاسىياغا تارقالغان؛ شۇنداقلا، تارىم رايونى ئۆتكۈزگۈچى ــ تارقاتقۇچى پونكىت بولۇپ، بۇددا دىنى ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنى شەرقىمۇ تارقاتقان.

بۇددا دىنى تارقىلىشى بىلەن، تارىمنىڭ جەنۇبى ۋە ئوتتۇرا رايونلىرىدىكى مەدەنىيەت ــ سەنئەتكە ۋە ئىدىئولوگىيىگە يېڭى مەزمۇن كىرگەن؛ تارىم مەدەنىيىتى ئۆزگەرتمەي ئۆز پېتىچە ئەمەس، بەلكى ئىجادىي يۇسۇندا ئۆزگەرتىپ قوبۇل قىلغان، تارىم مەدەنىيىتىنىڭ تەلەپ ــ ئېھتىياجلىرىغا ئۇيغۇن بولغانلىرى تارىم ئاھالىسى ئىچىدە ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولغان. بۇددا سەنئىتى بۇ يەرنىڭ ئەنئەنىۋى سەنئىتىگە سىڭىش بىلەن، تارىم سەنئىتىنىڭ ئۆزىگە خاس ئۇسلۇبى پەيدا بولغان. مەسىلەن، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى مىڭ ئۆيىلەرنىڭ تام رەسىملىرى ئاساسىدا، قوي، بۇغا ۋە شۇنىڭدەك ھايۋانلارنىڭ ئوبرازلىرى بار؛ ئۇسلۇب ۋە ژانىر جەھەتتىن بۇددا دىنىنىڭ تەلىماتلىرى بىلەن ئالاقىدار بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا قەدىمكى دەۋر قىيا تاش رەسىملىرىنىڭ ئىزلىرى ئۇچرايدۇ.

يېغىپ ئېيتقاندا، تارىم ئويمانلىقى ۋە تەكلىماغىنىڭ شەرقىدىكى

ئاساسدا ۋۇجۇتقا كەلگەن. ئۇرۇقداشلىق تۇزۇمىنىڭ بولۇشقا تېگىشلىك ئالدىنقى شەرتى ئوخشاش بىر ئۇرۇق ياكى قەبىلە ئەزالىرى بىر جايدا ياشاشتىن ئىبارەت ئىدى. خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە جەمئىيەتنىڭ سىنىپلارغا بۆلۈنىشى تۈپەيلىدىن، (شۇنداقلا ئىجتىمائىي تەشكىلاتنىڭ زۆرۈر شەرتى بولغان قانداشلىق خۇسۇسىيىتىنىڭ يوقىلىشى تۈپەيلىدىن)، ئۇرۇقلار ۋە قەبىلىلەر ئارىلاش-قۇرىلاش بولۇپ كېتىدۇ. باشلانغۇچ جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى چېغىدىسى — سىنىپىي جەمئىيەت ۋە دۆلەتنىڭ پەيدا بولغانلىقى. شۇڭا، بىرەر مىللەتنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسىنى تەتقىق قىلغىنىمىزدا، سىنىپىي تۈسكە ئىگە بولغان تۈزۈم ياكى قالدۇق رەۋىشتە ساقلانغان ھالەت-ھادىسىلەرنى ئىپتىدائىي دەۋرگە مەنسۇپ بولغان ھالەت ۋە ھادىسىلەردىن پەرقلەندۇرۇشكە توغرا كېلىدۇ. ئۇنداق بولمايدىكەن، يىل-زامانلىرىنى پەرەز قىلغانداڭ، ئاڭسىز ھالدا بالدۇر قىلىۋېتىش ياكى قەستەن يېتىنغا سۈرۈش خاھىشى يۈز بېرىدۇ.

تارىخنىڭ قەدىمكى ئاھالىسىنىڭ جىنسىي خاسلىقى توغرىسىدىكى مەسىلىدە، ئالدى بىلەن، مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ھۇججەتلەرگە ۋە تارىخشۇناسلارنىڭ قاراشلىرىغا نەزەر تاشلايلى.

تارىم ئويمانلىقىدىكى ئاھالىنىڭ تارىختىن ئىلگىرىكى ئەھۋالاتى توغرىسىدا يازما مەنبەلەر ناھايىتى ئاز. «كېيىنكى خەننامە. غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى»دە: "ئىلگىرىكى سەلتەنەتلەرگە مەلۇم بولمىغان، «تاغ-دەريالار توغرىسىدىكى كىتاب»تىمۇ ئېنىق بايان قىلىنمىغان، ئۇلارنىڭ جۇغراپىيىۋى ئەھۋالى، ئۆرپ-ئادەتلىرى ئۆزگىچە ۋە ئاجايىپ، بۇ توغرىدا مەلۇمات يوق" دېيىلگەن. «خەنـ

شىنجاڭدا ھەم قوشنا جايلاردا قانداق مىللەتلەر ياشىغانلىقى ۋە يەرلەرنى ئۆزلەشتۈرگەنلىكى ھەققىدە خىلمۇخىل قىياسلار بار. بىر خىلى، ئارىيانلار دېسە، يەنە بىر خىلى ساكلار دەپ قىياس قىلىدۇ، ئۇچىنچى بىر خىل قىياستا چياڭلار (سىرلار) ۋە يۆچىلەر دېيىلىدۇ. بەزى ئالىملار (جۇملىدىن بەيئۇ كۇجى) قەشقەرنىڭ يەرلىك ئاھالىسىنى ئارىيان، تۈرك، تۇبەت ــ ئۇچ خىل جىنستىن تەركىب تاپقان خەلق دەيدۇ. تارىم مىللەتلىرىنىڭ تېگى ـ تەكتى توغرىسىدىكى مۇلاھىزىلەر ئاشۇنداق خىلمۇخىل.

ھەممىگە مەلۇم، ئىنسانلارنىڭ تارىخى ئىنسانلارنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن تەڭ باشلانغان، ئىنسانىيەت تەرەققىياتىنىڭ يىراق ـ قەدىمكى دەۋرىمۇ تارىخنىڭ ئۆگىنىدىغان ئوبيېكتى ھېسابلىنىدۇ. ئىپتىدائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى ۋە بەلگىلىك جۇغراپىيەۋى شارائىتىنىڭ تۇپەيلىدىن، ئادەملەردە ماسلىشىش خاراكـتېرىدىكى جىنسىي ـ ئىرقىي خۇسۇسىيەتلەر (رەڭ، ئەت ـ تېرە، چاچ ۋە باشقا پەرقلەر) پەيدا بولغان. كېيىنچە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن، ئۇلار تەبىئەت كۈچلىرىنىڭ ئىلكىدىن بارا ـ بارا قۇتۇلۇپ، جۇغراپىيەۋى چەكلىمىلەردىن خالاس تاپقان. ئىجتىمائىي سەۋەبلەر نەتىجىسىدە ئادەملەرنىڭ كۆچۈشلىرى ھەر خىل جىنسىي بىرىكمىلەرنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن ۋە ئارىلىق جىنسلار مەيدانغا كەلگەن. مەلۇم بىر جىنسقا كىرىدىغان مىللەتلەرنىڭ ھەرقانىدىقى ئۇرۇق ـ قەبىلە باسقۇچىنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن. چۈنكى قەبىلە سىنىپ پەيدا بولۇشتىن ئىلگىرى باشلانغۇچ جەمئىيەتتىلا پەيدا بولغان، ئۇ زامانلاردا ئادەملەرنىڭ ئىجتىمائىي گۇرۇپپىلىرى (كوللېكتىپى) تەبىئىي ئۇرۇقداشلىق مۇناسىۋەتلىرى

ئاسىياغا كەلگەن بولۇشى مۇمكىن دەيدۇ. بەزى تەتقىقاتچىلار ئاريانلار دېگىنىمىز ھىندۇ ـ ئىرانلاردۇر، دەپ ھېسابلايدۇ. (ۋېنگر) خالماتا: ھىندۇ ـ ئىرانلارنىڭ ئېپتىدائىي بالىتىق ئادەملىرىدىن ۋە ئېپتىدائىي سلاۋىيانلاردىن ئايرىلىپ چىققان ۋاقتى تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 5 مىڭىنچى يىللارنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغا توغرا كېلىدۇ، دەيدۇ. (فرانسۇز) پ. كىرىشمان بولسا، ئىرانلار ۋە ھىندۇ ئاريانلىرىنىڭ بالدۇرقى ماكانى شەرقىي ياۋروپا ياكى شەرقىي ـ جەنۇبىي ياۋروپا ئىدى، دەيدۇ.

ئىككىنچى بىر خىل پەرەز بويىچە، ساكلار (skythai، scythian) مىلادىدىن ئىلگىرىكى 7 ــ 3 ـ ئەسىرلەردە دونای دەرياسى بىلەن دون دەرياسى ئارىلىقىدا كۆچۈپ يۈرىدىغان كۆچمەنچى قەبىلىلەر ئىدى. ياۋروپا تارىخشۇناسلىرىنىڭ كۆپچىلىكى ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 5 ـ ئەسىرلەردە سىبىرىيەگە تارىلىپ كەلگەن، دەپ ھېسابلايدۇ. كىرىشمان: كىشىلەر ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خىلمۇخىل قەبىلىلەرنى ئومۇملاشتۇرۇپ «ساكلار»دەپ ئاتايدۇ، بۇنداق ئاتاش ئانچە توغرا ئەمەس؛ ساكلارنىڭ ئەسلى ماكانى ئىران، تىلى ئىران تىلى ئىدى، دەيدۇ.

پاركېر (E.H.Parker) مۇنداق دەيدۇ: "مەن «جۇڭگو ھەققىدە تەقرىز»نىڭ 12 ـ سانىدا، ھۇنلار، ساكلار، ھۇنغارلار، تۈركلەر باشقا ـ باشقا ئاتالغان بىر قەبىلىدىكى خەلقتۇر دەپ باقىنىدىم. شۇنىڭدىن كېيىن، شاۋان (Ed. chavannes) ھەرد (Hirth) قاتارلىق ئالىملار داۋاملىق ئىجتىھات قىلىپ، چوڭقۇر تەتقىقاتقا كىرىشىپ كەتتى." "ھېرودوتنىڭ كىتابىدا ساكلارنىڭ (scyt hianus) تۇرمۇش ئادەتلىرى جانلىق تەسۋىرلەنگەن، ئەمما جۇڭگو

نامه. غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى»دىمۇ "غەربىي ئەللەردە كۆپىنچە يەرلىك ئاھالە ياشايدۇ، شەھەر ـ قورغان، ئېتىز ـ ئېرىق، مال ـ ۋارانلىرى بار" دېيىلگەن. (تاك دەۋرىدىكى يەن شىگۇنىك ئىزاھىچە: يەرلىك ئاھالە دېگەنلىك چارۋا ـ مال بىلەن كۆچۈپ يۈرمەستىن، دائىم بىر يەردە ئولتۇراقلىق ئاھالە دېگەنلىكتۇر، چىك دەۋرىدىكى ۋاك شيەنچيەننىك «قوشۇمچە ئىزاھى»دا، شۇ سۆزنىك دېيىشچە: شەھەر ـ قەلئەلىرى بار دېگەنلىك، شەھەر دۆلىتى دېگەنلىكتۇر).

مەسىلە ئەنە شۇ يەرلىك ئاھالىنىك ئارىيان، ساك ياكى باشقا جىنسلارغا مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاشتا.

ماكس مۇللېر (Max Müller)نىك پىكرىچە، ئاسىيا ئېگىز تۈزلەڭلىكى ئارىيان مىللىتىنىك ئەڭ بۇرۇنقى جايلاشقان جايى ئىدى، ئۇلار شۇ يەرنى ماكان قىلغان بىر مىللەت ئىدى، شۇ يەردىن غەربكە كۆچۈپ ياۋروپاغا كەلگەن؛ شەرقىي جەنۇبقا قايتا كۆچكەنلىرى ھىندۇ ـ فارىس ئارىيان جىنسى ئىدى. شۇڭا، بۇ پىكرىنى ئاساس قىلىۋالغان بەزى ئالىملار ھەتتا ئارىيان جىنسىنى تارىم ئويمانلىقىنىك جەنۇبىغىمۇ كۆچۈپ كىرگەن دەيدۇ.

بۇ پىكرىنىك ئەكسىچە (ياپون) چياتىك شۇنجۇ: مۇللېرنىك پىكرىگە قوشۇلمايدىغان ئالىملار شۇنى تەكىتلەيدۇكى، ئارىيان جىنسىنىك ئەسلى مەملىكىتى دونايى دەرياسىنىك ياكى بالتىق دېڭىزىنىك جەنۇبىي قىرغىقى ئىدى، بۇ ئارىيانلار غەربتىن شەرققە كۆچكەن، دەيدۇ. يېقىندا (سوۋېت ئىتتىپاقىدىن) ئا. لىتۋىنسكىي: ملادىدىن ئىلگىرىكى ئىككى مىڭىنچى يىللارنىك ئالدىنقى يېرىمىدا ئېھتىمال ئىپتىدائىي ئارىيانلارنىك ئايرىم توپى ئوتتۇرا

ئالىكساندر ماكىدونىسكى (ئىسكەندەر) شەرقىقە يۈرۈش قىلغاندىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمىغا كەلگەن گرېك يىلنامىچىلىرى ئەڭ ئاۋۋال ساكلارنى كۆرگەن، شۇڭا ئۇلار كاسپىدىن ئۆتكەندىن كېيىن كۆرگەن يەرلىك (ئوتتۇرا ئاسىيا) ئاھالىسىنىڭ ئاملىرىنىڭ ئالدىغا Sak دېگەن سۆزنى قوشۇپ ئاتىغان؛ شۇنىڭدەك، ئۇلارنىڭ يازما خاتىرىلىرىدىكى يەرلىك ئاھالە ئاملىرى شۇ خەلقلەرنىڭ ئۆزلىرى ئاتايدىغان ئاملار بولماستىن، بەلكى بۇ خەلقلەرنىڭ تاشقى قىياپىتى ياكى كىيىم-كېچەكلىرىگە قاراپ قويۇلغان ئاملاردۇر. مەسىلەن، كاسپى دېڭىزىنىڭ شەرقىدىكى يەرلىك ئاھالىنى، ئۇ تارىخچىلار (saka-tigrahauda) «ئۇچلۇق تەلپەكلىك ساكلار» دەپ ئاتىغان.

ئۇچىنچى بىر خىل پەرەز بويىچە، تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىدىكى يەرلىك ئاھالىنى ياۋروپالىق تەتقىقاتچىلار sär (ser)لار دەپ ئاتايدۇ. بۇ ئېھتىمال «چياڭ»نىڭ شۇ زامانىدىكى تەلەپپۇز قىلىنىشى بولسا كېرەك. مەسىلەن،«نو-چياڭ» (Nob-cyär) دېگەنلىك «نوپ چياڭلىرى»ياكى «نوپ-سېر» دېگەنلىك بولىدۇ. مىرەندىن تېپىلغان تۇبۇتچە ھۇججەتتىلەردە Nob-chenr دېگەن خەت ئۇچرايدۇ، بۇنىڭ تەركىبىدىكى Nob ئېھتىمال خەنزۇچىدىكى «نو»نىڭ ئەسلى بولسا كېرەك. ھازىرقى «لوب» دېگەن نام «نوب»نىڭ ۋارىئانتىدۇر؛ سانسكرىتچە «باش نازارەتچى» دېگەن مەنسەپنى بىلدۈرىدۇ، يەنى Nop-sär ئېھتىمال «چياڭلارنىڭ سەردارى» دېگەنلىك بولسا كېرەك.

«تارىخىي خاتىرىلەر. بەش سۇلتان خاتىرىلىرى»دە يېزىلىشىچە، غەربىي رۇئىلار — دى-چياڭلاردۇر. [«پادىشاھلىق رەسمىيەتلىرى»دە

ۋە رومانىڭ تارىخى كىتابلىرىدا بايان قىلىنغانلىرى سىياسىي تارىختۇر، شۇڭا پەرقلىنىدۇ. ھېرودوتنىڭ كىتابىدا يېزىلىشىچە، جۇڭگو تارىخىدىكى ھۇنئۇلار بىلەن روما تارىخىدىكى ھۇنلارنىڭ ھېچقانداق پەرقى يوق. جۇڭگو تارىخىدىكى ھۇنئۇلار بىلەن ھېرودوتنىڭ كىتابىدىكى ھۇنئا ياكى ئونغار (Ouyyol or Hunnen) غەربتىكى ھۇن ياكى ھۇنغار تۈپ ئاتالمىدا بىر مەنبەدىن كېلىپ چىققان دېيىشكە بولىدۇ." جۇڭگو تارىخلىرىدا ئېيتىلىشىچە، ھۇنلار بۇرۇن شياخۇس ئۇرۇغىنىڭ ئەۋلادى بولۇپ، ھونغۇر (خۇنۇي) دەپ ئاتىلاتتى. كېيىن مۇۋەپپەقىيەتسىزلىك تۈپەيلىدىن شمالىي چۆلگە قېچىپ كېتىپ، دۆلەت قۇرۇپ پادىشاھ ئاتالغان. كېيىنچە، ھۇن ئىمپېرىيەسىدىكى تۈرلۈك قەبىلىلەرنى تۈركلەر ياكى تۈرك ساكلىرى (Turk-scythian)نىڭ يەرلىك نامىلىرى بىلەن ئاتايدىغان بولدى.

ھېرودوتنىڭ تارىخىدا خاتىرىلەنگەن Targitaos، يېۋرى (Ibri) ئىبرانى) تىلىدىكى تارىخىي ماتېرىيالدا يېزىلغان Togharma دېگەن نامىلار ئوتتۇرا ئاسىيا كاسپى دېڭىزىنىڭ شەرقىدىكى يەرلىك ئاھالىنىڭ نامىلىرىدۇر.

قەدىمكى گرېك تارىخچىلىرى (مەسىلەن، پولىبىي، پلىنىي، پتولېمېلار) ساكلارنى Skif دەپ ئاتىغان ھەمدە ئۇلارنىڭ يازغان تارىخلىرىدا Sak لارنىڭ نۇرغۇن قەبىلە نامىلىرى قەيت قىلىنغان. ئۇلارنىڭ دېيىشىچە، ساكلارنىڭ تارالغان جايلىرى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، ماۋەرائۇننەھر ھەتتا تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي چەتلىرىگىچە يەتكەن؛ كاسپى دېڭىزىنىڭ بويىدىكى ماسساغېتلار (Massa getae) مۇ ساكلارنىڭ بىر قەبىلىسى ئىدى.

226 ـ يىلى (شۇي خانلىقىنىڭ كېيىنكى خوجىسى زامانىسى)دا مۇنـ
قەرىز بولغان]. خەن سۇلالىسىنىڭ ئىككى يىلنامىسىدە بۇلار توغـ
رىسىدا مەخسۇس تەزكىرە قىلىنغان. تۇركىي تىلنى خەنزۇچە تەلەپـ
پۇزدا ئىپادە قىلىش قائىدىسى بويىچە، Daae ياكى Dahae
ئىشتىمال بالدۇر «دى»، كېيىن «داشىيا»نىڭ ئەسلى تەلەپپۇزى
بولسا كېرەك.

شۇنداق قىلىپ، «دى ـ چىياڭ»نى Dahae ـ Syr دەپ ئوقۇشقا
بولىدۇ.

گرېكچە قەدىمكى جۇغراپىيە كىتابىتا Tochari (توخارى)،
ئىستوربىيان پۇتۇك تاشلىرىدا Tohuristan، ياۋروپا تىللىرىدا
Tokharestan دەپ ئاتالدى. «داشيا»نىڭ گرېكچە نامى Bactriane
(باكتىرىيان). («تارىخىي خاتىرىلەر» «خەننامە»، «تاغ ـ دەريالار
كىتابى»دىكى داشىيا Tukhara ـــ توخارانىڭ خەنزۇچە تەلەپپۇز
قىلىنىشىدۇر).

ميلادى 2 ـ ئەسىردە ئۆتكەن گرېك تارىخچىسى Arrianنىڭ
ئېيتىشىچە، Daha ـ Tohar لار ھۇنلارنىڭ زەربىسى بىلەن، تارىم
تەرەپلىرىدىن غەربكە كۆچۈپ كەتكەن. لېكىن بەزى ياۋروپا
تەتقىقاتچىلىرى Daha ياكى Tohar (بۇنىڭ تەكتى ئۇلۇغ يۆچى)
لارنى ساكلاردىن دەپ ھېسابلايدۇ. «خەننامە»دە بولسا، ساكلار
بىلەن ئۇلۇغ يۆچىلەرنى ئېنىق ئايرىپ كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن،
«خەننامە. غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى»نىڭ 2 ـ قىسمىدا: «ئۇيسۇن
ئاھالىسى ئىچىدە ساكلار، ئۇلۇغ يۆچىلەر ۋە باشقىلار بار» دېيىل
گەن. يۆچىلەر غەربكە كۆچكەندە، شۇ زامانلاردا ئىلى دەريا
ۋادىسىنى ئىگىلىگەن ساكلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ يېرىنى

دېيىلىشچە، غەربتىكىلەر «رۇك» دېيىلىدۇ (غەربتىكى مىللەتلەرنىڭ ئومۇمىي نامى). «ۋېي يۈەنچىڭ تەزكىرىسى»دە ئېيتىلىشچە: ...چياڭلارنىڭ تۇرى تولا، «نوب» دېگەننىلا ئالىدىغان بولساق، شۇ زامانىدىكى ھەممە چياڭلارنىڭ سەردارى ئىكەنلىكىنى، ياكى ھەممىنى يىغىشتۇرۇپ «نوب» دېگەنلىكىنى بىلىش مۇمكىن.]

«كېيىنكى خەننامە. غەربىي چياڭلار تەزكىرىسى»دە: «غەربىي چياڭلار ئەسلىدە...جياڭ جەمەتلىكىلەرنىڭ باشقا بىر تۈرىدۇر» دېيىلىدۇ. (سۇك زامانىسىدىكى فېي يىن «شەرھنامە»سىدە دۇك دۇكنىڭ دېيىشچە: «ئۆرپ ـ ئادەتلەر توغرىسىدا ئومۇمىي بايان»دا ئېيتىلىدۇكى، چياڭلار ئەسلىدە غەربىي رۇئلارنىڭ ھەقىر-لىرىدۇر، ئاساسەن قوي باقاتتى، شۇڭا قوي (羊) دېگەن خەتتىن ئېلىپ، چياڭ (羌) دەپ نام قويغان. «يۈي گۇك چاچ دەپ ئاتە-غانلار (خېشى چياڭلىرىنىڭ يەنە بىر نامى ساج) ...غەربىي شىمال-دىكى پىچان، قوش مەملىكەتلىرىدىكىلەر... مىجەزى چۇس، باتۇر-جەسۇر بولۇپ، غەربىي جايلاردا سەلتەنەت يۈرگۈزگەن.»

يۇقىرىدا ئېيتىلغان «دى ـ چياڭ»دىكى "دى" دېگەن نامنى ئالساق، "دى" غەربىي رۇئلاردىن بىرىدۇر.

سىكېس (Sykes) يازغان «فارس تارىخى»نىڭ 307 ـ بەتتىدە بايان قىلىنىشچە: ئارساك سۇلالىسى (Arsa cids) ئەسلى يەرلىك ئاھالىدىن ئەمەس، چەتتىن كەلگەنلەردۇر، ئەسلىدە شىمالىي چېتىدىكى تۇرانلاردىن بىرى ئىدى، ئۇلارنىڭ بالدۇرقى نامى Daae ياكى Dahae دېيىلەتتى. [ئەسلەتمە: ئارساك سۇلالىسى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 249 ـ يىلى باشلىنىپ، مىلادى 8 ـ يىلغىچە (شەرقىي جۇ دەۋرىگىچە) داۋام قىلغان. ئاخىرى مىلادى

كۆكتارتىنىڭ شەرقىدىكى رايونلارغىچە كەلگەن. «بوددا جاۋاھىرلار نومى»نىڭ 76 ـ جىلدىدە قەيت قىلىنىشىچە، يۆچى پادىشاھى كانىشكا II كۆكتارتتىن ئۆتۈپ، شەرقىقە يەنى كاشغەر، ياركەنت، خوتەنلەرگە يۈرۈش قىلغان. مەسىلەن، ستەينىڭ نىيە خارابىلىرىدىن تاپقان (خەن ـ جىن زامانىسىدىكى) تارشا پۈتۈكلەرنىڭ بىرىدە: «يۆچى مەملىكىتىدىن غۇززىجۇ قىرىق توقۇز ياشتا، ئورتابوي قارامتۇل» دېگەن سۆزلەر بار، دېمەك يۆچى مەملىكىتىدىكى «غۇز»لار (ئادەمنىڭ ئىسمى «زىجۇ») بارىدى ـ كەلدى قىلىپ تۇرغان. (ۋاڭ گوۋېينىڭ «كۆچمە قۇم تېگىدە قالغان پۈتۈكلەر» دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن). «كېينىكى خەننامە. غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى»دە، يۆچى پادىشاھىنىڭ سۇلىنى (كاشغەرنى) كونترول قىلغانلىقى ۋە چىمپانىنى يۆلەپ سۇلىغا پادىشاھ قىلغانلىقى بايان قىلىنغان.

يۆچىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئانا يۇرتىنى ھېچقاچان ئۇنتۇمىغان. ئۇلار يېڭى ئۆزلەشتۈرگەن داشىيا (داخا) رايونىدىن بۇددا دىنىنى شەرقىقە يوللىغان، تاكى جۇڭيۈەن رايونىغىچە تارقاتقان، ئۇلار شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەتلىرىنى چاچقۇچىلار بولدى. چۈنكى ئۇلار كۇشان پادىشاھلىقى دەپ ئاتالغان دەۋردە (تارىخىي كىتابلاردا توخارلار دەپ ئاتالغان) بۇددا دىنىنى تەتقىق ۋە تەشۋىق قىلىش جەھەتلىرىدە چوڭ رول ئوينىغان.

ياۋروپا ئالىملىرىدىن ۋامبېرى (H.Vambery)، ھېرت (Hirth)لار ئۇلۇغ يۆچى بىلەن توخار بىر خەلقنىڭ باشقا ـ باشقا ئاتىلىشىدۇر دەيدۇ؛ بەيئۇكوجى: غەربنىڭ تارىخ كىتابلىرىدا Tokhara دېيىلگەنلەر ھەقىقەتتە خەنزۇچە تارىختا يۆچى دەپ

ئىشغال قىلىۋالغان؛ كېيىن ئۇيىسۇنىلار ھۇنىلارنىڭ ياردىمى بىلەن يۆچىلەرگە ھۇجۇم قىلىغاچقا، يۆچىلەر غەربىي جەنۇب تەرەپكە كەتكەن.

«خەننامە. غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى»نىڭ 1-قىسمىدا يېزىلىشىچە: بالدۇر ھۇنىلار ئۇلۇغ يۆچىلەرگە ھۇجۇم قىلىغان، ئۇلۇغ يۆچىلەر غەربكە كېتىپ، داشىياغا ھۆكۈمران بولغان، ساكىلار شاھى جەنۇبتا كەشمىرگىچە ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. ساكىلار تارقاق ئىدى، بىر-قانىچە مەملىكەت بولۇپ كەتكەن، شۇلېنىڭ غەربىي شىمالىدىن ھۇشۇن، سىندۇ تەۋەلىرى ساكلاردىن ھېسابلىناتتى. (لياڭ شۇنچى يازغان «بۇددا ئىباراتى ھەققىدە» دېگەن كىتابتا بايان قىلىنىشچە: «خەننامە. غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى»دە ئېيتىلىدۇكى، ساكىلار ئەسلىدە «گيۇن» فامىلىلىك رۇئىلاردۇر... ئۇلۇغ يۆچى مەملىكىتى بالدۇر ساكىلار پادىشاھىنىڭ زېمىنى ئىدى.) يەنە شۇنداق دېيىلىگەن: «ئۇلۇغ يۆچى كۆچۈپ يۈرىدىغان ئەل ئىدى، مال-ۋاران بىلەن كۆچۈپ يۈرەتتى، ئادەتتى ھۇنلارنىڭكىگە ئوخشايتتى، يۆچىلەر يېراقتا كەتتى، داۋان ئېلىدىن ئۆتۈپ، غەربتە داخانى بويىدۇن-دۇردى... قالغان بىر قىسىم كېتەلمىگەنلىرى نەسەن چياڭلىرى ئارىسىدا قېلىپ، كىچىك يۆچىلەر دەپ ئاتالدى.» «جۇنامە. ۋاڭ پەرمانلىرى شەرھى»دە قەيت قىلىنغان يى يىنشىيەن پەرمانىدا ئېيتىلىشىچە، شىمالدا داشىيا بىلەن سارىكۇل (ياركەنت) بولۇپ، غەربىي ئەللەر ئىچىدە شىيا، يىنلەر تەقلىتىدە قۇرۇلغان مەملىكەتلەردۇر.

مىلادى 2-ئەسىر ئوتتۇرىلىرىدا، يەنى خۇەندى خانىنىڭ جىيەنخې 3-يىلى (مىلادى 147-يىلى)، يۆچىلەرنىڭ تەسىر كۈچى

چۆلىنىڭ شىمالىدىكى تېلېلاردىن باشقا، ئۇرغول (يىۋۇ)نىڭ غەربى، يەنجىنىڭ شىمالى، ئاق تاغ تەرەپلىرىدىكى ئۇلۇس گاۋگۇي قەبىلىلەر ئىتتىپاقى دەپ ئاتىلاتتى؛ بۇلاردىن تاشقىرى، جۇڭغار ئويمانلىقىدىكى «ئوغۇزلار» (خەن دەۋرىدە «ئۇگې»، سۇي ـ تاڭ دەۋرلىرىدە «ئۇخۇ» ياكى «ئۇخې»لار)مۇ تېلېلاردىن ئىدى. كان (سەمەرقەنت) مەملىكىتىنىڭ شىمالى، ئەتىل سۇي (ۋولگا دەريا ـ سى) ۋادىسىدىكى قاز، گزار، بارغۇ، بېچىنەكلەر؛ كاسپى دېڭىز ـ نىڭ شەرقىي ۋە غەربىي يانلىرىدا سولىغار، سامسويىن، مۆكسۈك؛ فوروم (شەرقىي روما)نىڭ شەرقىدىكى ئىسكى، ئالان، باشقۇردلار مۇ تېلېلاردىن ئىدى. تېلېلار سۇي دەۋرىدىن كېيىن «تۈرك» ئاتالغان خەلقنىڭ ئالدىنقى مۇجەسسىمى، شۇنىڭدەك ھىرودوت Turgitaus دەپ ئاتىغان ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي گۈرۈپپىسىدۇر.

تارىخ كىتابلىرىدا «دى ـ چىياڭ»لارنى شىمالىي «دى»لار بىلەن ئوخشاش دەپ يازىدۇ؛ مەسىلەن، «جاۋ چۈگو تەزكىرى»دە: نوپلار يۆچىلەردۇر دېيىلىدۇ.

مۇبادا، دى ـ چىياڭلار شىمالىي دىلار بىلەن ئوخشاش بولسا، ئۇ چاغدا Dahae(r) ياكى Taghar بىلەن دى، دىلى، دىڭلىن (دىڭلىڭ)لار مەنسەبداش نامىلار بولىدۇ. خەنزۇچە تارىخلاردا، Taghar نى قەدىمكى دەۋردە دىڭلىن (دىلى) دەپ يازغان. شۇڭا، دى ـ چياڭ (نوپ)لار بىلەن تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى Tag har لار مەنسەبداش جىنسقا (ئۇلۇسقا) كىرىدۇ، يەنى بىر ئۇلۇس ھېسابلىنىدۇ. (گويى تەي بايانىدا دېيىلمىسچە: چياڭلار بىلەن شىمالىي دىلار بىردۇر). Taghar (دىلى، دىڭلىڭ)لار كېيىنكى تارىخ كىتابلىرىدا تېلې دەپ يېزىلغان.

ئاتالغانلارغا توغرا كېلىدۇ، شۇنىڭدەك پتولېمېينىڭ Thagoura (Thogara) دەپ ئاتىغىنىغمۇ توغرا كېلىدۇ دەيدۇ؛ جۇملىدىن ئۇمۇ ۋامبېرىي بىلەن ھېرتىلارنىڭ «يۆچىلەر تۈرك جىنسىدىن» دېگەن پىكرىگە قوشۇلىدۇ.

داشيادىن كېيىنكى يۆچىلەرنىڭ مەملىكىتى تارىخىتا «يەنىدا» (ئابدال، ئېفتال) مەملىكىتى دەپ ئاتالغان. مەسىلەن، «ۋېي-نامە. غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى»دە: «يەنىدا مەملىكىتى ئۇلۇغ يۆچىلەر خىلىدىن، شۇنىڭدەك گاۋگۈي (ئۇيغۇر)لارنىڭ باشقا خىلىدىن ھېسابلىنىدۇ. بۇلار ئەسلىدە قورغان-سېپىلنىڭ شىمالىدىن چىقىپ، ئالتۇن تاغنىڭ غەربىي جەنۇبى ئارقىلىق ئۇدۇن (خوتەن) نىڭ غەربىگە كېلىپ، ئوكسۇس دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا ئىككى يۈز چاقىرىمغىچە تارقالغان... غەربىي ئەللەردىن قانغۇي، ئۇدۇن، سۇلې، ئارساك ۋە شۇنىڭدەك ئوتتۇز نەچچە كىچىك مەملىكەت ئۇلارغا بېقىنىپ، چوڭ مەملىكەت ئاتالغان» دېيىلگەن. بۇ يەردە يەنە «گاۋگۈي»دېگەن نام كېلىپ چىقتى. گاۋگۈيلار ئەسلىدە دىڭلىنلار ئىدى. تارىخىي يازما مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، خەن دەۋرىدە دىڭلىن، جىن ۋە شىمالىي-جەنۇبىي خانلىقلار دەۋرلىرىدە تېلې ياكى گاۋگۈي ئاتالغانىدى. (دىققەت قىلىڭكى، ئىككىنچى بىر تەرەپنىڭ ئۆزئارا ئالاقىدىكى تەسراتى بويىچە قويغان كېيىنكى شەرھىلىك-مەنەلىك نامىنى دەسلەپكى ئۆز-نامىنىڭ ئەسلىسى دەپ چۈشىنىپ قالماسلىق كېرەك). سۇي دەۋرىدىن ئىلگىرىكى دىڭلىن ياكى چېلىلار بىلەن سۇي-تاڭ ئارىلىقىدىكى تېلىلار تۈركىي تىلىدا سۆزلەشكۈچى قەبىلىلەرنىڭ ئورتاق نامى ئىدى. غەربىي دېڭىز (كاسپى)نىڭ شەرقىدە تېلىلار كۆپ ئىدى. گوبى

قەدىمكى دەۋردە، مۇنداق چوڭ كۆچۈشلەرگە تەبىئىي شارائىت-لارمۇ سەۋەب بولغان، شۇنىڭدەك ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرمۇ سەۋەب بولغان. كۆكتارتىنىڭ غەربىدىكى داشىيا (داخا) ياكى تارىم ئويمانلىقىدىن ئىچكى ئۆلكىلەرگە كۆچۈپ بېرىپ ماكانلاشقانلارمۇ ئاز ئەمەس. خەن دەۋرىدە، غەربىي ئەللەردىكى ئاھالىدىن جۇڭيۈەنگە ياكى خېشى رايونىغا كېلىپ ئولتۇرۇقلاشقانلارمۇ بار. «خەننامە. غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى» ئورسۇق (ئاسۇق) ماددىسىدا، (تاڭ دەۋرىدىكى) يەن شىگۈنىڭ ئىزاھىچە: «ھازىر يۇڭجۇ ئوبلاستى لىچۈەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا ئاسۇق ئارت دېگەن بىر تاغ بار، ئەسلىدە خەن دەۋرىدە ئارسۇق ئاھالىسىدىن بۇ يەرگە كۆچۈپ كېلىپ، دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. شۇڭا بۇ يەر شۇلارنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان.» ئاسۇق ياكى ئوش ھازىرقى ئاقسۇ ۋىلايىتىدۇر. يەنە «خەننامە» 28 ـ جىلد «جۇغراپىيە ئەھۋالات»دا بايان قىلىنىشچە: خەن دەۋرىدە ئەندىك ۋىلايىتى (گەنسۇنىڭ پىڭلياڭ ۋىلايىتى)دە يۆچىلەر ئايمىقى بار، شاڭشاڭ ۋىلايىتى (شەنشى سۇيدىمېن)دە كۇچا ناھىيىسى بار، ئالدىنقىسى يۆچىلەر ئۇچۇن قۇرۇلغاچقا «يۆچى ئايمىقى» دەپ ئاتالغان؛ كېيىنكىسى كۇچادىن ئىچكى جۇڭگوغا كۆچۈپ كەلگەنلەر ئۇچۇن قۇرۇلغاچقا، شۇنداق ئاتالغان. كەيىۋەن يىلىدىكى «سكادىنى ئىبارىلىرى» نىڭ II جىلدىدە ئېيتىلىشىچە: مەشھۇر بۇددا سۇترا تەرجىمانى ئۇپاساكا چىروكاچانىڭ خەن سۇلالىسىدىن لىڭدى زامانىسىدا (مىلادى 168 ــ 189 ـ) ئۇلۇغ يۆچىلەردىن بىرقانچە يۈز كىشىنى باشلاپ، جۇڭگوغا كەلگەن؛ ئەندىك ۋىلايىتىدە جايلاشقان يۆچىلەر ئەنە شۇ باشلاپ كەلگەنلەردىن بولۇشمۇ ئېھتىمال. ئەمما بۇ جايلاردا ئەزەلـ

هۇنلار، دىڭلىن (دى، تى)لار شىمالدىن جەنۇبقا كۆچۈپ تەكرىتاغدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، ھەتتا تەكرىتاغنى بويلاپ غەربكە ۋە شەرققە يېيىلغان. يۆچىلەر بىلەن ھۇنلارنىڭ ئۇرۇشى نەتىجىسىدە، يۆچىلەر تەكرىتاغنى ياقلاپ غەربكە كۆچكەن. شۇنىڭدەك، دى-چياڭلارنىڭ بىر قىسمىمۇ تارىمنىڭ شەرقىي جەنۇبى ئارقىلىق غەربىي جەنۇبقا يېيىلغان. «خەننامە. غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى»دە قەيت قىلىنىشىچە، «ۋۇدى خان تۆت ئەتراپتىكى غەيرىلەرگە يۇرۇش قىلىپ، زېمىن دائىرىسىنى كېڭەيتكەچكە، شىمالدىكى ھۇنلار سۇرۇلۇپ، چياڭلار غەربكە ھەيدەلگەن» سەۋەبتىن، چياڭ-لار غەربكە كۆچۈپ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىدىكى پامىر ئېگىز-لىكى (ئەسلىدە قاراقۇرۇم)دىن ئۆتكەن، شۇنىڭدىن تارتىپ، چياڭلار پامىر ئېگىزلىكىنىڭ جەنۇبى ۋە شەرقىي جەنۇبىدىكى جىلا-غىلارنى ماكان قىلغان. شۇنداق كۆچۈشلەر نەتىجىسىدە تەكرىتاغ-نىڭ جەنۇبىدىكى دېھقانچىلىق قىلىدىغان مەدەنىيەتلىك قەبىلىلەر شىمالدىكى يايلاق قەبىلىلىرى بىلەن بىر-بىرىگە تەسىر قىلىشقان. ئۇنىڭدىن كېيىنكى تارىخىي مەنبەلەردە يەنە «سىرلار» دېگەن خەلق قەيت قىلىنىدۇ. بۇلار تېلىلار بىلەن بىر ئۇلۇس، شۇنىڭدەك چياڭ-لار بىلەنمۇ تېگى بىر مىللەتتۇر. مىلادىدىن ئىلگىرى، يەن خانلىقى-نىڭ مورۇن جۇن زامانىدا، ھۇن كەڭرۇسى (پادىشاھى) خالىتۇ 35 مىڭ كىشىسى بىلەن (تار) توس لارغا تەسلىم بولىدۇ، كېيىن «سىرلار» بىلەن ئارىلاش ياشىغاچقا، «سىرتاردۇش» دەپ ئاتىلىدۇ. خەنزۇچىدىكى «شۆ» ئەسلى «سا» بولۇپ، كېيىن «شۆ» بىلەن بىر تەلەپپۇزدا ئىشلىتىلگەن، تەلەپپۇز قائىدىسى بويىچە siar-siat دەپ ئوقۇلىدۇ.

كەلگەنلەرنى Abdal دەپ ئاتىغان بولۇشى مۇمكىن). ياكى بولمسا، «شىمالىي خانلىق تارىخى»دا بايان قىلىنىشچە: گاۋگۈيلاردىن ئاۋزىلا يۈزمىڭدىن ئارتۇق كىشىنى باشلاپ غەربكە كۆچۈپ بېرىپ، ئۆز ئالدىغا خوجا بولغان. يەنە بىر رىۋايەتتە: بۇ مەملىكەت يۆچەلەردىن قۇرۇلغان مەملىكەت بولۇپ، ھازىرقى ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا 5 ـ ئەسىردە تارقالغان، دېيىلىدۇ. شىمالىي ۋېي خانلىقى تەيخې 8 ـ يىلى (مىلادى 488 ـ يىلى) پارىسلارنى مەغلۇپ قىلغان، كېيىن قانغۇينى (سۇغدىيانىنى)، ئالماساكىت، سۇلې، ئۇدۇن ئەللىرىنى بويسۇندۇرغان. ئاخىرىدا بۇلار تۈركلەر تەرىپىدىن يوقىتىلغان.

تارىختىن ئىلگىرى تارىم ئويمانلىقىدا ياشىغان خەلقلەر توغرىسىدا ئالىملارنىڭ قاراشلىرى بىر خىل ئەمەس. ياۋروپا ئالىملىرى ساكلار بىلەن ئارىيانلار جىنسىدىكى مىللىي گۇرۇپپا دەپ ھېسابلايدۇ؛ بەزىلىرى تېخى serindians (سېر ـ ھىندلار) دەيدۇ.

جىيەن بوزەن ئەپەندى خەنزۇچە رىۋايەتلەرگە ئاساسەن مۇنداق مۇلاھىزە يۈرگۈزگەنىدى: خۇاڭدىدىن تارتىپ ياۋ، شۇن، يۈلەر غەربىي خان ئانا بىلەن باردى ـ كەلدى، سوۋغا ـ سالام قىلىشىپ تۇرغان. «قۇتلۇق بېشارەت»، «جىيازى تۇزەتكەن ماقالىلەر»، «نەسەبنامە»، «قەدىمنامە تەزكىراتى»، «شۇنزىنىڭ ئومۇمىي بايانلىرى»، «خۇەينەنزى» دېگەن كىتابلاردا يېزىلىشچە، ــ دەيدۇ جىيەن بوزەن ئەپەندى ــ «ئەپسانىۋى شەخسلەرنى ئالاھىدە قىلغان تارىخىي دەۋر جۇڭگونىڭ يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا ھەم ئاخىرقى باسقۇچلىرىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ شەخسلەرنىڭ غەرب خان ئانىسى بىلەن باردى ـ كەلدىلىرىدىن شۇنى قىياس قىلغىلى بولىدۇكى، يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا باسقۇچىدىن كېيىن،

دىن يۆچىلەر بار ئىدى.

پارکېر (E.Parker) خەنزۇچە مەنبەلەرگە ئاساسەن شۇنداق دەيدۇ: ئۇلۇغ يۆچىلەر ئەسلىدە دۇنخۇاڭ بىلەن چىلەن ئارىلىقىدا (يەنى ئېنىقراقى لوپنۇر بىلەن كۆكنۇر ئارىلىقىدا) ياشايتتى. ھۇن باتۇ كەڭرۇ يۆچىلەرگە ھۇجۇم قىلدى، قەرى كەڭرۇ يۆچىلەرنى قىرغىن قىلدى. ئۇلۇغ يۆچىلەر شۇنىڭدىن كېيىن، ھازىرقى قوچۇ يېنىدىن تەڭرىتاغنى ھالقىپ، داۋانغا كەتتى. ئىسسىق كۆلنى ئايلىنىپ، شاش ۋە ئارال كۆلىدىن ئۆتۈپ، ئاندىن شەرقىي جەنۇبقا يۈرۈپ، داشىيا (Bactria كېيىن Toharoi)غا ھۇجۇم قىلىپ بۇلارنى بويسۇندۇردى، ئوكسۇس دەرياسىنىڭ شىمالىنى ئوردا قىلدى. يۆچىلەر داشىيانى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئۇ ئەلنى شىيۇمى، شۇاڭمى، گويشاڭ، شىتۇن، دۇمى دېگەن بەش يابغۇغا بۆلىدۇ. كېيىن كۇشان يابغۇسى كۇزۇلا (kuzuladadphis) قالغان تۆت قىسمىنى يوقىتىدۇ، ئارساكقا ھۇجۇم قىلىپ كابۇلنى ئالىدۇ، ئاندىن يەنە پامىر، كەشمىرلەرنى ئىگەللەيدۇ. كۇزۇلا ئۆلۈپ، ئوغلى يەمە كاتپىس (yemakadphis)خان بولۇپ، پەنجاپنى تارمار قىلىدۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ يۆچىلەر زورىيىپ، چوڭ مەملىكەت ئاتىلىدۇ.

كېيىن، كۇشان زېمىنىدا ياندا (يەندەن) مەملىكىتى ۋۇجۇتقا كەلدى. غەرب تارىخچىلىرى بۇنى Abdals، Viddhals، Hait hals ياكى بىزانىس (ۋىزانتىيە) يازما مەنبەلىرىدە Ephthalites Hephtalitas دەپ ئاتىدى. مانا مۇشۇ ھەر خىل ئاتالغان بىر خەلق تېلې (گاۋگۇي) 15 ئايمىقىدىن بىرى ـ ئابدال ئىدى. (ئەسلەتمە: «ئابدال» ئىران تىلىدا «كەزگۈچى» «تەرك ئەتكۈچى» دېگەن بولىدۇ، ئىران تىلىدا سۆزلەشكۈچىلەر شەرقتىن كۆچۈپ

يەنىلا بىرلىكىكە كېلەلمىدى. «تاغ - دەريالار كىتابى»نىڭ بىر بابىدا «يۆچى» دەپمۇ يېزىلغان.

يۇيىسى، تارىخ كىتابلىرى بويىچە يۆچىلەر شيا جەمەتىنىڭ ئىپتىدائىي ئۇرۇقلىرىدىن ئىدى. ئەسلىدە ئوردۇس تەرەپلىرىدە ياشايتتى، كېيىن ئۇلارنىڭ بىر تارمىقى جۇڭيۈەنگە كۆچۈپ كەلگەن، بىر تارمىقى گەنسۇغا كۆچكەن، يەنە بىر قىسمى بالدۇرقى ماكانىدا قېپقالغان. «مۇتيەنزى تەزكىرىسى»دە ئېيتىلغان «يۇيجۇ يېزىقى» (تۇزلەڭلىكى)، ۋاڭ گوۋېينىڭ ئېنىقلىشىچە، يەنمەن (هازىرقى سەنشى ئۆلكىسىدىكى شيۇي)نىڭ غەربىي شىمالىغا توغرا كېلىدۇ. يۇيچىلەرنىڭ باشقا بىر تارمىقى تارىختىن ئىلگىرىكى دەۋر-دىلا غەربكە قاراپ تارىم ئويمانلىقىغا كۆچكەن. «گۇەنزى، كىچىك ۋىلايەت بابى»دا: «غەربتە كۆچمە قوۋم غەربىدىكى يۇيلەر» دېيىلگەن. «غەربىي يۇيلەر» دېگەن راست بولسا، ئۇ چاغدا بۇلارنى كۆچمە قوۋمغا كۆچۈپ كەتكەن يۇيسلار دېيىشكە بولىدۇ. غەربكە كۆچكەن بۇ يۇيسلەر چۈنچيۇ دەۋرىگە كەلگەندە، «يۆچى» دېگەن نام بىلەن جۇڭگونىڭ ئىچكى رايونلىرىغا مەلۇم بولغان. خەن دەۋ-رىدە بولسا، «يۆچى» دېگەن نام بىلەن غەربىي ئەللەردە نامايان بولغان.

يۆچى — تەلەپپۇز بويىچە تەرجىمە قىلىنغان نام. هازىرقى زامان خەنزۇ تىلىدا yuè-zhi 月氏 دەپ ئوقۇلىدۇ. قەدىمكى دەۋردىكى خەنزۇ تىلىنىڭ تەلەپپۇزى هازىرقى زامانداشكىدىن مۇتلەق پەرقلىنىدۇ. كارلگرېن (Karlgren)نىڭ قەدىمكى خەنزۇ تىلىنىڭ تەلەپپۇز قانۇنىيىتى بويىچە ئوقۇش ئۇسۇلىغا ئاساسلانغاندا، 月氏 تەخمىنەن *Guat-ti، (*Gwat-ti، *Got-ti، *Gut-ti،

شىيا ئۇرۇقى سىستېمىسىدىكى نوپ ـ سىرلار بىلەن تارىم ئويمانلىقىدىكى ئۇرۇقلار ئوتتۇرىسىدا قانداشلىق مەدەنىي مۇناسىۋەت پەيدا بولغان.»

قەدىمكى غەرب خان ئانىسىنىڭ ئىلى تارىم ئويمانلىقىنى كۆرسىتەتتى، غەربىي خەن دەۋرىدە، غەربىي ئەللەر زېمىنىنىڭ دائىرىسى كېڭىيىشى بىلەن، خان ئانىنىڭ ئىلىمۇ يىراقتا سۇرۇلۇپ‌قالغان. بۇ يەردە نوپ ـ سىرلار بىلەن بىللە يەنە يۆچىلەرمۇ ئۇچرايدۇ. بۇ مىللىي گۇرۇپپىنىڭ پائالىيەت دائىرىسى نوپ ـ سىرلارنىڭكىدىنمۇ كەڭرى بولغان. «يۆچى» دېگەن نام خەنزۇچىدا قەدىمكى دەۋردە ھەر خىل خەتلەر بىلەن يېزىلغان: يۈيسى، يۈيجۈ، يۈسى، يۆچى. «گۇەنزى كىتابى»دا ئېيتىلىشچە: يۈيسى ئىلى قاشتاش چېقىدىغان يەر، جۇ سۇلالىسىغا 7 مىڭ 800 چاقىرىم كېلىدۇ. شۇنىڭدەك قارا قۇرۇم تېغى بىلەن بىللە بايان قىلىنىدۇ، بۇنىڭغا قارىغاندا، ھازىرقى خوتەن (ئۇدۇن) تەرەپلىرى ئىكەنلىكىگە گۇمان يوق. چۈنچىيۇ زامانىسىدا (مىلادىدىن ئىلگىرى 722 ــ 488 ـ يىللىرى) تارىم ئويمانلىقىدىكى ئۇرۇقلاردىن جۇڭگونىڭ ئىچكى رايونلىرىغا مەلۇم بولغىنى يۈيسلار ئىدى. كېيىنكى ھۇججەتلەردە بۇ نام ھەر خىل يېزىلغان. مەسىلەن: «زوچيۇمىڭ يىلنامىسى»دا، «يۇي»، «مۇتىيەنزى تەزكىرىسى»دە «يۈيجۈ»، «تارىخىي خاتىرىلەر. داۋان تەزكىرىلىرى»دە «يۆچى». قەدىمكى دەۋردە تىل تاۋۇشلىرى بولۇپ، خەت يوق ئىدى، كېيىنكى دەۋر ئادەملىرى ئۇ تاۋۇشلارنى خەت ئارقىلىق خاتىرىلەپ قويغاچقا، نامنىڭ يېزىلىشىدا مۇنداق ئىختىلاپلارنىڭ بولۇشى مۇقەررەر ئىدى. كېيىن يېزىق مەيدانغا كېلىپ، تەلەپپۇز بويىچە يېزىش (تەرجىمە قىلىش) ئۇسۇلى پەيدا بولدى، نەتىجىدە

گۈچى»، «ماكان تۈتمىغۇچى» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. ئەگەر «يۆچى» — يورتچى دەپ ئوقۇلىدىغان بولسا، «ئاستا يۈرگۈچى»، «سۈرۈلۈپ ماڭغۇچى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. «يۆچى»نىڭ مەنىسى «ماڭغۇچى» «كۆچكۈچى» دېگەندىن ئىبارەت. بىراق، يۇيىشى لاۋتى ئەپەندى «غەربىي ئەللەردە بۇددا دىنى» دېگەن كىتابىدا «ئۇلۇغ يۆچى»نى Jukhära (يۇغار)دەپ ئوقۇغان.

شۇنىڭدەك، يۆچىلەردىن كېيىنكى رۇرەن (رۇرۇ تۈتقۇنلىرى، رۇەن- رۇەن، رۇيرۇي، رۇرۇ)، (دۇيونىڭ ئىيتىشىچە: رۇرەن، بۇلارنى كېيىنكى ۋېي خانلىقى تەيۇۋ زامانىسىدىن كېيىن بىلمەيتتى، تۇرقى ھاشارەتتەك بولغىنى ئۇچۇن، ئۇلارغا رۇەن- رۇەن — سۆرەلگۈچىلەر دەپ نام قويغان؛ سۇك دەۋرىدىكى چى ئۇنى «رۇ- رۇ» دەپ ئاتىغان). «جەنۇبىي چىنامە»دە دېيىلىشىچە؛ «رۇ- رۇلار قورغان- سېپىلنىڭ سىرتىدىكى ئارىلاش غۇزلاردۇر... ھۇنلارنىڭ قەدىمكى ئوردىسىنى ئىگىلەپ، غەربىي ئەللەردە ھەيۋە كۆرسەتتى». «لىياڭنامە»دە: «رۇرۇ ئېلى ھۇنلارنىڭ باشقا خىلىدۇر. ۋېي، جىن دەۋرلىرىدە، ھۇنلار بىرقانچە يۈز، ھەتتا مىڭ تارماقىغا بۆلۈنۈپ، ھەرقايسىسى بىر نام بىلەن ئاتالغان، رۇرۇلار شۇلارنىڭ بىر قىسمىدۇر» دېيىلگەن. بۇلار راسا راۋاج تاپقان چاغلىرىدا، ھەتتا ئۇدۇن (خوتەن) ۋە ئۇيسۇنلەرگىچە بېرىپ يەتكەن. «شىمالىي خانلىق يىلنامىسى»دە دېيىلىشىچە: رۇەن- رۇەنلەر يۇگۇرۇ جەمەتىدىن... يۇگۇرۇ (يۇغۇر) ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى گۇلۇخۇر سۇمكەن ئۆز ئېلىگە باش بولۇپ، ئۆزىگە رۇرەن (ئاۋار) دەپ نام بەرگەن.

تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا، رۇرەنلەر- ئارىلاش غۇزلاردۇر،

Gat-tl*) دەپ ئوقۇلىدۇ. پىللئوتنىڭ پىكرىچە: «شۇنى ئېيتالايمەنكى، 月 خېتى مىلادىنىڭ 5 يۈزىنچى يىللىرىدا ngiwat* دەپ ئوقۇلۇشى مۇمكىن. تاڭ دەۋرىدىكى تۇبۇت تىلىدىن تەرجىمە قىلىپ يېزىش بىلەن يۇەن دەۋرىدىكى پاسپا ئېلىپبەسى بويىچە تەرجىمە قىلىپ يېزىشتا، ṅ ھەرپى بوغۇز-دىماق بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ... شۇنىڭ ئاڭنىڭ خاتىرەنامىلىرىدە Koṅgodaنى "گۇڭ يۈيتو" دەپ يازغان ("يۈي" خېتى ngiwo* دەپ ئوقۇلاتتى) ...تاڭ دەۋرىدىن مىسال ئالساق، ئىران تىلىدىكى "ئاگوز" (agoz)نى خەنزۇچىدا "ئايۇ" ياكى "ئايۇخۇن" دەپ يازغان. يەنە، تۇركىي قەبىلىلەردىن خەنزۇچىدا "چۈيۈ" (处月) دېيىلگەن نامدىكى "يۈ" سۆز بېشىدا كەلمىگەن. قىسقىسى، خەنزۇ تىلىدا قەدىمكى -ng تاۋۇشىنىڭ تەلەپپۇز تەرجىمىسى بويىچە -g يېزىلىشىغا تاڭ دەۋرىدىن مىسالار تېپىلىدۇ.» كونوۋ (Sten KonoW) يۆچى دېگەن نام «تۇخار» دېگەن نام بىلەن يەكۈنلەنگەن، يەنى كۇچانىڭ قەدىمكى نامى، ھەقىقىتەن kuči (گۇچى)، ھازىرقى كۇچا دېگەن نامىلارنىڭ بىر خىل مۇئەننەس يولى بىلەن يېزىلىشىدۇر دەپ ھېسابلايدۇ. يېغىپ ئېيتقاندا، "يۈ" خېتى Kü، gil، göz، göt دەپ ئوقۇلىدۇ. تاڭ دەۋرىدىكى "گۈڭ يۈ" شەھىرى Kun-gis (ھازىرقى كۇنەس، يەنى كۇنگەي مەنسىدىكى يەر نامى) ئىدى. قەدىمكى دەۋردىكى خەنزۇ خەتلىرىنىڭ تەلەپپۇز قىلىش قانۇنىيىتىگە ۋە تەلەپپۇز بويىچە تەرجىمە قىلىنغان نامىلارنىڭ مەنبەلىرىگە ئاساسلانغاندا، شۇنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، "يۆچى"نى كۆچەر (گۆچېر)دەپ ئوقۇشمۇ مۇمكىن، ئۇ چاغدا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «يۇرتەجى» — «كۆچۈپ يۈرگۈچى»، «كەز-

(ئوغۇر)، Ounighour (ئونىغۇر)، Outighour (ئوتىغۇر)، Koutighur (قوتىغۇر)، Sarroughour (ساررۇغۇر) ۋە باشقىلار، دەيدۇ.

ھۇن تىلىدىن ساقلىنىپ قالغان سۆزلەرنى تەھلىل قىلغاندا، تۈركىي تىلغا مورفولوگىيە، لېكسىكا جەھەتتىنلا يېقىن بولۇپ قالماستىن، فونېتىكا جەھەتتىنمۇ ئوخشاشلىقى بار. بۇ تىللارغا تەئەللۇق تىل گۇرۇپپىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي ـ تارىخىي مۇناسىۋەتنى شۇ تىللارنىڭ سىستېماتىك مۇناسىۋەتلىرىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. شۇڭلاشقا، دېگلىن (گاۋگۇي) تىلى بىلەن ھۇن تىلىنىڭ تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى بار. «ۋېينامە»دە دېيىلىشىچە، دېگلىن «تىلى ھۇنلارنىڭ تىلى بىلەن ئوخشاش، گاھىدا ئازراق پەرقلىنىدۇ». جۇملىدىن ھۇن تىلى بىلەن يۆچى تىلىنىڭ ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئاۋار تىلىنىڭمۇ تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى بار. ھۇنلار غەربكە كۆچۈش جەريانىدا، كۆچانىڭ شىمالىدا ئۇلارنىڭ بىر قىسمى قېپقالغان، ھۇنلارنىڭ ئەشۇ قىسمى قۇرغان مەملىكەت، 5 ـ، 6 ـ ئەسىرلەردە «يىپار» دەپ ئاتالغان. «شىمالىي خانلىق يىلنامىسى. غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى»دە، بۇ مەملىكەتنىڭ «ئۆرپ ـ ئادەت ۋە تىلى گاۋگۇيلەرنىڭكىگە ئوخشاش» دەپ قەيت قىلىنغان؛ شۇنىڭدەك، «شىمالىي خانلىقلار يىلنامىسى. تۈركىلەر تەزكىرىسى»دە: ئۇلار «ھۇنلارنىڭ باشقا خىلىدىن» دېيىلگەن.

قەدىمكى دەۋردە «قار» دەپ ئاتالغان (خەنزۇچىدا "گا") يەنە بىر مىللەت بار، بۇلار كىچىك يۆچىلەردىن بۆلۈنۈپ چىققان، كېيىن ھۇنلارغا بېقىنغان. ۋېي، جىن دەۋرلىرىدە، شاڭداڭ (ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىدە) ئولايىتىدە ياشايتتى؛ «غۇز تەزكىرىسى»

شۇڭا ئۇلارنىڭ تىلى ۋەكىللىك خۇسۇسىيەتتىكە ئىگە. بىر مىللەت ياكى ئۇلۇسنى تەتقىق قىلغاندا، ئالدى بىلەن ئۇنىڭ تىلىنى ئېنىقلۇۋېلىش، جۇملىدىن شۇ مىللەتنىڭ قەدىمكى ياشىغان ماكانى دائىرىسىدىكى ئىز-خارابىلىرى بىلەن شۇ مىللەتنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنى بىرلەشتۈرۈپ قاراش، ماددىي مەدەنىيەت تەركىبلىرىنىڭ بىرلىكى ھەر خىل ئىز-سارقىت بولۇپ قالغان تىلدىكى بىرلىكىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغانلىقىنى تەھلىل قىلىش كېرەك. شۇنىڭ بىلەن تىلنىڭ قايسى سىستېمىغا كىرىدىغانلىقىنى پەرق ئېتىش لازىم؛ تىلنىڭ سىستېمىسىنى پەرق ئېتىشتە، تارىخىي تىلشۇناسلىق — سېلىشتۇرما ئۇسۇلىنى قوللىنىشقا توغرا كېلىدۇ.

ھۇنلارنىڭ تىلى توغرىسىدا قالغان ماتېرىياللار يوق دېيەرلىك، پەقەت تارىخ كىتابلىرىدا يېزىلىپ قالغان ئانچە-مۇنچە (ئېنىقراق تامچە-زەررىچە) سۆز-ئىبارىلەرگە قاراپ قىياس قىلىش مۇمكىن.

ياۋروپا تىلشۇناسلىرىدىن تولىسى، مەسىلەن، رېموسات (M.A. Remusat)، شاۋان (Ed.Chavannes)، لاۋفېر (B.Laufer)، پەركېر (E.H.Parker)، پېللىئوت (pelliot)، كرائوس (F.Krause) لار ھۇنلارنى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلق ھېسابلايدۇ. بولۇپمۇ كلاپروت (J.Klaproth) ئۆزىنىڭ «Sur Ldeutite des Tou-kiue et les Hiongnu avec les Turcs» دېگەن ئىلمىي ماقالىسىدە، ۋىزانتىيە تارىخچىلىرى نىكىتا (Nikita)، گرامماتىك (Lev Grammatik)، جورجى (Georgi) لارنىڭ «Oungri» (ئونغۇرى) لار ھۇنلاردۇر دېگەن مەلۇماتىغا ئاساسلىنىپ، ھۇن قەبىلىلىرىنىڭ ئىچىدە گاۋگۈي (ئۇيغۇر) قەبىلىلىرىنىڭ نامىلىرى، بىلەن ئوخشاش نامىلار بارلىقىنى تاپقان. مەسىلەن، Oghur

دېمەكدۇر. بۇ ــ قوشۇن چىقىپ قوغلىسا ــ تىركەشسە، لېۋ ياۋ قولغا چۈشىدۇ، دېگەن گەپ بولىدۇ.» بۇ ئېھتىمال ھۇنلار · غەربكە كۆچكەندە كۆچا تەرەپلەرگە جايلاشقان قىسمىنىڭ تىلىدىن قالغان مىسال بولسا كېرەك. بۇ غەربىي دىيارىدىن «بو» يەنى «پۈسپا» فامىلىلىك بۇددو چىنگا سۆزلىگەن تىل.

قىسقىسى، ھۇن، يۆچى (كېيىن رۇرەن يەنى ئاۋار)لار ئالتاي تىلى سىستېمىسىدىكى تۈغقان ئۇلۇسلاردۇر. بۇ ئۇلۇسلارنىڭ تىللىرى تارىم ئويمانلىقىدىكى خەلقلەرنىڭ تىللىرىغا مەلۇم تەسىر بەرگەن.

بەزى ياۋروپا ئالىملىرى تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي ۋە جەنۇبىدىكى قەدىمكى يەرلىك ئاھالىنى ساكلاردىن دەپ ھېسابلاپ، «ساكلارنىڭ ئەسلى يۇرتى ئىران، ئۇلار ئىران تىلىدا سۆزلىشەتتى»، شۇڭا تارىم ئويمانلىقىدىكى ئاھالىنىڭ تىلىنى «شەرقىي ئىران تىلى»غا كىرىدۇ دېگەن مۇلاھىزە بىلەن، ساكلارنى ئارىيانلار قاتارىغا كىرگۈزىدۇ. (سوۋېت ئىتتىپاقىدىن) بېرنشتام 1948 ــ يىلى مەركىزىي تەكرىتاغ ۋە پامىر رايونىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشىش ماتېرىياللىرىغا ئاساسەن شۇنداق دەيدۇ: ستىرابون، پتولېمېيلەر ئىماۋۇس ــ پامىر يېنىدا ھۇنلار بار دەپ يازغان، كۇشانلار شۇلارنىڭ تەسىرى بىلەن تۇركلەشكەن؛ نەتىجىدە تۇركىي ئالامەتلىك يېڭى ئېتنىك گۇرۇھ ۋە مەدەنىيەت تېپى پەيدا بولغان. تىل ماتېرىيالى بولمىغاچقا، سۇلې (كاشغەر) تەرەپلىرىدىكى ئاھالىنىڭ جىنسىي خاسلىقىنى ئېنىقلاش تەس. لېكىن شۇنىسى روشەنكى، يۆچىلەر مىلادىدىن ئىلگىرى ۋە كېيىن شەرققە قاراپ راۋاجلىنىپ، خېلى زامانلارغىچە سۇلې ــ كۆچا تەرەپلىرىنى كونترول قىلغان.

«ئۇچ پادىشاھلىق ئەھۋالاتى». ۋېي ئەھۋالاتى»دا «غەربىي

گه (زارو ـ ئاسترنزمغا) ئېتىقات قىلاتتى؛ جىن زامانىسىدا، قارلار ـ دىن شىل كېيىنكى جاۋ خانلىقىنى قۇرۇپ، 16 دۆلەتتىن بىرى بولغان. «ۋېيىنامە» 95 ـ جىلد، 83 ـ تەزكىرىسىدە: «قارلاردىن شىل، تەخەللۇسى شىلۇك، لەقەمى بىل. ئۇلار بالدۇر ھۇنلارنىڭ باشقا خىلىدىن ئىدى» دېيىلگەن. جىن زامانىسىدا، بۇدا چىڭ (Buddho Ching)دېگەن غەربىي ئەللىك كىشى لوياڭغا كېلىپ دىن تارقاتقان ۋە شىلغا مەدەت بەرگەنىدى. ئۇ مۆجىزە كۆرسىتەتتى، قوڭغۇراقنىڭ ئاۋازىغا قاراپ كارامەت قىلاتتى. ئاشۇنداق كارامەت قىلىپ ئېيتقان گەپلىرىدىن ئىككى جۈملە ساقلىنىپ قالغان، بۇ خۇددى ھۇن ياكى تۈرك تىلىغا ئوخشايدۇ. مەسىلەن، «جىنىنامە» 95 ـ جىلد 65 ـ تەزكىرىسىدە مۇنداق يېزىلغان: «بۇددو چىنگا... ئەسلى بو جەمەتتىدىن (كۇچا پادىشاھ جەمەتىنىڭ فامىلىسى بو يەنى Puspa ئىدى)، كىچىك ۋاقتىدا "داۋ" تەرىقىتىنى ئۆگەنگەن، كارامەت كۆرسەتكەن ئۇستا ئىدى، يۈكجيانىڭ 4 ـ يىلى (مىلادى 310 ـ يىلى) لوياڭغا كېلىپ ئورۇنلاشقان، ئۆزى 100 ياشتىن ئاشتىم دەيتتى... قوڭغۇراقنىڭ ئاۋازىغا قاراپ ياخشى ـ يامانلىقنى ئېيتىپ بېرەتتى.»، «لوياڭدا باسمىچىلار مالمانچىلىقى بولدى... لېيۇياۋ لوياڭغا ھۇجۇم قىلغاندا، شىل بېرىپ ياردەم بەرمەكچى بولغانىدى، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلىرى ياردەم بەرگىلى بولمايدۇ، دەپ توسۇشتى. شىل ئاخىر بۇددوچىنگانى زىيارەت قىلدى. چىنگا مۇنداق دېدى: «قوڭغۇراق دەيدۇكى: سۇچى تىرەگەن، بۇگۇ قورىتۇتان (شيۇجى تىلى گاك، بۇگۇ كۇتۇداك) بۇ قار تىلدۇر». سۇچى قوشۇن دېمەكتۇر؛ تىرەگەن چىقىپ قوغلىغان دېمەكتۇر؛ بۇگۇ لېيۇياۋنىڭ غۇزچە ئېتىدۇر؛ قورتۇتان ــ قولغا چۈشكەن

ئۇيغۇرلار بۇددا نوملىرىنى تەرجىمە قىلغانلىرىدا، ئۆزىنىڭ تىلىغا يېقىنراق بولغان "توخرى" تىلىدىن تەرجىمە قىلغان. پېللىئوت (Paul Pelliot)نىڭ پىكرىچە، توخار تىلى جۇڭگولۇقلار ئولۇغ يۆچى دەپ ئاتىغان خەلقنىڭ تىلىدۇر، مۇشۇ تىلدا يېزىلغان بۇددا نوملىرى كۆپىنچە تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرا شىمالىدىكى كۇچا ۋە شەرقىدىكى تۇرپانلاردىن تېپىلدى. ئاخىرىدا ئۇ يەنە: شەرقىي ئىران تىلى پارىسلارنىڭ قەدىمكى تىلىدۇر، يەنى جۇڭگولۇقلار ئارساك دەپ ئاتىغان ئەلنىڭ تىلىدۇر، دەيدۇ. بۇ تىلدا يېزىلغان ئورام كىتابلار تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىدا خوتەن بىلەن دۇنخۇاڭنىڭ ئارىلىقىدىن كۆپ تېپىلغان. كېيىنكى سوغد تىلى ئىران تىللىرى گۇرۇپپىسىغا كىرىدۇ. پېللىئوت ئۇلارنى، بۇددا دىنىنىڭ بارا-بارا شەرققە قاراپ كېڭىيىشىگە ۋاستىچىلىق قىلغان مەۋقەسىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئىران تىللىرىغا مەنسۇپ مىللەت، دەپ ھېسابلايدۇ-دە، بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىشىدا شۇلار خىزمەت كۆرسەتكەن دەپ، تۇركىي تىلدىكى مىللەتلەرنىڭ كۆرسەتكەن خىزمەتلىرىنى ئېتىراپ قىلمايدۇ. بۇ—بىر تەرەپلىمە نۇقتىنىنەزەردۇر. پىشچېل (Pischel) ئۆزىنىڭ بىر دوكلادىدا: «سېگ (E.Siegk) ۋە سېگلىڭ (W.Siegling)لار توخار دەپ ئاتالغان تىلنى يۆچى تىلى دەيدۇ» دەپ تەكىتلىگەن. توخار تىلىدىكى «پراتىموكسا»، كۇچانىڭ يېنىدىن تېپىلغان ئولۇغ يۆچى تىلى يەنى توخار تىلىدا يېزىلغان «سارۋاستۋادىن»نىڭ كەمتۈك جىلدىدە، شۇنىڭدەك كۇچالىق مەشھۇر تەرجىمان كۇماراجىۋا «داسابىكسۇنى سالا»نى ئولۇغ يۆچى تىلىدىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان. 1907-يىلى مۇللېرنىڭ ئېكسپېدىتسىيە (قېدىرىش) دوكلادىدا دېيىلىشىچە، ئۇلار تاپقان «مايىتريا ۋياكارانا»-

رۇئلار تەزكىرىسى»دىن نەقىل كەلتۇرۇلۇپ: «دۇنخۇاڭنىڭ غەربىدىن نەنسەنگىچە، نوپ ـ سىر (چازقىلىق)نىڭ غەربىدىن كۆكئارتقىچە بىر-قانچە مىڭ لى يەردە يۆچى قوۋمى "بار" دېيىلگەن. يۆچىلار "داخا"غا كۆچۈپ بېرىپ ئولتۇراقلاشقاندىن كېيىن، قارۇشتى يېزىقىنى قوللانغان. ھىندىستانىنىڭ ئەڭ بالىدۇرقى يېزىقى قارۇشتى يېزىقى ئىدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئاخمانىلار (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 6 ــ 4 ـ ئەسىرلەر) ئوردۇسىدا قوللىنىلغان ئارامى يېزىقىدىن ئېلىنغان، ئاخمانىلار ئارامى يېزىقىنى ھىندىستانغا ئېلىپ كىرگەن. بۇ يېزىق داخا رايونىدىمۇ قوللىنىلغان. يۆچىلار داخا يەرلىرىنى بۆلۈپ ئىدارە قىلغاندا يابغۇ تۇزۇمىنى قوللانغان. كۇزۇلا دادىپىس پادىشاھ بولۇپ، "كۇشان" پادىشاھى ئاتالغانىدا، ئۇنىڭ چىقارغان تەڭگە پۇلىدا قارۇشتى يېزىقى بىلەن تۇركچە ئەمەل نامى "يابغۇ"، يەنى سانسكرىتلاشقان yavugasa ياكى vaŭsasa ئويۇلغان. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، يۆچىلار غەربكە كۆچۈپ "داخا"نى يېڭى ئىشغال قىلغان چاغلىرىدا، ئۆز تىلىدا يەنى "ئالتاي تىلى"دا سۆزلىشەتتى. "داخا" رايونىدا ئولتۇراقلىشىپ جەريانىدا غەربتىكى يېقىن قوشنىسى ئارساكلار (پارفىيە)نىڭ، جەنۇبتىكى ھەقەمسايەسى ھىندىستاننىڭ مەدەنىيەتلىرىنى، شۇنىڭدەك گىرىك ئاملىلىرى سىڭگەن يەرلىك (كۇشان) مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلغان، شۇنىڭ بىلەن تىلىدا سان ۋە سۈپەت ئۆزگىرىشى بولۇشقا باشلىغان. شۇ سەۋەبتىن، كېيىنكى چاغلاردىكى تۇخار تىلى «شەرقىي ئىران تىلىنىڭ تارمىقى» دەپ ئاتىلىپ قالغان. لېكىن ئەمەلىيەتتە، يۆچى ياكى تۇخار تىلى ساپ ئىران تىلى ئەمەس، بەلكى ئىران ـ ھىندىچىلاشقان ئالتاي سىستېمىسىدىكى تىل گۇرۇپپىسىدۇر. شۇڭا، كېيىنكى كۇنلەردە

قوۋمىدىن» دەپ ئېنىق ئېيتقان. «تاڭنامە»دە: «گاۋزۇ دياناڭى قوبۇل قىلغان، كۆچا پادىشاھى سۇۋارنا بوسىگە ئەلچى ئەۋەتكەن. كېيىن بۇ ئۆلۈپ، ئوغلى سۇۋارناتى پادىشاھ بولۇپ، ئىسكەن باغا ئىلتەبەر دەپ ئاتالغان» (بۇ تۈركچە مەنىسىپ نامىدۇر) دېيىلگەن. «سۇڭ زامانىسىدىكى پازىل راھىپ تەزكىرىسى»دە يەنچۇڭ دانىشمەنڭ سۆزىنى نەقىل كەلتۈرۈپ: «پەنجاپىنىڭ سۇتىرا، ۋىنايالىرى كۇچاغا تارقالغاندا، كۇچالىقلار پەنجاپ تىلىنى چۈشەنمەي، پەنجاپىنى ئىنەتىكەك ئېيلى دەپ ئاتىغان، شۇنىڭ بىلەن ئۆز تىلىغا تەرجىمە قىلغان. چۈشىنىشكە ئوڭاي بولغانلىرى سانسكرىت تىلى بويىچە ساقلانغان. شۇڭا، غۇز-سانسكرىت تىللىرىدا تەڭ ئۇچرايدۇ» دېيىلگەن. لېۋى: «جۇڭيۈەنگە بۇددا دىنى يېڭى كىرگەن چاغلاردا قوللىنىلغان تەرجىمە تىلى تەلەپپۇز ۋە مەنە جەھەتلەردىن كۆچا تىلىغا يېقىن كېلىدۇ. سانسكرىت تىلىدىن يىراق، دېمەك، ۋاستە ئارقىلىق كىرگەن، بۇنىڭدىن مەلۇمكى، بۇ تىلىنىڭ رولى چوڭ بولغان» دەيدۇ. كۇچادا ھۇن، يۆچى، تۈركىلەر دائىم ئۇچرىشىپ تۇرغانلىقتىن ۋە بىر-بىرىگە سىڭگەنلىكتىن، كۇچا تىلىدا بىرمۇنچە تۈركىي ئېلىمېنتلار پەيدا بولغان. مەسىلەن، تۈركىي تىلىدىكى (كۈن) كۇچا تىلىدا koun دېيىلىدۇ؛ شۇنىڭدەك تۈركىي تىلىدىمۇ بىرمۇنچە كۇچا تىلىنىڭ سۆزلىرى ئۇچرايدۇ، مەسىلەن، كۇچا تىلىدىكى tumahe (tümän) يەنى «تۈمەن» (ئون مىڭ) تۈركىي تىلىدا tüməп (تۈمەن) دېيىلىدۇ. كۇچا تىلىدىمۇ تۈركىي تىلىدىكىگە ئوخشاش سۆزنىڭ ئاخىرىدا ئۆزگىرىش كۆپ بولىدۇ؛ فونېتىكا جەھەتتىن ئادەتتە سۆز بېشىدا كىنۇنچە P كېلىدۇ؛ پېئىللارنىڭ تومۇرى كۆپىنچە يەككە بوغۇملۇق كېلىدۇ.

نىڭ مۇقەددىمىسى ئاخىردا ئەنەتكەك (ھىندى) تىلىدىن توخرى تىلىغا ئۆرۈلگەن، ئاندىن توخرى تىلىدىن تۇرك تىلىغا ئۆرۈلگەن دەپ قەيت قىلىنغان. پىللىئوت 1907 - يىلىنىڭ بېشىدا، باي بىلەن سايرام ئارىلىقىدىكى ئېگىزلىكتە يول ئۇستىدىكى شالدىراڭدىن براھما يېزىقىدىكى تارىشا پۈتۈك قېزىۋالغان. تىل جەھەتتىن، مۇللېر ۋاقتىنچە ئۇنىڭغا "B توخار تىلى" دەپ نام قويغان؛ لېۋى بولسا، «مەن ئۇنىڭ مەنبەسىگە قاراپ ئۇنىڭغا كۇچا تىلى دەپ ئات قويدۇم... بۇ تىل دۇلدۇل ئوقۇرمىكى ئىبادەتخانا (يەنى مىڭ ئۆيلەر) دىلا ئىشلىتىلىپ قالماستىن، ساراي - ئوردىنىڭ يول خەت-لىرىدىمۇ قوللىنىلغان» دەيدۇ. ئۇنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، 3 - تارىشىدىكى ئېنىق بولمىغان Piñkam (يازماق، پۈتمەك) سۆزى، بىزنىڭچە، تۇركىي تىلىدىكى Pitkän (پۈتكەن، پىتكەن يەنى يازغان) سۆزىگە ناھايىتى يېقىن كېلىدۇ. يەنە مىسالغا ئالساق، bisi (كۇچا تىلىدا يۈك - تۇك ياكى ئالا - بۇلا دېگەن سۆز)نى bisi ياكى Pisi دەپ ئوقۇشمۇ مۇمكىن (قەدىمكى ئويغۇر تىلىدا «پىسە» — ئالا مەنىسىدە) بۇ سۆزنى بىر خىل كۆن - تېرە دەپ چۈشەندۈرۈشمۇ مۇمكىن، ھازىرقى كۇنىدە bisho (بىشو — ئاياق كىيىمگە ئەستەر قىلىدىغان ئاق قېرىم). لېۋى يەنە «B دىئالېكتى جۇڭگونىڭ شىنجاڭ تەۋەسىدىكى كۇچا دېگەن كىچىك ئەلنىڭ ئەدەبىي تىلى، ھۆكۈمەت تىلى، دىنىي تىلدۇر» دەيدۇ. لېكىن بەزى ئالىملار قەدىمىدە ئارىيانلارنىڭ بىر تارمىقى شىنجاڭغا كۆچۈپ كەلگەن دەيدۇ. شۇڭا، لۇمان (Leumann) خاتا ھالدا ئارىيان تىلى دېسە، لۇدېرس (Luders) ساك تىلى دەپ ھېسابلايدۇ. شۇەنزاڭ «غەربىي ئەل خاتىرىلىرى»دە «بۇ ئەلنىڭ پادىشاھى كۇچا

كىگە ئاساسلانغان ۋە لېكىن ئانچە-مۇنچە ئۆزگەرتكەن: ئەمما تىلى بولسا بۇ ئەلدىكى خەلقنىڭ مىجەزى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، باشقا ئەللەرنىڭكىدىن پەرقلىنىدۇ، ھىندى تىلىمۇ ئەمەس، جۈڭگو تىلىنىڭ ئۆزگەرمىسىمۇ ئەمەس، دەپ يازغان. ستەين نىيە خارابىسىدىن تاپقان قارۇشتى يېزىقىدىكى خاتىرىلەر ھەقىقەتەن ھىندى تىلىمۇ ئەمەس، ئىران تىلىمۇ ئەمەس، شۇنىڭدەك تۈركىي تىلىمۇ ئەمەس. ئۇنىڭدا قوللىنىلغان نام-ئاتالغۇلار تۈبۈت تىلىدىن ئېلىنغاندەك قىلىدۇ. ستەين يەنە دەندان ئۆيلەك ۋە ئەندىرەدىن تاپقان قەدىمكى كىتابلار، ھورنلې (R.Hoernle)نىڭ تەتقىقاتى بويىچە تۈرك ۋە موڭغۇل تىللىرىدىن تەركىب تاپقان يەكىكە بوغۇمىلۇق تۈبۈت تىلىدۇر. مىلادىدىن ئىلگىرى شەرقتىكى دى-چياڭ-لارنىڭ غەربىكە كۆچكەنلىكى توغرىسىدىكى تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسەن، شۇنى تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇكى، خوتەن ۋادىسىغا كۆچۈپ كەلگەن چياڭلارنىڭ بىر قىسمى ئولتۇراقلىشىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، خوتەن رايونىدا چياڭ تىلى بىلەن ئارىلاش بىر تىلمۇ بولغان. چياڭ تىلى بىلەن تۈبۈت تىلى يېقىن بولغانلىقى ئۈچۈن، ياۋروپا ئالىملىرى خوتەن تىلىنى تۈبۈت تىلى دەپ ھېسابلايدۇ. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ دېيىشىچە، خوتەنلىكلەرنىڭ بىر قىسمى چەتئەل كۆچۈپ كەلگەنلەردۇر. بۇددا دىنى كىرگەندىن كېيىن، ھىندى تىلى بارا-بارا يەرلىك ئاھالىنىڭ تۇرمۇشىغا سىڭىشكە باشلاپ، خوتەنلىكلەرنىڭ تىلىدىكى سۆزلەردە سانسكرىتچە ئاملار پەيدا بولغان، كېيىن يۆچىلار غەربتىن يەنە شەرققە كېڭىيىپ، خوتەننى بىرقانچە يۈز يىل كونترول قىلغىنى ئۈچۈن، يۆچى تىلىنىڭ تەسىرىمۇ سىڭگەن.

دېمەك، كۇچا تىلى دېگەنلىك يۆچى تىلى دېگەنلىكتۇر، يۆچى تىلىنىڭ كېيىنكى ئاتلىشى "توخرى" تىلىدۇر. بۇ تىل ئاساسىي جەھەتتىن ئالتاي تىلى سىستېمىسىغا كىرىدۇ.

لېكىن شۇنى ئېتىراپ قىلماي بولمايدىكى، قەشقەر تەرەپلىرىدە سۇغد (سۇغداق) تىلىدا سۆزلىشىدىغان قىسمەن ئاھالىمۇ بار ئىدى. ئۇلار كۆپىنچە سودا - سېتىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. يەرلىك ئاھالىنىڭ تىلى ئۇلارنىڭ تىلىدىن پەرقلىنەتتى. شۇەنزاڭ قەشقەر توغرىسىدا «ئۇنىڭ تىل - ئىسبارە، تەلەپپۇزى باشقا ئەللەرنىڭكىدىن پەرقلىنىدۇ» دەپ يازغان (باشقا ئەللەر دېگىنى كۆكئارتنىڭ غەربىدىكى ئەللەرنى كۆرسىتىدۇ). دەرۋەقە، ئۆز ئارا ئۇچرىشىش ۋە باردى - كەلدى قىلىش ھەمدە ئارىلاش ياشاش جەريانىدا، ئۇلارنىڭ تىللىرى بىر - بىرىگە تەسىر قىلغان.

تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىدىكى خوتەن تەرەپلىرىدە يەنە بىر خىل تىل بار ئىدى. ئالىملار ئادەتتە بۇ تىلنى «ھىندۇ تىلى» دېيىشىدۇ. مەسىلەن، 3 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا غەربىي شىمالى ھىندىستاننىڭ قەدىمكى Prakit يەرلىك تىلىغا ئوخشاپ كېتىدىغان ئىل خوتەن تەرەپلىرىدە ئومۇملىشىپ، كۇنىدىلىك مەمۇرىيەتتە ئىشلىتىلەتتى دېيىشىدۇ. گولۇبىيېۋنىڭ سۆزىگە قارىغاندا، دۇتىرېل تەكشۈرۈش ئۆمىكى (Dutreil de Rhins) 1892 - يىلى خوتەننىڭ غەربىي جەنۇبىدا بىر پارچە ھىندىچە كىتاب سېتىۋالغان، قېيىن توزغا قارۇشتى ئىلىپپەسى بىلەن يېزىلغان بولۇپ، مەزمۇنى ھىندىستاننىڭ قارا تىلى (Prakrit)دىكى «دارماپادا» نومى ئىكەن، يېزىلغان ۋاقتى ئەڭ كېيىن دېگەندە مىلادى 2 - ئەسىردىن بېرى ئەمەس. ئەمما، شۇەنزاڭ: بۇ ئەلنىڭ يېزىق - پۇتۇكىنى ھىندىنىڭ

ئېگىز، بۇرنى كەڭ ھەم قېلىن، چاچلىرى قارا، كۆزلىرى قوڭۇر دەپ ھېسابلايدۇ؛ شۇنىڭدەك، ئەڭ دەسلەپتە شەرقتىن كۆچۈپ كەلگەنلەر تۈبۈت جىنسى بولىدىغان بولسا، ئۇدۇن (خوتەن)نىڭ ئەسلى ئاھالىسى ھىندۇ ـ ئارىيان جىنسى ئەمەس، بەلكى موڭغۇلوئىدقا ياتىدىغان ئارىلىق جىنسدۇر، دەيدۇ. بىراق، ھازىرقى خوتەنلىكلەر بۇ جىنسقا پۈتۈنلەي ئوخشىمايدۇ، ئادەتتە قاڭشارلىق، كۆزلىرى چوڭقۇر ۋە قارا ـ قوڭۇر، چاچلىرى قارا كېلىدۇ. «خۇەينەنزى»نىڭ ئاممىنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرى توغرىسىدىكى تەرىپنامىسىدە: «غۇز، خار، ھۇنلار چاچلىرىنى كەينىگە تاشلاپ ئۇچىنى تۇگۇۋالىدۇ» دېيىلگەن.

ئەمدى، ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىيالىلارنى كۆرۈپ چىقايلى. ئۇرۇمچى نەسەندىكى يۇرغول، توقسۇن ئالغۇيدىكى قەدىمكى قەبرىلەرنى تەكشۈرگەندە، مۇردىلارنىڭ چاچلىرى ئۇزۇن ئۆرۈمە چاچ بولۇپ، يىپەك تور شەكلىدىكى خالتىغا ئورالغان؛ كۆزلىرى چوڭقۇر، قاڭشىرى ئېگىز. نىيە خارابىسىدىن تېپىلغان قەبرىدە، ئەر مۇردىنىڭ كۆزى چوڭقۇر، قاڭشىرى ئېگىز، چاچلىرى قارا؛ ئايال مۇردىنىڭ چاچلىرى نۇرغۇن تال ئۆرۈمە، قولىغا ئۇزۇك سالغان، بوينىغا زۇننۇق (بويۇن مونچاق) ئاسقان. تاشقورغانىدا تېپىلغان قەدىمكى قەبرىلەردىنمۇ شۇنداق قىياپەتتىكى مۇردىلار چىقتى: ئەرلەرنىڭ كۆزلىرى چوڭقۇر، قاڭشىرى ئېگىز، چاچلىرى قارا؛ ئايال نۇرغۇن ئۆرۈمە چاچلىق، قولىغا ئۇزۇك سالغان، بوينىغا مونچاق ئاسقان. يېقىندا، مىرەندىن تېپىلغان مۇردىمۇ شۇ تىپقا كىرىدۇ، ئەر مۇردىنىڭ ئوڭ يوتىسىنىڭ ئۈستىدە سانچىلىپ قالغان يا باشقىمۇ بار. مۇشۇنداق جىنستىكى ئادەملەر شىمالىي شىنجاڭدىكى موڭغۇل-

خوتەن تىلى ئەزەلدىنلا نوقۇل ھىندى-ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسىدىكى تىل ئەمەس. مىلادىدىن ئىلگىرى ۋە كېيىن ھۇن، يۆچى، تۈرك، تۇبۇت، ئۇيغۇرلارنىڭ تەسىرلىرى ئۆتۈشكە باشلاپ، 6-ئەسىردىلا تۈركچىلىشىشكە يۈزلەنگەن.

خەلقلەرنىڭ جىنسىي خاسلىقىنى پەرق ئېتىشتىكى يەنە بىر ئاساس — قىياپەتدۇر. «ۋېنامە. غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى» ئۇدۇن ماددىسىدا: «قوچۇنىڭ غەربىدىكى ئەللەرنىڭ كىشىلىرى كۆزلىرى چوڭقۇر، بۇرۇنلىرى قاڭشارلىق كېلىدۇ» دېيىلگەن. جاڭ چىيەن چاڭئەنگە قايتقاندىن كېيىن، بۇرۇنلىرى قاڭشارلىق، كۆزلىرى كۆك، چاچلىرى بۇدۇر، ئەت-ئۆڭلىرى قېنىق تۈسلۈك، كىيىملىرى خىلمۇ-خىل غەربىي دىيار ئادەملىرى چاڭئەنگە كېلىشكە باشلىغان. ۋاڭ گوۋېينىڭ تەتقىقاتى بويىچە: «كۆزلىرى چوڭقۇر، ساقاللىق كىشىلەر غەربىي غۇزلارلا بولۇپ قالماستىن، قەدىمكى دەۋردە غۇز دەپ ئاتالغان ھۇنلارمۇ شۇنداق بولۇشى مۇمكىن... جىن دەۋرىدىكى قار-غۇزلىرى تەھقىق ھۇنلارنىڭ باشقا خىلىدۇر، ئۇلارنىڭ سىياقى بۇرنى قاڭشارلىق، كۆپ ساقاللىق بولۇپ، غەربىي غۇزلاردىن پەرقى يوق، قەدىمكى ھۇنلاردىن دەپ بىلىشكە بولىدۇ.» بۇ پىكىرگە قوشۇلمايدىغان ئالىملارمۇ بار. گېتى تارىخچىسى جوردانىس (Jordanis) ھۇنلارنىڭ قىياپىتىنى تەسۋىرلىگىنىدە: ئۇلارنىڭ باشلىرى دۈگىلەك، ئەت-تېرىسى قارامتۇل، كۆزلىرى يېڭنە تۆشۈكىدەك، جۇغى كىچىك دەيدۇ. بۇ — موڭغۇل جىنسىنىڭ ئالامەتلىرىدۇر.

روكخىل (Rockhll) تۇبۇت جىنسى ساپ «دروپا تىپى» (Drup type) بولۇپ، بويى قىسقا، بېشى دىققاق، مەڭىز سۆڭىگى

يەرلىك ئاھالە پۇتۇنلەي مۇڭغۇل جىنسىدىنمۇ ئەمەس، ئارىيان جىنسىدىنمۇ ئەمەس، بەلكى موڭغۇل جىنسى بىلەن ئارىيان جىنسى ئارىلاشقان، ئېنىقراق ئېيتقاندا تۇران جىنسىدۇر.

ئەمدى، تارىم ئاھالىسىنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىگە دائىر بەزى ئىز ـ سالقىتلار توغرىسىدا ئىزدىنىپ باقايلى.

كۆچمەنچى خەلقىنىڭ دەسلەپكى دەپنە قىلىش (جەسەتنى كۆمۈش) ئۇسۇلى قەبرە ئۇسۇلىدۇر. ئاساسەن تاش قەبرىلەرنى ياسايتتى، يەنى ئورەك قېزىۋېلىپ، تۆت تەرىپىنى شىبەن تاش بىلەن قوپۇرۇپ چىقىدۇ، جەسەتنى ۋە جەسەت بۇيۇملىرىنى ئۇ يەرگە قويۇپ، ئۈستىنى يېپىپ تاشلايدۇ. چۆل ـ باياۋان بويلىرىدا ئول ـ تۇراقلاشقان دېھقانچىلىق قەبىلىلىرى كۆپىنچە ياغاچ قەبرە ئۇسۇلىنى قوللىناتتى. نەنسەن ۋە تاشقورغاندىن تېپىلغان قەدىمكى قەبرىلەرنىڭ لەھەتلىرى ئومۇمەن شىمالغا قارىتىلغان، بۇ «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»دىكى "چوڭى سولدا ۋە شىمالغا قارايدۇ" دېگەن سۆز بىلەن ئالاقىسى بار. "ئۆلۈكنى ئۇزاتقاندا، ساندۇقلۇق قەبرىگە ئالتۇن ـ كۈمۈش جابدۇقلىرى ۋە كىيىم ـ كېچەك ـ لىرى بىلەن قويۇلدۇ."

«تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»دە دېيىلىشىچە: كۈننىڭ ياخشىسى بۇرچىنىڭ 5 ـ ، 6 ـ دەرىجىلىرىگە كەلگىنىدۇر. (ياپون) لۇڭجۇەن زىيەننىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر شەرھىنىڭ دەللىلىرى»دە چىەن‌داجاۋ: 5 ـ ، 6 ـ بۇرچىدا كەلگەن كۈن ياخشى سانىلىدۇ، دەيدۇ. «تارىخىي خاتىرىلەر»دە يەنە: بىرەر ئىش قىلماق بولغاندا يۈلتۇز بىلەن ئايغا قارايدۇ، ئاي تولۇن يورۇق بولسا ھۇجۇمغا ئۆتىدۇ؛ ئاي كەمتۈك بولسا، چېكىنىدۇ دەپ يېزىلغان. بۇ ئادەت

كۆرەنىڭ سارتۆپە ۋە مۇزارت يايلىقىدىكى شوتىدىنمۇ تېپىلدى.

پرژېۋالسكي 1876 - يىلى لوپنۇردىن بىرمۇنچە خارابىلەرنى تاپقان. بۇ قەدىمكى خارابىدىن ستەينىمۇ نۇرغۇن ئاسارئەتىقەلەرنى يىغىۋالغان. پرژېۋالسكي «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سەپەر» (1888 - يىلى) دېگەن ماتېرىيالدا: «گاھىدا ياغاچ ساندۇقلۇق قەبرىلەر يولۇقتى. ئۇنىڭدىكى جەسەت... ئوبدان ساقلىنىپ قالغان. ئەرنىڭ بويى ئېگىز ھەم ئۇزۇن چېچى بار؛ ئايالنىڭ چاچلىرى ئۆرۈمە، كىيىمى يۇڭدىن توقۇلغان...» دەپ يازىدۇ، گاھىدا جەسەتنىڭ يانلىرىدا ئات - قويلارنىڭ سۆڭەكلىرى ئۇچرىغانلىقىنى ئەسكەرتىدۇ.

تارىخىي ماتېرىياللارغا قارىغاندا، رۇرۇ (ئاۋار) ۋە تۈركلەر - نىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى ئاساسەن ئوخشايدۇ. مەسىلەن، «شىمالىي خانلىق تارىخى»دا: «رۇرۇلار چاچلىرىنى ئۆرۈپ سول تەرەپكە تاشلاپ قويىدۇ»... «تۈركلەر...نىڭ ئادىتىدە چاچلىرىنى سول تەرەپكە سېلىندۇرۇۋالىدۇ» دېيىلگەن.

بۇ قىياپەتلەر كافكاز جىنسىنىڭ چوڭقۇر كۆز، ئېگىز بۇرۇن، ئۇزۇن بويى، يوغان كۆز، ئاق ئەتلىك دېگەندەك ئالامەتلىرىگە ئوخشىمايدۇ، ھالبۇكى بۇلار ئارىيان جىنسىدىندۇر. بەزى ئالىملار تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىدىكى ئاھالىنى ئارىيانلاردىن دەيدۇ. بىراق بۇلارمۇ ھىندى - ئىران ئارىيانلىرىنىڭ قىياپەتلىرىگە ئوخشىمايدۇ. «يەتتە راۋان نوم»دا ئارىيانلارنىڭ قىياپىتى مۇنداق تەسۋىرلەنگەن: «ئۇلۇغى تاتاگاتانىڭ ئالدىغا كېلىپ ئولتۇردى، ئۇ ئاق ئۆڭلۈك، شاتۇتىنىڭ تۇمشۇقىدەك ئىلمەك بۇرۇنلۇق ئادەم ئىدى.»

شۇ سەۋەبتىن مۇنداق دېيىش مۇمكىن: تارىم ئويمانلىقىدىكى

ئۆرپ-ئادەتتىدە، ھەر يىلى ئۇچ ئەجدىھا ئىبادەتخانىسىدا كۆك ئىلاھىغا نەزىر قىلىدۇ، دەپ يېزىلغان.

چياڭلارنىڭ ئېتىقادى توغرىسىدا، «كېيىنكى خەننامە. غەربىي چياڭلار تەزكىرىسى»دە: چياڭلار شەمشەر بىلەن غارغا مۆكۈنۈۋالغانىدى، قوغلاپ كەلگەن جىنلىقلار غارنىڭ ئاغزىغا ئوت قويۇۋەتتى، غاردا يولۇاستەك قىياپەت كۆرۈنۈپ، ئوتنى توساپ قالدى-دە، ئۆلۈمدىن قۇتۇلدى» دېيىلگەن. «تەھقىقلەنگەن قوشۇمچە»دە ئىزاھلىنىشچە، غارغا مۆكۈنۈۋالغانداۋ، قوغلاپ كەلگەنلەر تاپالماي، قۇتۇلۇپ قالغان. «فەنشى» دېگەن تارىختا: چياڭلار قۇدرەتنىڭ خاسىيىتى بىلەن ئوتتا كۆيمەي ئامان قالغان، شۇنىڭدىن تارتىپ بۇ رىۋايەت راست ھېسابلىنىپ ساقلىنىپ قالغان دېيىلگەن. «شياڭ زازۇ» (مىلادى 860-يىلى) دېگەن كىتابتا ئىككى يەردە كۇچا ئەجدىھاسى توغرىسىدىكى ۋەقە بايان قىلىنغان، ئېيتىلىشچە، قەدىمدە كۇچا پادىشاھى ئاجۇر تاغنىڭ شىمالىدىكى ئەجدىھانى 3 قېتىم تەسلىم قىلغانمىش، كېيىن ئەجدىھاغا مىنىپ سايا‌ھەت قىلغانمىش، «ۋېينامە»دىمۇ تۇيغۇنلار ئارىسىدا ئەجدىھا ئات، ئەجدىھا تاي توغرىسىدا تارقالغان رىۋايەت قەيت قىلىنغان؛ ئېيتىلىشچە، تۇيغۇنلار پارس ئېتىغا ئىگە بولۇپ، ئاتنى كۆلگە قويۇۋېتىپتۇ. ئۇنىڭدىن تۇغۇلغان قۇلان تاي كۇنىگە مىڭ چاقىرىم ماڭىدىكەن، شۇنىڭدىن ئېلىنغان كۆكنۇر قۇلىنى دېگەن رىۋايەتمۇ بار. يەنجى (ئاگىنى) پادىشاھىنىڭ ئۆزىگە قويغان فامىلىسى ئەجدىھا، سانسكرىتچە ئەجدىھانى Naga دەيدۇ، ئېھتىمال ئەجدىھانى مۇقەددەس سىمۋۇل ھېسابلىسا كېرەك.

توي رەسمىيىتى توغرىسىدا، گرېك تارىخچىسى دىئودور

تۈركلەردىمۇ بار ئىدى. شېن چىڭخەننىڭ ئېيتىشىچە، «سۈينامە. تۈرك تەزكىرىسى»دە «ئايغا باقىدۇ. ئاي تولۇن بولسا، بۇلاڭ ـ تالاڭغا چىقىدۇ» دېيىلگەن. «تارىخىي خاتىرىلەر»دە يەنە: «ھۇن كەڭرۇسى سەھەردە كۈنگە تەزىم قىلىپ تىرىكچىلىكىنى باشلايدۇ» دېيىلگەن؛ «جۇنامە»دە: تۈرك قاغانىنىڭ «خانلىق چېدىرى شەرققە قارىتىلىدۇ، كۈنچىقىشىنى ئۇلۇغلايدۇ» دېيىلگەن. دىنىي ئېتىقاد جەھەتتە، «خەننامە»دە: ھۇنلاردا «ھەمىشە باخشىلىق ـ پېرخۇنلۇق قىلدۇرۇش ئادىتى بار» دېيىلگەن. «يىغلاڭغۇ خانزادە تەزكىرىسى»دە: غۇز باخشىسى ئورماندا ئوقۇيدۇ، ھۇنلارنىڭ ئاشۇنداق پېرخۇنلۇق ھۈنىرى بار، دېيىلگەن. «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»دە: ئارام ئايدا ئۇلۇغ ـ ئۇششاق ھەممىسى كەڭرۇ ئوردىسىنىڭ ئىبادەت ئورنىغا يىغىلىدۇ. بەشىنچى ئايدا ھۇمايۇن (ئەجدىھا ـ پۈگە) شەھىرىگە يىغىلىپ، ئاتا ـ بوۋىلىرىغا، ئاسمان ـ زېمىنغا، جىن ـ ئەرۋاھلارغا سەدىقە قىلىدۇ؛ كۈزدە ئاتلار سەمرىگەندە، «تاللىق»قا يىغىلىدۇ، دېيىلگەن. (ياپون) لۇڭچۇەن زىيەننىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر شەرھىلىرىنىڭ دەلىللىرى»دە، دىڭ چيەننىڭ ئېيتىشىچە: ھۇمايۇن شەھىرى كېيىنكى ئەسەرلەردە ھۇمايۇن ئىبادەتخانىسى دەپ يېزىلغان، كەڭرۇ ئوردىسىنىڭ جەنۇبىدا تاللۇرئوخ دېگەن كۆل بار، كۆلدە ئەجدىھا مۆكۈنگەنمىش، شۇڭا 5 ـ ئايدا شۇنىڭغا نەزىر قىلىدىكەن. شۇنىڭدەك ئاتا ـ بوۋىلىرى ۋە ئاسمان ـ زېمىن، جىن ـ ئەرۋاھلارغا نەزىر قىلىدىكەن. «خەننامە»دە ئەجدىھا شەھىرى دەپ يېزىلغان. سۈي كونىڭ دېيىشىچە، غەرب غۇزلىرى ھەممە ئىشتا ئەجدىھاغا تېۋىنىدۇ، شۇڭا يىغىلىش ئورنىنى ئەجدىھا شەھىرى دەيدۇ. «كېيىنكى خەننامە»دە: ھۇنلارنىڭ

تۇركي تىللار گۇرۇپپىسىدىكى تىللار ئىدى. تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە قارا قورۇمغىچە تارقالغان قوۋمىلەر تىللىرى ئالتاي تىلى سىستېمىسىدىكى تىللار دائىرىسىگە كىرىدىغان تىللار ئىدى، شۇنىڭدەك ھىندى-ياۋروپا تىللىرىغا ياندىشىدىغان تىللارمۇ ئارىلاشقانىدى.

تارىخنىڭ يەرلىك ئاھالىسى پۇتۇنلەي ئارىيان جىنسى ئەمەس، موڭغۇل جىنسىمۇ ئەمەس، بەلكى تۇران جىنسىدۇر. تارىم مەدەنىيىتىنى ياراتقۇچىلار ئاساسەن «ئالتاي تىلى»دا سۆزلەشكۈچى قوۋمىلەردۇر.

نېپتون پەيلاسوپ: «ئىلمىنى بەھرى مۇھتقا ئوخشاتسا، ئىنسانىنى دېڭىز ياقىسىدىكى چۆمۈلىگە ئوخشتىش مۇمكىن. چۆمۈلىنىڭ دېڭىز-دىن قانچە خەۋىرى بولسا، ئىنسانىنىڭمۇ ئىلىم دېڭىزىدىن خەۋىرى شۇنچىلىكلا» دەپتىكەن. مېنىڭ تارىخ توغرىسىدىكى بىلىمىمۇ شۇنچىلىكلا. ئىزدىنىش نەتىجىسىدە ھاسىل قىلغان ئەرزىمەس پىكرىمنى ئوتتۇرىغا قويدۇم. ئالىملارنىڭ تۈزىتىپ قويۇشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن.

1979 ـ يىل دېكابىر، ئۈرۈمچى.

(Diodor)نىڭ خاتىرىلىشىچە ھەم ئۇيغۇرلارنىڭ مىلادىدىن ئىلگىرىكى ئەپسانىۋى (ئاساتىرلىق) ئاتىسى ئوغۇز توغرىسىدىكى داستان «ئوغۇزنامە»دىمۇ ئۆيلىنىدىغان يىگىتلەر قىز بىلەن ئايرىم-ئايرىم چېلىشىش ئادىتى بايان قىلىنغان. ئەگەر يىگىت قىزنى يېقىتىۋەتسە، قىز شۇ يىگىتكە تېگىدۇ. بۇ ئادەت ھەتتا 11-ئەسىردە ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ ساقلىنىپ قالغان. مەھمۇت قەشقەرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ 1-جىلدىدە قەيت قىلىشىچە، «قىز بىرلە كۈرەشمە، قىراق بىرلە يارىشما» دېگەن ماقال بار، بۇ ماقالنىڭ مەنىسى شۇكى، قىزلار بىلەن چېلىشما، چۈنكى قىزلار كۈچلۈك كېلىدۇ، سېنى يېقىتىپ قويىدۇ؛ قىسر (بايتال) بىلەن چېپىشما، ئۇ ئاتىتىن كۈچلۈك ۋە چاپقۇر بولغىنى ئۈچۈن، سېنىڭدىن ئۆتۈپ كېتىدۇ. بۇ خاقانىيە قىزلىرىدىن بىرى نىكاھ كېچىسى سۇلتان مەسئۇدنى تېپىپ يېقىتىۋەتكىنى ئۈچۈن، خاقانىيىلىكلەر ئارىسىدا سۇلتان مەسئۇد توغرۇلۇق چىقىرىلغان بىر ماقال ئىكەن.

ئاندىن كۈچادا تېپىلغان خەت-چەكلەر ئارىسىدا «يولۋاس» (بارس) يىلى دېگەن نام بار. لېۋىي كۆركەن شۇ خىلدىكى باشقا ھۈججەتلەردىمۇ «مايمۇن يىلى»، «قوي يىلى» دېگەن مۆچەل كالىنداری يېزىلغان. دېمەك، كۈچا تەرەپلىرىدىمۇ 12 مۆچەل قوللىنىلغان. بۈنداق يىل ھېسابى ئەسلىدە تۈركي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر ئارىسىدا كەڭ تارقالغانىدى.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلارنى خۇلاسىلىگەندە، تارىم ئويمانلىقىدىكى يەرلىك ئاھالىنى جۇغراپىيە، تىلشۇناسلىق، ئېتنولوگىيە، تارىخ، مەدەنىيەت جەھەتلىرىدىن قارىغاندا: تەكرىتاغنىڭ بويلىرىدىكى قوۋملەر تىللىرى پۈتۈنلەي ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىنىڭ

بۇنداق بايان ۋە مۇلاھىزىلەر تولا چاغلاردا تارىخىي چىنلىقنى ئەينەن كۆرسىتىپ بېرەلمەيدۇ. مىللەتنىڭ تارىخىنى، بولۇپمۇ تېگى- تەكتى توغرىسىدىكى دەلىل- ئىسپاتلارنى شۇ مىللەت توغرىسىدا قوشنىلىرى ياكى چەت ئەللەر يازغان ۋاستىلىك مەلۇماتلارنى يىپ ئۇچى قىلغان ھالدا، شۇ مىللەتنىڭ ئۆز قوينىدىن، ئەجدادلىرى قالدۇرۇپ كەتكەن ماددىي ۋە مەنىۋى بۇيۇم بەلگىلىرىدىن دىئاخرونىك ھەم سىنخرونىك جەھەتلەر بويىچە ئىزدەشكە توغرا كېلىدۇ.

1. «ئۇيغۇر» توغرىسىدا رىۋايەت ۋە ئاساتىرىلەر

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئەجدادلىرى ياكى ئېتنولوگىيىلىك تەركىبلىرى ئىدىل- كاسپىنىڭ شەرقىدىن تارتىپ سېلىنگا بويلىرىغىچە، ئارال- بايقال كۆللىرىنىڭ جەنۇبىدىن تارتىپ تاكى قارا قۇرۇم ئېتەكلىرىگىچە بولغان كەڭ زونىغا تارقىلىپ، ئارىلاش- قۇرىلاش ياشىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك قاتلىمىنى تەشكىل قىلغان ئەلۋان- تۈرلۈك ئۇرۇغ- قەبىلىلەر ھەر زامان ھەر ماكاندا ھەر خىل ئاتىلىپ كەلگەن.

قەدىمكى زامانلاردا، «قەبىلىنىڭ نامى كۆپىنچە تاسادىپىي پەيدا بولغان، ئاڭلىق تاللاپ قويۇلغان ئەمەس ئىدى. قەبىلىنىڭ ئۆزى ئۆزىگە بەرگەن نامى باشقىچە بولغىنى ھالدا، قوشنا قەبىلىلەر تەرىپىدىن مەزكۇر قەبىلىگە بېرىلىگەن نام بېرىپ- بېرىپ ئۇنىڭ دائىمىي نامى بولۇپ قالاتتى. بۇنداق ھادىسىلەر كۆپ بولۇپ تۇراتتى.①

ئۇيغۇرلارنىڭ تېبگى - تەكتىسى توغرىسىدا

(تەزىسلار)

ئۇيغۇرلار ۋەتىنىمىزنىڭ چوڭ ئائىلىسىدە، تارىخى ئەڭ ئۇزاق قەدىمكى مىللەتلەردىن بىرى. ئۇنىڭ مىللىي تېبگى - تەكتى توغرىسىدا، تارىخىي ھۇججەتلەردە، ئارخېئولوگىيىلىك تېپىندىلار بويىچە مۇتالىئەلەردە، خەلق ئېچىدىكى رىۋايەتلەردە، شۇنىڭدەك بۇرۇنقى ۋە ھازىرقى كىشىلەرنىڭ تەتقىقات - ئىزدىنىشلىرىدە، خىلمۇ - خىل پىكىر - مۇلاھىزىلەر بايان قىلىنغان.

تارىخىي چىنلىق بويىچە، مىللەت بىرىكمىسى دېگىنىمىز نەسىل - داشلار ياكى قەبىلىلەر، ياكى بولمىسا بىر تەگداش ئۇرۇقلارنىڭ تاسادىپىي بىرىكمىسى ئەمەس، ئەكسىچە ئۇلار ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان ئۆزگىرىش، ئۆسۈش، ئارىلىشىش، سىڭىشىش ئارقىلىق شەكىللەنگەن تارىخىي بىرىكمە. ھەرقانداق خەلق تاپ - تازا بىر قوۋمدىن ياكى بىر نەسىلدىن قۇرالمىغان، شۇنداقلا ھەرقانداق مىللەت باشقا مىللەتلەرنىڭ يازما ھۇججەتلىرىدە قەيت قىلىنغان چېغىدىلا ئۇشتۇمتوت دۇنياغا تونۇلۇپ قالمايدۇ. بەلكى ئۆز تارىخىنى ئۇزاق باشلانغۇچ جەمئىيەتتىن تارتىپ تۇگەل باشتىن كەچۈرىدۇ.

ئادەتتە، بىر ئەلنىڭ تارىخىي مەلۇماتلىرى ئېچىدىن ئىككىنچى بىر ئەلنىڭ تارىخىغا دائىر بايان ۋە مۇلاھىزىلەر ئۇچرايدۇ. لېكىن

قويغان. بۇ 2300 يىل ئىلگىرى قويۇلغان نام بولۇپ چىقىدۇ.

2) خوجا راشىددىدىن فەزلۇللاھنىڭ «جامىئۇت-تەۋارىخ» كىتابى مۇنداق يېزىلغان:

نوھنىڭ ئوغلى يافەسنىڭ ئوغلى تۈركىنىڭ ئەۋلادىدىن قاراخانىڭ ئوغلى ئوخۇزخان بىر دىنىدىن تەڭرىگە ئىشىنەتتى، شۇ سەۋەبىتىن ئۇنىڭ بىلەن تاغلىرى، ئاكا-ئۇكىلىرى، جىيەنلىرى ۋە ئىككى تۇغقان بۇرادەرلىرى ئوتتۇرىسىدا جەڭ-جېدەل پەيدا بولدى. يۇ كىشىلەردىن بەزىلىرى ئۇنىڭغا يارەم بەردى، بەزىلىرى ئۇنىڭ بىلەن جەڭ قىلىپ يېڭىلدى-دە، ئۆز قەبىلىلىرىنى باشلاپ كېلىپ يەيئەت قىلدى. غەلىبىدىن كېيىن، ئۇ چوڭ زىياپەت ئۆتكۈزۈپ، ئۆزىنىڭ ئۇرۇق-تۇغقان، سەردار ۋە جەڭچىلىرىدىن ھال سورىدى. ئۆزىگە قوشۇلغان قەبىلىلىرىگە «ئۇيغۇر» دەپ نام بەردى. بۇ نامنىڭ مەنىسى «بىرلىشىش» «يارەملىشىش» دېگەنلىكتۇر. بۇ نام ھەممە قەبىلىلەرگە قوللىنىلىپلا قالماستىن، قەبىلىلەرنىڭ تارماقلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىغىمۇ قوللىنىلدى.④

بۇ بايانىدىن «ئۇيغۇر» دېگەن نام «بىرلەشكەن»، «يارەملەشكەن»، «ئۇيۇشقان» دېگەن مەنىنى بىلدۈرۈش بىلەن بىللە، ناھايىتى ئۇرغۇن قەبىلىلەرگە ئومۇمىي نام بولغانلىقى مەلۇم.

3) ئەبۇل غازىنىڭ «شەجەرەئى تۈرك» كىتابى بويىچە:

تارىخچىلار شۇنداق رىۋايەت قىلغانكى، موڭغۇل يۇرتىدا ئىككى تاغ باردۇر. ئۇزۇنلۇقلىرى قۇياش چىقىشتىن قۇياش پېتىشقىچە سوزۇلغان، ناھايىتى ئۇلۇغ تاغلاردۇر. بىرىنىڭ ئىسمى «توقراتۇ بوزلۇق» ۋە ئىككىنچىسىنىڭ ئىسمى «ئۇسقۇنلۇق تارام». بۇ ئىككى تاغنىڭ ئارىسىدا موڭغۇل يۇرتىنىڭ كۈن پېتىشىدا يەنە بىر تاغ

«ئۇيغۇر» دېگەن نام ۋەتىنىمىزنىڭ خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىدا قەيت قىلىنغان قەدىمكى نامىدۇر؛ سۇلالىلەرنىڭ ئالمىشىش ۋە تارىخ تۈزگۈچىلەرنىڭ پىكىر-مۇلاھىزىلىرى پەرقلىق بولۇشى تۈپەيلىدىن، بۇ بىر خىل نام ھەر خىل قەيت قىلىنىپ كەلگەن. پەقەت خەنزۇچە تەرجىمە ناملىرىلا 30 خىلدىن ئاشىدۇ.② ھەتتا يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىلا 18 خىل يېزىلغان.

«ئۇيغۇر» دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە مەنىسى توغرىسىدىمۇ ھەر خىل راۋايەتلەر ۋە ئاساتىرلەر بار.

1) مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ئەسىرى بويىچە:

«ئۇيغۇر. بىرئەلنىڭ ئىسمى...زۇلقەرنەيىن ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىنلاشقاندا، تۈرك خاقانى ئۇنىڭغا قارشى 4000 ئادەم ئەۋەتكەن. ئۇلارنىڭ قالپاقلىرىنىڭ قاناتلىرى لاچىن قاناتلىرىغا ئوخشايدىكەن. ئوقنى ئالدىغا قاندىق ئاتسا، كەينىگىمۇ شۇنداق ئۇستىلىق بىلەن ئاتىدىكەن. زۇلقەرنەيىن بۇلارغا ھەيران قاپتۇ ۋە "ئىنەن خۇز خۇرەنذ" — بۇلار باشقىلارغا موھتاج بولماي، ئۆز ئوزۇقىنى ئۆزى تېپىپ يەيدىغانلار ئىكەن، بۇلارنىڭ قولىدىن ئوۋ قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ، قاچان خالسا، شۇ چاغدا ئېتىپ يېيەلەيدۇ» دەپتۇ. شۇندىن تارتىپ بۇ ئەل "خۇزخۇر" دەپ ئاتىلىپتۇ. كېيىن..."خ" ھەرپى "ا"غا ئالمىشىش بىلەن، "خۇز" سۆزىدىكى "ز" ھەرپىمۇ "ى"غا ئالماشقان... شۇنىڭدىن كېيىن "خۇر" سۆزىدىكى "خ" ھەرپى "غ"غا ئالماشقان»③.

«ئۇيغۇر» — «خۇزخۇر»دىن كېلىپ چىققان، مەنىسى «ئۆز ئوزۇقىنى ئۆزى تېپىپ يەيدىغانلار» بولۇپ، ماكىدونىلۇق ئىسكەندەر

ۋلىرى ھال، چاچلىرى، قاشلىرى قارا ئىدى...كۆنىلەرنىڭ
ىدە (ئوغۇزخان) ئوۋغا چىقتى... ئوغۇز خاقان بىر جايدا تەڭرىگە
يغىنىۋاتاتتى، (ئالەم) قاراڭغۇلىشىپ، ئاسماندىن بىر كۆك نۇر
شتى. «(بۇ نۇر) كۈندىن نۇرلۇق، ئايدىن يورۇق ئىدى. ئوغۇز-
قان (قېشىغا) بېرىپ، بۇ نۇرنىڭ ئىچىدە بىر قىزنى كۆردى.
نىڭ ئولتۇراتتى... بۇ قىز شۇنچىلىك گۈزەل ئىدىكى، (ئۇ) كۈلسە،
ۆك تەڭرىمۇ كۈلەتتى، ئۇ يىغلىسا، كۆك تەڭرىمۇ بىللە يىغلار
ىدى. ئوغۇزخاقان ئۇ قىزنى كۆردى-دە، ئەس ھۇشىنى يوقاتتى
ە ئۇنىڭغا ئاشىق بولدى...بۇ قىز ھاسلىدار بولدى، كۈنلەر
ۆتۈپ...قىز ئۇچ ئوغۇل تۇغدى. تۈنجىسىغا كۈن، ئوتتۇرانچىسىغا
اي ۋە كەنجىسىگە يۇلتۇز دەپ ئات قويدى.

يەنە بىركۈنى ئوغۇزخاقان ئوۋغا چىقتى، ئۇ ئالدىدىكى كۆلنىڭ
ۇتتۇرىسىدا بىر دەرەخ كۆردى. شۇ دەرەخنىڭ كاۋىكىدا بىر قىز
ەنىھا ئولتۇراتتى. ئۇ بەكمۇ چىرايلىق قىز ئىدى؛ ئۈنىڭ كۆزى
ئاسماندىن كۆكرەك ئىدى...ئوغۇزخان ئۈنى سۆيۈپ قالدى ۋە
ئالدى...ئۇ قىز ئىككى قات بولدى...ئۈچ ئوغۇل تۇغدى، تۈنجىسىغا
كۆك (ئاسمان)، ئوتتۇرانچىسىغا تاغ، كەنجىسىگە دېڭىز دەپ ئات
قويدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئوغۇزخان كاتىتا توي بەردى...تويدىن
كېيىن، ئوغۇزخاقان بەگلەرگە، خەلققە يارلىق چۈشۈرۈپ مۇنداق
دېدى: بىزگە كۆك بۆرە بولغاي ئۇران، كۈن تۇغ بولغاي، ئاسمان
قۇرىغان!

شۇندىن كېيىن، ئوغۇزخاقان تۆت ئەتراپقا يارلىق چۈشۈردى
ۋە مەكتۇپ يېزىپ ئەلچىلەرنى ئەۋەتتى. بۇ مەكتۇپتا شۇنداق يېزىل-
مىش ئىدى: «مەن ئۇيغۇرنىڭ خاقانىمەن، مەن پۈتۈن جاھاننىڭمۇ

بارکی، ئېتىنى قوت‌تاغ دەرلەر. مەزكۇر تاغلارنىڭ ئارىسىدا بىر يەردە 10 ساي بار ۋە ئىككىنچىسى يەردە 9 ساي بار. بۇ سايلارنىڭ بارچىسى ئۇلۇغ سۇلاردۇر. قەدىمكى زاماندا ئۇيغۇر ئېلى شۇ سايلارنىڭ ئارىسىدا ئولتۇراق ئىدى. 10 سايدا ئولتۇرغاننى ئون ئۇيغۇر ۋە 9 سايدا ئولتۇرغاننى توققۇز ئۇيغۇر دەپ ئىدى. شەھەرلىرى ۋە كەنتلىرى ھەم ئېكىنلىرى كۆپ بولۇپ ئىدى. 120 ئۇرۇق ئەل ئىدى. بىركىشىنى پادىشاھ كۆتۈرۈپ، ئۇنىڭ ھۆكمىگە ئىتائەت قىلمايتتى. بۇ سەۋەبتىن بىر-بىرى بىلەن ياۋ بولۇپ، بۇزۇلۇپ ئىدى. بىركۈنى بارچىسى يىغىلىپ كېڭەشتى ۋە بىز ئىككى تۈرلۈك ئەل ھەرقايسىمىز بىر كىشىنى تۆرە قىلايلى. ھەركىم ئۇنىڭ سۆزىنى قوبۇل قىلمىسا، بېشىنى كەستۈرسۇن ۋە مېلىنى ئالدۇرسۇن، دېدى. ئون ئۇيغۇر ئۇرۇغىدىن مەنسۇتاي ئاتلىق كىشىنى تۆرە كۆتۈرۈپ، ئەل ئىلتەر دەپ لەقەب قويدى. توققۇز ئۇيغۇر ئۆز ئۇرۇغىدىن بىر كىشىنى تۆرە كۆتۈرۈپ، كۆل ئەركىن دەپ لەقەب قويدى. بۇ ئىككىسىنىڭ ئوغلانلىرى يۈز يىلغىچە تۆرىلىك قىلدى. ئاندىن كېيىن يەنە بىر ئۇيغۇر بولدى: ئون ئۇيغۇرغا ھەركىم تۆرە بولسا ئەل ئىلتەر ۋە 9 ئەلگە تۆرە بولسا كۆل ئەركىن دېدى...ئۇچ مىڭ يىلغا يېقىن ئۇشبۇ ئېيتىلغان يۇرتتا ئولتۇردى. ئاندىن كېيىن بۇزۇلدى، ئولجا ۋە ئەسىر بولۇپ تۇردى. بىرنەچچىسى يۇرتىدا ئولتۇرۇپ قالدى ۋە بىر نەچچىسى ئىرتىش سۇيىنىڭ بويىغا كەلدى ھەم 3 بۆلەككە ئايرىلدى...⑤

4) «ئوغۇزنامە» بويىچە:

كۈنلەردىن بىر كۈنى ئايخان كۆزى يورۇپ، بوشاندى. بىز ئوغۇل تۇغدى. بۇ ئوغۇلنىڭ ئۆڭى كۆك، ئاغزى چوغدەك قىزىل،

ئوغۇزخاقان يەڭدى... ئوغۇزخاقانىڭ يېنىدا ئاق ساقاللىق، مۆز چاچلىق، قابىلىيەتلىك بىر قېرى كىشى بار ئىدى...ۋەزىر ئىدى، ئۇنىڭ ئىسمى ئۇلۇغ تۈرك ئىدى. كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئۇ چۈشىدە بىر ئالتۇن يا بىلەن ئۇچ كۆمۈش ئوق كۆردى. بۇ ئالتۇن يا كۈنچىقىشتىن كۈنپېتىشقا تارتىلغان، ئۇچ كۆمۈش ئوق بولسا، شىمالنى كۆرسىتىپ تۇراتتى. (ئۇ)... چۈشىدە كۆرگەنلىرىنى ئوغۇزخاقانغا ئېيتىپ بەردى... ئوغۇزخاقانغا ئۇلۇغ تۈركنىڭ سۆزلىرى ياقتى... زەمىنىنى ئوغۇللىرىغا بۆلۈپ بەردى.⑧

بۇ رىۋايەت بويىچە، ئوغۇزخان پۈتۈن ئاسىيانى دېگۈدەك بويسۇندۇرغان ۋە «كۆك بۆرە»نى سىمۋول قىلغان ئۇلۇغ خان بولۇپ، ئالتە ئوغلىدىن «ئالتۇن يا»غا ئىگە بولغان ئۇچ ئوغلى (كۈن، ئاي، يۇلتۇز) ئوڭ ياقتا (برانغارغا)، «كۆمۈش ئوق»قا ئىگە بولغان ئۇچ ئوغلى (كۆك، تاغ، دېڭىز) سول ياقتا (جۇۋانغارغا) ھۆكۈمران بولىدۇ. ئوغۇزخان ئۆزىنى «ئۇيغۇرنىڭ خاقانى» مەن دەپ جاھانغا جاكارلايدۇ.

5) ئالائىددىن جۇۋەينى «تارىخ جەھانگوشاي» دېگەن كىتابىنىڭ «ئىدىقۇت ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ تېگى- تەكتى توغرىسىدا ئۆزلىرىنىڭ ئېيتقانلىرى» دېگەن بابى بويىچە:

بۇ كىتابتا بايان قىلىنغان رىۋايەتنىڭ مەزمۇنى «ئوغۇزنامە»دە ئېيتىلغان «كۆك بۆرە»دىن باشقا مەزمۇن بىلەن (بۇلۇپمۇ نۇرئىچىدە قىز كۆرۈندىغان مەزمۇن بىلەن) ئوخشاپ كېتىدۇ. جۇۋەينى ئۆز كىتابىدا كەلتۈرگەن بۇ رىۋايەتنى، ئۇيغۇرلارنىڭ «ئۆزلىرى ئېيتقانلىرى» دەيدۇ. بۇنىڭدا مۇنداق دېيىلىدۇ... ئۇ چاغلاردا، قاراقۇرۇمدا ئىككى دەريا بار ئىدى، بىرى تۇغلا، يەنە بىرى

خاقانی بولۇشۇم كېرەك...سول تەرەپتە تۇرۇم دېگەن؟ بىر خاقان بار ئىدى...يارلىققا بوي سۇنمىدى. ئوغۇزخاقان...قوشۇننى باشلاپ...قىرىق كۈندىن كېيىن مۇز تاغ دېگەن تاغنىڭ ئۈستىگە كەلدى ۋە چۈشكۈن قۇرۇپ ئارام ئالدى. تاڭ سۈزۈلگەندە، ئوغۇزخاقاننىڭ چېدىرىغا كۈندەك بىر يورۇق چۈشتى. بۇ نۇر ئىچىدىن كۆك تۈكلۈك، كۆك يايلىلىق يوغان بىر ئەركەك بۆرە پەيدا بولدى. بۇ بۆرە ئوغۇزخاقانغا گەپ قىلدى: «هاي-هاي ئوغۇز، سەن تۇرۇم ئۈستىگە ئاتلانماق بولۇپسەن. هاي-هاي ئوغۇز، ئالدىڭلاردا مەن (يول باشلاپ ماڭمەن.) شۇنىڭدىن كېيىن ئوغۇزخاقان... (ئالغا قاراپ) يۇرۇپ كەتتى. قارىغۇدەك بولسا، قوشۇننىڭ ئالدىدا كۆك تۈكلۈك، كۆك يايلىلىق چوڭ بىر ئەركەك بۆرە كېتىپ باراتتى... بىرنەچچە كۈندىن كېيىن... بۆرە توختاپ قالدى. ئوغۇزمۇ قوشۇنى بىلەن توختىدى. بۇ يەردە ئىتىل دېگەن چوڭ بىر دەريا بار ئىدى...بىر قارا تاغ باغرىدا ئۇرۇش باشلاندى...ئوغۇزخان يەڭدى...شۇنىڭدىن كېيىن، ئوغۇزخاقان يەنە هېلىقى كۆك تۈكلۈك، كۆك يايلىلىق ئەركەك بۆرىنى كۆردى. ئۇ بۆرە ئوغۇزخاقانغا: «ئەمدى قوشۇن بىلەن بۇ يەردىن قوزغال، ئوغۇز! ئادەملىرىڭنى، بەگلىرىڭنى باشلاپ مېڭىۋەر، مەن ساڭا يول باشلاپ ماڭمەن» دېدى...بىر كۈنى...ئەركەك بۆرە يەنە يولدىن توختىدى. ئوغۇزخاقانمۇ يولدىن توختىدى...شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ يەنە شۇ...بۆرە بىلەن سىندۇ، تاڭغۇت هەم شام تەرەپلىرىگە يۈرۈش قىلىپ باردى...جەنۇب تەرەپتە بارقان دېگەن بىر جاي بار ئىدى. ناهايىتى باي مەملىكەت، ئىنتايىن ئىسسىق يەر ئىدى...خەلقنىڭ رەڭگىروپى قاپقارا ئىدى. بۇ يەرنىڭ خاقانىنىڭ ئىسمى ماسار ئىدى...

ئۇنىڭدىن يەرگىمۇ ئىززەت ـ ئىكرام بىلدۈرۈشتى. شۇ چاغدا ئىككى تۈپ دەرەخ بىردىنلا تىلغا كىرىپ: "ئالىيجاناب بالىلار، دائىم بۇ يەرگە كېلىپ، بالىلىق بۇرچۇڭلارنى ئادا قىلىڭلار. ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈڭلار، نامىڭلار مەڭگۈ ياشىسۇن!" دېدى. جايلاردىكى قەبىلىلەر تۈپ ـ تۈپ كېلىپ، بۇ بالىلارنى كۆرۈپ، خۇددى شاھزادىلاردەك ھۆرمەتلىدى. كۆپچىلىك كېتەر چېغىدا بالىلارغا بىردىن ئات قويۇشتى: چوڭنى سوڭقار تېگىن، ئىككىنچىسىنى قۇتۇر تېگىن، ئۈچىنچىسىنى تۇگەل تېگىن، تۆتىنچىسىنى ئور تېگىن، بەشىنچىسىنى بۇگۇ تېگىن دەپ ئاتىدى...بۇ رىۋايەتنىڭ ئاخىرىدا، ھەممە ئۇلۇس ـ نىڭ تىل ـ يېزىقىنى بىلىدىغان ئەخلاقلىق بۇگۇخاننى پادىشاھ قىلغان ـ لىقى، ئۇنىڭغا ھەممە ئەللەرنىڭ تىللىرىنى بىلىدىغان ئۈچ قۇزغۇن ئاتا قىلىنغانلىقى ۋە ئۇ قاغىلار رازۇبت قىلىپ خەۋەر يەتكۈزىدىغان ـ لىقى، بىركۈنى كېچىسى چۈشىدە بىر قىزنى كۆرگەنلىكى، كېيىن ئۇ قىز بىلەن ئاق تاغدا تاڭ ئاتقىچە سۆزلەشكەنلىكى، ئاخىرقى كېچىسى ئۇ قىز: "شەرقتىن غەربكىچە بولغان جايلارغا ھۆكۈمران بولسەن. بۇ ئىشنى ئىجتىھات بىلەن ئۇرۇنلا، پۇقرالارنى ياخشى ياشقۇر" دەپ ئۇدالاشقانلىقى، كېيىن يەنە چۈشىدە ئاق كېينىگەن، ھاسا تۇتقان بىر بوۋاي بۇ قاغانغا بىر دانە پىستىچە قاشتاشنى بېرىپ: "بۇ قاشتاشنى ساقلىيالساڭ، پۈتۈن ئىقلىم سېنىڭ پەرمانىڭ ئاستىدا بولىدۇ" دېگەنلىكى ۋە باشقىلار بايان قىلىنىدۇ.⑦

6) مىرخوندنىڭ «رەۋزە تۇس سەفا» دېگەن تارىخ كىتابىدا ئوغۇزخان توغرىسىدا مۇنداق رىۋايەتنى يازغان:

قاراخان...ئاتىسى ئۆلگەندىن كېيىن، تەختكە ئولتۇرىدۇ. قارا ـ قۇرۇمنىڭ ئارتاق ۋە كەرتاق دېگەن جايلىرىدا پايلاق ۋە قىشلاق ـ

سەلىنگا، بۇ دەريالار قاملانچۇ دېگەن جايدا قوشۇلاتتى. ئىككى دەريانىڭ ئارىلىقىدا ئىككى دەرەخ ئۆسكەن: ئۇ دەرەخ-نىڭ بىرىنى ئۇلار قوچۇر دەيتتى، قارىغايغا ئوخشايتتى، يوپۇرماقلىرى قىشتا ئارچىنىڭكىدەك، مېۋىسىنىڭ شەكلى ۋە تەمى چىلغوزدەك ئىدى؛ يەنە بىر دەرەخنى ئۇلار توز دەيتتى. ئىككى دەرەخ ئارىسىدىن بىر دۆڭ پەيدا بولدى، بۇ دۆڭگە ئاسماندىن بىر تال نۇر چۈشتى؛ دۆڭ كۆندىن-كۈنگە يوغىنىدى. بۇ مۆجىزىدىن ئۈيغۇر قەبىللىرى بەك ھەيران بولدى؛ ئۇلار بۇ دۆڭگە ھۆرمەت-تەزىم بىلەن يېقىنلاشتى، ئۇلارغا خۇددى ناخشا ئېيتقاندەك يېقىملىق ئاۋازلار ئاڭلاندى. ھەر كۈنى ئاخشىمى ئاشۇ دۆڭنىڭ 30 قەدەم چۆرىسىدىكى يەرگە نۇر چۈشۈپ تۇردى، ئاخىرىدا، خۇددى ھامىل-دار كۆز يورىغاندەك، دۆڭدىن بىر ئىشىك ئېچىلدى، ئىچىدىن بارىگاھ چىدىرىدەك بۆلۈنگەن 5 ئېغىز ئۆي كۆرۈندى، ھەر ئۆيدە بىردىن ئوغۇل بالا ئولتۇراتتى. ئېغىزلىرىدا بىر تالدىن ئېمىزگە بار ئىدى؛ چىدىرغا بىرپارچە كۈمۈش تور يېيىلغان ئىدى. قەبىلە-لەرنىڭ باشلىقلىرى كېلىپ بۇ ئاجايىپ ئىشنى كۆرۈپ قورقۇپ باش قويۇپ سەجدە قىلىشتى. باللارنىڭ بەدەنلىرىگە شامال تېگىپ، ئۇلار يوغىناپ، مېڭىشقا باشلىدى. ئاخىر، ئۇلار تاش ئۆيدىن چىقىپ، ئىنكىئانىلارغا تاپشۇرۇلدى. شۇنىڭدەك، كىشىلەر ھەر خىل چوقۇنۇش رەسمىيەتلىرىنى ئىجرا قىلىشتى. ئۇلار ئەمچەكتىن ئايرىلغاندىن كېيىن، تىلى چىقىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئاتا-ئانىلىرىنى سۈرۈشتۈرۈۋىدى، كىشىلەر ئۇلارغا ئىككى تۈپ دەرەخنى كۆرسە-تىشتى. ئۇلار دەرەخنىڭ يېنىغا كېلىپ، ۋاپادار بالىلار ئۆز ئاتا-ئانىلىرىغا قىلغاندەك تىز پۈكۈپ تەزىم قىلىشتى. بۇ ئىككى تۈپ دەرەخ

جەئىفەر مۇھەممەد بىننى جەرىر تەبەرى «تارىخۇل-ئۇمەم
ەل-مۇلۇك» دېگەن كىتابنىڭ تەھمۇرەس ۋە جەمشىد توغرىسىدىكى
ەسىللىرىدە بايان قىلىنىشچە، جەمشىد قېچىپ، زابىلىستانغا بار-
اندا، زابىلىستان پادىشاھىنىڭ قىزىنى ئالىدۇ، ئۇنىڭدىن تۇغۇلغان
وغۇلغا «تۇر» دەپ ئىسىم قويىدۇ...تۇردىن بولغان ئوغۇل دىستان،
ستاندىن بولغان ئوغۇل فەرامۇز دەپ ئاتىلىدۇ...جەمشىد ئۇرۇغىن
ىن فەرىدۇن بولۇپ، بۇنىڭ بوۋىسى نۇھ ئەلەيھىسسالامغا ئىمان
ەلتۇرگەن. (ئەسلىدە، توفاندىن كېيىن نوھنىڭ ئۈچ ئوغلى
الىدۇ، سامنىڭ ئەۋلادى ئەرەب-ئەجەم خەلقى؛ ھامنىڭ ئۇرۇغى
ەبەش، زەنگبار ۋە ھىندلار؛ يافەسنىڭ ئۇرۇغى تۈرك، سەقلاب
ە يەجۈج-مەجۈجلاردۇر). فەرىدۇننىڭ ئۈچ ئوغلى بولىدۇ: چوڭى
ۇر، ئوتتۇرانچىسى سەلىم، كەنجىسى ئەيرەج...فەرىدۇن جەھانىنى
ەرزەندلىرىگە تەقسىم قىلىغاندا، تۈرك، خەزەرەج ۋە ماچىن ھەم
ەشرىق زەمىننى تۇرغا بېرىدۇ ۋە ئۇنىڭغا فەغفۇر (تەڭرى ئوغلى)
ەپ ئات قويىدۇ.

دېمەك، بۇ رىۋايەت بويىچە، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شەرققە تارالغان
ۇيغۇرلار «تۇر»نىڭ ئەۋلادى ھېسابلىنىدۇ.⑧

8) «قۇتلانچىن ھەزرەتنىڭ ئابدەسى» (خەنزۇچە) بويىچە:

"كەمىنە خۇاڭ جىن ئېھتىرام بىلەن ئىلاۋە قىلىدۇكى، جامائەت
ەۋسىپ قىلغان قۇتلانچىن ئۇيغۇرلاردىندۇر، ئۇزاق بوۋىسى مەز-
گۈر ئەلنىڭ پادىشاھىدۇر. شۇ ئەلدە ئىككى دەرەخنىڭ جۇپلىشى-
شىدىن پۇرەك ھاسىل بولغان، پۇرەك يېرىلىپ، بەش ئوغۇل پەيدا
بولغان. ئۇلاردىن تۆتى ئۆلۈپ، كەنجىسى يالغۇز قالغان. بۇنى
خاسىيەتلىك بىلىپ، ئىززەتلىگەن، ئۇنىڭغا خوتۇن ئېلىپ بەرگەن.

لىرى بار ئىدى،...قاراخانىنىڭ خوتۇنى بىر ئوغۇل تۇغىدۇ...شۇ زاماننىڭ قائىدىسى بويىچە ئوغۇل - قىز بىر ياشقا كىرمىگىچە ئىسىم قويمايتتى...قاراخان بۇ ئوغۇلغا نېمە دەپ ئات قويىساق بولۇر دەپ مەسلىھەت سالغاندا، ئەمدىلا بىر ياشقا كىرگەن بالا، ئېنىق قىلىپ: "مېنىڭ ئىسمىم ئوغۇز بولسۇن..." دەيدۇ شۇنىڭ بىلەن قاراخان ئۆزىنىڭ يېقىن - يورۇقلىرىغا: "بۇ ئوغۇل بىزنىڭ ئادىتىمىزنى بۇزدى، ئۇنىڭ ھايات - ماماتلىق تەقدىرى بىزنىڭ ئىلكىمىزدە" دەيدۇ. قاراخان ئۆز قوشۇنىنى باشلاپ، ئۆز ئوغلى — ئوغۇزنى جازالىماق بولۇپ، ئوۋغا چىقىدۇ...ئوغۇزخان بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، نائىلاج قاراخان بىلەن جەڭ قىلىدۇ. قاراخان ئەجەللىك زەربە يەپ يىقىلىپ چۈشىدۇ...ئوغۇزخان تەختكە ئولتۇرىدۇ... 73 يىل خان بولىدۇ...ئوغۇزخاننىڭ ۋەسىيىتى بويىچە، كۈن خان تەختكە ئولتۇرىدۇ...كۈن خاننىڭ 6 ئوغلى ۋە ھەربىر ئوغلىنىڭ 4دىن بالىسى بولىدۇ،...ئوغۇزخاننىڭ 24 نەۋرىسىدىن 12 قوۋۇم ئوق قانات (بۇلار «بۈزۈق»لار)، 12 قوۋۇم سول قانات (بۇلار «ئۈچ ئوق» لار) ئاتىلىپ كەلگەن..... خانلىق دېگىزخانغا يەتكەندە، ئۇ خانلىق سۈرۈپ، قېرىپ قالغاندىن كېيىن، خانلىقنى ئوغلى ئىلخانغا بېرىدۇ. ئىلخان زامانىسىدا، ماۋەرائۇننەھر ۋە تۇران زېمىنى فەرىدۇننىڭ ئوغلى تۇرغا قارايتتى...

بۇ رىۋايەت بويىچە، ئوغۇزخاننىڭ نەۋرىسى ئىلخان مىلادىدىن ئىلگىرىكى 16 - ئەسىردە ئۆتكەن «تۇر» بىلەن زامانداش بولۇپ چىقىدۇ.

7) ئەرەب - ئەجەم تارىخچىلىرىنىڭ كىتابلىرىدىكى رىۋايەتلەر بويىچە:

ىنىڭ بىلەن ئەلنىڭ شىمالىدا ئادەم يوق جايغا ئېگىز تۇرا ياسا-
يتۇ، ئىككى قىزنى شۇ يەرگە چىقىرىپ: "كۆك تەڭرىگە تاپشۇر-
ۋى" دەپتۇ. 3 يىل ئۆتكەندىن كېيىن، قىزلارنىڭ ئانىسى سېغى-
پ ياندۇرۇپ كەلمەكچى بوپتۇ. تەڭرىقۇت: "بولمايدۇ، يا-
ۋۇپ كېلىش ۋاقتى ئەمەس" دەپتۇ. يەنە بىر يىل ئۆتۈپتۇ. بىر
رى بۆرە كېچە-كۈندۈز تۇرانى ساقلاپ ھۆۋلاپتۇ، تۇرانىڭ
ۈدە ئورا بار ئىكەن، كىرگىلى بولمايدىكەن. كىچىك قىز:
ئاتام بىزنى بۇ يەردە كۆك تەڭرىگە تاپشۇرغان، ئەمدى بۆرە
ەپتۇ، بەلكىم بۇ خىسلەتلىك مەخلۇقتۇ، كۆك تەڭرى ئەۋەتكەن
لا كېرەك" دەپ، چۈشمەكچى بوپتۇ. ئاچىسى ھەيران بولۇپ:
ۇ- ھايۋان تۇرسا، ئاتا-ئانامغا نومۇس بولىدۇ!" دېسىمۇ،
ىڭلىسى ئۇنمايۋ، چۈشۈپ، بۆرىگە تېگىپتۇ، ئۇنىڭدىن تۇغۇپتۇ.
را- بارا ئاۋۇپ ئەل بولۇپتۇ.»⑪

بۇ رىۋايەت بويىچە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا-بوۋىسى ھۇن تەڭرە-
ۇتىنىڭ قىزىدىن بولغان نەۋرىسى ۋە ئاتىسى بۆرە دەپ بايان
لىدۇ. بۇنىڭدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى كۆك تەڭرىنىڭ ئىرادىسى
لەن دۇنياغا كەلگەن دېگەن چۈشەنچە تەكتلىنىدۇ.

11) «يۆياك تەرمىلىرى» بويىچە:

"شىمالىي تۈتقۇنلارنىڭ سوق ئېلىنىدە نىپ-شىر ئۇلۇسى بار
دى، ئىككىنچى خوتۇن 4 ئوغۇل تۇغۇپ، بىرى ياۋا غازغا ئايلا-
پ كەتكەن، قالغان ئۈچ ئوغلى بىر-بىرىگە: گۈزە-گۈزە دەپتۇ،
ۇ "ئۆكۈز" دېگىنى ئىكەن. ئۈچ ئوغلى كالىغا ئەگىشىپتۇ، كالىنىڭ
ۆتى ۋە ئېتىدىن ئوزۇقلىنىپتۇ.»⑫

يۇقىرىدا نەقىل قىلىنغان رىۋايەت ياكى ئاساتىرىلەرنىڭ بەزى-

ئۇنىڭ ئەۋلادىئەلگە پادىشاھلىق قىلغان".⑨

9) «قوچۇ پادىشاھلىرىنىڭ شەجەرە تاش پۈتۈكى» (خەنزۇچە) بويىچە:

"ئۇيغۇرلارنىڭ زەمىنىدە قاراقۇرۇم دېگەن تاغ بولۇپ، ئۇنىڭدىن ئىككى دەريا ئېقىپ چىقاتتى: بىرىنى تۇغلا، يەنە بىرىنى سېلىنگا دەيىتتى. كۇنلەردىن بىر كۇنى ئىككى دەريا ئارىلىقىدىكى دەرەخقە ئاسماندىن نۇر چۈشۈپتۇ. بۇ ئەلدىكىلەر بۇنى ئاسراپتۇ. دەرەختىن پوقاق ھاسىل بولۇپ، خۇددى ئادەمدەك تولغاق يەپتۇ. نۇر داۋاملىق چۈشۈۋېرىپتۇ، 9 ئاي 10 كۇن بولغاندا پوقاق يېرىلىپتۇ، بەش ئوغۇل ئاپىرىدە بولۇپتۇ، بۇلارنى بېقىپتۇ. بۇلاردىن كەنجىسى بۇگۇ قاغان ئىكەن. بۇ چوڭ بولۇپ، خەلقىغە باش بولۇپ، ئېتىز-ئېرىق ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولۇپتۇ. پادىشاھ بولۇپتۇ، بۇنىڭ ئەۋلادىدىن 30 پادىشاھ ئۆتۈپتۇ. يۇرۇن تېكىن ۋاقىتىغا كەلگەندە، تاڭ خانلىقى بىلەن كۆپ قېتىم ئۇرۇش پەيدا بولۇپتۇ..."⑩

8-رىۋايەت بىلەن 9-رىۋايەتتىكى بايانلارنىڭ مەزمۇنى ئاساسەن ئوخشاش بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ يېراق ئاتا-بوۋىسى دەرەختىن خاسىيەتلىك نۇر يېغىش بىلەن ئاپىرىدە بولغان (يەنى نۇردىن تۆرەلگەن)، كەنجى ئوغۇل «بۇگۇخان»نىڭ ئەۋلادىدىن ئۇيغۇرلار شەكىللەنگەن دېيىلىدۇ.

10) «گاۋجۇ» تەزكىرىسى بويىچە:

«ئادەتتە ئېيتىلىشچە، ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ ئىككى قىزى بار ئىدى. چىراي-تۇرقى ناھايىتى گۈزەل ئىدى، قوۋمى بۇ قىزلارنى خاسىيەتلىك دەپ بىلەتتى. تەڭرىقۇت: "بۇ قىزلىرىمنى ئۆز لايىقىغا بېرىش ئۈچۈن كۆك تەڭرىسىنىڭ ئىختىيارىغا قويىمەن" دەپتۇ.

⑥ رىزانۇر: «ئۇيغۇزنامە»، 1928 ـ يىل (تۇركچە)، دوكتۇر رىزانۇر بۇنى تۇركىي تىلىدىكى ئەڭ قەدىمكى ھۇججەت ھىسابلايدۇ. 1891 ـ يىلى رادلوف نېمىسچىغا تەرجىمە قىلغان. شۇنىڭدەك پېللىئود (فرانسۇز) «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى داستانى ـ ئوغۇزنامە» دەپ تەقرىز يازغان. «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما» 1983 ـ يىل (ئۇيغۇرچە) نەشرىدىن ئېلىندى.

⑦ ئالائىددىن مۇھەممەدۇل ـ جۇۋەينى: «كىتابى تارىخى جەھانگۇشاي» (ھىجرى 658 ـ يىلى)، I جىلد.

⑧ ئەبۇ جەئفەر مۇھەممەد ئىبنى جەرىر تەبەرى (837 ـ 922 ـ مىلا ـ دىيە): «تارىخۇل ـ ئۇمەم ۋەل ـ مۇلۇك» (مىللەتلەر ۋە مەملىكەتلەر تارىخى). ئابدۇرۇسۇل ىنىنى مۇھەممەد رەھمىنىڭ (ئۇيغۇرچە) تەرجىمىسىدىن (قولىيازما).

⑨ «جىڭ خۇا ئەپەندىنىڭ ئەسەرلىرى توپلىمى» 24 ـ جىلد «قۇتلان ـ چىن ھەزرەتىنىڭ ئابىدەسى».

⑩ «داۋيۇەن شۆگۈلۈ» («داۋيۇەننىڭ قەدىمكىلەرنى ئۆگەنگەنلىرى») 24 ـ جىلد «قوچۇ پادىشاھلىرىنىڭ شەجەرە تاش پۈتۈكى».

⑪ «ۋېيىنامە» 103 ـ جىلد، «تەزكىرىلەر» 91 ـ ، «گاۋجۇ».

⑫ (تاڭ) دۇەن جىڭشى تۇزگەن «يۆ ياڭ تەرمىلىرى»نىڭ 16 ـ جىلدى.

2. ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىبلىرى

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ نەدىن كېلىپ چىقىقانلىقىنى يەكىكە ـ يېگانە ھالدا بايان قىلغىلى بولمايدۇ، بەلكى ئۇنىڭغا قوشنا ۋە تۇغقان بولغان خەلقلەرنىڭ تېگى ـ تەكتى بىلەن باغلاپ بايان قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئاتا ـ بوۋىلىرىنى ئىككى بۆلەككە،

لىرىده ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى قەدىمكى زاماندىكى يەنى ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتى ۋاقتىدا پەيدا بولغان ئەقىدە-چۈشەنچىلىرى بويىچە ياكى قوشنا ئەللەر ئىچىدە تارقالغان (ئۇيغۇرلار توغرىسىدىكى) ئەپسانىلار بويىچە، ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ئىلاھىيلاشتۇرۇلغان ياكى ئوزاق ئۆتمۈشتىكى توتېمىلارغا باغلانغان بايانلىرى. بۇ رىۋايەتلەردىن بەزىلىرى بىر ئاتىلىق («پروددا») نەزەرىيىسىگە ئاساسلانغان بولۇپ، بىر يىلتىزدىن تارالغان دېگەن پىكىرنى ئالغا سۈرىدۇ.

ئىزاھلار:

① ف. ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى»، «شەرق ھەقىقىتى» نەشرىياتى، تاشكەنت، 1952 ـ يىلى، 153 ـ بەت.

② ۋاڭ رىۋېي: «ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ناملىرىنىڭ ئۆزگىرىشى ھەققىدە ئىزدىنىش» ـ «يۇگۇڭ» يېرىم ئايلىق ژۇرنىلىنىڭ 1937 ـ يىللىق، 4 ـ سانى ـ جاڭ لىيەننىڭ «ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي تەكتى توغرىسىدا» دېگەن ماقالىسىدىن.

③ مەھمۇت قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» I جىلد (ئۇيغۇرچە)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 ـ يىل نەشرى، 151 ـ 152 ـ بەتلەر.

④ ۋ. رادلوفنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك»كە يازغان كىرىش سۆزىدىن نەقىل قىلىندى.

⑤ ئەبۇلغازى باھادۇرخان (1605 ـ 1664 ـ يىللىرى)، 1663 ـ يىلى يېزىلغان «شەجەرەتۇل ـ تۈرك» ئەسىرىنىڭ «ئۇيغۇر ئىلىنىڭ زىكرى» دېگەن بابىدىن.

ۇبي زامانىسىدا، تېلې دەپ ئاتالغان. كېيىن خۇيغې دەپ ئاتالغان. پادىشاھنى قاغان دەيدۇ...»②

«تېلىنىڭ ئەجدادى ھۇنلارنىڭ ئەۋلادىدۇر، ئۇلارنىڭ نەسلى-نەسەپلىرى ناھايىتى تولا... ئۇرۇغ-ئايماقلىرى ئايرىم-ئايرىم بولسىمۇ، ھەممىسى قوشۇلۇپ تېلې دەيىلىدۇ... ئۇلارنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرى ئومۇمەن تۈركلەرنىڭكىگە ئوخشاش.»③

بۇ مەلۇماتلار بويىچە، خۇيگۇلار، شۇنداقلا تېلىلەر نەسەپ جەھەتتە ھۇنلارغا باغلىنىدۇ، ئۇنداق بولۇشى، قەدىمكى زامانداخۇاڭخېنىڭ شىمالىدىكى كەڭ زوندا ياشايدىغان خەلقلەرنى خەنزۇچىدە ئومومىلاشتۇرۇپ «شىمالىي دىلەر» دەپلا ئاتايتتى. 4—6-ئەسىرلەردە «تېلې» دەپ ئاتىلىش بىلەن تەڭ «گاۋجۇ» دەپمۇ ئاتالغان ئۇيغۇرلارنىڭ ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى نەسەپ جەھەتتىن تېگى-تەكتىنى سۈرۈشتۈرگەندە، مۇنداق بايان قىلىنىدۇ.

«گاۋجۇلەر قەدىمكى قىزىل دىلارنىڭ قالدۇق ئۇرۇغىدۇر، دەسلەپتە ئۇلار دىلى دەپ ئاتالغان، شىمالدا گاۋجۇ (ئېگىز هارۇلۇق) دېگلىن دەپ ھېسابلانغان. ئۇلارنىڭ تىلى ھۇنلارنىڭ تىلىغا ئوخشاپ كېتىدۇ، بەزى جەھەتتىن ئازراق پەرقلىنىدۇ. ياكى ئۇلارنىڭ ئەجدادى ھۇن پادىشاھىنىڭ يات نەۋرىسى دەيىلىدۇ. بۇ ئۇلۇسنىڭ دى، يۈەنخې، خېلۇ، خېپې، خۇگۇ، يېچىجىن ئۇرۇغلىرى بار.»④

بۇ تارىخىي مەنبەلەردىن ئۇيغۇرلار قەدىمكى زاماندا «قىزىل دى»، «دىلى»، «گاۋجۇ (ئېگىز هارۇلۇق) دېگلىن» دېگەن نامىلار بىلەن قەيت قىلىنغان. بۇ نامىلار مىلادىيەدىن ئىلگىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەلقلەر تەرىپىدىن قويۇلغان نامىلار ياكى ئۆز نامى-

يەنى تەڭرىتاغنى مەركەز قىلغان ھالدا، شىمالىي بۆلەك، جەنۇبىي بۆلەك دەپ ئايرىش مۇمكىن. شىمالىي بۆلىكىگە كىرىدىغان قوۋملەر خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى جايلاردا، بايقالدىن تاكى كاسپىيغىچە سوزۇلغان كەڭ زېمىندا ياشىغان قوۋملەر بولۇپ، بۇلاردىن بەزىلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ بىۋاستە تېگى ـ تەكتىنى تەشكىل قىلسا، بەزىلىرى ۋاستىلىق تېگى ـ تەكتى ھېسابلىنىدۇ.

بىزدە قەدىمدىن قالغان يازما دەلىللەر ئاز. يازما دەلىللەردىن ئۇيغۇرلارغا ئائىت ئەڭ كۆپ بايان قىلىنغانلىرى ـــ خەنزۇچە مەنبەئەلەردۇر. خەنزۇچە تارىخىي ھۆججەتلەر بويىچە، ئۇيغۇرلارنىڭ تېگى ـ تەكتىنى يېقىنراقتىن يېراقراقتا ئىز قوغلىشىپ قېدىرىپ كۆرەيلى.

A «ئۇيغۇر»نىڭ شىمالىي ئېتنىك تەركىبلىرى

گەپنى ئالدى بىلەن «خۇيگۇ» (تاڭ دەۋرىدىكى ئوقۇلۇشى «ئۇيغۇر»)دىن باشلايلى.

«خۇيخېلارنىڭ ئەجدادى ھۇنلاردىندۇر، ئادەتتە، ئۇلار كۆپىنچە، ئېگىز چاقلىق ھارۋىلاردا يۈرىدۇ. يۈەنئوبي زامانىدا (مىلادىيە 386 ـــ 557 ـ يىللار) گاۋجو ئۇلۇسى ياكى چىلى (كېيىن "تېلې" دەپ ئاتالمىشىپ كەتكەن) دەپمۇ ئاتالغانىدى.»①

6 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، خەنزۇچىدە «خۇيخې» دەپ يېزىلىپ، 788 ـ يىلدا «خۇيگۇ»دەپ يېزىشقا ئۆزگەرتىلگەن. ئۇنىڭدىن ئىلگىرىرەك 4ـــ6 ـ ئەسىرلەردە بولسا، «گاۋجو» (گاۋگو) ياكى چىلې دەپ ئاتالغان.

«خۇيگۇلار ئەسلىدە ھۇنلارنىڭ باشقا ئېۋلادلىرىدىن... كېيىنكى

ئۇچ پادىشاھلىق (مىلادى 229 ــ 265 ـ يىللار) ۋېي دەۋرىدە، ھۇنلارنىڭ شىمالىدا ياشايدىغان دىڭلىنلار، قانـغۇيـنىڭ شىمالـدا ياشايدىغان دىڭلىنلار، شۇنىڭدەك زىلۇ(سۇرۇ)گە مەنسۇپ دىڭلىنلار، دېمەك ناھايىتى كۆپ جايغا تارقالغان دىڭـلىن («ۋېي مۇخـتەسەر-نامىسى»: «غەربىي رۇڭـلار تەزكىرىسى») ئېـگىز ھارۇنـلىقـلارنىڭ پائالىيەتلىرى كېيىن تېلېلەر بىلەن داۋاملىشىدۇ. تارىخىي ھۇججەتـلەردە كۆرسىتىلـگىنـىدەك: «ئابـدال (ئىفـتالىت) مەملـىكىتى چوڭ يۆچمەلەرنىڭ نەسەبىدىن، شۇنـداقلا گاۋجۇلەرنىڭ باشـقا تۇرىـدىن بولۇپ، ئەسـلى ـ تېگى سەددىچىنـنىڭ شىمالـدىن باشـلىنـىدۇ.»⑧ «ئۇلارنىڭ پادىـشاھى سىلېدىن.»⑨ «يېپەن مەملىكىتى ئۇيـسۇنـنىڭ غەربىي شىمالىدا... ئۇنىڭ ئۆرپ ـ ئادىـتى، تـىلى گاۋجۇلەرنىڭكى بىلەن ئوخـشاش.»⑩ «سۇيـنامە. تېـلـىي تەزكـىرىـسى»دە قەيـت قىلىنىشىچە، تېلېلەر گويا تۇركلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغانـدىن باشـقا، نۇرغۇنلىغان ئۇلۇسداشلارنىڭ ئورتاق نامىدەك قىلىدۇ.⑪

لېكىن شەرقىي ۋە غەربىي تۇرك قاغانلىقلىرى ۋۇجۇتـقا چىقىشى بىلەن، تېلېلەر تەركىبىـدىـكى بەزى قەبىلـىلەر بارا ـ بارا «تۇرك» دېگەن نام ئىچىگە كىرىپ كەتكەن.

مىلادىدىن ئىلگىرى، ھۇنـلار خۇاڭخېـنىڭ شىمالـدا ياشايتـتى، ھۇنلارنىڭ شىمالىدىكى دىڭلىنلار شىمالىي دىڭلىنلار دەپ ساناـلـغان. بۇنى «تارىخ خاتىرىلىرى»مۇ تەستىقلايدۇ. ھۇنلار «كېيىن شىمالدا خۇيىنىن، جۇشى، دىڭلىن، گېكۇن شىنلى ئەللىرىنى بويسۇندۇرغان.»⑫ بۇ مىلادىدىن ئىلگىرىكى ئەسىر ئىلگىرىكى موتۇ (باتۇر)نىڭ پائالـىيەت دەۋرىدىكى ئەھـۋالـدۇر. دىڭـلىن خەنـزۇچە تارىخ كىتابـلىرىدا، بۇنىڭدىن ئىلگىرى «دىيەنلىيەن» دەپمۇ يېزىلغان. بۇنى يۇەن دەۋرىدە

لىرنىڭ قىسقارتىلغانلىرى بولۇشى مۇمكىن. ئالدى بىلەن، «گاۋجۇ دىڭلىن» دەپ ئاتالغان خەلقنىڭ ياشىغان ماكانلىرىنى ئىزدەپ كۆرەيلى.

«دىڭلىن ئېلى قانغۇيىنىڭ شىمالىدا بولۇپ، 6 تۈمەن ئەسكەر چىقىرالايدۇ. چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ... مەزكۇر دىڭلىنلار ھۇنلارنىڭ شىمالىدىكى دىڭلىنلار دەيىلدۇ. شىمالىي دىڭلىنلار (قانغۇيىنىڭ شىمالىدىكى ــ نەقلىچى) ئۇيسۇننىڭ غەربىدە بولۇپ، باشقا نەسەبتىن ھىسابلىنىدۇ. شۇنىڭدەك ھۇنلارنىڭ شىمالىدا خۇنيۇ ئېلى، جۇشى ئېلى، دىڭلىن ئېلى، گېكۇن ئېلى، شىنلى ئېلى بار. مەلۇمكى، شىمالىي كۆلنىڭ جەنۇبىدا دىڭلىنلار قات ـ قات ئۇچرايدۇ، بۇلار ئۇيسۇننىڭ غەربىدىكى دىڭلىنلار ئەمەس.» ⑤ بۇنى «سەلتەنەت ھەققىدە ئۆرنەك تەدبىرلەر» دېگەن تارىخىي ھۇججەتمۇ تەستىقلايدۇ. بۇ ھۇججەتنىڭ جىن سۇلالىسىدىن چىڭدى خانىنىڭ شىيەنخې 5 ـ يىلى (مىلادىيە 330 ـ يىلى) دېگەن مەددىسىدا مۇنداق يېزىلغان: «باشتا، دىڭلىن دىنىلار قانغۇيىنىڭ شىمالىدا تۇراتتى، كېيىن جۇڭگوغا كۆچۈپ كەلگەن...» ⑥

بەزى تارىخىي كىتابلاردا، شاڭ دەۋرىنىڭ (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 16 ــ 11 ـ ئەسىرلەر) دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدا «تۆت تەرەپتىن تۇتۇلغان سوغىلار» توغرىسىدا بايان قىلىنغاندا، «دەنلۆ» دېگەن نام قەيت قىلىنغان. بۇ ئۇلۇسنىڭ تارقالغان ئورنى ۋە سوۋغات قىلغان ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرىدىن قارىغاندا، «دەنلۆ» دىڭلىن ئىكەنلىكى ئىسپاتلىنىدۇ. دېمەك، دىڭلىنىڭ تارىخىمۇ ناھايىتى ئۇزاق بولۇپ، شاڭ دەۋرىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدىلا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن مال ئالماشتۇرغان. ⑦

بولغانلىقى يېزىلغان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 7 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، جۇ پادىشاھىنىڭ بىر ۋەزىرى — زەي كۇڭ شۇ زامانىدىكى جەن ئېلىنىڭ ئەھۋالىنى مۇنداق بايان قىلغان:

«جىنخۇ (خوسەن تېغى) قەلئەدۇر، ھالبۇكى فېن، خې (خۇاڭخې)— سۇ، كۇي — ئۆستەڭ ھېسابلىنىدۇ، رۇڭ، دى خەلقىنى شۇ يەرلەرنى چۆرىدەپ جايلاشقان.»[19] دېمەك، جەن بەگلىكىنىڭ قەدىمكى ئاھالىسىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى «خۇاشيا»لا بولماستىن، «خۇاشيا»دىن باشقا، رۇڭ - دى قەبىلىلىرى ۋە قەبىلىلەر گۇرۇھلىرى ئىكەنلىكى مەلۇم.

دىلارنىڭ تۇرى كۆپ بولۇپ، «چۇنچيۇ ئۇچ تەزكىرىسى» (يەنى «زوچيۇمىڭ تەزكىرىسى»، «گۇڭياڭ تەزكىرىسى»، «گولياڭ تەزكىرىسى»)دە قەيت قىلىنىشچە، ئاساسەن 3 خىلغا بۆلۈنگەن: بىرى — قىزىل دىلار، بىرى — ئاق دىلار، يەنە بىرى — باشقا دىلار. بۇنداق «قىزىل»، «ئاق» دەپ بۆلۈنۈشى ئۇلارنىڭ تېگى - تەكتى توغرىسىدىكى رىۋايەت ياكى دىنىي ئېتىقادلىرىغا مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. مىلاددىدىن بىرقانچە ئەسىرلەر بۇرۇنقى زامانلاردا، چاڕۋىچى خەلقلەر «شامانىزم دېيىلگەن ئىپتىدائىي دىنگە ئىشەنگەن. شامان — جادۇگەرلەر كۆكنى شەرقىنىڭ، قىزىلنى جەنۇبنىڭ، ئاقنى غەربنىڭ، قارىنى شىمالنىڭ سىمۋولى قىلاتتى. مۇنداق ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقاد بارا - بارا چاڕۋىچى قەبىلىلەرنىڭ مەلۇم رەڭنى ياخشى كۆرۈش پىسخولوگىيىسىنى پەيدا قىلغان؛ بۇ ھال ئۇلارنىڭ چېدىر، بايراق، ئېگىن - بېزەك، ئات ئىگەر جابدۇقلىرىنىڭ رەڭلىرى بىلەن ئىپادىلەنگەن: ئۆرپ - ئادەت جەھەتتە، ئۆي - چېدىر تىككەندە، ياكى تەرەپ - يۆنۈلۈشنى بىلدۈرگەندە،

ياشغان ياللۇغ جۇرنىڭ «قوش جىلغا مەستانىسى» دېگەن توپلىمى-نىڭ 5 - جىلىدىدا «دىڭلىن توغرىسىدا شېئىر»غا ئۆزى بەرگەن ئىزاھىدا: «دىڭلىن»نىڭ قەدىمكى ئوقۇلۇشى «دىيەنلىيەن» بولۇپ، «دىلى» بىلەن ئاھاڭداش دەپ كۆرسەتكەن. دېمەك، «دى» «دىلى»نىڭ قىسقارتىلمىسى، «دىڭلىن» «دىلى»دىن كېلىپ چىققانلىقى مەلۇم.

«ئۇ زامانلاردا چىن، جىنلار چېگرا مەملىكەتلىرى ئىدى، جىن پادىشاھى ۋېنگۇڭ (ميلادىدىن ئىلگىرىكى 636 — 635 - يىللار) ۋاقتىدا، رۇڭ - دىلار غەربىي دەريا بويى بىلەن لو ئارىلىقىدا ماكانلاشقان، قىزىل دى، ئاق دى دەپ ئاتالغان.»[13]

«لۇڭ (ھازىرقى گەنسۇ)نىڭ غەربىي قىسمىدا، مىيەنجۇ، چۇەن رۇڭ، دەييۇەن رۇڭلىرى بار ئىدى («يەن شىگۇنىڭ ئىزاھى»چە، بۇ جايلار تىيەنشۇي تەرەپتە). ئۇلار ھەرقايسى جىلغىلارغا تارقالغان، ئۆز باشلىقلىرى (پادىشاھلىرى) بار، كۆپىنچە، يىغىلغانلىرىدا، ئۇرۇغ - ئايماقلىرى يۇز خىلدىن ئاشىدۇ، لېكىن قىياپەتلىرى بىر - بىرىگە ئوخشايدۇ...»[14]

مەملىكىتىمىزدە ھاكىمىيەت مەركەزلەشكەن بىر پۈتۈن دۆلەت قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ بويلىرىدا (مەنبەسىدىن مەنسەبىگىچە) نۇرغۇنلىغان ھەر خىل ئۇلۇس - قەبىلىلەر ئارىلاش-قۇرىلاش ياشىغان. «دۆلەت مۇھاكىمىلىرى»دە، شى بۇنىڭ بايانى بويىچە، جۇ دەۋرىنىڭ دەسلىدىدە ئەتراپتىكى ئۇششاق ئەللەر ۋە قەبىلىلەر گۇرۇھلىرىنىڭ ماكانلىشىش ئەھۋالى قەيت قىلىنغاندا، «خۇاشيا» دېگەن ئومۇمىي نام بىلەن ئاتىلىدىغان بىرمۇنچە قەبىلىلەر-دىن باشقا، دى، شىيەنيۇ، قىزىل دى ۋە ئاق دى ھەم باشقا دىلار

ئاتالغان؛ يەنە بىر قىسمى لىۋخۇ؛ ئۇچىنچى بىر قىسمى «توك-ستن» دەپ ئاتالغان.

مىلادىدىن ئىلگىرى 663 - يىلى (جۇاڭ گۇڭ 32 - يىلى)دىن 659 - يىلغىچە، قىزىل دى قەبىلىلىرى "لۇزى" باشچىلىقىدا قەبىلە-لەر ئىتتىپاقىنى تەشكىل قىلىدۇ؛ بارا - بارا زورىيەپ قوشنا ئەللەر (شۇنداقلا ھەم ۋەي ئەللىرى)گە يۈرۈش قىلىدۇ. بۇ دىلەرنىڭ غەربىي - جەنۇبىي يۆنۈلۈشتىكىلىرى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 631 - يىلى (شىگۇڭ 30 - يىلى) شەرقتە خۇاڭخېدىن ئۆتۈپ، چى، لۇ ۋە سۇڭ بەگلىكلىرىگە ھۇجۇم قىلىدۇ. شۇڭا «گۇڭيانڭ تەزكىرىسى»دە: «جەنۇ-بىي ياتلار بىلەن شىمالىي ياتلار ئالاقە باغلىدى» دېيىلگەن. شىمالىي دى قەبىلىلەر ئىتتىپاقى "كېۋكۆ"نىڭ باشچىلىقىدا زۇرىيەپ، دائە-رىسى تېخىمۇ كېڭىيىدۇ. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 7 - ئەسىردە، قىزىل دىلار بىلەن ئۇزۇن دىلار بىرلىشىدۇ، بۇلاردىن بالىدۇرراق، قىزىل دىلار بىلەن ئاق دىلار بىرلىشىپ بولغان. بىراق، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 629 - يىلى (شىگۇڭ 32 - يىلى) شىمالىي دى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدا ئىچكى مالىمانچىلىق يۈز بېرىپ، قىزىل دى، ئاق دى، ئاۋام دىلار بارا - بارا بۆلۈنۈپ كېتىدۇ. ئاق دىلار جىن ۋە چىن بەگلىكلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقانلىقتىن، ئۇلاردىن جىن ۋە چىن بەگلىكلىرى بىر - بىرىگە قارشى جەڭلەردە پايدىلىنىدۇ. قىزىل دىلار بولسا، ئاستا - ئاستا غەربكە ۋە شىمالغا قاراپ يۆتكىلىدۇ. ئەمما تارىخىي ھۆججەتلەردە بۇلار ئومۇملاشتۇرۇلۇپ «شىمالىي دى» دەپ ئاتىلىدىغان بولىدۇ.

خۇاڭخې ۋادىسىنىڭ شىمالىي ۋە يۇقىرى بويلىرىدا ياشىغان نۇرغۇنلىغان شىمالىي دى قەبىلىلىرىدىن بىر قىسمى كۆچمەنچىلىك

ئومۇمەن ئالدى تەرەپنى كۇن چىقىش، ئارقا تەرەپنى كۇنپېتىش ھېسابلىغان. بۇنى 7 ـ ئەسىردىكى مەڭگۇ تاشلارغا ئويۇلغان قەيتـ لەردىنمۇ بىلىشكە بولىدۇ.⑯

بۇ توغرىدىكى ماتېرىياللار «تارىخىي خاتىرىلەر» ۋە «خەننامە» نىڭ «ھۇنلار تەزكىرىلىرى»دە كۆپ بايان قىلىنغان. بولۇپمۇ «تارىخىي خاتىرىلەر»نىڭ «ھۇنلار تەزكىرىلىرى»دە، خەن پادىشاھى گاۋدى بەيدەك شەن تېغى تەرەپىدە مۇھاسىرىگە چۈشۈپ قالغانـ لىقىنى بايان قىلغاندا تەپسىلىي يېزىلغان. تەزكىرىدە يېزىلىشچە، ھۇنلارنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىدىن «غەربىتكىلەر پۈتۈنلەي ئاق بوز ئاتلىق، شەرقتىكىلەر پۈتۈنلەي كۆك بوز ئاتلىق، شىمالدىكىلەر پۈتۈنلەي قارا قۇلا ئاتلىق، جەنۇبتىكىلەر پۈتۈنلەي جەدە ئاتلىق ئىدى.» بۇنىڭغا قارىغاندا، «قىزىل دى» دېيىلگەنلەر موڭغۇلىيە ئوتلاقلىرىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان چاۋدىچى دىلارنى، «ئاق دى» دېيىلگەنلەر ئوتلاقنىڭ غەربىگە جايلاشقان كۆچمەنچى دىلارنى كۆرسەتسە كېرەك. ئاق دىلار ئاساسەن ھازىرقى شەنشىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئېگىز تۈزلەڭلىكتە ياشىغان؛ جەن بەگلىكىنىڭ غەربىي شىمالىدىمۇ ئاق دىلار تارقالغان. بۇلاردىن باشقا، جەن بەگلىكىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىمۇ لىتۇ دىلىرى بار ئىدى.⑰ سەنشى، خېبېيلەرنىڭ شىمال، شەرق ۋە غەرب تەرەپلىرىدىمۇ ھەر خىل رۇڭ ـ دىلەر ياشىغان. بۇلار يۇقىرىدا ئېيتىلغان قىزىل دى ۋە ئاق دىلارنىڭ دائىرىسىگە كىرمەيدۇ، «چۇنچيۇ» («يىللىنامە») ۋە «نوم ـ تەزكىرىلەر»دە بايان قىلىنغىنىدەك «ئاۋام دى»لار دەپ ئاتالغان.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 670 ـــ 660 ـ يىللىرىدىكى ھادىسىلەردە، دىلارنىڭ چوڭ بىر بۆلۈكى «سۇبان» (ئېھتىمال «سۇپار») دەپ

كىل جەھەتلىرىدە شىمالىي دىلارنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن. شۇنىڭدەك ئوتتۇرا شىيانىڭ مەدەنىيىتىگىمۇ شىمالىي دىلارنىڭ تەسىرى سىڭگەن. ئەسلىدە، «شىمالىي ئەل ئادەملىرى باشلىرىغا ياغلىق ئورايدۇ، جۇۋا كىيىدۇ؛ جۇڭگو ئادەملىرى تاج ۋە ئېگىن كىيىدۇ.»[18] دېمەك، شىمالىي دىلار بىلەن جۇڭ شىيالارنىڭ كىيىملىرى پەرقلىنەتتى. لېكىن شىمالىي دىلارنىڭ ئادەتلىرىنىمۇ قوبۇل قىلغانىدى. «ئۆتكەنكى جەن ۋېنگۇڭ رەختتىن كىيىم، تېرىدىن جۇۋا كىيەتتى، بىلگە شەمشەر ئاساتتى.»[19] دېمەك، جەن بەگلىكىنىڭ كىشىلىرىدىن دىلار كىيىملىرىنى كىيىدىغانلىرىمۇ كۆپەيگەن. شىمالىي دىلارنىڭ ئات مىنىش سەنئىتى خېلى بۇرۇن، يەنى يىن-شاڭ دەۋرلىرىدە جۇ مەملىكىتىگە كىرگەن.[20] ھەتتا، شيا دەۋرىدە (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 21 — 16-ئەسىرلەر) بەزى ھۆكۈمرانلار غەربىي رۇڭ ياكى دىلارنىڭ بەزى ئۇرۇپ-ئادەتلىرىنى قوبۇل قىلغان. «شيانىڭ تۇتقان يولى بۇزۇلۇپ، گۇڭ-لىيۇ ئۆزىنىڭ زىرائەتچىلىكىنى تاشلاپ، غەربىي رۇڭلارغا ئۆزگىرىپ كېتىپ، يوجۇدا پايتەخت قۇرغان. بۇنىڭدىن كېيىن 300 يىل ئۆتۈپ، رۇڭ-دىلار چوڭ پادىشاھ دەن فۇغا ھۇجۇم قىلغان، دەن فۇ جىشەن تېغى تۈۋىگە قاچقان. يوجۇلىقلار دەن فۇنىڭ قولىدىن ئەلنى ئىلكىگە ئېلىپ، جۇنى قۇرغان.»[21]

جۇ مەملىكىتى تەۋەسىدە تۇرلۇك بەگلىكلەر ۋە ئۇلۇسلار كۆپ بولغانلىقتىن، بۇلار بىر-بىرى بىلەن يەر، مال-دۇنيا تالىشىپ، ئۇرۇشۇپ تۇرغان. مەسىلەن، «مۇڭاڭ چۇەن-رۇڭلارغا يۇرۇش قىلىپ، ئاق بۆرە، ئاق بۇغىلارنى قولغا چۈشۈرۈپ قايتىدۇ.» غەربىي دىلار لويىغا كېلىپ، جۇ شاڭۋاڭغا جازا يۇرۇشى قىلىدۇ...

هالىتىدە ياشىغان. «چۇنچىيۇ زامانىسىدا، رۇڭ ـ دىلار جۇڭگودا ئارىلىشىپ ماكانلاشقان، مەزكۇر دىلارنىڭ تۇراقلىق پايتەختى بولماي، ئوت ـ سۇ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرگەن. شەھەر، ئوردا ـ سارايلىرى بولمىغاچقا، ئۇلار چېدىرلىق ئايماقلار دېيىلگەن.» (ليۇ ـ شۇننىڭ ئىزاھى). بىر قىسمى كۆچمەنچىلىكتىن ئولتۇراقلاشقان، دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق تۇرمۇشىغا قاراپ تەرەققىي قىلغان. بەزىلىرى خۇددى خۇاشيالاردەك شەھەر ـ قورغانلاردا ياشىغان. شىمالىي دى قەبىلىلىرىنىڭ تۇرالغۇلىرى ياشىغان ماكانلىرىغا قاراپ پەرقلىق بولغان. بىناكارلىقىمۇ سىنىپىي تەبىقىلەرگە قاراپ پەرقلىق بولغان. ئۇلارنىڭ ماددىي تۇرمۇشى ئىقتىسادىي ئاساسى بىلەن زىچ باغلىنىشلىق بولغان.

چۇنچىيۇ دەۋرىدە، شىمالىي دىلارنىڭ كۆپرەك قىسمىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى قالاق ۋە تۇرمۇشى قىيىن ئىدى. چۈنكى ئۇلار ئىپتىدائىي جامائەدىن سىنىپىي جەمئىيەتكە ئەمدىلا قەدەم باسقان، سىنىپىي ئېكسپىلاتاتسىيە ۋۇجۇتقا كەلگەنىدى. مىلادىدىن ئىلگىرى 604 ـ يىلى، قىزىل دىلار جىن بەگلىكىگە يۈرۈش قىلغىنىدا، جىن بېگى چېڭ گۇڭ قارشى جازا يۈرۈش قىلماقچى بولسا، شۇنلىن ئاتىسى (خېڭزى) ئۇلار «پۇقرالىرىغا زۇلۇم سالدى، زۇلمى چېكىدىن ئاشقاندا، (پۇقرالىرى) ئېتىلىپ چىقىدۇ» دەپ مەسلىھەت بەرگەن. دېمەك، قىزىل دىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا سىنىپىي كۈرەش ئاشكارىلاشقان. چۈنكى ئۇلاردا تۆرىلەر تەبەقىسى شەكىللەنگەنىدى. تۆرىلەر دېھقان ـ چارۋىچىلارنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكىدىن پايدىلىنىشقا باشلىغان. خۇاشيانىڭ فېئوداللىق تۈزۈمى دېھقانچىلىق تاۋارلىرىنى ئالماشتۇرۇش، نىكاھلىنىش مۇناسىۋىتى، سىياسىي تەش ـ

ئالاقىلىرىدە قىسقارتىپ ئاتىغان نامىدۇر. ئەسلى نامى «دەنىلىن» ياكى «دەنلەن» ئىدى. «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرە-لىرى»دە: «جەنۇبنىڭ شىمالىدا لىن-خۇ، لۇفەن رۇئىلىرى بار» دېيىلگەن گەپكە «خۇپىيانە ئىشلار»دىن رۇجۇن نەقىل كەلتۈرۈپ: «لىن-خۇ يەنى دەنلىن، بۇلار لى مۇ تەرىپىدىن يوقىتىلغان» دەپ ئىزاھ بەرگەن. «دەنلىن» «لى مۇ تەزكىرىسى»دە، «دەنلەن» دەپ يېزىلغان. «خەنىنامە» شەرھىدە، جېن ئەپەندىدىن كەلتۈرۈلگەن نەقىلدە: «ھۇنلار تەزكىرىسىدە ئېيتىلىدۇكى، جەنۇبنىڭ شىمالىدا دەنىلىن خۇلىرى، لۇفەن رۇئىلىرى بار» دېيىلگەن. دېمەك، «لىن-خۇ» ــ «دەنىلىن خۇلىرى»نىڭ قىسقارتىلمىسى. شىمالىي دىلاردىكى «دى» ــ «دىلى»نىڭ قىسقارتىلمىسى. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، «دى، دىلى، دەنلەن، دەنلۇ، دەنلىن» دېگەن ناملار مەلۇم ئۇلۇس-لار گۇرۇھى نامىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى. «دىلى»نىڭ خەنزۇچىدە قەدىمكى ئوقۇلۇشى d'iak-liek ئىدى؛ «دىلى»نىڭ كېيىنكى ئۆزگەرتىلگىنى «سىلى» ياكى «تېلى» بولۇپ، بۇنىڭ خەنزۇچىدە قەدىمكى ئوقۇلۇشى t'iək-lək. دېمەك، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەجدادىنىڭ شىمالىي قىسمى ئېھتىمال «تەگرەك» ياكى «تېغراق» بولۇپ، كېيىنچە تاغرا (ياكى تاغارا) دەپ ئۆزگىرىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن. مىلادىدىن ئۇچ ئەسىر ئىلگىرىكى دىڭلىنلار ئۇنىڭدىن بۇرۇن دىلار ئىكەنلىكى، دىلار (ياكى دىلىلار) قىزىل دىلارنىڭ ئەۋلادى ئىكەنلىكىنى تارىخىي ماتېرىياللار ئىسپاتلايدۇ. بەزى تارىخچىلار «قىزىل دىلار... سىبىر ئويمانلىقىدىن جەنۇبقا كەلگەن ئۇلۇس» دەپ دەلىللەيدۇ.[24]

ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىيال ۋە تارىخ كىتابلىرىمۇ يەن-شاڭ

دەسلەپتە، جۇ شاڭۇاڭ جېن بەكلىكىگە جازا يۈرۈشى قىلماقچى بولۇپ، دى بېگىنىڭ قىزىغا ئۆيلىنىپ، دىلار بىلەن تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىت ئورنىتىدۇ - دە، دى قوشۇنى بىلەن بىرلىشىپ، جېن بەگلىكىگە يۈرۈش قىلىدۇ... دۇيۇنىڭ ئىزاهى بويىچە، بۇ — دىلار «توققۇز دىلار» ئىدى.㉒

دېمەك، شىمالىي جۇڭگودا ياشىغان ياكى دىللار جۇڭيۈەنىدىكى خۇاشيا ئۇلۇسى قۇرغان بەگلىكلەر بىلەن سىياسىي، ئىقتىسادىي ئالاقە قىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇلاردىن بەزى ئۇلۇسلار ئۆز ئالدىغا بەگلىكلەرنىمۇ قۇرغانىدى. بۇ، دەرۋەقە، دى (دىلى) ئۇلۇسلىرىدا فېئودالليق جەمئىيەتنىڭ باشلىنىشى ئىدى.

شىمالىي دىلارنىڭ ئاقىبىتى توغرىسىدا، تارىخىي ماتېرىياللاردا مۇنداق دېيىلىدۇ: جېن بەگلىكىنىڭ شىمالىدا لىن - خۇ - لۇفەن؛ يەن بەگلىكىنىڭ شىمالىدا شەرقىي خۇ — تاغ رۇكىلىرى بارئىدى؛ زامانىمىز ئادەملىرى مەزكۇر رۇكىلارنى «خۇ» دەپ ئاتىدى. بۇ ئىككى بەگلىكنىڭ (جېن ۋە يەن بەگلىكلىرىنىڭ) ئادەملىرى (ھۆكۈمرانلىرى) شىمالدىكى ئۇلۇسلارنىڭ نەسلىدىن چىققان، بىر چاغلاردا ئاتلىپ قالغان نام مىڭ يىللارغىچە داۋام قىلىۋەرگەن. شىمالىي دىلارنىڭ «خۇ» (غۇز) دەپ ئاتلىشى شۇنىڭدىن باشلانغان.㉓

ئۇرۇشقاق پادىشاهلىقلار دەۋرىدە شىمالىي دىلار «لىن خۇ» ۋە «لۇفەن» دېگەن نام بىلەن ئىككى ئۇلۇس گۇرۇھىنى تەشكىل قىلغان. بۇ چاغدىكى «لىن - خۇ»لار خېتاۋ (خۇاڭخې قولتۇقى)دا، لۇفەن ئۇلۇسى جېن بەگلىكىنىڭ غەربىدە ياشىغان. «لىن - خۇ» دېگەن نام ئۇرۇشقاق پادىشاهلىقلار ۋە خەن دەۋرىدىكىلەر خەت -

خۇددى ھۇنلاردەك ھەربىر - دېموكراتىيە ئاساسىدىكى ھاكىمىيەت شەكلىنى قوللىنىشقا باشلىغان. بۇ — كۆچمەنچى فېئودالىق تۈزۈم- مىدە ياشىغان خەلقلەردىكى دۆلەتنىڭ دەسلەپكى شەكلى ئىدى. دىڭلىنلار بۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا ئۆزلىرىگە خاس مەدەنىيەتنىمۇ ياراتقان. ئادەتتە، كىشىلەر يېزىقىنى ھاكىمىيەت بىلەن ئالاقىدار دەپ ھېسابلايدۇ. دەرۋەقە، يېزىق بىردىنلا ئېلىپبەلىك شەكلىگە كىرگەن ئەمەس، شەرتلىك بەلگىلەردىن تەرەققىي قىلغان. بۇنىڭدىن ئۇچ مىڭ يىللار ئىلگىرىكى يەنسەيدە تىك يارلارغا ۋە قەبرە تاشلىرىغا ئويۇلغان بەلگىلەر ئارخېئولوگىيىلىك قېدىرىشلاردا مەلۇم بولدى. بۇ بەلگىلەرنىڭ بىرمۇنچىلىرىدە مەشھۇر ۋەقەلەر — جەڭلەر، چوڭ ئوۋلاش پائالىيىتى، يېڭى تۇرالغۇ رايون بەرپا قىلغانلىق ۋە يېڭى جايلارغا بارغانلىق توغرىسىدىكى ۋەقەلەر ئىپادىلەنگەن. بەزىلىرىدە ئابستراكت ئۇقۇملار، ئاساسەن دۇنياقاراش ئىپادىلەنگەن. كۆپرەك ئۇچرايدىغانلىرى قىيپاش ياكى تۈز كرىست شەكىللىك، تۆت چاسا شەكىللىك دۆگىلەك، يۇلتۇز شەكىللىك بەلگىلەردۇر. بۇ بەلگىلەر قاراسۇق دەۋرىدە ئويۇلغان. تاغار دەۋرىدە بەلگىلەر تېخىمۇ كۆپە- يىپ، ھەر خىل تامغىلار ئىپادىلەنگەن. تاشتىق دەۋرىگە كەلگەندە، ھېسابلاش بەلگىلىرى كېلىپ چىققان،[25] دېمەك، دىڭلىنلارنىڭ يېزىق بەلگىلىرى ئۇرخۇن - يەنسەي يېزىقىنى تەركىب تاپقۇزغان ئاممىلاردىن بىرى دەپ پەرەز قىلىشىمىز مۇمكىن.[26] دىڭلىنلارنىڭ يېزىق بەلگىلىرىدە شۇنداقلا «رۇنى» ئېلىپبەسىنىڭ ئاممىلىرىمۇ بار. (مەسىلەن، ئانگلوساكسون رۇنىك يېزىقى، شىمالىي ياۋروپا رۇنىك يېزىقى، ئاسىيا رۇنىك يېزىقىغا ئوخشايدىغان بەلگىلەر بار.) دىڭلىنلار ئارىسىدا بىر خىل يېزىق بەلگىلىرى (يېزىق خاراكتېرىنى

دەۋرىدە ۋە جۇنكۈ دەسلەپكى چاغلىرىدا شىمالدىكى ئۇرۇغ-قەبىلىلەردىن جەنۇبقا كەلگەنلىرىمۇ، شىمالغا كەتكەنلىرىمۇ بار ئىكەنلىكىنى تەستىقلايدۇ. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 12 — 7 - ئەسىر-لەردە، مىس دەۋرىنىڭ ئاخىرقى چاغلىرىدا، جۇڭگونىڭ زور تۈر-كۈم شىمالىي قەبىلىلىرى شىمالغا سۈرۈلۈپ، جەنۇبىي سىبىرىيەگە كۆچكەن؛ شىمالىي دىلارمۇ جەنۇبقا كۆچۈپ، بىرقانچە بەگلىكنى قۇرغان. دېمەك، قىزىل دىلار تۈرلۈك ئىجتىمائىي ۋەقەلەر تۈپەيلىدىن سۈرۈلۈپ، شىمالدىكى قېرىنداشلىرى بىلەن، يەنى دىڭلىنلار-نىڭ يەنە بىر تارمىقى بىلەن قوشۇلغان بولۇشى مۇمكىن.

شۇنىڭدەك، غەربتىن (ئورال تەرەپلىرىدىن) كەلگەن قوۋملەر بىلەن ئۇچرىشىپ، بارا-بارا ئۇلار بىلەن ئارىلىشىپ ياشايدىغان بولغان. بالدۇر، شىمالىي دىڭلىنلار (يەنى شەرقىي دىڭلىنلار)غا موڭغۇلوئىدلىق ئامىللار سىڭگەن بولسا، ياۋروپىئىدلىقلاردىن ھېسابلانغان غەربىي دىڭلىنلار بىلەن قوشۇلۇش نەتىجىسىدە، مىلاددىدىن ئىلگىرىكى 700 — 200 - يىللاردا، شەرقىي دىڭلىنلارنىڭ مۇڭغۇلو-ئىدلىق ئالامەتلىرى ئاجىزلىشىپ، تاغار دەۋرىدىكى بېشى يۇمۇلاق ئادەملەر تېپىگە ئۆزگەرگەن ۋە ياۋروپىئىدلىق تېپىگە يانغان.

"تاشتىق" دەۋرىدە بولسا، دىڭلىنلار يەنە ھۇنلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، ئۇلارغا موڭغۇلوئىدلىق ئامىللار قايتا سىڭمىشكە باشلىغان. مىلاددىدىن كېيىنكى 3 — 6 - ئەسىرلەردە، دىڭلىنلار يەنە شەرقتىن كەلگەن سىيانپىلەر، ئاۋارلارنىڭ مۇداخىلىسى بىلەن، ئۇلارنىڭ ئانتروپولوگىيىلىك تېپىگە موڭغۇلوئىدلىق ئامىللار تەسىر كۆرسەتكەن.

دىڭلىنلار كۆچمەنچى-فېئودالىق جەمئىيەتكە كىرگەندە،

كېيىك يەنى "گاۋجۇ" ئالتە ئۇرۇغىدىن قۇبىق (قومىق) — بۇلار مىلادى 606 - يىلى ئۆز ئالدىغا بىر خانلىق قۇرغان — ئوغۇز، قىرغۇز — بۇ ئۈچ قوۋممۇ تېلېلەرگە كىرىدۇ. بۇ رايوندا بۇلاردىن باشقا يەنە تېلېلەرگە كىرىدىغان بولۇچ، ئىزگىل، سۇۋار، ناچىق، يونغۇر قەبىلىلىرى بار ئىدى. سىر - تەردۇس ئالتۇن تاغ (ئالتاي) نىڭ غەربىي جەنۇبىدا بولۇپ، سىر بىلەن تەردۇس ئىككى قوۋمدىن تەركىب تاپقان؛ (لېكىن سىرلاردىن تۇغلار دەريأسىنىڭ شىمالىدا قالغانلارمۇ بار ئىدى)؛ يەنە "جىلېر"، "شېپان"، "داچى" قەبىلىلىرى بار ئىدى. بۇلارمۇ تېلېلەرگە كىرىدۇ. كان (قانغۇي) ئېلىنىڭ شىمالىدا، ئادىل (ئىدىل) ۋادىسىدە، ئاز (ئادىز)، خەزەر، بۇلغار، پېچىنەك، "جۇخەي"، "گابىس"، "قاچىرسۇق"، "بايغىردا"؛ دېگىز (خەزەر يەنى كاسپى)نىڭ شەرقىي ۋە غەربىدە سارۇ ئۇرغۇر، ساكسىن (ئىدىلىنىڭ ئاياق ئېقىمى بويىدا — بۇنى فرانسىيلىك پلانوكارپىنى "ساكسى" دەپ ئاتىغان)، موكشە قەبىلىلىرى بار ئىدى. پۇرۇمنىڭ شەرقىدە ئىنكۇ، ئالان، باشقىر، قۇتىرغۇر قەبىلىلىرى بولۇپ، بۇلارمۇ تېلېلەردىن ئىدى. شىمالىي كۆل (بايقال) نىڭ جەنۇبىدا توبول (توۋا)لار ياشايتتى. بۇلارمۇ تېلېلەردىن ئىدى. سۇي دەۋرىدە، «تېلېلەر» بايقالنىڭ جەنۇبىدىن تۇغلا ۋادىسى ۋە ئۇنىڭ شىمالىدا ھەم يەنسەينىڭ يۇقىرى ۋادىسىدە، ئاندىن غەربكە سوزۇلۇپ، ئالتاي بويلىرى ۋە جۇڭغار تۈزلەڭلىكى، تەكلىماغانىڭ جەنۇبى بويلىرىدا، ئارال كۆلى تاكى كاسپى ھەم ۋولگا ۋادىلىرى بولۇپ، ناھايىتى كەڭ زېمىنده ياشايتتى.[8]

كېيىنكى ۋاقىتتا «تۈرك» ئاتالغانلار ئەسلىدە «دىڭلىن» ياكى «تېلېلەر»نىڭ بىر قوۋمى ئىدى.

ئالغان بەلگىلەر) قوللىنىلغان دەپ مىنىمۇم دەرىجىدە مۇھاكىمە قىلىشقا بولىدۇ.②

بۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ شىمالىي ئەجدادلىرىنىڭ شەرقىي قىسمى بولغان دىللار ياكى دىڭلىنلار توغرىسىدىكى مەلۇماتلاردۇر.

دېمەك، مىلادىدىن ئىلگىرى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شىمالى ۋە موڭغۇل يايلىقىدىكى تۈركىي تىللىدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنى خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىدا ئومۇملاشتۇرۇپ، بالدۇر «دىلى»، كېيىن «دىڭلىن» دەپ ئاتىغان بولسا، مىلادىدىن كېيىن، جىن سۇلالىسى دەۋرىدە «دىڭلىن»لارنى «چىلې»، «سىلې»، «تېلې» ياكى «گاۋجۇ» دەپ يازغان. سۇي دەۋرىگە كەلگەندە، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكىلەر جۈڭگونىڭ شىمالىدىكى ۋە غەربىي شىمالىدىكى «تېلې» قەبىلىلىرى تۈركۈمىنى ئۇلارنىڭ نام ۋە ماكانلىرى بويىچە ئىنىقراق قىلىپ، «سۇيىنامە»دە بايان قىلىپ بەرگەن. بۇ مەلۇماتلار بويىچە، نامى يېزىلغان قەبىلىلەرنىڭ نامىلىرى ۋە جايلىشىشى ئومۇمەن مۇنداق ئىدى:

تۈغلار دەرياسىنىڭ شىمالىدا بارغۇت (ياكى بۇغۇ)، توڭرا، ئۇيغۇر، بايىرقۇ، قۇن (ھۇن)، تۈرۈك، ئىسكەر (سىقار ياكى ئىزگىل) — بۇلار «توققۇز تېلى»گە كىرىدۇ؛ بورا (ياكى مۇقرا) يەنى بۇتۇار — بۇ ئەسلىدە تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى «گاۋجۇ» 12 قوۋمگە قاراشلىق بولۇپ، سېلىنگا بويىدا قېپقالغانلار ئىدى. بۇلاردىن تاشقىرى، قور (قوق) يەنى قورلۇغ — بۇ قوۋمۇ ئەسلىدە «گاۋجۇ»نىڭ 6 ئۇرۇغىدىن ئىدى. يۇقىرىدا ئېيتىلغانلار گوبىنىڭ شىمالىدىكى تېلىلەردۇر. ئۇۋۇرغول (قۇمۇل)نىڭ غەربىدە، ئانگى (يەنجى)نىڭ شىمالىدا، ئاق تاغنى بويلاپ جايلاشقانلاردىن

لېكىن بۇ قوۋم ۋە قەبىلىلەرنىڭ تىلىملىرى ياكى جۇغراپىي ناملار يۇنانلىقلارغا تونۇنلۇقلار تارقىلىق مەلۇم بولغاچقا، ئۇ نام‌لارغا تۇران تىلىنىڭ تامغىسى بېسىلغان ياكى يۇنانچىلاشتۇرۇلغان ھالدا يېزىلغان.

يۇنان-لاتىن ئەسەرلىرىدە زىكرى ئېتىلگەن قەبىلىلەر تىلىملىرىدىن بىرمۇنچىسى «تۇركىي» قەبىلە-تۇرۇغ تىلىملىرى ئىكەنلىكى بايقىلىدۇ. مەسىلەن:

Dahae، پەچەنەك (pestik، pesik)pasiak، ئوغۇز — oxianoi (Dae)—ئاداي، Camac—قاماق (قامىق)، coman—قومان، Camar — قومار، Kumith — كۇمىد، Cam — كاك، Kotier (Kasir) — قەزەر، Carat — قارات، Khun — قۇن، Sabir — سابىر (سۇبار، سۇۋار)، Borsusk — بورسۇق، Avarin — ئاۋار، Amar — ئامار (ياماز). بۇ قەبىلىلەردىن مۇھىم بىر قىسمى ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغانلىقى ئېنىق. بۇ تىلىملارنىڭ بىرقانچىسىنىڭ ئاخىرىدىكى "ات" ۋە "ىت" قوشۇمچىلىرى كۆپلۈكنى بىلدۈرىدۇ (ئالتاي تىللىرى بويىچە)، بۇ تارىخىي مەنبەلەردە، «ئازىغارت»، «چايىق» (يايىق) ناملىرى Askat ۋە Daikh شەكلىدە، «ئۇيغۇر» دېگەن نام Oykhard، «قاز» نامى kasia، «تۈرك» turcae ۋە Nurkae شەكىللىرىدە يېزىلغانلىقى مەلۇم.③

قەدىمكى زاماندىكى بۇ ئۇرۇغ-قەبىلىلەر دائىم دېگۈدەك بىر يەردە تۇرمىغان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 4—2 مىڭىنچى يىللاردا، ئوتتۇرا ئاسىيا، جۈملىدىن مەركىزىي ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرى يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدىن مېتال دەۋرىگە كىرگەن. تىللار سىستېمىلىرىمۇ ئۆھتىمال مۇشۇ دەۋردە شەكىللەنگەن

مىلادىنىڭ ئالدى ۋە كەينىدىكى 2 ـ 3 ئەسىر ئىچىدە، پۈتۈن موڭغۇل يايلىقى ۋە جۇڭغار ھەم جەنۇبىي سىبىر رايونلىرىغا ھۇن ئىمپېرىيىسى ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان چاغلاردا، دىڭلىنلار شۇلار-نىڭ تەۋەسىدە ئىدى. ھەتتا دىڭلىنلارنىڭ بەزى ئۇرۇغ ـ قەبىلىلىرى ھۇن ئۇرۇغ ـ قەبىلىلىرىدىن ھېسابلانغانىدى. ۋېزانتىيە تارىخچىلىرىدىن نىكىتا، لېۋ گىراماتىك، جورجىلار «oungri» (ئونغرى)لار ھۇنلاردۇر دەپ قالىدۇرغان مەلۇماتىغا ئاساسەن، ياۋروپا تىلشۇناسلىرىدىن كلافروت ھۇن قەبىلىلىرى ئىچىدە «گاۋجۇ» (ياكى بۇرۇنقى نامى بويىچە «دىڭلىن») قەبىلىلىرىنىڭ نامىلىرى بىلەن ئوخشاش ناملار بارلىقىنى تاپقان. مەسىلەن، ئوغۇر، ئونغۇر، ئوتىغۇر، قوتىغۇر، سارۇغۇر ۋە باشقىلار.[29]

B. ئۇيغۇرلارنىڭ شىمالىي بۆلىكىگە كىرىدىغان غەربىي ئېتنىك تەركىبلىرى

ئەمدى غەربتىكى يۇنان ـــ روما تارىخچىلىرىنىڭ مەزكۇر قوۋملەر توغرىسىدا يازغانلىرىغا مۇراجىئەت قىلايلى.

يۇنان تارىخچىلىرىدىن سترابون (مىلادىدىن ئىلگىرى 63 ـ يىلـ-دىن مىلادى 19 ـ يىللاردا ياشىغان) بىلەن پتولېمې (CL·Ptoleme ـــ مىلادى 2 ـ ئەسىردە ياشىغان) ۋە لاتىن ئاپتورلىرىدىن چوڭ پىلىنىئۇس مېلائې (مىلادى 23 ـــ 79 ـ يىللار) بىلەن پومپونىئۇس مېلائې (ئەسىرنىڭ مىلادى 42 ـ يىلى يازغان) ئۆز ئەسەرلىرىدە، شەرقىي ياۋروپادا، ئىدىل ۋە خەزەر (ھىركانىيە)نىڭ شەرقىدە، تاسىر (جۇڭگو) چېگرىلىرىغا قەدەر سوزۇلغان كەڭ زوناىدا قانداق قوۋملەر ۋە قەبىلىلەر ياشىغانلىقىنى بىر ـ بىرلەپ ساناپ كۆرسەتكەن.

ئۇلار مال باقاتتى، چېدىرلىق هارۋىلاردا، ئوت-سۇ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرەتتى. جەڭ قىلغاندا ناھايىتى جەڭگىۋار ئىدى[31]. خۇددى شۇ جايلاردا ياشايدىغان خەلقلەرنىڭ ئىسكەندەر زامانىسىدىكى قارشىلىقىنى تەرىپلەپ مەھمۇت قەشقەرى يازغان مەلۇماتىمۇ شۇنى تەستىقلايدۇ. خاقان «شۇ» ئىسكەندەرگە قارشى جەڭ قىلغان چاغلاردا، تىراز، ئىسپىجاب، بالاساغۇن ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش شەھەرلەر بىنا قىلىنمىغانىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى كېيىن بىنا قىلىنغان. ئۇ يەرلەردە چېدىرلاردا ياشايدىغان كۆچمەنلەر ھايات كەچۈرەتتى.[32]

«ئەڭ ئىلغار قەبىلىلەر — ئاريانلار، سىمتلار، شۇنىڭدەك تۇرانلار — ئۇلارنىڭ ئاساسىي ئەمگەك ساھەسى دەسلەپتە مالچىلىق (مال بېقىش) ئىدى، پەقەت كېيىنكى ۋاقىتلاردىلا چارۋا مالىنى كۆپەيتىدىغان ۋە قارايدىغان بولدى. كۆچمەن قەبىلىلەرنىڭ باشقا ياۋايىلار توپىدىن بۆلۈنۈپ چىقىشى — بۇ بىرىنچى قېتىمقى چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى ئىدى... تۇران تۈزلەڭلىكىنىڭ ھاۋارايى شارائىتىدا، ئۇزاقتا سوزۇلىدىغان قاتتىق سوغۇق قىش پەسلى ئۈچۈن كېرەكلىك يەم-خەشەك تەييارلىقى بولمىسا، كۆچمەنچىلىك تۇرمۇشىنى كۆچۈرۈش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا، مال ئۈچۈن ئوت-چۆپ ئۈستۈرۈش ۋە زىرائەت تېرىش بۇ يەردە زۆرۈر شەرتكە ئايلانغان... لېكىن زىرائەت ئۈي ھايۋانلىرىغا يەم-خەشەك قىلىش ئۈچۈن ئۆستۈرۈلگەن ئىكەن، ئۇ تېز پۈرسەتتە ئىنسانىيەتنىڭ يېمەكلىكىگە ئايلانغان.»[33]

ئاللىقاچان چارۋىچىلىق ھەم دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا ئۆتكەن تۇرانلار-ساكا ياكى سكىتلارنىڭ يارانقان مەدەنىيىتى كۆپ

بولۇشى مۇمكىن.

تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى ئىككى مىڭىنچى يىللاردا، غەربىي سىبىرىيە ۋە جەنۇبىي ئورال رايونلىرىدا ياشىغان كۆچمەنچىلەر شەرقىگە ۋە جەنۇبقا قاراپ كۆچكەن؛ بىر قىسمى پەيدىنپەي ئولتۇراقلاشقان - دە، مىس مەدەنىيىتى ۋۇجۇتقا كەلگەن. ئارخېئولوگلار يېڭى تېپىلغان خارابىلەرگە قاراپ، ئۇ ئادەملەرنى «ئاندرونوۋو مەدەنىيىتى قەبىلىلىرى» دەپ ئاتايدۇ. ئۇلار شەرقىگە قاراپ كۆچۈپ، تاكى جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىي چېگرىلىرىغىچە بېرىپ، ئۇ يەرلەردە ياشاۋاتقان قەدىمكى كۆچمەنلەر بىلەن ئۇچراشقان. ئاندرونوۋو مەدەنىيىتىنى ياراتقان قەبىلىلەر ساكالار ۋە ماساغىتلارنىڭ بىۋاستە ئەجدادى دەپ تەخمىن قىلىنىدۇ. ساكالار مىلادىدىن ئىلگىرىكى 8 — 7 - ئەسىرلەردە، ئارال كۆلىدىن پامىر ئېگىزلىكىگىچە بولغان زېمىندا كەڭ تارقالغان. تەڭرىتاغ بويلىرىدىكى كۆچمەنچى قەبىلىلەرمۇ ئۇ دەۋرلەردە «ساكا» دېگەن ئومۇمىي نام ئىچىگە كىرىپ كەتكەن. ئۇلار ئېتنولوگىيە ۋە تىل جەھەتلىرىدىن بىر - بىرىگە يېقىن ئىدى. ساكالارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جەنۇبىغا، غەربىي جەنۇبىغا سۇرۇلۇشى ناھايىتى ئۇزاق داۋام قىلغان. بۇلار ناھايىتى نۇرغۇن قەبىلىلەردىن تەركىب تاپقان، لېكىن ئۇلاردىن ئەڭ كۆچلۈكى ماساغىتلار ئىدى، بۇلار ئاساسەن ھىركانىيە (خەزەر يەنى كاسپى) دېڭىزىنىڭ شەرقىدە ئىنچۇ ئۆگۈز (سىردەريا)نىڭ تۆۋەنكى ئېقىمى بويلىرىدا ياشايتتى. ھىرودوت «تارىخ»تا قەيت قىلىشچە ۋە يېقىنقى ۋاقىتلاردا تېپىلغان خارابىلەر (مىلادىدىن ئىلگىرىكى مىڭىنچى يىللارغا ئائىت) تېپىندىلىرى بۇ قەبىلىلەر بىلەن ساكالار ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى كۆپ ئورتاقلىق بارلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

مۇھىم بىر قىسمى مىلادىدىن ئىلگىرى 2 - ئەسىردە سىيستان تەرەپ-لىرىگە كەتكەندىن كېيىنمۇ، خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىدا «كۈمىد»لار «كيۇ - مى - تۇ» ۋە «كيۇمى» دەپ يەنىلا قەدىمكى قەبىلە نامى بىلەن يېزىلغان؛ شۇنىڭدەك، پەرغانە بىلەن قەشقەر ئوتتۇرىسىدا ياشاپ قالغان ساكا قەبىلىلىرىدىن ھيۇسۇن بىلەن كۈ - تۇلار زىكرى قىلىنغان. بۇلارمۇ تۈركي قەبىلىلەر دەپ ئىسپاتلانغان.[39]

ھىندىستان تەرەپلىرىگە كۆچۈپ كەتكەن ساكا قەبىلىلىرىدىن قالغان پۈتۈك تاشلار (ئابىدىلەر)نىڭ ئورخۇندىن تېپىلغان تۈركي پۈتۈك تاشلارغا ئوخشايدىغانلىقى ئېنىقلانغان.[40]

مىلادىدىن كېيىن «سوغد» دەپ ئاتىلىپ، ئىرانلاشقان خەلقلەرمۇ ئەسلىدە ساكالاردىن ئىكەنلىكى مەلۇم. چۈنكى «سوغد» سۆزى ئالتاي تىللىرى بويىچە "ساق"نىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىسى "ئىت"نىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولۇپ، "ق" جارانىلاشقان. دەرۋەقە، كېيىنكى «سوغد»لار بىلەن بۇرۇنقى «ماساغىتلار»نىڭ بەزى ئەقىدە ۋە ئادەتلىرىنىڭ ئىرانلىقلارنىڭكىگە ئوخشايدىغانلىقى ئەسلىدە «ماساغىتلار»نىڭ تەركىبىگە كىرگەن ئىرانلىق ئۇنسۇرلارنىڭ تەسىرىدىن بولۇشى مۇمكىن. بەزى ئالىملار «ماساغىت»نى ھەزەر - ئىران ۋە يەھۇدى راۋايەتلىرى بويىچە، يافەسنىڭ ئوغلى ۋە ئوغۇزنىڭ ئاتىسى دېيىلگەن "مەسەك"نىڭ "ئىت" كۆپلۈك قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلەنگەن شەكلى دېگەن پىكىرنى ئالغا سۈرىدۇ.[41]

پتولېمې قاتارلىق يۇنان ئاپتورلىرى ئورال تېغى ۋە ئارال كۆلىنىڭ شەرقىدىكى قوۋملەرنى يىغىشتۇرۇپلا «سىكىن» ياكى «سىكىت» دەپ ئاتىغان. شۇنىڭدەك «سىكىفلار» جايلاشقان كەڭ رايوننى سىكىفلارنىڭ نامى بىلەن ئىككى رايونغا، يەنى «ئىما ئۇس تېغى»

جەھەتتىن مىلادىدىن ئىلگىرىكى مىڭىنچى يىللاردىكى قەبىلىلەرنىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىكلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. قەبىلىلەرنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇش مەجبۇرىيىتى بىلەن داۋاملىق كۆچۈپ تۇرۇشى ئات مىنىش تېخنىكىسىنى (ئالدى بىلەن تۇرانلار) راۋاجلاندۇرىدۇ.

مەزكۇر ساكالارنىڭ كەڭ تارقالغانلىقى توغرىسىدا خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردىمۇ بايان قىلىنغان. «ساكالار تارقىلىپ بىر-قانچە ئەل بولۇپ كەتكەن، سۇلې (قەشقەر)نىڭ غەربىي شىمالى، شۇدۇن، سىند تەۋەلىرى قەدىمكى ساكالار نەسلىدىندۇر.»[34]

ساكالارنى بىرقانچە ياۋروپا تەتقىقاتچىلىرى ھىندۇ-ياۋروپا تىللىرىدا سۆزلىگۈچى قەبىلىلەر ئىدى دەپ قارايدۇ. لېكىن كۆپچىلىك ئالىملار (مەسىلەن، ئارستوق، ئېدۇئارد مېيېر، كلاپروت ۋە باشقىلار) ساكالارنى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان قەبىلىلەر ئىدى دەپ قەتئىي ھۆكۈم قىلىدۇ.[35] ئارستوق، ھەتتا ياقۇتلارنى، شۇنىڭدەك سىبىرىدىكى «ساغايلار»نى ۋە قىرغىزلارنىڭ «سايات» قەبىلىسىنى ئاشۇ قەدىمكى ساكالار ئەۋلادلىرىدىن دەپ قارايدۇ.[36] قەدىمكى ھىندى رىۋايەتلىرىدىمۇ ئەينى زامانلاردىكى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنى «ساكا»، «تۈرۈشكا» ۋە «ھۇنا» نامىلىرى بىلەن ئاتايدۇ.[37] ساكالارنىڭ (توغرىسى Saka-tigrakhudaنىڭ) ۋەتىنى قەشقەر ۋە ئوتتۇرا تەڑىتاغ تەرەپلىرى ئىدى، بۇلار Amirgioi دەپ ئاتالغان.[38]

پتولېمې «جۇغراپىيە»سىنىڭ VI قىسىم 13-باب، 2-پاراگراف-لىرىدا يېزىشچە، پەرغانە ۋادىسىدە ساكالارنىڭ بىر قىسمى سانالغان قوۋملەردىن «كۇمىد»، «قارات»، «قۇمار» ۋە «تۇرۇن»لار تۈركىي قەبىلىلەردۇر. بۇنى خەنزۇچە مەنبەلەرمۇ تەستىقلايدۇ. ساكالارنىڭ

«ساكا تىگرا خودا» ــ «ئۇچلۇق جەزقالپاقلىق زور ساقـلار» دېگەن-لىك بولىدۇ. بۇ نامنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ئىككى خىل پەرەز قىلىش مۇمكىن: بىرى، مەزكۇر خەلق ئۆزلىرىنى (ياكى قوشنا قەبىلىلەر ئۇلارنى) «تىغراق» (يەنى «باتۇر»، «غەيرەتلىك»)⊕ دەپ ئاتىغان بولۇشى، يەنە بىرى، ئۇلارنىڭ مىس دۇبۇلغىلىرىغا قاراپ، باشقا قوشنا قوۋملەر ياكى يۇنان-ئىرانلار «خودا» دەپ سۈپەتلىگەن بولۇشى مۇمكىن. ئەمدى، «ساك» ياكى «ساكا»غا كەلسەك، بۇرۇن نۇرغۇنلىغان قەبىلىلەر ياشىغان يەر شارائىتىگە قاراپ يەرنامى بىلەن ئاتالغانىدى. «ساكا» دەپ ئاتالغان بۇ خەلقلەر بالدۇر ئاساسەن «ئىما ئۇس» تېغىنىڭ ئېتەكلىرىدە ياشىغانلىقلىرى ئۈچۈن، تۈركىي تىلىدا «تاغ ئېتىكى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان ــ «ساقا» سۆزى ئۇلارغا نام بولۇپ قالغان دەپ پەرەز قىلىش مۇمكىن. بۇنى «ئالان» دەپ ئاتالغان خەلقنىڭ «ئائورس-ئالان» (قەلئە ياكى قورغان ئالانلىرى) ۋە «سىگىز-ئالان» (تاغ ئالانلىرى) دەپ ئىككى قىسمىغا ئايرىپ ئاتالغانلىقىدىنمۇ قىياس قىلىش مۇمكىن. شۇنىڭدەك، «ماساغىت»مۇ «ساقا»نىڭ كۆپلۈك شەكلى «ساقىت»قا، يۇنانچە «ئەر، ئەرلىك، باتۇر» مەنىسىدىكى "ماس" سۈپەت سۆزىدىنىڭ قوشۇلۇشىدىن هاسىل بولغان. ماساغىتلار ــ ساقالارنىڭ ئىچىدە ئەڭ جەڭگىۋار خەلق ئىدى. ئىران تىلىدىكى "ئى" سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە قەدىمكى تۈركىي تىلىدا، "ئاق-ئىق-ئىغ" شەكىللىرىدە ئىپادىلىنەتتى. شۇڭا، «سوغد ‹ ساقا-ساقىت-سىكىت»، «سوغداق» «ياكى سوغدىق» دەپ سۈپەتلەنگەن بولۇشىمۇ مۇمكىن.

ھىرودوتنىڭ «تارىخ» ئەسىرىدە قەيت قىلىنغان ۋە «دارابنامە» داستانىدا بايان قىلىنغان «تىغراخود»، خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە

(پامىر - تەكرىتاغ)نى چېگرا قىلغان ھالدا، غەربىنى «ئىچكى سكىف ئىما ئۇس تېغى»، شەرقىنى «تاشقى سكىف ئىما ئۇس تېغى» دەپ ئاتىغان. پتولېمېينىڭ جۇغراپىيەسىدىكى «ئاسىيا خەرىتىسى» بويىچە، «ھىركانىيە» (ھەزەر، يەنى كاسپى)نىڭ شەرقىدە «باكترىيانا» (داھا)، بۇنىڭغا يېقىن قوشنا — سوغدىيانا، «ياشارتىس» (سىر) دەريالىرىنىڭ شەرقىدە «ئىما - ئۇس» تېغىغىچە ساكا رايونىدۇر. ساكا رايونىنىڭ شەرقى، يەنى پامىر - تەكرىتاغنىڭ شەرقى بولسا، «تاشقى سكىفىيە»دۇر. بۇ مىلادىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدىكى جۇغراپىيە بۆلۈنۈشىدۇر.

بۇنىڭدىن ئىلگىرى بولسا، ھىرودوت «ھىركانىيە» دېگىزىنىڭ شەرقىدىكى قوۋملەرنى ئومۇملاشتۇرۇپ «سكىت» ياكى «ساكا» ئومۇملاشتۇرۇپ targitaos دېسە، ئارال كۆلىنىڭ شەرقىدىكى قوۋملەرنى «ساكا تېگرا خودا» (يەنى «تېگرا خودا ساكالىرى») دەپ ئاتىغان. tegrahkuda نى ئىبرانى تىلىدا togharma (توغارما) دەپ يازغان. بەزى تەتقىقاتچىلار «دارابنامە»دە زىكىر قىلىنغان ئۇچ ساكا گۇرۇپپىسىدىن بىرى بولغان «ساكا تىگرا خودا» (Saka - tigrakhuda)نى تۈركىي تىلىدا سۆزلىشىدىغان خەلق دەپ دەلىللەيدۇ.②

بۇ ھەقتە، بىزنىڭ تايىنىدىغىنىمىز، تارىخىي ھۆججەتلەر، ئار-خېئولوگىيىلىك تېپىندىلەردىن باشقا، تىلشۇناسلىق ۋە ئېتنوگرافىيىگە دائىر ماتېرىياللاردۇر.

«تىگراخودا» — ھىندى - ئىران تىللىرى بويىچە تەھلىل قىلغاندا — «تىگرا» — «يوغان»، «ئېگىز»، «كۈچلۈك»، «زور» مەنىلىرىنى، «خودا» — «ئۇچلۇق جەز قالپاق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.③

يىپ كېتىپ، ئۇلار ئىران تىلىدا سۆزلىگۈچى خەلقلەرگە ئايلىنىپ قالغان. شۇڭا، مەھمۇت قەشقەرى: «ئوغۇزلار پارسلار بىلەن ئارىلىشىپ تۇرغاچقا، بىرمۇنچە تۈركچە سۆزلەرنى ئۇنتۇپ، ئورنىغا پارسچە سۆزلەرنى ئىشلىتىدىغان بولۇپ قالغان» دەپ يازغان.[46] شۇنىڭدەك، قەدىمكى زامانلاردا قەزۋىن، قۇم شەھەرلىرىدىن تارتىپ، پۈتۈن ماۋەرائۇننەھر ۋە ئۆزگەنىتتىن چىنغىچە جايلار تۈركىي قوۋملەرنىڭ ياشىغان جايلىرى بولۇپ، كېيىنچە بۇ جايلارنىڭ بىر قىسمىدا پارسلار كۆچمەپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇ يەردىكى شەھەرلەر ئەجەم شەھەرلىرىگە ئوخشاپ قالغان.[47]

«ساقا»لار تەڭرىتاغ ـ پامىردىن ھالقىپ ئۆتكەنلىكى ۋە ئۇلارنىڭ تەركىبىدە كېيىنكى چاغلاردا «گاۋجۇ» ياكى «تېلى» دەپ ئاتالغان خەلقلەرنىڭ ئۇرۇغ ـ ئايماقلىرى بىلەن نامداش قەبىلىلەر بارلىقىنى يۇقىرىدا بايان قىلدۇق.

پتولېمېينىڭ «چۇغراپىيە»سىدە بايان قىلىنىشىچە، «ئۇلۇغ ئىگدونىس مەملىكىتى» دېيىلگەن بىر ئەلنىڭ لوپنور رايونىدا بولغانلىقى مەلۇم. شۇنىڭدەك بۇ ئاپتور «Serice» (سېرىس مەملىكىتى) توغرىسىدا بايان قىلغىنىدا: «ئۇنىڭ (ئۇلۇغ ئىگدونىس مەملىكىتىنىڭ) قوشنىسى دامنائې ئېلى (Damnae) ۋە پىئاددائې (Piaddae) ئېلىنىڭ زېمىنى ئويقۇرداس (Oechordas) دەرياسىغىچە بارىدۇ. دەريا بويىدا ئويقۇرداس مەملىكىتى بار» دەيدۇ.[48]

تارىخىي ماتېرىياللاردىن بىزگە مەلۇم بولغىنىدەك، تۇران تۈزلەڭلىكىدە قالغان «ساقا»لارنىڭ بىر قىسمى يەتتە سۇ ۋە ئىلى ۋادىلىرىدا ياشىغان. مىلادىدىن 2 ئەسىر ئىلگىرى ھازىرقى گەنسۇ ـ كۆكنۇر رايونلىرىدا ياشايدىغان يۆچىلەرنىڭ بىر تارمىقى بولغان

«دىڭلىن» ياكى «دەنلەن» دەپ خاتىرلەنگەن بولۇشى مۇمكىن.

بەزى تەتقىقاتچىلارنىڭ پىكرىچە، «دىڭلىن» بىلەن «چىلى، سىلى»، «دىلى»، «تېلې»، «تيېلې» دېگەن نامىلار ئېتىمولوگىيە جەھەتتىن بىر سۆز بولۇپ، «تىل»نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى، «تىل» — دەريا دېمەكتۇر. «دىڭلىن» خەنزۇلارنىڭ تەلەپپۇز قىلىشى، «تيېلې» بولسا ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىنىڭ ئاتىشى، ئىككىلىسى «تىل» نىڭ تىرانسكرىپسىيەسىدۇر. بۇ ئاللىقاچان theophytacte تەھـ- قىقلەپ «ئەتىل»، «ئېتىل»، «ئىتىل»نىڭ قىسقارتىلمىسى دەپ خۇلاسە چىقارغان سۆزدۇر. دېمەك، «دىڭلىن»، «تيېلې» "دەريا بويىغا جايـ- لاشقان قەبىلىلەر ئىكەنلىكىدە شەك يوق» دېيىلىدۇ.[45]

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرىدىن ئالتاي ـ تەڭرىتاغنىڭ غەربىدىكى «دىڭلىن» (ياكى «دەنلەن») ياكى «تىغراق»لار ئەسـ- لىدە «ساقا»لار گۇرۇپپىسىغا تەۋە خەلق بولسا كېرەك. بۇلارنىڭ پائالىيەت دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولغاچقا، ئۆزلىرىنىڭ ياشىغان ماكانلىرىدا ئۆز ئىزلىرىنى قالدۇرغان. مەسىلەن، يەتتەسۇنىڭ شىمالىي ۋە يەنسەينىڭ باش ئېقىمى ئارىلىقلىرىدا «تاغار مەدەنىيىتى» دەپ ئاتالغان ئارخېئولوگىيىلىك تېپىندىلەر، شىنجاڭنىڭ ئاراتۇرك، پىچان، كۇچا، قەشقەر، خوتەن رايونلىرىدا «توخۇلا»، «دىغاي» (دىغار)، «توخولا» (توخرا توغارا)، «تاغارما» دەپ ئاتالغان يەر ناملىرىنىڭ ھازىرغىچە ساقلىنىشى بۇ پەرەزنى تەستىقلايدۇ.

مىلادى 3 ـ ئەسىردىن كېيىن، نۇرغۇن سىياسىي ـ ئىجتىمائىـ- ي ۋەقەلەر نەتىجىسىدە، «ساقا»لارنىڭ پەرغانە ۋادىسىدا ياشايدىغان بىر قىسمى ئىرانلاشقان، يەنى تىلى ۋە بەزى ئېتىقاد بىلەن ئىپادـ- لەنگەن پىسخىكىلىق ھالەتلىرىدە، يۇنان ۋە ئىران ئاممىلىرى كۆچە-

ئالتاي تىلىدا سۆزلەشكۈچى قوۋملەر دەپ پەرەز قىلىشماقتا. ھازىر-قى ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىبىنى تەشكىل قىلغان قەدىمكى تارىم ئادەملىرى مەيلى «ساقا» دەپ ئاتالسۇن، ياكى «توخار» ھەم «يۆچى» ياكى «كۆچچى» دەپ ئاتالسۇن، ئۇلار ئەسلىدە ئالتاي تىلىدا سۆزلەشكۈچى قوۋملەر ئىكەنلىكى بارغانسېرى ئايدىڭلاشماقتا.

چۈنچيۇ زامانىسىدا (مىلادىدىن ئىلگىرى 722 ــ 488 ـ يىللار) تارىم ئويمانلىقىدا ياشاۋاتقان ئۇرۇغ ـ قەبىلىلەردىن جۇڭيۈەن رايونىغا مەلۇم بولغىنى «يۆچىلەر» ئىدى.

تارىخىي ھۈججەتلەردە يېزىلىشىچە، يۆچىلەر ساك دەۋرىدە، ئوردۇس تەرەپلەردە «دى»لار بىلەن ئارىلاش ياشىغان، كېيىن ئۇلارنىڭ بىر تارمىقى جۇڭيۈەنگە كۆچكەن. «مۇتيەنىزى تەزكىرىسى»دە ئېيتىلغان «يۆچى يېزىقى (تۈزلەڭلىكى)» ۋاڭ گوۋبېينىڭ ئېنىقلىشىچە، يەنمن (ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىدىكى شىيۇ)نىڭ غەربىي شىمالىغا توغرا كېلىدۇ. يۆچىلەرنىڭ باشقا بىر تارمىقى بولسا، تارىم ئويمانلىقىغا كۆچۈپ بارغان. يەنى «دىلى» خۇاڭخې بويلىرىدىن يەنمۇ شىمالىغا ۋە ئۇنىڭدىن غەربكە سۇرۇلگەن چاغلاردا يۆچىلەرنىڭ بىر قىسمى شەرقە ۋە يەنە بىر قىسمى غەربكە سۇرۇلگەنىدى. بۇ ــ ئۇلارنىڭ بىرىنچى كۆچۈشى ئىدى. «غەربىي كۆچمە قوۋم غەربىدىكى يۆلەر» دېيىلگەن خەلق، ئېھتىمال، كۆچمە قوۋم (تۈرۈم ساي، يەنى تەكلىماكان)غا كۆچكەن يۆچىلەر بولسا كېرەك.[50] كېيىنكى ھۈججەتلەردە بۇ خەلقنىڭ نامى ھەر خىل خەت بىلەن يېزىلغان. «زوچيۇمىڭ يىلنامىسى» دە «يۈ»، «مۇتيەنزى تەزكىرىسى»دە «يۈجى»، «تارىخىي خاتىرىلەر. داۋان تەزكىرىسى» دە «يۆسى»، «تاغ ـ دەريالار كىتابى»نىڭ 1 ـ بابىدا «يۆچى»

«ئۇلۇغ يۆچى» تەكرىتاغنى بويلاپ، ئىككىنچى قېتىم غەربكە كۆچكەن ۋە ساقالارنى ئىلى ـ يەتتە سۇ ۋادىلىرىدىكى ماكانلىرىدىن كېتىپ قېلىشقا مەجبۇر قىلغانىدى. ئۇيسۇنلارنىڭ سۇرۇلۇشى نەتىجىسىدە، يۆچىلەرمۇ ساقالارنىڭ ئىزى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جەنۇبىغا جايلاشتى. يۆچىلەرنىڭ بۇنداق غەربكە سىلجىشى ساقالارنىڭ بىر قىسمىنىڭ غەربىي جەنۇبقا كۆچۈشىگە سەۋەب بولدى. بۇ ـ ساقالارنىڭ 3 ـ قېتىمقى، شۇنداقلا ئاخىرقى كۆچۈشى ئىدى. ھازىر «خۇزىستان» دەپ ئاتالغان ئۆلكىدىكى «خۇزلار» (غۇزلار) ئەشۇ ساقالارنىڭ ئەۋلادى بولۇشى مۇمكىن. (دەرۋەقە، 10 ـ ئەسىردە، غەزنەۋىلەر سۇلالىسى دەۋرىدىمۇ بىر قىسىم ئوغۇزلار شۇ يەرلەرگە ماكانلىشىپ قالغانىدى.)

«ئۇلۇغ يۆچىلەر ساكا پادىشاھىنى قوغلۇەتتى. ساكا پادىشاھى جەنۇبقا قاراپ ھالقىپ، سىندۇغا جايلاشتى. ئۇلۇغ يۆچىلەر ئۇلارنىڭ زېمىنىنى ئىگىلىدى. كېيىن ئۇيسۇنلار پادىشاھى ئۇلۇغ يۆچىلەرنى تارمار قىلدى. ئۇلۇغ يۆچىلەر غەربتە داشىياغا بېقىنىدى. ئۇلارنىڭ زېمىنىنى ئۇيسۇنلار ئىگىلىدى. شۇڭا ئۇيسۇن ئىلى تەركىبىدە ساكالار ئۇلۇغ يۆچىلەر ئۇرۇغلىرىدىن بار.»[49]

C. ئۇيغۇرلارنىڭ جەنۇبىي ئەجدادلىرى

تەكرىتاغ تىزمىلىرىنىڭ جەنۇبىدا، تارىم بويلىرىدا، يەنى پامىر ـ قاراقۇرۇمنىڭ غەربىدىن تاكى قۇرۇق تاغقىچە بولغان كەڭ زېمىنىدە ياشىغان قەدىمكى خەلقلەر تېخىچە نام ـ نەسەب جەھەتتىن ھەر خىل ئاتىلىپ كەلمەكتە. بەزىلەر غەربتىن كۆچۈپ كەلگەن «ئىران تىلىدا سۆزلەشكۈچى» قوۋملەر دېسە، بەزىلەر شەرقتىن كەلگەن

دەۋرىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىگە تەئەللۇق دەپ مۆلچەرلەنگەن گەنسۇ قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن خوتەن قاشتېشى تېپىلغان.[53] شۇنىڭدەك ئەنياڭدىكى «يىن خارابىسى»دىكى 5 ـ قەبرىدىن تېپىلغان قاشتاش ئەسۋابلارمۇ خوتەن قاشتېشىدىن ياسالغانلىقى ئېنىقلانغان.

«تارىم ئويمانلىقىدا ياشىغان ئۇرۇغ ـ ئايماقلاردىن چۇنچىيۇ دەۋرىدە جۇڭگوغا مەلۇم بولغىنى يۆچىلەردۇر.»[54]

تۇران تۈزلەڭلىكىدىن شەرققە ساقالار كۆچۈپ، تارىمنىڭ غەربىي تەرەپلىرىگە جايلاشقاندىن كېيىن، شەرقتىن چياڭ (سىر)لار تارىم ئويمانلىقىغا سۈرۈلگەن. يۆچىلەردىن بىر قىسمى پامىر ئېگىزلىكىدىن ئېشىپ، ئوتتۇرا ئاسىياغىچە تارقالغان. چياڭلار پامىر ئېگىزلىكىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ئېدىرلارغا كەڭ يېيىلغان. «پۇلى ۋە يىنەي، ۋۇلېي ئەللىرى شيە نەسلىدىن. شيەلەر غەربنىڭ خۇلىرىدىن پەرقلىنىدۇ. ئۇلار چياڭ ـ دى كۆچمەنچى ئەللىرىنىڭ نەسلىدىن.»[55] ۋاڭنىڭ ئىزاھىچە، شۇ سۇڭ دەيدۇكى، «شاڭ مەدھىيىلىرى»دە مۇنداق قەيت قىلىنغان: «دى ـ چياڭ يات دىلار ئېلىنىڭ غەربتىكىلىرىدۇر، چياڭ بىلەن دى بىر خەلقتۇر.»

چياڭلارنىڭ تارىخىنى ئىلگىرى غەربكە كۆچكەنلىكى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرنىڭ ئەڭ قىزىقارلىقى «غەربىي خان ئانا» ھېكايىسىدۇر.

تارىم بويلىرىدىن تېپىلغان مەدەنىيەت ئىزلىرى بىلەن لياڭجۇنىڭ غەربىي شىمالىدىكى شاجىن مەدەنىيەت ئىزلىرى چياڭلار بىلەن يۆچىلەرنىڭ تارىم ئويمانلىقىغا كۆچۈش جەريانىدىكى قونالغۇلىرى بولۇشى مۇمكىن.

خوتەن تەرەپلىرىدە يەر ـ جاي ناملىرى ۋە ئارخېئولوگىيىلىك قېدىرىشتىن تېپىلغان تارىشا پۈتۈكلەردىكى بەزى بايانلاردا، قەدىمكى

دەپمۇ يېزىلغان، خەن دەۋرىدە بولسا «يۆچى» دېگەن نام بىلەن غەربىي دىياردا نامايان بولغان. بۇ خەتلەرنى خەنزۇچە خەتلەرنىڭ تەلەپپۇز قانۇنىيىتىگە ۋە تەلەپپۇزى بويىچە تەرجىمە قىلىنغان ناملارغا ئاساسلانغانىدا، شۇنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، «يۆسى» (يۆزى، يۆچى) «كۆچچى» دېگەن مەنىدە ئوقۇلۇشى مۇمكىن. شۇنداقلا «تۇركىي تىللار دىۋانى» بويىچە «يۇرچى» دەپ پەرەز قىلىنسا، «كەزگۇچى، تېز يۇرگۇچى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بىراق (ياپون) يۇشى لاۋتى ئەپەندى «غەربىي ئەللەردە بۇددا دىنى» دېگەن كىتابىدا «يۆچى»نى Jukhara (يۇغار ياكى جۇقار) دەپ ئوقۇغان. يۆچىلەر دەسلەپتە كۆچمەنچى خەلق ئىدى، «مال كەينىدىن كۆچۈپ يۈرەتتى، ئۆرپ-ئادەتتە ھۇنلار بىلەن ئوخشاش.»[51] «گۇەنزى» كىتابىدا يۆچىلەر قاشتاش چېقىدىغان ماكاندا، دەپ ئېنىق بايان قىلغان: «قاشتاش يۆسىلەردىن چېقىدۇ.» «شىمالدا يۆچىلەرنىڭ قاشتېشى ئىشلىتىلىدۇ.»، «قاشتاش يۆچىلەرنىڭ چېگرىسىدىكى تاغدىن چېقىدۇ، بۇ تاغ بىلەن جۇ سۇلالىسىنىڭ ئارىلىقى 7800 يول كېلىدۇ.» «ئالتۇن بىزنىڭ خەن ئۇلۇسىنىڭ ئوڭ يېقىدىن چېقىدۇ، ئۇنىچە-مەرۋايىت قىزىللار دالىسىنىڭ ئۇپۇق سىزىقىدىن چېقىدۇ. قاشتاش يۆچىلەرنىڭ يېنىدىكى تاغدىن چېقىدۇ. بۇ جاي جۇ سۇلالىسىغا 7800 يول كېلىدۇ.»[52]

بۇ بايانلار بويىچە، يۆچىلەر جۇ سۇلالىسىدىن 7800 يول يىراقلىقتىكى قاشتاش چېقىدىغان ماكانغا ببرىپ جايلاشقان. بۇ جاي قاراقۇرۇم ئېتەكلىرى، شۇنداقلا «ئۇدۇن» (بۇگۇنكى خوتەن) تەرەپلىرى بولۇشى تەھقىق. «ئۇدۇن قاشتېشى»، كەم دېگەندە، شاڭ دەۋرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭگە ئېلىپ بېرىلغان. يېڭى تاش قورال

يىللاردا پادىشاھ ئاسۇكانىڭ شاھزادىسى ئۆزى بىلەن ئېلىپ كەلگەن ئۆكتەملەر)نى يېڭىپ سەلتەنەت قۇرغان.

«دۇنخۇاڭنىڭ غەربىدىكى رايونىنىڭ جەنۇبىي تېغىدا چارقىلىقنىڭ غەربىدىن كۆكئارتقىچە بولغان نەچچە مىڭ يول كېلىدىغان ئارىلىقتا يۆچىلەر نەسلى، بوستان چياڭلىرى، ئاق ئاتلىق، سېرىق ئۆكۈزلۈك چياڭلار»[1] دەپ ئاتالغان نۇرغۇن ئۇرۇغ ـ ئايماقلار ياشىغان. تارىم ئويمانلىقىدا «دۆلەت قۇرغانلار»دىن بىر قىسمى ئەشۇ يۆچى ۋە سىرلار بولسا كېرەك.

قەدىمكى ئۇدۇن بىلەن يۆچىلەر ئوتتۇرىسىدا زىچ مۇناسىۋەت بارلىقىنى تارىخىي ھۆججەتلەر ئىسپاتلايدۇ. چۈنكى ئۇدۇندە سەلتەنەت قۇرغان «ۋىجايا» (ياكى «ۋىسا») ئەسلى يۆچى قوۋمىدىن بولغاچقا، ئۆزىگە قوۋم نامىنى سەلتەنەت نامى قىلغان بولۇشى مۇمكىن.[2]

تاڭ دەۋرىدە شۇەنزاڭ ئۇدۇن ئارقىلىق شەرقە قايتىۋاتقىنىدا، توخولا ــ توخار (يۆچىلەردىن تەركىپ تاپقان خەلق نامى) قەدىمكى شەھىرىنى كۆرۈپ، «مەملىكەت ئۆزاقتىن بۇيان قۇپقۇرۇق بولۇپ قېلىپ، شەھەر تاشلىنىپ كەتكەن» دېگەن ھېسسىياتىنى يازغان. تاڭ دەۋرىدە قەدىمكى خوتەن شەھىرى خارابىگە ئايلانغانىدى. ئۇدۇندە ۋىجايا (ۋىسا) جەمەتىنىڭ ھاكىمىيتى قۇرۇلغاندىن كېيىن «پايتەختنى كۆچۈرۈپ، دۆلەت قۇرۇپ، ئەلنى ئامان قىلغان» ۋاقتى تىبەت تىلىدىكى «قەدىمكى ئۇدۇن» كىتابىدا كۆرسىتىلگىنى بويىچە، بۇددا ئالەمدىن ئۆتۈپ 234 يىلدىن كېيىنكى ۋاقىتقا توغرا كېلىدىكەن. (بۇددا ــ ساكيامونى ملادىدىن ئىلگىرى 486 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن.) دېمەك، ئۇدۇندە، يۆچى ئۇلۇسىدىن بىر قوۋم ملادىدىن

چياڭ (سر) تىلىنىڭ ئىزلىرى ۋە ئىرانلاشقان ساقا تىلىنىڭ ئىپادىلىرى ئۇچرايدۇ.

غەربتىن كەلگەن ساقالار ۋە شەرقتىن كەلگەن دى-سىرلار ۋە يۆچىلەر قەدىمىي تارىم ئادەملىرى بىلەن ئارىلىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئارىلاش تىپ ۋۇجۇتقا كېلىدۇ. بۇ يەردە ياشىغان ئۇلۇسلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭگە ئېنىقراق مەلۇم بولغان ۋاقتى چىن-خەن سۇلالىلىرى دەۋرىدۇر.

«غەربىي دىياردىكى ئەللەردە ئاساسەن يەرلىك ئاھالە (ئولتۇراق) ياشايدۇ. شەھەر-قورغانلىرى، ئېتىز-ئېرىق، چارۋا-ماللىرى بار. ئۆرپ-ئادەتتە ھۇن-ئۇيسۇنلەردىن پەرقلىنىدۇ. بۇلار ھۇنلارغا قارام بولدى.»[36] قاراقۇرۇم ئېتەكلىرىگە ھىندىستاندىن كەلگەن مۇھاجىرلەرمۇ جايلاشقانىدى.

تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى «ئۇدۇن»نى مىسال قىلىپ كۆرسەتسەك، خەنزۇچە ماتېرىياللاردا كۆپ قېيت قىلىنغان. «كۆچمە قۇمدا بولغان بۇدۇن، شىخۇن ئەلىرى قاراقۇرۇم تۆپىلىكىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا...[37] ئۇنىڭدىن كېيىن، شۇنىڭدەك «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدە غەربىي دىيارغا سايا‌ھەت» كىتابىنىڭ 12-جىلدىدا مۇنداق ۋەقە بايان قىلىنغان: «شەرقتىن كەلگەن شاھزادە بارا-بارا سۇرۇلۇپ كېلىپ، مەزكۇر جايىنىڭ شەرقىي چېگرىسىغا جايلاشقان، قول ئاستىدىكىلەرنىڭ دەۋىتى بىلەن ئۆزىنى پادىشاھ ئاتىغان.» دېمەك، «شەرقتىن كەلگەن شاھزادە» ئېھتىمال ئوتتۇرا تۈزلەڭنىڭ غەربىي شىمالىدىن كەلگەن قەبىلىنداش مىللەتنىڭ سەردارى بولۇشى مۇمكىن. ئۇ پۇقرالىرىنى باشلاپ بۇ يەرگە كەلگەندە، غەربتىن كەلگەن ئۆكتەملەر (يەنى مىلادىدىن ئىلگىرى 273 — 235-

دەۋرىدە (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 227 ــ 189 ـ يىللار) «داشىيا»نىڭ زېمىنى كېڭىيىپ، شەرقىي شىمالدا پامىر ئېگىزلىكىگە يېتىپ، تارىم تۇزلەڭلىكىدىكى مەملىكەتلەر بىلەن چېتىلدى. جەنۇبتا ھىندۇقۇشتىن ھالقىپ، پەنجاب رايونىنى ئىشغال قىلدى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2ـ ئەسىردە ساقالارنىڭ بىر تارمىقى بولغان توخار قەبىلىلىرى «باكتىرىيە»نى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، باكتىرىيە رايونى «توخا-رىستان» دەپ ئاتالدى. بەزى ئالىملار «داشىيا» (tahia) دېگەن نام دەسلەپتە «توخار»دىن كەلگەن دەيدۇ. ئۆز ۋاقتىدا «داشىيا» بەش يابغۇ ئىدارىسىدىكى بەش رايونغا بۆلۈنگەن بولۇپ، ئۇلۇغ يۆچىلەرگە تەۋە ئىدى. بۇلاردىن كۇشان يابغۇلۇغى زورىيىپ، بۇ ئىمپېرىيە «كۇشان» دەپ ئاتالدى. پادىشاھ كانىسكا زور قوشۇن ئەۋەتىپ، خوتەن، ياركەنت، قەشقەرلەرنى ئۆز پېرىيەنىڭ كەڭ زېمىنىگە قوشۇۋالدى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 152ـ يىلى كانىسكا بۇ يېراق رايونلاردا ئىگىدارلىق ھوقۇقىنى ئورناتتى.»[62] «كانىسكا دۆلىتىنىڭ ئەتراپى 4000 يولدىن ئاشىدۇ. شىمالى قارلىق تاغقا تاقىشىدۇ... رەسمىي قائىدىسى باشقا ئەللەرنىكىدىن ئۆزگىچە... كانىسكا يېراق يەرلەرگىچە قوشۇن ئەۋەتكەن، كۆكئارتتىن شەرقە ئاقىدىغان دەريا ۋادىلىرىنى ئىگىلىگەن. سەلتەنەت ھەيۋىتىدىن ئەتراپتىكىلەر باريمتاي ئەۋەتكەن.»[63]

ئۇنىڭدىن كېيىن غەربىلىكلەر «ئېفتالىت» دەپ ئاتىغان «ئابدال» مەملىكىتى ۋۇجۇتقا كەلدى. «يەن دا مەملىكىتى ــ ئۇلۇغ يۆچىلەرنىڭ نەسلىدىن، ياكى گاۋجۇلەرنىڭ باشقا نەسلىدىن. ئۇلار ئەسلىدە سەددىچىننىڭ شىمالىدا ياشايتتى، ئالتۇن تاغىدىن ئېشىپ جەنۇبقا كۆچكەن. ئۇدۇننىڭ غەربىدە، پايتەختى ئوكسۇس دەرياسىنىڭ

ئىلگىرى 252 - يىلى رەسمىي دۆلەت قۇرغان. بۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭدىكى ئۇرۇشقاق پادىشاھلىقلار دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ.

غەربىي خەن دەۋرىدە، ھۇنلار ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى ئۇدۇنغىچە يەتكۈزگەن. بۇ يەرلەرگە كەلگەن ھۇن قوشۇنىنىڭ تەركىبىدە «دىڭلىن» قەبىلىلىرىدىن قوبۇل قىلىنغانلىرىمۇ كۆپ ئىدى. بۇلار شۇ يارغان جايلىرىدا تۇرۇپ قالغان.

تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرا شىمالىغا جايلاشقان «يەنجى»، «كۇچا»مۇ يۆچىلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكى مەلۇم. «كۇچا» توغرىسىدا، «قەدىمكى نامى يۆجى ياكى يۆسى، چۈسى ھەم دەيدۇ. ياكى ئۈيسۈن دەپمۇ ئاتايدۇ... قارام ئەل بولۇپ قالغانىدا، مەزكۇر زېمىن، مەزكۇر شەھەر كۆپىنچە مۇنقەرز بولغان پادىشاھنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان... بۇگۈنكى كۇنىدە گۈيىسى مەملىكىتى دەپ ئاتايدۇ.»[60]

ئۇۋۇغور (ياكى ئۇيغۇر، ھازىرقى قۇمۇل)دا يۆچىلەرنىڭ قالدۇق جەمەتلىرى بار، ئۇ چاغلاردا «جۇڭيۈەن» دەپ ئاتالغان. «شاجۇنىڭ غەربىدە جۇڭيۈن دېيىلگەنلەر بار. ئۇلارنىڭ بارگاھى خۇ - لۇ(قۇرۇق) سايغا جايلاشقان. جۇڭيۈن دېيىلگەنلەر كىچىك يۆچىلەرنىڭ قالدۇق نەسلىدۇر... خۇ - لۇ ساي خەن سۇلالىسىدىن مىڭدى زامانىسدا ھۇنلار ئۇۋۇغۇردا بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇشكە تەشكىللەنگەن. بۇ يەر جۇڭيۈنلەرنىڭ زېمنى ئىدى.»[61]

يۆچىلەر مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2 - ئەسىردە كەڭ كۆلەمدە غەربكە كۆچكەندىن كېيىن، «داشيا» (tahia) ئىمپېرىيىسىنى قۇرغانلىقىنى تارىخىي ھۇججەتلەر ئېنىق بايان قىلغان. ئۇلار يەنە شەرقتە قاراپ كېڭەيدى. داڭ چىقارغان ھۆكۈمدار ئورتىدىمىنىڭ

ئۈرۈمچى رايونلىرى ئىدى. بۇ يەردە شەھەر-قورغان سېلىپ، ئاساسەن دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان قەدىمكى قوۋملەر «دى» ياكى «دىلى»لارنىڭ بىر تارمىقى ئىدى؛ بۇلار بىلەن بىر قاتاردا يۆچىلەر ھەم دى-چياڭلارمۇ ياشىغانىدى. يۇقىرىدا ئېيتىلغان-دەك، «دىلى» (دىڭلىن) بىلەن ئۇيسۇن، ئوغۇر (ئوغۇز) يۆچىلەر نەسلى-نەسەپ جەھەتتىن قەدىمكى زاماندىكى قىزىل دىلارغا باغ-لىنىدۇ.(67)

تارىم ئويمانلىقىدىكى بۇ قوۋملەرنىڭ ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ئەھۋاللىرىغا كەلسەك، ئۇلار ئاللىقاچان ئاساسەن ئولتۇراقلىشىپ، دېھقانچىلىق ۋە قول سانائەت بىلەن شۇغۇللانغان. بىزگە مەلۇم، بەدىۋىلىك دەۋرىنىڭ يۇقىرى باسقۇچىدا تۆمۈر تاۋلاش ۋۇجۇتقا كەلگەن. شۇنىڭ بىلەن، دېھقانچىلىق بىلەن قول سانائەت ئوتتۇرىسىدا يەنە بىر ئىش تەقسىماتى پەيدا بولغان. بۇ-ئادەملەر توپىنىڭ سىنىپلارغا بۆلۈنگەنلىكىنىڭ ئۈندۈرمىسى ئىدى. قۇمۇل لاپچۇق، ئۈرۈمچى نەنسەن (يۇرغۇل)، توقسۇن ئالغۇي، يارکەنت، مىلتە، پامىر (شامبابا) قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان ھەر خىل تۆمۈر قوراللاردىن قارىغاندا (بۇلاردىن بەزىلىرىنى ئارخېئولوگىيە خادىملىرى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 770 — 221 — يىللارغا خاس دەپ مۇئەييەنلەشتۈرگەن) شەرقىي شىنجاڭ ۋە تارىم ئويمانلىقىدىكى ئاھالە مىلادىدىن ئىلگىرىكى 10 — 9 — ئەسىرلەردە تۆمۈر قوراللىرىنى ئىشلىتىشكە باشلىغان.

تەستىقلايدۇ:

تارىخىي ھۈججەتلەرمۇ بۇنى «يارکەنت ئېلىدە... تۆمۈرلۈك تاغ بار. قارا قاشتاش چىقىدۇ.»(68) (قاشتاشنى ئىشلەش ئۈچۈن ئەلۋەتتە مېتال قورال كېرەك).

جەنۇبىدا ئىككى يۈز يول كېلىدۇ... ئۆرۈپ ـ ئادەتتە تۈركلەر بىلەن ئوخشاش... غەربىي دىياردا قانغۇي، ئۇدۇن، سۇلىق، ئارساك ۋە باشقا 30 چە ئۇششاق مەملىكەت شۇنىڭغا قارايدۇ. چوڭ دۆلەت ئاتىلىپ، ئاۋار (رو ـ رو)لار بىلەن نىكاھلىشىدۇ.»(64)

«خۇز ئېلى ـــ جۇشىلەرنىڭ باشقا نەسىلىدىن... كېيىن زېمىنى كېڭىيىپ، ئەتراپىدىكى پارس، يىپان، كابىل، ئانگى (يەنجى)، كۈچا، سۇلىق، قۇم، ئۇدۇن، چېپان قاتارلىق ئەللەرنى بويسۇندۇرغان. زېمىنى مىڭ يولدىن ئاشقان.»(65)

بۇنىڭدىن ئىلگىرى «جۇشى» خەنزۇچە تارىخىي ھۇججەتلەردە «گۇشى»، تولۇقراق ئاتىلىشى «گۇيەن ـ گۇشى» ئۇيغۇرلارنىڭ شەرقىي ئەجدادى «دى» (دىلى)لار بىلەن چېتىقلىق يەنە بىر قوۋمدۇر. بۇلار خېلى بۇرۇنلا تەرەققىي تاپقان خەلق ئىدى. «قوش ئېلىنىڭ شەھەر ـ قورغانلىرى بار» ئىدى.(66)

ھىرودوت ئۇلارنىڭ شەھىرى توغرىسىدا: شەرقىتە تەركىيانوس دېگەن شەھەر بارلىقىنى ئاڭلىدىم، بۇ شەھەر ناھايىتى چوڭ بولۇپ، كوچا ـ رەستىلىرى ئاۋات ئىكەن، دەپ يازغان. ئۇيغۇر تارىخچىسى مۇسا سايرامىمۇ «تارىخ ئەمنىيە»دە تۇرپانىنىڭ قەدىمكى نامى »تەرسۇس ئىدى» دەپ يازغان.

خەن سۇلالىسىدىن شۇھندى زامانىسىدا (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 73 ـــ 48 ـ يىللار) «گۇشى» مەغلۇب قىلىنغان ۋە «ئالدى»، «ئارقا»غا بۆلۈنۈپ ئىككى «جۇشى» دەپ ئاتالغان. شىياۋدى زامانىسىدا (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 86 ـــ 74 ـ يىللار) «ئالدى جۇشى» ۋە «ئارقا جۇشى» دېگەن گەپ يوق ئىدى. پەقەت «گۇشى» مەملىكىتىلا بار ئىدى. بۇ مەملىكەتنىڭ زېمىنى ھازىرقى تۇرپان، گۇچۇڭ، پۇكاڭ ۋە

لەردىن كېيىن بىرقانچە شەھەر دۆلىتى ۋۇجۇدقا كەلگەن. چۈنكى بۇ زوننىدا پۇقرالار مەمۇرىي رايون بىرلىكلىرى بويىچە تەقسىم قىلىنغان؛ جەمئەت ھاكىمىيىتى، نەسەپلىك پادىشاھلار ۋۇجۇدقا كەلگەن. گاھى دۆلەتلەر يەر نامىنى، ياكى قەبىلە نامىنى دۆلەت نامى قىلغان. پادىشاھلار كۆپىنچە ئۆز جەمئەتىنىڭ نامىنى ئۆزىگە ئۇنۋان قىلغان.

بۇ دۆلەتلەرنىڭ بەزىلىرى «ھازىرچە مەلۇم بولغانلىرى» رەسمىي يېزىق قوللانغان.

تارىم ئويمانلىقىدا قۇلدارلىق تۈزۈمى مىلادىيەدىن ئىلگىرى شەكىللەنگەنلىكىنى ۋە ئۇنىڭ سارقىتلىرى تاكى 10 ـ ئەسىرگىچە ساقلانغانلىقىنى ئارخېئولوگىيىلىك تېپىندىلەر ۋە تارىخىي ھۆججەتلەر تەستىقلايدۇ.(78)

خەلقلەرنىڭ يېڭى تارىخ باشلانغاندىن كېيىنكى زور كۆچۈشى ھۇن، يۈرچى، تۈرك، ئۇيغۇر، موڭغۇل دەۋرلىرىدە كەڭ كۆلەمدە بولدى. بۇ چاغلاردا، نۇرغۇن قەبىلە ـ ئايماقلار ئىككىنچى قېتىم كۆپ جايلاردا ئارىلاش ـ قۇرىلاش بولۇپ كەتتى. قايسى قەبىلە ھاكىمىيەت بېشىغا چىقسا، شۇ قەبىلە نام چىقاردى. ئەل (پادىشاھلىق)نىڭ نامى شۇ قەبىلىنىڭ نامى بىلەن ئاتالدى.

قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ياشىغان ماكانلىرى ناھايىتى كەڭرى ۋە ئېتنىك جەھەتتىن نۇرغۇن ئايماق ـ قەبىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغىنى ئۈچۈن، قايسى دەۋردە قايسى قەبىلىسى ھاكىمىيەتنى ئىگىلىسە، شۇ قەبىلە نامى بىلەن ئاتالدى. كېيىن بېرىپ، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ تىل ۋە چۈشەنچىسى بويىچە ئەڭ كۆپ سانىنى بىلدۈرىدىغان «توققۇز» سانى بىلەن سۈپەتلىنىپ، «توققۇز

«غەربىي دىيار»دىن «...نوپ-سىر...ئېغىدا تۆمۈر بار. قورال-ياراغنى ئۆزلىرى ياسىيالايدۇ...»؛

«پىچاماچان...ئېلىدىن قاشتاش چىقىدۇ... قورال-ياراغ ياسىيالايدۇ. نوپ-سىر بىلەن ئوخشاش»؛

«قۇم ئېلى (ھازىرقى باي ناھىيىسى)دىن مىس، تۆمۈر، مەرگىمۇش چىقىدۇ...»

«كۇچا ئېلى...مەدەن تاۋلىيالايدۇ. قوغۇشۇن چىقىدۇ»[69]

ئەسلىدە، تارىم ئويمانلىقىدىكى ئادەملەر سپىتا تاش قورالالار دەۋرىدىلا ئولتۇراقلىشىپ، مەھەللە ھالىتىدە ياشاشقا باشلىغاندىن كېيىن، شۇ ئاساستا قەلئە، قورغان تۈرمۇشىغا قەدەم قويغان. (يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن نەقىلدىكى «ئەللەر»بولسا، خېلى مۇنتەزىم دۆلەت شەكلىگە كىرىپ بولغان دەۋر ئىدى) يېزا بىلەن شەھەرلەر ئايرىلغان، ئورۇقداشلىق تۈزۈمىنىڭ ۋاقتى ئۆتكەن. شەھەر بىلەن يېزىلار ئايرىلغاندىن كېيىن جەمئىيەت ئەمگەكنىڭ ئۇچىنچى تەقسىماتىغا قەدەم قويغان.

بۇ جايلاردا دېھقانچىلىق خېلى بۇرۇنلا تەرەققىي قىلغان. تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدا، «بۇگۈرنىڭ شەرقىدە يەرلەر ئۈنۈمدار، سۇ ۋە ئوت-چۆپلىرى كۆپ،...ھەرخىل زىرائەت تېرىلىدۇ. جۇگگودىكى بىلەن تەڭ پىشىدۇ.»[70]

«شەرقىي چالماچام ئېلى... ئېتىز-ئېرىقلىرى تولا.»[71] يەنە: «چالماچامدىن تارتىپ ھەرخىل زىرائەت ئېكىلىدۇ. يەرلىرى ئوت-سۇلۇق؛ چارۋا-مالىرى كۆپ؛ ياسىغان قورال-ياراغلىرى خەن سۇلالىسىنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ.»[72]

دېمەك، تارىم ئويمانلىقىدا، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 10-ئەسىر-

⑫ «تاريخي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىلىرى».

⑬ «خەننامە»: «ھۇنلار تەزكىرىلىرى. 1 ـ قىسىم»، «(تاريخي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىلىرى»دىمۇ شۇنداق يېزىلغان).

⑭ «يىلنامە (چۇنچيۇ)»: «جىن ۋە جىن تەرىپلىرى».

⑮ «دۆلەت مۇھاكىمىلىرى»: «جىن مۇھاكىمىسى II».

⑯ قاراڭ: «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»نىڭ شىمالىي يۈزى 11 ـ قۇر. «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى»نىڭ جەنۇبىي يۈزى 2 ـ قۇر.

⑰ «دۆلەت مۇھاكىمىلىرى. جىن مۇھاكىمىسى»دە قەيت قىلىنىشىچە، ۋېنگۈڭنىڭ 1 ـ يىلى (ميلادىدىن ئىلگىرىكى 637 ـ يىلى) «ئوتلاقتىكى رۇڭلار بىلەن لىتۇدىلىرىگە مال ـ دۇنيا بېرىپ، شەرقىي يول ئېچىلغان.»

⑱ «لىيېزى. تاڭ سۇراقلىرى بابى».

⑲ «موزى. گۈڭ مىڭ بابى».

⑳ گۇيەنۇۋ: «كۇنلۇڭ مەلۇماتلار»29 ـ جىلد، «مىنمەڭ» ماددىسى ۋە باشقا ماددىلار.

㉑ «تاريخي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىلىرى». بۇ نەقىلدىكى «ئۆزگىرىپ كەتكەن» دېگەن جۈملىگە يەنىشگۇ: «ئۆزىنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتىنى ئۆزگەرتىپ، گۈڭ ـ لىيۇ غەربىي رۇڭلارنىڭ ئادىتىنى قوبۇل قىلغان»دېگەندەك بولىدۇ، دەپ ئىزاھ بەرگەن. گۈڭ ـ لىيۇ 9 ـ ئەۋلاد بولۇپ، شىيانىڭ ئوتتۇرا دەۋرىدە ئۆتكەن. دەنفۇ شاڭنىڭ ئاخىرقى زامانىدا ئۆتكەن. «جۇنى قۇرغان»دېگەنلىك، دىلار جۇ مەملىكىتىنى قۇرغان دېگەنلىكتۇر.

㉒ «تاريخي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىلىرى». يەنە «چۇنچيۇ»زۇچيۇمىڭ بايانىچە: جىن ـ جىن بەگلىكلىرىلۇخۇن رۇڭلىرىنى يىچۇەنگە كۆچۈرگەن. دۇيۇنىڭ پىكرىچە، بۇلار توقۇز دىلار بولۇپ، لۇخۇندا ياشايتتى، بۇيەر جىن بىلەن جەنىڭ ئارىلىقىدا ئىدى... «چوڭ ۋەقەلەر خرونىكاسى»دا ئېيتىلىشىچە، چۇەنرۇڭ بىلەن شەن ـ رۇڭلار ۋە لۇخۇنلار ئۆز ئالدىغا بىردىن قەبىلە ئىدى، باشقا ـ باشقا جايلاردا ياشايتتى. مۇئەررىخ جانابىلىرى (سىما ـ چيەن) ھەممە رۇڭلارنى بىر قىلىپ كۆرسەتكەن. بۇ ـ سەۋەنلىكتۇر.

ئۇيغۇر» ياكى ئەرەب ـ ئەجەم تارىخچىلىرىنىڭ ئاتىشىچە «توققۇز ئوغۇز» دەپ ئاتىلىشىمۇ ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس.

ئىزاھلار:

① «يېڭى تاڭنامە» 217 ـ جىلدنىڭ 1 ـ قىسمى، تەزكىرىلەردىن 142 ـ تەزكىرىنىڭ بىرىنچى قىسمى: «ئۇيغۇر» 1 ـ قىسمى.

② «سۇڭنامە» 490 ـ جىلد، تەزكىرىلەر 249 ـ «چەت ئەللەر»VI، ئۇيغۇر.

③ «سۇينامە» «شمالىي دىلەر» «تېلې».

④ «شمالىي خانلىقلار تارىخى»: تۈرك، تېلې.

⑤ «ۋېي مۇختەسەرنامىسى»: «غەربىي رۇڭلار تەزكىرىسى».

⑥ «سەلتەنەت ھەققىدە ئۆرنەك تەدبىرلەر» 94 ـ جىلد.

⑦ «ئۇنىستۇلغان جۇنامە» 7 ـ جىلد، «شاھ پەرمانلىرى»دا بايان قىلىنىشچە، «ئۇدۇل شمالدىكى كۆكتۈك، داشيا، شاجۇ، گۈتا، دەنلۇ، قاپلان خۇ، دەيدى، ھۇننۇ، لۇفەن، يۈسى، ئېلى، چىلۇك، شەرقىي خۇلارغا نار تۆگە، ئۇدۇن قاشتاش، ياۋائات، دۇلدۇل، ئۆتۈك، ئېسىل يا ھەدىيە قىلىشقا پەرمان چۈشۈرۈلگەن. بۇ ئەسەر تەخمىنەن ئۇرۇشقاق پادىشاھلىقلار دەۋرىدە (مىلاددىدىن ئىلگىرىكى 475 ــ 221 ـ يىللار) يېزىلغان، لېكىن ئۇ دەۋردىن ئىلگىرىكى ھۇججەت ۋە رىۋايەتلەردىن ماتېرىيال ئېلىنغان.

⑧ «ۋېينامە» 102 ـ قىسىم، «ئابدال مەملىكتى».

⑨ يۇقىرىدىكى كىتابنىڭ «قەندھار مەملىكتى»مادىسى.

⑩ «شمالىي خانلىقلار تارىخى»: «غەربىي دىيار».

⑪ (ياپون)شىۋېي چۈنشىيۇمېي «تېلىلەر ھەققىدە ئىزدىنىش» ــ «شەرقىي ئوكيان تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» ژۇرنىلىنىڭ 1940 ـ يىل، 5 ـ جىلد، 2 ـ سانىدا.

㉝ ف. ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى».

㉞ «خەننامە» «غەربىي دىيار تەزكىرىسى» 1 ـ قىسىم. يەن شىگۇنىڭ شەرھى: (ھىندىستاندىكى)سىكا نەسلىمۇ شۇلاردىن. ۋاڭنىڭ ئىزاھى: سۇي سۇڭ دەيدۇكى، «جاڭ چيەن تەزكىرىسى»نىڭ ئىزاھىدا ئېيتىلىشىچە، سېك ــ غەربىي دىياردىكى مەملىكەت نامى، يەنى «بۇددا سۇترا»سىدىكى سىكا شۇلاردىندۇر. ساكا بىلەن سىكانىڭ تەلەپپۇزى ناھايىتى يېقىن بولۇپ، ئەسلىدە بىر جەمەت (پەملە) ئىدى. (سكامونى ــ سىكا خەلقىنىڭ پەيغەمبىرى دېگەن سۆزدۇر). ئىلاۋە: لياڭ شۇنچى «بۇددا شەجەرىسى ھەققىدە» دېگەن كىتابىدا ئېيتىدۇكى، «خەنىنامە»نىڭ «غەربىي دىيار تەزكىرىسى»دە دېيىلگەن ساكلار ئەسلىدە يۈڭ فەملىلىك رۇئىلاردۇر، بۇلارنىڭ ئەجدادى دۇنخۇاڭدا ئىدى. يۆچىلەر قوغلۇنتىپ، كۆكئارتىنىڭ ئۇ يېقىغا كۆچۈپ كەتكەن.

㉟ Mordtmann : d. ZDMG, XXIV, 61, 77, 79, 82p

㊱ Н.Аристов «Русский антрополог», Журнал, 1900, № 3, 363 ـ 64.

㊲ Pundahišt, ed, Justi, Leipzig 1868, cap×××, 39 ــ 40 p.

㊳ E. Chavaannes, Documents, 155 ــ 180

㊴ Franke, Beitruge, 48 ــ 51.

㊵ Levi, et E. Chavannes, L'Itinérair d'ourk'ong, 42.

㊶ زەكى ۋەلىدى توغان: «ئىبنى فەدلان» ھاشىيە 244 ـ بەت. شۇنىڭدەك Marquart نىڭ «Eranšahr» 65 ـ بەت A ـ 3دە كەلتۈرۈلۈشىچە، يۇنان ئاپتورلىرىدىن Theophanes de Byzance ۋە ئەرمەن ئاپتورى Sebeosنىڭ يازغانلىرىنى ئاساس قىلغاندا، ماساغىتلارنىڭ ئاساسىي تەركىبى تۈركي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەردۇر.

㊷ زەكى ۋەلىدى توغان: «ئۇمۇمىي تۈرك تارىخى» ئەنقەرە، 1979 ـ يىل 23 ـ بەت.

㉖ «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىلىرى». گۈيەنۇۋ «كۈنلۈك مەلۇماتلار»32 ـ جىلد «خۇ» مادداسىدا بايان قىلغان پىكىرىچە: جەن ۋە يەنلەرنىڭ شىمالىدا، قەدىمدە رۇك ـ دى دەپ ئاتالغان خەلقلەر ئۇرۇشقاق پادىشاھلىقلار دەۋرىدىن كېيىن «خۇ» (غۇز)دەپ ئاتىلىدىغان بولغان.

㉗ شۇي جۇڭشۇ: «غەربىي جۇ تارىخى توغرىسىدا بايانلار»نىڭ 1 ـ بابى ـ «جۇلار ئاق دىلاردىن كېلىپ چىققان». بۇ ئەسەر «سىچۈەن داشۇ ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1979 ـ يىللىق 3 ـ سانىغا بېسىلغان.

㉘ س. ۋ. كىسلىق: «جەنۇبىي سىبىرنىڭ قەدىمكى تارىخى»، س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئەشرىياتى، موسكۋا، 1949 ـ يىل نەشرى، 463 ـ 468 ـ بەتلەر. ئەسلەتمە: «تاغار مەدەنىيىتى»نى س. ۋ. كىسلىق مىلادىدىن ئىلگىرىكى 700 ـ 100 ـ يىللارغا ئائىت ھېسابلايدۇ.

㉙ جۇ لىيەنكۇەن: «دىڭلىنلارنىڭ ئانتروتېپى ۋە تىلى ھەم ئۇلارنىڭ گوبى شىمالىدىكى خەلقلەر بىلەن مۇناسىۋىتى» ـ «جۇڭشەن داشۇ ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1957 ـ يىللىق 9 ـ سانى.

㉗ يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش.

㉘ «ۋېينامە»: «گاۋجۇ تەزكىرىسى»، «سۇيىنامە»، «تېلې تەزكىرىسى»؛ «كونا تاڭنامە»199 ـ جىلد، «شىمالىي دىلار» ۋە «تېلې تەزكىرىسى»؛ «شىمالىي خانلىقلار تارىخى»99 ـ جىلد «تەزكىرىلەر»87 ـ «تېلىلەر».

㉙ J. Klaproth «Sur L,Ideutite des Tou ـ Kiue et les, Hiongnu avec les Turcs».

㉚ يۇنان ۋە لاتىن ئاپتورلىرىنىڭ مەلۇماتلىرى ئايرىم بىر كىتاب قىلىپ توپلانغان. J. Marquart. Wehrol und Arang Leiden, 1938 .71 ـ 72

㉛ پېرسى سىكېس «ئافغان تارىخى» 1 ـ جىلد، سودا نەشرىياتى، 1972 ـ يىل نەشرى.

㉜ مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» (ئۇيغۇرچە نەشرى) III جىلد، 566 ـ بەت.

㊽ ئانتوسن: «گەنسۇدا ئارخېئولوگىيىلىك قېدىرىش خاتىرىلىرى»دە يېزىشىچە: «كىشىنى ئەڭ جەلپ قىلىدىغىنى شۇكى، ياڭشاۋ دەۋرىگە خاس دەپ قارالغان قەبرىستانلىقتىن سىلىقلانغان قاشتاش تاختىچىلىرى ۋە بىلەزۈك-سىمان قاشتاشلار تېپىلدى. ئۇلارنىڭ شەكىللىرىگە قاراپ، شىنجاڭدىن كەلگەن دەپ ھېسابلايمەن».

㊾ جېيەن بوزەن (ئۇيغۇر): «تارىختىن ئىلگىرى چياڭلار بىلەن تارىم ئويمانلىقىدىكى ئۇرۇغ-ئايماقلارنىڭ مۇناسىۋىتى» — بۇ ماقالە «جۇڭگو تارىخى توغرىسىدىكى مۇھاكىمىلەر توپلىمى»نىڭ 2-قىسمىغا كىرگۈزۈلگەن. 1947-يىلى.

㊿ «خەننامە»: «غەربىي دىيار تەزكىرىسى» 1-قىسىم.

(51) «خەننامە: «غەربىي دىيار تەزكىرىسى»1-قىسىم. (ۋاڭنىڭ شەرھىچە: شۇسۇڭ دەيدۇكى، «ئاساسەن» دېگەنلىك ھەممىسى دېگەنلىك ئەمەس، ئۇلارنىڭ تارىخىدا، شۇدۇن، سىندۇ ساكلىرى بولۇپ، بۇلار يەرلىك ئاھالە ئەمەس ئىدى.)

(52) يەنە يۇقىرىدىكى مەنبە.

(53) «ئۇچ پادىشاھلىق ئەھۋالاتى»دىن «ۋېي مۇختەسەر نامىسى»نىڭ «غەربىي دىيار تەزكىرىسى». شۇنىڭدەك دىگەن چېغىن: «غەربىي دىيار تەزكىرىسى ھەققىدە جۇغراپىيىلىك ئىزدىنىش».

(54) (تىبەتچە) «قەدىمكى ئۇدۇن» (بۇ كىتابنىڭ ئاپتورى بۇددا راھىبى بولۇپ، 11-ئەسىرنىڭ بېشىدا قاراخانىلار ئۇدۇنگە ھۆكۈمرانلىقىنى ئورناتقان چاغدا شىزاڭغا قېچىپ كەتكەن.(R. E. Emmerick نىڭ ئىنگلىزچە تەرجىمىسى بويىچە، بۇ كىتابنىڭ تولۇق نامى «قەدىمكى ئۇدۇن توغرىسىدىكى تىبەتچە خاتىرىلەر» «Tibetan texts concIrning khotan» London. Oriental Series Volume.

(55) خۇيلىن: «بارلىق نوم تەلەپپۇز-مەنىلىرى» 22-جىلد «كۇچا (چۇجى) مەملىكىتى» ماددىسى شۇنىڭدەك شىلىن «بارلىق نوم تەلەپپۇز-مەنىلىرىنىڭ داۋامى»دىمۇ شۇنداق دېگەن.

хинди – Русский Словарь، ۆە، Gosizdat Moskva, 1959. ㊸
«فرهنگ عمل» خسن عمید. تهران بسال. ۱۳۴۰ خورشدی چاپ شد.

㊹ مەھمۇت قەشقەری: «تۈركي تىللار دىۋانى» (ئويغۇرچە)1 جلد، 611 – بەت. شۇنىڭدەك «ساقا» سۆزى ھەققىدە «دىۋان»نىڭ III جلد 313 – بېتىگە قارالسۇن.

㊺ لیۇ يىتاڭ: «ئۇيغۇر ھەققىدە تەتقىقات» جىڭجۇڭ كىتابخانىسى نەشرى (تەيبەي).

㊻ مەھمۇت قەشقەری: «تۈركي تىللار دىۋانى». I جلد (ئويغۇرچە)، 562 – بەت.

㊼ مەھمۇت قەشقەری: «تۈركي تىللار دىۋانى» III جلد، 205 — 206 – بەتلەر.

㊽ جاڭ شىڭلياڭ: «جۇڭگونىڭ قاتناش تارىخي ماتېرىياللىرى توپلىمى» 1 – قىسىم، «قەدىمكى جۇڭگو بىلەن ياۋروپانىڭ قاتنىشى» 44 — 55 – بەتلەر. بۇنىڭدا «ئەرەبلەرنىڭ جۇڭگو ھەققىدىكى خاتىرىلىرى» دېگەن بابنى يېزىشتا، (فرانسۇز) م. رېنا ئۇدنىڭ ئەرەب ئاپتورلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى تونۇشتۇرغان كىتابىغا ئاساسلانغان. رېنا ئۇد كىتابىنىڭ ئالدىنقى قىسمى ئەرەب سودىگىرى سۇلايماننىڭ ساياھەتنامىسىدىن، كېيىنكى قىسمى بىسراق (ياكى سەناۋى)لىق ئەبۇ زەئىد ھەسەننىڭ خاتىرىسى، ئەبۇ دۇلەف مىسار ئىبنى مۇھەلھەلنىڭ خاتىرىسى، سىجىلىيىلىك ئىدرىسىنىڭ جۇغراپىيەسىدىن ئىبارەت.

㊾ «خەلىفەنامە»: «غەربىي دىيار تەزكىرىسى» 2 – قىسىم.

㊿ «تارىخي خاتىرىلەر»: «داۋان تەزكىرىسى»، شۇنىڭدەك «خەلىفەنامە»: «غەربىي دىيار تەزكىرىسى»دىمۇ «ئۇلۇغ يۆچىلەر ئەسلىدە كۆچمەن ئۆلەت ئىدى»دەپ يېزىلغان.

(51) «گۈەنزى. گىچىك ۋىلايەتلەر بابى».

(52) بۇ نەقىللەر «گۈەنزى»كىتابىنىڭ «دۆلەت مالىلىرى». «ئۇلچەم بابى»، «ئىغىر – يەڭگىل 2 – بابى»دىن ئېلىنغان.

⑪ «كېيىنكى خەننامە»: «غەربىي دىيار تەزكىرىسى» (سۈڭ دەۋرىدە ئۆتكەن فېي يىن شەرھنامەسىدە: خۇيدۇڭنىڭ دېيىشىچە، «ئالدىنقى خەننامە»دە، «تەڭرىتاغنى بويلاپ شەرقىدىكى ئېغىزدا»دەپ يېزىلغان: «بۆرە ئېلى تەڭرىتاغنىڭ غەربىدىكى سىيرەك قارا ياغاچلىق سايغا جايلاشقان... ئېتىز ـ ئېرىق ئىشلىرىنى بىلدۈرىدۇ: كالا، ئات، تۆگە، قوي پادىلىرى بار. ئوقيا ياسىيالايدۇ، يېرىدىن ياخشى ئات چىقىدۇ.»

⑫ «خەننامە»: «غەربىي چياڭلار تەزكىرىسى».

⑬ پرژىۋالىسكىي: «ئوتتۇرا ئاسىياغا ساياھەت»، سانتى پېترىۇرگ، 1888 ـ ئاۋرال ستەيىن، سۈىنھەيدىن، خۇاڭ ۋېنبىيلارنىڭ خوتەن ـ لوپنۇر دائىرىلىرىدىن تاپقان تارشا پۈتۈك ۋە ھۈججەت پارچىلىرى.

⑥① «بەش خانلىقنىڭ يېڭى تارىخى» 74 ـ جىلد «تۆت ياتلار توغرىسىدا قوشۇمچە»نىڭ 3 ـ قىسمى.

⑥② پېرسى سىكېس: «ئافغان تارىخى» 1 ـ جىلد، 198 ـ بەت. مەزكۇر سىكېس يازغان «پارس تارىخى»نىڭ 307 ـ بېتىدە بايان قىلىنىشىچە: ئارساك (ئەنشى) سۇلالىسى ئەسلى يەرلىك ئاھالىدىن ئەمەس، چەتتىن كەلگەنلەردۇر. ئەسلىدە شىمالىي ئوكسۇس ۋە ئىدىل بويلىرىدىكى تۇرانلاردىن بىرى ئىدى. (ئارساك سۇلالىسى ملادىدىن ئىلگىرىكى 3 ـ ئەسىردە قۇرۇلغان).

⑥③ شۇەنزاڭ: «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدە غەربىي دىيارغا ساياھەت» 1 ـ جىلد.

⑥④ «شىمالىي خانلىقلار تارىخى»: «غەربىي دىيار».

⑥⑤ «لياڭنامە». «ياتلار».

⑥⑥ «تارىخىي خاتىرىلەر»: «داۋان تەزكىرىلىرى». تاڭ دەۋرىدىكى جاڭ شۇجېنىڭ «تارىخىي خاتىرىلەرنىڭ توغرا تەبىرى»دە قەيت قىلىنىشىچە، قوش ـ گۇش ئىككىسى بىردۇر. سۇڭ دەۋرىدە ئۆتكەن فېي تېينىڭ «شەرھنامە»دە شۇگۇاڭدىن نەقىل كەلتۈرۈپ دەيدۇ: قوش ـ گۇشدۇر، «گۇ» بىلەن «گۇ» (ئىككى خىل خەت)تەلەپپۇزى يېقىن. بۇ ئېھتىمال «غۇز» ياكى ئۆگۈز «ئوغۇز»نىڭ قىسقارتىلىشىدۇر.

⑥⑦ لىۋېمىتاڭ: «تۈركىلەرنىڭ تېگى ـ تەكتى ۋە باش كۆتۈرۈشى»، (تەيۋەن)سىياسىي داشۆسى «چېگرا سىياسىتى»ئىلمىي ژۇرنىلى 4 ـ سان، 1965 ـ يىل، 5 ـ ئاي.

⑥⑧⑥⑨ «خەنىنامە»: «غەربىي دىيار تەزكىرىسى». يەنە «مۇتىيەنزى تەزكىرىسى»دە ئېيتىلىشىچە، «تىيەنزى (پەغپۇر)غەربكە يۈرۈش قىلىپ جىلۇ (چارۇق) ئۇرۇغىغا بارغانىدا، جىلۇ ئورۇغىغا تۆمۈرلۈك تاغ تۇۋىدە قوشۇننى بېقىش ئۈچۈن پەرمان چۈشۈرگەن. تىيەنزى تۆمۈرلۈك تاغدا نەزرە ئۆتكۈزگەن».

⑦⓪ «خەنىنامە»: «غەربىي دىيار تەزكىرىسى».

پەيلاسوپ شائىرىمىز يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ يېگانە داستانى «قۇتادغۇ بىلىك»تە «توڭا ئالپ ئەر»توغرىسىدا ھېكمەتلىك ۋە پاساھەتلىك مىسرالارنى يازغان.

مەشھۇر ئىران شائىرى ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى ئۆزىنىڭ شاھ ئەسىرى «شاھنامە»گە ئەفراسىياپ (توڭا ئالپ ئەر) بىلەن كەي پادىشاھلىرى ئوتتۇرىسىدا بولغان ۋەقەلەرنى تېما قىلغان.

ئوتتۇرا ئەسىرلەردە ئۆتكەن تۈركىي ۋە ئەرەب ـ ئەجەم تارىخچى ـ تەزكىرىچىلىرى (مەسىلەن: بىرۇنى، مەتەۋۇى، تەبەرى، جەۋھەرى، يەقۇبى ۋە باشقىلار) ئۆز ئەسەرلىرىدە ئەفراسىياپقا دائىر رىۋايەت خاراكتېرىدىكى مەلۇماتلارنى يازغان.

ئەنە شۇ قەيتىلەر ۋە مەلۇماتلاردىن بەزى ئۇزۇندىلەرنى كەلتۈرىمىز.

I. مەھمۇت قەشقەرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە

1. توڭا ئالپ ئەر توغرىسىدىكى مەرسىيدىن پارچىلار

ئەسلى تېكىست

1. ئالپ ئەرتوڭا ئۆلدىمۇ،
ئەسىز ئازۇن قالدىمۇ،
ئۆزلەك ئۆچىن ئالدىمۇ،
ئەمدى يۇرەك يىرتىلۇر.

(«دىۋان» I توم، فاكسىمىل 33 ـ بەت)

توڭا ئالپ ئەر

تۇركي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقىنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆتمۈشىگە تەئەللۇق تارىخىي پاكىتلار ۋە رىۋايەتلەر كۆپ. شۇنىڭدەك بىرمۇنچە مىللىي ۋە ئەپسانىۋى ياكى تارىخىي شەخسلەر توغرىسىدا شۇ كەمگىچە ساقلىنىپ كەلگەن يازما مەلۇماتلارمۇ ئاز ئەمەس. تۇركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ ۋەقەلەرگە باي تارىخنى يورۇتۇپ بېرىدىغان ئەدەبىي مىراسلار ئىچىدە قەھرىمان شەخسلەر توغرىسىدىكى تۇرلۈك مەرسىيىلەر، مەدھىيىلەر ۋە داستانلارمۇ كۆزگە چېلىقىدۇ. كۆپ داستان ۋە مەرسىيىلەرگە باش قەھرىمان بولغان شەخسلەردىن بىرى «توڭا ئالپ ئەر»دۇر.

«تۇرلار» («تۇران»)نىڭ «توڭا ئالپ ئەر» دەپ ئاتالغان بۇ قەھرىمانىنى «ئىرلار» («ئىران») «ئەفراسىياپ» دەپ ئاتىغان. تۇرانلار بىلەن ئىرانلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزاق ئۆتمۈشكە دائىر مۇناسىۋەتلەر ھەم ۋەقەلەرگە باغلىنىشلىق بولغان بۇ شەخس توغرىسىدا، تارىخىتا ئۆتكەن مەشھۇر ئەدىبلەر، تارىخچىلار، سىياھەتچىلەر بىرمۇنچە مەلۇماتلارنى يېزىپ قالدۇرغان:

ئۇلۇغ ۋەتەنپەرۋەر ھەم مەرىپەتپەرۋەر بىلگۈچمىز مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ باھاسىز گۆھەر ئەسىرىدە «توڭا ئالپ ئەر» توغرىسىدا يېزىلغان مەرسىيىلەردىن پارچىلارنى بىرقانچە جايدا قەيت قىلغان ۋە بىرمۇنچە مەلۇماتلارنى بەرگەن.

6. ئۆزلەك قامۇغ كۆفرەدى،
ئەردەم ئاربغ سەۋرەدى،
يۈنچىغ ياۋۇز تەۋرەدى،
ئەردەم بەگى چەرتىلۈر.
(«دىۋان» I توم، فاكسىمل 64 ـ بەت)

7. ئۆزلەك ئاربغ كۆفرەدى،
پۈنچىغ ياۋۇز تەۋرەدى،
ئەردەم يەمە سەۋرەدى،
ئاۋۇن بەگنى چەرتىلۈز.
(«دىۋان» III توم، فاكسىمل 462 ـ بەت)

8. كۆڭلۈم ئىچىن ئۆرتەدى،
پىتمىش باشىغ قارتادى،
كەچمىش ئۇدۇك ئىرتەدى،
تۈن كۈن كەچۈپ ئىرتەلۈر.
(«دىۋان» I توم، فاكسىمل 128 ـ بەت)

9. ئۇگرە يۈكنى مۇنداغ ئوق،
مۇندا ئازىن تىلداغ ئوق،
ئاتسا ئاۋۇن ئوغراپ ئوق،
تاغلار باشى كەرتىلۈر.
(«دىۋان» I توم، فاكسىمل 90 ـ بەت)

2. بەگلەر ئاتىن ئارغۇزۇپ،
قازغۇ ئانى تۇرغۇزۇپ،
مەڭزى يۇزى سارغارىپ،
كۆركۈم ئاڭار تۇرتۇلۇر.
(«دىۋان» I توم، فاكسىمل 244 ـ بەت)

3. ئۇلىشىپ ئەرەن بۆرلەيۇ،
يىرتىپ ياقا ئۇرلايۇ،
سقىرىپ ئۇنى يۇنلايۇ،
سىغىتاپ كۆزى ئۆرتۇلۇر.
(«دىۋان» I توم، فاكسىمل 104 ـ بەت)

4. ئۆزلەك ياراغ كۆزەتتى،
ئوغرى تۇزاق ئۇزاتتى،
بەگلەر بەگمن ئازىتتى،
قاچسا قالى قۇرتۇلۇر.
(«دىۋان» II توم، فاكسىمل 383 ـ بەت)

5. ئۆزلەك كۇنى تاۋراتۇر،
يالگۇق كۇچىن كەۋرەتۇر،
ئەردىن ئاڑۇن سەۋرەتۇر،
قاچسا تاقى ئارتىلۇر.
(«دىۋان» II توم، فاكسىمل 431 ـ بەت)

3. (ئەرلەر بۆرىدەك ھۇۋلىشىپ،
يىرتىپ ياقا ئاھ ئۇرۇشۇپ،
چىقىراپ ئۈنى داتلىشىپ،
ئۆكسۈپ كۆزى ئۆرتىلۇر.)

ئادەملەر ئەفراسىياپنىڭ ئۆلۈمىگە ئېچىنىشىپ بۆرىلەردەك ھۇۋلاشتى، ئاھ ئۇرۇپ ياقىلىرىنى يىرتىشتى؛ بەزىدە مۇڭلۇق نەغمىدەك ئۈن سېلىپ پەريات چېكىشتى، كۆپ يىغلاپ، كۆزلىرى كۆرمەس بولۇپ قالدى.

4. (زامان پۇرسەت كۆزەتتى،
ئوغرى تۇزاق ئۇزاتتى،
بەگلەر بېگىنى ئازدۇردى،
قاچسا قانداق قۇتۇلۇر؟)

زامان پۇرسەت كۆزىتىپ تۇرغان ۋە يەر ئاستىغا ئوغۇرلۇقچە تۇزاق قۇرۇپ قويغانىدى، بەگلەر بېگىنى ئازدۇردى، ئۇ قاچسا سىمۇ ئۇنىڭدىن قۇتۇلالامتى؟ بۇ يەردە بەگلەر بېگى دېگەن سۆز ئەفراسىياپنى كۆرسىتىدۇ.

5. (زامان كۈنى توسالدۇرۇر،
ئىنسان كۈچىنى ئاجىزلىتۇر،
كىشىدىن دۇنيانى بوشىتۇر،
قاچسا تېخى ئارتىلۇر.)

زامان كۈنلىرى ئىنساننىڭ كۈچىنى خورىتىش ئۈچۈن قەستلەيدۇ؛ بۇ يەردە ئەفراسىياپ ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۆلۈمدىن قاچقان كىشى ئۆلۈمگە تۇتۇلىدۇ.

مەنسى

(ئىلاۋە: توڭا ئالپ ئەر توغرىسىدا نامەلۇم شائىر تەرىپىدىن يېزىلغان مەرسىيە پارچىلىرىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇدۇل مەنىلىرى تىرناق ئىچىگە نەزمە شەكلىدە بېرىلدى: نەسرىي بايانلار بولسا، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ شۇ كۇپلېتقا ئەرەبچە بەرگەن چۈشەنكىنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىدۇر.)

1. (باتۇر ئەر توڭا ئۆلدىمۇ،
ۋاپاسىز دۇنيا قالدىمۇ،
پەلەك ئۆچىنى ئالدىمۇ،
ئەمدى يۇرەك يىرتىلۇر.)

خاقان ئەفراسىياپ ئۆلدىمۇ؟ بۇ ئاپا دۇنيا ئۇنىڭدىن قۇتۇلدىمۇ؟ پەلەك ئۇنىڭدىن ئۆچىنى ئالدىمۇ؟ ئەمدى، ئۇنىڭ ئۇچۇن زامانغا نەپرەتلىنىپ، يۇرەكلەر پارە-پارە بولماقتا.

2. (بەگلەر ئېتىنى ھارغۇزۇپ،
قايغۇ ئۇنى تۇرغۇزۇپ،
مەڭزى-يۇزى سارغىرىپ،
زەپەر ئاڭا سۇرتىلۇر.)

ئەفراسىياپنىڭ ئۆلۈمىگە ئېچىنىپ دەيدۇ: بەگلەر ئاتلىرىنى ھارغۇزۇپ، چېپىپ كېلىشتى؛ ئۇلارنى قايغۇ بېسىۋالدى، ئۇلارنىڭ يۈزلىرى زەپىرەڭدەك سارغايدى.

9. (شۇنداق زامان ئادەتتى،
باشقا سەۋەب بار. تېخى،
ئېتىلسا دۇنيا ئۇقى،
تاغلار بېشى يەنچىلۇر.)

زاماننىڭ ئادەتتى شۇنداق، بۇنىڭدىن باشقا بىرمۇنچە قورقۇنۇچ-لۇق سەۋەبلەرمۇ بار. زامان تاغ بېشىنى چەنلەپ ئوق ئاتسا، تاغنىڭ بېشىمۇ پارە-پارە بولۇپ كېتىدۇ.

2. توڭا ئالپ ئەرگە دائىر مەلۇماتلار

«توڭا — قاپلان (يەبر)، پىلنى ئۆلتۈرەلەيدۇ. بۇ نام ھازىرغىچە تۈركلەردە شۇ مەنىدە قوللىنىلماقتا. مەسىلەن: توڭا خان، توڭا تېگىن دېگەندەك. تۈركلەرنىڭ ئۇلۇغ پادىشاھى ئەفراسىياپمۇ توڭا ئالىپ ئەر دەپ ئاتالغانىدى. بۇنىڭ مەنىسى قاپلاندەك باتۇر ئەر — ئەزىمەت دېگەنلىك بولىدۇ.»

(«دىۋان» III توم، فاكسىمل 605 - بەت)

«خان — تۈركلەرنىڭ ئۇلۇغ پادىشاھى، ئەفراسىياپ ئەۋلادىدىن بولغان ئوغۇللارمۇ شۇ نام بىلەن ئاتىلىدۇ. خاقان — ئەفراسىياپتۇر. بۇنى بۇنداق ئاتاشتا ئۇزۇن بىر قىسسە بار.»

(«دىۋان» III توم، فاكسىمل 513 - بەت)

«قاتۇن — خاتۇن، خانىكە، ئەفراسىياپنىڭ قىزلىرىغا خاس نام.»

(«دىۋان» I توم، فاكسىمل 206 - بەت)

«تېگىن — بۇ سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسى قۇل دېمەكتۇر... بۇ سۆز-نىڭ ئەفراسىياپ ئوغۇللىرىغا قانداق كۆچكەنلىكىگە كەلسەك، ئۇلار ئۆز ئاتىسىنى بەك ھۆرمەتلەپ، ناھايىتى چوڭ كۆرىدىكەن ۋە

6. (زامان هەممە ئايننىدى،
ئەردەم ئىرىغ كېمەيدى،
يامان - ياۋۇز تەۋرىدى،
ئەردەم بېگى يوقلىپ.)

زامان زەئىپلەندى، ئەردەم - پەزىلەت ئازايىدى، بۇزۇق - يامان ئادەملەر تەۋرەپ باش كۆتۈردى، پەزىلەت بېگى يەنى خاقان ئەفراسياپ ئۆلگەنلىكى ئۈچۈن شۇنداق بولدى.

7. (زامان ئىرىغ ئايننىدى،
يامان - ياۋۇز تەۋرىدى،
ئەردەم يەنە كېمەيدى،
دۇنيا بېگى يوقلىپ.)

زامان پۇتۇنلەي زەئىپلەشتى، بۇلۇڭ - پۇچماقتا قالغان يامانلار كۆچەيدى، ياخشى خىسلەتلەر ئازىيىپ كەتتى. چۈنكى، دۇنيانىڭ ئەمرى، يەنى ئەفراسياپ ئۆلگەنلىكى ئۈچۈن شۇنداق بولدى.

8. (كۆڭلۈم ئىچنى ئۆرتىدى،
پۇتكەن يارىنى تاتلىدى،
كەچكەن ئۇدۇكنى ئەسلەتتى،
تۇن - كۈن كېچىپ ئىزدىنۈر.)

كىشىگە مەرسىيە بىلدۇرۇپ، شۇنداق دەيدۇ: ئۇنىڭ مۇسىبىتى يۈرەك - باغرىمنى كۆيدۇرۇۋەتتى؛ ساقىيىپ - پۇتۇپ بولغان يارامنى تاتىلاپ ئېچىۋەتتى، ئۆتكەن ئىشلارنى — ئىشق - سېغىنىشنى ئەسلەتتى، زامان ئۆتكەنسېرى كۆڭۈل ئۈنى ئىزدەيدۇ.

«بارچۇق ــ ئەفراسیاپ قۇرغان بىر شەھەر. ئۇ يەردە بۇختۇ لەسارنىڭ ئوغلى بەتزەن قامالغان.»

(«دىۋان» I توم، فاكسىمل 234 ــ بەت)

(ئىلاۋە: بارچۇق ــ ھازىرقى قەشقەر ۋىلايىتىگە قاراشلىق مارالبېشىنىڭ نامى. بۇختۇ نەسسار ــ ئېھتىمال قەدىمكى بابىل ھۆكۈمدارى نابۇقد نەزار بولسا كېرەك. ــ ئى. ت.)

«كەند ــ كەنت، شەھەر. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ، قەشقەر. ئوردۇكەند دېيىلىدۇ، بۇ خان تۇرىدىغان شەھەر، مەركەز دېگەن بولىدۇ. چۇنكى، بۇ شەھەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغانلىقتىن، ئەفراسىياپ شۇ يەردە تۇرغان.»

(«دىۋان» I توم، فاكسىمل 173 ــ بەت)

«قاز ــ ئەفراسىياپنىڭ قىزىنىڭ ئىسمى. قازۇبن شەھرىنى شۇ قىز قۇرغان. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «قاز ئويىنى ــ غاز ئويۇنى»دۇر. چۇنكى ئەفراسىياپنىڭ قىزى (قاز) شۇ يەردە ئويىنايتتى. تۇركىلەردىن بەزىلەر تۇرك يۇرتلىرىنىڭ چېتىنى قازۇبندىن ھېسابلايدۇ. شۇنىڭ-دەك قۇم شەھرىمۇ چېگرا ھېسابلىنىدۇ. چۇنكى، قۇم سۆزى تۇرك-چىدۇر. ئەفراسىياپنىڭ قىزى شۇ يەردە ئۇۋ قىلىپ ئويناپدىكەن. بەزىلەر تۇرك چېگرىسىنى «مرۇالشاھجان ــ مەرۋە ــ ئەش ــ شاھە-جان»دىن باشلىنىدۇ، دەيدۇ. چۇنكى، قازنىڭ ئاتىسى توڭا ئالپ ئەر ــ ئەفراسىياپتۇر، «مرو ــ مەرۋە» شەھرىنى شۇ زات قۇرغان. ئەفراسىياپ بۇ شەھەرنى تەھمۇرەس تەرىپىدىن شەھەرنىڭ ئىچكى قورغىنى ياسىلىپ ئۇچ يۈز يىلدىن كېيىن بىنا قىلىدۇرغان. بەزىلەر ماۋەرائۇننەھرنىڭ ھەممە تەرىپىنى تۇرك يۇرتى ھېسابلايدۇ. بۇ «ينكند ــ يەنكەند»تىن باشلىنىدۇ. يەنكەندنىڭ يەنە بىر نامى

شۇنىڭ ئۈچۈن بىرەر ئىشتا ئاتىسىغا مۇراجەت قىلسا ياكى خەت يازسا، ئۆزلىرىنى تۆۋەن تۇتۇپ، "قۇلىڭىز پالانى مۇنداق قىلدى"، "قۇلىڭىز پوكۇنى مۇنداق" قىلدى، دەيدىكەن. كېيىنچە بۇ سۆز ئۇلارغا ئات بولۇپ قالغان. باشقا ئوغۇللاردىن ئۇلارنى پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن، بۇ سۆزنىڭ يېنىغا يەنە بىر سۆز قوشۇپ ئىشلىتىدىغان بولدى.»

(«دىۋان» I توم، فاكسىمل 209 ـ بەت)

«تارىم ــ تېگىنلەرگە (شاھزادىلەرگە)، ئەفراسىياپ ئەۋلادىدىن بولغان خېنىملارغا، شۇنىڭدەك ئۇلۇغ ـ ئۇششاق باللىرىغا خاس سۆز. خاقان ئەۋلادلىرىدىن باشقىلار ھەرقانچە يۇقىرى مەرتىۋىلىك بولسىمۇ، بۇ سۆز ئۇلارغا ئىشلىتىلمەيدۇ. خان ئەۋلادىدىن بولغان ئاغىچا ـ خېنىملارغا ئۇنۋان ئورنىدا ئالتۇن تارىم دېگەن سۆز ئىشلىتىلىدۇ.»

(«دىۋان» I توم، فاكسىمل 199 ـ بەت)

«بارسغان ــ ئەفراسىياپ ئوغلىنىڭ ئىسمى، بارسغان شەھىرىنى شۇ سالدۇرغان. مەھمۇتنىڭ ئاتىسى ئەنە شۇ شەھەردىن. بەزىلەر مۇنداق دەيدۇ: ئۇيغۇر خاقانىنىڭ بىر يىلقا باشقۇرغۇچىسى بولغان، بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغىنى ئۈچۈن، ئۇ شۇ يەردە يىلقا باققان؛ كېيىن بۇ يەر شۇنىڭ ئىسمى بىلەن بارسغان دەپ ئاتالغان.»

(«دىۋان» III توم، فاكسىمل 625 ـ بەت)

«بارمان ــ ئەفراسىياپنىڭ ئوغلى سالدۇرغان شەھەر. بۇ شەھەر شۇنىڭ نامى بىلەن بارمان دەپ ئاتالغان.»

(«دىۋان» III توم، فاكسىمل 605 ـ بەت)

چوڭ سۆ. بۇ نامنىڭ قۇرۇلۇش سەۋەبى مۇنداق: ئەفراسىياپنىڭ قىزى (قاز) شۇ سۇنىڭ قىرغىقىغا بىر شەھەر قۇرغان ۋە بۇ نام شۇنىڭدىن قالغان.»

(«دىۋان» III توم، فاكسىمل 509 ـ بەت)

(ئىلاۋە: ئىلى ۋادىسىدە ھازىر قاش دەپ ئاتالغان دەريا ئەنە شۇ «قاز سۇيى» بولسا كېرەك. قاز ــ قاس ــ قاش، ــ ئى. ت)

2. يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك»تە ئەسلى تېكىست

9. باب. ئەدگۈلۈك قىلماق ئۆگدىسىن ئاسىغلاردىن ئايۇر

276. كۆرۈ بارسا ئەمدى بۇ تۈرك بەگلەرى،
ئاڑۇن بەگلەرىندە بۇلار يەگلەرى.

277. بۇ تۈرك بەگلەرىندە ئاتى بەلگۈلۈگ،
توڭا ئالپ ئەر ئەردى قۇتى بەلگۈلۈگ.

278. بەدۈك بىلكى بىرلە ئۆكۈش ئەردەمى،
بىلىگلىگ ئۇقۇشلۇغ بۇدۇن كۆدرۈمى.

279. نە ئۆدرۈم،، نە كۆدرۈم، نە ئەرسىگ ئەرەن،
ئاڑۇندا تەتىك ئەر يەدى بۇ جەھان.

280. تەڑىكلەر ئايۇر ئانى ئەفراسىياپ،
بۇ ئەفراسىياپ تۇتتى ئەللەر تالاپ.

«دېز رۇيىن»دۇر، بۇ «مىس قورغان»دېگەنلىكتۇر، شەھەر ناھايىتى پۇختا بولغىنى ئۈچۈن شۇنداق ئاتىغان. بۇ جاي بۇخاراغا يېقىن. ئەفراسىياپنىڭ قىزى قازنىڭ ئېرى «سياوش — سىياۋۇش»شۇ يەردە ئۆلتۈرۈلگەن. مەجۇسىلەر ھەر يىلى بىر كۈنى شۇ يەرگە كېلىپ، سىياۋۇش ئۆلگەن جاينىڭ چۆرىسىدە يىغلايدۇ، قۇربانلىق قىلىدۇ، قۇربانلىق قىلغان مال قانلىرىنى ئۇنىڭ مازىرىغا چاچىدۇ. ئۇلارنىڭ ئادىتى شۇنداق. بۇنىڭدىن شۇ مەلۇم بولدىكى، پۈتۈن ماۋەرائۇن-نەھردىن، يەنكەندىن شەرققە سوزۇلغان جايلار تۈرك يۇرتلىرىدۇر. «سمرقىند — سەمەر قەند»نى «سىمىز كند — سەمىز كەند»دەيدۇ، «شاش» شەھرى «تشكىند — تاشكەنت»دېگەن ناملارمۇ بار. بۇ شەھەرلەرنىڭ ھەممىسى تۈركچە «شەھەر» مەنىسىدىكى «كەنت» سۆزى بىلەن ئاتالغان. بۇ شەھەرلەرنى تۈركلەر قۇرغاچقا، تۈركچە نام قويغان. بۇ جايلارنىڭ ناملىرى ھازىرغىچە شۇنداق ئاتىلىپ كەلمەكتە. بۇ جايلاردا فارسلار ئاۋۇپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇلار ئەجەم شەھەرلىرىدەك بولۇپ قالغان. ھازىر تۈرك يۇرتلىرىنىڭ چېگرىسى «1 بسكون — ئابسكون (خەزەر)» دېگىزى بىلەن تۇتۇشۇپ، رۇم دىيارىدىن ۋە «1 وزجند — ئوزجەند»دىن چىنغا قەدەر سوزۇلغان.»

(«دىۋان» III توم، فاكسىمىل 509 ـ بەت)

I «پارسلار... قورغان مەنىسىدە ئىشلىتىۋاتقان «دز — دېز» سۆزىنى تۈركلەردىن قوبۇل قىلغان. تۈركىي تىلدا «تىزيەر»نىڭ مەنىسى «ئېگىز يەر دېگەنلىك بولىدۇ.»

(«دىۋان» II توم، فاكسىمىل 435 ـ بەت)

«قاز سۇۋى — قاز سۈيى. «1 يلا — ئىلى» ۋادىسىدە ئاقىدىغان

280. تاجىكلار ئۇنى دەيدۇ ئەفراسىياپ،
بۇ ئەفراسياپ تۇتتى ئەللەر تالاپ.

281. جاھاننى تۇتاي دەپ سۇنۇشقا ئىلىگ،
كېرەك كۆپ پەزىلەت بىلەن كۆپ بىلىك.

282. تاجىكلار كىتابتا پۇتۇپتۇ بۇنى،
كىتابقا پۇتمىسە، كىم ئۇققاي ئۇنى.

(ئىلاۋە: بۇ يەردە ئېيتىلغان تاجىكلار پارسلادۇر. تاجىكلار توغا ئالىپ ئەرنى ئەفراسىياپ دەپ ئاتاپ، ئۇنىڭ پائالىيەتلىرىنى ئۆز رىۋايەتلىرىدە، تەزكىرە ـ قىسسىلىرىدە يېزىپ قالدۇرغان. ئىران پادىشاھلىرىنى ئۇلۇغلاپ، تۇركىي خەلقلەردىن چىققان شەخسلەرنى خۇنۇكلەشتۇرۇپ يازىدىغان ئەدىبلەر، سالنامىچىلار ئەفراسىياپنى «ئۇرۇش سىمۋولى» قىلىپ تەسۋىرلەپ، «ئەفراسىياپ ئەللەرنى تالاپ ھۆكۈمرانلىق قىلغان»دەپ يېزىشقان. ئەمما، مۇتەپەككۇر شائىرىمىز يۇسۇپ خاس ھاجىپ بولسا، توغا ئالىپ ئەرنى «ئەرلەر - نىڭ خىلانغىنى، جەسۇر، پەھلىۋان، دۇنيادا ئەڭ ھوشيار»، «ناھايىتى ئەخلاقلىق، نۇرغۇن بىلىملىك» زات دەپ يازغان ۋە ئۇنىڭ ئاغزىدىن راستچىللىق ۋە ئادەمگەرچىلىك توغرىسىدا ناھايىتى ھېكمەتلىك سۆزلەرنى بەرگەن.)

282. تەڭكەر بىتكىدە بىتمىش مۇنى
بىتكىدە يوق ئەرسە كىم ئۇققاي ئانى.

75. باب. كۆنىلىككە كۆنىلىك، كىشىلىككە كىشىلىك قىلماقنى ئايۇر

281. ئەدى ئارتۇق ئەردەم كەرەك ئۆگ بىلىگ،
ئاڑۇن تۇتغۇقا ئۆترۇ سۇنسا ئەلىگ.

5867. بىرى ئۈسە بىرى ئامۇللۇق تىلەر،
بىرى كۇلسە بىرى سىغىلقا ئۇلار.

5868. سەۋىنچلىغ تىدۇكتە ساقىنچ كەلدۇرۇر،
ساقىنچلىغ تىسە بۇ سەۋىنچ كۇلدۇرۇر.

مەنىسى

9. باب. ياخشىلىق قىلماقنىڭ مەدھىيىسى ۋە پايدىسى توغرىسىدا

276. بۇ تۇرك بەگلىرىگە سىلىنسا نەزەر،
جاھان بەگلىرىنىڭ ياخشىسى شۇلەر.

277. بۇ تۇرك بەگلىرىدىن ئېتى بەلگۇلۈك،
توڭا ئالپ ئەر ئىدى بەختى بەلگۇلۈك.

278. ئىلىمدە بۇيۇك، كۆپ پەزىللىك دىلى،
بىلىملىك، ئەقىللىق، خەلقنىڭ خىلى.

279. ئىدى ئۇ سەرە ـ خىل، زىرەك ئەرئوغلان،
دۇنياغا زىرەكلەر بولۇر ھۆكۈمران.

75. باب. توغرىلىقتا توغرىلىق، ئادەمگەرچىلىككە ئادەمگەرچىلىك قىلىش توغرىسىدا

ئۆگدۈلمىشىنىڭ ئەلىگكە جاۋابى

5861. جەسۇر بىر باتۇر ئەر ئاڭلا نەدەمىش،
بۇ پەند ۋە ناساتنى بىلىپ سۆزلەمىش:

5862. كىشى كۆڭلى گۆشتۇر، سېسىپ بۇزۇلۇر،
ئۇنى بەك كۆزەتمەك كېرەك، ھەي جەسۇر.

5863. ھەرقانچە غەيۋەتنى ئەر ئاڭلىماس،
چېقىمچى ئاراغاكىرسە ئۆزگىرەر.

5864. ھەرقانچە ئەقىللىق، ھوشيار بولسا بەگ
چېقىمچى يېقىن بولسا تېگەر بەك زىيان.

5865. كۆڭۈل ــ بەگ، ۋۇجۇت ئۇ ئەسىر ـ قۇل ئېرۇر،
بەزىسىگە ئىسسىپ، بەزىگە سوۋۇر.

5866. كىشى تەبئى تۆت قارىمۇ ـ قارشى يېغى،
بىرى كۆلدۇرۇر، بىرى قىلۇر ئۇن ـ چوغى.

5867. بىرى شاشسا، بىرى بېسىقلىق تىلەر،
بىرى يىغلىتىپ، ئۇ بىرى كۆلدۈرەر.

ئۆگدۈلمش جەۋابى ئەلىگكە

5861. نەگۈ تەر ئەشتىگىل توڭا ئالپ ئەرىگ،
بىلىپ سۆزلەمىش كۆر بۇ ئۆت ساۋ ئەرىگ.

5862. ئەت ئول بۈكشى كۆڭلى ئارتار يىدىر،
ئانى كەد كۈدەزگۈ ئاي قىلقى قادىر.

5863. نەچە كەد ئەر ئەرسە يوڭاغ تىڭلاماز،
ئوزۈنچى ئارا كىرسە سەرنۈ ئۈماز.

5864. نەچە كەد بەگ ئەرسە ئۈقۈشلۈغ ئودۈغ،
ياڭاغچى ياقىن بولسا تەگرۈر يودۈغ.

5865. كۆڭۈل بەگ تۈرۈر بۇ ئەت ئۆز قۈل ئەسىر،
ئارا سۆزكە تۈملىر ئارالا ئىسىر.

5866. كىشى تەبئى تۆرت ئول قارىشما ياغى،
بىرى كۈلدۈرۈر بىر قىلۈر ئۈن چوغى.

5867. بىرى ئەۋسە بىرى ئامۈللۈق تىلەر،
بىرى كۈلسە بىرى سىغىتقا ئۈلار.

5868. سەۋىنىچلىگ تەدۈكتە ساقىنچ كەلدۈر،
ساقىنچلىغ تەسە بۇ سەۋىنچ كۈلدۈرۈر.

كاۋۇسنىڭ ئەفراسياپ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تاپقىنى

ئەفراسياپ كەلمىش، ئەسكىرى يۈزمىڭ،
تۈركلەردىن تاللانغان لەشكىرى يۈزمىڭ.

بۇ خەۋەردىن كاۋۇس دىلى بولدى تەڭ،
بەزمە تۈگەپ باشلىناتتى ئەمدى جەڭ.

ئىراندا تىلەكداش كىم كەيانىگە،
بەرىنى توپلىدى شاھ مەجلىسگە.

ئۇلارغا شاھ دېدى: "بۇ ئەفراسياپ،
جىسمىدا يۇقمۇدۇ ھاۋا، ئوت، توپا، ئاب.
يەزدان ئۇنى نېمىدىن ياراتقانىكىن،
يا باشقا ئۇرۇغىدىن تاراتقانمىكىن..."

ئەفراسياپنىڭ ئۆز ئەربابلىرى بىلەن كېڭەش قۇرغىنى

چۆرگەلگۈچى ئاسمان يېرىم ئايلانغاچ،
ئالەمگە نۇر چاچتى قايتىدىن قۇياش.

ئەربابلار كېلىشتى خانىنىڭ قېشىغا،
يۇقتۇرماي چاڭ ـ توزاڭ ئۇستى ـ بېشىغا.

خان يېغىدى مەجلىسكە دانىشمەنلەردىن،
سەزگۈر ھەم دانا ـ ئىش بىلەرمەنلەردىن.

5868. خۇشاللىق دېگەن چاغدا غەم كەلتۈرۈرە
خاپىلىق دېسە بۇ خۇشال كۆلدۈرۈر.
... ...

3. ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى «شاھنامە»دە

خۇراسان ۋىلايىتىنىڭ تۇس شەھىرى يېنىدىكى باج يېزىسىدا كەمبەغەللەشكەن دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى (مىلادى 934 — 1025) ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران خەلقلىرى ئارىسىدا تارقالغان ئېپوسلارنىڭ چوڭقۇر ئۆگىنىپ، ئۇلارنىڭ 4000 يىللىق ئەپسانىۋى ۋە ھەقىقىي تارىخىنى مۇجەسسەملەشتۈرگەن ئېپىك ئەسەر — «شاھنامە»نى ياراتقان. ئۇلۇغ نېمىس شائىرى گىيوتى: «فىردەۋسى ئىرانىنىڭ ئەپسانىۋى ۋە تارىخىي ئۆتمۈشىنى يېزىپ بولغاچقا، كېيىنكى ئەۋلادلارغا ئومۇمىي گەپ ۋە بەزى تەھلىللەردىن باشقا ھېچ نەرسە قالمىغان» دەپ يۇقىرى باھا بەرگەن. ئاساسەن كەي كاۋۇس بىلەن ئەفراسىياپ ئوتتۇرىسىدىكى مۇرەككەپ مۇناسىۋەتلەرنى مەزمۇن قىلغان «شاھنامە»نىڭ مۇھىم بىر قىسمى — «سىياۋۇش» داستانى تىنچلىق ۋە دوستلۇقنى تېما قىلغان قەسىدىدۇر. ئۇنىڭدا ئەفراسىياپ تەرەپكە ئۆتكەن ۋە كېيىن ئۇنىڭغا كۆيوغۇل بولغان سىياۋۇش (ئىران پادىشاھى كەي كاۋۇسنىڭ ئوغلى)نىڭ ۋە ئەفراسىياپ ھەم ئۇنىڭ ۋەزىرى پىررانىنىڭ تىنچلىقپەرۋەرلىكى تەسۋىرلىنىدۇ. شۇ قەسىدىدىن پەقەت ئەفراسىياپ تەرىپلەنگەن مۇناسىۋەتلىك ماۋزۇ ۋە مىسرالارنىلا تونۇشتۇرىمىز.

سىلەر ماقۇل تاپساڭلار خوپ كېڭىشىپ،
ئەۋەتەي رۇستەمگە بۇگۈن خەت يېزىپ.

سىياۋۇش بىلەن سۆلمە ئىشىكنى ئاچاي،
"سوۋغىلار ئەۋەتەي، ئالتۇنلار چاچاي."...

گەرسۇەزگە بۇيرۇق قىلدى شاھانە:
"ئىشنى يەغىپ بولغىن يولغا راۋانە...

دېگىل ئىرانغا ھېچ دەۋايىمىز يوق،
دېگىل سۆزىمىز چىن، كۆڭۈل بولسۇن توق.

بىزنىڭكى چىندىن تا جەيھۇن قىرغىقى،
بىزگە بەس سوغدىلەر يېرى - تۇز تېغى...

ئىران بىلەن تۇران بىر ئىدى دايىم،
بىلمەي جېدەل، ياشار ئىدى مۇلايىم...

كېچىرىپ، ئىستەيلى ئەزگۈ - ئامانلىق،
ئۇنتۇلماس ئۇرۇش، يوقالسا يامانلىق...

پىلتەنگە قىلىپ ياخشى سۆز بۇ قېتىم،
رايىنى قايتۇر ئۇرۇش - ئاداۋەتتىن.

ئۇلارغا دېدى: "بۇ بوينۇمغا پەلەك —
قىلمىغانمۇ قىسمەت ئۇرۇشتىن بۆلەك.

مېنى قەستلەپ كەلگۈچى نى-نى پەھلىۋان،
ئىلكىمدە بولغانتى يەر بىلەن يەكسان...

جاھان خاقانى سالسا جەۋرى-جاپا،
ياخشىلىق تۈگەپ، بارچە بولۇر خاپا...

قىڭغىرلىق كۈچىيەر، قالماس توغرىلىق،
ھەر يەردە ئەۋج ئالۇر يالغان، ئوغرىلىق.

جېنىمدىن تويدۇردى زورلۇق جەڭ-جېدەل،
ياخشىلىققا بۇرىدى تەڭرى ئەزەل!

بۇگۈن جارى قىلاي سۇلھى ئادالەت،
قايغۇ تۈگەپ، راھەت تاپقاي كامالەت.

ئۇچتىن ئىككى جاھان ئايالى ئاستىمدا،
ئىران، تۇران سارايى ماڭا دەستىمدە.

ھەر بوي بەرمەس باتۇرلار بېشىدا تاج
تۇرۇغلۇق تۆلەيدۇ ماڭا نۇرغۇن باج.

سیستانغا ئەۋەتىۋېتىدۇ؛ سىياۋۇشنى بەلخىتىن قايتىپ كېلىشكە پەرمان بېرىپ، ئورنىغا تۇسنى ئەۋەتىدۇ ۋە "دەرھال جەڭ باشلاپ، ئەفراسىياپقا كېچىلەپ ھۇجۇم قىلىپ، ئاسمان-زېمىن ۋە جەيھۇننى قىپ-قىزىل قانغا بويا" دەپ بۇيرۇيدۇ. سىياۋۇش ئۆز سەركەردىلىرى بەھرام ۋە زەنگىگە مەسلىھەت سېلىپ، ئەفراسىياپ بىلەن قىلىشقان ۋەدىسىگە خىلاپلىق قىلماسلىق قارارىغا كېلىدۇ؛ قوشۇننىنى بەھرامغا تاپشۇرۇپ، ئۆزى ئەڭ يېقىن كىشىلىرىنى ئېلىپ، ئەفراسىياپ ئەۋەتكەن پېشقەدەم باتۇر پىران بىلەن ئەفراسىياپ تەرەپكە ئۆتىدۇ.

جەيھۇن تامان چۈشتى سىياۋۇش ئىزى،
قان يىغلار، كۆز ياشتىن كۆرۈنمەس يۈزى.

تەرمىزگە يەتكەندە كۆردى سېپىل، تام،
باھاردەك رەڭگارەڭ ياسانغان تامام.

ياسانغان چىرايلىق بۇ يەر تاكى چاچ،
دەيسەنكى، كىيىپتۇ كېلىن گويا تاج.

ھەر ئۆتەكتە يېيىق، تۆكۈن داستىخان،
يېمەكلىك-ئىچمەكلىك بۇندا پاراۋان.

شۇ مەھەل يەتكەندە قوچقار بېشىغا:
"شۇ يەردە قونايلى" دەر يولداشىغا...

سوۋغىلارغا كۆمۈپ تاشلا ئۆزىنى،
بەس، ئۆرىسۇن ئاداۋەتتىن يۇزىنى.

پەقەت تەختنى ئاڭا كۆرمىگىل راۋا،
..چۈنكى ئەمەس شاھ نەسلىدىن ئەجدىھا."

ئەفراسىياپنىڭ ئىنىسى گەرسۇەز بۇيرۇق بويىچە ئىران شاھزادىسى سىياۋۇشنىڭ يېنىغا بارىدۇ. سىياۋۇش بىلەن ئەفراسىياپ پۈتۈم-توختام تۈزۈشىدۇ. رۇستەم بىلەن سىياۋۇشنى ئىشەندۈرۈش ئۈچۈن، ئەفراسىياپ ئۆز قوشۇنىنى ئۇرۇش سەپلىرىدىن چېكىندۈرىدۇ.

ئەۋەتتى سىياۋۇش كۈتكەندىن ئارتۇق،
بېرىپ قوللىرىغا سۇۋغا ھەم تارتۇق.

كارناي-دۇمباق ياڭراپ بىرىدىن-بىرى،
ئورنىدىن قوزغالدى شاھنىڭ چېدىرى.

بۇخارا ۋە سوغد ھەم سەمەرقەنىد ۋە چاچ،
سەججاپ يەرلىرىنى بوشىتىپ قىيغاچ.

قوشۇننى كاڭ تامان سۈرەردى شىتاپ،
پەيمانىغا سادىق خان ئەفراسىياپ.

سىياۋۇش ئاتىسى كەي كاۋۇس ھوزۇرىغا ئەفراسىياپ بىلەن سۈلھ قىلىشقانلىقىنى خەۋەر قىلىش ئۈچۈن رۇستەمنى ئەۋەتىدۇ. لېكىن كەي كاۋۇس كۆنمەي، رۇستەمگە غەزەب قىلىدۇ ۋە رۇستەمنى

كۆرستىدۇ. ئەفراسياپ بىلەن سىياۋۇش ئوتۇغا چىقىدۇ. سىياۋۇش پىرانىڭ قىزى جەرىرىگە ئۆيلىنىدۇ. ئاندىن سىياۋۇشقا ئەفراسياپ-نىڭ قىزى فەرەنگەسنىمۇ ئېلىپ بېرىدۇ. سىياۋۇش ئەمدى باتۇر رۇستەم، شاپۇر، بەھرامىلارنى كۆرەلمەسلىكىگە كۆزى يېتىپ، ئىرانغا قايتماي، تۇراندا پۈتۈنلەي تۇرۇپ قېلىش قارارىغا كېلىدۇ. سىياۋۇش گەڭ (گەڭدىج) قورغىنىنى سالدۇرىدۇ. ئەفراسياپ تۇران يېرىدىن تاللاپ بەرگەن مەنزىرىلىك يەرگە سىياۋۇش يەنە سىياۋۇش-گەردە شەھىرىنى سالدۇرىدۇ.

ئەفراسياپ سىياۋۇشقا مۇنداق دەيدۇ:

ئەمما بىلكى سېنىڭ ئارامىڭ ئويلاپ،
بىر جاي تاپتىم تۇران يېرىدىن سايلاپ.

بېرىپ كۆرسەڭ، ئۇ جاي خۇش-خۇرامدۇر،
بارغانىڭ كۆڭلى شاد، دىلى بىغەمدۇر.

شۇندا پادىشاھلىق قىل، ھەرگىز كۆرمە دەرد،
دۇشمەنلەر بېشىنى ئەيلە توزاڭ-گەرد...

سىياۋۇش شەھەرنى سالدۇرۇپ بولۇپ، ئوردا-سارايلىرىنى جاھانىڭ ئىككى چوڭ پادىشاھىنىڭ دوستلۇقى تەسۋىرلەنگەن سۈرەت-نەقىشلەر بىلەن بېزەيدۇ:

ئايۋان تاملىرىغا سىزدۇردى سۈرەت،
شاھلار بەزمە-رەزمىدىن بېرۇر شاھادەت:

بىر يېقىدا كاۋۇس تەختۇ-تاجدار،
ئوراپ ئەتراپىنى پەلۋان-باتۇرلار.

قوچقار بېشىدا چۇشۇشتى ئاتتىن،
راھەت، ئارام ئېلىپ شىرىن سۆھبەتتىن...

ئىككىسى ئولتۇرۇپ، يېيىشتى غىزا،
سىياۋۇش ئوغلىدەك، پىرىان نەق ئاتا.

يەنە شادۇ خەنـدان بولۇشۇپ راۋان،
ھېچ يەردە توختىماي، ئېشىپ كۆپ داۋان.

گەدىج تامان مىسلى شامال ئېلىشتى،
ئۆلكە مەركىزىگە كىرىپ كېلىشتى.

ئەفراسىياپ سىياۋۇشنى قىزغىن قارشى ئالدۇ: كوچىغا پىـيادە چىقىپ، قۇچاقلاپ كۆرۈشىدۇ ۋە ئوردىغا باشلايدۇ. ئانـدىن سارايـ لىرىدىن بىرىنى تاللاپ، گۆھەر ـ ئالتۇن بىلەن بېزەپ ـ جابدۇيدۇ:

تۆرگە ئورناتتى ئالتۇن قاشلىق تەخت،
تۆت پۇتى بىر خىل ھۆكۈز باشلىق تەخت؛

خىتاي شايە ئۇ ئۇچتىن بۇ ئۇچى،
چىللىدى ھەر ياقتىن تۇرلۇك چالغۇچى.

ئاندىن چىللاپ سىياۋۇشنى سارايغا،
بەخت تىلەپ چىقاردى مۆتىۋەر جايغا...

ئەفراسىياپ ھوزۇرىـدا سـىياۋۇش ئۆزىنىڭ ھۇنەر ـ ماھارىتىـنى

شۇنىڭ بىلەن ئاداۋەت ئىشكى قايتا ئېچىلىدۇ.

4. باشقا تارىخىي مەنبەلەردە

ئىلگىرىكى سالنامىچىلار، تەزكىرىچىلەر، سەييياھلارنىڭ كىتابلىرىدا، ياكى بەزى ئالىملارنىڭ كېزى كەلگەندە ئۆز ئەسەرلىرىدە قىلغان قەيتلىرىدە، ئوغۇزخان ۋە ئەفراسىياپ تۇركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ ئۇلۇغ ھۆكۈمدارلىرى ۋە مەشھۇر باتۇرلىرى قىلىپ كۆرسىتىلدۇ. شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ ئاساسىي زېمىنلىرى ۋە مەركىزىي شەھەرلىرىمۇ بايان قىلىنىدۇ.

ئەرەبچە ياكى پارسچە يېزىلغان بۇ مەنبەلەرنىڭ بەزىلىرى يەھۇدى رىۋايەتلىرىنى ۋە بەزىلىرى ئىرانلىقلارنىڭ رىۋايەتلىرىنى ئاساس قىلغان؛ بەزى مەلۇماتلارنى ئاسۇرى ۋە يۇنان مەنبەلىرىدىن ئالغان. مەيلى ئىرانلىقلار بولسۇن ياكى يەھۇدىلەر بولسۇن، دۇنياداكى مىللەتلەر توغرىسىدا بايان قىلغانلىرىدا، ئۆز رىۋايەتلىرىدە ھەممە مىللەتنى ئۆز نەسىللىرىدىن تۆرەلگەن ياكى تارالغان دەپ كۆرسىتىش ئۈچۈن، ھەر خىل خەلق ۋە شەخسلەرنىڭ ئىسىملىرىنى ئۆزلىرىگە ئەنئەنە بولۇپ كەلگەن ئىسىملار بىلەن بىرلەشتۈرۈۋەتكەن. مەسىلەن: مۇنداق رىۋايەت ياكى ئەپسانىلاردا، تۇركىي خەلقلەرنىڭ بوۋىسى قىلىپ كۆرسىتىلگەن يافەس ۋە باشقا شەخس ياكى قەبىلە ئىسىملىرى شۇنداق.

ئەرەب تارىخچىلىرىدىن ئەبۇ جەفەرئىبنى جەرىر — تەبەرى (مىلادى 837 — 922 - يىللىرى) «تارىخۇل ئۇمەم ۋەلمۇلۇك» دېگەن كىتابىدا، تارىختىن ئىلگىرىكى زامانلار ئۈچۈن ئەھمىيەتلىك بولغان

تەخت يېنىدا تۇرار پىل تەنلىك رۇستەم،
زال ۋە گۇدەرز، بارچە پەھلىۋان جەم.

بىر ياقتا تەختتە ئەفراسياپ شاھ،
پىران ۋە گەرسۇەمز، ئەتراپتا سپاھ.

شەھەر بەرپا بولۇپ مسالى جەننەت،
ئىران ۋە تۇرانغا تارقاتتى شۆھرەت.

ئەفراسياپنىڭ دانا ۋەزىرى پىران ھىندى ۋە چىن سەپەرلىرىدىن قايتىپ، ئۆزىنىڭ تۇرىدىغان جايى خوتەنگە كېلىدۇ... پىران قىزى جەرىرە سىياۋۇشتىن بالا تۇغىدۇ.

ئەفراسياپنىڭ ئىنىسى گەرسۇەز ئىچى تارلىقى كېلىپ، كۆڭلى قارىلىق قىلىپ، سىياۋۇشقا قەست قىلىدۇ. گەرسۇەزنىڭ بۇيرۇقى بويىچە، گۇرۇي مىكرى بىلەن سىياۋۇشنى تۇتۇپ، سىياۋۇش تىرىبازلىق قىلغاندا، نىشانلاپ ئوق ئاتقان چۆلگە ئېلىپ بارىدۇ ۋە ئوق چۈشكەن يەردە، گۇرۇي سىياۋۇشنىڭ پۇت-قولىنى باغلاپ بۇغۇزلايدۇ، قېنىنى بۇيرۇلغان يەرگە چاچىدۇ. يەنە شۇ گەرسۇەزنىڭ پىتىنسى بىلەن، ئەفراسياپ ئۆز قىزى فەرەنگەسنى قاتتىل دەپ زىندانغا تاشلايدۇ.

پىران بېرىپ فەرەنگەسنى قۇتقۇزۇپ، خوتەنگە ئېلىپ كېلىدۇ. فەرەنگەس (سىياۋۇشتىن ھامىلە بولغاچقا) ئوغۇل تۇغىدۇ ۋە بالىغا كەيخۇسراۋ دەپ ئىسىم قويىدۇ. ئوغۇل چوڭ بولغاندا، چوپانلار ئارىسىدا تۇرغان جايىدىن كەي كاۋۇسنىڭ ئادەملىرى كەيخۇسراۋنى ئېلىپ قاچىدۇ.

مەنۇچەھرە مەشرىق زېمىننى خاراب قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئەفراسىياپ ئاتلىنىپ شامغىچە باردۇ. بۇ يۇرۇشىدە مەنۇچەھرەنى تەبەرەستاندا مۇھاسىرە قىلىۋالىدۇ. بىرنەچچە مۇددەتتىن كېيىن ئەفراسىياپ ئۆلۈپ، ئوغلى تەختكە ئولتۇرىدۇ. مەنۇچەھرە زامانىدا ھەزرەتى مۇسا ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. مەنۇچەھرە ئۆلگەندىن كېيىن ئەفراسىياپ* (ئەفراسىياپنىڭ ئوغلى يەنى ئەفراسىياپ II بولسا كېرەك) كېلىپ ئەجەم ۋىلايەتلىرىنى ئىلكىگە ئالىدۇ. بەنى ئىسرائىل پادىشاھى يوقيانىڭ تەھماسەب دېگەن ئوغلى بىلەن مەنۇچەھرەنىڭ قىزىدىن تۇغۇلغان زەۋارە ئەفراسىياپ بىلەن جەڭ قىلىپ، ئۇنى ئىران زېمىنىدىن چېكىندۈرىدۇ. ھەزرەتى سۇلايمان دەۋرىدە ئەجەمگە كەيقۇباد پادىشاھ بولۇپ، ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغلى كەيكاۋۇس تەختكە ئولتۇرىدۇ. بۇ دەۋردە ئەفراسىياپ بىلەن كەيكاۋۇس ئوتتۇرىسىدا نۇرغۇن ۋەقەلەر ئۆتىدۇ. بۇ ۋەقەلەر ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە»سىگە تېما قىلىنغان بولسا كېرەك.

يەھۇدى رىۋايەتلىرىدە بايان قىلىنىشىچە، ھەزرەتى ئىبراھىمنىڭ سوخ ۋە يەسۇبەخ دېگەن ئوغۇللىرى ئاتىسىنىڭ ئەمرى بويىچە شەرقتە مېڭىپ، خۇراساندا ماكانلىشىدۇ. ئاتىسى ئۆگەتكەن "ئىسمى ئەزەم" ("ئەرۋەشنامە") سايىسىدە ھەممە قوشنا قوۋملەر ئۈستىدە ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ. يافەس نەسلىدىن تۇرك، خەزەر ۋە باشقىلار كېلىپ، ئۇلارغا "خاقان" ئۇنۋانىنى بېرىدۇ. سوخ، يەسۇبەخلەر شۇ يەردە تۇرۇپ قالىدۇ.

* تۇرك ۋە ئىران رىۋايەتلىرىنى تەتقىق قىلغۇچى رىزۋان نافىزنىڭ پىكرىچە، تۇرك داستانلىرىدا ئەفراسىياپنىڭ ئالپ ئارىز دېگەن ئوغلى بولغان، بۇمۇ ئەفراسىياپ ئاتالغان.

رىۋايەتلەردىن نەقىل كەلتۈرگەن.

تەبەرنىڭ تارىخىدا بايان قىلىنىشچە، توفاندىن كېيىن، ھەزرەتى نۆھنىڭ ئۈچ ئوغلى ئامان قالىدۇ: سام (سامنىڭ ئەۋلادى ئەرەب، ئەجەم خەلقى)، ھام (ھامنىڭ ئۇرۇغى ھەبەش، زەنگىبار، ھىندلار)، يافەس (يافەسنىڭ تارالغانلار تۈرك، سەقلاب، يەجۈج-مەجۈج) توفاندىن كېيىن تاكى مىڭ يىلغىچە دۇنيادا ھېچ پادىشاھ بولمايدۇ. توفاندا ھەزرەتى نۆھكە ھەمراھ بولغان بىركىمنىڭ ئەۋلادى جەمشىدنىڭ نەسلىدىن فەرىدۇن دۇنياغا كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈچ ئوغلى بولىدۇ: چوڭى تۇر، ئوتتۇرانچىسى سەلەم، كەنجىسى ئەيرەج. فەرىدۇن جاھاننى پەرزەنتلىرىگە تەقسىم قىلىدۇ: تۈرك، خەزەر، ماچىن ۋە مەشرىق زېمىنىنى تۇرغا بېرىدۇ ۋە ئاڭا "فەغفۇر" ئات قويىدۇ؛ روم، رۇس، ئالان ۋە مەغرىب زېمىنىنى سەلەمگە تەئىن قىلىدۇ ۋە ئۇنى "قەيسەر" ئاتايدۇ. ئىقلىملارنىڭ ئوتتۇرىسى ئىران ئاتىلىپ، ئىراقەين، پارس، خۇراسان، زېمىنى ھىجازدىن تاكى يەمەن چېكىگىچە ئەيرەجكە بېرىدۇ. ئەيرەجنىڭ ئەۋلادىدىن مەنۇچەھىر ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. تۇرنىڭ ئەۋلادىدىن فەسىبەخ (يەسۇ-بەخ)نىڭ ئوغلى ئەفراسىياپ تەمامى تۈركستان ۋە مەشرىق زېمىنىگە ھۆكۈمران بولىدۇ، پايتەختى بەلخ شەھىرىدە بولىدۇ. ماۋەرائۇننەھرنى، جەيھۇن دەرياسىدىن ئۆتۈپ، مەرۋ بايابانى، تاكى بەلخ سەھراسىغىچە، نىشاپۇردىن تا سەرەخىس ۋە مەزدۇران *چېكىگىچە بۇ ئۈچ دەريانى تۈرك خەلقى ماكان تۇتىدۇ.

---

* مەزدۇران — تارىخچى بەلئەمى تەبىرىچە "مەرزى تۇران" (تۇران چېگرىسى) دېيىلىدۇ.

بولغان جەڭدە ئۆلىدۇ. ئاندىن ئىران ھۆكۈمدارلىرىدىن دارا بىلەن 6 ـ ئەسىردە ئامۇ دەريياسىنىڭ شىمالىدا قاتتىق جەڭ بولىدۇ. مۇشۇ ۋەقەلەر بايان قىلىنغان ئىران رىۋايەتلىرىدە ئەفراسىياپ ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرىنىڭ پائالىيەتلىرىگە دائىر مەلۇماتلارمۇ بايان قىلىنىدۇ. كېيىن ئىران داستانىغا ئاساس بولغان بۇ رىۋايەتتە، ئەفراسىياپ- نىڭ ئوغلى ئەرجەسپ زامانىدا، خۇراسان ۋە ماۋەرائۇننەھىردە بولغان جەڭلەر زىكرى قىلىنىدۇ. جەڭدە مەغلۇب بولغان ئەرجەسپ رىۋايەتتە «ھىيۇن» پادىشاھى قىلىپ كۆرسىتىلىدۇ. شۇنىڭدەك ئەرجەسپ مىلادىدىن ئىلگىرى 563 ـ يىلى ئۆلگەن زورو ئاستېر (زەردۇشت)نىڭ مۇرىدى قىلىپمۇ كۆرسىتىلىدۇ.

نەرشەخى ئۆز كىتابىغا نەقىل قىلغان ئىران رىۋايىتى بويىچە، ئەفراسىياپ كۆك تۇركلەرنىڭمۇ جەددى ـ بوۋىسى سانىلىدۇ. ئۇ خەزەر دېڭىزىنىڭ شىمالىدىن ۋە جەنۇبىدىن بىرقانچە قېتىم ئۆتىدۇ. ئەفراسىياپنىڭ ئالپ ئارىز دېگەن بىر ئوغلى تۆمۈر قاپقىنى (تۆمۈر قوۋۇقنى) ئىشغال قىلىدۇ. (بەزى تەتقىقاتچىلار تۆمۈر قاپقىنى كافكازدىكى "دەربەند" دەپ تەخمىن قىلىدۇ). توگا.ئالپ ئەر ئىدىل (ۋولگا) دەريياسى تەرىپىدىن ئالدىنقى ئاسىياغىچە كېلىدۇ ۋە ئۇ يەردىن ئىران ـ خۇراسان يولى بىلەن بۇخارا تەرەپلىرىدىكى "بەي- كەند" ۋە چۇ دەريياسىنىڭ يۇقىرى تەرەپلىرىدىكى "قوچقار باش" دېگەن يەرلەرگىمۇ كېلىپ ئوردا قۇرىدۇ. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىدىكى قازۇن، قۇم، مەرۋ شەھەرلىرى، شۇنىڭدەك "يەنكەنت" ياكى "بەيكەنت" ("دىزرويىن") ۋە تاشكەنت، "سەمىزكەنت" (سەمەرقەند)، ئۆزكەنت، مەركىزىي ئاسىيادىكى بارسىغان، ئوردۇكەنت (قەشقەر)، بارچۇق، ئىلى ۋادىسىدىكى "قاز

ئەرەب جۇغراپىيۇنلىرىدىن ئىبنى فەقىھنىڭ بايان قىلىشىچە، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 7 ـ ئەسىردە، ساخالارنىڭ غەربىي ئاسىيادىكى دۆلىتى يىمىرىلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، بابىل ھۆكۈمدارى نەبۇ قەدنەززار تەرىپىدىن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 6 ـ ئەسىر ئاخىرىدا يۇدا دۆلىتى تارمار قىلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن يەھۇدىلەردىن بىرقىسمى ئوتتۇرا ئاسىيا تەرەپكە تارقىلىپ كېتىدۇ. يۇقىرىدىكى يەھۇدى رىۋايىتى، ئېھتىمال، مەزكۇر تارىخىي ۋەقەنى ئەپسانىگە ئايلاندۇرۇپ، ھەزرەتى ئىبراھىمگە ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرىغا باغلىغان ۋە غەربىي ئاسىيادا "خاقان" ئۇنۋانى بىلەن ئۆتكەن دۆلەتنىڭ ئاھالىسىنى "سوخ" ۋە "يەسۇ بەخ"نىڭ ئەۋلادى قىلىپ كۆرسەتكەن بولۇشى مۇمكىن.

ئاسۇرى ۋە يۇنان مەنبەلىرىدىن ئېلىنغان مەلۇمات بويىچە، بۇيۇك ساقا قەھرىمانى ئەفراسىياپ مىدىيە ھۆكۈمدارى كىياكسارەس تەرىپىدىن يېڭىلىپ، قولغا چۈشىدۇ. بىراق، بۇ رىۋايەتلەر كېيىن بىرىپ بۇ ۋەقەنىڭ ئاخىرىنى ئىسكەندەرگە چېتىۋېتىدۇ. ئاندىن يەنە تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەرگەنە قۇن ئەپسانىلىرى بىلەنمۇ ئارىلاشتۇرۇۋېتىدۇ.

تارىخىي مەنبەلەرگە كىرگۈزۈۋېتىلگەن ئىران رىۋايەتلىرىگە قارىغاندا، ئىراندا ئۇزاق سەلتەنەت سۈرگەن ئەخمەنىلەردىن كىروس (كىر) مىلادىدىن ئىلگىرىكى 546 ـ يىلدا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمىغا ھۇجۇم قىلىپ سىر دەريا ۋادىسىغىچە كېلىدۇ ۋە ھازىرقى ئورا تۆپە ئەتراپىدا ئۆز نامىغا بىر شەھەر (قورغان) سالدۇرىدۇ؛ مىلادىدىن ئىلگىرىكى 529 ـ يىلىدا، گورگەن (ئۆرگەنج) تەرەپكە كەلگىنىدە، ماساغۇتلارنىڭ ئايال ھۆكۈمدارى تۈمۈرەس بىلەن

ئندىكەن. مەجۇسلەر بۇ بايرامنى «تىرەگەن» بايرىمى دەپ ئاتايدە-
كەن. بۇ بايرام توغرىسىدا نەرشەخىمۇ ئۆز ئەسىردە بايان قىلغان.
شۇنىڭدەك تارىخچىلاردىن بەلگىمى ۋە تەبەرىلەرنىڭ بەرگەن مەلۇ-
ماتىغا قارىغاندىمۇ، ئىرانلىقلار ئىران شاھزادىسى سىياۋۇشنىڭ
تۇركلەردىن ئەفراسىياپنىڭ قىرىندىشى بارسغان تەرىپىدىن بەيكەنتە
تە ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئۇنتۇمايدىكەن ۋە يىلنىڭ مەلۇم كۈنلىرىدىن
بىرىدە ماتەم تۇتىدىكەن. تەبەرىدىن بىر ئەسىر كېيىن ياشىغان
مەھمۇت قەشقەرىمۇ ئۆز ئەسىردە سىياۋۇشنىڭ ئۆلتۈرۈلگەن يېرى
بۇخاراغا يېقىن يەنكەند ۋە بۇ شەھەرنىڭ يەنە بىر ئىسمى "دىز-
رۇيىن" ("مىس قورغان") دەپ كۆرسەتكەن. يەنكەنت ــ بەيكەنت
ئىكەنلىكى مەلۇم.

تۈركىي خەلقلەرمۇ ئىرانلىقلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن توڭا ئالپ
ئەرگە شۇ زامانلاردا ماتەم تۇتىدىغانلىقى مەلۇم. ئۇرخۇن مەڭگۈ
تاشلىرىدا (كۈل تېكىن مەڭگۈ تېشىنىڭ شىمالىي يۈزى 7 ـ قۇرىدا،
بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشىنىڭ شەرقىي يۈزى 31 ـ قۇرىدا) «چۈش
بېشىدا» بولغان جەڭ، يەنى بەش بالىق مۇھاسىرىسى ھەققىدىكى
ئابزاستا، «توڭا تېكىن يوغاسى» (توڭا تېكىن ماتىمى) ئەسلىتىل-
گەن؛ شۇنىڭدەك تۇرپان سىڭگىم ئېغىزىدىكى بېزەكلىك تام سۈرەتـ
لىرىنىڭ بىرىدە «توڭا تېكىن»، يەنە بىرىدە «توڭا ئول» دەپ
يېزىلغان. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، ئۇيغۇرلارنىڭ توڭىرا ۋە ياغلىقار
قەبىلىلىرىمۇ يىلنىڭ مەلۇم كۈنلىرىدە (تەخمىنەن يازنىڭ بېشى ياكى
ئاخىرىدا) توڭا ئالپنى ئەسلەپ، ماتەم تۇتىدىغان ئىكەن.

يۇقىرىدىكى تۈرلۈك مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئەفراسىياپنىڭ
ئۆتكەن زامانى توغرىسىدا مۇنداق ئۇچ خىل تەخمىن كېلىپ چىقىدۇ:

سۇۋى" (قاش دەرياسى) بويى ئەفراسياپ تۇرغان شەھەرلەر دەپ قەيت قىلىنغان. ئەفراسياپ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىدە قىماق دېگىزى (قوسۇ كۆل، يەنى بايقال) تەرىپىدىكى سىغناق زېمىنىدىمۇ يەنە بىر "كەڭ دىز" قورغىنى سالدۇرىدۇ. ئەفراسياپ ئىلكىدىكى كەڭ رايونىنىڭ غەربىي قىسمىدا بىر "گەندىج" (كەڭ دىز)، شەرقىي قىسمىدا يەنە بىر "كەڭ دىز" مەركەز قىلىنغان. باش مەركىزىي "ئوردۇكەنت." دېمەك، بايقالدىن دەريەنت (شەرقىي كافكاز)غىچە بولغان رايون ئەفراسياپنىڭ زېمىن دائىرىسى قىلىپ كۆرسىتىلگەن.

نەرشەخىنىڭ كىتابىدا يېزىلىشىچە، توگا ئالىپ ئەر ھىندىستاندىكى ساكيامۇنى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 565 ــ 486 ـ يىللار)دىن ئىلگىرى ئۆتكەن بىر قەھرىمان بولسىمۇ، لېكىن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بۇددىزىمغا ئىشىنىدىغان تۈركىي قوۋملىرى ئۇنى بۇددىزىمنىڭ ھىمايىچىسى دەپ ئۇلۇغلايدۇ؛ بۇخارا يېنىدا زەردۇشتلىقىنى تارقاتقاچى بولغان ئىرانلىقلارغا قارشى بۇددىزىمنى قوغداش ئۈچۈن كۈرەشكەن ھۆكۈمدار دەپ مۇقەددەس ھېسابلايدۇ.

ئەخمەد ئىبنى ئەبى يەقۇب ئىبنى ۋازىھ يەقۇبى «كىتابۇل بۇلدان» ئەسىرىنىڭ 2 ـ جىلدىدا، شۇنىڭدەك ئۇلۇغ ئالىمىمىز مەھمۇت قەشقەرىمۇ «دىۋان»دا، ئەفراسياپنى قاراخانىلارنىڭ قەدىمكى جەددى ـ ئەجدادى دەپ كۆرسىتىدۇ.

ئەل بىرۇنى ۋە باشقا ئاپتورلار يېزىپ قالدۇرغان مەلۇمات بويىچە، كىياچكسارەس تەرىپىدىن ئەفراسياپ مەغلۇپ قىلىنىپ، ئىران ئۆلكىلىرى مىلادىدىن ئىلگىرى 625 ـ يىلى 13 ـ ئاپرىل (R.Roth روچ ۋە F.Justi يۇستىلارنىڭ تەتقىقاتى بويىچە 26 ـ ئىيۇن) ئەفراسياپنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلغان كۈنى دەپ بايرام قىلـ

ئۇچۇن، ئىران تىلىدا قويۇلغان «افراس يىب (”افراس“ يەنى ”قالقان“، ”توسۇق“، ”ياب“ يەنى ”ئوق“) دېگەن ئىككى سۆزدىن قۇرۇلغان ئىسىم بارا ـ بارا ”ئەفراسىياب“ شەكلىگە كىرگەن بولۇشى مۇمكىن. ئەفراسىياپنىڭ قىزى ”قاز“، «شاھنامە»دە بولسا، ”فرنگىس“ (فەرەنگەس) شەكلىدە يېزىلغان. بۇمۇ تۇركىي تىلدىكى ”ئۇرۇن قاز“ (ئاق قاز)نىڭ ئىران تىلىغا كىرىپ، ”ئەفرەن گاز ـ فەرەنگەس“ شەكلىگە ئۆزگەرگەن بولۇشى مۇمكىن. شۇنىڭدەك «شاھنامە»دىكى ئەفراسىياپنىڭ ئادەملىرى بارمان، پىران، خۇمان، گەرسۇەز، بەرزگەر، گۇلباد، پولاد، جەرىرە دېگەن كىشى ناملىرىمۇ ئەسلىدە تۇركىي نامىلار بولۇپ، ئىران تىلىغا كىرىپ ئۆزگىرىپ كەتكەن.

* * *

ھەر خىل رىۋايەتلەردە، تارىخىي ئەسەر ۋە داستانلاردا باش قەھرىمان قىلىپ تەسۋىرلەنگەن توڭا ئالپ ئەر ـ ئەفراسىياپ توغرىسىدا ئىزدىنىپ تاپقان دەسلەپكى چۈشەنچىلىرىمنى تونۇشتۇردۇم. بۇ تارىخچى ۋە ئەدەبىياتشۇناسنىڭ بۇنىڭدىنمۇ ئاساسلىقراق مەلۇماتلارنى ئوتتۇرىغا چىقىرىشىغا يىپ ئۈچى بولۇپ قالسا ئەجەپ ئەمەس.

1982 ـ يىل ئۆكتەبىر، ئۇرۇمچى.

بىرى، تەبەرى تارىخىدا كەلتۇرۇلگەن رىۋايەت بويىچە، ئىران ھۆكۈمدارى مەنۇچەھرە زامانىسىدا مۇسا پەيغەمبەر ۋۇجۇدقا كەلگەن دېيىلگەن. تەبەرىنىڭ قەيت قىلىشچە، ھەزرىتى مۇسا بىلەن ئەيسا ئارىلىقىدا 1600 يىل ئۆتكەن، مۇنداقتا، ئەفراسىياپ بۇگۈنكى زامانىدىن 3500 يىل ئىلگىرى ئۆتكەن بولىدۇ. يەنە شۇ تەبەرىنىڭ ھايانچە، كەيقۇبار ئوغلى كەيكاۋۇس بىلەن ئەفراسىياپنىڭ ۋەقەلىرى يۈز بەرگەن زامان مىلادىيەدىن 1000 يىل ئىلگىرىكى ۋاقىتقا توغرا كېلىدۇ. ئىككىنچى، يەھۇدى ۋە ئىران رىۋايەتلىرى بويىچە، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 7 ـ ئەسىرگە توغرا كېلىدۇ؛ ئۇچىنچىسى ئاسۇرى ۋە يۇنان مەنبەلىرىدىن ئېلىنغان ئىران رىۋايەتلىرىنىڭ بەزىلىرىدە ئەفراسىياپقا دائىر ۋەقەلەرنىڭ ئىسكەندەرگە چېتىشلىقىنىڭ قارىغاندا، مىلادىدىن 4 ئەسىر ئىلگىرىكى ۋاقىتقا توغرا كېلىدۇ: بۇنىڭغا يېقىنلىشىدىغان يەنە بىر مەنبە شۇكى، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «دىۋان» دا يازغىنى بويىچە، (مىلادىدىن 6 ئەسىر ئىلگىرى ئۆتكەن ئايال ھۆكۈمدار تۇمۇرەس "مەرۋ" شەھرىنىڭ ئېچكى قورغىنىنى سالدۇرۇپ 300 يىلدىن كېيىن ئەفراسىياپ تاشقى قورغىنىنى بىنا قىلغان دېگەن مەلۇمات بويىچە) مىلادىدىن 3 ئەسىر ئىلگىرى ئۆتكەن بولىدۇ.

ئەمدى ئىرانلىقلارنىڭ "تۇڭا ئالپ ئەر"نى ئەفراسىياپ دەپ ئاتىغانلىقىغا كەلسەك، بۇنى مۇنداق پەرەز قىلىش مۇمكىن: بىرى، توڭا ئالپ ئەرنىڭ تۈركىي تىلىدا ئىككىنچى تۈرلۈك ئاتىلىشى "ئەۋرەن ئەسرى ئالپ" ("ئالەمنىڭ قاپلان باتۇرى") ئىران تىلىدا "ئەفراس ـ ئالپ" (ئەۋراسىياب) ئەفراسىياپ شەكلىگە كىرگەن بولۇشى مۇمكىن. يەنە بىرى، ئىران رىۋايەتلىرىدە ۋە «شاھنامە»دە، تۇڭا ئالپ ئەرنى ئۇرۇش ـ جەڭنىڭ سىمۋولى قىلىپ كۆرسەتكەنلىكى

塔里木拾锦

（维吾尔文）

伊明·吐尔逊著

民族出版社出版发行　各地新华书店经销

民族印刷厂印刷

开本：850×1168毫米 1/32　印张：18 7/8

1990年6月第1版

1990年6月北京第1次印刷

印数：0001—3,500册

ISBN　7—105—01050—9/H·45

民文　（维6）　定价：3.60元

ISBN 7—105—01050—9/H·45
民文 (维6) 定价：3.60元